

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/107278>

Please be advised that this information was generated on 2017-12-06 and may be subject to change.

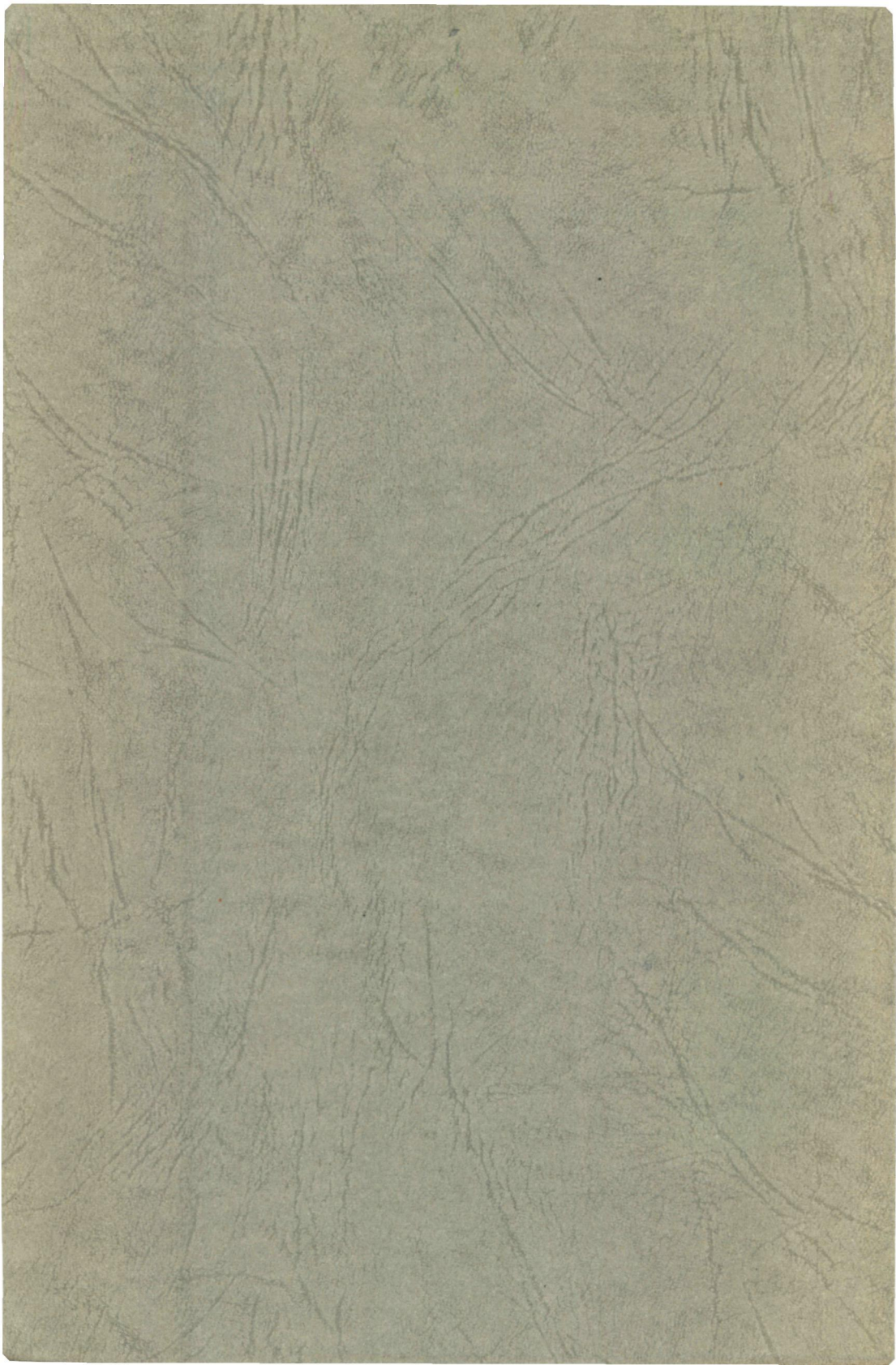
**DE
BETEKENISWERELD
VAN HET LICHAAM**

**TAAFPSYCHOLOGISCHE,
TAAVERGELIJKENDE STUDIE**

DOOR

J. J. DE WITTE O.P.

CENTRALE DRUKKERIJ N.V. - NIJMEGEN

DE BETEKENISWERELD VAN HET LICHAAM

PROMOTOR:
PROF. DR L. C. MICHELS

DE BETEKENISWERELD VAN HET LICHAAM

TAALPSYCHOLOGISCHE,
TAALVERGELIJKENDE STUDIE

ACADEMISCH PROEFSCHRIFT TER VERKRIJGING
VAN DE GRAAD VAN DOCTOR IN DE LETTEREN
EN WIJSBEGEERTE AAN DE R.K. UNIVERSITEIT
TE NIJMEGEN, OP GEZAG VAN DE RECTOR
MAGNIFICUS, MGR PROF. DR R. POST, HOOG-
LERAAR IN DE FACULTEIT DER GODGELEERD-
HEID VOLGENS BESLUIT VAN DE SENAAT IN HET
OPENBAAR TE VERDEDIGEN OP
DONDERDAG 8 JULI 1948
DES NAMIDDAGS 3 UUR

DOOR

JOSEPH JOHANNES DE WITTE O.P.
GEBOREN TE ROOSENDAAL

CENTRALE DRUKKERIJ N.V. - NIJMEGEN

**DEZE STUDIE VERSCHIJNT IN DE „UNIVERSITAIRE BIBLIOTHEEK
VOOR PSYCHOLOGIE”, ONDER REDACTIE VAN
PROF. DR A. MICHOTTE EN PROF. DR J. NUTTIN**

*Ter nagedachtenis van
mijn Vader en Moeder*

INHOUD

Deel I

SITUERING EN METHODISCHE VERANTWOORDING

Hoofdstuk 1. Het kennen in afhankelijkheid en de daarbij behorende benaming	3
Hoofdstuk 2. De huidige wetenschap heeft grote belang- stelling voor het lichaam	9
Hoofdstuk 3. Structurering	14
Hoofdstuk 4. Object van onderzoek	27
Literatuurlijst I	42
Literatuurlijst II	46

Deel II

DE LICHAAMSDELEN AFZONDERLIJK

1 lichaam	53
2 huid	60
3 spieren, pezen, zenuwen	65
4 botten	69
5 bloed, aderen	74
6 vlees	81
7 hoofd, voorhoofd, hersenen, kruin, schedel, slaap, gezicht	86
8 haar	109
9 wang, kaak, kin	121
10 oog, oogappel, ooglid, oogwimper, wenkbrauw	127
11 oor	144
12 neus	151
13 mond, lip, tand, tong, gehemelte, huig, keelgat	159
14 hals, nek, keel	181
15 borst, tepel, boezem, rib, longen	189
16 hart	201
17 rug, bochel, ruggegraat, merg	220
18 buik, navel, ingewanden, darmen	227
19 middel, zijde, lenden, heup	242
20 maag, lever, gal, nieren, blaas	248
21 partes posteriores	257
22 geslachtsdelen	266
23 arm, schouder, elleboog, pols, oksels	281
24 hand	292
25 vinger, nagel	309
26 been, knie, kuit, scheen, dij	316
27 voet, hiel, enkel, teen	328

Deel III

DE PROJECTIE VAN HET LICHAMELIJKE

A. Indo-europese talen en die uit andere taalfamilies tezamen

Hoofdstuk 1.	De lichaamsdelen onderling	339
Hoofdstuk 2.	De functies	343
Hoofdstuk 3.	Ziekte	348
Hoofdstuk 4.	De verhouding tussen man en vrouw	349
Hoofdstuk 5.	De Psyche	355
	Affekten en stemmingen	355
	Mimiek, pantomimiek, karakter, levenslot	363
	Het willen, het krachtige, het geweten, de godsdiens t	379
	Het kennen, belangrijke begrippen, de taal	386
	Leven en dood. ziel, persoon	392
Hoofdstuk 6.	De kleding	394
Hoofdstuk 7.	Familiale betrekkingen	395
Hoofdstuk 8.	De wereld om ons heen	396
	Huis, huisraad, gereedschap, schip	396
	Stad, staat en maatschappij	403
	Dieren en planten, water en zee, bergen, aarde en hemel	407
	Stof, ruimte, tijd, kleur, tellen en maat	413
Hoofdstuk 9.	Slotopmerkingen, o.a. over primitieve logica	416

B. Het nederlands

Hoofdstuk 1.	De lichaamsdelen onderling	419
Hoofdstuk 2.	De functies	419
Hoofdstuk 3.	Ziekte	421
Hoofdstuk 4.	De verhouding tussen man en vrouw	423
Hoofdstuk 5.	De Psyche	424
Hoofdstuk 6.	De kleding	433
Hoofdstuk 7.	Familiale betrekkingen	433
Hoofdstuk 8.	De wereld om ons heen	434
Hoofdstuk 9.	Slotopmerking: in het moderne nederlands zetelt het kenleven in het hoofd en niet meer in het hart	436

C. Het bare'e

Hoofdstuk 1.	De lichaamsdelen onderling	438
Hoofdstuk 2.	De functies	438
Hoofdstuk 3.	Ziekte	439
Hoofdstuk 4.	De verhouding tussen man en vrouw	439
Hoofdstuk 5.	De Psyche	440
Hoofdstuk 6.	De kleding	445

Hoofdstuk 7. Familiale betrekkingen	445
Hoofdstuk 8. De wereld om ons heen	445

D. *Het marindinees*

Hoofdstuk 1. De lichaamsdelen onderling	448
Hoofdstuk 2. De functies	448
Hoofdstuk 3. Ziekte	449
Hoofdstuk 4. De verhouding tussen man en vrouw . . .	449
Hoofdstuk 5. De Psyche	450
Hoofdstuk 6. Kleding	453
Hoofdstuk 7. Familiale betrekkingen	454
Hoofdstuk 8. De wereld om ons heen	454
Slotnoot op het bare'e en het marindinees - primitief denken	456

Woordregisters	461
--------------------------	-----

EERSTE DEEL

SITUERING EN METHODISCHE VERANTWOORDING

HOOFDSTUK I

HET KENNEN IN AFHANKELIJKHEID EN DE DAARBIJ BEHORENDE BENAMING

Voor de philosophische situering van deze studie moeten wij een beroep doen op de leer over de analogie van Thomas van Aquino.

Wanneer wij hier spreken van analogie zal elk taalkundige onmiddellijk denken aan de analogie of Angleichung der taalwetenschap. Onder analogie verstaat men dan de assimilerende invloed van de ene vorm op de andere. Zo werd het middelndl. enkelvoud praeteritum *ic bant*, want, vant enz. in het nieuw-ndl. tot *ik bond*, wond, vond onder invloed van het middelndl. meervoud *wi bonden*, wonden, vonden. En door begripsanalogie vinden we bij verwante woorden wel eenzelfde suffixvorming: vgl. b.v. *be-in-nen* en *be-uit-en*. Over die taalkundige analogie kunnen we het nodige vinden o.a. bij Wundt en Verdam.¹

Er bestaat geen feitelijk verband tussen de begripsinhoud van de taalkundige term analogie en de begripsinhoud van de corresponderende wijsgerige term, maar wel stammen ze volgens de wetten der semantiek van eenzelfde grondbetekenis. Het griekse woord analogie duidt immers aan overeenkomst, gelijkenis (die verschillendheid insluit), een deelsgelijkheid en deelsverschillendheid. De latijnse synoniemen zijn *similitudo* en *proportio*. Behalve in de taalwetenschap en de wijsbegeerte treffen we het woord in deze algemene betekenis aan in allerlei wetenschappen, logica, geschiedenis, psychologie, rechtswetenschap, en ook wel eens in de omgangstaal.

De analogieleer in de wijsbegeerte en met name die van Thomas van Aquino steunt op onze kentechniek en in verband daarmee op de techniek van de naamgeving. Zeer vaak kennen wij een of ander ding niet rechtstreeks en onafhankelijk, maar vanuit kennis over andere zaken komen we tot een kennisname ervan: dan ontleent het ook daaraan zijn naam. Wij spreken van: dier of dierlijk lichaam is gezond, medicijn is gezond, kleur is

¹) W. Wundt, *Völkerpsychologie. Die Sprache I*, Leipzig, 2, 1904, 433 v.v. J. Verdam-F. Stoett, *Uit de geschiedenis der Nederlandsche Taal*, Zutphen, 4, 1923, hfst. 16. Ik geef hierboven het idee over de analogie, zoals dat in de huidige taalwetenschap in gebruik is. Vroeger noemde men in overeenstemming met de griekse grammatici analogie de regelmatigheid in de taalvormen, waartegenover dan stond de anomalie (b.v. de conjugatie van het werkwoord zijn in verschillende talen): zie A. Kluyver, *De analogie als taalscheppende macht*, *De Nieuwe Taalgids*, I Jrg. 1907.

gezond. Dier is gezond wil zeggen: zijn lichaam functionneert organisch goed, maar als we van kleur en medicijn zeggen dat ze gezond zijn duidt dat niet zonder meer aan het begrip „organisch goed functionneren”: medicijn is gezond d.i. het helpt, het veroorzaakt dat goed organisch functionneren, kleur is gezond d.i. ze is een afstraling, een teken van dat goed organisch functionneren. Om te weten wat gezond betekent in „medicijn is gezond”, „kleur is gezond”, maken we dus gebruik van de betekenis van gezond in „dier is gezond”. Geregeld is de kennis van een eerder gekend ding nodig om een ander ding te leren kennen, en dan wordt ook de benaming van zo'n eerder gekend ding overgedragen op zo'n later gekend ding. Een dierlijk organisme is en noemen we op de eerste plaats lichaam, maar we zeggen ook van allerlei gemeenschappen dat ze een lichaam zijn omdat ze op overeenkomstige wijze werken. Het gezag is op de eerste plaats het recht van een superieure gemeenschap op het werken of zijn van haar leden, maar we spreken ook van gezag bij de drágers en vertegenwóórdigers van dat recht. Het oog ziet op de eerste plaats, maar we spreken ook vergelijkenderwijs van „zien” van het verstand. We zeggen scherp primair van iets quantitatiefs: scherpe hoek, scherpe speer, maar dragen wegens gevoelsverwantschap het idee en de naam ook over op: wijn is scherp, toon, stem is scherp, zelfs verbreken we „acuut” een verlovings. Een auto heeft een neus, een vliegmaschine vleugels, het Rijk der Hemelen is een mosterdplant, Christus is de goede herder. Voor verdere voorbeelden verwijs ik naar mijn geschrift over de Analogie.²

Telkens bij al deze voorbeelden is dus de kennis van een eerder gekend ding nodig om een later gekend ding te leren kennen, en daarom wordt ook de naam van dat eerder gekende ding overgedragen op het later gekende. Eigenlijk is dat niet helemaal in orde, want het is geen volledige benaming, maar een goed verstaander heeft genoeg aan een half woord en we spannen ons niet meer in als nodig is. We kunnen hier denken aan de wet van de energiebesparing, de Kraftersparnis, en we verwijzen naar de „gemakzucht” die J. van Ginneken opnoemt als eerste der vijf grote vraagstukken der taalgeschiedenis.³

Wanneer we dus zo'n naam — gezond — of een der andere voorbeelden beschouwen in zijn menigvuldige toepassingen, zien we een grondbeteken, een eerste beteken en allerlei daartoe gerelateerde betekenissen, die tezamen een netwerk van beteke-

²) Ant. de Witte, O.P. Analogie, Wijsgeerige grondbegrippen 16, Roermond-Maaseik, 1946.

³) J. van Ginneken, De oorzaken der taalveranderingen, Meded. Kon. Ac. v. W. Lett. deel 69, serie A no. 1, 3e omgew. druk, A'dam 1930, pag. 32.

nissen vormen of een veld van betekenissen. L. van Haecht spreekt hier van symboolveld: „De menigvuldigheid van de mogelijke relaties kan aanleiding geven tot het ontstaan van wat men terecht een „symboolveld” zou kunnen noemen. Dergelijk veld wordt afgemeten door de uitgebreidheid van de associaties die met het beeld kunnen verbonden worden, of m.a.w. het omvat het geheel van de „analogata” waarvan het direct-uitgebeelde voorwerp het „primum analogatum” is.⁴

Dit symboolveld is iets anders dan het „Symbol-feld” van K. Bühler in diens Sprachtheorie. Hij bedoelt met zijn „Symbol-Feld-System”, dat het woordenboek-gedeelte der taalwetenschap wordt gevangen in het symbool en de syntaxis dat symbool dan zet in zijn verdere betekenisveld: „Prinzipiell genau so (het gaat om een vergelijking met de logica), wie die Wörter der gewachsenen Sprache Symbole sind und im Symbolfeld der Sprache ihre syntaktischen Funktionen erfüllen”.⁵

Ofschoon de aandacht van A. Reichling op de eerste plaats uitgaat naar hetgeen gebeurt bij één woord en één daaraan beantwoordende betekenis, heeft hij toch ook dit vraagstuk van een complex van betekenissen behorend bij een woord terdege behandeld. Hij praeludeert erop in het 6e hoofdstuk — Woord, Betekenis en Zaak — en bespreekt het meer uitvoerig in het 8e hoofdstuk — De betekenis-eenheid —. Gustaf Stern, die hier ten tonele wordt gevoerd, wil wel spreken van „central and peripheral elements of meaning”, maar verzet zich tegen een „Begriffskern, Kernbedeutung, begrifflicher Inhalt” die dan „unchanged” in alle betekenissen zou teruggevonden worden: dat is een „phantom of logical abstraction”. Maar volgens A. Reichling is er niets tegen een zeker structuurprincipe te aanvaarden, dat dan overigens bij telkens nieuwe contacten en onderscheidingen voortdurend wordt geïntegreerd.⁶

K. Erdmann spreekt bij een aantal betekenissen bij eenzelfde woord van een „Netz von Linien”, dat zich uitstrekt rondom een kernbetekenis.⁷ Het is te begrijpen dat wat betreft de kernbetekenis het idee van apperceptie zich aan hem opdrong:

⁴) L. van Haecht, *Taalphilosophische Beschouwingen*, Uitg. Inst. Wijsb. Leuven, '47, 106-107.

⁵) Karl Bühler, *Sprachtheorie*, Jena 1934, 70; vgl. A. de Witte, Waar is de plaats van een betekenis-structuren-onderzoek in het geheel der taalwetenschap, *T. v. Philosophie*, 1945, 7e jrg. p. 359.

⁶) A. Reichling, *Het Woord*, Diss. Utrecht, '35, vooral p. 341, 342. G. Stern, *Meaning and change of meaning*, Göteborg, '31, 40. In C. K. Ogden en I. A. Richards' *The Meaning of Meaning*, London 3, '30 konden wij bij hun „sign-situation, symbol-situation, context” niets vinden omtrent deze betekeniscomplexen, en blijkbaar A. Reichling ook niet.

⁷) K. Erdmann, *Bedeutung des Wortes*, Leipzig, 1910, pag. 8.

Wundt had toen immers juist zijn wereldfaam gevestigd. Als die kernbetekenis de apperceptie vormt voor de andere, brengt dat mee, dat zijn betekenis die andere beïnvloedt, waardoor de associaties tot een eenheid worden en niet meer los naast elkaar blijven staan. Die grondbetekenis, dat summum analogatum, die eerste betekenis is de apperceptie, het middelpunt, het bindende element in het veld van betekenissen, in het netwerk van betekenissen — de andere betekenissen hangen daarvan af, bevatten altijd die eerste betekenis in hun begrip.

Toch wil Erdmann die kernbetekenis geen apperceptie noemen, omdat dan een blijvende invloed op de andere betekenissen wordt verondersteld, terwijl wij, ook de „Gebildeten” (p. 79), ons deze connectie niet meer bewust zijn. Die bewustheid omtrent de kernbetekenis is er alleen als „eben eine neue Bedeutung aus der Grundbedeutung abzweigt” (p. 11). Met dit laatste kunnen we vergelijken de opvatting van Anton Marty omtrent de *innere Sprachform*. Deze is volgens hem alleen aanwezig, als de oorspronkelijke betekenis nog door het woord heenschemt en dus nog feitelijk als taalmiddel de betekenis medeveroorzaakt. Hij geeft als voorbeelden: ich begreife, ich bin entsetzt, er ist in gehobener Stimmung, schwankend im Urteil.

Er zijn dus primaire begrippen en betekenissen, waarvan dan latere betekenissen afhankelijk zijn en waaraan latere begrippen hun benaming ontleenen.

We kunnen in het midden laten of die connectie nog levend is, nog bewust, apperceptief, dan wel niet. Maar historisch, genetisch zijn die latere van de eerdere afhankelijk.

Welke zijn nu die primaire begrippen en betekenissen?

Als wij het menselijk kenvermogen kritisch bekijken blijkt, dat het 't wezenlijke en universele wil achterhalen, maar genetisch beschouwd d.i. hoe het zijn object benadert en verovert, constateren we, dat het werkt met de zintuigen en de fantasie.

Dit brengt mee, dat het eerste contact met het object wordt gelegd, voorzover het object *stoffelijk* is of relaties, betrekkingen heeft met het stoffelijke: „... impossibile est intellectum nostrum secundum praesentis vitae statum quo passibili corpori coniungitur, aliquid intelligere in actu, nisi convertendo se ad phantasmata.”⁸ Aan deze stelling is verbonden dat in al ons kennen het stoffelijke zit verdisconteerd, minstens als een kenmiddel. Maar gezien deze onze wijze van kennen en het feit dat wij van geboorte tot graf leven te midden van stoffelijke dingen moeten we bovendien zeggen, dat het aan ons eigen is op de eerste plaats de stoffe-

⁸) A. Marty, Untersuchungen zur Grundlegung der allgemeinen Grammatik und Sprach-philosophie, Halle a.S. 1908, 134-135.

⁹) St. Thomas, Summa Theolog. I, 84, 7, initio corp.

lijke dingen te kennen:" Sed secundum Aristotelis sententiam, quam magis experimur, intellectus noster secundum statum praesentis vitae naturalem respectum habet ad naturas rerum materialium . . ." ¹⁰

Vandaar zullen vele „kernbegrippen", eerdere begrippen, begrippen zijn over stoffelijke zaken, waarmee we dan andere dingen (stoffelijke of onstoffelijke) in betrekking brengen. Dit kenproces geldt voor al ons kennen: de meest verheven kennis omtrent de ziel, de hemelse geesten en God Zelf, is daarvan niet uitgezonderd. De natuurlijke Godsleer en ook de theologie die steunt op het bovennatuurlijk geloofsgegeven is doordrenkt van het stoffelijke als kenmiddel en meestal zal een stoffelijk ding het uitgangspunt zijn voor de complexe kennis of de redenering die ons het goddelijke doet kennen. Kort en goed: al ons aardse kennen is door noodzakelijke connotatie aan de fantasie d.i. een stoffelijk gegeven verbonden, en zeer vaak zal eerdere kennis over een stoffelijk ding het uitgangspunt zijn voor een complexe kennis aangaande een geestelijke zaak. ¹¹

Als we om ons heen kijken om te achterhalen welke begrippen omtrent stoffelijke zaken voor de hand liggen om op te treden als origine-begrippen dan valt het eerst de aandacht op *ons lichaam*. Ons lichaam is onder het stoffelijke het meest nabij, het meest intiem, het meest ons interessierend. Vanaf het verlaten van de moederschoot en het eerste glore van een bewust leven vraagt het lichamelijke geheel onze aandacht. We huilen als moeder ons niet op tijd komt voeden, we lachen en voelen ons behaaglijk als het buikje zich heeft volgedronken. Dan komen de tandjes met pijn en huilen, de ziekten, mazelen, kinderpokjes en wat al meer. Maar daar staan tegenover de snoepjes, de koekjes, de zuurtjes, de taartjes. Klappen hebben we te incasseren als we stout zijn, kusjes en andere liefkozingen als ze tevreden over ons zijn. Laten we niet vergeten het hele bedrijf van de luiers en het stadium van „nette jongen" worden met zijn incidentele ongelukken. Wat we weten en zo'n beetje begrijpen blijft lang beperkt tot wat onze handen en de rest van het lichaam voelen, wat onze ogen zien, oren horen en neus ruikt. We gaan naar school en onze blik wordt veel ruimer, maar het duurt toch wel tot ons tiende jaar voor we behoorlijk inzicht krijgen in metaforen en de overige tropen. Daarmee doet een machtig perspectief met eindeloze mogelijk-

¹⁰) St. Thomas, Summa Th. I, 88, 1 corpus.

¹¹) Daar we hier spreken over het kennen in verband met de verhouding tussen betekenis en naam, kunnen we het probleem van de „impliciete intuïtie" van D. de Petter als niet ter zake buiten beschouwing laten: zie het diepzinnig artikel van J. H. Walgrave, Zelfkennis en innerlijke ervaring bij St. Thomas, T. v. Philos, 1947, 9e jrg. pag. 1-62.

heidscapaciteit zich voor ons open, maar al spoedig eist het lichaam meer als ooit zijn rechten en trekt onweerstaanbaar onze aandacht in de puberteitsperiode. Als een normaal mens de eerste bedwelming hiervan te boven is, kan hij, zelfs met medewerking van het uitgegroeide lichaam, tot hoge opvluchten stijgen van de geest, in het religieuze, het wetenschappelijke, of in gewone vaak diepe ervaringswijsheid. Maar tenslotte nadert in de ouderdom de afbraak, de inschrompeling, de lichamelijke nood en tengevolge daarvan de zielige beperking tot die lichamelijke nooddrift, dikwijls tot het kindse stadium toe — en dan is de ring weer gesloten en wordt het tijd dat we ons aan de moederschoot der aarde toevertrouwen.

Vele eerdere begrippen zullen stammen uit het lichamelijke en vele dingen zullen begrepen, en benoemd, worden in relatie tot ons lichaam. Op de vraag dat toch zeker van God geen enkele naam echt mag worden uitgezegd waarin iets lichamelijks zit verwerkt, antwoordt St. Thomas, dat een naam die bedóelt van het subject iets lichamelijks te zeggen alleen maar metaforisch op God mag worden toegepast, maar als dat lichamelijke alleen maar in het geheel van het ingewikkelde begrip is opgenomen, kan de naam voor dat complexe begrip wel echt d.i. wezenlijk van God worden gezegd: hij veronderstelt natuurlijk met de nodige correctie.¹²

We kunnen ons het leven en het zijn zo moeilijk zonder het lichaam indenken, dat het hiernamaals zonder dat lichaam voor ons ondenkbaar is en wij de verrijzenis ten jongsten dage als een noodzakelijk complement voor ons zijnsgeheel beschouwen.

¹²) St. Thomas, Summa Th. I, 13, 3 ad 3: Ad tertium dicendum, quod ista nomina quae proprie dicuntur de Deo, important conditiones corporales non in ipso significato nominis, sed quantum ad modum significandi. Ea vero quae metaphorice dicuntur de Deo, important conditionem corporalem in ipso suo significato.

HOOFDSTUK II

DE HUIDIGE WETENSCHAP HEEFT GROTE BELANGSTELLING VOOR HET LICHAAM

Opmerkelijk is de belangstelling van E. Cassirer voor het lichamelijke in zijn Philosophie der symbolischen Formen.¹ „Der Ausdruck des Raumes und der räumlichen Beziehungen” geschiedt op de eerste plaats door middel van het lichaam: „Das Innen und Aussen, das Vorn und Hinten, das Oben und Unten erhält seine Bezeichnung dadurch, dass sie je an ein bestimmtes sinnliches Substrat im Ganzen des menschlichen Leibes angeknüpft werden” (156). Bij de „Grundrichtungen der sprachlichen Klassenbildung” lezen we: „Wenn hier eine Gliederung der Objekte nach direkten, anschaulich-fassbaren Merkmalen stattfindet, so begegnet man daneben auch eine Klassifikation, die ein merkwürdiges mittelbares Prinzip der Einteilung benutzt, indem sie die Gesamtheit der Dinge den Gliedern des menschlichen Leibes zuordnet und sie kraft der Zugehörigkeit zum einen oder anderen Glied zu verschiedenen sprachlichen Gruppen zusammenfasst. Man erkennt hierin das gleiche Motiv, das uns bereits im Aufbau der Raumanschauung durch die Sprache und in der Bildung gewisser primärer Raumwörter entgegen getreten ist: der menschliche Körper und die Unterscheidung seiner einzelnen Gliedmassen dient als eine der ersten und notwendigen Grundlagen der sprachlichen „Orientierung” überhaupt” (266).

Hij kon zijn theorie voorzien met veel materiaal, want altijd vormen de namen voor de lichaamsdelen een der eerste onderzoekings-objecten voor taalvorsers: het tijdschrift *Anthropos* staat er vol van. Wat betreft die „sprachliche Orientierung überhaupt” mag nog gewezen worden op het feit, dat bij verschillende volken het heelal en het eigen land wordt gezien als een uitgebreid lichaam, b.v. ook in het oude Egypte.

Cassirer noemt zijn werk een „Phänomenologie”, en vooral op phaenomenologen schijnt het lichaam bijzondere aantrekkingskracht uit te oefenen. Als we de recente studie van L. van Haecht beschouwen,² die geheel te werk gaat volgens phaenomenologische methode, dan bemerken we, dat het lichamelijke er bijzonder veel in wordt besproken.

Het lichamelijke brengt de verzoening voor de tegenstelling ik-buitenwereld, doordat het lichaam tegelijk een interioiteit kan

¹) E. Cassirer, Philosophie der symbolischen Formen, Berlin, 1923.

²) L. van Haecht, Taalphilosophische Beschouwingen, Uitg. Inst. v. Wijsb. Leuven, 1947; vgl. A. de Witte, Een Phaenomenologie van de Taal, T. v. Philos. 10e jrg. '48.

zijn (iets van mij) en een exterioriteit, als het lichamelijke wordt verobjectiveerd (p. 53, 62, 63, 74). Het lichamelijke is aanwezig in onze ideeën omtrent de aanwijzing, het demonstrativum, de onomatopée, de ruimte indeling (zelfs is vaak achter en rug, oog en voor hetzelfde woord), de tijndeling, het tellen en de tel-systemen — eigenlijk in alles wat present gesteld wordt is het lichaam verdisconteerd pag. 83, 84 enz.) Op pag. 96 verzekert de schrijver ons dat „het lichamelijke is het aangewezen terrein om er de stof uit op te delven voor het verbeeldingsleven (dat de meest directe verbinding verschaft voor het taalgebruik)”, en op 104 spreekt hij over het beleven van de buitenwereld „als een verlengenis van de eigen lichamelijkheid”. Het lichamelijke wordt natuurlijk ook in verband gebracht met het probleem der klassen en geslachten (117). Bij de wezensbepaling der taal durft hij zelfs te zeggen: „de taal is een incarnatievorm van een -ik-” (156). Ten slotte stelt hij nog vast, dat er zoals bij alle menselijk handelen ook bij de taaluiting onvermijdelijk zich een gemis aan overeenstemming voordoet tussen wat men zou willen uitdrukken en wat men feitelijk te voorschijn brengt: „Deze bijmaak van -leugens- die ook de meest -oprecht- bedoelde handeling aankleeft, is een tragische uitloper van onze geïncarneerde bestaansvoorwaarde”. (171).³

De belangstelling van de huidige filosofische en psychologische stromingen voor het lichaam en de functies ervan is merkwaardig. J. P. Sartre besteedt in *L'être et le néant* een heel hoofdstuk aan *Le Corps* en een der voornaamste ideeën daarvan is, dat er eigenlijk geen onderscheid bestaat tussen het lichaam en het zgn. bewustzijn. Het bewustzijn, dat abstract en immaterieel, geestelijk zou zijn, is eigenlijk slechts een subtiel phaenomeen dat toch feitelijk stoffelijk blijft en geen werkelijke abstracties bevat. Het is niets anders als een retrospectief agglomeraat van opgedane ervaringen: „elle n'est même rien d'autre que le corps, le reste est néant et silence”.⁴

Bij Gabriel Marcel lezen we, dat het lichaam is „l'intermédiaire qui manque à Descartes pour relier l'âme pensante au monde extérieur”, n.l. omdat het participeert zowel aan het subject als object.⁵

Meer in platoonse richting gaan blijkbaar de gedachten van

³) Deze belangstelling van L. van Haecht voor de rol van het lichaam verwondert ons niet, want in T. v. Philos. 6e jrg. '44 schreef hij een uitgebreid art. — De phaenomenologische analyse van het menselijk lichaam naar Edm. Husserl — en in *Kultuurleven*, 12e jrg. '45 — Wat denkt men van het lichaam? —.

⁴) J. P. Sartre, *L'être et le néant*, Paris, '43, 395.

⁵) G. Marcel, *Etre et avoir*, Paris, 1935, 9, zie ook: *L'être incarné, repère central de la réflexion métaphysique*, *Annales de L'école des hautes études*, Tome 3, Gand. '39.

Louis Lavelle, want volgens hem is het ik gebonden aan de beperktheid van het lichaam, het ik is begrensd door het lichaam, het ik streeft naar het absolute maar dan gevangen binnen de grenzen van het lichaam. Ons zijn is niet enkel maar een lichamelijk zijn, het denken gaat het lichaam te boven.⁶

Vanaf Gelb und Goldstein vloeit een voortdurende stroom van studies aangaande de afasie en de amnesie,⁷ waaronder die van Paul Schilder en Klaus Conrad over het Körperschema wel het meest vermeldenswaard zijn. Ziekteverschijnselen als het phantoomledemaat en de anosognosie (gedeeltelijk verlamden gedragen zich alsof ze niets mankeren, willen uit bed enz., omdat het „Gefühl der Intaktheit des Körperschemas vorherrschend” is) voerden Paul Schilder en Klaus Conrad tot hun idee over het Körperschema d.w.z. de delen en de velerlei functioneringen van het lichaam werken niet los naast elkaar en ook niet enkel associatief, maar in ons bewustzijn zetelt een Körperschema d.i. we zijn ons dit alles bewust als een geheel in de zin van de Gestalttheorie.⁸

In vogelvlucht moeten wij de volgende werken vermelden: G. Madinier, *Conscience et Mouvement*, Paris, 1938, V. Pouchel, *Plaidoyer pour le corps*, Paris, 1941, L'hermitte, *L'image de notre corps*, Paris, *Nouvelle Revue Critique* 1939; de studies over de mimiek en haar betekenis: *Die Deutung des mimischen Ausdrucks* van Buytendijk-Plessner in de *Philosophischer Anzeiger* 1925, *Menschliche Mimik*, Berlin '41, van Löpelmann en Wohlrath, de fotoboeken van Karl Michel, *Sprache des Körpers*, 1910, *Einführung in das Wesen unserer Gesten und Bewegungen*, Berlin 1929 van Lili Green, het rijke werk vol expressieve plaatjes en foto's van Müller-Freienfels, *Menschenkenntnis und Menschenbehandlung*, Berlin '40, Plessners *Lachen und Weinen, Eine Untersuchung nach den Grenzen menschlichen Verhaltens*, Arnhem 1941, dat zich verzet tegen een aparte beschouwing van de geest alleen of van de lichamelijke

⁶) Zie de diss. van B. Delfgaauw, *Het spiritualistisch existentialisme van Louis Lavelle*, A'dam, 1947, — *Het zijn van het ik* —, pag. 61 vv., en pag. 26, 27.

⁷) Gelb und Goldstein, *Psychologische Analysen hirnpathologischer Fälle*, Lpz. '20, *Über Farbennamenamnesie*, *Psychologische Forschung*, '25 e.a.; Pick, *Störungen der Orientierung am eigenen Körper*, *Psychologische Forschung*, '22, Grünbaum, *Aphasie und Motorik*, *Zts. f. d. ges. Neurol. u. Psychiatrie*, '30, Blanc, *Dissolution et reconstruction du langage chez les aphasiques*, Bordeaux, '45.

⁸) Paul Schilder, *Das Körperschema, Ein Beitrag zur Lehre vom Bewusstsein des eigenen Körpers*, Berlin 1923, Klaus Conrad, *Das Körperschema, Eine kritische Studie und der Versuch einer Revision*, *Zt. f. d. ges. Neurol. u. Psychiatrie*, 147 Bd. Berlin 33', pag. 346-369. (Conrad geeft kritiek op Schilder en een reeds vroegere studie van de engelsman Head).

phaenomena alleen (behaviorisme): de ziel verlichaamt zich, wat in de taal bijzonder kenbaar is. We wijzen op De eerste glimlach van het kind van F. Buytendijk, Nijmegen-Utrecht '47, De godsdienstige betekenis van oog en oor, Een phaenomenologische studie, de aanvaardingsrede van C. J. Bleeker te Amsterdam in 1946 (Van Gorcum, Assen) en kunnen niet nalaten van de physio-psycholoog F. Buytendijk een citaat weer te geven uit diens inaugurale rede te Utrecht: „Altijd echter is het de hartstreek, niet het hoofd, waar de gevoelens doorleefd worden en zoals ieder ervaren kan, melden zij zich aan door gewaarwordingen van allerlei aard; beklemming of verruiming van de ademhaling, bonzen van het hart, versnelling of vertraging der frequentie, soms ook een drukkende pijn of steken in de borstkas, vage gevoelens in de borst, buik of flanken. Van uit het hart, het doorleefde lichamelijke midden, kunnen zich de gewaarwordingen uitbreiden tot in de peripherie als een verkillen of warm worden, spanning of atonie. De physiologie onderricht ons, dat deze effecten door middel van het sympathisch zenuwstelsel tot stand komen, maar de psycholoog heeft met de phaenomenale innerlijkheid te maken en deze ligt in het hart. Hier zijn wij zelf en bij ons zelf en toch ook bij de wereld en bij onze medemenschen en bij dat, wat alle zijn fundeert en zin geeft. Daarom bedoelen wij met het hart niet slechts binnenruimte en functioneele eenheid, maar ook de verinnerlijking van het geldende”.⁹

Heel bijzonder staat op het ogenblik in alle universiteitscentra van Frankrijk en België in de belangstelling het werk van M. Merleau-Ponty, *Phénoménologie de la perception*.¹⁰ Als wij trachten u van de inhoud van dit rijke boek een overzicht te geven, doen wij dat in de overtuiging een naar methode met opzet gecompliceerd geheel te versimplificeren, maar van de andere kant moet er zich in het brein van de schrijver toch een soort werkplan hebben gevormd en zal daar van lieverlede een gestalte-ordering zijn structuur hebben gekregen. Volgens ons beweegt het gedachtegeheel zich als volgt.

Als het „champs phénoménal” d.i. het verschijnselenveld past in een begrip en innerlijke wet, dan mogen we dat met Kant niet opvatten als een „projection de l'intérieur dans l'extérieur” (74), maar als een „identité de l'extérieur et de l'intérieur”. Om voor die identiteit een verklaring te vinden is noodzakelijk een „retour aux

⁹) F. J. J. Buytendijk, Het kennen van de innerlijkheid, Rede bij aanvaarding van de algemeene psychologiezetel te Utrecht, Utrecht-Nijmegen '47, pag. 21, zie nog pag. 15 onder en 16 boven.

¹⁰) M. Merleau-Ponty, *Phénoménologie de la perception*, Bibliothèque des Idées, Paris, 1945, zie A. de Witte, *Phaenomenologie van de perceptie*, Het lichaam gaat in reductie, Nederl. Ts. voor de psychologie en haar grensgebieden, n. reeks, dl. II, 1947.

données immédiates de la conscience". De fout van de reflexieve wijsbegeerte bestaat hierin, dat ze meent het object „sans reste" te kunnen bestuderen. Om deze fout te vermijden moeten we het bewustzijnsgegeven uitzuiveren en de „démarches" onderzoeken waarlangs het object tot ons komt. Welnu, die „démarches" onderzoekend stoten we vooral op ons lichaam.

De delen en velerlei functionneringen van het lichaam staan en werken niet los naast elkaar en worden ook niet enkel associatief opgevat, maar in ons bewustzijn bestaat een „schéma corporal", zoals we dat hierboven reeds uiteenzetten (116). Dit lichaamsgeheel wordt in de wereldruimte geplaatst, waardoor de „spatialité de situation" wordt geformeerd (114 vv.) Als die situatie is gelaedeerd door aphasie, amnesie enz. is de normale perceptie onmogelijk, de „familiarité" (153) met het object is gekwetst, maar bij normale situatie is het lichaamsgeheel „ce noyau significatif qui se comporte comme une fonction générale" (172).

Dat lichaam beweegt zich in de wereldruimte en brengt ons zo in contact met de dingen buiten ons, maar het manifesteert ook het innerlijk naar buiten — het lichaam is expressie, en hiermee zijn we bij het gebaar, het woord, de taal (203 vv.)

Al mijn waarnemen is geconditionneerd door het lichaam en daardoor zit in de „monde perçu" altijd het lichamelijke verwerkt; „mon corps est la texture commune de tous les objets et il est, au moins à l'égard du monde perçu, l'instrument général de ma compréhension (272)".

Het denksubject is slechts in situatie, realiseert pas zichzelf door te zijn „effectivement corps et en entrant par ce corps dans le monde" (467).

In het voorgaande hopen wij U een behoorlijke indruk te hebben gegeven van de inderdaad opvallende belangstelling voor het lichamelijke der hedendaagse filosofie en psychologie, en met name der phaenomenologen en existentialistische phaenomenologen. De noodzakelijk beknopte weergave van het werk van Merleau-Ponty heeft waarschijnlijk ook bij u de gedachte te voorschijn geroepen, dat men eigenlijk hoopt via die reductiestudie van het lichaam te geraken tot objectiviteit van het waarnemen (perceptie) en van heel het kennen. Merleau-Ponty wil zich niet meer opsluiten in het denken zoals Descartes en Spinoza, hij wenst geen dogmatisch subjectivisme als dat van Kant, en al evenmin een buiten beschouwing laten van de ziel als het Behaviorisme. Hij verfoeit een scheiding tussen de delen: ziel en lichaam, denken en zintuigelijk kennen, denken en expressie — de mens zij één groot levend geheel, en het lichaam legt de brug tussen het innerlijke en het uiterlijke.

HOOFDSTUK III

STRUCTURERING

Wij komen natuurlijk het eerst in contact met ons lichaam in de kinderperiode.

Deze begint met een biologisch stadium, maar zodra we uit de moederschoot tot een zelfstandig leven zijn ontwaakt begint al spoedig het bewustzijn op te treden, het verstand gaat functioneren, de reflexie vangt zijn werk aan. Het kind verwerft zich steeds meer een toegeëigend dominium over zichzelf en de wereld. Geregeld vragen nieuwe prikkels zijn aandacht en geregeld gaat zijn belangstelling uit naar nieuwe dingen. Van nature zit er in de mens een tendentie tot *ord en en*: ook het kind laat die indrukken niet chaotisch aan zich voorbijgaan, maar bij het herhalen van dezelfde prikkel blijken er sporen, engrams van de vorige keer te zijn overgebleven, zodat de herhaling wordt herkend, en het kind gaat prikkel en verwerking daarvan combineren in een *schema*, een *structuur*. Die structuren, schemata zijn van eenvoudige makelij, en het kind staat geregeld voor het feit dat er zich weer nieuwe prikkels voordoen die blijkbaar behoren bij het reeds gevormde schema, maar er toch niet mooi in passen. Dan moet er voor zo'n differentiëring en complicering een aanpassing, adaptatie gezocht worden, en een moeizaam proces van inwendige organisatie of beter reorganisatie vindt voortgang, met telkens een weer voorlopige fixering van het opnieuw aangepaste schema.

Er zit dus een voortdurende plasticiteit en bewegelijkheid in die schemata of structuren, een voortdurende assimilerende activiteit. Men kan zo'n structuur ook wel *gestalte* noemen, niet echter een ouderwets soort van starre gestalte, maar volgens de nieuwere theorie die een innerlijke groei daarbij opneemt, zoals ik lees bij Köhler over: „... eine Erklärung gegenwärtiger Gestaltung durch das Vorhandensein von Spuren einer früheren Gestaltung von grösserem Bereich”.¹

Het kind modificeert geregeld zijn formule om die aan te passen aan het nieuw ontdekte object. Bij elke differentiëring zoekt hij coördinatie en oefent hij controle uit op de bestaande formule en dit voert tot integratie.²

Men kan bij dit onderbrengen van nieuwe indrukken in het bestaande geheel, de bestaande formule, gestalte, schema, structuur spreken van *successieve integratie*,³ van *progres-*

¹) W. Köhler, *Psychologische Probleme*, Berlin, 1933, 191.

²) H. Wallon, *Les origines de la pensée chez l'enfant*, Paris, '45, Tome II, 158 v., 421.

³) Wallon, 444.

sieve assimilatie,⁴ „une activité organisatrice”:⁵ „L'assimilation est donc le fonctionnement même du système dont l'organisation est l'aspect structural. ...le jugement assimilateur est l'élément actif du processus dont le concept organisateur est le résultat”.⁶

Deze structuurtheorie wordt op het ogenblik vrijwel overal aanvaard. We vinden haar ook weer bij De Montpellier: „Ce qui caractérise plus particulièrement la réaction d'apprentissage ou la réaction intelligente, c'est que la conduite y est liée à une modification de l'organisation structurale du champ ou, si l'on veut, à une réorganisation de cette structure, et, par conséquent, à une perception de nouveaux rapports constitutifs fondamentaux. C'est en se plaçant à un point de vue structural, c'est au sein de cette structure que la fonction moyen se constitue, son „émergence” impliquant une transformation ou réorganisation du champs phénoménal primitif”.⁷

Zelf heb ik het volgende meegemaakt. Ik kwam wel eens bij een familie waar reeds eerder Pater Van Ginneken huisvriend was. Therèseke, een pienter meisje van een jaar of vier, noemde mij toen ook „Pater Van Ginneken”, blijkbaar denkend dat mannen met rokken aan — tegen wie ze extra eerbiedig moest zijn — die van vader altijd een sigaar kregen — allemaal „Pater Van Ginneken” waren. Pas toen iedereen er om lachte en ze bij elke nieuwe gast het kunstje moest herhalen: „Hoe heet die pater, Therèseke? — kwam ze erachter dat het fout was, achterhaalde op een of andere manier mijn naam en zei 'n keer triomfantelijk: „Pater De Witte”. Claudje vertoef nogal eens met zijn geleerde vader in de landouwen buiten de stad. Claudje kende al het paard van de groenteman en zag nu ook de „koetjes” in de wei. Er liep ook soms een paard, maar ondanks dat zijn vader het uiterlijk verschil van paard en koe uiteenzette, bleef hij die paarden in de wei hardnekkig „koetje” noemen, zodat zijn vader meende dat hij het verschil nog niet kon begrijpen. Plotseling echter kwam de oplossing, toen zij eens zagen hoe een paard werd uitgespannen: „Oh Pa, kijk eens, ze maken het paard kapot. Het bleek dat „paard” voor hem betekende: het-paard-met-de-kar, en „koetjes” waren: zulke grote loslopende beesten in de wei. Sindsdien vergiste hij zich niet meer in het gebruik van paard en koe. J. van Ginneken sprak hier ook graag over, o.a. in zijn laatste boekje: „Op een bepaalden leeftijd

⁴) J. Piaget, La naissance de l'intelligence chez l'enfant, Paris, '35, pag. 39.

⁵) Piaget, 412.

⁶) Piaget, 416.

⁷) G. de Montpellier, Conduites Intelligentes et Psychisme chez l'Animal et chez l'Homme, Etude de Psychologie comparée, Ed. Inst. de Phil. Louvain, Vrin-Paris 1946, 108.

heeft het kind b.v. het woord „rood” leeren nazeggen, maar aanvankelijk noemt het dan ook allerlei dingen „rood”, die wij volwassenen bruin, oranje, paars of goud noemen. En dan leert moeder enz. . . .⁸

De associatiepsychologie sprak reeds van sporen, residuen, engrammen van het verleden, de oudere gestaltpsychologen weefden deze sporen tot een figuur en patroon, maar deze nieuwere onderzoekers willen niet meer spreken van een simpele reproductie van het residu: er grijpt voortdurend plaats een productieve hervorming, een intrapsychische verwerking. Natuurlijk speelt zich dit alles af in- of in verband met het geheugen, maar het lijkt ons niet nodig hier allerlei memorie-theorieën als van Ribot, Brunswig, Jost, Bartlett, Piéron te bespreken.⁹

Ook zeer vele prikkels en indrukken omtrent het lichamelijke verwerkt het kind en gaat het schematiseren.

Als het kind nu uit zijn grotendeels biologisch stadium is ontwaakt, zijn brabbelperiode voorbij is en woorden leert verstaan en ze zelf gaat gebruiken, veroverd het langzaam de woordenschat. Daarbij leert het in de loop der kinderjaren, dat blijkbaar steeds meer betekenissen verbonden zijn aan toch eenzelfde woord.

We kunnen ons het proces van de innerlijke verwerking als volgt voorstellen „Hoofd” is natuurlijk dat bovenste gedeelte van mijn lichaam, dat je kunt schudden, dat je soms moet ontbloten als je een kennis van vader tegenkomt, dat bij sommige mensen kaal is, en wel warm en rood wordt als je iets hebt misdreven. Maar behalve dat, kan vader of de onderwijzer 'n keer tegen je zeggen: „Jongen, je bent er met je hoofd niet bij!”, „Ik zou die gekheid maar uit mijn hoofd laten!”, en hij hoort zichzelf prijzen met: „Dat is er een met een helder hoofd”, terwijl hij op moeders verjaardag een versje „uit zijn hoofd” moet leren. Op zekere dag komt er een meneer binnenstappen, en dat is het „hoofd” der school; heeft hij dat begrepen, dan komt er een ware stortvloed: hoofdconducteur, hoofdstad, hoofdzonde, vader is het hoofd van het gezin en de Paus het hoofd van de Kerk. Welke jongen zou nu niet een „brughoofd” kennen of het „hoofd der beweging”?

8) J. van Ginneken, Het mysterie der menselijke taal, Haarlem, '46, 25.

9) Raadplegend een nog niet uitgegeven lectorsdiss. van St. Kreykamp over de innerlijke zinnen bij St. Thomas, en Karl Rahner, Geist in Welt, Innsbr.-Lpz. '39, kwamen wij tot de conclusie, dat deze structuren, naar scholastieke terminologie, zich zullen bevinden en gevormd worden in de fantasie, veroorzaakt door de memorie, en in functie van de doelloorzaak sterk mede veroorzaakt door de cogitativa.

Al die betekenisherinneringen die kunnen worden opgewekt door de klankcombinatieprikkel van het woord (in ons voorbeeld dus door „hoofd”) zullen niet volslagen chaotisch bewaard worden. Merkt het kind dat blijkbaar niet altijd dezelfde betekenis aan eenzelfde klankbeeld beantwoordt, dan zal het die betekenissen structureren, zodat het ze gemakkelijker kan gebruiken. Het zal b.v. bij elkaar onthouden: kaal, rood, warm hoofd, hoofd ontbloten enz.; daarvan onderscheiden en bij elkaar: ik zou die gekheid uit je hoofd laten, je bent er met je hoofd niet bij, dat is er eentje met een helder hoofd, uit het hoofd leren enz.; en tenslotte nog: hoofd van de school, hoofdconducteur, hoofdstad enz.

Van deze kinderlijke schematisering, producten ook van veel reflexie en waaromgevraag, blijft natuurlijk iets hangen bij de volwassene, ook al worden die schemata steeds meer met enorme hoeveelheden nieuwigheden en toepassingen aangevuld. Ook zal de heenwijzing naar het eerstgekende, het summum analogatum, het apperceptieve, dat van belang was om de volgende betekenissen die onder eenzelfde woord vielen te begrijpen, steeds meer verblijken, en het woord van symbool steeds meer een teken worden. Dat ook bij de volwassene iets van het vroegere blijft hangen, zal blijken als hij bij reflexie of bij een vraag het gebruik van juist dit woord bij deze betekenis moet verantwoorden.

Een schema als hierboven ontworpen zit wel mooi in elkaar, maar in zijn strakke gebondenheid naar zakelijke differentiëring houdt het te weinig rekening met de werkelijkheid. Het waaromgevraag der kinderen moeten we niet zien als een uiting van „Kausaldenken”, maar van „Zweckdenken”. Het betekent ongeveer altijd: waarvoor, wat heb ik er aan, waar dient het voor.¹⁰ Hun waarom betreft zich niet zozeer op de zaak in zich, maar egocentrisch herleiden ze alles tot iets dat voor hen van belang is en de wereld wordt „hun wereldje”.

De betekenis-schemata bij een woord komen dus tot stand sterk onder de invloed van een individueel geheel van omstandigheden en zullen daarom ook in hun constituering en gestalte daarvan de kenmerken dragen.

Wij moeten die schemata niet al te strak in een keurslijf snoeren. Daarvoor staan ze in een te levend en vervloeiend contact met allerlei andere structureringen.

Behalve dat de ene woordprikkel zijn schema van betekenissen oproept, staan er nog allerlei andere contacten gereed om te voorschijn te springen. Een dergelijk woord met zijn beantwoordende betekenissen en die betekenissen weer apart genomen zijn verwikkeld in verlerlei schematiseringen.

¹⁰) W. Hansen, *Die Entwicklung des kindlichen Weltbildes*, München, 1938, 146 vv.

Die structureringen kunnen over de drempel komen door synoniemiteit en begripsverwantschap. We kunnen hier denken aan de rapports associatifs van De Saussure, waardoor b.v. *éducation* het geheugenblad doet omslaan waarop *apprentissage* staat vermeld.¹¹ Maar vooral mogen we niet vergeten de brede studie van Jost Trier, die de oudduitse teksten tot het begin van 1300 onderzoekend in gezamenlijke besprekingen bij elkaar zet de begripsverwante woorden: *wis*, *wizdom*, *sin*, *reda*, *fruo*t, *undersceidunga*, *ferstantwissida*, *farnufst*.¹²

Aan het woordbeeld „hart” beantwoorden allerlei betekenissen; als ik echter eenmaal gezegd heb: heb het hart eens d.i. de moeder — kan ik een deur opendoen naar het begrippencomplex bij „moeder”. Als ik eenmaal gezegd heb: als het buikje vol is, is het hartje blij, kan ik vanuit „blij” binnenstappen in een heel gevoelscomplex van: blij, vrolijk, vreugde, goeie bui, juichend, zalig, verrukking¹³; en dan zijn er ook nog deuren naar „bui” en „vol”. Als ik aan het dwalen ben in het betekenisgeheel van „hoofd” en denk aan hoofdonderwijzer, ligt er een hele rij te wachten: onderwijzer, school, te weinig salaris, Minister Gielen enz.

Vanzelfsprekend kan ik niet alleen vanuit hart of hoofd naar zo’n ander complex overstappen, maar even zo goed naar hart en hoofd vanuit die andere betekenisgehelen.

De mogelijkheid van drukgenueerde zwerftochten door onze betekenisstructuren is overstelpend en het feitelijk gebruik ervan staat sterk onder de invloed van concrete situaties en de bepaalde persoonlijkheid die de indrukken te verwerken krijgt en de schemata gaat vormen. We zouden nu verder op het typologisch verschillende kunnen ingaan, maar het lijkt ons beter dat als voldoende bekend te veronderstellen.

De schrijvers over de structuren zijn dan ook niet blind gebleven voor de vloeiende gevarieerdheid en de subjectiviteit ervan. Het voornaamste is de zucht naar schematiseren, maar we moeten niet wensen dat zo’n schema past op de werkelijkheid als een deksel op een doos: „Il (le schème) ne se constitue qu’en fonctionnant et il ne fonctionne que dans l’expérience: l’essentiel est donc, non pas le schème en tant que structure, mais l’activité structurante qui donne naissance aux schèmes.”¹⁴ Die schemata komen tot stand te midden van concrete, individuele omstandigheden: „...les

¹¹) F. de Saussure, *Cours de Linguistique Générale*, 3e ed. Paris, 1916, 171.

¹²) Jost Trier, *Der deutsche Wortschatz im Sinnbezirk des Verstandes*, die Geschichte eines sprachlichen Feldes, Heidelberg, 1931

¹³) J. van Ginneken, *Gevoel in Taal en Woordkunst I*, 3e hft. Kwalitatieve analyse van het gevoel, Leuv. Bijdragen IX, 1911 (ook afzonderlijk uitgegeven).

¹⁴) Piaget o.c. 350.

structures ne sont pas préformées à l'intérieur du sujet mais se construisent au fur et à mesure des besoins et des situations".¹⁵ Wallon spreekt zich duidelijker uit: „L'activité intellectuelle n'est pas une simple réceptivité amorphe (ook geen plan a priori). Comme le premier objet de sa libido est son propre moi, celui de ses premières représentations reste mêlé et comme assimilé à ce qu'elles ont de plus subjectif. Puis se succèdent des objets, personnes ou choses, à l'existence desquelles il faut que la sienne devienne de plus en plus étrangère." Maar, merkt hij op, ook bij volwassenen en soms bij hele groepen en volken kunnen infantiele verdraaiingen plaats vinden.¹⁶ Uit Kriekemans mogen wij nog de volgende regels citeren. „Deze (psychische structuren) vormen een zeer ingewikkeld net van allerlei soorten verbindingen Het bewustzijn vereenvoudigt, schraapt en beklemtoont, ordent en bouwt volgens zijn diepste neigingen en noden. Voor zijn onmiddellijke actie of, volgens de in- en vooruitzichten van het verstand Zooals er betrekkingen zijn tusschen de inhouden onderling, bestaat er ook een dergelijke verhouding tot het subject; en dit laatste verband wordt voornamelijk gelegd door het affectieve en wilsmatige in ons, door de houding die wij in het leven aannemen.”¹⁷

Wij zelf hebben enige tests opgesteld om de levende woordenschat te onderzoeken, en steeds was onze aandacht gespannen op het ontdekken van schematiseringen. De voornaamste tests bestonden uit:

— massatests op de 6e klas van het St. Dominicus-College, de 3e cursus van de Kweekschool voor meisjes, een klas van de Tuinbouwschool in Neerbosch en de zusters van de Dominicanenstraat, waarbij 44 prikkelwoorden aan de p.p. werden voorgelegd. Ze hadden telkens 2½ minuut tijd voor het bedenken van kleine zinnen.

— volledige vraagtests en enige zelfwerkttests.

Wij danken de leiding en de leerkrachten van de Kweekschool en de Montessori-school aan de Groesbeekse weg, de St. Jozef-school aan de Bijleveldtsingel te Nijmegen, de Rijkstuinbouwwinterschool in Hees en het St. Dominicus-college in Neerbosch, alsook de Zusters van de Catharinascholen van de Dominicanenstraat, Nijmegen, voor hun prettige en bereidwillige hulp.

Daar men bij de massatests onder de dwangdruk stond van in 2½ minuut zoveel mogelijk zinnen te maken was het moeilijk

¹⁵) Piaget o.c. 421.

¹⁶) Wallon o.c. 424 v.

¹⁷) A. Kriekemans, Het leven der verbeelding, 2e dr. Antw.-A'dam, '43, 47 v.

om daar een zekere ordening in aan te brengen, want het bedenken van een dergelijk verband eist tijd. Dan schrijft men vlug neer wat kris en kras te voorschijn schiet. Daarbij zijn bij bijna elke p.p. aanwezig de sterk gemarkeerde woorden en zegswijzen: oog om oog, tand om tand, uit het oog uit het hart, oog van de naald, grote mond, met hart en ziel, van de hand in de tand, een hand heeft vijf vingers, op de tenen getrapt zijn, hoofdpijn e.a.

Soms echter is het niet zo moeilijk om bij een woord de neer te pennen zinnen wat meer samenhangend te maken b.v. bij het sterk onder oorlogsomstandigheden beïnvloede woord „vlees”, en vaak krijgen we dan ook zinnen als: tegenwoordig krijg je niet veel vlees — van weinig vlees eten blijf je lang leven! — krijgen we daarom zo’n vleesrantsoen — ’k hou anders wel van een broodje met vlees — rookvlees laat ik ook niet voorbijgaan. Kennelijk ook onder de oorlogssituatie (de tests zijn uit eind ’44) kwam het volgende grote-mond-complex tot stand: sommige mensen hebben ’n grote mond — onze Beschermers hebben ’n zeer grote en ruwe mond — domme mensen hebben meestal ’n grote mond — ’n brutale mond staat niet voor ’n meisje — ’n religieuze behoort ’n bescheiden mond te hebben (dat had ze nog kort geleden in het novituaat geleerd).

Als ze dus een straatje gevonden hebben en het niet te moeilijk, dan lopen ze er graag in door. Subtieler wordt het ontdekken van b.v. het schema hart-hebben in het volgende geheel: dat gaat mij aan het hart — je hebt geen hart voor die zaak — dat mens heeft het hart op de tong — als je het hart hebt zoiets te doen — die moeder heeft geen hart voor die kinderen — heb steeds een groot hart — waar het hart vol van is loopt de mond van over.

Een zuster die de bedoeling niet goed had begrepen vertelde bij elk woord een verhaaltje in de trant van: Gisteren stond er een grote koffer met sla bovenop haar tenen, ook geen pretje, en daar in zo’n volle tram. Een jongen uit de tuinbouwschool verschaft ook samenhangende zinnnetjes, maar toch trof ik ineens dit „verhaal”: de jongen viel in het water en verdronk — de jongen had het goed bedoeld — wat zingt die jongen vals („jongen” was ook een prikkelwoord). Een andere jongen van die school schematiseert van je welste: ik ben een mens — Adam was een mens — Eva was een mens — Jezus is een mens — vader is een mens enz. moeder, oom, tante, nicht, neef, Jan, Piet. Alles begint bij hem met: ik ben; of: ik heb Terwijl de prikkelwoorden tante, oom, nicht een flink eind van elkaar staan, plaatst hij ze in een vast schema: tante (oom) is een mens — ik heb veel tantes (ooms), nichten — mijn liefste tante (oom, nicht) is tante Jo (oom Louis, nicht Willy) — mijn rijkste tante (oom) is tante Nel (oom Wim) — mijn peettante (peetoom) is opoe (grootvader) — mijn suikertante (suikeroom) is tante Anna (oom Tonny). Verder heeft hij

„een mooi rond hoofd”, een „mooie mond”, is de „liefste zoon” van zijn ouders, bezit een „stevige borstkas”, een „mooie rossige huid”, en zijn buik is „niet dik maar ook niet dun”.

Uit de gegevens van deze gezellige hypomaan is reeds duidelijk, dat een actief zoeken naar samenhang kan samengaan en zijn oorzaak kan vinden in het speciale van iemands persoonlijkheid, dat als een meer passief patroon is waarop wordt verder geborduurd.

Zo stuit men op iemand in wier voorbeelden altijd de hele familie optreedt; vader, moeder, broers, zusters, ooms en tantes, vaak met namen erbij. Zo openbaart een jongen van een overigens keurig college ineens zijn afkomst door de volgende onaangename voorbeelden: tenenkaas, zweettenen, leen mij uw oor geachte schare, wat heb jij een aardappelenbuik, huwen is een vrouw voor zich nemen. Een gemakkelijk en oppervlakkig type kijkt zo maar wat naar zijn handen, haren, hoofd, neus enz. en kletst wat voorbeelden op het papier, zonder iets interessants, terwijl er praktisch geen enkele overdrachtelijke betekenis bij is te vinden. Een ander geremd, moeizaam type kan niet veel voorbeelden vinden, maar het zijn dan ook zeer goede: blijkbaar wordt een ingespannen zoeken vereist om uit de sfeer van het gemakkelijk letterlijke te geraken. Eén jongen tast om zo te zeggen de gestalte van de letterlijke betekenissen af om dan met een levenswijze uitspraak voor de dag te komen: het haar bestaat uit hoorn — het haar zit met een worteltje in het vel — de haarkleur komt vaak goed bij de huidskleur — blank gezicht en zwart haar staat mooi — zwart haar vind ik het mooist — zij heeft glanzend haar — rood haar is niet verkieslijk — rood haar is een teken dat vader veel dronk, zegt men. En bij „hart”: het hart stuwt 't bloed — het hart ligt tussen de longen — het hart bevindt zich links in het lichaam — het hart heeft 4 kamertjes — het hart is 't symbool van liefde — onlangs vierden we 't feest van Jezus' H. Hart — je hart deugt niet, zei de dokter — mijn hart klopt veel te snel — soms voel ik mijn hart kloppen — het hart klopt van liefde — het hart popelt van verlangen — het hart jubelt v vr(eugde) er kan in zo'n 2½ minuut heel wat gepresteerd worden!

Als laatste opmerking omtrent deze massatests het volgende. Dat de ouden het de moeite waard achtten bij hun verdelingen der praedicaten de groep der homoniemen of *aequivoca* op te nemen blijkt lang niet iets overbodigs, want zonder de minste moeite, en men krijgt de indruk zonder enigerlei argwaan vaak, worden door elkaar voorbeelden gegeven van haar = haren en haar = voornaamwoord, zuster = kloosterlinge en zuster = zus (en zuster = verpleegster), broeder = broer en broeder = kloosterling, arm = lichaamsdeel en arm = armoedig, meisje = meiske

en meisje = dienstmeisje. Sterke voorbeelden zijn natuurlijk bij „lever”: ik lever dat goedje niet, dat lever ik hem wel; en bij „zoon”: persoonsbewijs. Blijkbaar is het woordbeeld van grote invloed en functionneert als een sterk bindende factor.

Al de personen dezer massatests zijn 17 jaar en ouder, en staan dus wel ver af van de kleutertijd waarop Piaget zijn theorie bouwde en de kinderperiode van Wallon. Daarom besloot ik bij slechts een paar personen een zeer uitgebreide ondervragingsproef te ondernemen. Ik begon met drie meisjes uit de derde klas Montessori. Ze waren dus 9 jaar: Wallon zegt dat „audez-vous de neuf ans le bagage de connaissances scolaires est une (autre) routine qui dispense trop souvent l'enfant de l'effort demandé”, terwijl hij zeer de vraagmethode voor kinderen aanbeveelt.¹⁸ Thomson begon ook zijn woordenschatonderzoekingen met 9½ jaar.¹⁹ Ik had gevraagd intelligente kinderen zonder bijzondere remmingen, dus optimaal materiaal.

Aan deze kinderen gaf ik maar drie prikkelwoorden: hart, hoofd, hand. Ik zei dan: vertel eens alles wat je weet van hart. Dus zo vaag en algemeen mogelijk en ook het minst duidelijke woord het eerst. Dan wachtte ik af, met soms nog eens eenzelfde aansporing tot van wal steken.

Wiesje brengt uitzichzelf alleen: (het hart) zit daar, klopt. De zusters hadden twee jaar tevoren over een aantal kinderen uit de eerste klas in schriften opgetekend wat ze op verschillende data vertelden omtrent de 44 prikkelwoorden uit de massatest. In het schrift van Wiesje (het enige dat ik kan vergelijken) „klopt” ook het hart. Nu is dat kloppen van het hart iets heel gewoons. Minder gewoon wordt het, als Wies als eerste voorbeeld bij „hoofd”: hoofdpijn geeft, terwijl ook in het schrift de eerste voorbeelden zijn: mijn hoofd doet zeer — ik ben op mijn hoofd gevallen. Anderhalve week later vraag ik aan de hele klas wat ze weten te vertellen over h o o f d, en Wies steekt de vinger op: hoofdpijn. Bij het vraaggesprek vindt ze zelf hoofd van de school. In het schrift: hoofd van het leger, hoofdletter, hoofd van de school. In het schrift en de klas allebei: hoofdkaas. Opvallender wordt het, als bij „hand” het eerste voorbeeld is: ik heb een zweer aan mijn hand, terwijl twee jaar geleden dit het derde voorbeeld in het schrift is. Op mijn vraag blijkt, dat een broertje een hele zwerende hand heeft gehad.

Ria begon met een groot aantal voorbeelden van „hard”. Toen ik zag dat er geen eind aan zou komen, zei ik: je moet me eens wat vertellen over een ander hart. „Oh, je hart!: mijn hart doet

¹⁸) Wallon o.c. Tome I, XIV-XVI.

¹⁹) zie A. J. Staal, De methoden van psychologisch taalonderzoek, speciaal die, betreffende de taal van de rijpende jeugd, Diss. Leiden, 1946, 9.

pijn, mijn hart klopt, mijn hart staat stil, mijn hart klopt snel, dat hart is ziek. Met voorzichtig wat praten over de kerk en cadeautjes krijgen, kwamen nog heel wat harten los. Toen ze eenmaal het idee van — vorm van hart — doorhad, sprak ze over een hart op een broche, ringetje, hangertje, kraal in de vorm van een hart, er staat een hart op de muur, dat hart is heel klein, ik teken een hart op papier, dat hart heeft een mooie kleur, ik knip een hart uit. Bij „hoofd” begon ze met: hoofdpijn, ik heb een warm hoofd; en dan: ik denk met mijn hoofd. Daarop volgden weer een vrij groot aantal letterlijke betekenissen. Bijzonder veel inspiratie kreeg ze bij „hand”. Na een paar voorbeelden van vijf vingers van de hand, vuile handen en natte handen ontdekte ze het straatje — met mijn hand(en) —, en dat groeide uit tot een laan van meerdervoort. Ze keek maar rond en fantaseerde en alles werd met die handen aangepakt, neergezet, omgedraaid (een paar keer: op mijn hand). De zinnnetjes regenden met tientallen, wel een minuut of tien. Op een gegeven ogenblik ging ze zich helemaal met die handen aankleden, naar het ontbijt enz. en toen heb ik maar gezegd, dat ze prachtig haar best had gedaan. Bij ondervraging bleek dat ze nog heel veel andere betekenissen van hand kende, maar die straat van — met mijn handen — was zo aanlokkelijk geweest, dat al het andere was vervaagd.

L i n i, die een intelligent en tegelijk een gevoelig kind is, weet veel uitzichzelf: gewoon hart, Hl. Hart, Onbevlekt Hart van Maria, gebroken hart, ik heb een rood hart, bij O.L. Heer komen vlammen uit het hart, met Kerstmis krijgen we wel een suikeren hart. Bij mijn ondervraging van zegswijzen begint ze verhaaltjes te vertellen: de schrik slaat mij om het hart bijvoorbeeld als broertje bijna onder een auto komt; dat is een steen, een pak van mijn hart, bijvoorbeeld vader is vlak bij de plaats van het bombardement, maar komt toch na een tijdje thuis. Bij „hoofd” begint ze nu zelf met haar „bijvoorbeeld als”: bijvoorbeeld als je niet goed kunt leren, heb je een moeilijk hoofd. Ze weet weer veel: je bent niet goed bij je hoofd, doodshoofd, verlicht hoofd (na geslaagd examen), „Voor Hoofd en Hart” (rubriek in „Roomse Jeugd”), hoofd van de school — de letterlijke betekenissen sla ik over. Ook bij „hand” verschaft ze weer veel van elkaar verschillende betekenissen.

Toen heb ik toch eens de twaalfjarige, zeer intelligente M i r i a m aan de tand gevoeld. Bij „hart” gaf ze uit zichzelf alleen een aantal zinnnetjes over het sterke en zwakke hart: die man heeft een hartkwaal, mijn moeders hart is niet zo sterk, als je het aan het hart hebt ben je ongelukkig, mijn oma is aan een hartkwaal gestorven, toen ik hard gelopen had begon mijn hart erg te kloppen, mijn vaders hart is gelukkig nog sterk, als ik niet zo'n last had van mijn hart kon ik heel wat harder werken. Toen ik een paar overdrachte-

lijke betekenissen vroeg, zei ze: „Oh ja”, en bij hoofd en hand probeerde ze zonder dat ik het vroeg verschillende soorten van betekenissen te geven: hoofd is het voornaamste deel van het lichaam, knappe bol, kop of hoofd, hoofdpersoon d.i. de koningin, God, Paus, bisschop, vader, burgemeester, ik durf er mijn hoofd om verwedden (dit hoort niet bij dat andere, zei ze, wel:), hoofdzaak, hoofdschuldige.

Ik wilde nog eens zien, of het veel verschil gaf voor een jongen en ondervroeg de intelligente, spraakzame, tienjarige derde klasser T o n n i e. Bij Tonnie zat het hart aan de linkerkant en was rood, maar voor de rest wat hart synoniem met heilig (de pater in de catechismusles zette alles betreffende ziel en genade in het hart): mijn hart is heilig, ik heb mijn hart van O.L. Heer gekregen, deze maand is de maand van het Hl. Hart (later nog hartekoning, van harte). Toen ik hem vroeg wat „hartversterking” betekende, antwoordde hij: misschien waardoor je dubbel braaf wordt — en dat terwijl hij de zoon is van een caféhouder. Dit werkte zo door, dat toen ik bij „hoofd” met hem besprak waarom ze nu zeggen — hoofd van de stam — (hij is een welp) en niet b.v. — been van de stam —?, en dat ze dat misschien zeiden, omdat het hoofd het voornaamste stuk van het lichaam is — zijn bedenking luidde: maar het hart is nog voorname, want het hart is rein.

Bij „hoofd” en „hand” tastte hij alles af wat hij eraan zag of voelde, en dat ging maar door tot ik er een eind aan maakte. Ook hier liep hij duidelijk in gemakkelijke en gezellige straatjes.

Volwassenen heb ik maar een paar ondervraagd. Telkens trachten ze minstens verscheidene soorten betekenissen te geven. Een zelfstandig w i n k e l i e r van 34 jaar, zeer intelligent maar alleen met lagere-schoolopleiding, vertelt bij „hart”: je hebt wel bijzondere waarnemingen, een apart gevoel als je je vrouw na afwezigheid terugziet, of vroeger bij je meisje; als je schrikt, b.v. bij controle in de zaak terwijl je iets te verbergen hebt: dan zien ze niets aan mijn gezicht, maar ikzelf voel wel mijn hart; ziel of hart van een beweging, van machines, van een boom; dan volgen er nog wat uitdrukkingen. Op mijn vraag: hoe zou je de betekenissen van het hart in onderafdelingen zetten?, antwoordt hij: 1e liefde of schrik, 2e de hele persoon in: het hart hebben, hart op de rechte plaats, want dan gaat het niet alleen over het hart, ook de hersens doen mee, 3e het voornaamste b.v. bij het hart van de verdediging. Bij „hoofd” zet hij het schema van hart door: als je iemand graag ziet of aan hem een hekel hebt, verandert je blik, je kijkt prettig of zuur, dat doe je wel met je zintuigen, gezicht, mond, ogen, maar ook je hersens zijn ermee gemoeid, dus eigenlijk je hele hoofd; hoofd van de zaak, gezin, havenhoofd, regering, gemeente, van elk bestuurslichaam. Op mijn vraag naar indelingen; 1e natuurlijk het hoofd letterlijk, 2e het hoofd loopt mij om, zwaar hoofd in

iets, hoofd en drukte, hersens, middelpunt van denken, 3e hoofd is baas enz. Bij „hand” gaat het schema weer door: met je hand kun je iets waarnemen, of het hard of koud is; kun je je gevoel tot uitdrukking brengen, de een geeft een stevige hand, de ander zo'n slap handje; maar het voornaamste van de hand is dat je ermee wérkt, je kunt er zelfs mee scheppen, beeldhouwen, schilderen enz.; dan kun je de rechterhand van iemand zijn. Ik denk dat zijn schematisering enigszins anders zou zijn verlopen, als we eens niet met „hart” waren begonnen: de schematisering hangt toch wel sterk af van allerlei ogenblikkelijke en persoonlijke omstandigheden.

Tenslotte liet ik aan een aantal kinderen zelfwerkproeven geven. Ze kregen dan de drie woorden en moesten over elk woord gedurende een half uur of een heel uur of zolang als ze zin hadden „alles neerschrijven wat ze ervan wisten”.

Een tweede R i a (3e klas, 9 jaar) schrijft volkomen door elkaar over hart = hard en hart = lichaamsdeel. Bijna alle voorbeelden handelen over allerlei nuanceringen van „hart”-lopen, en het echte hart is altijd een goed, slecht, mooi hart. Bij „hoofd” was het eerste voorbeeld: ik heb een goed voorhoofd daar kan ik goed mee denken. Het tweede: ik heb erge hoofdpijn dat komt van al dat rumoer dat de kinderen in de gang maken. Maar dan vindt ze het straatje „hoog boven mijn hoofd” (boven mijn hoofd, vlak boven mijn hoofd) en daar loopt ze verder helemaal in door met talrijke voorbeelden, slechts één keer afgeleid door „hoofdkussen”, terwijl de „hoofdpijn” ook blijft hangen: ik heb hoofdpijn gekregen van dat stampen boven mijn hoofd. Bij „hand” zijn het alsmaar zinnetjes waarin „met mijn hand” voorkomt, met alleen als andere voorbeelden: de hond likt mijn hand, handdoek, daarginds komt Frans aan hij steekt de hand naar mij uit.

S j a a n t j e vertelt heel wat over het „hart”: vader heeft vaak pijn aan zijn hart, de mensen hebben allemaal een hart, Keesje krijgt van Moeder een suikerhart, het hart klopt altijd, heidenen hebben ook een hart, beesten hebben geen hart (sic), mijn broer kan heel goed een hart tekenen, op mijn jurk staat een mooi hart. Het „hoofd” heeft ze letterlijk van alle kanten bekeken, maar ze verschaft geen enkele overdracht. Bij „hand” heeft ze het schema „ik houw, houwde . . . in mijn hand” ontdekt en daar komt nu alles tussenin: pit, kaars, kaart, schilderij enz. Een enkele maal spreekt ze van: ik heb een zweer aan mijn hand, moeder wast handen af, handdoek, op mijn hand.

H u u b, een jongen uit de 3de klas, valt eerst „heel hart op de grond”, maar houdt zich dan verder toch aan het hart. Na een paar zinnetjes over chocolade- en suikeren hartjes en St. Nicolaas

denkt hij aan het H. Hart en vertelt dan daarover verder een aantal verhaaltjes.

Wat betreft Wim, ook uit de 3e klas, is het duidelijk, dat hij telkens een andere betekenis tracht te geven, waardoor zijn stukjes niet erg uitgebreid zijn. Vooral het stukje over „hart” is vrij pover en gaat bovendien, afgezien van „mijn hart klopt” alleen over het Hl. Hart.

Gerard uit de 6e klas is een merkwaardige kerel, die al de woorden en uitdrukkingen door hem te berde gebracht uitlegt. Als voorbeeld: handschoen, een handschoen is als het ware een schoen voor de handen, het is een verwarming aan de handen meestal van leer en ook wel vooral bij kinderen van wol, men noemt ze dan ook wel eens wantjes. Bij zijn eindeloze verhalen bij „hart” gebruikt hij volkomen door elkaar hard en hart, terwijl hij het meestal goed schrijft; en terwijl hij alles uitlegt en omstandig verklaart schijnt het niet in hem te zijn opgekomen om het verschil tussen deze twee eens breedvoerig te beschouwen. Als een voorbeeld van subtiële schematisering laat ik hier alles van „hoofd” volgen: hoofd is het bovenste deel van de mens. Hij is hoofd van de staat hij is dus president, hoofd van een vergadering hij is dus de baas of de voorzitter. P. C. Hooft de oudste bewoner van het Muiderslot de baas der dichtkring of de voorzitter van de dichtkring dus het hoofd. Hij steekt een hoofd boven de anderen uit, hij is groter dan de anderen. De grote vakantie is het hoofd van alle andere vakanties. De grote vakantie is de grootste van allemaal. Hij reed aan het hoofd der colone hij reed vooraan de colone. Die club staat aan het hoofd der ranglijst. Die club staat aan de kop. Die club staat bovenaan. Hij krijgt op zijn hoofd. Hij krijgt een standje.

Theo uit de 6e klas geeft bijna niets anders als samenstellingen of geijkte attributen zoals: vaste hand. Bij „hoofd” verzeilt hij natuurlijk onmiddellijk naar hoofdstad, hoofdkwartier enz. en het is opmerkelijk zoveel hij er bij elkaar krijgt, het lijkt wel alsof hij ze uit Koenen of Van Dale heeft weggehaald.

De meisjes uit de 6e klas gaan wel zo erg gebukt onder hun „bagage de connaissances scolaires”, dat ik er verder niet op inga.

Heel wat kostbare uren besteedden wij aan deze woordenschat-onderzoekingen en ofschoon we de resultaten wellicht nog uitgebreider zullen publiceren bieden we toch reeds het voorgaande als grondslag voor een opinie. Die opinie kunnen wij formuleren als volgt.

Het letterlijke hoort allereerst en duidelijk bij het woord, het overdrachtelijke hangt daar min of meer duidelijk omheen.

Als het omstandigheden geheel de p.p. niet verbijstert zoeken ze een zekere ordening, en als ze eenmaal een prettig en duidelijk straatje gevonden hebben lopen ze daar graag in door.

Het schematiseren werd hun niet gemakkelijk gemaakt, veel tijd om rustig te putten uit herinneringsgegevens kregen ze niet. Eerder dan dat ze een reeds bestaand schema weergeven, máken ze een schema in dit situatiegeheel. Maar dat doen ze dan ook evident. De voorbeelden uit de missaproeven bezitten natuurlijk meer het karakter van een illustratie, maar de vraagproeven en zelfwerkproeven tonen alle een schematendentie en de aanhoudende constatering verkrijgt toch langzamerhand de gestalte van een inductie-evidentie (het eigenaardige van een inductie-resultaat is het langzamerhand evident worden). Er treden voldoende p.p. op om uit te sluiten, dat we hier toevallig alleen te doen hebben met schematiserende typen.

Ik geloof wel dat er reeds in de herinnering en fantasie een schema aanwezig is, maar dan bestaat dat uit hetgeen gewoon letterlijk bij het woord hoort plus een paar overdrachten, vaak zeer persoonlijk verworven.

Naargelang leeftijd en ontwikkeling toenemen komen er meer overdrachten en toepassingen, die toch wel gedifferentieerd en in grote lijn zakelijk-objectief door de herinnering worden gegroepeerd, maar bij tests niet zo gemakkelijk schematisch te voorschijn komen, omdat ze te vanzelfsprekend en zonder reflexie worden gebruikt en ervaren (in gesprek en lectuur).

N.B. Belangrijk is de woordprikkel die zelfs homoniemen tot een eenheid bindt. En hiermee hoop ik dan een suggestie gegeven te hebben hoe de huidige structuurpsychologie toepasbaar is op de betekeniswereld van het lichamelijke.

Wij danken Prof. Dr Th. Rutten, Prof. Dr A. Chorus en Lr Dr J. Snijders voor de gesprekken die zij met ons hebben willen voeren aangaande de psychologische zijde van ons proefschrift.

HOOFDSTUK IV

OBJECT VAN ONDERZOEK

Zoals uit het voorafgaande hoofdstuk blijkt liggen er voor psychologische empirie grote mogelijkheden open betreffende de denkwereld van het lichamelijke. Volgens deze methode zou kunnen worden nagegaan wat er in de woordenschat omtrent het lichamelijke te vinden is en een synthese opgesteld worden van hetgeen door elkaar genomen de „gemiddelde” nederlander paraat heeft en wat hij in ieder geval verstaat (actieve en passieve woordenschat), terwijl daarbij tegelijk diende gevraagd te worden of de tropen als zodanig werden begrepen. Men zou dan nog de drie perioden afzonderlijk kunnen nemen: kinderen, pubers, volwas-

senen. De onderzoeker zou zich kunnen beperken tot de lichaamsdelen, maar ook uitgebreider onderzoek kunnen instellen naar de functies ervan, vooral die der zintuigen, de ziekten en gebreken, de kleding en naaktheid, het sexuele. Wil iemand bij dit alles taalpsycholoog blijven en geen psycholoog zonder meer zijn, dan zou hij steeds de verwóórding van al deze dingen tot uitgangspunt moeten nemen.

Bij al deze proeven blijft het onderzoek nog op afstand, zakelijk en objectief, en zal het resultaat toch op de eerste plaats een linguaal karakter vertonen, ook al zijn peilingen naar het persoonlijke en spontane niet uitgesloten en ligt hier ook een weg open voor typologisch materiaal. Dit researchwerk zal men met taalpsychologie moeten betitelen en in brede zin opgevat kan men ook spreken van taalphenomenologie d.i. een studie over de samenhang en oorsprong van taalverschijnselen. Zeer strenge phaenomenologen spreken echter pas van phaenomenologie, als het concrete ik ermee gemoeid is, de te onderzoeken acten niet op afstand worden gehouden maar in mij bewust zijn, als niet op de eerste plaats het zakelijke wordt in oenschouw genomen maar het subjectieve wordt geëngageerd, overigens met de bedoeling het echte en waarachtige en wezenlijke te achterhalen, dat in koele en gedesinteresseerde objectiviteit toch aan ons ontglipt. Dan zou dus mijn oerervaring van het lichamelijke moeten worden geëxperimenteerd en de essentiële structuren daarvan moeten worden opgesteld. Wil het taalphenomenologie blijven, dan moeten de uitingen op taalgebied het speurterrein zijn.

Erg aantrekkelijk heeft het mij lange tijd toegeschenen, toen ik bezig was met de terreinverkenningen voor mijn onderwerp, het onderzoek naar de betekeniswereld van het lichaam in deze banen te houden. Gelukkig heb ik op een gegeven ogenblik besloten dit als een mogelijk sluitstuk te beschouwen, maar niet als een, immers fantastisch, begin.

Het leek mij voor de wetenschap aangaande dit zeer belangrijke gebied noodzakelijk eerst stevig en onwrikbaar, met twee benen op de grond te gaan staan, eerst te heien en niet zonder hecht fundament een gebouw op te trekken met oerevidenties en aan alle haakjes ontsnapte phaenomenale existenties.

Om dat geheide idee te verwerven over de denkwereld van het lichaam zouden sommige linguïsten zich misschien beperkt hebben tot hun moedertaal, maar, al heb ik graag een ruime plaats aan onze nederlandse taal verschaft, het leek mij van groot belang de talen der wereld in het geding te brengen, opdat niet de „Muttersprache” een te eenzijdige „Geistesbildung” zou veroorzaken. Porzig in zijn bijdrage voor het methodisch bedoelde Festschrift voor Wilhelm Streitberg wijst er op, dat een beroep op feiten van slechts één taal slechts

een conclusie van beperkt belang toelaat, terwijl Junker in dezelfde bundel een heel artikel besteedt hieraan, dat de gegevens uit het indogermaanse gebied ook met niet-indogermaanse talen moeten worden vergeleken.¹ Dezelfde taalvergelijkende methode werd geponeerd op het Congres in Den Haag: „Pour atteindre cet idéal (te geraken tot een goede grammatica van welke taal ook, maar het gaat evengoed op voor de semantiek), il est nécessaire de préciser les lois générales des systèmes linguistiques par la comparaison de langues aussi nombreuses que possibles, considérés non au point de vue génétique, mais au point de vue de leur structure”.² Fr. Stroh stelt vast dat het zeer moeilijk is om wetenschappelijk objectief de innerlijke taalvorm van onze eigen taal te bestuderen, omdat al ons denken en redeneren door middel van die taal plaats heeft. Daarom moeten we de gegevens onzer eigen taal confronteren met die uit talen wier innerlijke taalvorm geheel anders is.³ In de inleiding van Hirts Festschrift schrijft Helmut Arntz, dat de indogermaanse taalwetenschap haar zelfstandigheid heeft verloren, ze kan alleen niet meer de vragen beantwoorden. Dit wordt weer opgevat door Koppers in zijn voorwoord op de Indogermanen und Germanen Frage.⁴ In het kleine maar rijke werkje van Palache lezen we: „Uit dat oogpunt (spiegel te zijn van psychologische en cultuur-historische processen) bezien belooft dus een vergelijkende semasiologie, die de talen van uiteenlopende aard en tot verschillende families behorend in het oog vat, belangwekkende resultaten. Maar op dit gebied zijn systematische en wetenschappelijk gefundeerde onderzoekingen nog nauwelijks ondernomen”.⁵ De wijze Vendryes zegt: „On peut prévoir la constitution d'une sémantique générale, qui en centralisant les renseignements tirés de chaque langue sur les changements de sens, permettra de ramener ceux-ci à quelques principes, non pas au point de vue simplement logique, comme cela a été fait jusqu'ici, mais au point de vue psychologique. Il faudrait partir pour cela non pas des mots, mais des idées qu'ils expriment.”⁶

Opvallend, merkwaardig en verheugend is het overal ter wereld aanwezig zijn van dezelfde bedenksels en tropencreaties, terwijl het speciale van sommige talen ons belet in te dutten bij moedertaals pappot. Zoals wij de vorsers in de moedertaal waarderen, zo

¹) W. Porzig, Aufgaben der indogermanischen Syntax; H. Junker, Die indogermanische und allgemeine Sprachwissenschaft, Festschrift Wilhelm Streitberg, Heidelberg, 1924.

²) Actes I Congrès intern. de ling. Den Haag 1928, Leiden VI.

³) Fr. Stroh, Der volkhafte Sprachbegriff, Halle a/ S. '33, thesis 86.

⁴) H. Arntz, Germanen und Indogermanen, Volkstum, Sprache, Heimat, Kultur, Hirts Festschrift, 1936. W. Koppers, Die Indogermanen- und Germanen-Frage, Salzbr.-Lpz. '36.

mogen ook zij waardering tonen voor ontdekkingsreizigers, op taalphaenomeenjacht in verre gewesten.

Met behulp van een groot aantal talen, waarin de verschillende families zijn vertegenwoordigd, wordt elk lichaamsdeel eerst afzonderlijk beschouwd en geanalyseerd. Toch grijpt ook daarbij al een synthese plaats, voorzover de gevonden betekenissen in onderafdelingen worden gesplitst naar vooral zakelijke differenties. Wil een woord of een betekenis bij een woord in deze beschouwingen opgenomen worden, dan geschiedt dat minstens onder de conditie dat het betrokken lichaamsdeel nog met zijn woordbeeld aanwezig is of volgens een niet al te gewaagde etymologie present kan worden gesteld. Niet dus wordt een immens woordmateriaal in het veld gebracht tengevolge ener hypothese van „elementar-parallele Grundtypen”, maar wel een zeer uitgebreid — waarvan de samenhang met het lichaamsdeel niet in twiffel kan worden getrokken.⁷

Al hebben wij de betekenissen vooral gedifferentieerd op zakelijke gronden, en daarvoor b.v. een meer impressionistische verdeling van de betekenissen geconnecteerd met de woorden voor hart prijs gegeven, toch hopen wij, dat onze verdelingen groten-deels zullen samenvallen met het patroon en de structuur in herinnering en fantasie van een intelligent en ontwikkeld mens.

Zo'n geheel bij elk lichaamsdeel is dus academisch, wetenschappelijk, het bestaat nergens als zodanig. Wel hebben wij zoveel mogelijk de indo-europese talen bij elkaar en voorop gezet en daar onmiddellijk de semietische talen op doen volgen, zodat over het algemeen gemakkelijk de gegevens uit het indo-europese- plus het semietische gebied kunnen worden vergeleken met die uit andere taalfamilies. Wij durven hopen dat wij omtrent de talen die geregeld in onze studie worden behandeld niet veel belangrijks over het hoofd hebben gezien (Wij danken Prof. G. Royen voor zijn methodische wenken).

We hebben toegegeven aan de drang naar meer concreetheid en het volledig beschrijven van feitelijk bestaande complexen door aparte behandelen het nederlands, als een moderne taal, het bare'e, als een primitieve, en het marindinees, dat we als uiterst primitief kunnen betitelen. We confronteren dan telkens elk dezer talen met

⁵) J. Palache, Over beteekenisverandering der woorden in het hebreuwsch en andere talen, Amsterdam '39, pag. 2 (Overdruk Bijdr. en Meded. Gen. Joodsche Wet VI).

⁶) J. Vendryes, *Le Langage*, Paris, '21, 240.

⁷) Wilh. Oehl, *Fangen — Finger — Fünf*, Studien über Elementar-parallele Sprachschöpfung, Collect. Friburg. N. Folge XXII, Freib. (Schw.) 1933, o.a. pag. 12, 13. Dit boek wordt uitvoerig besproken bij hand.

de algemene schemata, en stellen vast wat er bij hen van aanwezig is, wat ontbreekt en wat zij voor speciaals te bieden hebben.

Door deze opzet komen sommige algemene punten en aspecten der lichaamsdelen enigszins in de schaduw te liggen, omdat ze verdrinken in de vele schemata en hun geen aparte beschouwing ten deel valt. Als voornaamste dezer aspecten sommen wij op: de chrotomeromorphische projectie van het lichamelijke d.i. allerlei zaken worden gezien als lichaamsdelen, het taboe-verschijnsel, het gunstig of ongunstig aspect van bepaalde lichaamsdelen, de verbondenheid van het possessivum met het lichaamsdeel en daarin nog het onderscheid tussen alienabile en inalienabile, „je nachdem sich etwas als integrierender Bestandteil oder trennbarer Besitz des Menschen bzw. Tieres darstellt“; en tenslotte de nominale klassificatie. Ook het geen te noteren valt omtrent primitieve mentaliteit wordt meestal slechts terloops in het IIe Deel vermeld. Wij noemen de volgende punten: de substantialiteit treedt terug achter eigenschappen en verrichtingen, het begrip is afhankelijk van omgeving en omstandigheden, de zaak wordt benoemd vanuit een interesse-aspect, er heerst een detailzicht en een ontzettende gevarieerdheid, chrotomeromorphisme en phytomeromorphisme (object wordt als plantendeel gedacht), psychische toestanden worden sterk als lichamelijke gebeurtenissen gedacht, er zijn middenbegrippen als ons blád papier, vijf stúks vee, lichaamsdelen of verwantschapsnamen zijn slechts met het possessivum mogelijk, soms vinden we alleen specialiseringen, geen algemene begrippen, er bestaan zgn. Lieblingswörter b.v. „schlagen“ in allerlei toepassingen zonder zin: Lauf schlagen = rennen.⁸

Deze punten komen weer naar voren in het IIIe Deel waarin we zullen trachten synthetisch weer te geven de projectie der lichaamsdelen „dans le monde“, eerst weer als een academisch geheel, (waarin we overigens het indo-europees, het semietisch en de overige taalgroepen van elkaar onderscheiden aandienen), en vervolgens het nederlands, bare'e en marindinees apart. Ook in dit deel echter moeten we ons houden aan de opzet.

⁸) Vergelijk voor de samenstelling van dit lijstje: Lévy-Bruhl, *Les fonctions mentales dans les sociétés inférieures*, Paris 1912, F. Graebner, *Das Weltbild der Primitiven*, München '24, B. Thurnwald, *Die Psychologie des primitiven Menschen*, München 1922, T. S. G. Moelia, *Het primitieve denken in de moderne wetenschap*, diss. Leiden, '33, R. Eysink, *Collectieve voorstellingen in het denken der natuurvölker*, diss. Utrecht, '46, Fr. Kainz, *Psychologie der Sprache I*, '43, W. Planert, *Makroskopische Erörterungen über Begriffsentwicklung*, Ein Beitrag zur psychonetischen Linguistik, Oswalds Annalen der Naturphilosophie, 1910. Bovendien waren Prof. Dr G. Royen en Dr J. Wils zo bereidwillig mij hier omtrent hun ideeën mee te delen.

Duidelijk en nadrukkelijk willen wij de beperktheid van ons onderzoek naarmore brengen.

Onze speurtochten gingen alleen uit naar de denkwereld die hoort bij de woordprikkel der lichaamsdelen.

Wij bespreken dus niet de functies der lichaamsdelen, tenzij het betrokken lichaamsdeel in de benoeming daarvan aanwezig is. Met je benen b.v. kun je lopen, draven, rennen, hollen, stappen, drentelen, dribbelen en wat al niet meer. Deze woorden en de daaraan verbonden ideeën worden echter bij „been” niet besproken. Dan zou ook het boek uitgedijd zijn tot een omvang tien maal zo groot als de huidige, want in bijna alle talen vinden we alleen al bij de functie van het been een twintigtal hoofdwoorden; ik verwijs u ook o.a. naar de bekende 24 klankschilderende woorden voor allerlei soorten van lopen in het ewe, zeer bekend en door Westermann ontdekt. En een dergelijke verbijsterende overvloed treffen we niet alleen bij het been aan, denken we maar aan de zintuigen, het zien, kijken, schouwen, staren, spieden, gluren, loensen, loeren enz. der ogen. Telkens moeten we al deze woorden vermenigvuldigen met evenzovele talen als zijn betrokken in het onderzoek. Wel echter worden in de besprekingen opgenomen woorden en uitdrukkingen als: benen maken, aanbenen, beogen, in het oog houden enz., en zo krijgt nog heel wat functioneels zijn kans.

Ook niet hebben we speciaal beschouwd de ziekten en gebreken. J. Oeler heeft er een dissertatie over geschreven.⁹ We bemoeien ons al evenmin rechtstreeks met de kleding, als b.v. de dissertatie van Lane¹⁰.

Het heel speciale vakgebied van physiologie en anatomie laten we eveneens links liggen, ook het boek van Triepel en de sporttaal van Dietz.¹¹ De physico-psychische partstochten en het terrein der erotiek worden door ons niet direct geobserveerd. Dit is een groot apart gebied waarin het lichaam de belangrijkste rol speelt. Wij citeren een paar stukken uit het boekje van Hans Kunz: „Die ihr (der Zärtlichkeit) als Ausdrucksfelder dienenden Leibzonen sind einerseits die oralen Organe und Funktionen (Lippen, Zunge, Sprache, seltener (bei uns) die Nase, die

⁹) J. Oeler, Die Ausdrücke für die körperlichen Gebrechen in den indogermanischen Sprachen, eine semasiologische Untersuchung, diss. Marburg 1916, zie ook de uitgebreide bibliographie in J. van Ginneken, Gevoel in T. en W. kunst, o.c.p. 349-351.

¹⁰) G. Lane, Words for clothing in the principal Indo-European languages, Baltimore, 1931, Language diss. 9.

¹¹) o.a. G. van Rijnberk e.a. Nederl. leerboek der physiologie, A'dam '39, A. J. P. van den Broek, J. Boeke, A. J. Barge, Leerboek v. d. beschrijvende ontleedkunde v. d. mensch 5e dr., Utrecht, '44, H. Triepel, Die anatomischen Namen, ihre Ableitung und Aussprache, 18e Aufl. (H. Stieve), München 1936, M. Dietz, Der Wortschatz der neueren Leibesübungen, diss. Heidelberg 1936.

Wange und die Stirne, andererseits die Hände, fast nie die Genitalien.... Zärtliche Berührungen mit den Schenkeln, Knien und Füßen zeigen in der Regel bereits eine ausgeprägte sexuelle Tendenz. Einen breiten Raum nimmt die Sprache ein, sowohl bei der mütterlichen wie bei den in die Geschlechtsbeziehungen eingelagerten Liebkosungen". Wijsheid wordt daarbij niet veel verkondigd, het komt meer aan op de melodie. Bij de vrouw bestaat er een „ausgedehntere, diffusere Erogenität ihrer Körperoberfläche im Zusammenhang, die es bewirkt, dass sie von mehr Stellen aus sexuell erregt werden kann als der Mann, dessen Geschlechtlichkeit sich vergleichsweise eingengter im Genitale konzentriert"¹² Dit alles wordt dus slechts in onze besprekingen opgenomen, als de naam van een of ander lichaamsdeel in de uitdrukking ervan wordt betrokken.

Onze feiten putten wij uit „taal", niet uit „s p r a a k", ook al zouden de individuele uitingen ons mooi materiaal kunnen verschaffen. Hoe een belangrijk gedachtecentrum vormt niet Christus' Lichaam" bij St. Paulus. Battes en Kostowa schreven studies over het lichamelijke bij Von Kleist en Ferdinand Meyer, terwijl p. C. Brouwer voor mij een lijst aanlegde van het gebruik van lichaamsdeelnamen in Humor en Boerentypen in de Betuwe door At Nieboer.¹³

Het heeft ons ook een tijd voor de geest gestaan een overzicht (misschien in een bijlage) te geven van het speciale van de voornaamste nederlandse dialecten, waarin ze dus afwijken van het algemeen nederlandse spraakgebruik. Tot dat doel verspreiden wij door middel van het Dialectenbureau van de Koninklijke Academie een vragenlijst en wij moeten de leiding van dat bureau, Dr. P. Meertens en Dra. J. Daan, en ook in het bijzonder de toenmalige assistent, nu Drs. J. Peters, zeer onze dank betuigen voor hun bereidwillige hulp. Deze vragenlijst werd rondgestuurd in Juni 1944 en de beantwoording ervan is ernstig belemmerd door de oorlogstoestand die kort daarop in ons land ontstond. Ondanks de zorgvuldigste inkleding hebben ook zeer velen alleen maar de dialectische fonetische omschrijving van de algemeen bekende nederlandse zegswijzen verschaft, zodat het resultaat erg is tegengevallen. Dankbaar ben ik Drs. Fr. Peeters voor het rijke materiaal uit Venlo. We zijn van plan de resultaten van deze vragenlijst afzonderlijk te publiceren.

Wij beperken ons dus tot de betekenissen waartoe de woord-

¹²) Hans Kunz, Die Aggressivität und die Zärtlichkeit, Bern, '46, 105 en 99.

¹³) W. Kostowa, Die Bewegungen und Haltungen des menschlichen Körpers in Conrad Ferdinand Meyers Erzählungen, diss. Tüb.-Lpz., 1915; J. Battes, Die Bewegungen und Haltungen des menschlichen Körpers in H. von Kleists Erzählungen, Diss. Tüb., 1918.

prikkel van de namen voor de lichaamsdelen aanleiding heeft gegeven — een beperking overigens die noodzakelijk is om een chaotisch van-alles-wat te voorkomen en die toch de lezer voor onvermoede diepzinnigheden zal stellen. De slachtoffers dezer beperkingen krijgen wel hun plaats in het IIIe Deel, maar dan voorzover de lichaamsdelen aanleiding werden tot benaming van functies, kleding, hartstochten enz.

We mogen er misschien de nadruk op vestigen, dat het consequente vasthouden aan de woordprikkel als uitgangspunt het linguïstisch karakter van de beschouwingen onderstreept.

Onze studie vormt dus wel een eenheid, maar ze is niet af, ze brengt nog geen volkomenheid. We legden liever dit fundament dat ons voor de wetenschap verantwoord lijkt, dan dat we iets meer interessants zouden bieden, dat echter vluchtig en fladderend zich voor de rechterstoel der wetenschap zou moeten verbergen. Overigens staat er in de volgende bladzijden voldoende merkwaardigs.

Vanuit dit fundament doet zich een wijds perspectief voor ons open. Na de studie over de denkwereld der lichaamsdelen mogen op dezelfde wijze volgen die over de functies ervan, die der zintuigen vooral, de passies: blijdschap, angst, toorn, erotiek enz., ziekte en gezondheid, de kleding. Dit geheel wordt sluitend gemaakt door peilingen naar de phaenomenologische taalervaringen, de beschrijving en interpretatie ervan. Daarna mogen we zeggen, dat we de begrippenwereld van het lichamelijke volkomen vanuit de taal hebben weergegeven, en we kunnen ervan verzekerd zijn dat dit een rijkdom en inzicht zal verschaffen, waarover de kenkritiek vooral en de anthropologie zich zeer zal verheugen.

Maar nog grootser gaat het groeien, zo deze doorgang van de mens wordt doorgezet en achtereenvolgens aan de beurt komen: het hogere kennen, het doelstrevingsleven, het wetenschapsleven, zijn godsdienst, en na dit meer strikte „ik” „het andere”, zijn gesitueerd zijn in sociale omstandigheden, het familieleven, de verwantschappen, betrekkingen; de bezitsomstandigheden van rijkdom, armoede, adeldom, burgerij, 3e stand, proletariaat; de omstandigheden van het huis, boerderij, werk, godsdienstgenoten en godsdienstgemeenschap, stad, dorp, streek, land, „le monde”, de eeuwigheid.

Steeds zal vanuit de eerst bestudeerde terreinen reeds heel wat bekend zijn geworden omtrent de volgende gebieden, want de mens is egocentrisch en het stoffelijke is eerder gekend, zodat we in de onderste lagen reeds veel ontmoeten van het hogere dat later wordt onderzocht, maar eindelijk hebben we dan de tocht volbracht en staan we boven op de berg. We hebben de mens doorzocht in al

zijn ken-uitingen en we kunnen aan de kenkritiek en metaphysica zeggen: dit hebben we aangetroffen bij „de mens” en in de talen der wereld aangaande het denken over: zijn en kunnen zijn, het wezenlijke en bijkomstige, het ware en goede en schone, oorzaak en resultaat, werken en bedoeling, de persoon, zijn kennen en willen. Het zal daar niet meer staan in een muffig, levenloos boek met stellingen voor domme jongens die van buiten leren zonder begrip, maar warm en levend en nu een helder begrip verschaffend vanuit deze ontdekkingsstochten naar de origo idearum.

Als we onze bevindingen ooit tot een woordenboek zouden bundelen zou dit een zekere verwantschap vertonen met betekeniswoordenboeken als die van Littré, Rouaix, Dornseiff e.a. en het rijke boek op dat gebied ten onzent van L. Brouwers: *Het Juiste Woord* (2e dr. Turnhout '47). Het zou echter een wezenlijk verschil aanbrengen, omdat de lezer telkens vanuit een bepaalde zaak en de daaraan verbonden woorden zou worden uitgenodigd de doelhoven en het spel van het menselijk brein te volgen, terwijl wanneer dat woord geen begin maar een eindpunt vertegenwoordigt dit laatste zal worden aangegeven. Daarenboven — en dit „daarenboven” brengt schrikwekkende mogelijkheden van materiaal met zich waardoor de schrijvers van de *Allgemeine Sprachkunde* mit dem Vater Unser als *Sprachprobe* in beynahe fünfhundert Sprachen und Mundarten (1806-1817 te Berlijn door de Adelings, de Vaters en Wilh. von Humboldt) ongelovig zouden glimlachen — zou het niet de begrippen van één taal analyseren, maar uitgroeien tot een encyclopedisch geheel van talen uit alle families der wereld.

Bij al deze onderzoeken blijven wij linguïst. Laten we het uitdrukken met de woorden van Louis Hjelmslev: „F. de Saussure l'a dit avec élégance et précision: le signe et l'association du signifiant et du signifié, voilà l'objet unique des recherches linguistiques et recherches grammaticales qui en font partie. C'est donc l'idée du signe, l'association du signifiant et du signifié, qui est l'idée grammaticale. L'idée purement „intérieure”, l'idée psychologique proprement dite, c'est à dire la notion en tant que telle, ne concerne pas la grammaire. Elle lui reste étrangère”. Wij gaan niet uit naar het „idée purement intérieure”.

„Alors que le psychologue en tant que tel peut se désintéresser totalement de l'expression et de la forme, c'est précisément l'expression et la forme qui sont pour le grammairien (le linguïste) les facteurs essentiels et décisifs”. De linguïstiek moet gebruik maken van de indirecte, psychophysiologische methode, die „la forme d'expression de la conscience” bestudeert.¹⁴ Juist die

¹⁴) L. Hjelmslev, *Principes de Grammaire Générale*, København, 1928, Kgl. Danske Videnskabernes Selskab, Historisk-filologiske Meddelelser, 16 bind, 27, 28.

uitdrukkingsvormen zijn het doel onzer studie. Wij werken op taalgegevens d.w.z. op betekenisvelden, juist voorzover ze gebonden zijn aan woorden.

In overeenstemming met twee oriënterende publicaties,¹⁵ maakten wij een studie omtrent functional onomatology zoals Vilém Mathesius het zou noemen, de Nennfunktion van Landgrebe, Sapirs basic concepts and derivational concepts. Het werd dus een semantische lexicographie. Pas daarna komen de functional syntax, de concrete relational concepts en pure relational concepts, de synsemantiek, de syntaxis.

Toch gebruiken wij in ons materiaal woorden apart en woorden in zinsverband broederlijk naast elkaar en zouden op ons boek niet het etiket willen plakken van „woordonderzoek”, maar van „semanteemonderzoek”. Maar als wij van zinnen gebruik maken, dan interesseren we ons niet voor het morfologische juist als morfologisch, voor de techniek van de zin als techniek. En ja, die woorden als een aparte eenheid, dat is mooi voor indogermanen, maar liever zuchten we met Vendryes: „La variété des procédés morphologiques fait que la définition du mot varie suivant les langues. S'il y a des langues où le mot se laisse définir aisément comme une unité indépendante et insécable, il en est d'autres où l'on ne peut à vrai dire le définir qu'à condition d'y englober une masse d'éléments variés”.¹⁶

Tot slot zullen we bespreken de v o o r n a a m s t e m a t e r i a a l b r o n n e n die in het IIe Deel alleen met hun achternaam (b.v. Zauner) worden vermeld. Zij verschaften ons ook het meest uitgebreide materiaal. Enige zeer belangrijke publicaties die slechts werden gebruikt voor een enkel of een paar lichaamsdelen worden hierbij niet opgenoemd.

Voor het volledig aangeven der betrokken werken verwijzen we naar Literatuur II.

Allereerst dan de i n d o e u r o p e s e talen. Wat betreft latijn en grieks willen wij eerst graag onze dank brengen aan Prof. Dr. H. Janssen die tussen de dood van Prof. Van Ginneken en het definitieve promotorschap van Prof. Michels ad interim voor promotor heeft willen fungeren en die zo vriendelijk is geweest een aanzienlijk gedeelte van mijn materiaal omtrent de klassieke talen aan zijn beproefd oog te onderwerpen. Behalve van een paar gewone woordenboeken maakten we gebruik van E. Boisacq, Dictionnaire

¹⁵) A. de Witte, Historische, methodisch-kritische bibliographie van de typologische linguïstiek, T. v. Philosophie, 5e jrg. '43; Waar is de plaats van een betekenis-structuren-onderzoek in het geheel van de taalwetenschap, Een historische, methodisch-kritische bibliographie, T. v. Philosophie, 7e jrg. '45.

¹⁶) J. Vendryes, Le Langage, Paris ed. de '39. 103.

de la Langue Grecque, A. Walde, Lateinisches Etymologisches Wörterbuch, 2e Aufl. 1910. Later kreeg ik in handen het Ie Deel van de 3e neubearbeitete Aufl. van 1938 door A. Walde-J. B. Hofmann en heb ik de plaatsen van A tot L waar ik verschil vermoedde vergeleken. Deze verschillen voorzover ze dit boek betreffen zijn me erg meegevallen en ik heb ze aangegeven met „Hofmann”. Ten derde mocht ik nog met vrucht gebruiken de Dictionnaire étymologique de la Langue Latine, Histoire des Mots, door A. Ernout en A. Meillet, de uitg. van 1932; de nieuwere van Ernout kreeg ik niet onder mijn bereik en citeer daarom onder „Meillet”.

Tenslotte hebben we het Reallexikon der indogermanischen Altertumskunde van O. Schrader en A. Nehring niet naast ons neergelegd (Berlin-Lpz. 2e ed. 1917-'23). Ook haalden we nog het een en ander uit G. Gerber, Die Sprache als Kunst, (2e Bd., Berlin 1885, p. 343 vv.)

Een zeldzaam mooie studie is die van Adolf Zauner, Die romanischen Namen der Körperteile, (Romanische Forschungen XIV Bd. 2e Heft, 1903, 339-530). Een zekere eenheid hiermee vormen de artikelen van W. Meyer-Lübke, Neubenennungen von Körperteilen im Romanischen (W. und S. XII, 1929) en van Walter Goldberger, Kraftausdrücke im Vulgärlatein (Glotta XVIII, 1930). Wat oud maar nog niet te versmaden is de diss. van Louis Morel, De vocabulis partium corporis in lingua graeca metaphorica (Genève, 1875). In verband met de romaanse talen dient nog vermeld Fr. Neubert, Die volkstümlichen Anschauungen über Physiognomik in Frankreich bis zum Ausgang des Mittelalters (diss. München 1910), waarvan het IIe Deel gewijd is aan de lichaamsdelen zoals die ter sprake komen in de oudfranse chansons en spreekwoorden.

Wij durven hopen dat aangaande de klassieke talen en het volkslatijn ons niet veel belangrijks is ontsnapt.

Wat betreft de moderne talen hebben we voor het nederlandse vooral gebruik gemaakt van het Groot Woordenboek van Van Dale, omdat het ons er om te doen was het huidige algemeen beschaaft weer te geven en dat staat daarin zeer volledig opgenomen. Waar dat ons dienstig leek gingen wij bij het Woordenboek van M. de Vries en Te Winkel te rade. Ook moeten we Prof. Michels dankbaar zijn voor verschillende aanvullingen, vooral op gebied der indogermanistiek.

Natuurlijk bewees Francks Etymologisch woordenboek ons de nodige diensten die vaak niet eens tot een vermelding kwamen.

Voor het engels gebruikten we The concise Oxford Dictionary en bijzonder moeten we vermelden Fr. Thöne, Die namen der menschlichen körperteile bei den Angelsachsen (diss. Kiel 1912). Wat betreft etymologische moeilijkheden: daarvoor dienden J. Bosworth-T. Toller, An Anglo-Saxon Dictionary (Oxford 1898)

en H. Sweet, *The students Dictionary of Anglo-Saxon* (New York, London 1911).

Voor het Duits werden gebruikt: Daniel Sanders, *Handwörterbuch der deutschen Sprache* (Lpz. 8e Aufl.), H. Paul, *Deutsches Wörterbuch* (Halle a.S. 3e Aufl., 1921), Fr. Kluge, *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache* (W. Krause, A. Götze, Strassb. 12e Auflage 1932), terwijl speciaal studie werd gemaakt van Paul Wigand, *Der menschliche Körper im Munde des deutschen Volkes* (Frankf. a.M. 1899).

Voor de moderne talen gezamenlijk gebruikten we nog het smakelijke boek van K. Knortz, *Der menschliche Körper in Sage, Brauch und Sprichwort* (Würzburg 1909).

Wat betreft het semietisch en egyptisch raadpleegden we als de meest rijke studie die we ontmoetten P. Dhorme's *L'emploi métaphorique des Noms de parties du corps en Hébreu et en Akkadien*. Dit is ook apart verschenen, maar wij citeren volgens de jaargangen van de *Revue Biblique* 1920, 1921, 1922, 1923. Gaarne brengen wij dank aan onze confraters J. Cools, L. Grollenberg en in het bijzonder Dr J. van der Ploeg voor hun bereidwillige en zeer kundige hulp. Voor het egyptisch hebben we toch de studie van Georg Ebers, *Die Körperteile, Ihre Bedeutung und Namen im Altägyptischen* (Abh. Kön. Bayer. Ak. v. Wiss. Phil. Philol. Classe, 21 Bd. München 1901) niet als geheel verouderd beschouwd, al gebruikten we ijverig Herm. Grapows *Die bildlichen Ausdrücke des Aegyptischen* (Lpz. 1924), natuurlijk zo nu en dan ook ons verifiërend in zijn *Wörterbuch der aegyptischen Sprache*. Bijzonder dankbaar moeten we zijn voor de medewerking van Dr J. Janssen en de assistent A. Klasens, die met de grootste bereidwilligheid, maar dikwijls ten koste van ingewikkeld zoeken, mijn teksten uit de papyri opdiepten, en bovendien alles transcribeerden volgens het thans te Leiden geldende systeem. Daaraan heb ik ook de teksten uit Ebers aangepast.

Ten aanzien der afrikaanse talen moeten we het eerst vermelden L. Homburger, *Noms des Parties du Corps dans les langues négro-africaines* (Paris 1929). Dit is eigenlijk een fonetisch bedoelde studie, waarmee M.elle Homburger wil bewijzen dat er voor de negertalen een gemeenschappelijk fonetisch systeem kan aangetoond worden. Min of meer toevallig daarom achterhaal ik interessante voorbeelden voor mijn studie en ik moet er ook bijvermelden dat de ideeën niet algemeen worden aanvaard, zodat mijn voorbeelden uit dit boek niet tot de allerkrachtigste behoren.

K. Laman schreef in 1936 zijn prachtige *Dictionnaire Kikongo-Français*. Omdat echter niet is voorzien in een frans-congoliese woordenlijst werd me de bestudering wel zeer moeilijk gemaakt. Pater L. Stouten, missionaris van Scheut, heeft de bijzondere vriendelijkheid gehad ten koste van vele kostbare uren mij de wegen

in dit boek begaanbaar te maken. Wie spreekt nog over de beperkte woordenschat van primitieve volkeren, als hij zo'n 1180 bladzijden tellend woordenboek heeft uitgekamd? Door deze hulp van P. Stouten werd het congolees een belangrijke materiaalbron. Waarschijnlijk heb ik ongeveer een derde opgenomen van hetgeen we vonden; het andere werd weggelaten, omdat het dialectisch was, te veel geleek op iets wat we reeds opnamen, de betekenis soms niet zeker was, de betekenis te gewoon letterlijk of te uitzonderlijk speciaal was: alleen bij het nederlands, bare'e en marindinees streef ik naar volledigheid. Wat betreft het Sesoeto en Zoeloe mocht ik uit Afrika twee rechtstreekse bijdragen ontvangen: de een van mijn confrater Mgr N. van Velsen en de ander door bemiddeling van p. Hastreiter, C.M.M. van het St. Francis College te Mariann-hill in Natal. Voor beide zijn ook gebruikt E. Jacottet, *A practical method to learn sesuto* (Morijs sesuto boek depot, '36) en A. Bryant, *Zulu-english Dictionary*. Dat vooral Mgr Van Velsen temidden van zijn overstelpend bekeringswerk nog tijd vond zijn gegevens te ordenen moet ik zeer waarderen.

Het algemene materiaal voor de maleis-polynesische talen bracht Renward Brandstetter met *Ein Prodrömus zu einem vergleichenden Wörterbuch der malaio-polynesischen Sprachen für Sprachforscher und Ethnographen* (Luzern 1906). Heel speciaal hebben we de taal der bare'e sprekende toradja's bestudeerd. Het voornaamste boek daartoe was het bare'e-nederlands woordenboek van N. Adriani (Leiden 1928), maar heel speciaal moet onze diepe erkentelijkheid uitgaan naar de nog in leven zijnde metgezel van Dr Adriani bij het zendelingswerk Dr Alb. C. Kruyt. Vele uren van zijn gezegende ouderdom heeft Dr Kruyt willen besteden om mij zijn eigen gegevens mee te delen en om mijn bevindingen omtrent het bare'e te aanhoren en te lezen, en dat terwijl hijzelf in wegens hoge ouderdom wankelende gezondheid zich moest spoeden de volledige herziening van het imposante ethnologische werk over de bare'e sprekende toradja's te beëindigen. De uren met hem en zijn wakkere echtgenote doorgebracht staan voor altijd in mijn geheugen gegrift.

Ook de marindinese taal was speciaal object van onderzoek. Als belangrijkste boek werd daarvoor het Marindinees-Nederlands Woordenboek van H. Geurtjens gebruikt, maar wij waren zo gelukkig bij de schrijver zelf verschillende malen mondeling en schriftelijk te rade te kunnen gaan. Het lijkt ons toe dat het pas opgenoemde woordenboek de meest volledige bron is die we ontmoetten en bij onze gesprekken en correspondentie met de schrijver ervan nam onze eerbied voor zijn gezonde en diepe verstand, steeds toe, terwijl we ervan overtuigd raakten dat zijn linguïstische en ethnologische kennis voor niemand de vlag behoeft te strijken. Zijn idee aangaande het klankschilderende oer karakter der ver-

schillende klinkers en medeklinkers hebben we wel een paar keer vermeld, maar we namen het niet in ons betoog op, omdat het niet algemeen wordt geaccepteerd.

Lang hebben we geaarzeld om de *chinese* taal in ons materiaal te betrekken, totdat Prof. Duyvendak ons een hart onder de riem stak, en Williams' *A Manual of Chinese Metaphor* werd een voorname bron. In het begin schrokken we wel weer even, toen we lazen: „To acquire the Chinese is the work of men with bodies of brass, lungs of steel, heads of oak, hands of spring steel, eyes of angels, hearts of apostles, memories of angels, and lives of Mathuselah”, maar we zijn toch maar dapper doorgestapt. Uit zijn introduction blijkt dat hij niet alleen klassieke zegswijzen heeft bijeenverzameld, maar ook heel wat uit het moderne chinees, zoals het gesproken wordt en in de kranten staat te lezen. Van zijn ongeveer 2000 tot 2500 zegswijzen durft hij te zeggen: „While some of these terms are purely literary and can only be quoted in conversing with educated persons, yet the majority are well understood by the masses, and can be employed as required at discretion”. (VII). Als aanvulling op Williams dienden F. Couvreur, *Dictionnaire Classique de la langue Chinoise* en R. H. Mathews, *A Chinese-English Dictionary* (ik geef overal de engelse transcriptie van Wade-Giles, zodat men bij een opzoeken in Couvreur wel even op moet letten). Voor de hulp bij het hanteren dezer boeken betuig ik graag mijn dank aan de assistenten Drs Tjan Tjoe Som en vooral H. Meijer.

Nog willen wij reeds hier vermelden de excellente studie van L. Cadière, *Anthropologie populaire annamite*.

Uit de *amerikaanse* talen bezitten we weinig materiaal, we kunnen eigenlijk alleen vermelden de Encyclopedie der Karaïben van W. Ahlbrinck, maar dat is dan ook een bron van de eerste rang.

Nog past een verantwoording aangaande het gebruik van Wilhelm Planerts studie „Makroskopische Erörterungen über Begriffsentwicklung”. Het materiaal dat we daarin aantreffen hebben we rechtstreeks in gebruik genomen zonder nog eerst zijn bronnen te raadplegen. Op pag. 308 verklaart hij: „Obige 78 Paradigmata sowie die später verwendeten sind aus den zuverlässigsten Quellen zusammengetragen; irgendwie zweifelhafte oder nicht kontrollierbare Formen sind jedesmal ausgeschaltet worden, so dass das Material, auch wenn man andere Ansichten darüber aufzustellen sich berechtigt glauben sollte, stets als solches seinen Wert behält.” Als een Planert zoiets durft te verklaren kunnen we daar veilig op vertrouwen; toevallig bleek mij een paar keer bij maleis-polynesische en chinese voorbeelden de waarheid ervan. Daarmee brachten we heel wat boeken en talen binnen, o.a. Wes-

termanns Wörterbuch der Ewe-Sprache. En hiermee is onze opsomming ten einde.

Tenslotte betuig ik graag mijn erkentelijkheid voor de vriendelijke hulp van mijn collega p. J. C. Brouwer.

LITERATUURLIJST I

- Actes I.*, Congrès intern. de ling. Den Haag 1928, te Leiden uitgeg.
- Arntz H.*, Germanen und Indogermanen, Volkstum, Sprache, Heimat, Kultur, Hirts Festschrift, 1936.
- Bach J.*, Des Albertus Magnus Verhältniss zu der Erkenntnislehre der Griechen, Lateiner, Araber und Juden, Wien 1881.
- Barbado M.*, Introduction à la psychologie expérimentale (trad. Ph. Mazoyer), Paris 1931.
- Battes J.*, Die Bewegungen und Haltungen des menschlichen Körpers in H. von Kleists Erzählungen, diss. Tübingen 1918.
- Blanc M.*, Dissolution et reconstruction du langage chez les aphasiques, Bordeaux '45.
- Bleeker C.*, De godsdienstige beteekenis van oog en oor, een phaenomenologische studie, Assen, '46.
- Breda H. van.*, Wat is Phaenomenologie?, Hogeschool en Volk, 1e jrg. '47.
- Broek A. J. P. van den.*, J. Boeke, A. J. Barge, Leerboek van de beschrijvende ontleedkunde van den mensch, 5e dr. Utrecht, '44.
- Brouwers L.*, Het Juiste Woord, 2e druk, Turnhout '47.
- Bühler K.*, Sprachtheorie, Jena, 1934.
- Buytendijk F. J. J.*, Het kennen van de innerlijkheid, Utrecht-Nijmegen '47.
- De eerste glimlach van het kind, Nijmegen-Utrecht, '47.
- Buytendijk-Plessner.* Die Deutung des mimischen Ausdrucks, Philosophischer Anzeiger 1925.
- Cassirer E.*, Philosophie der symbolischen Formen, Berlin 1923.
- Conrad Klaus.* Das Körperschema, Eine kritische Studie und der Versuch einer Revision, Zt. f. d. ges. Neurol. u. Psychiatrie, 147 bd., Berlin '33.
- Delfgaauw B.*, Het spiritualistisch existentialisme van Louis Lavelle, diss. A'dam, '47.
- Dietz M.*, Der Wortschatz der neueren Leibesübungen, diss. Heidelberg '36.
- Dornseiff Fr.*, Der deutsche Wortschatz.
- Duijker H.*, Taal en psychische werkelijkheid, I Extralinguale kenmerken in de spraak, Psychologische Bibliotheek, Amsterdam, 1946.
- Durkheim E.*, Les Formes Élémentaires de La Vie Religieuse, Paris, 1912.
- Erdmann E.*, Bedeutung des Wortes, Leipzig, 1910.
- Ewald G.*, Temperament und Character, Berlin, 1924.
- Eysink R.*, Collectieve voorstellingen in het denken der natuurvolkten, diss., Utrecht, '46.
- Fabro C.*, Percezione e Pensiero, Milano '41, Publ. d'univ. d. S. Cuore, serie prima Sc. Fil. XXXIII.
- Finck Fr.*, Die Haupttypen des Sprachbaus, Leipzig 1910.
- Gelb und Goldstein.* Psychologische Analysen hirnpathologischer Fälle, Lpz. '20.
- Ginneken J. van.* Principes de Linguistique psychologique, Paris-Lpz.-A'dam '07.
- De oorzaken der taalveranderingen, Meded. Kon. Ac. v. Wet. Lett. deel 69, serie A no. 1, 3e omgew. dr. A'dam, 1930.
- Gevoel in Taal en Woordkunst, Leuv. Bijdragen 9e en 10e jrg., 1910 en 12 (ook apart uitgeg. te Lier).
- Het mysterie der menschelijke taal, Haarlem, 1946.
- Graebner F.*, Das Weltbild der Primitiven, München, 1924.
- Green, Lili.* Einführung in das Wesen unserer Gesten und Bewegungen, Berlin '29.

- Grünbaum*, Aphasie und Motorik, Zts. f. ges. Neurol. und Psychiatrie, '30.
- Guillaume P.*, Introduction à la Psychologie, Paris, 1942.
- Haecht L. van*, Taalphilosophische Beschouwingen, Uitg. Inst. Wijsb. Leuven, '47.
- De phaenomenologische analyse van het menselijk lichaam naar Edmund Husserl, T. v. Philosophie 6e jrg., '44.
- Wat denkt men van het lichaam?, Kultuurleven 12e jrg., '45.
- Hansen W.*, Die Entwicklung des kindlichen Weltbildes, München, 1938.
- Hjelmlev L.*, Principes de Grammaire Générale, København, Kgl. Danske Videnskabernes Selskab, Hist.-filol. Meddelelser, 16 bind., '28.
- Jaensch E.*, Der Gegentypus, Leipzig, 1938.
- Josselin de Jong J. de*, De waardeeringsonderscheiding van „levend” en „levenloos” in het indogermaansch vergeleken met hetzelfde verschijnsel in enkele Algonkin-talen. Ethno-psychologische studie. Diss., Leiden, 1913.
- Jung C.*, Psychologische Typen, Zürich, 1922.
- Junker H.*, Die indogermanische und allgemeine Sprachwissenschaft, Festschrift Wilhelm Streitberg, Heidelberg, 1924.
- Kainz Fr.*, Psychologie der Sprache I, 1943.
- Köhler W.*, Psychologische Probleme, Berlin, 1933.
- Koppers W.*, Die Indogermanen- und Germanen-Frage, Salzb. Lpz. '36.
- Kostowa W.*, Die Bewegungen und Haltungen des menschlichen Körpers in Conrad Ferdinand Meyers Erzählungen, diss. Tübingen, Lpz. '15.
- Kretschmer E.*, Körperbau und Charakter, Berlin, 1931, 9e en 10e dr.
- Kriekemans A.*, Moderne karakterologie, Nijmegen-Brussel '45.
- Het leven der verbeelding, 2e druk, Antwerpen-A'dam, '43.
- Kunz Hans*, Die Aggressivität und die Zärtlichkeit, Bern '46.
- Lane G.*, Words for clothing in the principal Indo-European languages, Baltimore 1931, Language Dissertations no. 9.
- Landgrebe L.*, Nennfunktion und Wortbildung, Eine Studie über Martys Sprachphilosophie, Halle 1934.
- Langeveld M.*, Inleiding tot de studie der paedagogische psychologie van de middelbare-schoolleeftijd, 2e dr., Groningen-Batavia '43.
- Lévy-Bruhl L.*, Les fonctions mentales dans les sociétés inférieures, Paris, '10.
- Löpelmann en Wohlrath*, Menschliche Mimik, Berlin, 1941.
- Lhermitte J.*, L'image de notre corps, Paris, Nouvelle Revue Critique, '39.
- Madinier G.*, Conscience et Mouvement, Paris, '38.
- Marcel G.*, Etre et Avoir, Paris, 1935.
- L'être incarné, repère central de la réflexion métaphysique, Annales de L'école des hautes études, Tome 3, Gand, '39.
- Marty A.*, Untersuchungen zur Grundlegung der allgemeinen Grammatik und Sprachphilosophie, Halle a.S. 1908.
- Meillet A.*, Comment les mots changent de sens in Linguistique historique et linguistique générale, Paris 1929.
- Meillet et Cohen* Les Langues du Monde, Paris 1924.
- Merleau-Ponty M.*, Phénoménologie de la Perception, Bibliothèque des Idées, Paris, '45.
- Michel Karl*, Sprache des Körpers, 1910.
- Moelia T. S. G.*, Het primitieve denken in de moderne wetenschap, diss. Leiden, '33.
- Montpellier G. de*, Conduites Intelligentes et Psychisme chez l'Animal et chez l'Homme, Etude de Psychologie comparée, Ed. Inst. de Phil. Louvain, Vrin-Paris, 1946.
- Müller-Freienfels R.*, Menschenkenntnis und Menschenbehandlung, Berlin '40.

- Oehl W.*, Fangen — Finger — Fünf, Studien über Elementar-parallele Sprachschöpfung, Collect. Friburg. N. Folge XXII, Friburg (Schw.) 1933.
- Oeler J.*, Die Ausdrücke für die körperlichen Gebrechen in den indogermanischen Sprachen, eine semasiologische Untersuchung, diss., Marburg, 1916.
- Ogden en Richards*, The Meaning of Meaning, London, 3e dr., '30.
- Palache J.*, Over betekenisverandering der woorden in het hebreewsch en andere talen, Amsterdam 1939 (overdruk van Bijdr. en Meded. Gen. Joodsche Wet. VI).
- Piaget J.*, La Naissance de l'intelligence chez l'enfant, Paris, '36.
— La construction du Réel chez l'enfant, Paris, '37.
- Pick, A.*, Störungen der Orientierung am eigenen Körper, Psychologische Forschung '25.
- Planert W.*, Makroskopische Erörterungen über Begriffsentwicklung, Ein Beitrag zur psychogenetischen Linguistik, Oswalds Annalen der Naturphilosophie, 1910 (?deel 10).
- Plessner H.*, Lachen und Weinen, Eine Untersuchung nach den Grenzen menschlichen Verhaltens, Arnheim, 1941.
- Porzig W.*, Aufgaben der indogermanischen Syntax, Festschrift Wilhelm Streitberg, Heidelberg, 1924.
- Poucel V.*, Plaidoyer pour le corps, Paris, 1941.
- Pradines M.*, Traité de Psychologie générale, 3 tomes, Paris, '46, Coll. Logos.
- Prick, J.*, Het Gevoelsleven, benaderd van Psychologische en Neurophysiologische zijde, inaug. rede, Nijmegen, 1945.
- Rahner K.*, Geist in Welt, Innsbr.-Lpz., 1939.
- Raucq E.*, Contribution à la linguistique des noms d'animaux en Indo-Européen, Rijksun. Gent Werken Fac. Lett. en W. 88, Den Haag-Antw. 1939.
- Reichling A.*, Het Woord, diss., Utrecht, 1935.
- Révész G.*, Ursprung und Vorgeschichte der Sprache, Bern '46.
- Rijnberg G. van*, e.a. Nederlandsch leerboek der physiologie, Amsterdam, '39.
- Royen Gerlach*, Die nominalen Klassifikations-Systeme in den Sprachen der Erde, Bibl. Anthropos, Mödling bei Wien, 1939.
- Sapir E.*, Language, New York, 1921.
- Sartre J. P.*, L'être et le néant, Paris, '43.
- Saussure F. de*, Cours de Linguistique Générale, 3e ed. Paris, 1931.
- Schilder P.*, Das Körperschema, Ein Beitrag zur Lehre vom Bewusstsein des eigenen Körpers, Berlin, 1923.
- Schmidt W.*, Die Sprachfamilien und Sprachenkreise der Erde, Heidelberg '26.
- Senne R. le*, Traité de Caractérologie, Paris 1945 (Coll. Logos).
- Sheldon W.*, The Varieties of Human Physique, an introduction to constitutional psychology, New York and London, 1940.
— The Varieties of Temperament, a psychology of constitutional differences, New York and London, 1942.
- Snijders J.*, Zelfcorrectie en zelfcritiek bij kinderen in de kleuterperiode, diss., Nijmegen, 1946.
- Sperber H.*, Einführung in die Bedeutungslehre, 2e dr., Bonn-Lpz., 1930.
- Spranger E.*, Lebensformen, Halle, 1925.
- Staal J.*, De methoden van psychologisch taalonderzoek, speciaal die, betreffende de taal van de rijpende jeugd, diss. Leiden 1946.
- Steinthal-Misteli*, Charakteristik der hauptsächlichsten Typen des Sprachbaues, Berlin 1893.
- Stern G.*, Meaning and change of meaning, London 3e dr. 1930.

- Strasser S.*, Beschouwingen over het vraagstuk van de apodicticiteit en de critische verantwoording van de fenomenologie, T. v. Philos., 8e jrg. '46.
- Stroh Fr.*, Der volkhafte Sprachbegriff, Halle a.S. '33.
- Szadowsky M.*, Seelisches aus sinnlichen Wurzeln, Beitr. z. Gesch. d. deutsche Spr. u. Lit., Halle a. S. 62, 1938.
- Thomas van Aquino*, vooral de Summa Theologica.
- Thurnwald R.*, Die Psychologie des primitiven Menschen, München '22.
- Triepel H.*, Die anatomischen Namen, ihre Ableitung und Aussprache, 18e Aufl. (H. Stieve), München, 1936.
- Trier Jost*, Der deutsche Wortschatz im Sinnbezirk des Verstandes, Die Geschichte eines sprachlichen Feldes, Heidelberg, 1931.
- Vendryes J.*, Le Langage, Paris, 1921.
- Verdam-Stoett*, Uit de geschiedenis der Nederlandsche Taal, Zutfen, 4e dr., '23.
- Vooy's C. de*, Inleiding tot de studie van de woordbetekenis, Gron.-Batavia, '38.
- Walgrave J. H.*, Zelfkennis en innerlijke ervaring bij St. Thomas, T. v. Philos., 9e jrg., 1947.
- Wallon H.*, Les origines de la pensée chez l'enfant, Paris, 1945.
- Weisgerber L.*, Muttersprache und Geistesbildung, Göttingen, 1929.
- Wils J.*, De nominale klassificatie in de afrikaansche negertalen, diss., Nijmegen, 1935.
- Witte J. J. (Ant.) de*, Analogie, Wijsg. Grondbegrippen 16, Roermond-Maaseik, '46.
- Historische, methodisch-kritische bibliographie van de typologische linguïstiek, T. v. Philos., 5e jrg., '43.
- Waar is de plaats van een beteekenis-structuren-onderzoek in het geheel van de taalwetenschap? Een historische, methodisch-kritische bibliographie, T. v. Philos., 7e jrg., '45.
- Een Phaenomenologie van de Taal, T. v. Philos., 10e jrg., '48.
- Phaenomenologie van de Perceptie, Het lichaam gaat in reductie, Nederl. Ts. voor de psychologie en haar grensgebieden, n. reeks dl. II, 1947.
- Wundt W.*, Völkerpsychologie, Die Sprache, 2e dr., Leipzig, 1904.

LITERATUURLIJST II

- Adriani N.*, Bare'e-Nederlandsch Woordenboek, Leiden, 1928.
 — Bare'e Spraakkunst, Bandoeng, 1931.
Adriani-Kruijt, De Bare'e sprekende Toradja's van Midden-Celebes, I, II, III, Batavia, 1912, (III) 1914.
Ahlbrinck W., Encyclopedie der Karaïben, Verh. Kon. Ac. v. Wet. Lett. n. reeks XXVII, no. 1, A'dam, 1931.
Arnoldson T., Parts of the Body in older Germanic and Scandinavian, diss. Chicago, 1915.
Baal J. van, Godsdienst en samenleving in Zuid N. Guinea, diss., Leiden, '34.
Baric H., Etymologische und grammatische Beiträge, Arhiv zu arbanasku starinu, jezik i etnologiju, Belgrad II, 1924.
Bazin H., Les Bambara et leur langue, Anthropos I.
Benveniste E., Etymologies, Mélanges Vendryes, Paris '25.
 — Un emploi du nom du „genou" en vieil-irlandais et en sogdien, Bull. Soc. Ling. 27, 1926.
Bezold C., Babylonisch-Assyrisches Glossar, Heidelberg, 1926.
Bleeker C., De godsdienstige beteekenis van oog en oor, Assen '46.
Boisacq E., Dictionnaire étymologique de la Langue Grecque, 2e ed. Paris, '23.
Bosworth J.-Follert, Anglo-Saxon Dictionary, Oxford, 1898.
Brandstetter R., Ein Prodromus zu einem vergleichenden Wörterbuch der malaio-polynesischen Sprachen für Sprachforscher und Ethnographen, Luzern, 1906.
 Wir Menschen der indonesischer Erde, V, Das Herz des Indonesiers, Luzern, 1927.
Brown A., Notes on the Language of the Andaman Islands, Anthropos IX, 1914.
Bryant A., Zulu-english Dictionary, Natal 1905.
Bulat Kr., Beiträge zur slävischen Bedeutungslehre, Archiv f. Slavische Philologie, 37Bd., 1920.
Burchardi G., „Halbäugig", Korrespondenz Blatt d. Ver. f. nd. Sprachf., Heft 39, '24.
Cadière L., Anthropologie populaire annamite, Bull. de l'Ecole franç. d'Extrême Orient XV, 1915.
Charpentier J., Zur altindischen Etymologie, Le Monde Orientale 6.
 — Arischer Wortkunde, Kunz' Zeitschrift, '46.
Cock A. de, Spreekwoorden, zegswijzen en uitdrukkingen op volksgeloof berustend, III De Mensch in het volksgeloof, A Het mensche-lijk lichaam, Volkskunde, Tsch. v. Ned. Folklore, 23, 1912.
Cohen M., Genou, famille, force dans le domaine chamito-sémitique, Nouvelles Etudes nord-africaines et orientales 1, 1928.
Couvreur F., Dictionnaire Classique de la langue Chinoise, 3e ed. Ho Kien Fou, 1911.
Cushing F., Manual Concepts: A Study on the influence of Hand-Usage on Culture-Growth, The American Anthropologist, vol. 5, Washington, 1892.
Dale van, Groot woordenboek der nederlandsche taal, 6e dr. Haag-Leiden, 1924.
Daniel Sanders, Handwörterbuch der deutschen Sprache, Leipzig, 8e Aufl.
Deimel A., Akkadisch-Sumerisches Glossar, Rom 1937.
 — Sumerisch-Akkadisches Glossar, Rom 1925-'34.
Dhorme P., L'emploi métaphorique des Noms de parties du corps en

- Hébreu et en Akkadien, *Revue Biblique* 1920, '21, '22, '23 (ook afzonderlijk).
- Duchesne-Guillemain J.*, Hittite kessar „main”, indo-iranien *zhasta et leurs correspondents, *Bull. Soc. Ling.* 39, 1938.
- Duden der Grosse*, Stilwörterbuch.
- Ebers G.*, Die Körpertheile. Ihre Bedeutung und Namen im Altägyptischen, *Abh. Kön. Baier. Ak. v. Wiss. Phil.-philol. Classe*, 21 Bd. München, 1901.
- Erman-Grapow*, Wörterbuch der ägyptischen Sprache, 5 bdn., Lpz. 1926-'31.
- Franck-van Wijk*, Etymologisch woordenboek der nederlandsche taal, Den Haag, '12.
- Frankl Th.*, Die Anatomie der Araber, I Die Nomenklatur der Verdauungstraktes, *Progr. Calve* 1930 (1931).
- Friedrich J.*, Zwei kleinasiatische Lallwörter, *Glotta* 23, 1935.
- Gerber G.*, Die Sprache als Kunst, 2 dn., Berlin, 1885.
- Gesenius W.*, Hebräisches und Aramaisches Handwörterbuch, 17e ed. Lpz. 1921.
- Geurtjens H.*, Marindineesch-Nederlandsch Woordenboek, *Verh. Kon. Bat. Gen. Deel LXXI*, Bandoeng 1933.
- *Spraakleer der Marindineesche Taal*, *Verh. Kon. Bat. Gen. Dl. LXVIII*, Haag-Batavia 1927.
- *Associatiebegrippen bij de Marindineezzen*, *Mensch en Maatschappij* IVe jrg.
- *Oost is Oost en West is West*, psychologische en andere tegenstellingen, toegelicht met voorbeelden uit eigen ervaring, *Utrecht-Brussel*, 1946.
- Ginneken J. van*, La reconstruction typologique des langues archaïques de l'humanité, *Verh. Kon. Ned. Ac. v. Wet. Lett. n. reeks XLIV*, A'dam, '39.
- Goldberger W.*, Kraftausdrücke im Vulgärlatein, *Glotta XVIII*, 1930.
- Gonda J. Deiknumi*, Semantische studie over den Indo-Germaanschen Wortel Deik — diss., A'dam, 1929.
- Gottlieb E.*, A systematic tabulation of indo-european animal names, *Language diss. VIII*, Philadelphia Ling. Soc. of America 1931.
- Grapow H.*, Die bildlichen Ausdrücke des Ägyptischen, Lpz. 1924.
- *Über die anatomischen Kenntnisse der altägyptischen Ärzte*, Lpz. '35.
- Grünenthal O.*, Etymologische Streifzüge, *Izvestsemsof* 18, 1914.
- Güntert H.*, Weiteres zum Begriff 'Winkel' im ursprünglichen Denken, *WuS. XI*, '28.
- *Ar. musti 'Faust' und die Hexe Mûš*, *Kunz' Zt.*, '45.
- Haeringen C. B. van*, Supplement bij Franck van Wijk Etymologisch Woordenboek der Nederlandsche Taal, 's-Gravenhage, 1936.
- Hammerström M.*, Noch einmal Scortum, *Glotta XX*, 1931-'32.
- Hintner V.*, Benennung der Körperteile in Tirol, *Wien*, 1879.
- Holma H.*, Die Namen der Körperteile im Assyrisch-babylonischen, diss. Helsinki, '11.
- *Die Assyrisch-babylonischen Personennamen der Form Quttulu mit besonderer Berücksichtigung der Wörter für Körperfehler*, Helsinki 1914.
- Homburger L.*, Noms des Parties du Corps dans les langues négro-africaines, *Paris* 1929, *Coll. Ling. Soc. de Ling. de Paris XXV*.
- *Les noms égyptiens des parties du corps dans les langues négro-africaines*, *Ac. d. inscr. et belles lettres, C. rendu d. Séances, Paris* '28.
- Jacottet E.*, A practical method to learn sesuto, *Morija sesuto book depot*, '36.

- Janssen J.*, Vertaling en commentaar der Autobiografische Teksten vóór het Nieuwe Rijk, diss. Leiden '46.
- Jean Ch. F.*, Notules de sémantique hébraïque, Mélanges Syriens offerts à Monsieur René Dussaud, Paris 1939.
- Kerényi H.*, Zu lat. mentula, Glotta 20.
- Kluge Fr.*, Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache, (W. Krause, A. Götze) 12e Aufl. Strassburg, 1932.
- Knortz K.*, Der menschliche Körper in Sage, Brauch und Sprichwort, Würzburg, '09.
- Kolk van de en Vertenten*, Nederlandsch-Marindineesch, Landsdrukk. Weltevr., '22.
- Kruyt A. C.*, Measa, eene bijdrage tot het dynamisme der Bare'e sprekende Toradja's en enkele omwonende volkeren, Bijdr. tot de taal-, land- en volkenkunde van Nederl.-Indië, deel 74, 75, 76, 1918, '19, '20.
- De West-Toradja's op Midden-Celebes, Verh. Kon. Ac. v. Wet. Lett. n. reeks dl. XL, A'dam 1938, 5 deelen.
- Laman K.*, Dictionnaire Kikongo-Français, Inst. Royal Col. Belge, Sect. des sciences morales et politiques, Mémoires in 80, tome II, Bruxelles '36.
- Lane G.*, Words for clothing in the principal Indo-European languages, Baltimore Language, diss. 9.
- Lohmann J.*, Genus und Sexus, Göttingen, 1932.
- Maass E.*, Eunuchos und Verwandtes, Rheinisches Museum für Philologie, 74, '25.
- Man E.*, On the aboriginal inhabitants of the andaman islands, London, 1883.
- Marianhill (M. Hill)* = verzameling van St. Francis College te Marianhill, Natal, Zuid-Afrika.
- Mathews R.*, A Chinese-English Dictionary, Shanghai, 1931.
- Meillet A.*, (Ernout et Meillet), Dictionnaire étymologique de la Langue Latine, Histoire des mots, Paris, 1932.
- Menninger K.*, The Human Mind, New York, 1930.
- Mercer S.*, Horus. Royal God of Egypt, Grafton, Massachusetts, USA, '42.
- Meringer R.*, Lateinisch cucurbita ventosa, ital. ventosa, franz. ventouse, Schröpkopf, WuS. IV, 1912.
- Omphalos, Nabel, Nebel, WuS. V, 1913.
- Einige primäre Gefühle des Menschen, ihr mimischer und sprachlicher Ausdruck, WuS. V, 1913.
- Spitze, Winkel, Knie im ursprünglichen Denken, WuS. XI, 1928.
- Zur Duenos-Inschrift, WuS. I, 1909.
- Meyer J. J.*, Die menschlichen Körperteile in ihrer Bedeutung für Schicksal und Charakter, Wiener Zt. f. die Kunde des Morgenlandes XXXVI, 1929, 108 vv. en 242 vv.
- Meyer K.*, Die indische Wurzel gabh- in lat. habere, got. haban und Verwandtes, Indog. Forsch. 35, 1915.
- Meyer-Lübke W.*, Neubenennungen von Körperteilen im Romanischen, WuS. XII, '29.
- Morel L.*, De vocabulis partium corporis in lingua graeca metaphorica, diss., Genève, 1875.
- Murko M.*, Die Schröpköpfe bei den Slaven, WuS. V, 1913.
- Neubert Fr.*, Die volkstümlichen Anschauungen über Psysiognomik in Frankreich bis zum Ausgang des Mittelalters, diss., München, 1910.
- Oehl W.*, Fängen — Finger — Fünf. Studien über Elementar-parallele Sprachschöpfung, Coll. Frib. Neue Folge XXII, Freiburg Schw. '33.
- Ossenbruggen E. van*, Het primitieve Denken, zoals dit zich uit voornamelijk in pokkengebruiken, Bijdr. tot de taal-, land- en volkenkunde v. Ned. I, 71, '15.

- Oxford*, The concise Oxford Dictionary, 1934.
Paul H., Deutsches Wörterbuch, Halle a.S., 3e Aufl., 1921.
Persson P., Beiträge zur indogermanischen Wortforschung, Skrifter utgifna af Kungl. Humanistika Vetenskaps-Samfundet i Uppsala Bd. 10, Uppsala, '12.
Petersen W., Zur hethitischen Etymologie, Arch. Or. 9, 1937.
Peterson H., Vermischte Beiträge zur Wortforschung, Från Filologiska Föreningen i. Lind, Språkliga Uppsatsatser 4, 1915.
 — Baltisches und Slavisches, Lunds Univ. Arsskrift, N.F. Afd. I, Bd. 12, nr. 2, Lund, 1916.
 — Zur slavischen Wortforschung, A. S1. Ph. 36, 1915.
 — Die Etymologie von av. gava-, gūnaoti, gaona, Beiträge zur armenischen Wortkunde, Kunz' Zt. 47, 1915.
Piankoff A., Le „coeur" dans les textes égyptiens, Paris, 1930.
Pisani V., Insula und νῆσος, Glotta 26, 1937.
Planert W., Makroskopische Erörterungen über Begriffsentwicklung, Ein Beitrag zur psychogenetischen Linguistik, Oswalds Annalen der Naturphilosophie, 1910 (deel 9).
Pokorny J., Altirische bot „Penis", Zt. f. celtische Philol., 16, '27.
Raucq El., Contribution à la linguistique des noms d'animaux en Indo-Européen, Rijksun. Gent, Werken Fac. Lett. en W., 88, Haag-Antw. '39.
Révész G., De menschelijke Hand, Amsterdam, 1941.
Rhodokanakis N., Omphalos und Sypia, WuS. V, 1913.
Rohlf G., Augenbraue > Rand, Furche, Gipfel, Kunz' Zt. 55, 1927.
Roscher W., Neue Omphalosstudien. Ein archäologischer Beitrag zur vergleichenden Religionswissenschaft, Abh. Kön. Sächs. Ges. d. Wiss., phil.-hist. Kl., 31 Bd., 1 Heft, Leipzig, 1915.
Sander-Hansen C., Das Gottesweib des Amun, København 1940, Danske Vidensk. Selskab, hist. filol. skr. bd. I, nr. 1.
Sayce A., The Names of the parts of the body in Hittite, Revue d'Assyr. 24, '27.
Schneider K., Zu einigen Benennungen von Teilen des menschlichen Körpers im Tocharischen, Indog. Forsch. 68, 1941-'42.
Schrader-Nehring, Reallexikon der indogermanischen Altertumskunde, 2e ed. 1917-1923.
Schrijnen J., Das Auge in der Sprache, Collectanea Schrijnen, Nijmegen-Utrecht 1939, 170 vv.
 — Zur idg. Benennung der Augenbraue 'obhrû — wenkbrauw en 'bhrû — brug, Kunz' Zt. 50, 1922.
Schröder E., Haupt als Quelle, Namn och Bygd 12, 1924.
Simonyi S., Knie und Geburt, Zt. f. vergl. Spr., 50, 1922.
Sperber H., Über den sexuellen Ursprung der Sprache, Imago, I, 1912.
Spitzer L., Zu lat. mentula „Minze" — „Männl. Scham.", Glotta 12 en 16.
Stiegler H., „Zeugen", „Wissen" und „Knie" im Semitischen und Indogermanischen, Anthropos 22, 1927.
Stoet F. A., Nederlandsche Spreekwoorden, Spreekwijzen, Uitdrukkingen en Gezegden, 2 delen, 4e druk, Zutphen, 1923.
Sturtevant E., Hittite katta(n) and related words, Am. J. of Philol. 48, 1927.
Sweet H., The student's Dictionary of Anglo-Saxon, New-York, London, 1911.
Szemerényi O., Griechisch γαστήρ WuS. XIX, 1938.
Thieme P., Über einige Benennungen des Nachkommen, Kunz' Zt. 66, '39.
Thöne Fr., Die namen der menschlichen körperteile bei den Angelsachsen, diss., Kiel, 1912.
Thurneysen R., Mittellir. glim-dalta, 'Knie-Ziehsohn, Kunz' Zt. 57, '29.

- Ulaszyn H.*, Zur Semasiologie von slav. rokâ, lit. rankâ 'Hand', WuS. II, 1910.
- Velsen N. van*, Verzameling eigen gegevens van de sesutotaal.
- Vendryes J.*, Les noms de la „peau" en celtique, WuS. XII, 1929.
- Verdam J.*, Middelnederlandsch Handwoordenboek, 's-Gravenhage, 1912.
- Vliegen J.*, Les sociétés secrètes des Marind, IIIe Sem. d'Ethn. rel. de Tilbourg 1922, Mödling bei Wien, 1923.
- Vorberg G.*, Glossarium Eroticum, Stuttgart, 1928.
- Vries de en Te Winkel*, Woordenboek der Nederlandsche Taal, 's-Gravenhage enz., 1882 enz.
- Walde A.*, Lateinisches etymologisches Wörterbuch, 2e Aufl., Heidelberg 1910.
- Walde-Hofmann*, 3e neubearb. Aufl. Heidelberg '38 A-L.
- Weisweiler J.*, Beiträge zur Bedeutungsentwicklung germanischer Wörter für sittliche Begriffe, I en II, Ind. Forsch. 41, 1923.
- Wigand P.*, Der menschliche Körper im Munde des deutschen Volkes, Frankf. a. M., 1899.
- Williams C.*, A Manual of Chinese Metaphor, Shanghai, 1920.
- Wils J.*, Zitten, Onze Taaltuin, I, 1932-'33.
- Winckel A.*, Animisme en Christendom, Den Haag, 1913.
- Wirz P.*, Die Marind-anim von Holländisch-Süd-Neuguinea, Hamburg, '25.
- Zauner A.*, Die romanischen Namen der Körperteile, Romanische Forsch. XIV, 1903.

TWEEDE DEEL

DE LICHAAMSDELEN AFZONDERLIJK

1. LICHAAM

- 1 { lichaam \longleftrightarrow leven (ziekte en gezondheid)
 \rightarrow lijk
 \rightarrow persoon
 zelf, ik, enz.
 het lichaam tegenover de ziel, het geestelijke
 het vleselijke
 het stoffelijke
 het sterfelijke
- 2 { \rightarrow gestalte, verschijning, schoonheid
 \rightarrow groeien, gewas, spruitsel, boomstam, lang, sterk
 \rightarrow tellen
 \leftarrow bedekking
 \leftarrow poëzie: „beenderenkamer”, „leven-woning”, „vleeswoning”, „zielhuis”, enz.
- 3 \rightarrow organisme, geheel, verzameling, organiseren
 (kern, hoofdbestanddeel)
 wiskundig „lichaam”
- 4 { lichaam en romp
 lichaam en buik \rightarrow zinnelijkheid, begeerte, hartstocht
 lichaam en vlees \rightarrow mager (negatief), dikte, vettigheid, zwellen
 lichaam en het \rightarrow *ex vulgato corpore genitus*, enz.
 sexuele (testikels)
 lichaam en huid
 knook

Noot bij de schemata:

In de schemata duidt een pijl van links naar rechts \rightarrow aan, dat de naam voor het lichamelijke is gebruikt om andere zaken te benoemen, terwijl een pijl van rechts naar links \leftarrow betekent, dat het lichamelijke benoemd is met een naam die op de eerste plaats diende voor het aanwijzen van iets anders dan het onderhavige lichaamsdeel. We zijn ervoor bezorgd geweest geen pijlen van rechts naar links te vergeten. Soms was een bepaald punt te complex om de pijlen van links naar rechts een duidelijke plaats te geven.

Ad 1. Het lichaam wordt in verband gebracht met het leven. Carisch *vitta* betekent eigenlijk leven en wordt voor lichaam gebruikt, lijf, *Leib* enz. duidt ook eigenlijk leven aan. Misschien geschiedt deze overdracht van leven naar lichaam via de begripsbrug: levens(= lichaams-)onderhoud, vgl. mnl. *lijfnere*, on.

lifnôring = levensonderhoud, voedsel (Zauner 346). Lat. *corpus* geeft ook aan levend wezen. Het betekent echter evengoed dood lichaam, lijk en *mortale corpus* = sterveling. Gr. σῶμα duidt eveneens lijk aan. Meillet verklaart, dat *corpus* juist cadaver betekent door zijn tegenstelling met de ziel, zoals het gr. σῶμα tegenover δέμας. In de negertalen dienen dezelfde wortels om dan eens lijk dan weer lichaam aan te geven, b.v. *biri* en *ko-bel* = cadaver, skelet, *mubiri*, *mubele* = lichaam (Homburger 25).

Lat. *corpus* betekent persoon, gr. σῶμα eveneens, fr. *corps* duidt volgens Darmesteter (Dict. Général de la Langue Franç.) „la personne tout entière et la partie principale d'une chose”. Bij de negers dient het woord voor lichaam vaak om het voor-naamwoord zelf, hemzelf, zichzelf aan te geven (Homb. l.c.). We treffen hetzelfde verschijnsel in de maleis-polynesische talen, b.v. daj. *kilen biti-m omba* = wat lichaam-jouw meegaan, d.i. ga je zelf mee? „Mijn lichaam” of „lichaam” wordt ook gebruikt voor het persoonlijk voor-naamwoord: ik, waarbij dan soms een onderscheid optreedt naargelang men spreekt tegen gelijken of minderen, tegen personen van de andere sexe (Brandstetter 57 v.). Bij de karaïben betekent „één lichaam” één enkele persoon, b.v. *icó-ma-ta mokë ôwin-yamu* = ga hem roepen, gij alleen (Ahlbrinck 542). De meeste maleis-polynesische talen kennen verschillende synoniemen voor lichaam, die elk een speciaal aspect aanduiden: *tubuh* = lichaam als fysisch begrip, *awak* = lichaam-persoon, *badan* = lichaam tegenover de ziel. Het gr. σῶμα geeft aan het lichamelijke, het materiële tegenover het geestelijke, de materie tegenover de εἶδος. Gr. σὰρξ = vlees betekent ook lichaam, juist voor zover dat is tegengesteld aan de geest.

Het levende lichaam wordt bij de joden uitgedrukt met *bāšār*, dat vlees betekent en vooral slaat op de sterfelijke mens tegenover God, de samenstelling '*esem bāšār* met betekenis lichaam bevat letterlijk: gebeente-vlees, dat is de concrete samengesteldheid van het materiële lichaam (Dhorme 1920, 471 vv.).

Ha ke phele hautle 'nieleng = ik leef niet goed in 't lichaam, zeggen de basoeto en ze bedoelen ermee: ik ben ziek, onwel. Soortgelijke uitdrukkingen zijn: ik word gedood door het lichaam, het lichaam vermoeit me, plaagt me, weigert. Het ziek zijn wordt tenslotte ook nog uitgedrukt met: *mele oa ka o bolutu* = mijn lichaam is eenzaam (Van Velsen).

Het chinese woord voor lichaam *t'î*³ duidt in het bijzonder het fysieke aan, ook de fysieke schoonheid, de figuur, gestalte, verschijning (Couvreur 926). Het andere woord *shên*¹ is ook wel primair het fysieke, zoals blijkt uit de zegswijze „het lichaam ruïneren” d.i. de gezondheid, maar het betekent ook het leven, de persoon, zelf (b.v. *pen*³ *shên*¹ = zich zelf). Het duidt ook juist

op het stoffelijke tegenover de geest, waarvoor hier gebruikt wordt *hsin*¹ = hart; *shên*¹ *huo*³ = lichaamsvuur d.i. passies (ib. p. 17).

Ad 2. Bij de etymologische uiteenzetting van lat. *corpus* bij Walde horen ook oi. *křp* = gestalte, schoonheid, ob. *krasa* = schoonheid.

Mal. *tumbuh* = groeien, jav. *tuwuh* = groeien, mal. *tumbuhan* = spruitsel, jav. *tuwuhan* = gewas, zijn alle afleidingen van een wortel *tub-* = lichaam. Daj. *beren* = lichaam en *baberen* = lang, mkb. *awaq* = lichaam en *baawaq* = sterk (Brandst. l.c.).

De negerwoorden *jiki* en *yaram* betekenen tegelijk lichaam en boomstam. Hetzelfde is het geval met het karaïbenwoord *yamun* (Ahlbrinck l.c.). Ook het chinese *shên*¹, betekent boomstam.

Zoals we dat ook bij andere primitieve volken aantreffen, tellen de karaïben met hun lichaam en zijn delen. Men wijst één voor één zijn vingers aan, eerst die van de linker- en dan die van de rechterhand. Vervolgens zijn de tenen aan de beurt. Men gebruikt hier niet het reeds vermelde woord *yamun*, maar *kaliña*, dat eigenlijk mens aanduidt (Ahlbrinck 201 vv.).

We bespreken nog het ags. *hama* (Thöne 59), dat eigenlijk aanduidt bedekking, kleed, vgl. gall.-lat. *camisia*, en vandaaruit lichaam ging betekenen. Het komt ook voor in de samenstelling *flâesc-hama*, dus vlees-bedekking, on. *ulfahamr*, wolfshuid (en weerwolf) en *lic-hama*, zoals we het o.a. ook in het nederlands kennen. Van dat *-lic-*, lijk, melden Franck-Van Wijk-Van Haeringen, dat de oorsprong ervan onzeker is, maar het betekent overal: lichaam, vlees, lijk.

Er bestaan in het angelsaksisch een aantal interessante poëtische uitdrukkingen: *bân-cofa* = beenderen-kamer, *bân-faet* = beenderen-vat, *bân-hûs*, *bân-loc*a = beenderen-gevangenis (ingebouwde plaats), *bân-sele* = beenderen-woning (hal, zaal, paleis), *ealdor gear*d = leven-binnenhof, *eorþ-faet* = aarde-vat, *feorh-bold* = ziel, geestwoning, *feorh-hûs*, *feorh-loc*a, *ferhþ-cofa* = leven-, geest-kamer, *ferhþ-loc*a, *flâesc-cofa*, *flâesc-hord* = vlees-hoop, *gréot-hord* = zand, aarde-hoop, (aarde-schat), *lic-faet* = lijk, lichaam-vat, *sáwl-hûs* = ziel-huis (Thöne 121 vv.).

Ad 3. Het lat. *corpus* duidt aan geheel, gezamenlijke menigte, verzameling, vereniging, zodat *corpus civitatis* = de gezamenlijke burgers, *corpus rei publicae* = de organisatie van de staat, *corpus militare* = soldatencorps. Het wordt eveneens gezegd van een geschrift in de zin van samenhangend geheel, b.v. *corpus omnis juris romani* = de verzameling der wetten, vgl. ook het latere *Corpus Juris Canonici*. Misschien dat de betekenissen kern,

hoofdbestanddeel hierbij aansluiten, ze zijn immers het bindend element in een geheel.

Gr. $\sigma\omega\mu\alpha$ duidt aan: een driedimensionaal, door vlakken begrensde substantie en lichaam als organisch geheel, vgl. ook $\sigma\omega\mu\alpha\tau\omicron\pi\omicron\iota\epsilon\omega$ = organiseren. Dit $\sigma\omega\mu\alpha$ als uitdrukking van een organisme en zelfs mysterieus levend organisme, d.i. de Kerk en de gemeenschap der in genade verbondenen, wier $\kappa\epsilon\phi\alpha\lambda\eta$ is Jezus Christus — vormt een der hoofdgedachten bij St. Paulus, o.a. in de Ephesiërsbrief.

Niet het chinese *shên*¹ maar *t'î*² heeft de betekenis van : club, organisatie, vereniging, corps; het geeft ook aan het wezen, het constituerende van een zaak (Couvreur 926).

Het egyptisch gebruikt het begrip lichaam ook in de zin van corporatie, d.i. verbonden verzameling van personen. De goden in het gevolg van de zonnegod heten „de corporatie van de negen goden”, *m b3h h.t podt m lwnw*, en zij vormen zijn „lichaamsdelen”, *hc.f.* Ook een stad wordt als een corporatie of lichaam opgevat (Grapow 108). Alle moderne talen kennen deze betekenisoverdracht van lichaam op: organisatie, geheel, samenwerkende eenheid — en daarom vinden we het niet nodig dat met voorbeelden te illustreren.

Ad 4. Het lichaam staat speciaal in betrekking tot bepaalde delen, waarmee het soms wel wordt vereenzelvigd. Zo spreekt men wel van het lichaam, waar feitelijk de romp wordt bedoeld. Deze betekenis heeft ook het fr. *corps*, al gaat dat niet zoverlijkbaar, dat men het hoofd van het lichaam kan scheiden.

Een andere gelijkstelling is lichaam en buik. Bij de etymologie van lat. *corpus* behoren ohd. *(h)rëf* = lijf, onderlijf, moederlijf, onfr. *rëf* = buik, mnd. *rif* = moederlijf, buik. Ofschoon Erman-Grapow *h.t* buik noemen (III, 356) en *h'* lichaam (III, 37), behandelt Grapow in zijn boek betreffende de overdrachten deze twee toch bij elkaar onder de titel „Körper, Leib” en daarom bespreken wij *h.t*, dat toch vooral buik betekent, ook op deze plaats. De wijze waarop de determinatieven geplaatst worden bij *h'* wettigen de conclusie, dat men dit woord opvatte als een collectivum en we worden in deze mening versterkt, doordat het ook vlees, ledematen kan aanduiden.

Er bestaat nog een derde woord *h3.t*, dat lijk betekent. Het egyptische woord *h.t* betekent ook zin, zinnelijkheid, neiging, begeerte, vleselijke lust, hartstocht. Men kende er de zegswijze: *hsi pn hntin h.t.f* = een slecht man is (hij) die wordt voortgesleurd door zijn buik, d.i. vlees en begeerlijkheid. Men zei ook: wie op zijn lichaam (buik, vlees, begeerte) let, die is afhankelijk tegenover zijn vrouw. Koudbloedigheid werd daar uitgedrukt met: koudheid van het lichaam (buik), heetbloedigheid met:

heetheid, hitte van het lichaam (buik). Bij medisch onderzoek maakt men de *h.t* schoon, bevoelt hem. Voor de Pharao, voor zijn meester moet de dienaar zich *hr h.t* = zich op de buik geven of werpen. Een titel van de Pharao is: zoon van de zon, die van zijn buik (Ebers 95 v.).

Een derde gelijkstelling is lichaam en vlees. Het lat. *corpus amittere* = mager worden en bij het etymologisch geheel van *corpus* hoort pools *krasa* = dikte, vettigheid. Volgens Boisacq is de wortel van gr. σῶμα *τεῦάx = zwellen.

We bespraken reeds dat het lichaam door de joden werd betiteld als *bāsār*, dat eigenlijk vlees aangeeft. Het batakse *dagiri* dat daar lichaam betekent, duidt in de meeste maleis-polyneisische talen die het woord kennen vlees aan (Brandst. l.c.).

Het kikongowoord voor lichaam *nitu* betekent ook kleur, voorkomen, en vlees, gezetheid. *Manitu* is opvallend van lichaam, d.i. gezetheid, dikte, maar ook magerte. Interessant is de zegswijze: *ngeye wenina ko nitu kwela* = zijt gij gereed wat betreft het lichaam? d.i. kunt gij trouwen? (Laman 703, 496, 704).

Bij dit lichaam = vlees of het voorafgaande lichaam = buik, onderlijf behoort ook de sexuele sfeer van het begrip voor lichaam van het egyptisch, hebreuws en de christelijke ascensieliteratuur. Dit behoeft niet altijd de bijmaak te hebben van moreel slecht, zoals we dat vinden in de latijnse uitdrukkingen: *corpore quaestum facere*, *corpus vulgare* = zich prijsgeven, *ex vulgato corpore genitus*. *Corpus* kan ook testikels aanduiden. In de negertalen betekent *bandu* in het ene dialect lichaam en in het andere testikels (Homb. l.c.). *Enil* = lichaam en vlees, *tigi* = lichaam en huid, *nungo* = lichaam en been, knook.

Nederlands

Bij het eerste punt horen de gewone uitdrukkingen als: een gezond, sterk, welgemaakt, ziekelijk, zwak lichaam, lichaamsarbeid, lichamelijke behoeften, lichaamsbeweging, lichaamsbouw, lichaamsdeel, lichaamsgebrek, lichaamsgestel, lichaamskastijding, lichaamskracht, lichaams oefening, lichaamspijn, lichaamsstraf, lichaamswarmte, lichamenlijk, lichameloo.

De tegenstelling tussen lichaam en geest wordt naar voren gebracht door de volgende zegswijzen: gezond zijn naar ziel en lichaam, slechts in een gezond lichaam woont een gezonde ziel, de geest had het lichaam reeds verlaten, een lichaam zonder ziel, d.w.z. 'n mens zonder verstand, gevoel.

Iets heel aparts, maar niet specifiek nederlands, is Christus' Lichaam en Bloed in de Hl. Eucharistie.

Het woord lichaam duidt ook aan een naar alle zijden begrensd, zichtbaar, tastbaar deel van de ruimte en zo spreekt

men van: regelmatige en onregelmatige lichamen, organische en anorganische lichamen, vaste lichamen, hemellichamen, witte en rode bloedlichaampjes. Hier heeft lichaam dus de betekenis van geheel, organisme; organisatie, vereniging van personen, vergadering geeft het aan in de samenstellingen: wetgevend lichaam, de Kerk is Christus' Lichaam, lichaam van staat, Christus' Mystiek Lichaam.

Als het hoofd van het lichaam wordt gescheiden, bedoelt men blijkbaar hier met lichaam de romp. Lijf duidt ook veelal het lichaam aan en staat dan vaak voor romp, b.v. gezond van lijf en leden, terwijl het bij pijn in het lijf hebben staat voor buik en bij een meisje om het lijf vatten het middel aangeeft.

Terwijl lijf oorspronkelijk leven betekent, zoals in vele zegswijzen nog bewaard is: zijn lijf wagen, redden — is de oorspronkelijke zin van lichaam „lichaam- of vlees-omhulsel”.

Een aantal krachtwoorden, die vooral het lichaam betreffen als een voorwerp waarop wordt geslagen en geranseld, zijn de volgende: donder, donderement, falie, lurven, „ziel”, zielelement, miter, lazer, lazerement, flikker.

Bare'e

Voor lichaam kent de toradja twee woorden: *koro* en *wata* of *woto*. *Koro* wordt meer gebruikt dan *wata*, *woto* en betekent: lichaam, lijf, zelf.

Korokoe = ikzelf, *koronja* = hijzelf, zijzelf, het dier, het ding zelf, in natura.

Toempoe ngkoro = de meester van het lichaam, d.i. hijzelf. *Koro* staat tegenover het hoofd en de ledematen, dus duidt dan aan het lijf, de romp.

Koro is blijkbaar ook het geheel in tegenstelling tot de delen. *Koro oeë* = lichaam van water, d.i. rivier in de zin van hoofdstroom, waarvan de zijrivieren de kinderen zijn. *Sangkoro* is het hele lichaam en *sala sangkoro* is zonde van het hele lichaam, d.i. een heel groot kwaad. *Mampakoro* = tot één lichaam (geheel) maken (van verspreide dingen), d.i. iets in orde brengen, orde op zaken stellen, in het reine brengen.

Makoro = zich een lichaam verschaffen, d.i. zeker zijn, *tepakoro* = zich een lichaam verschaffen, d.i. werkelijk, echt, *koro ntasi* = de volle zee. We ontmoeten dus steeds *koro* als het geheel, het volle.

Sangadi koro-ta lo'oe nepa da naaja = alleen als wij in eigen persoon gaan, zal hij ons geloven. *Baoela setoe mbokoronja* = dat buffelvlees smaakt alsof het dier nog leefde (alsof het 't dier in eigen persoon was).

In *koro* zit eigenlijk dezelfde betekenis als in *woto*, n.l. omhoogrijzend, maar *koro* is meer gespecialiseerd tot de betekenis

van persoon, geheel, terwijl *wata* en *woto* in het bijzonder de stoffelijke mens aanduiden tegenover de geestelijke. *Wata* betekent eigenlijk boomstam tegenover de wortels en takken, het wordt veel gebruikt voor „lijk”. *Woto* met zijn grondbetekenis van omhoogrijzend wordt gezegd van een berg tegenover de vlakte, en *woto oesoe* = de steile der ribben, d.i. ribbenkast, waar dus de betekenis „lichaam” praktisch is verdwenen.

Woto bomba = een lichaam als de bomba-plant, d.i. glad, zacht lijf, terwijl *woto ngkadjoë* = lichaam als een boom, d.i. een harig mens. Steeds weer blijkt, dat *wata* en *woto* behoren bij een algemener betekenisgeheel, b.v. in *mowata-wata oejapi* = de milt is als een boomstam, d.i. vertoont zich in al zijn grootte, terwijl in de volgende zegswijzen het idee lichaam wel gehandhaafd kan worden: *baeola membata* = een buffel met een lichaam, d.i. een flink beest, *jokoe membata* = een armband met een lichaam, d.i. een flinke dikke.

Bij vleselijkheid en zonde denken zij blijkbaar niet aan het lichaam. Ze zien het ook niet als bedekking en of schoon zij met hun handen en tenen tellen, komt het lichaam bij de rekenkunde niet te pas.

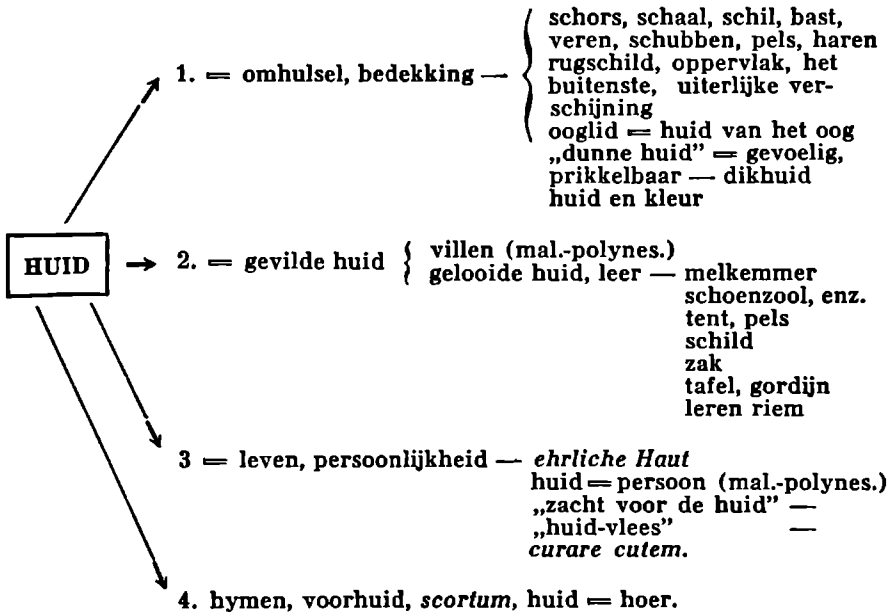
Marindinees

Wahani betekent tegelijk: lichaam, uiterlijk, persoon. Men zegt: *bat nakap idi wahani* = ik heb de persoon niet gezien, *wahani mo isoeg* = ge snijdt (mijn) persoon, in mijn vlees. Die betekenis van uiterlijk wordt vrij subtiel toegepast: *wahani prahó sanakap ora* = mijn uiterlijk is alleen maar lui, dat wil zeggen: ik schijn maar lui; *isi wahanirik* = van een ander uiterlijk, d.i. van een andere soort of model, b.v. *isi wahanirik oenoegoe* = een ander soort kleed.

Ba wahani = alleen het lichaam, d.i. naakt, bloot, *papis wahani* = gering, zwak van lichaam, d.i. dik, gezet, zwaarlijvig, *akak* = groot, veel van lichaam, d.i. dik, gezet, zwaarlijvig, *akak wahani-ti* = met licht, lenig lichaam, *wahani kanir ka* = het lichaam is zwaar, moe, ziekelijk, log.

P. Geurtjens weet niet zeker, of *wahani* in verband staat met *wahaman* = staan, dus: gestalte, of met *wih* = ziel, levenskiem, geest, leven, kern, terwijl het niet onmogelijk is, dat *wih*, *wahaman*, *wahani* alle drie bij elkaar horen. Hij wijst niet op samenhang met *wahanid* = verzamelen, samenleggen, samen komen, samen zijn, zodat daardoor van het derde punt: organisme, geheel, verzameling niets bij de marindinezen is te vinden. Van het tweede punt: schoonheid, groeien, gewas, bedekking kon ik eigenlijk ook niets vinden en omtrent het vierde punt vonden we wel iets van lichaam en vlees, mager en dik, maar niet van zinnelijke begeerte. Het best is het eerste punt vertegenwoordigd.

2. HUID

Ad 1. In zijn „les noms de la „peau” en celtique” (WuS. XII, 1929, 241-245) wijst J. Vendryes er op, dat in de meeste indogermaanse talen twee hoofdaspecten aanwezig zijn in de woorden voor huid: huid als bedekking, omhulsel en de afgetrokken, gevilde huid.

Een speciaal woord voor de weke en lenige mensenhuid is het lat. *cutis*, dat de mensenhuid aanduidt als het omhulsel, (volgens Meillet zonder twijfel de eerste betekenis) hetgeen wel bijzonder uitkomt in de uitdrukking van de schrijver, die spreekt van „*imaginem virtutis effingere et solam, ut sic dixerim, cutem*” (Quintilianus). In de zegswijze *curare cutem* neemt *cutis* een gedurfde betekenisvlucht, die we onder 3 zullen behandelen. Het gr. nevenwoord *κυτός* betekent ook huid, maar toch op de eerste plaats bedekking, omhulsel; beide zijn afkomstig van de *basis* (s) *geu* waar volgens Boisacq zelfs *κυσός* = vrouwelijk geslachtsdeel bijhoort. Het gr. *δέρμα* betekent huid en schors, schaal, schil, bast (en ook nog leer, zak) want zo zuiver en speciaal als *cutis* vinden we bij ons weten geen enkel gr. woord, of het moest *δορά* zijn en ook dat is afhankelijk van *δέρω* = villen. Bij de vijf betekeniscomplexen van L. Homburger (30 vv.) vinden we omschrijvingen als *yorouba enu aru* = „le dessus du corps”, het

oppervlak, het buitenste, het omhulsel van het lichaam. Allerlei woorden met dezelfde basis als de woorden voor huid betekenen: schub, boomschors, schaal, dop, veren, haren, rugschild, van een schildpad. Ook hier is het niet noodzakelijk, dat de eerste betekenis huid is; het kan heel goed, dat omhulsel de grondbetekenis is, maar dan heeft de huid toch de omhulselbetekenis naar zich toegetrokken. Bij de andamanen betekent *ön-a-ti* huid van mens en dier, en schors van een boom. Het ooglid is daar *ön-e-bol'ati*, oog (*ön-e-bo*), huid (*a-ti*), dus het ooglid wordt gezien als een oogbedekking (Brown 51).

Als buitenste lichaamsbedekking krijgt de huid *-'inm* in het egyptisch de betekenis van uiterlijke verschijning: „de gestalten (d.i. verschijningsvormen) van Amon zijn in mijn mond en zijn huid is in mijn ogen”, *hprw Imn mr.k 'inm*. Maar de ogen van de overwonnen vijand mogen niet langer „de huid der zon”, *'inm 'itn* zien. Als Amon zijn stralen op de tempel laat vallen, „verenigt zich zijn huid met het innerlijke van de tempel” (Grapow 107).

De chinezen zien de huid als het buitenste oppervlak: *ch'ü⁴ p'i² ch'iu² ho²* = de schil (huid) afpellen en komen tot de pit, d.i. de bedoeling, het motief achterhalen. Eigenlijk zonder meer een omschrijving voor een flinke aframmeling is *p'i² k'ai¹ jou⁴ chan⁴* = de huid ging open en het vlees is opengereten (Williams 199).

P'i², zoals reeds uit het bovenstaande blijkt, betekent dus: buitenste oppervlak, schors, schil, bedekking, oppervlak van het water, envelop van een brief (Couvreur 679).

Ad 2. Wat betreft de losgesneden, afgetrokken huid wijzen we op bis. *kolit*, dat hoort bij het maleis-polynes. grondwoord *kulit* = huid en *-villen-* betekent (Brandst. 47). Het gr. *δέρμα* staat in betrekking met *δέρω* = villen. De gevilde huid wordt gelooïd tot leer en zo heeft het huidwoord een uitgebreide vlucht genomen naar allerlei leerproducten. Schrader (638) verbindt *πέλλα* = melkemmer met *pellis*, vel enz. Als de combinatie juist is, waren die emmers van leer; *πέλμα* = schoenzool bevestigt dezelfde verbinding. Het lat. *pellis* betekent: huid, afgestroopte dierenhuid, tent, pels, schild, schoen, schoenriem. Het gr. *σκῦτος*, dat van dezelfde basis afkomstig is als het bovenbesproken *cutis*, is toch ontwikkeld tot speciaal gelooide huid en er horen allerlei woorden bij van de schoenmakerij en leerbewerking. G. Lane, „Words for clothing in the principal Indo-European languages” (Language Diss 9, Baltimore 1931) zet bij *σκῦτος* verschillende woorden voor broek, o.a. het duitse *Hosen* (pag. 30). Het gr. *σάκος* betekent schild, maar staat in relatie tot het oi. *tvácas* = huid. *Δέρμα* betekent behalve huid, leer en zak. *Corium* en

scortum hangen samen met scr. *cárman*, aw. *caremañ* en betekenen leer; *scortum* heeft nog een eigenaardige bijbetekenis, die we onder 4 zullen behandelen. *Scutum* = schild hoort bij hetzelfde geheel als *cutis* enz. en duidt dus tegelijk aan bedekking en leren bedekking. Het ags. *fell* (Thöne 45) betekent ook leer. W. Petersen (Zur hethitischen Etymologie Arch. Oriëntální, 9, 1937, 205) leidt het hitt. woord voor schild = *kuršaš* af van vel, vlies en verwijst naar het gr. βύρσα, dat ook vanuit huid, leer en wijnzak is gaan betekenen. De grondvorm voor beide woorden zou idg. **gʷrsa* zijn. Dhorme (1920, 481) redeneert vanuit het aram. *šilhá'* = huid naar *šulhán* = tafel, omdat men een huid uitspreidde om er op te eten. Hij brengt ook *másák* = gordijn in verband met akkad. *mašku* = huid. De stam *sákák* waarvan *másák* afhankelijk is, betekent bedekken, maar Gesenius verwijst hier toch niet naar huid. C. Bezold (Babyl. Assy. Glossar. Heidelb. '26) bespreekt het assyr. *mašku* = huid, maar haalt er geen gordijn bij. Gesenius verwijst bij *'orláh* = voorhuid naar *'ór* = huid.

Tenslotte moge in het geheel van afgestroopte huid, leer, verwezen worden naar het duitse *aus anderer Leute Haut Riemen schneiden* (Wigand 57), en afrik. *van 'n andermans se vel (leer) breë rieme snij* (bij Stoett II 209). Het zoeloe *ukuphala isikhumba* = huiden looien, d.i. leer bereiden (M. Hill). De negers kenden ook de looibewerking, zodat we een enkele maal b.v. in het bantoe *koba* = leren riem verband zien gelegd met het sesoetodialect *khuebo* = huid en schors (Homb. 34). Het chinese woord voor huid *p'í²* duidt ook leer aan.

Ad 3. Als een pars pro toto staat huid wel voor: leven, persoonlijkheid. De Duitsers kennen een „*ehrliche Haut*”, waar wij spreken over een eerlijke ziel, die overigens in een goede huid steekt (Wigand 50). In het mad. betekent *koleq-na* = huid zijn: zijn persoon. In Madagascar wordt de huidgewaarwording overgedragen op het psychische: *mamy hositra* = zoet of zacht in betrekking tot de huid, betekent: zich prettig voordoen „von angenehmen Benehmen”. De xosa zeggen: *ndine sikumba esiceketekileyo* = ik heb een huid die is dun, d.i. ben gevoelig, prikkelbaar (M. Hill). Het jav. *kulit dagin* = huid (en) vlees betekent: „Blutverwandt” (adj.) (Brandst. 47). Bij dit punt zou ik eveneens willen plaatsen de speciale betekenis van *cutis* in *curare cutem*: zich te goed doen.

Het Egyptische woord voor kleur *'iwn*, dat eigenlijk haar- of huidskleur betekent, duidt ook aan het wezen, b.v. „Amon is verborgen, men kent zijn kleur niet” *bw rh. tw 'iwn. f.*

Het betekent eveneens karakter, b.v. „rustig van kleur”, *hr 'iwn*. Het kan ook erotische bijbetekenis hebben, b.v. in het

litteraire: „het mooie meisje.... geeft u de kleur van haar school”, *t3 || šrj nfr.t.... dj.st n.k iwn n knj. stan* en in het liefdeslied: „och ware ik toch de negerin van mijn geliefde, dan zag ik de kleur van al haar ledematen”.

De egyptenaren wisten ook heel goed de gele aziaat te onderscheiden van de zwarte neger en zo werd het woord voor huid *'iwm* ook omgekeerd het woord voor kleur (Grapow 106, 107).

De chinezen kennen ook de dikhuidige: *lien³ han¹ p'i² hou⁴* = onbenullig gezicht en dikke huid, d.i. een dikhuid, ontoegankelijk voor goede raad. Een andere soort dikhuid is: *mien⁴ p'i² chin⁴ hou²* = de huid van het gezicht zeer dik, d.i. „brazen-faced”, brutaal, schaamteloos.

T'o⁴ ch'ü⁴ p'i² nang² = wegnemen de huid-zak, d.i. sterven. Eigenaardig is de uitdrukking: *t'o¹ i¹ ts'eng² p'i²* = ontglijpen met één laag van de huid, vgl. *to escape by the skin of one's teeth*, a narrow escape. Gelukkig is de man met een *t'ung² p'i² t'ieh³ ku⁴* = koperen huid en ijzeren botten, d.i. een ijzeren constitutie (Williams 199, 200).

Ad 4. Een apart geval is de maagdenhuid, het gr. ὤμν, vgl. o.i. *syúman*, eigenlijk: band. Daaraan zijn verbonden de huwelijksliederen en -riten, terwijl de integriteit ervan de maagdelijkheid en de kuisheid impliceert (Schrader 638). Dit is de mening van Schrader, maar Boisacq maakt ὤμν = huidje, vlies los van het ὤμν, waar de juichkreet van het huwelijk bijhoort: „hymenaeus”, verwant met ὕμνος.

Het ags. *filmen* betekent: dunne huid, voorhuid; of het ook zonder meer hymen betekent, heb ik niet kunnen ontdekken (Thöne 45); *aegerfelma* = eierschaal, verwant met vel, zie ook mnl. *velm*, *vilm*. Zoals we reeds vermeldde, brengt Gesenius *'orláh* = voorhuid in verband met *'ór* = huid. M. Hammerström in *Noch einmal Scortum* (Glotta XX, 1931-'32) bespreekt *scortum* = huid, leer, terwijl het ook betekent hoer, meisje van plezier. Daar kan nog het verkleinwoord *scortillum* aan toegevoegd worden. Een dergelijke gelijkstelling zonder meer komt niet veel voor, wel b.v. roodhuid, witkop, roodbaard, enz. Hammerström verklaart het als: afgetrokken huid, lap en die deernen worden vaak met dergelijke losgetrokken, bewegelijke en gering te schatten zaken vergeleken: vel van een meid, vod-, slet, dweil, lel, lap, del, tod, loer, lut. Het voorafgaande zou ik niet geheel willen verwerpen, maar toch vraag ik me af, of we hier niet zouden denken aan het maagdenvlies in plaats van aan zo'n abstract losgetrokken lap. We moeten eveneens in ogenschouw nemen, dat *scortum* ook in gunstige zin gezegd wordt van het meisje, de geliefde: misschien is het eigenlijk een vleinaam met het hymen als motief, dat pejoratief in vele gevallen verviel tot

een scheldwoord, zoals ons deern van meisje tot meisje van plezier. Volgens Walde is de betekenis *scortum* = hoer afkomstig van het idee: „Hergeben der Haut”. Wij vragen: welke huid?

Nederlands

Wij spreken van een zachte, ruwe, perkamenten, harde en dikke huid, van huidskleur, huideelt, huidarts, huidontsteking, huiduitslag, huidziekte en een huidplooï. Men kan in een slechte huid steken, tot op de huid nat worden, iemand op zijn huid komen, geven, zitten en als men verder gaat dan het oppervlak-kige ziet men de dingen door de huid, dikhuid. Bij vergelijking past men huid toe op slijm, „huid”, de „huid” van kastanjes, uien enz. en „huid” van een schip.

Iets heel aparts is: met huid en haar.

De huid wordt gevild: iemand de huid over de oren halen wordt vooral in de overdrachtelijke zin van afzetten gebezigd; hier horen bij: dierenhuiden, verse, gedroogde, gezouten huiden, de huid afstropen, de huid verdelen voordat men de beer geschoten heeft, huidenkoper.

Het woord huid wordt gebruikt als pars pro toto voor lichame-lijk leven: hij is bang voor zijn huid, er de huid aan wagen, zijn huid duur verkopen. Op de persoonlijkheid slaat: in iemands huid kruipen. Vager is de zegswijze: iemand de huid vol schelden.

Vel wordt meer van dieren gezegd: hazen- en konijnenvellen enz., maar toch ook van de mens: dat meisje heeft een blank, zacht vel, aan een gerimpeld vel past de min niet wel, in een slecht vel steken, van woede uit zijn vel springen, hij is vel over been, iemand het vel over de oren halen.

Overdrachtelijk wordt het toegepast op het „vel” van de melk en een „vel” papier.

Vel hangt samen met lat. *pellis* enz., huid met lat. *cutis* enz.

Bare'e

Voor huid, vel gebruiken zij het woord *pela*, dat ook schil van vruchten kan betekenen. Een ander woord is *koeli*, mal. *koelit*, dat zelden voor mensen wordt gebruikt: *koeli ngkadjoe*, *koeli mboea*, *koeli ngkima* = de schil van bomen, van pinangnoot, de schelp van een schelpdier.

Pela eo = zon-huid, d.i. de epidermis.

Er is verder weinig te vermelden. Het leer, d.i. de gevilde huid is daar niet inheems. Huid wordt ook niet overgedragen naar leven, persoonlijkheid.

Marindinees

Het meest eigenlijke woord voor huid is *oegoe*. Dit zou volgens P. Geurtjens het semantisch element -g- = dekken bevatten, zodat etymologisch het woord bedekking zou betekenen. *Oegoe* duidt aan: huid, vel, zwoerd, vlies en meer speciaal de zeer dikke rimpels waartoe de schedelhuid op het achterhoofd zich samen trekt en vergroeit wegens de zware haaraanvlechtsels. *Oegoe karab* = de huid aftrekken, betekent villen en stropen. Het idee leer is iets nieuws en wordt nog niet vastgebonden aan *oegoe*. Een woord voor leer is *jogar*; *jogar* is een soort reuzenvis, wiens huid lijkt op leer. Een ander woord is *pâr*, dat betekent: huid, vel, schil, schors, bast, peul, dop (zoals we dat onder het eerste punt rangschikten) en wel leer is gaan betekenen, b.v. ook in de samenstelling: *sapi-pâr* = koeienhuid, koeienleer.

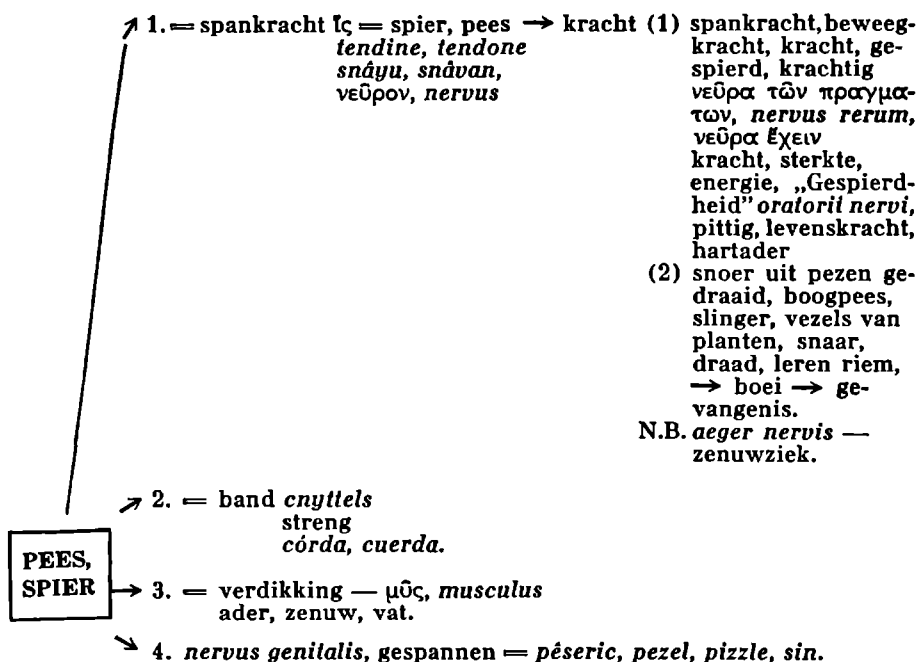
Bij het derde punt huid = leven, persoonlijkheid hoort misschien het verhaal over de *déma* = geest *Oegoe*, die de toverkunst uitvond. Hij werd gedood en opgegeten en daardoor ging zijn toverkunst over op de mensen die hem verslonden. Zijn huid wordt te Soror bewaard. Tvenaars kruipen erin en varen er als in een onderzeeër mee langs de kust om badende en vissende lieden te verschalken en te doden.

Nog is vermeldenswaard het woord *oenoeogoe* = bedekking, alle lichaamsbedekking, kledingstuk, deken. Met de voorvoegsels *oe 2* en *n 2* moet men het verklaren als: wat de *oegoe* = huid verwijderd (uit het gezicht) of als een nieuwe, andere huid, bedekking, wat praktisch op hetzelfde neerkomt.

3. PEES, SPIER, ZENUW

Ad 1 en 2. Zauner (351) wijst erop, dat de twee voornaamste betekenissen voor spier en pees in de romaanse talen zijn: „Strecker” en „Strick”. De eigen innerlijke functie van spier en pees is hun spankracht, terwijl ze natuurlijk ook een band, een verbinding zijn, en uit de dierlichamen gehaald, dienen tot koorden. Het oi. *snáyu* = band in het menselijk en dierlijk lichaam en *snávan* = band, spier hangen samen met av. *snávar*, ob. *snovati* = weven enz., en met gr. *νεῦρον* (uit *sneuro-m*, vgl. ohd. *sénawa*, ndl. *zenuw* e.a. Boisacq) en lat. *nervus*. Deze woorden bevatten beide betekenis-aspecten in zich. Behalve spier, pees, betekent *νεῦρον* spankracht, beweegkracht, kracht en *νευρώδης* = gespierd, krachtig. Morel (82) kent nog de *νεῦρα τῶν πραγμάτων* = *nervus rerum* en *νεῦρα ἔχειν* = krachtig, sterk zijn. Maar men duidt er ook mee aan: een uit pezen gedraaid snoer, een hoogpees, een slinger, de vezels van planten.

Het lat. *nervus* betekent behalve spier, pees, kracht, sterkte

en energie, en wordt zelfs overgedragen op de taal, nl. als de *nervi oratorii*, de gespierdheid van een rede. Het wordt gebruikt voor: levenskracht, hartader. De vectigalia zijn de *nervi rei publicae* en de *pecuniae belli*, *le nerf de la guerre*. Het is het enige woord, waar ik nu eens echt ons idee van „zenuw” ontmoette: *aeger nervis* = zenuwziek, maar *nervose* is weer gespierd, pittig, krachtig. De chinezen spreken van: *ku³ juan³ chin¹ su¹* = botten zacht en zenuwen week, d.i. erg week, slap (Williams 11). Couvreur (396) zet bij *chin¹* ook als betekenis kracht.

Vervolgens betekent *nervus* ook: snaar, draad, boogpees; blijkbaar werden die pezen ook tot leer gelooid en zo vloeit de betekenis uit tot riem, tot boei, het wordt zelfs gevangenis: *in nervo jacere*.

Het gr. ἰς = spier, pees (oorspronkelijk *ἰς* vgl. lat. *vis*) beweegt zich wel helemaal in de „kracht”sfeer, al haalt Gerber (349) er ook de verdelingen der bladeren bij. ἰς ἀνέμων βορέων = kracht van de noordenwind en ἰς met de genit. dient ter omschrijving van een sterke persoon. Het ags. *cnyttels* = pees, snoer hoort helemaal bij de bandsfeer. Het hangt samen met *to knit* = knopen en ndl. *knot*. Evenzo het ags. *streng* = streng, strik, afkomst, pees, vergelijk het ndl. *streng*. Het is afkomstig van

dezelfde basis als sterk, vgl. *stringere* enz. (Thöne 36, 104).

Woorden als: *cuerda*, *còrda* enz. zien de spier en pees als „Strick”, *tendine*, *tendone* als „Strecker” (Zauner 351 v.).

Eén woord *mt* duidde voor de egyptische artsen tegelijk spier, pees, zenuw en ader aan. Dat *mt* wordt ook gebruikt voor allerlei „vaten”, b.v. de vele vaten, die volgens egyptische medische wetenschap dienen voor lozing van het zaad, van de urine, waarin het drek geleid wordt naar de uitgang enz. (H. Grapow, *Über die anatomischen Kenntnisse der altägyptischen Ärzte*, Lpz. 1935, Morgenland Heft 26, pag. 10, 11, 17).

Het kikongo *mwanzi* duidt tegelijk aan pees, ader, zenuw en wortel (Lamon 647).

Ad 3. Elke spier vormt een verdikking en die verdikking heeft iets typerends, dat tot bepaalde associaties aanleiding geeft. Het gr. *μῦς* betekent: muis, soort mossel, soort walvis en . . . spier. Deze alle vertonen eenzelfde soort welving. Hetzelfde geldt voor het lat. *musculus*. Hermann Güntert bespreekt ar. *mušti* 'Faust' und die Hexe *Mūš* (KZ 45, 193 vv.). Ar. *mušti* = vuist ziet blijkbaar, daar het idg. **mūs* spier betekent, de vuist als een spierverdikking, vooral van de duim, die „muis” werd genoemd. Hij haalt hier nog bij: oi. *musti* = penis, *muská* = balzak, vrouwelijk schaamdeel, np. *mušk* = bevergeil, castorium, dat de bever in twee blazen onder aan de buik draagt. Over het geheel hangt een sexuele bijmaak, ook de heks *Mūš* wekt op tot zinnelijkheid.

Ad 4. De etymologie van pees is zeer duister. Franck-Van Wijk geven de zeer interessante nevenwoorden: mnd. *pêseric*, vla. *pezel*, eng. *pizzle*, die alle drie betekenen: *nervus genitalis*. Hierin zit volgens mij wel heel duidelijk en kat' exochen het element van spiergespannenheid, want de *nervus genitalis* in rust maakt geen indruk. Het noorse *sin* = zenuw dient ook om het mannelijk lid aan te geven. Met bovengenoemd *pêseric* enz. verbindt T. Arnoldson (*Parts of the Body in older Germanic and Scandinavian*, Diss. Chicago 1915, p. 169) nog noors *peis*.

Nederlands

Het woord *pees* betekent natuurlijk op de eerste plaats het fysieke lichaamsdeel en vervolgens band of streng, koord in de pees van een boog en de pezen d.i. de zijlijnen die van de hoofdlijnen uitgaan bij de netten. De bullepees is het teellid van de stier en tegelijk een instrument om te ranselen, vgl. ook het vlaamse *pezel*. Het komt me voor, dat er verder niets als idioom d.i. behorende tot traditie-woordenschat, *langue* kan beschouwd worden.

Iedereen kent de spieren, maar verder is er weinig over te ver-

melden. De uitdrukking: geen spier van zijn gezicht vertrok, vindt zijn hoofdmoment in het gezicht en niet in de spieren daarvan. Uitdrukkelijk wordt de spankracht verbonden met de spieren in de samenstelling spierkracht: zijn spierkracht is ongelofelijk, iemand zonder spierkracht, spierkracht doen blijken.

Spierwit en spiernaakt moeten we niet direct met de fysieke vleesbundel verbinden, al staan ze wel daarmee in verband via een wortel die ook in andere germaanse talen zijn vertegenwoordigers vindt en halm, spitse paal betekent. Spierwit zal wel aanduiden: wit als de borst van de spierzwaluw, en spiernaakt: zo naakt als de borst van de spierzwaluw wit is of zo naakt als spierwit wit is.

De zenuwen staan helemaal in het teken van de nervositeit. Men spreekt ook wel van: sterke zenuwen hebben, en helemaal een aanduiding voor kracht, sterkte is de zegswijze: het geld is de zenuw van de oorlog, maar dat is de vertaling van de latijnse uitdrukking en het lat. *nervus* betekent op de eerste plaats spier, pees.

Voor de rest is het allemaal: slappe, zwakke zenuwen, zij kreeg het op de zenuwen, zij heeft het op de zenuwen, zenuwaandoening, zenuwachtig, zenuwarts, zenuwinrichting, zenuwzieken, zenuwpatiënt, zenuwpijn, zenuwstelsel (meer neutraal), zenuwversterkend.

Het is een algemeen germaans woord, waarvan de basis wellicht is **si* = binden.

Bare'e

Oea (1 *oea*) is een algemeen woord, dat tegelijk aanduidt spier, pees, zenuw, ader. Dit is voor al deze delen hét woord, al bestaan er wel een paar andere uitdrukkingen als *alipa*, dat eigenlijk duizendpoot betekent en ook wel een aantal kleinere spieren aanduidt; *loë*, dat eigenlijk band waaraan iets hangt aangeeft en ook wel voor de binnenspier der dij wordt gebruikt.

Overdrachtelijk vindt *oea* een mooie toepassing in *oea ngkoro* = spieren van het lichaam, d.i. de aangeboren eigenschappen, persoonlijke bekwaamheden, talenten.

Typisch is ook de verbinding met het prefix *si* tot *sioea* = dezelfde *oea*, hetzelfde „wezen”, d.i. goed bij elkaar passend: b.v. een jongen gaat koppensnellen en brengt dan voor een meisje een geleidegeschenk mee, wat dus een goed voorteken is; dan zegt men van die twee: ze zijn *sioea* = goed bij elkaar passend.

Mo oea rajanja = gespierd van hart, geest, d.i. scherpzinnig, levenswijs. *Ke'oea* = pezig en vandaar betekent het ook flinke kerel.

We zien, dat *oea* een rijk woord is. Ofschoon ik niet speciaal de overdrachten naar kracht, spannen, band, koord, verdikking

kon vinden, wijzen de betekenissen eigenschappen, talenten, gespierd van geest wel op een voorafgaand beschouwen van spier als krachtige band.

Marindinees

Taragi zijn de luchtwortels van de ficus- of rubberboom en wegens de gelijkenis die ze naar het uiterlijk daarin ontdekten, ging het woord ook betekenen: ader, spier, zenuw. De spieren schijnen hun fantasie niet bijzonder geïnspireerd te hebben, want we vonden niets van spanner, kracht, band, koord, verdikking.

4. BOTTEN

1. *ást̃hi*, *ast*, ὀστέον, *os*
ossa = geraamte, geraamte v. taal, v. d. rede, *tulan*,
gebeente plus vlees = lichaam → verwantschap
familieverwantschap
stamverwantschap

visgraat — *okpupu*
been, *bot* — ὄν-*i-dange*
bán
2. *hard* — ὀστέον — steen in fruit
pit van vruchten (+ 3 binnenste)
stenen zijn knoken van de aarde.
knochenhart.

*ku*³ = kracht, energie, stevigheid.
3. *diep*, van binnen — *bis auf die Knochen frieren*
ossa — het binnenste, kern
tulan, *boegin* — kern
‘*ešem* — wezen, natuur, het wezenlijke, echte,
het verborgene
gerem — wezen
ku = diep.
4. Specialisering — *Knöchel* = enkel
„mond-knook” = tong, „wangbeen” = kin,
„loop-bot” = scheenbeen
complex *bán* → zelfs: gewrichts(knie)been
↙ = knieholte
halsbeen → hals

Ad 1. Het gr. ὀστέον en lat. *os* hangen samen met oi. *ásthi*, av. *ast*, e.a. Terwijl *os*, been, bot aanduidt, betekent *ossa* gebeente, geraamte. Het wordt ook gebruikt voor geraamte van de taal en Cicero in Brut. 17, 68 schrijft aan een redevoering *ossa* toe. In de maleis-polynesische talen is *tulan* een der wortels voor been, knook en het jav. *tulan* = geraamte (Brandstetter 53). Het bantoe-woord *okpupu* = geraamte hoort bij een bot-wortel-complex (Homburger 28). Het ags. *bán* wordt onder 4 uitgebreid

besproken, en eveneens het andamaanse *ön-i-dange*. Het hebr. *'esem* = been, bot, gebeente. Het staat sterk in relatie tot *básár* = vlees, lichaam, terwijl *'esem* en *básár* samen ook lichaam betekenen, zodat de duivel in Job 2, 5 zegt: sla hem in zijn gebeente en vlees, d.i. in zijn lichaam. Vandaar is de betekenis van dit verbonden tweetal ontwikkeld tot: verwantschap, van dezelfde familie of stam zijn, n.l. van hetzelfde gebeente of vlees zijn. Een apart geval is Gen. 2, 23, waar Adam uitroept: *gij zijt gebeente van mijn gebeente en vlees van mijn vlees*. Familiebanden vormden geen bezwaar tegen een huwelijk, maar werden vaak als voorwaarde gesteld. Laban heeft geen moeilijkheden tegen Jacobs aanzoek: *gij zijt mijn gebeente en mijn vlees* (Gen. 29, 14). Abimelech de booswicht zegt tegen de inwoners van Sichem: en denkt daarbij, dat ik van uw gebeente en vlees ben (Rechters 9, 2). Ja zelfs, alle stammen van Israël komen naar David in Hebron om hem tot koning uit te roepen, zeggend: *wij zijn van uw gebeente en uw vlees*. (2 Sam. 5, 1) (Dhorme, 1920, 473 en Gesenius).

We wijzen op de zoeloe-uitdrukking: *umathambothambo* = hij heeft vele botten, het is alsmaar botten, het is niets dan botten, d.i. hij is mager (M. Hill). Hetzelfde treffen we aan bij de basoeto: *ke masapo teela* = hij is slechts beenderen, d.i. erg mager (Van Velsen).

De chinezen verbinden ook de beenderen en de verwantschap, sprekend van *ch'ing² t'ung² ku¹ jou⁴* = liefdevol als beenderen en vlees d.i. broederlijke liefde, grote liefde; *ku³ hsüeh³ hsiang¹ kuan¹* = beenderen en bloed onderling verbonden d.i. bloed-verwantschap, verwanten; *ku³ jou⁴ chih¹ ch'ing²* = het voelen van beenderen en vlees, d.i. banden van bloed, familiegevoel; *ku³ jou⁴ wu² ch'ing²* = beenderen en vlees niet vriendelijk, d.i. familietwist.

Beeldend is de uitdrukking: *i¹ p'in² ch'é⁴ ku⁴* = volkomen arm tonend de beenderen, d.i. in de diepten van de armoede (Williams 10).

Ad 2. De botten zijn hard en vandaar wordt met *ὄστρεον* ook aangeduid de pit van vruchten (Schrader 638) en de stenen in fruit, terwijl de stenen, het gesteente, het gebeente der aarde wordt genoemd (Gerber 348 v.). Hierin zit natuurlijk ook het aspect van 3, het binnenste, verwerkt. De Duitsers spreken van *knochenhart*, waar wij keihard gebruiken en bij hen kan het *Stein und Bein frieren*, terwijl wij alleen steen en been klagen (Wigand 37).

De Chinees spreekt van: *ku³ juan³ chin¹ su¹* = beenderen zacht en zenuwen week, d.i. erg week, slap; *ku⁴ su¹ jou⁴ ma²* = beenderen zacht geworden en vlees verstijfd, d.i. verlamd van schrik;

t'ung² p'² t'ieh³ ku⁴ = koperen huid en ijzeren beenderen, d.i. een ijzeren constitutie. Men kan hier ook bij rekenen: *ping³ hsing⁴ ku¹ kêng³* = een natuur zo stevig als een bot in de keel, d.i. een niet om te kopen ambtenaar (Williams l.c.). De chinees ziet de botten, het geraamte als het sterkste deel van het lichaam en stelt ze identiek aan kracht, stevigheid, energie. Ook het geraamte van een gebouw zijn zijn botten (Couvreur 449).

Ad 3. De botten en knoken zitten diep, ze horen bij het binnenste van de mens. Als de Duitsers *frieren bis auf die Knochen*, dan vreet de kou diep. Ὠρόειν geeft de pit = kern, binnenste van vruchten aan. *Ossa* = binnenste, de kern: de hartstocht dringt door tot in de *ossa*, het binnenste. Het boegin. *tulan* = lett. knook en betekent feitelijk kern (Brandst. 53). Het hebr. *'esem* = gebeente betekent ook: wezen van een zaak, intieme natuur. *'Esem hajôm* = het gebeente van de dag en dat betekent: „le propre jour”, dus: *ipsa dies*, de „wezenlijke” dag, en — het gebeente van de hemel — in Ex. 24, 10 betekent de hemel zelf, zoals ook — het gebeente van de welstand — „echt” in welstand betekent. We zien, hoe *'esem* als wezen in het hebr. ook evolueert tot: „wezenlijk”. Het aram. *gerem* = gebeente betekent ook wezen, natuur, terwijl het hebr. *gerem* alleen gebeente bleef. Het gebeente is het verborgen gedeelte van het lichaam in tegenstelling met het uiterlijke lichaam, het vlees *básár*, dat het zichtbare gedeelte is (Dhorme 1920, 474).

Merkwaardig is de sesoeto-zegswijze: *oukile lesapo la ntata'e* = hij heeft het been genomen van zijn vader, d.i. hij is van dezelfde bouw als zijn vader (Van Velsen).

De chinees ziet het been ook als iets dieps: *hên⁴ ju⁴ ku¹ sur²* = haat, die bot en merg doordringt, d.i. zeer intens is; zeer innig dankbaar is hij die zijn dank in zijn beenderen en hart heeft gekerfd = *k'o⁴ ku⁴ ming² hsin¹*; zeer diep gaat iets, als het doordringt tot de botten en het hart: *tsuan¹ hsin¹ t'ou⁴ ku³*. Merkwaardig is de uitdrukking: *ping¹ chi¹ yü⁴ ku⁴* = ijs-vlees en stenen botten, d.i. vrouwelijke kuisheid.

Ad 4. Het d. *Knöchel* = enkel; die enkel is blijkbaar de knook bij uitstek, hij valt ook erg op. Bij het ags. *bán* behoort een heel complex van samenstellingen: *breostbán*, *ceacbán* = kraakbeen, *cinbán*, *gebán* = gebeente, *heafodbán* = schedelbeen, schedel, *hleorbán* = wangbeen (*hleor*- bovenwang), *hringbán* = ringvormig been, *hrycgbán* = ruggegraat (*hrycg* = rug), *hupbán*, *lendenbán*, *scinbán*, *witobán* = schouderblad, *hwëorfbán* = eigenlijk: gewrichtsbeen en omdat *hwëorf* bijzonder voor knie wordt gebruikt, betekent het: knieholte, *sweorbán* = halsbeen en vandaar hals (Thöne 24 v.).

In het andamaans is *ön-i-dange* been, bot en ervan afgeleid zijn: *ön-i-lang-dange* = tong, uit: *lang* = mond + *dange* = been, *ön-i-bi-dange* = kin uit: *boi* = wang + *dange*, *ön-i-čin-dange* = scheenbeen uit: *čige* = been, lopen + *dange*. *Ön-i-dange* wordt ook nog gezegd van stukken hout (Brown 48).

Nederlands

De meeste van de aan *been* verbonden betekenissen horen bij het eerste punt. Hij is vel over been wordt gezegd van iemand die broodmager is. Er is geen vlees zonder been wordt vooral overdrachtelijk gebruikt in de zin van: men kan niet alles krijgen zoals men het hebben wil, aan alles is een schaduwzijde. Op hetzelfde beeld van beenderen in het vlees berust de zegswijze: geen been in iets vinden, geen been in iets zien (eigenlijk zijn er wel benen, bezwaren, maar men stapt daar enigszins lichthartig overheen). Een vermakelijke scène uitbeeldend is het bekende — als twee honden vechten om een been, loopt een derde ermee heen —, ofschoon ik me afvraag, wie onder ons dat ooit heeft meegemaakt. In een middeleeuwse klucht heet het: daer twee honden vechten om een schinckel te kluiven — gaat een derde gemeenlijk me hene schuyven (Stoett, 919). Iemand een been te kluiven geven betekent hem zwaarigheden in de weg leggen.

Van de vele samenstellingen vermeld ik beenderenhuis, d.i. knkelhuis bij een kerkhof, beendergestel, beendermeel, beendermest, beenderolie, benensoep, beenhouwerij, een benig man.

Been kan ook iets diep van binnen aanduiden: de koude dringt iemand door merg en been, een gil die iemand door merg en been gaat, een autocraat in merg en been, hij klaagt steen en been, wee je gebeente!

Eigenlijk kon ik niet de betekenis hard ontdekken, tenzij men die wil zoeken in geen vlees zonder been, ergens geen been in zien, iemand een been te kluiven geven.

Bot is een volkser woord: men kan zijn botten tellen, 't is niets dan vel en botten, hij heeft het in zijn botten (jicht). Niet zeer bekend is de zegswijze: honden moeten botten knagen, d.i. de geringe moet zich met het geringe vergenoegen.

K n o o k wordt ook gezegd van een kwast in het hout, dus een hard stuk.

Bare'e

Woekoe is een zeer belangrijk en rijk woord (mal. *boekoe*). Het betekent been, knook, gebeente, pit, zaad. Het wordt ook vergeleken met het overeenkomstige bij de vissen, zodat *woekoe*

masapi = knook, d.i. graat van de paling, en *woekoe mbojo* = knoop van de bamboe.

Het idee hard heeft men er ook mee verbonden, zodat *woekoe mboea* = been van de vrucht, d.i. vruchtpit. Misschien zetten we hier het beste bij de uitdrukking *mowoekoe raja* = in mijn hart zit een bot, d.i. er is iets waar ik niet overheen kan.

De beenderen tekenen zich vaak tegen hun omgeving af en zo moet men *mopawoekoe* vertalen als dikten, verhevenheden, zwellingen vormend, wat dan wordt toegepast op dikke gedeelten van een boom, op bergen die stuk voor stuk uit het meer vlakke land oprijzen, op de knobbels van de melaatsheid. *Samboekoe* betekent: één knobbel, één pit, één korrel, één geleding lang.

Woekoe is het onvergankelijke, want als alles is vergaan, blijven de beenderen nog over. Het is daarom het wezenlijke, het echte, het krachtige.

Mapeni woekoenje = zijn beenderen zijn hard, d.i. hij is sterk. *Gori mboekoenja* = in overeenstemming met zijn beenderen, d.i. met al zijn krachten. *Djilata be mowoekoe* = onze tong heeft geen bot d.i. onze woorden snijden geen hout. *Memboekoe* = met je beenderen werken, d.i. zich inspannen, zijn best doen. *Mompewoekoe boti, gori ngkaliganja* = hij heeft het beenderengestel d.i. de kracht en de behendigheid van een aap. *Mebomboekoe* = alle krachten inspannen. Weer een ander causaal suffix levert op *mewoekoenaka* = zich met alle kracht inspannen, *mawoekoenaka* = met volhouden trachten iets gedaan te krijgen, krachtig op iets aandringen. *Maromboekoe, masimboekoe* = krachtig, flink (de prefixen *maro* en *masi* komen weinig voor en hun betekenis is niet duidelijk, misschien duiden ze gelijkenis aan, misschien ook zit er het infix *ar* in, dat herhaling en dus ook versterking aangeeft). *Mboekoe*, verkort uit *memboekoe* (*me* maakt transitief), betekent: met opzet, menens, omdat men het zo wil.

Woekoe wordt ook gespecialiseerd: *woekoe lopi* = gevouwen been, d.i. schouderblad, *woekoe oesoe* = ribbebeen, d.i. rib, *woekoe mpoenoe* = beenderen voor het kralen draaien d.i. sleutelbeen, *woekoe mpongkampa* = het been dat (de buik, de darmen) bewaakt, d.i. de bekkenbeenderen, *woekoe mboejoe* = scheenbeen.

Tenslotte zij nog vermeld *makawoekoe, mokawoekoe* = met veel beenderen altijd, benig, gezegd van mensen die lastig of onbetrouwbaar zijn.

Marindinees

Hajew of *héjaw* betekent: knook, been, graat, rib, geraamte. Een gespecialiseerde samenstelling is *emba hajew* = been van de zijde, d.i. rib.

Iets aparts, al is het zeer goed te begrijpen, is de de uitdrukking: *hajéw-né* = zonder beenderen d.i. moddervet, terwijl *ba héjaw* = slechts de beenderen, d.i. broodmager, vgl. ook: *héjaw ké wa éves* = de botten liggen er op (van magerte).

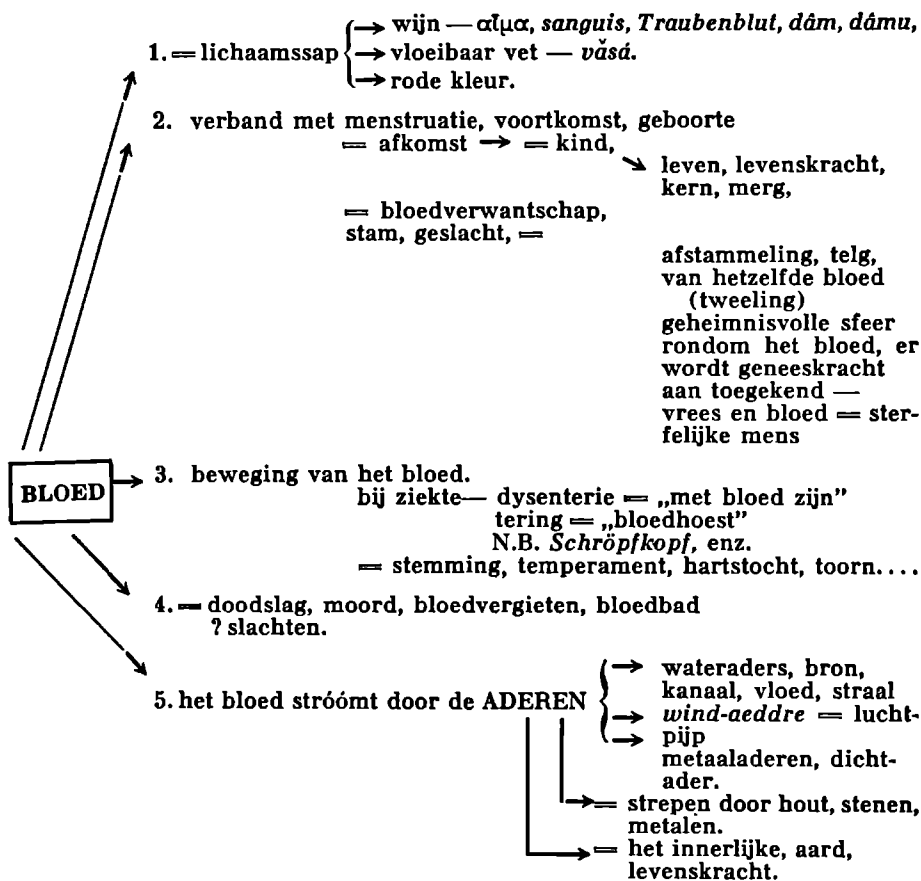
Zij brengen de beenderen niet in verband met het begrip hard. Hard drukken ze altijd uit met *déhi* = als van hout.

Het is me niet duidelijk geworden, wat de achtergrond is van de uitdrukking *héjaw win*, die letterlijk aanduidt: worden tot been, en waarmee ze bedoelen: vergelden, zowel goed met goed als kwaad met kwaad. Zit hier iets in van binnenste, het verborgene, *bis auf die Knochen*? P. Geurtjens verwijst bij *hajéw* naar *ajéw* als omzettingswoord. *Ajéw* betekent wraak en *ajéw win* = wraak nemen. Zo wordt de verklaring voor *héjaw win* = vergelden veel eenvoudiger. Het idee van wraak heeft niets uit te staan met het idee „bot”, maar het woord voor bot wordt gebruikt voor wraak, omdat het een omzettingswoord is voor het eigenlijke woord voor wraak.

Een ander woord *rék* betekent: beenderen, geraamte en als scheldwoord: schooier, hongerige. *Rék-ti* = met een opvallend geraamte, d.i. uitgeteerd, mager, schonkig. Aan het begrip beenderen, geraamte is bij de marindinezen toch wel verbonden het idee van magerte, honger. Zij sterven meestal van honger. Ze worden ziek, kunnen niet meer eten. Men kent geen aparte ziekenkostjes, ze teren uit en gaan dan van de honger dood.

5. BLOED

Ad 1. Het bloed stroomt door ons lichaam. Het is de vloeistof, het vocht, het sap in 's mensen lichaam. In bijna alle talen, waar de wijnstok bekend is, hebben de mensen de vergelijking gezien van het rijke, krachtgevende bloed met het kostbare sap van de wijnstok. Hierbij speelt ook een rol, dat de wijn vaak rood gekleurd is. Αἷμα σταφυλῆς = druivenbloed was de bekende benaming voor wijn bij de Grieken. Hetzelfde geldt voor *sanguis*. *Sanguinolentus* betekent bloedrood, terwijl dat ook wordt aangeduid door αἷμα zonder meer. De Duitsers spreken van *Traubenblut*. Dhorme (1920, 476 v.) grijpt ver terug in de historie en bespreekt het hebr. *dám* en akkad. *dámu*. Deze beide betekenen op de eerste plaats bloed en vervolgens het bloed van de druiven. Ze duiden ook rode kleur aan. Wanneer we deze oude semietische langue-erfenis bedenken, krijgen de woorden van Jezus-Christus: dit is mijn Bloed van het nieuwe verbond — diepe symboolbetekenis, diepzinniger dan dat Hij dezelfde woorden had uitgesproken over een beker met water, al had dat even goed zijn Bloed kunnen worden.

Zowel kikongo *mènga* als *makila*, die allebei bloed betekenen, duiden ook aan rood (Laman 549, 481).

Chinees *hsüeh*³ geeft ook aan de soort gom die gewonnen wordt uit een palmensoort en „drakenbloed” wordt geheten. *Hsüeh*³ zonder meer betekent rood (zie Couvreur 149). J. Charpentier vergelijkt in *Arischer Wortkunde* (KZ. 46, 25 vv. nr. 4) oi. *vásá* = vloeibaar vet, *vásá* = spek, vet, smout met av. *vanghu*, *vohu* = bloed: blijkbaar moeten we dat vet hier zien als iets vloeibaars en vormt dat het vergelijkingspunt met het lichaamssap, dat het bloed is.

Ad 2. Het bloed is van voorname betekenis bij voortkomst en geboorte. Allereerst dient het menstruatiebloed vermeld, terwijl bij de geboorte het kostbare bloed vloeit tot stervens toe soms.

Zo is het vanzelfsprekend, dat αἷμα betekent afkomst en zelfs een gedurfde sprong maakt naar -leven-, en men kende in Griekenland evenzeer verwanten ἐν αἵματι = naar, in den bloede. Ook *sanguis* duidt aan: bloedverwantschap, stam, geslacht, afkomst. Door die afkomst wordt het ook: kind, telg, eigen bloed, afstameling en zeer betreurenswaardig is het *saevire in suum sanguinem*. Ook hier trekt de connoterende fantasie gedurfde lijnen en *sanguis* wordt zelfs: levenskracht, kern, merg, hartebloed.

Dat het bloed geconnoteerd wordt met: leven, levenskracht, kern, merg vindt zijn oorsprong evenzeer in het herhaaldelijk constateren, dat bij doodslag en bloedig samentreffen het leven vervloed tegelijk met het stromende bloed: dit valt onder 4.

Het karaïbisch woord voor bloed is *mènu* en *mènda* = bloeden, bloed afgaan, hetgeen ook wordt gezegd van een vrouw, die haar menstruae heeft. Een tweeling wordt aangeduid met: *asè-munusi* = van hetzelfde bloed (Ahlbrinck 291). Het akkad. *dāmu* betekent ook kind. Een opmerkelijk hebr. compositum is *bāsār wādām* = vlees en bloed en daarmee wordt aangeduid de sterfelijke mens, die immers voortkomt uit het vlees en het bloed. Tegelijk is er mee verbonden een oppositierelatie met een voortkomst uit het Goddelijke, zoals blijkt uit Joa. 1, 13: die zijn geboren, niet uit het bloed, niet uit de wil van het vlees, maar uit God — en Mth. 16, 18: niet vlees en bloed hebben het u geopenbaard, zegt Jezus tot Petrus (Dhorme 1920, 475, 472).

Het chinees kent de verbinding beenderen + bloed voor bloedverwantschap, verwanten, zoals we dat bij de botten hebben besproken. Behalve met de botten wordt *hsüeh*³ ook verbonden met stam = *tsu*³, opvolger = *yin*², pols = *mé*⁴, om: stam, geslacht, bloedverwanten, bloedverwantschap, nakomelingschap, aan te geven.

Het kikongo *mènga* betekent bloed, zwangerschap, foetus, geslacht, ras, familie; *mènga mamfumu* = bloed van hoofdman, d.i. van edele geboorte, *mwana amènga* = kind van bloed, d.i. vrijgeborenen, van adelijk geslacht, *mwana amènga mamfumu* = kind van bloed van hoofdman, d.i. van adellijken, koninklijken bloede.

Van belang is de uitdrukking *mènga makyese* = bloed van vreugde en daarmee bedoelt men de schokken der zenuwen en spieren die het plezier, het genoegen begeleiden. Het woord *makila* geeft ook aan bloedende dysenterie (Laman l.c.).

Zoeloe *igazi lami* = mijn bloed, betekent: mijn kind (M. Hill) en sesoeto *ke oa mali* = hij is van het bloed, duidt aan: hij is van koninklijken bloede (Van Velsen).

Merkwaardig zijn de uitdrukkingen: *omali mabe* = hij heeft slecht bloed, d.i. bad luck, en *omali matle* = hij heeft goed bloed, d.i. good luck (Van Velsen).

Dit verband met de voortkomst en de geboorte is zeker van belang geweest voor het scheppen van een geheimnisvolle sfeer rondom en het toekennen van geneeskracht aan het bloed. Knortz (186 vv.) draagt veel materiaal aan vanuit de volkenkunde. De melaatsheid is een straf voor de zonde, zij kan genezen worden door onschuldig mensenbloed, van een kind of van een maagd of van ter dood gebrachten, omdat dat weer rein is. Het drinken van mensenbloed geeft kracht, moed en een sterkere levenskracht. Het vermengen van elkanders bloed en het opdrinken daarvan ter bloedbroederschap veroorzaakt een sterkere band dan de natuurlijke broederverbondenheid. Als de moordeenaar bij zijn slachtoffer komt, begint dit te bloeden, vooral uit de neus.

Ad 3. Het bloed vervult een voorname functie in het bewegende leven, het is een symptoom voor gezondheid en ziekte, voor ontroering en hartstocht. Het eng. *blood* betekent: stemming, temperament, hartstocht, toorn. *His blood is up*, dat wil zeggen: het kookt, en berg je, als hij is *in hot blood*, *you bloody rascal*. De Duitsers spreken van: *rasches Blut*, *mit ruhigem Blute*, *heissblutig*, *bis aufs Blut* (het laatste doelt op het innerlijk, Wigand 26). De karaïben duiden dysenterie aan met: *ti-mènu-rè* = met bloed zijn, en tering als: *tu-munu-rè-n òtònò* = bloedige verkoudheid (Ahlbrinck 291). Voor dysenterie vergelijk het engelse *bloody flux*, gr. αἱμωδία, en voor tering het gr. bloedhoest αἱμόκερνον.

Reeds in oeroude tijden kende men de practijk van het aderlaten, het *sanguinem mittere* der romeinen.

R. Meringer schreef „Lateinisch cucurbita ventosa, ital. ventosa, franz. ventouse, „Schröpfkopf”” (WuS. IV 1912, 177-197) en beschrijft daarin een heel oud geneeskundig instrument, dat in geëvolueerde vormen tot op onze dagen wordt gebruikt. Het gaat over een bepaald soort klein vat, dat op de huid wordt gezet en waardoor bij zuiging en dus verdunning van de lucht het bloed uit de huid wordt weggezogen, hetgeen dan van belang is als prophylactische behandeling van infectiewonden of om bloed af te tappen. Dat gebeurde vaak in badhuizen, zie het artikel van M. Murko: Die Schröpfköpfe bei den Slaven. Slav. *baňa*, *baňka*, lat. *balnea*. (WuS. V 1913, 1-42).

Als de passie hoog opblaait, toorn en woede onbeheerst opkollen, grijpt men naar het mes, het zwaard en

Ad 4. er komt doodslag en moord. Αἶμα wordt ook gebruikt voor: bloedvergieten, bloedbad, moord en er zijn allerlei samenstellingen voor bloeditstorting enz. Behalve bij het gevecht speelt het bloed ook mee bij het slachten en Gerber (348)

ziet verwonderlijk genoeg verwantschap tussen αἷμα en μάχαιρα = dolk, slachtmes. *Sanguis* heeft dezelfde moorddadige beteekenissen: *in sanguine versari* enz.

Ad 5. Het bloed stróómt door de aderen. Vandaar betekenen de woorden voor ader parallelbegrippen. Het gr. φλέψ wordt ook gebruikt voor waterader en minerale wateren. Het hoort bij φλέω, *fluo* = stromen, evenzo duidt het lat. *vena* bronader aan, het ags. *aeddre* kanaal voor vloeistoffen, bron, straal, vloed (Thöne 20 v.). Dit wordt weer verder overgedragen in de samenstelling *wind-aeddre* = luchtpijp: daar stroomt immers de lucht door. Zoals het bloed omvat ligt door de aderen, zo ijzer, zilver en andere metalen in de aarde en *vena* betekent ook „metaalader”. Maar nog verder: de poëtische ontroeringen liggen opgesloten in de aanleg van de dichter en als die *venae* worden geopend, stromen de ontboezemingen naar buiten.

Soms ligt het enige vergelijkingspunt in de strepen, die door een bepaalde substantie heenlopen als de aders in slachtvlees. En daarom heeft de aarde en hebben de planten φλέβες, hout, stenen en metalen *venae*, vooral de kiezelstenen en het marmer.

Wigand (22 v.) noemt de ader „das feinste Organ der inneren Art” en geeft dan als voorbeelden: *an ihm ist keine falsche Ader, er hat keine gute Ader, eine poetische Ader, er hat keine Ader von seinem Vater*. Behalve de poëtische ader kennen wij die zegswijzen niet in aderverband, maar spreken hier van aard en „aard” leiden we niet af van ader. Ook *vena* kan levenskracht betekenen in — *deficient venae* —, en binnenste in — *vena rei publicae* —.

Nederlands

Men spreekt van: vuil, bedorven bloed, waterachtig, galachtig bloed, zij heeft een kleur als bloed (hoogrood), een vrouw als melk en bloed (blank van vel en blozend van gezondheid), haar koude, bloedeloze vingers. Dan zijn daar de rode en witte bloedlichaampjes. Door vergelijking zijn ontstaan: het bloed der druiven, bloedappel, bloedsinaasappel, bloedkoraal, bloedkruid, bloedlelie, bloedluis, bloedregen en de zon ging bloedrood onder.

De connectie van het bloed met de voortkomst, geboorte en leven is behoorlijk vertegenwoordigd: bloedverwantschap, van koninklijken bloede, prinsen van den bloede, bloedvloeingen, de stem, inspraak van het bloed volgen, eigen bloed bevoordelen, 't is mijn eigen bloed, bloedeigen, mijn eigen vlees en bloed, eigen bloed gaat voor, bloedschande, bloedschender, bloedschennis, bloedschuld, het bloed kruipt waar het niet gaan kan, Wien

Neerlands bloed in de adren vloeit, bloed en bodem, bloedbroederschap, bloedvriendin, dat zit hem in het bloed, goed bloed ontaardt niet, calvinisten in merg en bloed, arme bloed, onnozele bloed, arme bloedjes van kinderen (bloed is eigenlijk juist rijk), hij beschrijft tenminste mensen van vlees en bloed, goed en bloed (bezittingen en leven), het vaderland met goed en bloed verdedigen — vooral in de laatste voorbeelden heeft bloed de betekenis van leven, levenskracht, kern.

Wat betreft het optreden van het bloed bij ziekte en hartstocht is het volgende te noteren: een bloeditstoring in de hersens, bloedtransfusie, bloedvatenstelsel, bloedsomloop, bloedvergiftiging, bloedzuiverend, bloedzweer, bloedarmoede, mijn vinger bloedt, bloedbraking, bloeding, bloedserum, bloedziekte, bloederziekte, bloedgang, bloedgebrek, bloedspuwing, bloedhoest, bloedplas; en in verband met het temperament en zijn uitingen: mijn bloed kookte, als mijn bloed karnemelk wordt, dat zet kwaad bloed, hij heeft geen druppel kwaad bloed in zijn lijf, Joris Goedbloed, in koelen bloede, water en bloed zweten, hij heeft er zo bloedig zijn best op gedaan.

Bij geweldpleging wordt het bloed betrokken: iemand ten bloede toe geselen, het bloed spoot hem uit neus en mond, er kleeft bloed aan zijn handen, er zal bloed stromen, de opstand werd in bloed gesmoord, hij baadde in zijn bloed, naar bloed dorsten, er werd veel bloed vergoten, wij moeten bloed zien. Dan zijn daar nog: dat is een doekje voor het bloeden, die zaak zal wel dood bloeden, nog bloedt mijn wond, hij deed het met bloedend hart, hij zal ervoor moeten bloeden, iemand het bloed onder de nagels vandaan halen, zijn bloed kome over ons (nl. zijn door ons vergoten bloed), wij moeten nieuw bloed in het bestuur hebben.

Talrijk zijn de samenstellingen: een bloedstraal sprong uit de wonde, bloedspat, bloedvlek, bloedvergieten, bloedverlies, bloedzuiger, bloedbad, bloedstelpende watten, dat was een vrij bloederige geschiedenis, bloedgierig, bloeddorst, bloedgeld, bloedprijs, bloedwraak, zij sloegen hem een bloedneus, de bloedvlag (geen pardon), bloedvonnis mnl. clerc van den bloede, bloeddoop, het doopsel des bloeds, bloedbruiloft (Bartholomaeusnacht), Bloedplakkaten, Bloedraad, bloedrechter, bloedhond, bloedige wonden slaan, een bloedige ontknoping, dat eist bloedige wraak. Heel apart is het Bloed van Christus, dat werd vergoten voor onze zonden.

De a d e r wordt ook allerwegen toegepast en men spreekt van aders bij de planten, d.i. de fijnere vertakkingen van de bladnerven, van wateraders, bronaders, goudaders enz., fraai geaderd marmer, een stuk hout met aders in verschillende kleuren. Zowel via de bloedader als ook de bronader betekende ader oor-

sprong, waaruit iets opwelt en zo is het woord dichtader te verklaren en: God is aller dingen bron en ader.

Er is natuurlijk een aderstelsel (de intellectueel kent het verschil tussen aders en slagaders), een aderspatbreuk en daarom een aderspatkous, een aderontsteking, en daarom kan een aderlating wel eens nuttig werken, ofschoon dat laatste ook wordt gebezigd in de zin van: iemand afpersen.

Bare'e

Het bloed is voor de toradja's het meest sterke bestanddeel van de mens, van magisch standpunt bekeken zou men het 't levenselixir kunnen noemen. Het bloed straalt ook magisch uit en het menstrueel bloed van de vrouw is onheilbrengend, het mag niet op de akker terecht komen, want het zou het gewas doden.

Het voornaamste woord voor bloed is *daa*. *Kadaa*, *noeka'osa* = bloed maar, dan wordt ge beter. *Madaa* is bloeden, menstrueren.

De bijvorm *raa* (1 *raa*) staat helemaal in het teken van offer. *Mantjajoe raa wojo* = bloed voor de weg, d.i. de benaming voor het bloed der offerdieren, dat gestort werd op de suikerpalm-takken waarin de schedel van een gesnelde kop in de dorpstempel werd gebracht. *Maraa* = met bloed bestrijken, een plechtigheid bij offerfeesten. De zaaijst wordt met bloed besmeerd, de nok van het tempeldak, de zaden van de komkommers. Er wordt een buffel geofferd als beboeting bij huwelijks- of verlofingsontrouw. Een ander woord is *tobela*, dat ook wel een wisselvorm voor *daa* is, maar toch helemaal dient voor weergave van het menstrueel bloed. Misschien zit hierin wel verwerkt *bela* = geest, zodat men dit bloedings- en ziekteverschijnsel wellicht veroorzaakt dacht door een boze geest, vergelijk ook *kelamoa* = ichtyosis, een huid-(schub)ziekte, terwijl *lamoa* = geest.

Er bestaan nog wel een paar andere woorden die verband houden met bloed en de verschijnselen ervan, maar die zijn te speciaal om er op in te gaan.

Wij vonden niet het bloed in verband gebracht met: voortkomst, geboorte, geslacht, verwantschap, dysenterie, tering (komt tot stand door toverij), temperament, hartstocht, toorn; ook niet zonder meer duidt het aan doodslag, moord, al zijn deze koppensnellers daar heus wel van op de hoogte en hebben zij uitdrukkingen als *kedaa* = met bloed bevlekt en kennen ze een uitgebreide offerritus.

Marindinees

Het woord voor bloed *dó* wordt bij hen uitsluitend in verband gebracht met rode kleur en betekent: rood, roodachtig, rossig,

roodbruin, rozig. We vinden het in verschillende plantennamen als *dó-ngor*, *dó-ngasi*, *dó-sanban*, en *dósa* = rode aarde, *dósaí* = plek waar rode grond is, *dó-ahatip* = een schelpdier.

Deze koppensnellers schijnen toch geen „bloederig” zicht op bloed te hebben. Bij hen wordt het bloed ook niet gezien in een groter verband als sap, vocht. Het wordt niet in verband gebracht met menstruatie, geboorte, verwantschap (zie daarvoor navel). Hartstocht, toorn, temperament wordt bedacht zonder bloedbegrip. Bij hen komt wel de tering voor en ze spreken dan van *dó tahi* = bloed spuwen.

De aderen worden weergegeven met hetzelfde woord voor spieren en zenuwen: *taragi*.

6. VLEES

VLEES

→ 1. = slachtvlees

→ 2. = ons eigen vlees → vlees van planten
echte vleesdelen zijn dik ↔ spieren,

andam. *ön-i-boi* — { dij
biceps
kuit
wang
billen

vlees en vet.

vlees is het voornaamste deel van het lichaam — σάρξ,
κρέας leven
„gebeente en vlees” = verwant-
schap
„de vleeselijke mens”.

Ad 1. Zauner (353) bespreekt het typische verschil tussen het franse *viande* en *chair*. Het eerste is het dierenlachtvlees dat je opeet, het tweede ons eigen vlees. In de kring van *viande* hoort het gr. κρέας, dat vooral betekent: rauw vlees, bloedig vlees, slachtvlees, al is het vanuit een algemenere zin ook nog geworden tot lichaam, lijf en zelfs leven, waarover in het volgend nummer. Het komt voort van de basis *greu* = bloedig zijn (Boisacq, Franck-Van Wijk, Walde), en hangt samen met lat. *cruor* = bloed, bloedvergieten, miers. *crú* = bloed, ohd. *ró* = rauw, ags. *hréaw* met dezelfde betekenis ook ons rauw, enz. enz. Het betekent dus rauw bloedig slachtvlees en de pluralis betekent ook stukken vlees.

Het hebr. *še'ér* en akkad. *širu* betekenen vlees als *viande*, vleeselijke delen, maar ook hier weer is het onderscheid niet volkomen zuiver, want het duidt ook aan: kind, zeer nabije verwantschap, zoals we nog zullen zien.

Het lat. *caro* hangt samen met gr. κείρω = snijden, dus zal

oorspronkelijk wel slaan op het stuk afgesneden vlees dat ieder kreeg, b.v. bij de offers, vgl. lat. *carnem petere, accipere*; de pluralis wordt ook gebruikt voor stukken vlees. Maar toch betekent *caro* zeker zo sterk het menselijke vlees, dat niet wordt gegeten. Het karaïbenwoord *pu* is zeer rijk en betekent het vlees zowel van mens en dier alsook van planten, terwijl het daarbij nog lichaam aanduidt, waarover later (Ahlbrinck 388). Homburger merkt omtrent de negertalen op (29), dat ze over het algemeen geen verschillende woorden hebben voor *chair* en *viande*.

Het chinese *jou*⁴ betekent zowel eetvlees als het eigen vlees (Couvreur 310). *Chiu*³ *jou*⁴ *p'êng*² *yü*³ = een wijn en vlees vriend, d.i. die zolang bevriend is als hij tot je feesten wordt uitgenodigd. *Tzū*³ *hsiang*³ *yü*³ *jou*⁴ = elkaar als vis en vlees, d.i. elkaar be-roven en een *yü*³ *jou*⁴ *tí*⁴ *fang*¹ = een vis en vlees streek, d.i. een district dat door belastingen wordt uitgeplunderd. Een merkwaardige uitdrukking met een apart woord en typisch concreet is *shu*⁴ *hsiu*¹ *fei*³ *po*⁴ = gedroogd vlees arm en mager, d.i. een mager salaris (Williams 66 v.).

Botukudisch „vlees-willen” betekent: honger hebben (Planert 305).

Ad 2. Wat betreft ons eigen vlees, het gr. *σάρξ* hoort wel het meest thuis in de *chair*-sfeer; het betekent vlees, lichaam, in tegenstelling met geest. Maar volkomen zuiver is ook hier het onderscheid weer niet, immers *σάρξ* staat in verband met av. *θwarəs* = snijden en dat lijkt dus op de relatie van *caro* en *κείρω*. Het wordt ook gebruikt voor vlees van planten, evenals het karaïbische woord *pu*, terwijl het andamaanse *ön-i-boi* o.a. betekent de binnenste laag van de schors van een boom (Brown 48). Het hebr. *básár* is het woord voor *chair*.

De echte vleesdelen zijn dik en vallen vaak samen met spierbundels. Het andamaanse *ön-i-bòì* is een zeer algemeen woord, dat betekent vlees of spier van mens of dier en te eten vlees, en tenslotte nog de reeds vermelde schorslaag. Het hoofdmoment in dat geheel is toch wel het dikke spiervlees, zelfs *ön-i-bòì* zonder meer is gelijk aan dijkvlees, blijkbaar gezien als de spier bij uitstek. *Ön-i-bi-bòì* = biceps, betekent letterlijk: arm (*bi*)-vlees (*bòì*); *ön-i-čig-bòì* = kuit, letterlijk: been (*čige*)-vlees (*bòì*); *ön-i-g-bòì* = wang, lett. gelaat (*g*)-vlees; *ön-i-na-bòì* = billen, lett. middel (*na*)-vlees (Brown 48). De basoeto zeggen: *olinama* = hij is vlezen (meervoud van vlees), d.i. hij is zwaar gebouwd (Van Velsen). Het karaïbische woord *pu* = vlees heef in verband hiermee interessante samenstellingen: *pu-ma* = mager, dun, schraal en bet. lett. geen vlees; *pu-na* = dik worden en in het vlees zijn; *pu-wa* = groeien, rijp worden, groot worden en

bet. lett. vlezig worden; *tī-pu-nē* = dik en bet. lett. vlezig. De suffixen dienen om een ontkenning aan het grondwoord toe te voegen, er een werkwoordaspect aan te geven en dat weer gevarieerd, of er een adjectief aspect aan te verlenen (Ahlbrinck 389). Even wijs ik op het speciaal gebruik van *caro* voor gezwollen taal (dikke taal) — *carnis plus habet quam lacertorum* — ze is meer vlezig dan „gespied”. Tenslotte dient gewezen op het onderzoek van H. Petersson, die oi. *más* = vlees verbindt met **mes*, **mos* = vet en allerlei vette delen van het lichaam, vergelijk oksl. *mozgǫ* = hersenen, av. *mazga* = merg enz. (Vermischte Beiträge zur Wortforschung, Från Filologiska Föreningenli. Lund, Språkliga Uppsatser 4 1915, 126).

Ons vlees is blijkbaar gezien als een zeer voornaam of het voornaamste deel van het lichaam. Zeer veel woorden met als hoofdbetekenis vlees worden gebruikt om lichaam aan te duiden. Zo betekent κρέας, ondanks het slachtvlees-hoofdmoment: lichaam, lijf, en dit groeit zelfs uit tot leven; σάρξ wordt heel speciaal gebruikt voor lichaam tegenover geest, zoals reeds supra is vermeld. Homburger wijst erop, dat eenzelfde woord vaak vlees en lichaam betekent (29). Het karaïbische woord *pu* vat ook vlees en lichaam (en spier) samen. Tenslotte is daar het hebr. *básár*, dat eigenlijk vlees betekent, maar vrijwel in één adem evenzeer lichaam. Vlees en lichaam worden met elkaar in verband gebracht in de hebreeuwse samenstelling *‘ešem básár* = gebeente en vlees. Hierin meen ik een typisch voorbeeld te vinden van semietisch concreet praktisch zicht: een lichaam, ja, dat is een geraamte met vlees erop. Maar ze zijn er verder op door gaan denken en dat — gebeente en vlees = lichaam — werd verwantschap, zoals zelfs het slachtvleeswoord *š'e'en* en akkad. *širu* „zeer nabije verwantschap” en „kind” werden via hun meer algemene „vlees”-betekenis. In het egyptisch vinden we hetzelfde: de Farao is het vlees *iwf*, de erfgenaam van de zonnegod (Ebers 169).

Básár wádám = het vlees en bloed, en de joden bedoelden ermee: de gehele mens, de sterfelijke mens in tegenstelling met het goddelijke. Dat is hetgeen vergaat tegenover het blijvende geraamte, het zachte en warme, dat gezien en vooral naar tastzin prikkelend werkt en genot geeft. Wie te zeer gebonden ligt aan dit vleselijke kan nog niet het bovennatuurlijk-geestelijke smaken, zoals de diepzinnige jood van Tarsus aan de corinthiërs verklaarde: gij zijt nog σαρκικοί (1 Cor. 3, 3). Vandaar heeft dit begrip van de vleselijke mens zijn vaste plaats gekregen in de asceseleer en -praktijk van dit christendom.

Xosa *thina siyinyama* = wij zijn vlees, d.i. zwakke mensen (M. Hill). De zoeloes gebruiken uitdrukkingen met vlees, waarbij dit blijkbaar staat voor het geheel van de persoonlijkheid:

umuntu onenyama cyindhlabundhlubu = een man met rot vlees d.i. een algemeen veracht, onpopulair persoon; *lashiwo ng'uye inyama yake* = het werd gezegd door hem, zijn vlees, d.i. door hemzélf.

De chinezen verbinden vlees en verwantschap: *ch'ing² t'ung² ku' jou⁴* = liefdevol als botten en vlees, d.i. broederlijke liefde, grote liefde; *ku³ jou⁴ wu² ch'ing²* = beenderen en vlees niet vriendelijk, d.i. familietwist. Botten en vlees horen bij elkaar: *ku⁴ su¹ jou⁴ ma²* = botten zacht geworden en vlees verstijfd d.i. verlamd van schrik.

Als het middel erger is dan de kwaal spreken zij van: *wan¹ jou⁴ i¹ ch'uang¹* = het vlees uitsnijden, van een steenpuist genezen.

Met een apart woord spreken zij van ijs-vlees: *ping¹ chi¹ yü⁴ ku²* = ijs-vlees en stenen beenderen, d.i. vrouwelijke kuisheid (Williams l.c.) *Jou⁴ yü⁴* = vleesbegeerte, d.i. vleselijke begeerte. Kikongo *nsùni* betekent vlees (chair en viande), spier, en als adjectief ook zinnelijk (sensuel): zie Laman pag. 779.

Nederlands

Allereerst bespreken we het eetvlees, het slachtvlees, wat is mager, vet, gezouten, gerookt, gebraden, terwijl de katholieken op onthoudingsdagen geen vlees eten. Van dat verschil tussen vis en vlees stamt de uitdrukking: hij is vis noch vlees. De voorzichtige zegt: ik wil weten wat voor vlees ik in de kuip heb, geen vlees zonder been, het vlees niet van zijn brood laten halen. Talrijk zijn de samenstellingen: vleesgerecht (er waren drie vlezen op het diner), vleesetende dieren en planten, vleesextract, vleeschotel, vleesspijzen, vleespasteitje, vleesvork, rundvlees, kalfsvlees, varkensvlees, paardenvlees, vleeshaak, vleeshakmachine, vleeshal, vleeshouwer, vleesjus, vleesnat, vleeskuip, vleesmaal, vleesmand, vleesmarkt, vleesmes, vleespan, „de vleespotten van Egypte”, vleesmade, en: ik ruik mensenvlees, gromde de boze reus.

Dat eetvlees wordt overgedragen op de planten en zo ontstond: het vlees van een vrucht, vlezige kersen, pruimen.

Vlees duidt evenzeer aan ons eigen vlees, dat niet wordt gegeten. Daar hoort bij: die meid zit goed in haar vlees, wat men overigens evengoed kan zeggen van een paard: dat paard zit goed in zijn vlees; die boerin is net een klomp vlees, een vleesklomp, wild vlees, de nagel is in het vlees gegroeid, vleeskleur, vleeskleurige kousen, hij weet het vlees treffend te schilderen, vleeswonde, de vlezige delen van het lichaam, een vlezige koe, vleesoffer, d.i. een dieren- of mensenoffer.

Aan dit vlees is verbonden het idee van het sterfelijke, ver-

gankelijke, maar tegelijk warme en zinnelijke: alle vlees is sterfelijk, de weg van alle vlees gaan, „Ik zal hun een vlezen hart geven . . .”, het gaat hem naar den vleze, het vlees is zwak, vleselijke lusten, vleselijke gemeenschap, vleselijke liefde, handelaar in warm vlees (blanke slavinnen), het vlees doden, zijn welig vlees begint te jeuken, bemind vlees hebben (een meisje kan veel vrijers krijgen), man en vrouw zullen één vlees zijn, mijn vleselijke broeder, zijn eigen vlees en bloed (kinderen). In dit laatste ligt reeds verwerkt het begrip vlees = mens; daar behoort bij de Vleeswording = Menswording van Christus, terwijl men betreffende het Schriftwoord „Wie mijn Vlees eet en mijn Bloed drinkt” op de eerste plaats dit „Vlees” moet zien als sacramenteel voedsel.

Bare'e

Sanga is het woord voor vlees, dat staat tegenover *woekoe*, d.i. de knook, het geraamte. Het duidt ook aan het vlees van vruchten tegenover de pit, en *sanga ntana* is het vlees van de grond, d.i. de aarde tegenover de stenen: *djamo sangontana*, *be kewatoe* = slechts echte (vlees) grond, niet steenachtige. Het is dus de inhoud, zoals het vlees het beenderengestel opvult.

Sanga ngkoro = vlees van het lichaam, d.i. mensenvlees. *Bere'e sanganja* = hij heeft geen vlees, d.i. hij is mager, terwijl *mentjanja* betekent goed in het vlees zitten. Het eerste *bere'e sanganja* duidt ook aan: het heeft geen inhoud, er zit niets aan of in, en *sanga mpaoe* = vlees van de rede, d.i. de hoofdzaak ervan, *be mosanga paoenja* = zijn rede heeft geen vlees, d.i. heeft niets om het lijf. *Mosanga* betekent dus: vlees hebben, inhoud hebben, wat zowel op het spreken wordt toegepast als op *mosangamo djolekoe* = mijn maïs draagt al vrucht, en *pangkonimo*, *naposanga ngkoromoe* = eet, opdat er vlees op je lijf kome. Ik weet niet, wat eigenlijk precies steekt achter de zegswijze *sanga ntandje* = een geschenk dat iemand geeft aan zijn tegenpartij in een rechtzaak, om die ander die daartoe niet geneigd is over te halen om de zaak ter beslissing aan een derde te geven; *motandje* = zich verlaten op een ander.

Sanga wordt ook wel een enkele keer gebruikt in de betekenis van eetvlees, als ze spreken van *sanga mpidi* = het (uitpuilende) wangvlees, *sanga mpelamba* = het ruggenvlees (van een dier), *sanga boeroe* = het vlees van de achterpoot. Maar het echte woord voor eetvlees is *wajawo*. Dat duidt ook aan vis bij de rijst, omdat het de meer algemene zin heeft van toespijs. Op de eerste plaats echter betekent het eetvlees, zodat ook levende dieren die eetvlees zullen worden *wajawo* worden genoemd en *mewajawo* = gaan jagen of vissen.

Er bestaat nog een apart woord voor gedroogd vlees: *dai*.

Marindinees

Het woord voor vlees is *moei*, dat volgens Geurtjens is samengesteld uit *mó* + *hi* = als modder, dus de zachte delen. Het duidt aan zowel slachtvlees, zie *moei adaka* = vleesnat, soep, *basik moi* = varkensvlees, als ons eigen vlees, zie *dóm moi ka* = het vlees is slecht, d.i. hij zit slecht in zijn vlees, is mager.

Vleselijke lusten ondergaan de marindinezen ter dege en in hun primitief bestaan moet het vergankelijke van het vlees wel heel duidelijk zich doen gevoelen, maar noch het een noch het ander brengen ze in verband met hun begrip en woord voor vlees.

7. HOOFD

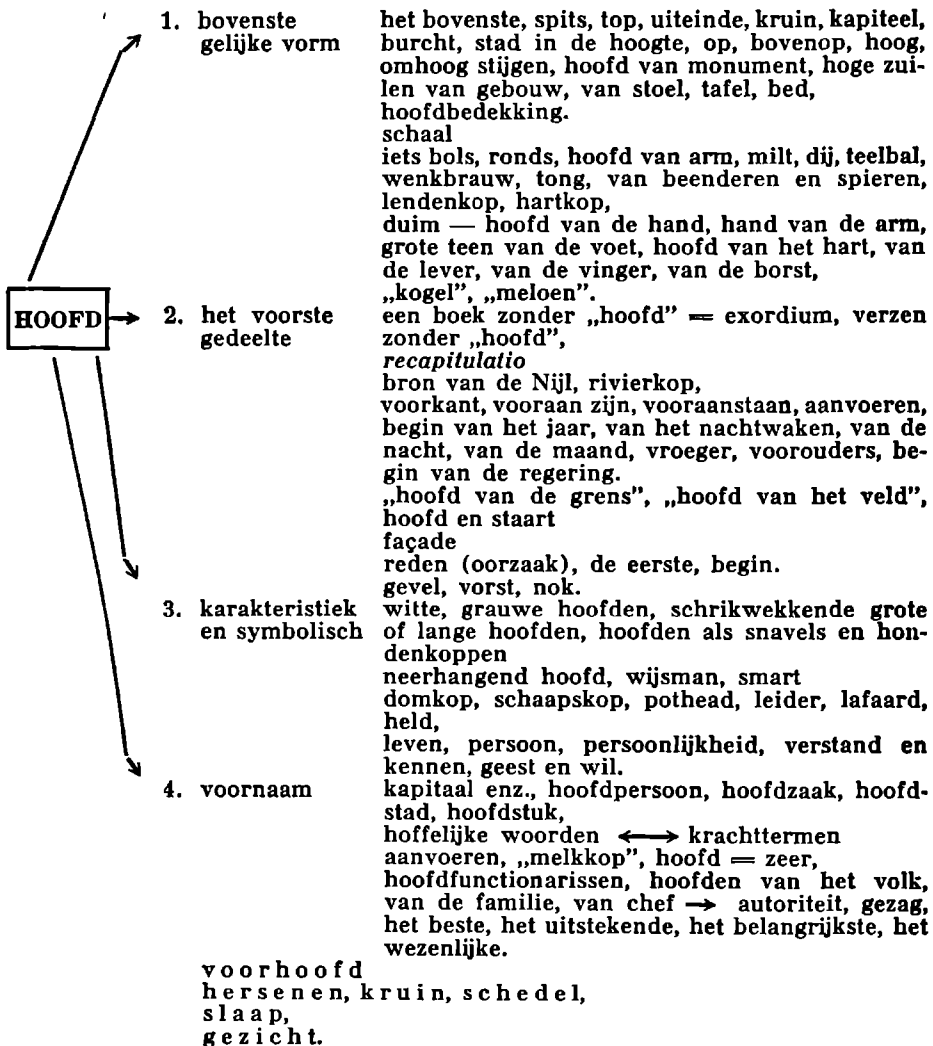
Ad 1. Het meest bekeken lichaamsdeel is het hoofd. Het is het minst verborgen en vanzelf concentreert zich de aandacht der zintuigen op het zintuigcentrum van de ander. Veel gemakkelijker dan het ook als zeer belangrijk ervaren, maar mysterieus verborgen hart werd het een object voor vergelijkingen.

Het punt van vergelijking is soms de gelijkende vorm en vaak het top-van-het-lichaam-zijn. Dit behandelen we in dit nummer, terwijl in het volgend nummer wordt gesproken over het voor-aan-zijn van het hoofd en vooral van de kop.

Men heeft het hoofd en dan met name het schedelgedeelte ervan vaak gezien als een schaal. Het schijnt, dat de schedel bij de slaven, skythen, galliërs ook wel is gebruikt als drinkschaal, maar zowel Goldberger als Meyer-Lübke verzetten er zich tegen, dat dat het geval zou geweest zijn bij de germanen en romeinen. Het lat. *caput* en meer vulgaire *testa* betekenen dus inderdaad oorspronkelijk schaal, drinkschaal, zo men wil, maar dat brengt niet mee, dat de schedel zou gebruikt zijn als drinknap, alleen maar, dat de naakte, blote schedel door de soldaat in stukken wordt geslagen als was het een aarden drinkvat of de schaal van een schildpad.

Walde verbindt met *caput* o.a. gr. *κῶπη* = schaal, lat. *cuppa*, oi. *kapálam* = schaal, schedel (ook schenkelbeen en elk schaalachtig been). Zauner brengt voorbeelden aan uit de roomaanse talen, waar het proces opnieuw begon en woorden voor schaal, schotel als: *konka*, *coccia*, *cocce*, *pjat* de volkse woorden werden voor „kop” (Zauner 355 vv.). G. Lane, Words for clothing in the principal Indo-European languages (Language Diss. nr. 9, Baltimore 1931) verbindt met *caput* vele woorden, die hoofdbedekking of kledingstuk voor het bovenste gedeelte van het lichaam aanduiden, als *cappa*, *capuce*, *chapeau* (pag. 37).

Door de vorm van het hoofd kwam men er in de roomaanse talen toe dit de naam te geven van *boréla* = kogel, waarmee ons

„bol” kan vergeleken worden, terwijl elders ronde vruchten als: *zucca*, *melona* zich voor dezelfde bedoeling leenden (Zauner l.c.).

Dat men vaak het hoofd als iets bols, ronds zag, blijkt uit de benamingen met het gr. κεφαλή om het ronde, dikke uiteinde van beenderen aan te geven. Zo wordt het schoudergewricht κεφαλή τοῦ βραχίονος genoemd en het dikke gedeelte van de milt τοῦ σπληνὸς κεφαλή, terwijl ook bestaat κεφαλή μῆροῦ. Maar hiermee

gaat al samen het idee van bovenste, hoogste. Men heeft een aparte benaming voor het hoogste gedeelte van de teelbal: κεφαλή ὀρχεως. De wenkbrauwen hebben bij de neus een hoofd en bij de slapen een staart, het gedeelte van de tong, dicht bij de keel, waar de smaak vooral schijnt gelocaliseerd te zijn, is de κεφαλὴν. Het voorafgaande heeft Morel (41) ontleend uit Rufus Ephesius: Περὶ τῶν μορίων τοῦ σώματος. Vergelijk hiermee het fr. *les têtes des os, la tête d'un muscle*. Madag. *loha vaniana* betekent letterlijk: lendenkop, en bedoeld wordt het buikgedeelte onder de ribben; met mal. *hulu hati* = hartkop duidt men aan de maagholte (het gr. κεφαλή καρδίας betekent volgens Morel de „basis” van het hart) (Brandstetter 53). De andamanen gebruiken bij alle woorden, die in betrekking staan tot hoofd het prefix -o-. De duim is *ön-o-bo-tabe* = hoofd van de hand, *ön-o-tabe* of -o- = hoofd en *ön-o-bi* = hand; die hand wordt weer gezien als hoofd van de arm, zoals blijkt uit het prefix o-, dat toegevoegd wordt aan en tegelijk de -i- verdringt van *ön-i-bi-le* = arm. De grote teen *ön-u-kwo-tabe* is het hoofd van de voet = *ön-u-ge* (Brown 51). De akkadiërs spreken ook bij sommige verdikte uiteinden van het lichaam van hoofd: *rěš libbi* = hoofd van het hart, *rěš kabitti* = hoofd van de lever, *quqqad ubāni* = hoofd van de vinger (Dhorme 1920, 490).

Vooraf is het hoofd het bovenste gedeelte van het lichaam, en daarom is het te begrijpen, dat de oervorm van *caput* **hafud* samen met oi. *kakúbh* = spits, top, werden vermengd en zo uitgroeiden tot de germaanse woorden als got. *haubiþ*, ags. *hēafod*, mnd. *hovet* enz. (Walde) en dat *caput* zelf betekent: top, spits, bovenste uiteinde van de boog. Κεφαλή is het woord voor de kruin en het bovengedeelte van bomen, planten en groente, terwijl κεφάλαιον radijsje betekent wegens de bolachtige vorm.

Shakespeare heeft er ook over gefantaseerd: there is a cliff, whose high and bending head looks fearfully in the confined deep (Lear 4, 1), by his best arrow with the golden head (Mids. 1, 1).

Het woord dat het hoofd juist als kruin en top aanduidt is het gr. κάρηνον. Daar zou ἀκρόπολις van afhangen als *capitolium* van *caput*. Ook de bergen hebben κάρηνα en het hangt samen met κρήνη = bron, waarover we in het volgend nummer zullen spreken, κρανίον = kapiteel van een zuil, κράνος = helm, κράς = top. De steden zijn de κάρηνα in het omliggend land en de burchten weer in de stad, terwijl Homeros de eiken versiert met de bijstelling ὕψικάρηνοι = met hoge koppen (Gerber 346, Morel 17, Boisacq geeft niet de samenhang met ἀκρόπολις, κρήνη, κρανίον, κράνος, κράς).

We mogen niet vergeten de bekende „head-line” te vermelden. Zowel het akkad. *rěšu* als het hebr. *róš* worden gebruikt voor

dominerende hoogte, bergtop. In Gen. 11, 4 willen de lieden van Sennaar een toren bouwen, wiens hoofd in de hemelen zij. Mardoek vraagt aan Nabopolassar een toren te bouwen, waarvan het fundament is bevestigd in de borst van de onderwereld en het hoofd wedijvert met de hemelen. Bij grote gebouwen spreekt men van *rêzu* en Dhorme beschouwt dat als een dualis voor de twee hoofdzuilen, die er vanuit de verte juist uitzagen als de torens van onze kathedralen. Men spreekt ook van het hoofd van een aar, hoofd en fundament van een monument, hoofd en voeten van een stoel, tafel en bed, in Jacobs verhaal (Gen. 28, 12) is sprake van het hoofd van een ladder, ook de verdikte bovenstukken van een scepter en van wapens zijn er de hoofden van (Dhorme 486 vv.).

Chinees *t'ou*² betekent ook bovenste, uiteinde, top van een boom, ook het nevenwoord *shou*³ duidt aan: uitsteken, bovengedeelte (Couvreur 917, 27).

De negerwoorden bij L. Homburger (55 vv.) wemelen van betekenissen, die tegelijk dienen voor hoofd en voor -op-, -bovenop-, top: *kela*, *dyodyo*, *zute*, *tu*, *nim*. Sterker is het bij de verwante woorden: *kura* = spits, top, *kera* = omhoogstijgen, *kogo* = op, bovenop, *kuha* = hoog, *kave* = op, bovenop, *kwo* = omhoogstijgen enz., enz.

Het eg. *tp* = hoofd is ook het woord voor bovenste en eveneens begin. In plaats van „op de aarde” zegt men: „op het hoofd van de aarde” of ook wel „op de rug van de aarde”, omdat men daarbij denkt aan de aardgod *gb*. Op dat hoofd groeien de gewassen als haren.

Het zuidelijk gedeelte van Boven-Egypte wordt de kop genoemd (Erman-Grapow IV 473). Hoofd betekent ook spits, b.v. van de vlaggestok, van de neus, van de borst. Ook iets dat bol of rond is wordt „hoofd” genoemd en Grapow acht het zeker, dat er samenhang bestaat tussen *d3d3* = kop, hoofd en *d3d3w* = beker, kopje (Grapow 111, 112).

Het voornaamste woord voor hoofd in het kikongo is *ntú* en in de uitdrukking *na ndà ye va ntú* = vol tot aan het hoofd, zit de betekenis bovenste verwerkt, want men bedoelt ermee: vol tot aan de rand. Het nevenwoord *mutu* geeft ook aan: spits en top (Laman, 661, 627).

Ad 2. De kop is het voorste gedeelte van het dierenlichaam en ook de mens komt op je toe en op je af vooral met zijn vriendelijk of dreigend hoofd of gezicht. Daarom is hoofd gelijk aan: vooraan, vóór, begin.

Een boek is ἀκέφαλος, als het geen exordium heeft en dat wordt ook gezegd van verzen, die in het begin mank gaan; ἀνακεφαλαιώσεις, *recapitulatio*, vat het betoog kort samen vanaf

het begin, ofschoon hier ook het idee meespeelt: het voornaamste eruit lichten (over dat „voornaamste” zie nr. 4; Morel 62). Boisacq verbindt κεφαλή wel met noors *gafl*, eng. *gable*, maar vergeet Duits *Gipfel*, nld. *gevel*.

Caput Nili is de bron van de Nijl, ook κεφαλή en κάρηνον hebben dezelfde betekenis; madag. *loha ranu* = waterkop en daj. *takolok suñäi* = rivierkop duiden eveneens bron aan, bij de semieten hebben de rivieren evenzeer een hoofd. De bron van een stroom ligt natuurlijk hoog en zo hoort hierbij het idee van hoofd als bovenste, maar ze is ook tegelijk het eerste gedeelte, het begin van de rivier. E. Schröder schreef een studie over „Haupt als Quelle” (Namn och Bygd 12, 1924, 110-120; 14, 1926, 20-30).

Dhorme behandelt met nadruk, dat het hoofd en dan natuurlijk in het bijzonder het dierenhoofd naar voren steekt, zodat allerlei betekenissen met -vóór- als kernmoment er van af werden geleid. Men gebruikt het bij vóór in de ruimte en spreekt van hoofd van de grens = *rěš mišri*. De stad Usquaia is zo'n hoofd van de grens, zegt Sardon, want die komt hij het eerst tegen. *Rěš eqli* = hoofd van het veld, d.i. de steen, die de grens aangeeft t.o.v. de volgende bezitting. *Rěšu* is de façade van een gebouw tegenover de *arkāti*, de achterkant. Het hoofd van de weg, d.i. het beginpunt heet in het hebr. *ró's derek*. Ook rivieren hebben een hoofd zowel bij de akkadiërs als bij de joden, zie Gen. 2, 10: de rivier van Eden verdeelt zich en wordt tot vier hoofden. We bespraken reeds, dat hoofd wordt gebruikt voor bron en oorsprong. Wat vooraan is in de tijd wordt eveneens aangeduid met hoofd. Het begin van de nacht wordt aangegeven met *ró's 'ašmerót* = hoofd van het nachtwaken en in het akkad. bestaat *rěš múši* = hoofd (begin) van de nacht en *rěš úmi* = begin van de dag. Zowel akkadiërs als joden kennen hoofd van de maand = eerste dag, hoofd van de maanden = eerste maand van het jaar, hoofd van het jaar = nieuwjaarsdag, de *rěš šatti* en *ró's haššanáh*, en in het algemeen *rěš bélúti* = begin van de regering, *rěš šarúti* = begin van het koninkrijk. *Ró's* en *rěšu* zonder meer worden gebruikt voor de verst afgelegen datum in het verleden, *báró's* = aan het hoofd van een aantal dagen. Hier kan ook bijgezet worden de betekenis -reden- die *rěšū* en *ró's* bezitten, omdat de oorzaak of het principe het effect en de consequentie voorafgaan.

Bij de afleidingen zijn de volgende vermeldenswaard: hebr. *ri'són* = in het hoofd, d.i. de eerste, hebr. *ri'sónáh* = vroeger, akkad. *rěštu* = de eerste in tijd of waardigheid, *re'sit* = eersteling, begin; akkad. *rěštū* = top; het beste, eersteling (Dhorme 490 vv.).

We wijzen nog op het verband tussen gr. κεφαλή en germ. *gevel*, enz., waarmee Boisacq ook verbindt noors *gafl* = vorst,

nok, dat zeker in relatie staat tot ndl. *gaffel*, eng. *gable*, enz.

Chinees *t'ou*² geeft eveneens aan: begin, eerste, voorste gedeelte, en *shou*³ = beginnen, eerste, op de eerste plaats.

Bij de negertalen treffen we bij de woorden voor hoofd herhaaldelijk als neven- of gerelateerde betekenissen aan: „front”, d.i. voorhoofd of voorkant: *nukon*, *kuro*, *gura*, *ngom*, *goši* enz., terwijl *ngo* van voren betekent (Homb. l.c.).

Bij de mal.-polyn. talen heeft het oi. leenwoord *kapala* sterk het inheemse *ulu*, *olo* verdrongen, we vinden het nog in omadag. *meoelo* = vooraan zijn, mak. *mañulu* = aanvoeren, madag. *oloana* = vooraan staan, madag. *loha taona* = jaarkop, d.i. begin van het jaar en bedoeld wordt de lente, mal. *hulu musim* = jaargetijdekop, d.i. begin van het jaargetijde. Hier hoort ook bij vooraan in de tijd als mal. *děhulu* = vroeger, madag. *taulou* = vroeger, nmadag. *ntaolo* = voorouders, en meer algemeen samoa *uluai* = eerste, madag. *voalo-hany* = eerste (Brandstetter 53 vv.).

Zoals de hieroglyph met het achterdeel van de leeuw het achterste betekent en daarbij: wat achter is, het gevolg, zo betekent het protoom van de leeuw gezicht en voorkant en vòór in de tijd, begin (Ebers 107, 121). Kikongo *ñtú* zonder meer duidt behalve hoofd aan: voorsteven van een kano en *ñtú am-buka* = hoofd van de slaappleats, d.i. het hoofdeinde, *ñtú antulu* = hoofd van de borst, d.i. de tepel, *ñtú atoko* = hoofd van de jongelingschap, d.i. degene die de dans begint (de leider, de aanvoerder dus en zo gezien kunnen we deze uitdrukking onder nr. 4 rangschikken), *va*, *ku*, *mu*, *ñtú* = voor, van voren, aan het hoofd, *kuñtú afula* = aan het hoofd van de weg, d.i. aan het hoofd, vooraan, aan het begin of eind van een weg, *ñtú afundu* = het hoofd van de maagholte, d.i. het begin van de slokdarm (Laman 799, 800, 159, 164).

Ad 3. Je kijkt naar iemands gezicht en hoofd en je weet wie je voor je hebt, wat voor een persoonlijkheid de ander is, wat voor gezindheid hij je toedraagt. Gezicht en hoofd zijn karakteristiek en symbolisch. In de chansons de gestes bezitten helden, vorsten en wijzen: witte, grauwe, „bloeiende” hoofden: *blanc*, *chenu*, *flori*, *à la barbe fleurie*. Personen met geweldige kracht, ruwheid en wildheid maken een schrikwekkende indruk door een „grosse” of „longue teste”. Dat zijn ook vaak slechteriken: *grosse teste peu de sens*. Er zijn er wel bij met snavels en hondenkoppen: *bès comme becues*, *testes de gaignon*.

Het laten zinken van het hoofd is een slecht teken; maar ook een wijs man schrijdt voort met neerhangend hoofd, met het hoofd ter aarde, d.i. diep in gedachten, terwijl een dame in Fergus 5299 het van smart doet (Neubert 63 v.).

De luiरिक, de stijfkop, de dommerik maakt de toorn en drift gaande en krijgt heel wat naar zijn hoofd geslingerd. Er zijn veel scheldwoorden en krachtwoorden op het hoofd. De Duitsers spreken van: *Dummkopf*, *Schafskopf*, *Schwachkopf*, *Rindskopf*, *Blechkopf*, *Kalbskopf*, *Duselkopf*. De Amerikanen en Engelsen kennen: *pothead*, *thickskull*, *loggerhead* (dikkoppige zeeschildpad), *sockhead*, *goose-*, *noodlehead* (uilskuiken), *cabbagehead* (kool-), *blockhead*, *blubberhead* (blubber = grienen), een *pumpkin pated fellow* is een verwaande kwast en betekent letterlijk: kerel met een pompoen-kop (Knortz 1 vv.). Goldberger (16 vv.) bespreekt, hoe op het hoofd als zetel en symbool van leven, persoonlijkheid en verstand zich concentreren: haat, toorn, strijd-lust, van moordbegeerte tot het schertsende „ik zal je de kop inslaan”, de ruwe scherts, hoon en spot, die belachelijk maken. Bij dat complex hoort het gebruik van *testa* in het volkslatijn: *caput ei testatim diffregero*, *vidi testam de homine inclausam in locello aureo ornatam ex gemmis* . . . enz. Daardoor wordt aan het hoofd een groteske, misvormde gestalte toegeschreven, vooral van grote, waterachtige vruchten en wordt zo'n dommerik uitgerust met een *cucurbita*-kop, een meloen-kop, terwijl door synecdoche de gehele persoon met die naam wordt behangen.

De Amerikanen bezitten een paar tekenende uitdrukkingen, waarin het hoofd een symbolische functie vervult: *loggerhead* is de dikkoppige zeeschildpad en betekent tegelijk domme kerel, *to fall to loggerheads*, betekent: elkaar te lijf gaan en de psychologische achtergrond van deze uitdrukking is wellicht, dat zo iets alleen dommeriken doen; *he has a bee in his head* wordt gezegd van een standvastige, ernstige, doelbewuste strever, volgens Knortz, maar *he has a bee in his bonnet*, *bees in the head* = is niet recht snik; *he will eat his head off*, betekent zich dood vervelen; *a sleepy head* = doet slecht zijn werk, wij zouden zeggen „een slaapkop”, „een kever” en evenals een *cheese-head* zal hij wel gauw ontslagen worden, *he gets his head chopped off*.

Bij dit hoofdstuk over de symboliek van de lichaamsdelen zegt Wigand (37), dat aan de hand de werkzaamheid wordt toegeschreven, aan het hart het gevoelsleven en aan het hoofd (*Kopf*) de hele wereld van de geest en het willen, het verstand, de gedachten, overleg, bezinning, herinnering, mening, zin, wil. Die betekenis geheel is typerend voor de germaanse talen en de tientallen voorbeelden vinden hun paralleluitdrukkingen in het Nederlands en Engels op een enkele uitzondering na als: *Kopf voll*, *Arsch toll*; *auf einem vollen Bauche steht gewöhnlich ein fröhlicher Kopf*, waar wij (in het laatste geval) spreken van: als het buikje vol is, is het hartje blij. Maar het Latijn en Grieks kennen niet het hoofd als zetel van het verstand en nog minder van het streven, dat wordt daar volkomen waargenomen door

het hart. In het volkslatijn is dat veranderd, zoals Goldberger bespreekt en Meyer-Lübke wijst erop, dat in Toscane naast *testa capo* wordt gebezigd als de zetel van het denken (12). *Caput* is wel het woord voor: mens, persoon, individu, het leven, zowel het fysieke (*causa, poena, periculum, damnare capitis*) als het maatschappelijke leven of bestaan, d.i. het geheel van alle vrijheids-, burger-, en familierechten (*capitis iudicium, deminutio*). Κεφαλή betekent ook leven, en dat men er de „koppen” = man-schappen mee telt, wijst erop, dat het wordt gebruikt om het individu aan te geven. De joden zetten ook het hoofd in plaats van de persoon in de uitdrukking *leró's geber* = per hoofd (van mens) en de akkadiërs bedoelden met *rēšu* = hoofd zonder meer slaaf, omdat men die per hoofd telde juist als het vee (485).

Brandstetter constateert, dat in de maleis-polynesische talen het hoofd weinig wordt gebruikt voor het psychische, en geeft dan alleen het mal. *riñan kapala* = vlug in het denken, waarbij nog dient opgemerkt, dat *kapala* een sanskrit leenwoord is.

De chinese uitdrukkingen zijn zeer beeldend. *Ch'u⁴ t'ou² lou⁴ lien³* = het hoofd naar buiten stekend en het gezicht tonend, d.i. een helpende hand bieden, op het toneel verschijnen, de leiding nemen. *Fu³ shou³ chiu⁴ fan⁴* = het hoofd buigen en zich conformeren aan de wet, d.i. zeer „braaf” zich onderwerpen. *Huang² kou³ t'ai² pei⁴* = grijs hoofd en gerimpelde rug, d.i. negentig jaar oud, oude leeftijd. *Kai³ t'ou² huan⁴ mien⁴* = het hoofd veranderen en het gelaat anders maken, d.i. zijn uiterlijk of gevoelens verbergen; zich metamorphoseren. *Pao⁴ t'ou² shu³ tsuan⁴* = het hoofd bedekken en weg snellen als een rat naar zijn hol, d.i. een lafaard. *P'ao¹ t'ou² lou⁴ mien⁴* = het hoofd omhooggooien en het gelaat tonen, d.i. zijn gelaat teveel in het openbaar laten zien (van vrouwen). *Ts'ang² t'ou² lou⁴ mien⁴* = het hoofd verbergen maar het gelaat laten zien, d.i. mooie woorden spreken met de bedoeling om te bedriegen. *Iu³ t'ou² fên³ mien⁴* = geolied hoofd en beschilderd gezicht, d.i. het schone geslacht, de vrouwen.

Men ziet het hoofd ook als een symbool van kracht: *San³ t'ou² liu⁴ pei⁴* = drie hoofden en zes armen, d.i. zeer machtig. Veel ook wordt met de dierenkop een vergelijking getrokken: *pao⁴ t'ou² hu³ yen³* = een luipaardshoofd en tijgerogen, d.i. dapper en woest, krijgshaftig. Vaak dient zo'n vergelijking om de ander uit te schelden of in ieder geval minder heus te betitelen: *hou² t'ou² hou² nao³* = apenhoofd en apenhersens, d.i. sluw en oneerbiedig; *niu² t'ou² ma³ mien⁴* = ossenhoofd en paardengezicht, d.i. wrede duivels, boosaardige personen; *shé² t'ou² shu³ yen³* = slangenhoofd en rattenogen, d.i. sluw (ook bestaan er nog wel andere vergelijkingen met de hond, vlieg en rat).

De uitdrukking „hoofd en staart, kop en staart” is hun ook overvloedig bekend: *shou³ wei³ hsiang¹ ying⁴* = hoofd en staart

in overeenstemming, d.i. alles is in orde, er heerst volkomen overeenstemming, excellente strategie; *ts'ang² t'ou² lou⁴ wei³* = het hoofd verbergen en de staart laten zien, d.i. de waarheid van een zaak verborgen houden; *wu² t'ou² wu² wei³* = zonder hoofd zonder staart, met dezelfde zin als onze uitdrukking; *yu³ t'ou² wu² wei²* = met een hoofd zonder staart, d.i. incompleet, wel met een begin maar zonder eind; *yu³ t'ou² yu³ wei³* = met een hoofd met een staart, d.i. methodisch, systematisch.

Nog vermeld ik: *fén¹ shou³ p'an⁴ mei³* = scheidende hoofden en separerende mouwen, d.i. het vertrekken van vrienden; *wan² shih¹ tien³ t'ou²* = (zelfs) de saaië stenen knikken met hun hoofd, d.i. woorden van wijsheid (Williams 93-96).

De egyptenaren kenden „van één hoofd zijn met” *m tp we* als uitdrukking van de eensgezindheid, overigens zagen zij niet het hoofd als het orgaan van het denken, enz., maar het hart (Grapow 112).

Planert (305, 306) brengt aan de *ewe*-uitdrukking: „hoofdbinnenste neerzetten”, d.i. over iets nadenken, het *vai* „hoofd rechtop zetten”, d.i. overwegen en „ik maak een hoofdband”, d.i. denk na.

De kikongo verbinden het hoofd met het denken: *ñtú bumfumbi* = het hoofd van een slecht mens, d.i. iets moeilijk begrijpen, geboren, *ñtú dzadi-dzadi* = vlugheid van hoofd, d.i. vlug en helder iets begrijpen, *ñtú akimpa* = hoofd van het spel, d.i. verstandig, die wint.

Zij kennen ook de symboliek van het neen schudden: *bákimisa ntu*. Hoofd staat voor persoon, individu, in de volgende uitdrukkingen: *ñtu angúdi* = hoofd van een „tante”, d.i. „iemand van een tante”, d.i. een verre verwant; *budisa ñtu* = verwisselen van hoofd, d.i. een slaaf doen sterven in plaats van een ter dood veroordeelde (Laman 799, 10, 693, 800).

De basoeto verbinden het denken met het hoofd: *o na le hlobo* = hij heeft een hoofd, d.i. hij denkt ordelijk, *hloho e thata* = een hard hoofd, d.i. hij leert moeilijk, *ho isa hlohong* = naar het hoofd brengen (de hand), d.i. nadenken. Dit ontleen ik aan Van Velsen, terwijl M. Hill nog opleverde: *hloho ea hae ha enke hantle* = zijn hoofd functioneert niet goed, d.i. hij is gek, *o ithuta ka hlobo* = hij leert met zijn hoofd, d.i. van buiten, uit zijn hoofd. Hetzelfde vinden we bij de zoeloes: *la 'mazwi wowa funda ngekanda* = deze woorden moet je leren met je hoofd.

Ad 4. Vanuit deze betekenissen van hoofd als leven, persoon, verstand, denken, d.i. voornaam of het voornaamste lichaamsdeel, groeide de betekenis van „voornaam, voornaamste” zonder meer.

Κεφάλαιον is de hoofdsom, het voornaamste geldbezit, het kapitaal. *Caput* is het woord voor het gewichtigste, het voortreffelijkste, de hoofdpersoon, het hoofd, de aanvoerder, de hoofdzak, het hoofdpunt, het voornaamste deel en *caput cenae* = het hoofdgerecht, hoofdstad, hoofdstuk, kapittel van een geschrift, en tenslotte hoofdsom, kapitaal.

Meyer-Lübke (10 vv.) haalt veel voorbeelden uit de oude ridderliteratuur, waar naast elkaar staan *chef* en *teste*, maar *chef* is dan toch altijd het voornamere woord, terwijl *teste* meer is de schedel die je in stukken rammeit; de ridder en de vorst hebben een „chef”. Waarom wint het eigenlijk zo’n krachtwoord van het normale woord? De betekenis van het gebruikte woord wordt altijd wijder en zo gaat *chef* betekenen: begin, einde, aanvoerder enz. Het wordt dus steeds abstracter, het verbleekt steeds meer, en dan krijgen de mensen behoefte aan een speciaal woord voor het zichtbare hoofd, tot ook dat weer abstract wordt en we lezen: *le chef de l’armée est la tête de l’armée* — het proces kan dan weer van voorafaan beginnen.

In Is. 9, 13 wordt gewaarschuwd: Jahwe zal van Israël op één dag hoofd en staart afhouden, het hoofd zijn de leiders en de staart zij die volgen. Vaste uitdrukkingen zijn *be’ró’sám*, *be’ró’s*, respectievelijk: aan hun hoofd, aan het hoofd. De *kóhên háró’s* = de priester van het hoofd tegenover die van de tweede rang. Het hebr. woord voor hoofd heeft dus de betekenissen van eerste, chef, aanvoerder.

Hetzelfde geldt voor akkad. *sag* of *rěšu*, dat o.a. met het determinatief suffix *amēlu* aanduidt de hoofdfunctionarissen van allerlei diensten. De eunuchen die rondom de koning lopen, zijn de *sút rěši* = lett. zij van het hoofd. Hebr. *ró’s* zonder meer wordt in de betekenis van chef o.a. gebruikt voor Jephthe, voor de hoofden van het volk die met Moses meeregeren. Elke stam heeft een hoofd, ook elke familie.

Van chef groeide de betekenis naar autoriteit, gezag, het uitstekende, het beste. Nabonides heeft in de tempels van Babylon binnengebracht „het hoofd van alles wat goed is”, d.i. het beste, de mooiste dingen en in Cant. 4, 14 worden de beste, kostbaarste parfums genoemd „de hoofden der parfums”.

Het arab. *ra’s el mál* = lett. hoofd van het hebben betekent kapitaal, beginsom; dezelfde zin heeft het akkad. *rěš namkuri*, terwijl *rěš kišri* = hoofd van het salaris, d.i. wat de dienaar van te voren krijgt. Het hebr. *ró’s* betekent ook som, totaal, beginsom, hoofdsom, kapitaal en het wordt eveneens gebruikt voor een onderdeel van een legermacht, d.w.z. een aanzienlijke groep (Dhorme l.c. 490 vv.).

In het egyptisch duidt *tpj* = letterlijk, die zich aan het hoofd bevindt, aan: de eerste en ook de hoofdbestuurder, koning of

chef wordt ermee aangegeven (Ebers 108, 171).

Chinees *t'ou*² geeft aan chef, aanvoerder (ook schrijver) en vooral *shou*³, het nevenwoord, betekent: het belangrijkste, het principie, het wezenlijke, chef, grondlegger, hoofdzaak, hoofdzetel, de grote mogendheden zijn de „hoofd-naties” (Couvreur l.c.).

Brandstetter (l.c.) wijst erop, dat bij de soendanezen *hulu* het gewone woord voor hoofd is en *mastaka* het hoffelijke-, in het mal. is *ulu* het beleefde- en *kapala* het gewone-. Mak. *maqñulu* = aanvoeren, kawi *makalulu* = als aanvoerder nodig hebben, madag. *loha mandriny* = lett. liggende kop en mal. *kapala susu* = lett. melkkop betekenen room (voornaamste en bovenste van de melk), daj. *takolok* = zeer, b.v. *iä takolok enteñ* = lett. hij hoofd dapperheid betekent: hij is zeer dapper.

Kikongo *ñtú* betekent chef, aanvoerder, *ngúdi amuntu* = bejaarde persoon die de gemeenschap regeert (*ngúdi* is moeder, tante, oude dame en ook gezag, autoriteit: invloed van het moederrecht), *mwána añtu akanda* = kind van een hoofdfamilie, d.i. vrijgeborene, van edele afkomst. Ook het nevenwoord *mutu* duidt aan de aanvoerder (Laman 799, 693, 645, 627).

Sesoeto *ho timetsa hloho ea motho* = het hoofd van iemand doden, d.i. iemands leven of reputatie verwoesten (Van Velsen).

Voorhoofd, enz.

Het gr. μέτωπον, dat etymologisch „plaats tussen de ogen” betekent, duidt ook aan: voorkant van een gebouw, van een zuil, voorkant of front van een leger, berg, d.i. de voorzijde van de aarde, terwijl het nog wordt gezegd van rotsen en een helm. Nieuwgr. μέτωπον = front, naar westers (fra.) voorbeeld. Het lat. *frons* hangt samen met messap. βρεντίον = kop van het hert en alb. *brini* = gewei (Gerber 346, Schrader 634).

Woorden voor de aangrenzende lichaamsdelen werden gebruikt om het voorhoofd aan te duiden. Zauner (358) verschaft ons vanuit de romaanse dialecten de volgende verschuivingen: hersenpan, *testa, tēsto*; schedel, *su*; gezicht, *viso, vis, fazza*; hersenen, *sève, cervé*; haarbos (die over het voorhoofd hangt), *cernèli* — deze alle betekenen dus voorhoofd. In de maleis-polyneisische talen betekent de wortel *dahi* dan weer voorhoofd, dan weer gelaat (Brandstetter 63). Bij de betekeniscomplexen voor hoofd van Homburger (55 vv.) treffen we herhaaldelijk woorden voor voorhoofd aan.

In het hebreuws is aan het voorhoofd *mésah* de nevenbetekenis vastgekoppeld van het brutale, zodat het wordt gebruikt om het uitdagende van prostituee's aan te geven en koppigheid, vergelijk Is. 48, 4: want ik weet, dat ge hard zijt, dat uw nek een staaf ijzer is en uw voorhoofd van brons. Maar ook dient

het voor het „obstinate” volhouden, zoals Jahwe dat beveelt aan zijn profeet bij zijn zending. Bij de akkadiërs leven we in een heel andere sfeer. 'n Soort ponnies over het voorhoofd — de *muttatu* — was het teken van vrijheid en burgerschap. Als straf werd die wel weggeschoren. De slaven hadden de *abbattu*, een tres als een kettinkje gevlochten over het voorhoofd. Als het werd weggenomen, betekende dat de vrijheid. De hele voorhoofd-streek is *pûtu* en dat is synoniem met *pânu* = gezicht en betekent ook voorkant van allerlei zaken. *Pagri û pûti* = lichaam en voorhoofd, betekent ik in persoon, vergelijk hiermee, dat het hebr. *panim* = gezicht ook persoon kan betekenen. Het voorhoofd is de plaats der horens, d.i. de aanval en het ideogram *sag-ki* voor voorhoofd betekent ook: *nakkapu* = met de horens aanvallen. *Mutir pûti* = die het voorhoofd (horens) terugstoot, d.i. de verdediger, waar de ander met zijn horens tegenop stormt (Dhorme, 1921, 517 vv.).

Kruin, schedel, hersenen

Het gr. κορυφή is het echte woord voor kruin en betekent ook wel zonder meer hoofd, omdat het meest kenmerkende van het hoofd toch wel schijnt te zijn, dat het 't bovenste gedeelte van het lichaam is. Het wordt ook gebezigd voor de kruinen van bomen en bergen en de uiterste gedeelten der vingers, terwijl het eveneens dient om het hoogste en belangrijkste van een zaak aan te geven, dat dus correspondeert aan hoofd = voornaamste. Het betekent ook rijkdom en deugd en de κορυφαῖοι zijn de aanvoerders van een partij, terwijl κορυφαῖος zonder meer de voordanser is in de schouwburg, ἐκκορυφοῦν = *summatim dicere*, d.i. kort het voornaamste samenvatten (Morel 19, 42, 68).

Het gr. woord voor schedel is βρεχμός, en Boisacq zet daar eng. *brain*, mnd. *bregen* = hersens, ndl. *brein* = hersens bij en ags. *braegen*, waar Thöne (29) *braegen-panne* aan toevoegt. De andamanen spreken van *ön-o-dang-nange* = neusgat, samengesteld uit *dange* = schedel + *nange* = gat, dus gat van de schedel (Brown 51).

Een gr. woord voor hersenen ἐγκέφαλος wordt ook gezegd van merg van bomen, terwijl μυελός primair merg en vandaar hersenen aanduidt (Gerber 346, 349). Het lat. woord *cerebrum* wordt door Walde in een groot betekenissencomplex geplaatst. Daar horen bij oi. *cirah* = hoofd, spits, *ciršan* = hoofd, av. *saro* = hoofd, gr. κάρα = hoofd, κέρας = hoorn, lat. *cornu*, κάρηνον = hoofd, ἑγκάρως = hersenen, κρανίον = schedel, κόρη = slaap, hoofd, ohd. *hirni*, osl. *hiarne* = hersenen, osl. *hiarsi* = schedel, ndl. hersenen, lat. *cervix*, *cernuus* (kopje over) e.a.

In de romaanse talen worden de hersenen o.a. aangeduid met

woorden als *meollo* die eigenlijk merg, en als *cráno* die eigenlijk schedel betekenen (Zauner 419).

Charpentier (Zur altindischen Etymologie, Le Monde Oriental 6) brengt pâli *lasí* = hersenen in verband met *lasiká* = speeksel, lichaamssap, lymphevocht, serum, *lása* = vleessap, saus, oi. *rasa* = sap, vloeistof, mannelijk zaad, melk.

De maleis-polynesische woorden *utak*, *utek*, *utok* betekenen allemaal zowel hersenen als merg, terwijl dan voor de duidelijkheid er dikwijls bij staat: van het hoofd of de beenderen, b.v. atj. *utek tulěn* (been, knook) = merg, omdg. *otechendo* (*loha* = hoofd) — hersenen. Die hersenen zijn ook de zetel van geestelijke functies, meer als het hoofd zonder meer en de buik, minder als het hart, b.v. atj. *pěnoh utaq* = lett. vol hersenen, betekent: vol gedachten, mkb. *indaq ba-banaq* = lett. hersenen niet hebbend, betekent: stompzinig (Brandst. 51). Sesoeto: *o na le boko* = hij heeft hersenen, d.i. is verstandig (M. Hill).

Slaap

Schrader (639) haalt bij gr. κόρη, dat bij het *cerebrum-complex* behoort en tegelijk slaap en hoofd betekent, oi. *çirshá* = hoofd. Interessant en tekenend zijn ook benamingen on. *punnwange*, ags. *punwenge*, ohd. *dunwange*, mnl. *dunninge*, overijs. *dunegge*, terwijl slaap, *Schlaf* enz. moeten verklaard worden uit „slap”. Het lat. *tempora* zet Walde bij *tendo*: het is een gespannen, uitgerekte en vandaar dunne plaats. Bij het gr. κρόταφος hoort volgens Boisacq κρότος e.a. en dat ontleent zijn betekenis aan het slaan of kloppen. De slaap is dus de klopper, triller, vibreerder, het weke deel. Benveniste (Etymologies, Mél. Vendryes, Paris '25, 56) verzet zich tegen Walde's wortel — temp — spannen, en wil alleen als bij het griekse woord verband met slaan, kloppen.

Gezicht

Het centrum van het gelaat blijkt wel heel duidelijk het oog of beter het ogenpaar te zijn. Schrader (634) verklaart het gr. ἔνωπή evenals iers *enech* als „waarin het oog is”. Het gr. πρόσωπον ontleedt Boisacq in προσι + ὦψ = bij het oog, en het betekent behalve gezicht, bek van een vogel, voorzijde, uiterlijk, buitenzijde, tegenover ἐν καρδίᾳ, oppervlakte van de aarde, uitdrukking, masker, persoon, terwijl Gerber (344) nog spreekt van de voorkant van een schip, beker, van de maan, hemel, enz. Het lat. *facies* staat volgens Walde in verband met *fax*, *facula*, fakkel en heeft tot wortel *ghuóq* = licht geven, hetgeen ook vrij duidelijk op de ogen als voornaamste element wijst. Het betekent gedaante, voorkomen, uiterlijk, en meer algemene verschijning dan zo speciaal gelaat. Het gezicht speelt een belangrijke rol bij

iemands houding t.o.v. zijn omgeving, ten goede of ten kwade. De graag pokerende engelsen kennen het werkwoord *to face* = huichelen, terwijl de Duitsers een schijnheilige met een *Vater-unsergesicht* voorzien. Het ndl. gelaat berust op *hem ghelaten* = zich voordoen. *To face one down* is iemand overbluffen, overdonderen, de ogen doen neerslaan. Als scheldwoorden gebruikt men *pie face* = pasteigezicht, *dog face*, *doll face* = poppengezicht, *fullmoon face*, *dough face* = deeggezicht, d.i. een bleek, pafferig gezicht, dat ook wel behoort bij een jabroer, een weerhaan. Van al deze vooraanzichten kan men zeggen: *his face hurts him*, hij heeft een gezicht, dat hem nadeel bezorgt en hem zelf kwaad maakt (Knortz 65 vv.). Het ags. *andwlita*, vergelijk dt. *Antlitz*, got. *wlits* = gezicht, betekent behalve gelaat, voorhoofd, bovendien houding, verschijning, vorm (het vertaalt: πρῶσπον, ὄψις, μορφή) (Thöne 22).

Bij de semieten vormt het gelaat een rijk knooppunt van betekenissen. De ogen spelen in dat gezicht de voornaamste rol, daarop wijzen ook de meervoudsvormen van het hebr. *pānim* en akkad. *pānū* of *pānē*. *Šakānu pāni-sū* = zijn gezicht plaatsen *eli* = op of *ana* = naar, betekent: bekijken en vandaar: zich voor-nemen. In het hebr. moet dan bij *pānim* het werkw. *šūm* = plaatsen of *nātān* = geven staan en de bijsfeer is hier toornig kijken, een afrekening houden. *Nāfal 'al pānim* = vallen op zijn gezicht doet degene die zijn ogen niet durft op te heffen naar zijn ondervrager als b.v. Kain. Men kan dan ook zijn gezicht wegdraaien = *hēsir* of sluieren = *hastir*, akkad. *sukharu*. Het tegenovergestelde is zijn gezicht opheffen = *nāsā pānim*, waarvan de parallel is de ogen opheffen — *nāsā ēnaim*, akkad. *nasū ēnā*. Dit betekent vooral met liefde bezien, vgl. Num. 6, 26: dat Jahwe zijn gelaat opheffe tot u en u vrede geve. Men geeft er ook mee aan, dat men de een bevoordeelt boven de ander en vandaar is de *nēsū pānim* de favoriet, d.i. degene op wie de koning of de god met welgevallen neerkijkt. Het gezicht van de superieur zien is niet alleen een gunst maar bijna een functie, voorbehouden aan de hoogstegeplaatsten der onderdanen. (Aan het russische hof in de 17e eeuw was het ook een grote eer „de klare ogen” van de Czaar te mogen zien: L. C. Michels, Bijdrage tot het onderzoek van Vondel's werken, diss. Nijmegen 1941, 85). Er waren bij Assuerus zeven prinses uit Perzië en Medië „ziende het gelaat van de koning, de hoogste rang bekledend in het rijk” (Esth. 1, 14) en Absalom mocht als straf twee jaar niet het gezicht van David zien (2 Sam. 14, 24 en 28). Zo begrijpen we het akkad. *dagālu pāna* = het gezicht zien, met de betekenis: dienen.

Het gezicht is het zichtbare tegenover het hart als het onzichtbare. Het hart is het innerlijke, het diepe: Jonas (2, 4) wordt geworpen „in het hart der zeeën”, terwijl de ark van Noë voort-

dobbert „op het gezicht der wateren” (Gen. 7, 18) en het oppervlak der aarde is „het gezicht der aarde”. Maar van de andere kant schilderen de aandoeningen van ziel en lichaam zich af op het gelaat. De akkadiërs spreken van *immerú pánú-šú* = zijn gelaat is stralend, d.i. hij is verheugd en als de godheid of vorst zijn dienaar ontvangt met stralend gezicht is hij welgezend en deelt gunsten uit. De droefheid daarentegen versombert het gelaat: *ukkulú páné-sū* = zijn gelaat is droevig. Als de godheid of vorst de dienaar ontvangt met een *pánú limnúte* = kwaadwillig, somber gezicht, voorspelt dat niet veel goeds. Als ‘*ázaz* = hard, sterk wordt geplaatst bij het gezicht, verkrijgen we een hard, brutaal, schaamteloos gezicht, als b.v. van een hoer (Prov. 7, 13), terwijl *háláh pánim* = iemands gezicht verzwakken, verzachten, er de hardheid van wegnemen door liefkozingen, geschenken, gebeden en vandaar: smeken. Omdat men uit de gelaatsuitdrukking de persoon kan kennen, werd gezicht tot persoon en „het gezicht van Jahwe” is Jahwe in persoon.

Het gezicht is het voorste gedeelte van het lichaam. Het hoofd steekt bij de mens niet zo naar voren als bij het dier, maar het gelaat is wel het vooraanzicht, zodat we allerlei betekenissen krijgen, die we reeds bespraken bij het hoofd. Gezicht betekent de ene keer bij de akkadiërs, de andere bij de hebreëen: vóór, façade van het tabernakel, van het paleis, voorkant van een schip, van het juk, het Oosten (men richt zijn gelaat naar de opkomende zon, dus het Oosten is dan wat vóór iemand ligt), voorhoede der troepen en vandaar: plaats waar het hevigst gevochten wordt (David vraagt Urias te plaatsen „voor het gezicht van het hevigst samentreffen”, 2 Sam. 11, 15), de chef, (die voor de anderen marcheert). Degenen, die voor iemand staan, ‘*amad le pánim, nazázu ana páni*, zijn de dienaren die voor de heer staan en zijn orders afwachten. Het schild van de krokodil, de snede van het zwaard en het scherp van het houweel worden alle „het gezicht” genoemd.

Het betekent ook voor in de tijd. De vorige koning is „de vorst van het gezicht” en de dagen van weleer „de dagen van het gezicht”. *Le pánim* = vroeger, weleer, zo ook het akkad. *pána, pánama*. Het gezicht is ook het begin: *pán šatti* = het gezicht van het jaar, d.i. het voorjaar. Vandaar werd het evenals hoofd tot beginsel, oorzaak: de nederigheid is beginsel van verheerlijking en de trots oorzaak van ellende (Prov. 15, 33); *lapán* betekent zonder meer: wegens, om (Dhorme 21, 374-394).

De egyptenaren kennen de uitdrukking *nht hr* = met stijf of hard gezicht, d.i. brutaal (J. Janssen, De traditionele egyptische autobiographie vóór het Nieuwe Rijk, IIe Deel, Vertaling en Commentaar, Diss. Leiden 1946, p. 43). *Hr* duidt ook aan voorkant, front van een troon, van een poort, van een gebouw. Ook de

hemel, d.i. de hemelgodin Nut bezit een gezicht, dat gewassen is, zo er een heldere hemel is te zien.

Een waarachtig man „heeft geen twee gezichten” (Grapow 113).

Volgens de chinezen toont het gelaat ook het innerlijke van een persoon: *ch'u⁴ t'ou² lou⁴ lien³* = naar buiten stekend het hoofd en tonend het gelaat, d.i. de helpende hand reiken, op het toneel verschijnen, de leiding nemen; *p'ao¹ t'ou² lu⁴ mien⁴* = omhoog gooien het hoofd en tonen het gezicht, d.i. zich te veel in het openbaar vertonen (van vrouwen); *yu² t'ou² fên³ mien⁴* = geolied hoofd en beschilderd gezicht, d.i. het schone geslacht, de vrouwen; *lien³ han¹ p'i² hou⁴* = onnozel gezicht en dikke huid, d.i. een dikhuid, niet toegankelijk voor goede raad; *lien³ shang⁴ wu² huang¹* = geen straling op het gezicht, d.i. schaapachtig, zonder prestige, niet in staat de wereld te braveren; *mien⁴ nên¹ chih¹ jên²* = iemand met teder gelaat, d.i. gevoelig; *mien⁴ p'i² chin⁴ hou²* = gezichtshuid zeer dik, d.i. dikhuid, schaamteloos; *niu² t'ou² ma³ mien⁴* = ossenhoofd en paardengezicht, d.i. wrede duivels, boosaardige personen; *nu² yen² pel⁴ hsi²* = gezicht van lijfeigene en knie van slaap, d.i. serviel, vleier; *t'ieh² mien⁴ wu² ch'ing²* = ijzeren gezicht en geen gevoel, d.i. onverbiddelijk.

Maar het gezicht kan ook soms het ware innerlijk verbergen. *jên² mien⁴ shou⁴ hsin¹* = een mensengezicht maar een dierenhart, d.i. ofschoon uiterlijk humaan toch dierlijk in zijn binnenste, een slecht mens; *kai⁴ t'ou⁴ huan⁴ mien⁴* = veranderen het hoofd en verwisselen het gezicht, d.i. zijn gevoelens verbergen, metamorphose; *ko² mien⁴ hsi³ hsin¹* = met een huid bedekken het gezicht en wassen het hart, d.i. zijn gedrag herzien.

Lien³ betekentook het prestige: *chüeh¹ cho⁴ tu¹ lien³* = voelen dat men zijn gezicht heeft verloren, d.i. aan waardigheid inboeten, uit de gratie; *hao⁴ ts'ai² mai³ lien³* = verkwisten zijn rijkdom ter verovering van een gezicht, d.i. veel geld uitgeven om populair te worden, vgl. *to save one's face*; *k'ao⁴ lien³ ch'ü⁴ pau⁴* = zich verlaten op het gezicht om iets te ondernemen, d.i. steunen op de invloed van anderen (Williams 58 v.). *Mien⁴* is volgens Couvreur (571) een veel rijker woord als *lien³* (521). Wij noteren nog het volgende: oppervlak, buitenkant, front van eenen gebouw, het mooiste aspect van een zaak, verschijning, aspect of gezichtspunt van waaruit men iets beschouwt, de andere kant, het tegenovergestelde.

De oude chansons de geste beschouwen het gelaat als de spiegel der ziel, men kan er het karakter uit kennen. Trotse fijne trekken wijzen op een edele afkomst. Een open, helder, lachend gezicht met rozige kleur hoort bij een goed karakter, een jongeling met zo'n gezicht kan geen schurk zijn. Een bleke kleur is teken van geweldige inspanning of zorgen en misnoegdheid, ellende en

nijdigheid, terwijl ook eremieten en heiligen meestal bleek en mager zijn, ofschoon daar wel eens huichelarij een rol kan spelen. De chansons zijn over het algemeen erg simplistisch: een lelijk gezicht, dan ook een lelijk karakter. Antipater, die Alexander vergiftigt, heeft een wolfachtig, dreigend gezicht. Een duister, donker gelaat symboliseert altijd een slecht mens (Neubert 77 vv.).

Nederlands

Je kunt een groot, klein, zwaar, dik hoofd hebben, men kan zich een kogel door het hoofd jagen, zich een gat in het hoofd vallen, een kaal hoofd hebben, een hoofd als een boei, en soms wordt het hoofd rood van schaamte. Dan bestaat er nog: hoofdpijn, hoofdkussen, hoofdbad, hoofdeinde, hoofdwonde, hoofdborstel, hoofdboor (trepaneer-), hoofddekseel, hoofddoek, hoofdsieraad, hoofdtooi. Vroeger was hoofd voor kop bij dieren heel gewoon en zo spreekt men nog bij een paard van „hoofd” en „benen” (hier speelt de waardering van paardenliefhebbers een rol), hoofdkaas; en verder van: het hoofd van een spijker, van een as (voorstede gedeelte waarop de dunnere hals volgt), het hoofd van een brug (waarop de brug rust), het hoofd (uitgebouwde steiger, pier, golfbreker), het hoofd van een ploeg, het hoofd van een komeet.

Het bovenste, hoogste gedeelte van iets wordt hoofd genoemd: brievehofd (ook gezegd van een rekening, staat, dagvaarding); ook het bovenste gedeelte van een schild wordt het hoofd geheten, vgl. fr. chef. Wat vooraan is, het voorste gedeelte, wordt met hoofd betiteld. We gaven reeds het hoofd = de vooruitstekende pier, hoofd van een as, hoofd van een komeet, waarbij dit idee al aanwezig is, sterker is het bij de uitdrukkingen: aan het hoofd der troepen, der beweging, ofschoon hier al het later te bespreken moment van voornaamste medespeelt.

Situaties van het hoofd zijn beeldend, karakteristiek en symbolisch: hij heeft ogen in zijn hoofd, iemand van het hoofd tot de voeten opnemen, het hoofd schudden, het hoofd ontbloten, het hoofd laten hangen, er hangt hem iets boven het hoofd, iemand voor het hoofd stoten, iemand een verwijt, een belediging naar het hoofd slingeren, men kan met het hoofd niet door de muur lopen, iemand het hoofd bieden, het hoofd in de schoot leggen (zich onderwerpen), het hoofd boven water houden, iemand boven het hoofd groeien, iets over het hoofd zien, de hoofden bij elkaar steken, al stond hij op zijn hoofd, vurige kolen op iemands hoofd stapelen, met opgeheven hoofde, zijn hoofd nederleggen (sterven), het zal hem zijn hoofd kosten, het geldt hem zijn hoofd, ik verwed er mijn hoofd onder, iemand het hoofd voor de

voeten leggen (dit is letterlijk, maar zeer beeldend); ook hoort hier nog bij: zijn hoofd wordt rood van schaamte, en het schilderende: hij had een sigaar in zijn hoofd.

Tengevolge van ervaring is een bepaalde aestimatie gegroeid: een zwaar hoofd in iets hebben, mijn hoofd staat er niet naar, zich het hoofd niet met iets breken (ik heb al hoofdpijn genoeg gehad met het tobben over iets dergelijks), als het buikje vol is, is het hoofdje blij. Sterk in verband met de denkfunctie staan de volgende zegswijzen: het hoofd loopt mij om, ik weet niet waar mijn hoofd staat, die melodie maalt mij door mijn hoofd, ik zal die gekheid wel uit het hoofd laten, dat is mij helemaal door het hoofd gegaan, dat laat ik mij niet uit het hoofd praten, dat zou ik maar uit mijn hoofd zetten, hij heeft grote plannen in zijn hoofd, het wil hem niet in het hoofd, uit het hoofd leren (men kent dan iets uit het hoofd), hij heeft een goed, helder hoofd, niet wel bij het hoofd zijn, dat verlies is hem in zijn hoofd geslagen, iemand het hoofd op hol brengen, iemand het hoofd warm maken, zijn eigen hoofd volgen (inzicht), hij heeft een hoofd (koppig), zijn hoofd tonen (koppig zijn), zijn hoofd is gebroken (koppigheid, drift is voorbij), hoofdig (eigenzinnig), een hoofdige boer — achter deze laatste voorbeelden steekt de voorstelling van de koppige, stoute jongen — de overdracht ging zelfs tot hoofdige, d.i. koppige (kop) wijn, een heethoofd, warhoofd, stijfhoofd, stijfkop, warkop. Uit de overdracht van hoofd = inzicht, gedachte is ook ontleend de betekenis hoofd = reden: uit dien hoofde, uit hoofde van, uit hoofde van onze oude vriendschap doe ik een beroep op u.

Hoofd staat als een pars pro toto voor de gehele persoon: we moeten de hoofden tellen, zoveel hoofden zoveel zinnen, we betaalden f 3.— per hoofd, een gekroond hoofd, hoofdelijke stemming, hoofdelijk onderwijs.

Tenslotte komt er een lawine van voornamelijk samenstellingen, waar hoofd betekent de eerste, de aanvoerder, de voor naamste, de belangrijkste: hoofd der beweging, hoofd der regering, inlands hoofd, de Paus is het hoofd van de Kerk, hij is het hoofd van zijn geslacht, hoofd van het gezin, hoofd der school, hoofdanker, hoofdas, hoofdbalk, hoofddeur, hoofdstraat, hoofdstad, hoofdgracht, hoofdgebouw, hoofdleger, hoofdkwartier, hoofdgroep, hoofdlinie, hoofdkrater, hoofdadministratie, hoofdafdeling, hoofddistrict, hoofdagent, hoofdambtenaar, hoofdcommissaris, hoofdconducteur, hoofdgetuige, hoofdingenieur, hoofdinspecteur, hoofdopzichter, hoofdschuldige, hoofdredacteur, hoofdviand, hoofdaanval, hoofdbedoeling, hoofdbezigheid, hoofdbezwaar, hoofddeugd, hoofdgrond, hoofdoorzaak, hoofdvereiste, hoofdartikel, hoofdbron, hoofdcomité, hoofdgerecht, hoofdkleur, hoofdletter, hoofdelling (Friesland), hoofdmacht,

hoofdman, hoofdofficier, hoofdpersoon, hoofdstuk, hoofdtoon, hoofdvak, hoofdverdeling, hoofdwerk (b.v. van een schilder: Lam Gods, Nachtwacht), hoofdzaak, hoofdzonde. Het is een grote vraag, wie bij het gebruiken dezer woorden nog aan het werkelijke hoofd denkt.

Naast hoofd is in de germaanse talen *kop* opgekomen en is zelfs in Duitsland het meest gebruikte en gewone woord geworden, terwijl het in Nederland meer behoort tot de gemeenzame taal, beter gezegd een krachtterm is, waaraan overigens een aanzienlijk aantal belangrijke uitdrukkingen zijn vastgekoppeld. Andere krachtwoorden zijn *test*, *pit*, *kanis*. Vanwege zijn latijnse origine duidt *kop* allereerst aan: *schaal*, *kom*, *bak*, vandaar ook *pijpekop*. Men spreekt van: *donderkoppen*, *kopjes* (heuveltoppen) *kop* van een *spijker*, *spijkers* met *koppen* slaan, hij slaat de *spijker* op de *kop*, de *koppen* der *golven*, een *mud aardappels* met een *kop* erop, van een *bittertje* de *kop* afbijten, de *kop* van een *schip*, van een *haven*. Je kunt alleen maar *kopjebuitelen*, niet *hoofdjebuitelen*, *koppensnellen*, niet *hoofdensnellen*. Een *kopstem* is de allerbovenste stem, die je met veel kunst en vliegwerk uit je keel kunt wringen.

Het nadrukkelijke dat *kop* tot een krachtterm maakt zit ook verwerkt in: een *fraaie kop*, een *Christuskop*; en eigenlijk kan men beter spreken van: iemand de *kop* voor de *voeten* leggen, zich voor de *kop* schieten, dan dezelfde zegswijze gebruiken met *hoofd*.

Datzelfde geldt ook voor sommige der volgende uitdrukkingen, terwijl andere karakteristiek alleen met *kop* gebruikt worden: over de *kop* gegroeid zijn (ook wel: over het *hoofd*), hij kreeg een *kop* als *vuur* (ook wel: *hoofd* als *vuur*), alles komt op mijn *kop* neer, iemand op zijn *kop* geven, zich niet op de *kop* laten zitten, het zal niet gebeuren, al ging hij op zijn *kop* staan, met de *kop* tegen de *muur* lopen, *lasterpraatjes* de *kop* indrukken, iets op de *kop* tikken, over de *kop* gaan, ik verwed er mijn *kop* om, mijn *kop* af als het niet zo is, *hals* over *kop* weglopen, een *kip* zonder *kop*, er is geen *kop* of *staart* aan te vinden, hij ging *kopje* onder, men kon over de *koppen* lopen, hij heeft een goede, gezonde, heldere, scherpzinnige, harde, stijve, onverzettelijke *kop* (dat klinkt beter, meer ronduit, krachtiger dan dezelfde attributies bij *hoofd*), hij is met een *boze kop* weggelopen, *kop* tonen (stijfkoppig zijn). En tenslotte: een *schip* bemand met honderd *koppen*. De samenstellingen en afleidingen: *koppen* = een *kop* tonen, *koppig* (op drank overgedragen), *kopstuk*, d.i. lastig mens of in de zin van de *kopstukken* ener partij (*kopzorg*, *koplicht*, *kopschuw*, -stem (boven vermeld), -telefoon, *kopmachine*, taal-*kop* — zijn de voornaamste die dienen te worden vermeld.

Merkwaardig is dat kop niet wordt gebruikt in de zin van voornaamste, tenzij dan in de samenstelling kopstuk van een partij en misschien zit er in kopstation nog zoiets: eerste en voornaam station.

Over het voorhoofd is weinig te vermelden: zich voor het voorhoofd slaan is een teken van verbazing dat men „zoiets” kon vergeten! Het is de voor allen zeer duidelijke plaats: dat staat op zijn voorhoofd te lezen. Een stalen voorhoofd hebben betekent onbeschaamd zijn; ook wel: hij heeft een plank voor zijn voorhoofd. En bij diep nadenken, bij tegenzin, om zijn misnoegdheid te doen blijken, fronsen men het voorhoofd, trekt men rimpels, groeven over het voorhoofd.

Weinig idioom beantwoordt aan het woord kruin: het is het bovenste gedeelte van het hoofd, waar de priesters en monniken hun kruin of kruintje scheren en knippen, en men kan een kale kruin of een dubbele kruin hebben. Het bovenste gedeelte van een berg, van een dijk wordt kruin genoemd, en misschien kan men tot de algemene langue rekenen de zegswijze: het mankeert, schort hem in de kruin.

Als men de medische terminologie buiten beschouwing laat, is de betekenisvoorraad van schedel uiterst beperkt: = hersenpan, = doodshoofd, = top, kruin van het hoofd, b.v. hij heeft een kale schedel, = hoofd zonder meer: bekrans zijn schedel met rozen. Het wordt ook wel van een kale bergkruin gezegd (hoofdschedelplaats = Calvarië = Golgotha). Tenslotte dient de samenstelling schedelvormig vermeld.

De hersenen staan veel meer in de belangstelling als in vroeger eeuwen en ofschoon het medisch jargon niet het bezit is van de doorsnee-nederlander, kent deze toch samenstellingen als: hersenabces, grote en kleine hersenen, bloeditstorting in de hersens, hersenontsteking, hersenschudding, hersenverweking, hersenvlies en hersenvliesontsteking. Maar het voornaamste moment van het betekenisgeheel dat beantwoordt aan het woord hersens is de rol van de hersens bij het denken: hersenarbeid, hij heeft goede hersens, 't is of ze geen hersens heeft, hoe kan zoiets in gezonde hersens opkomen, het scheelt hem in de hersens, hij zal het wel uit zijn hersens laten, hoe krijgt hij het in zijn hersens, op hersens groeit geen haar (galgenhumor der kaalhoofdigen), hersengymnastiek, hersenloze gedachten, hersenloos redeneren. Het denken kan het contact met de realiteit verliezen en in deze pejoratieve sfeer hoort hersenschim en hersen-

schimmig, d.i. droombeeld, alleen bestaand in de verbeelding, denkbeeldig, ingebeeld, onwezenlijk.

Bij de slaap weet ik niets te vermelden. Volgens Franck-Van Wijk hoort slaap bij slap, d.i. het weke, ofwel hangt het samen met slaap = het te ruste gaan. In ieder geval hebben deze etymologische mogelijkheden niets te doen met wat de huidige nederlander bedenkt, als hij het woord slaap bezigt.

Gezicht (aangezicht) is afgeleid van zien en hetzelfde woord betekent ook: zintuig, wat men ziet, en zintuigelijke gewaarwording.

Gelaat is het meer plechtige nevenwoord, dat Franck-Van Wijk afleidt van hem ghelâten = zich gedragen, d.i. de wijze waarop iemand zich voordoet.

Beide woorden duiden het voorste gedeelte van het hoofd aan, wat men van de mens op de eerste plaats ziet en wat vooral de aandacht trekt, terwijl dat gelaat tegelijk ook het innerlijk openbaart. Wat betreft het eerste punt vermelden wij het volgende: hij heeft een blozend gezicht, ik zie hier veel vreemde gezichten, zij heeft een lief gezichtje, iemand op zijn gezicht geven, slaan, een klap in het gezicht (overdrachtelijk: belediging), iemand in het gezicht vliegen, hij keek mij strak in het gezicht, de zon schijnt mij juist in het gezicht, ik zei het hem in zijn gezicht, het kost mij soms moeite hem niet in zijn gezicht uit te lachen, ik ken hem enkel van gezicht, een gezicht als de volle maan, houd je gezicht: een bleek, onbeduidend, koud, afzichtelijk, aanvallig gelaat, ik heb in lang zijn gelaat niet aanschouwd.

Wat betreft het tweede punt noteren wij: zij verborg haar gezicht achter de waaier, een gezicht zonder uitdrukking, ik vertrouw hem op zijn eerlijk gezicht, je had zijn gezicht moeten zien, wat zet je een benauwd gezicht, met het onnozelste gezicht van de wereld, wat een zuur gezicht, hij zette een lang gezicht, hij heeft een gezicht als een oorworm, een gezicht van oude lappen, gezichten trekken, hij trekt een gezicht als een boer die kiespijn heeft, iemand met twee gezichten; haar gelaat had een uitdrukking van zachte ernst, zijn gelaat droeg de blijken van zijn gemoedsaandoeningen, een zedig, een schrander, een open gelaat, een onbewogen, onbeweeglijk, strak, effen gelaat, een blij, hoffelijk gelaat tonen, met ernst, met onschuld, met angst, met onrust op het gelaat, het gelaat spreekt, een sprekend gelaat, angst enz. spreekt uit het gelaat, angst enz. tekent zich af op het gelaat, het staat erop afgetekend, angst enz. staat op het gelaat te lezen, het gelaat fronsen, plooiën, ontfronsen, ontplooiën, het gelaat betreft, klaart op, heldert op, bewolkt. De

samenstellingen: gelaatkenner, gelaatkunde, gelaatstype, gelaatsuitdrukking horen ook hierbij.

Nog vermelden we de vergelijkingen: het gelaat der zon, der maan en des dageraads en het schoon gelaat der dalen.

Krachtwoorden zijn: bakkes, snoet, snuit, physionomie, fieseleemie; toet is een woord in lieflijke situaties en wezen hoort in een verfiijnde sfeer.

Bare'e

Wo'o is het woord voor hoofd. Daarnaast bestaat nog het wisselwoord *kaliogoe*, dat eigenlijk het ronde betekent, terwijl de door het woordenboek opgegeven wisselwoorden *banggo* en *kalibando* geen reële waarde hebben. Dr Adriani heeft vaak interessante wisselwoorden opgetekend, die niet tot het idioom of anders gezegd tot de langue behoren, maar individuele vondsten vertegenwoordigen.

Hoofdpijn drukken zij uit met *djoe'a wo'o* = ziekte van het hoofd of *mangojo wo'o* = het hoofd is zwaar. *Wo'o badjoe* = het hoofd van het baadje, d.i. de hals ervan. *Wo'o mbose* is het hoofd van de schepriem, d.i. het handvat.

Hoofd als voorkant kennen zij niet, vóór wordt aangegeven met *soeara*, dat ook gezicht kan betekenen.

Mapeni wo'o = hard van hoofd, d.i. koppig. Niet vinden we verband tussen het hoofd en denken, leven, persoonlijkheid, geest en wil. Alleen zetelt in het hoofd wel de geest, dat wil zeggen de *toana* = het mensje.

Wel gebruiken ze hoofd in de zin van voornaam, aanvoerder. *Wo'o ndjoia* = hoofd van de vloer, d.i. het gedeelte van de middengang, dat ook wel iets hoger schijnt te liggen dan het overige. De *wo'o mpepoe* = het hoofd van een gezantschap en de aanvoerder van een koppensnellersbende heet *wo'o ntangoa* = het hoofd van de hutten (*tangoa* is een hut tot tijdelijk verblijf onderweg, letterlijk uitkijkplaats). *Tompo mbo'o* is een rechts-term, die uitgemaakte afspraak betekent en letterlijk moet worden vertaald door afhouwen van de kop. Bij het orakelraadplegen knoopt men vier wicheltouwtjes aan elkaar. Als er dan twee losse cirkels ontstaan, is dat een ongunstig teken, n.l. dat er iemand uit de familie zal sterven, d.i. gesneld worden.

Overigens schijnt het koppensnellen niet bijzonder van belang geweest te zijn voor het betekenissencomplex bij hoofd, dat vrij armoedig mag genoemd worden.

Het voorhoofd heet *ro'oe* (in andere talen van Celebes is *ro'oe* wenkbrauw). Dit dragen ze over op *ro'oe leti* = het voorhoofd van de pudenda, d.i. de schaamheuvel en ook spreken ze

van de *ro'oe ngkedje* = het voorhoofd van de penis, terwijl *ro'oe ntjapa* slaat op dezelfde plaats bij beide geslachten.

Gelaat heet *lio* en men gebruikt daarnaast ook *ta'a* = het bekapte en *lendje* = het gekleurde. Alle drie worden ook in algemene zin van voorkomen, gedaante gebruikt. Nog een vierde woord is het bovengenoemde *soeara*. *Mapeni lio* = zijn gelaat is hard, d.i. staat strak, *tekodo lio* = zijn gelaat is langgestrekt, d.i. uitgestreken. *Kalio* = tot gelaat hebben, d.i. masker. *Kalionja* = zijn eigen gelaat, d.i. hijzelf.

Silio, salio, sintolio = met hetzelfde gezicht als, d.i. gelijkenis, gelijkend.

Men noemt de slaap weinig. *Mangoe-mangoe* zal wel betekenen: duidelijk zichtbaar, vgl. *mango-mango*. Andere woorden zijn *patiga, tambi*. Verder niets te melden.

Oeta (l oeta) betekent tegelijk: h e r s e n e n, ruggemerg, merg, pit. *Tikoe kodi pai laoe oetanja* = mijn benen zijn klein, maar er zit merg in.

Marindinees

Het woord voor hoofd is *pa*, dat betekent: schedel, kop, hoofd. Het betekenissen geheel wordt zwaar beheerst door de gesnelde kop. *Pa* duidt ook aan wortelknoop, poteling van bomen en planten. De belangrijkste boom is de klapper en deze ontstond volgens de legende uit een gesnelde kop: de haarverlengsels schoten als wortels de grond in, en uit de mond, de kiemopening der noot, ontsproot de stam of romp (bij de marindinezen stopt men de potelingen niet onder de grond, maar legt men ze er bovenop).

De *pa-igiz* of *parik-igiz* is de kopnaam of snelnaam en deze is tevens de *igiz-ha* = echte naam tegenover de *déma-igiz* = déma of geest-naam (ontleend aan een dier, plant of iets anders waarmee het kind totemistisch verwant is) en de *téba-igiz* = bijnaam, eigenlijk teken-naam („krompoot” b.v.). Die *parik-igiz* speelt bij de marindinezen een grote rol. Als reden der sneltochten werd steeds aangegeven, dat men namen moest hebben voor de kinderen. Vóór men iemand snelde, werd hem zijn naam gevraagd. De kinderen werden dan met die naam getooid, blijkbaar om met de naam ook de krachten van de gesnelde op het kind over te dragen. Bij gebrek aan een voldoende aantal gesnelde koppen werden wel twee kinderen naar eenzelfde kop genoemd, ze waren dan *izakod parik* = van eenzelfde kopnaam.

Onafhankelijk van dit gesnelde-kop-complex betekent *pa* ook nog schaal, dop, korst en interessant voor het derde punt (karakteristiek en symboliek) is de uitdrukking *déhi pa* = houten kop voor stijfkoppig.

Blijkbaar werd het hoofd niet ervaren als het bovenste, het voorste, als zetel van denken en ook niet als voornaam. Voor het laatste gebruiken ze *samb* = groot in allerlei samenstellingen.

Wat betreft het v o o r h o o f d, dat wordt aangeduid met *ding*, is de zegswijze te vermelden: *ding wa* of *hézad* = met het voorhoofd doen of gelijk trekken, d.i. de wenkbrauwen hoog optrekken, hetgeen een veel gebruikt teken is van in- of toestemming.

Nani = g e l a a t, gezicht, meer bepaaldelijk de ogen, uiterlijk, voorkomen, gedaante, afbeelding, evenbeeld, soort, slag, ras, — is een belangrijk woord. Volgens Geurtjens zou het, op zijn brabants uitgedrukt, etymologisch betekenen: den dieë daar!

Izakod nani oemáv = met het gezicht in dezelfde (richting) gaan, dezelfde kant uitgaan. *Nani waraw* = het gezicht openen, zien, kijken, toekijken. *Nani . . . nangó* = het gezicht, de richting en bij uitbreiding: de bedoeling keren naar: *nani anep nda abn nangó* = zijn bedoeling was tot stelen gekeerd, hij was er op uit om te stelen, *nani Wadai nangó ma waraw* = hij heeft een oogje op Wadai. *Nani, ah!* betekent letterlijk gezicht: kijk dan toch! houd op! laat af! kijk uit je ogen!

De s l a a p wordt aangeduid met *pip* en er is verder niets bij te vermelden.

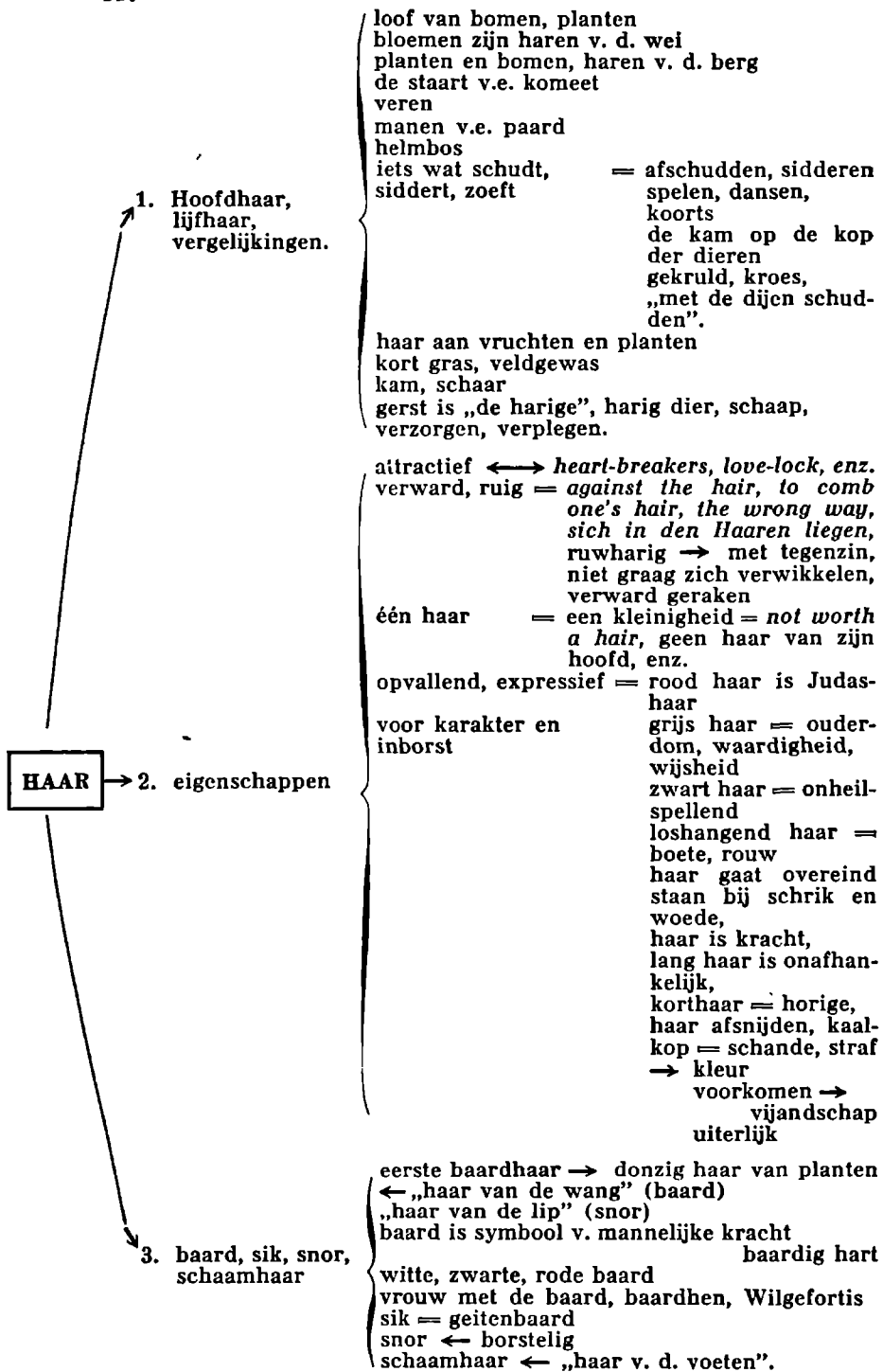
8. HAAR

Ad 1. Het gr. κόμη betekent hoofdhaar, waarvan volgens Boisacq het lat. *coma* is ontleend. Hij acht verband met κομίζειν, κομείν = verplegen, verzorgen, precair, ofschoon dit idee natuurlijk heel goed is samen te weven met de veel onderhoud en zorg vragende haartooi.

Het wordt toegepast op het loof van bomen, terwijl Gerber (345) een voorbeeld uit Euripides aanhaalt waar de bloemen de haren in een wei en Morel (21) een uit Aristophanes waar de planten en bomen de haren van de berg worden genoemd. De kometenstaart wordt eveneens met hetzelfde woord aangegeven en κομήτης betekent: lang haar dragend, met veren voorzien, met loof of bloemen bedekt, komeet.

Het gr. χείτη is speciaal het lange, loshangende haar en ook wel krulhaar. Vandaar wordt het toegepast o.a. op het loof van de wijnstok, de manen van een paard, bladeren en de wuivende helmbos.

Het lat. *capillus* betekent haar, vooral hoofdhaar en ook wel baard. Walde legt verband met *caput* (Meillet en Hoffmann zijn er niet zeker van). *Pilus* is het typische woord voor lijfhaar.

Crinis, dat haar en vooral hoofdhaar aangeeft, zet Walde in een interessant geheel. Het hoort thuis in een complex, waarvan de grondbetekenis is: iets wat schudt, siddert, golft. We moeten hiermee vergelijken: got. *afhrisjan* = afschudden, *ushrisjan* = uitschudden, os. en ags. *hrisjan* = huiveren, sidderen, oijsl. *hrista* = schudden; zelfs wel: oi. *kridati* = speelt, danst, enz.; en eveneens: ags. *hrida*, *hrið* = koorts, ohd. (h)*ridón* = sidderen, (h)*rit(t)o* = koorts, miers *criith* = sidderen, koorts, cymr. *cryd* = koorts, bret. *skrija* = van angst sidderen. Hier hoort zeker bij lat. *crista* = de kamp op de kop van dieren, en hoogstwaarschijnlijk *crispus* = gekruld, kroes, kroeskop, krullend, golvend, en tenslotte zelfs *crisare* = het met de dijen wiebelen.

Met ags. *fēax* = hoofdhaar hangt samen os., ohd. *fahs*, on. *fax* = manen, zwits. *fachs* = kort gras, lat. *pecto* = kam, gr. πέκω = kam, schaar (Thöne 43 v.). E. Gottlieb, A systematic tabulation of Indo-european animal names (Language Dissert. nr. 8, 1931, Philadelphia) verbindt hier nog mee (pag. 15), on. *fāer*, *fár* = schaap, d.i. harig, woelig dier, lat. *pecu* en *pecus*, e.a., waarbij zelfs ossetisch *fus*, *fys* = schaap (zodat de wortel *pēk* = nog vóór-indo-europees zou zijn).

Bij de semieten noemde men de gerst de harige, hebr. *še'óráh*, akkad. *šártu*. Het arab. *farē* = haar betekent ook tak, twijg, en akkad. *qimmat issi* = haren van de boom en bedoeld worden het loof, de takken en bladeren (Dhorme 1920, 505).

In de maleis-polynesische talen zijn verschillende voorbeelden, dat woorden die behoren bij wortels voor „haar” het haar aan vruchten en planten aanduiden, zo: mal. *rambu* = vruchtbaar, bat.*djambu* = maishaar, balin *duk* = plantenhaar, tag. *bolo* = haar aan vruchten (Brandstetter 41 vv.). Bij de karaïben dient hetzelfde *u-se* om aan te geven hoofdhaar en kopveren (eigenlijk letterlijk: de zijden = *se* van het hoofd = *u*) en *pò* is tegelijk lijfharen en lijfveren. Verder bestaan daar allerlei haardrachten en -gebruiken, waar we niet op ingaan (Ahlbrinck 14).

Ad 2. Het haar is attractief voor elkaar minnende mensen. *Langes Haar, kurzer Verstand*, zegt men wel, en *Krauses Haar, krauser Sinn*, maar de meisjes en vrouwen kennen te goed de macht van sierlijke lokken en gaan ondanks deze mannelijke verachting rustig door met de moeitevolle verzorging van hun *beau-catchers* en *heart-breakers*, terwijl over het oor de *love-lock* of *Schmacht-lock* golft (Knortz 36 vv.).

Iemand over het haar strelen is heel vriendelijk, maar het is erg vervelend en zelfs pijnlijk, als het tegen de richting der haren, *against the hair*, ingaat, dan spreekt men in Amerika van *to comb one's hair the wrong way* en bedoelt ermee: iemand door allerlei praatjes en opmerkingen ergeren (Knortz 52). De Duitsers

bezitten het woord *widerhaarig* in de zin van weerspannig. De haren raken ook in de war, als twee *sich in die Haare geraten* of *sich in den Haaren liegen*, dan zullen ze wellicht *einige Haare lassen*, waar wij veren moeten laten (Wigand 59). Het behaarde is ook vaak tegelijk ruig en ruw, zodat daj. *babulu* niet alleen betekent: behaard, maar daarbij: ruwharig, en zo kunnen we begrijpen het mkb. *babulu* = met tegenzin, ontevreden, b.v. *babulu hati hambo malieq anaq tu* = met tegenzin hart mijn zien kind dit, d.i. ik zie dit kind niet graag. Het bis. *bolobolo*, dat afkomstig is van *bolo* of *bulu* = haar, betekent, zich verwickelen, verward geraken (Brandst. 43, 44).

Een normaal mens bezit 120.000 haren en daarom is één haar maar een uiterste kleinigheid. Als daarom van iemand wordt gezegd, dat hij niet is *worth a hair*, kan hij wel inpakken en het is ook niet prettig, als hij doorgaat voor iemand met *more hair than wit* (verstand), ofschoon van de andere kant de arabieren beweren, dat „een haar van hier en een haar van daar ook een baard maken” (Knortz l.c.). Met vaak een lichte nuance gebruiken de Duitsers veelal dezelfde uitdrukkingen als wij: *kein Härchen krümmen, Haarspalterei, aufs Haar, haarklein, haarscharf, um ein Haar, um kein Haar besser, kein gutes Haar an ihm lassen, an einem Haar hangen*.

Een haar is dus iets fijns, iets onbelangrijks (Wigand 30). Hel lat. *pilus* kent ook de betekenis: haartje, ziertje, greintje: *ego ne pilo quidem minus te amabo, ne ullum pilum viri boni habere dicatur, nec facit pili unius* = hij geeft er geen zier om. Het hebreeuws gebruikt de uitdrukking een haar = *ša'aráh* eveneens. Geen haar van zijn hoofd zal er op de aarde vallen, staat er te lezen in 1 Sam. 14, 45; 2 Sam. 14, 11, terwijl bij een toespraak van Jezus in Lc. 21, 18 en van Paulus in Act. 27, 34 dezelfde zegswijze staat opgetekend, nu met behulp van het gr. *ῥηξ*, dat ook los van hebr. idioom kan aangeven: een haar, iets van weinig waarde of kleine afmeting. Dhorme (l.c.) haalt nog Rechters 20, 16 aan voor: op een haar, d.i. met de meest preciese nauwkeurigheid.

Het haar is opvallend en expressief en geeft een aanwijzing voor iemands karakter en inborst.

Een oud adagium zegt: een boel in bed, een kindje met rood haar. Rood haar is een slecht teken: rood haar is Judashaar. In Oost-Vlaanderen zeggen ze ruwweg: rood haar brengt stinkende asem mee, en in Antwerpen: ros haar, ros bloed, zelden goed. Een blode ezel, een rode baard en de duivel passen bij elkaar; rode baard, duivels aard; *Rothbart Teufelsart; Rothi Lütli, Tüfels Hütli; Rothi Haar, Galgewar*; een ezel met een kreupelbeen, een roodbaard, en de Droës zijn één; rost haar en elzenhout groeien op slechte grond; *Rohe Haar on Elsenholt wass seldom*

op guë Grond; zwart van haar en rost van baard, tekens van een slechte aard; *Schwarzer Kopf, rother Bart, böse Art*; *barbe rouge et noirs cheveux, défie t'en, si tu veux* (A. de Cock, Spreekwoorden, zegswijzen en uitdrukkingen op volksgeloof berustend. III De Mensch in het volksgeloof. A. Het menselijk lichaam. Volkskunde. Tschr. voor Ned. Folklore, 23 jrg. 1912, Gent-Deventer 142 vv.).

Knortz haalt ook allerlei voorbeelden aan om te demonstreren, dat men overal het rode haar voor ongelukssymbool aanziet. Grijze haren noemt men wel *Kirchhofblumen*, maar ze wijzen niet altijd op hoge ouderdom, ook schrik en smart kunnen iemand vroegtijdig grauwe haren bezorgen. Oude mensen met grijze haren bezitten een aparte waardigheid en hebben recht op eerbied. Loshangend haar is symbool van boete en rouw. Het haar van iemand anders in handen krijgen, geeft macht over die persoon. Misschien hangt hier mee samen het scalperen of *lifting of the hair* der indianen, terwijl de joden afgesneden haar en nagels begroeven om ongeluk te voorkomen. Het afgesneden of afgeschoren haar geeft men de vriend of geliefde wel mee in het graf, zoals de weduwe van Richard Wagner deed en Achilles bij Patroklos.

Lang haar wijst op vrijheid en onafhankelijkheid, terwijl kort afgesneden haar wordt gedragen door horigen. Een kaalkop werd altijd beschouwd als iets belachelijks en schandelijks. De sterkte van Samson lag in zijn lange haren. Dalilah sneed het af en zijn kracht was verloren; eenzelfde verhaal wordt verteld van de griekse koning der Teleboae. Boeddha schonk vaak haren van zijn hoofd en baard aan zijn aanhangers om hun een deel van zijn kracht te verlenen. Ook de kracht der heksen zou in hun haren liggen. De haren zijn volgens het bijgeloof geneeskrachtig. Het haar afsnijden of afknippen wordt beschouwd als een schandestraf, als een getekend zijn. We treffen het nog overal aan in de gevangenissen, we hebben het weer gezien in de bevrijdingsdagen na de tweede wereldoorlog en Knortz verhaalt, dat het bij het Klamathvolk in Australië wordt toegepast op meisjes die zich hebben afgegeven met bleekgezichten. Voor het voorafgaande: passim Knortz (30, 64).

Neubert (66 vv.) haalt voorbeelden aan uit de oud-franse heldenliederen, dat het haar werd afgesneden als straf, zo b.v. omdat de jonge Lodewijk de kroon weigert, en voor verraad, terwijl de narren geheel of gedeeltelijk kaal werden geschoren. Lang haar en baard kan een teken van rouw zijn. Wit haar en baard wijzen vanzelfsprekend op ouderdom. Blond haar is schoon en sympathiek, terwijl zwart haar wordt gedragen door heidenen, reuzen en booswichten. Rood haar behoort bij bijzonder slechte en wilde mensen; er zit ook een element van slimheid in ver-

werkt, want de vos heeft rood haar. Mensen met kroezig haar zijn trots en lastig.

Hebr. *šébah*, akkad. *sibtu* = witte haren betekent: ouderdom. Het boeg. *bulu* betekent naast lichaamshaar ook lichaamskleur, met mak. *montjoñ* = haar en kleur en in het tag. *hibo* = kleur zal wel de wortel *bu* = haar zitten. Verdere abstractie ligt ten grondslag aan *bulu* en *montjoñ* in de betekenis van uiterlijk, voorkomen, b.v. mak. *tiñgi montjoñ i* = hoog voorkomen, hij, d.i. hij ziet er voornaam uit en mdg. *mi volo* = gelijken. Moeilijker te begrijpen is de samenstelling *velom-bolo*, uit: *velona* = leven + *volo* = haar, voorkomen, terwijl het betekent: nieuw beleefd. Wat gemakkelijker is de mdg. samenstelling *volo hala*, wat letterlijk betekent: (haar) voorkomen gehaat, terwijl het feitelijk aanduidt: vijandschap (Brandstetter l.c.).

De chinezen verbinden ook het idee van gering met een haar: *i¹ fa¹ ch'ien¹ chün¹* = duizend picol (1000 x 61 kilo) aan een enkele haar (opgehangen) = een dreigend onheil, het zwaard van Damocles; *niu² mao² hsi⁴ yü³* = regen zo fijn als koehaar, d.i. motregen; *pu¹ mao² chih¹ ti⁴* = land met geen haar erop, d.i. volkomen onvruchtbaar; *pu⁴ pa² i¹ mao²* = niet (genegen) om uit te trekken, zelfs een enkele haar, d.i. vrekking.

Zij hebben ook het gevoel dat het haar soms overeind gaat staan: *ling⁴ jên² fa³ chih³* = veroorzaken dat iemands haar puntig wordt, d.i. met schrik geslagen; *nu⁴ fa¹ ch'ung¹ kuan¹* = zo woedend dat het haar stoot tegen de muts, d.i. de haren gaan omhoogstaan van woede, zeer nijdig. Bij de joden gingen blijkbaar door schrik ook de haren overeind staan: griezelen = *ša'ar* < *šé'ar* = haar.

De haast en het zorgeloze wordt uitgebeeld door: *p'² fa¹ ying¹ kuan¹* = trekken de muts over het losse haar (Williams 88 v.).

Fa¹ is het hoofdhaar en wordt ook gebezigd om het veldgewas aan te geven (Couvreur 65). *Mao²* is op de eerste plaats het lichaamshaar en men gebruikt het ook voor de pluimen van de vogels en eveneens voor het veldgewas, zodat bovenstaande spreuk waarschijnlijk heel gewoon moet begrepen worden als: land met geen gewas erop, d.i. onvruchtbaar (571).

De bakongo bezitten heel wat woorden voor haar: *nsuki* (dit is wel het voornaamste, Laman. p. 775), *mfú* (554), *milenge* (565), *mindangwa* (566), *minengi* (566), *mwika* (649). Dan zijn er verschillende haardrachten met hun eigen woorden: *besa nsuki* (32), *bata* (22), *mambu mamsusu* (537), *mú nsyêtele* (618), *kingöyo kingöyo* (269). De verscheidene haarsoorten worden ook met verschillende woorden aangeduid, we zullen ze in het volgende nummer vermelden. Zij spreken van *mbônzi ahtu* = de groeikracht van de haren (van het hoofd) is onuitputtelijk (ook al snijdt men ze af, ze schieten opnieuw uit 536). Ook bij

hen gaan blijkbaar bij schrik de haren overeind staan: *nsala ahtu mwà a* = de haren gaan overeind staan op het hoofd (van schrik 643); hetzelfde in de uitdrukking: *nsuki zeti kankumuka* (217). De basoeto zeggen bij angstgevaarwording: *moriri oa hae one o baleha* = zijn haar liep weg (*his hair was running away*, M. Hill).

Baard, sik, snor, schaamhaar

Ad 3. Het gr. *ῥουλος* = het fijne, wollige eerste baardhaar wordt toegepast op het donzige haar van planten. Je hebt allerlei soorten baarden: bisschops-, rechters-, soldaten-, burgers-, hansworstbaarden, en speciaal in Engeland onder Karel I de Roman T of Hammercutbaard, met een horizontale balk op de plaats van de snor en een lange verticale — neerhangend van onder de lippen. De andamanen noemen de baard: het haar van de wang, *ön-i-bi-t'o-de*, van *o-de* = haar + *i-g-bòì* = wang, terwijl de snor is: het haar van de lip, *ön-a-ngub-o-de*, van: *o-de* + *a-ngume* = lip (Brown 49).

Als de haren, en vooral de ruige en lange-, reeds symbool zijn van kracht, moed en mannelijkheid, dan geldt dat speciaal voor de baard. Als men vroeger sprak: *bei meinem Barte*, dan was het hoogst ernstig en waren mannelijke eer en kracht ermee gemeoid; zie nog: bij de baard van de Profeet. Zo'n sterke man wil men graag vleien en flikflooiën: *um den Bart gehen*. Ook Neubert (71 vv.) bespreekt de baard als teken van mannelijke kracht: *der Bart macht den Mann, who has no beard, has no authority*. Het is een groie straf en schande, die om vergelding roept, als de baard wordt uitgerukt of afgesneden. De witte baard is teken van wijsheid en karakter, de zwarte baard is onheilspellend, de zwarte baard: *barbe rousse, noir de chevelure* = *est réputé faux par nature*. Een baardig hart bezit een bijzonder moedig mens: *cuer barbé*, vgl. Homerus' *λάσιον κῆρ*.

Maar een vrouw behoort geen baard te hebben, anders is ze boosaardig, een heks. Behalve Neubert wordt dit behandeld door De Cock (l.c.). Een vrouw gebaard is van kwade aard. Wacht u voor de baardhennen. *Homme roux et femme barbue, de quatre lieux les salue, avec trois pières au poing, pour ten ayder s'il vient à point. Femme barbue de loing la salue, un baston à la main*. Nog dient vermeld de legende van Sinte Wilgefortis, de maagd met de baard, maar we gaan er verder niet op in.

Wat betreft de sik vergelijk de aequivalente benamingen als: *Ziegen-, Geissbart, goaty*. Thöne (55) brengt het ags. woord voor snorrebaard, *granu*, mnl. *grane* in verband met graan, met als wortel **gra* = spits, borstelig, en haalt daar zelfs graat bij. Het ndl. *knevel*, vgl. *dt. Knebel*, heeft waarschijnlijk de snor als eerste betekenis. Deze werd tot: gedraaid snoer om te boeien, riem,

boei, ohd. *knebil* = soort paardengareel, kort dwarshout om te binden, mnd. *kimmel* = dwarshout in de bek; vgl. nog ags. *cenep* = gebit aan de teugel (Franck-Van Wijk en Thöne 33).

Wat betreft het schaamhaar is opmerkenswaard het hebr. taboe-euphemisme *ša'ar raglaim* = haar van de voeten. De bakongo gebruiken aparte namen voor de okselharen (*bi-hákani*, Laman 36), de borstharen (*bukaka*, 63, blijkbaar ook geliefde, of wat geliefd is), de wenkbrauwen (*mu nkika*, 567). Het hoofdwoord *nsuki* duidt ook schaamhaar aan en *mwosa* (651) ook baard; *kimpalu* geeft weer de haren aan en de tatoeage bij de navel (256).

Talrijk zijn de woorden voor baard en snor: *luzèvo* (463) betekent baard, snor en voelsprietten van een insect, *nzevo* duidt aan baard en voelsprietten (826), *butu butu* (85) een korte baard, *maloosi* (488) een snor, *malukôngola* (488) een grote baard, *ma-nóonya* baard, snor en voelsprietten (497), *mi kuma* en *mu-kuma* snor (565, 600), *mvumvunye* baard (639), en *myekese* (652) snor en voelspriet.

Een sesoeto zegswijze is: *banna ba tsoana kalitelu feela* = mannen lijken slechts op elkaar wat de baarden betreft, d.i. ieder is verschillend naar karakter, zoveel hoofden, zoveel zinnen (Jacottet 312).

Nederlands

Wij spreken van: fijn, grof, zacht, lang haar, iets met huid en haar opeten, verslinden, hij heeft rood haar, zijn haar is grijs, hij zit goed in zijn haar, zijn haar laten knippen, het haar opmaken, bloemen in het haar steken, een pond haar, dood haar (meestal afgenomen van een lijk), vals haar, loshangende haren, zijn haren vallen uit, haarborstel, haardroger, haarkam, haarlint, haarspeld, wat heeft hij een haarbos op zijn hoofd, en een haardos dat dat meisje erop na hield, dit haarwater, haarmiddel bevordert de haargroei, behaard, haartooi, haartooisel, haarvlecht, haarwassing, haarwortels. Wij kennen ook dierenhaar, paardenhaar, melkboerenhondenhaar, en passen het toe op de plantenwereld: de haren op bladen en stengels, Venushaar, vrouwenhaar.

Er zijn veel zegswijzen met een zeer levendige voorstelling. Het attractieve der haren wordt uitgebeeld door: gekrulde haren, gekrulde zinnen, en heel de sfeer van het woord „lok, lokken”. Het idee van verward haar ligt verwerkt in: ze heeft nog wat wilde haren, als hij ouder wordt zullen de wilde haren wel wegvallen, wild haar in de neus hebben (moeilijk te regeren), er zitten vreemde haren in die jongen, zich de haren uit het hoofd rukken, met de handen in het haar zitten, iemand in het haar

vliegen, iemand in het haar zitten (met hem twisten), iemand het haar uit de kale kruin trekken ('t vel over de oren halen), plukharen, kroeshaar. Vrij uitgebreid is ook het aantal uitdrukkingen, waar „een haar” = nagenoeg niets: een haar, het scheelde maar een haar, zo fijn als een haar, op een haar (nauwkeurig), iets op een haar(tje) weten, zij gelijken elkaar op een haar, geen haar op mijn hoofd dat eraan denkt, ik zal hem geen haar krenken, er is geen haar goed aan, zijn broer is een deugniet maar hij is geen haar beter, ik geloof er geen haar van, er is geen haar van aan, het scheelde geen haarbreed of hij was overreden, zij moest alles haarfijn weten, haarkloverij.

Men kan zowel haar op de tanden hebben als op de tong, terwijl de grieken een „harig hart” en „harig middelrif” kennen; de beste verklaring is misschien: haar, harig = enig, mannelijk, manmoedig (Stoett, I 294). Iets op haren en snaren zetten is een zeer levendige zegswijze, maar het Woordenboek der Nederlandsche Taal (V 1401) weet toch niet wat het eigenlijk betekent.

De overige uitdrukkingen zijn zeer expressief: haar of pluimen van iets willen hebben, een vos verliest wel zijn haren maar niet zijn streken, pijn in het haar hebben (katterig), er is een haar in de soep, een haar in de boter zoeken, vinden, zorg maakt grijze haren, grijze haren van iets krijgen, met zijn handen in het haar zitten, eert de grijze haren, ik heb zoveel spijt, berouw, als haren op mijn hoofd, rood worden tot in zijn haar, zijn hoed stond op één haar, op zeven haartjes, mijn haren rezen te berge (het schijnt voor te komen, we zien het bij katten, honden, papegaaien), iets met de haren erbij slepen.

Omtrent het lijfhaar en schaamhaar hebben we niets bizonders te melden. Dan is daar nog de snor of knevel, knevelbaard, snorbaard, waar de „oude snorbaard” bij hoort. Meer is er te vertellen bij de baard: bij zijn baard zweren, het zijn mannen met baarden, melkbaard, vlasbaard, de baard in de keel hebben, iets in de baard brommen, om 's keizers baard spelen, baardeloze knapen. Het is het teken der mannelijkheid: een vrijer zonder baard is mij geen cent waard, een kusje zonder baard, een eitje zonder zout.

Bare'e

Lichaamshaar is *woejoe* en *woejoea* = *woejoe* + *a* is het haar bij uitnemendheid, d.i. het hoofdhaar. *Woejoe* betekent ook veer, *woejoe manoe* = haneveer, kippeveer. *Woejoe mpoa* = uileveertjes en dat duidt aan schimmel, die lijkt op die veertjes, zodat *kewoejoe mpoa* = beschimmeld.

Momboejoesi, *mawoejoesi* = wrijven, schuren, lett. de haren er van af halen. *Majawoejoe* = groen; misschien kan men dit

verklaren met: „als sirih” (die is groen), want *laoembe* = sirih, is een wisselwoord voor *woejoe* = haar, waardoor „als haar” = „als sirih”, d.i. groen; de kleuren worden n.l. benoemd naar bepaalde zaken: geel vanuit de eierdooier, zwart vanuit roet enz.

Woejoea mboekoe, pesese mpemia ndataoe ri iwali, ndadjompo lobo, ndasoe-mbanika = het haar der beenderen, de versiering der dodenmaskers wordt naar de vijand gebracht, de dorps-tempel wordt gesloten en daarna weer geopend — dit doelt op het koppensnellen na het grote dodenfeest, en „het haar der beenderen” is een soort franje die als versiering aan de dodenmaskers wordt aangebracht.

Wat betreft de eigenschappen der haren is het volgende op te merken. *Mawoejoe, kewoejoe* = harig, en dat wordt in *masawoejoe* tot harig, ruig, ruw van oppervlak, en in *mawoejoe woerokonja* = zijn keel is harig, d.w.z. geprikkeld door haren, zodat het in zijn keel jeukt, kreeg het de betekenis van snoepachtig.

Ze zeggen ook: *djamo sampomboekoea mate jakoe, ewa dja santoko woejoe ojotinja* = het scheelde een haartje of ik was dood, alsof er maar een haarbreedte tussen was. Dit haartje = een kleinigheid verklaart misschien ook, waarom de kleinste soort bamboe *wojo woejoe* wordt genoemd, maar ik moet erbij vermelden, dat de grote soort niet harig is, wat dus een meer eenvoudige verklaring verschaft. In de volgende zin is de betekenis van kleinigheid duidelijk: *bare'e re'e bae ndakita, sako woejoe-nja bare'e* = er is geen vis te zien, zelfs geen schijntje ervan.

Woejoe mata zijn de oogharen of wimpers, de snor heet *boeloe, djoembi, soempi*, de baard of sik *djanggo*, schaamhaar *woejoe kedje* (penishaar).

Het haar speelt een belangrijke rol in de animistencultus, zodat Dr Kruyt, mij omtrent de heruitgave van de drie delen over de bare'e sprekende toradja's zeide: daar gaat bij wijze van spreken het halve boek over.

Tengevolge van het animisme vindt de aanhanger daarvan het bij zichzelf waargenomen levensbeginsel n.l. dat zijn leven gedragen wordt door zielestof overal buiten zijn persoon terug. De zielestof, levensstof, in het maleis *soemangat*, is een levenselixer, waardoor de mens op aarde leeft, die steeds van de een op de ander overgaat (zielsverhuizing). Alles wat verband houdt, van invloed is op die zielestof, beschouwt hij als van het hoogste belang. Blijkbaar immers wordt de zielestof als een bepaalde hoeveelheid gedacht, zodat men sterft, als die hoeveelheid te zeer is geslonken. Het animisme is vol van magische invloeden d.w.z. van beïnvloeding van die zielestof. Allerlei zaken zijn nadelig voor die zielestof, de bare'e spreken dan van *measa* d.i. onheilbrengend, een verkeerde inwerking op de natuur, een verkeerde inwerking op de natuur, een verkeerde invloed op de adat, op het wereldgebeuren.

Die zielestof gaat in of uit bij de kruin van het hoofd, die daarom

ook, evenals de zielestof zelf, *lanoana* = mensje wordt genoemd. Men is hierop gekomen wegens het zichtbaar kloppen van het bloed in de fontanel. Ook kan de zielestof in- en uitgaan langs de gewrichten en langs de neus, zodat niezen vaak een aanwijzing is, dat er zielestof terugkeert. Die zielestof zetelt ook in planten en dieren en door b.v. de gewrichten met bepaalde planten te bewrijven en te bekloppen tracht men zielestof te doen ingaan.

Zij kennen ook nog een tweede ziel, een geestelijke ziel, een dodenziel, die slechts op de voorgrond treedt na het aardse leven, de bare'e noemen haar *angga*. Dit is slechts een aetherisch, ontastbaar gedeelte van de eigenaar, een schaduw, een spiegelbeeld, maar dat van de andere kant meer persoonlijk schijnt te zijn dan de onpersoonlijke zielestof.

Voor het behoud van die zielestof is urineren en defaeceren soms gevaarlijk en soms heilzaam. Zeer van belang ook is een goede behandeling van de tranen, adem, het speeksel, sperma, menstrueel bloed en tenslotte alles wat groeikracht heeft. Haren, nagels en tanden vertegenwoordigen voor de primitief magische kracht, houden magische energie verborgen, verpersoonlijken kracht.

Bij de bare'e worden de nagels niet zo belangrijk geacht, maar lang haar is een waarborg voor een lang leven. Mannen binden een lok haar van beviende vrouwen aan hun zwaard, een meisje geeft een lok haar aan de geliefde als een deel van haarzelve. Door een haar weg te werpen werpt men een leugen van zich af of incestusmisdad of zijn onheil en ziekte. Bepaalde vliegen trachten een haar te bemachtigen voor het dodenrijk, dan sterft zo'n persoon.

Van het haar van een overledene wordt een deel bewaard en daar moet men zeer voorzichtig mee omgaan, want men verlamt door dat bezit de van het lijk uitstromende kracht om b.v. de akkers te bederven. Door dat haar en de nagels en het hakmes (ijzer) van de dode krijgen de levenden macht over hem. Als men dat haar kwijt maakt (door het b.v. te verbranden) of zelfs maar aanraakt, moet men een hoge boete betalen.

Zij cultiveren ook het haaroffer. Een dode muis op de weg is een slecht voorteken en men bindt als offer een haar vast aan een stengel in de nabijheid. Een moeder moet weg van haar kinderen en bindt een paar hoofdharen aan dat van haar kinderen vast, opdat het kind niet zal voelen dat het alleen is. Iemand verdwaalt in een bos en stopt wat hoofdharen in een boom als een *pars pro toto*-offer. Als het haar wordt gewassen wordt het waswater soms opgedronken door degene die kwade invloed van de bezitter van het haar heeft ondergaan of zou kunnen ondergaan.

Het snijden van het haar is niet geoorloofd, als men in taboe-toestand is, b.v. ziek is, dan zou de ziekte een kwaadaardig karakter aannemen. Het mag ook niet geschieden bij een zwangere vrouw of bij een vrouw wier man op reis is.

Vooraf loshangende haren verspreiden magische energie, zodat b.v. plantsters op het veld de haren los moeten laten hangen, opdat de rijst zolang mag worden als hun haar. Maar bij de oogst zou loshangend haar schadelijke energie loslaten en moet de hoofddeuk het bijeenhouden totdat de oogst vergevorderd is. Tijdens de reis van haar man mag de vrouw de haren niet los laten hangen.

Men mag niet kammen (luizen zoeken) bij avond of nacht, het vermindert de kracht van de kammer. Zeker is dit niet geoorloofd bij een slapende, die door zijn bewusteloosheid toch al magisch zwak is, hij zou ervan sterven.

De man moet zich het haar laten snijden door zijn vrouw en de

vrouw door haar man, anders is het onheilbrengend — *measa* — voor degene die het niet heeft afgesneden (niet voor degene die zichzelf het haar laat snijden).

Erg bang voor toverij met het haar is men niet, men werpt het vrij slordig weg (het afgesneden). Hier en daar wordt het begraven. Wel is men in verschillende streken bang, dat het weggeworpen haar zal worden verbrand.

De tanden worden niet weggeworpen, maar begraven of bewaard (met de dode worden ze meegegeven), opdat niemand er macht over krijgje. Het bloed is het meest sterke bestanddeel van de mens; bloed straalt magisch uit, vooral menstrueel bloed.

Ook hoenders en andere vogels, planten en bomen bezitten magische kracht.

Ik plaats deze gegevens over het animisme en de zielestof hier, omdat blijkbaar het haarcomplex in dezen de voornaamste rol speelt; over het haaranimisme bij de toradja's is ook het meeste geschreven:

A. Winckel, Animisme en Christendom, Den Haag, 1913 (waarin verwerkt: J. Warneck, Die Lebenskräfte des Evangeliums usw., A. Kruyt, Het animisme in den indischen archipel, en andere bronnen).

Niet onvermeld wil ik laten: F. D. E. van Ossenbruggen, Het primitieve denken zoals dit zich uit voornamelijk in pokkengebruiken op Java en elders, Bijdrage tot de prae-animistische theorie, Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië, Deel 71, 1916, vooral Hfdst. X. — De magie van haar, nagels en tanden, Hfdst. III — Het magisch denken.

A. C. Kruyt, Measa, eene bijdrage tot het dynamisme der Bare'e sprekende Toradja's en enkele omwonende volkeren. Bijdragen tot de taal-, land- en volkenkunde van Nederl.-Indië, Deel 74, 75, 76, 1918, '19, '20, I, II, III, zie vooral Dl. 75, II, p. 93-109.

N. Adriani en A. C. Kruyt, De Bare'e sprekende Toradja's van Midden-Celebes I, II, III, Batavia 1912, (III) 1914. Zie vooral X Geestelijke en godsdienstige begrippen. Dr. Kruyt heeft een geheel nieuwe en omgewerkte druk persklaar liggen.

A. C. Kruyt, De West-Toradja's op Midden-Celebes. Verh. Kon. Ac. v. Wet. Lett. n. reeks dl. XL, A'dam 1938, 5 delen, Ite deel hfst. VI De mensch in zijn strijd tegen de hem omringende machten 234-345.

Marindinees

Het woord voor hoofdhaar is *mbavak* en daar is verder niets bij te vertellen dan dat de marindinezen hun hoofdhaar zeer lang laten groeien, het met allerlei tressen en invlechtsels versieren en nog langer maken, zodat het bij de ongehuwde meisjes tot over het middel neerhangt. Als ze gehuwd zijn, wordt het tot de schouder afgeknipt. Deze gewoonten schijnen niet tot enigerlei zeggwijze aanleiding te hebben gegeven.

Een rijker woord is dat voor lijfhaar = *roer*. Bij ons roept het woord haar op de eerste plaats het idee van hoofdhaar op, maar bij hen is de haargroei, samenhangend met de puberteit, een dagelijks zichtbaar en te volgen feit, vandaar de uitdrukking: *roer-né* = zonder lichaamshaar, nog jong, zonder kracht of ervaring. *Roer* duidt ook aan: wol, nesthaar van vogels, op haar gelijkende vezels, b.v. van ontbolsterde klappernoot.

Ofschoon zij zo'n zorg besteden aan hun geweldige haardos, schijnt die toch niet als attractief ervaren te worden en ofschoon het een oerwoud is met de nodige verscheurende beesten, schijnen ze toch niet daarmee te verbinden het idee van verward, ruig. Daar ze het haar in dikke tressen samenbinden, is het te begrijpen, dat „één haar” voor hen niets zegt. De baard heet *hâz* en dat is tegelijk de aanspreking voor vader of oom, omdat het dragen van een baard kenmerkend is voor een oudere man. De *oetoepe hâz*, d.i. de baard van de lip, is de snor.

Het schaamhaar van de vrouw heet *bisa-roer* = haar van de Venusberg, of *oer-a-roer*, wat een verdubbeling van *roer* is en dus aanduidt: het haar bij uitstek, en tenslotte *jévaroer*, waarvan de verklaring onzeker is, *jé* is het kelkblaadje van de klappernoot en dat lijkt op de Venusberg.

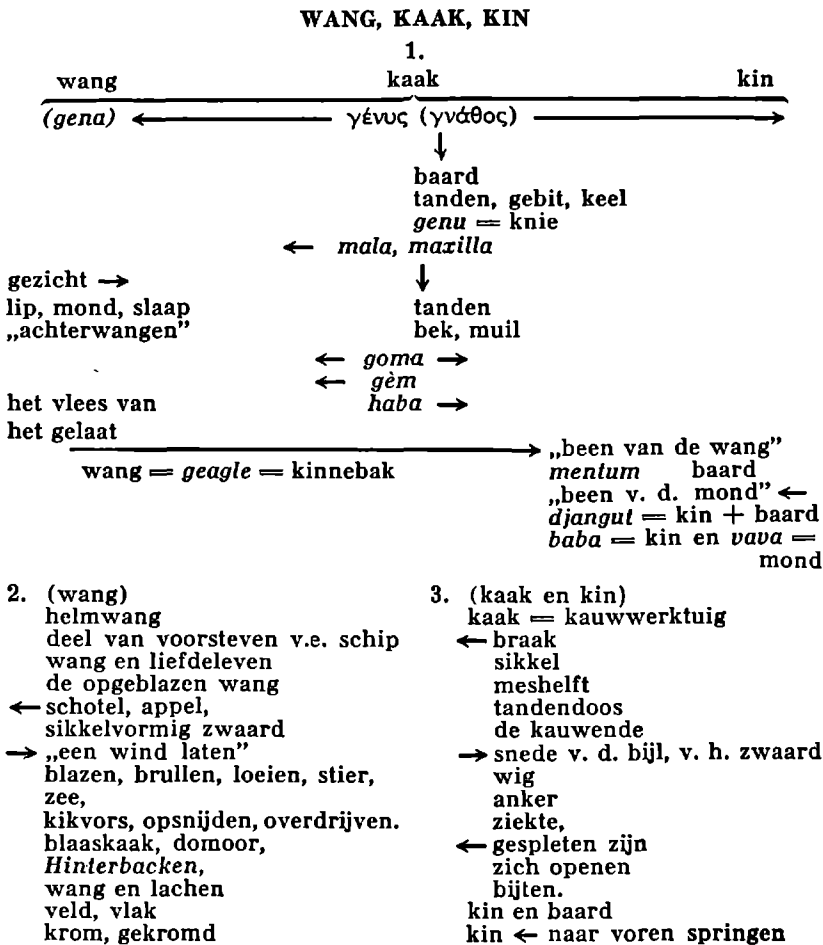
Het schaamhaar der mannen wordt aangeduid met *haoezi*, dat Geurtjens verklaart als „die uitkomen”, en *kaho-roer* = haar van de lenden, van de gordel.

9. WANG, KAAK, KIN

Ad 1. Bij ons en in de meeste westeuropese talen bestaat er een duidelijk onderscheid naar benaming en begrip tussen wang, kaak en kin. Maar toch is vooral het kaakbeen zo sterk verbonden met de wang en de kinnebak, dat hier de bron ligt van allerlei verschuivingen en de verschillende benamingen bij eerste kennismaking een vrij verward beeld vertonen.

Het gr. γένος betekent volgens Boisacq primair kaak, eigenlijk de onderkaak, de kinnebak, en vandaar kin. Met dit woord zijn vele woorden verwant. We vermelden eerst gr. γενής = snede van een bijl, wat ook het grondwoord zonder meer kan betekenen, γενειάς = baard, terwijl verlengde vormen zijn γναθμός en γνάθος, dat ook nog uitdrukt: tanden, gebit, snede, keel, engte, en zelfs vuur. Verder horen bij γένος het lat. *gena*, dat het woord is voor wang en waar *genuinus* een afleiding van is, b.v. in *genuinus dens* = wangtand of kies; oi. *hánuh* = kaak, arm, *gnaut* = kaak + wang, corn. *genau*, bret. *genou* = mond, gall. *gen* = wang, kin, got. *kinnus* = kaak, wang. Schrader (635) haalt er bij kymr. *gen* = wang, kin en iers *gin* = mond. Walde gelooft aan verbondenheid met *genu* = knie, enz.: hierop zullen we nader ingaan bij de knie. Het voorafgaande demonstreert wel duidelijk, dat kaak, wang en kin semantisch aardig door elkaar zijn geschud.

Maxilla, diminutief van *mala* (ze betekenen allebei op de eerste plaats kaak) is in het volkslatijn ook wel gebruikt voor wang (Meyer-Lübke 7). Zauner (402 vv.) haalt veel verschuivingen aan uit andere lichaamsdelen naar de wang: vanuit de kaak,

mascella, mejilla, massalla, enz., *ganassa* van gr. γνάθος enz.: vanuit gezicht: *face, facci, fáccj'* enz. en *vista, vesta*, enz. (*videre*); en een paar woorden vanuit de lip, mond, slaap, achterwangen, keel of tandvlees. Lat. *mala* kan behalve kaak en wang ook: tanden, bek, muil aanduiden.

De drie volgende woorden, die bij eenzelfde negerwortelcomplex horen, betekenen op de eerste plaats kaak, maar het eerste *goma* duidt ook kin en wang aan, *gēm* ook wang en *haba* ook kin (Homburger 67).

De andamanen noemen de wang *ön-i-g-bòi* = het vlees (*ön-i-bòi*) van het gelaat (*g*), terwijl hiervan *-bi-* wordt gebruikt samen

met *-dange* = been tot het vormen van *ön-i-bi-dange* = lett. been van de wang en bedoeld wordt de kin of kinnebak (Brown 48).

Ags. *geagl* betekent tegelijk wang en kinnebak en Thöne (50) vergelijkt daarmee het mnl. *gagel*, *gêgel* = gehemelte, tandvlees.

Het echte lat. woord voor kin is *mentum*, dat echter ook baard betekenen kan, terwijl *barba* volgens Zauner (406) reeds kin moet hebben betekend, daar deze overdracht in de romaanse talen wijd verbreid en o.a. in Spanje het gewone woord is. Het is vanzelfsprekend, dat kin en baard met elkaar in verband werden gebracht. Ook in de negertalen komt het voor, dat b.v. *same* tegelijk kin en baard betekent (Homburger 67), ofschoon men gewoonlijk geen apart woord kent voor de kin, maar het uitdrukt met een samenstelling als: been van de mond. „Ailleurs le menton et la mâchoire ou la joue sont confondus” — merkt Homburger op.

Behalve dat jav. *djaŋgut* = kin hetzelfde woord is als mal. *djaŋgut* = baard, is ook nog opmerkenwaard, dat tag. *baba* = kin hetzelfde woord is als madg. *vava* = mond (Brandstetter 51).

Er bestaan verschillende woorden voor wang in het kikongo. De voornaamste woorden zijn: *bundi* (Laman 75), *bánga* (18) en *báaka* (9), terwijl het kuiltje in de wang *bí ifama* (35) wordt genoemd (dit woord hoort bij een algemener betekenisgeheel waarvan het voornaamste grondbegrip is inkerving). *Bu kúnya* (66) duidt tegelijk kaak en tandvlees aan, *bu būni* betekent alleen kaak (60), evenals *bu fifini* (62), *mbanga* (521) is tegelijk kaak en wang, en *bu fingini* wordt gebruikt voor gehemelte en tandvlees. Voor aanduiding van de kin vond ik *bofo* (49).

Ad 2. De Duitsers spreken van *Wange*, *Backe*, *Backen*, het laatste kan wang, koon en bil betekenen; het eng. woord is *cheek*, het fr. *joue*, het it. *guancia*, het sp. *mejilla*. Het lat. *gena* werd reeds besproken. Het gr. -ιον, πᾶρχιον, att. παρειά is het woord voor wang en volgens Boisacq en Walde ontstaan uit *par-aus-ia*, waar *os* inzit, zodat het eigenlijk betekent: wat opzij van de mond is. Het wordt ook overgedragen op de wangstukken van de helm, en op een gedeelte van de voorsteven van een schip (Morel 45, 52). Lat. *gena* heeft zich bijna in geen enkele romaanse taal gehandhaafd, bijna overal ontstonden afleidingen van *maxilla*. Maar daarnaast vinden we een aantal woorden, die eigenlijk niet thuishoren op het gebied, waar ze feitelijk worden gebruikt. Het zijn de volgende: *gauta* zou van gallische oorsprong zijn en wordt gebruikt in een deel van Zwitserland, Italië (als *gota*) en in Spanje; het it. *guancia* zou van *Wange* afkomstig zijn; *gnathos* in Noord-Italië is van duidelijke griekse afkomst. Meyer-Lübke (9) vermoedt, dat het liefdeleven hiervan de oorzaak is: de wang wordt gestreeld en gekust en daarom zou het

kunnen zijn, dat de minnenden om elkaar tegemoet te komen de term overnemen van de andere taal, zoals de romeinse legio-nair zijn germaanse meisje *brutis* = bruid noemde. We zetten hier maar ineens bij, dat kaak in verband wordt gebracht met got. *kukjan* = kussen.

De chinezen spreken van *t'an² sai¹ hsing⁴ yen³* = amandel-ogen en perzikwangen, d.i. vrouwelijke bekoorlijkheid, een knap gezicht, maar zij voegen daar mistroostig aan toe: *hung² yen² po² ming⁴* = rozige wangen arme toekomst, d.i. mooie vrouwen ontmoeten ongeluk, schoonheid brengt geen geluk (Williams 24).

In het hoffelijk javaans heet de wang „de plaats voor het kussen”, *pañarasan* (Brandstetter 72).

Een zeer belangrijk lat. woord voor wang is *bucca*, dat volgens Walde de opgeblazen wang is met klankschilderende wortel **buq* (samenhangend met ndd. *pūpen* = een wind laten, vgl. ndl. *poepen*) die aanduidt: ademen, blazen, waarbij een doffe toon ontstaat. Hiermee hangen samen: oi. *buk-kāra-h* = het gebrul van de leeuw, *bukkati* = blaft, gr. βύκτης = huilend, ob. *bučati* = brult, *bykj* = stier, lit. *būkczius* = stotteraar, mhd. *pfūchen* = snuiven, ndd. *pogge* = kikvors, miers *bochna* = de (brullende) zee, cymr. *bugad* = het loeien. Natuurlijk horen er ook bij: *bucco* = de bolwangige, blaaskaak, domoor en *bucculentus* = bolwangig. Dit *bucca*-complex demonstreert het bizon-der aspect van de opgeblazen wang met de bijbehorende geluiden, die een associatie oproept met de *Hinterbacken* en tegelijk het beeld veroorzaakt van de dikdoener, die zich opblaast als de kik-vors uit de beroemde fabel: vergelijk dt. *die Backen voll nehmen* = dik doen, opsnijden, overdrijven. Interessant is de kikongo-uitdrukking *mabandi mafūngana* = dikke wangen, d.w.z. een beledigend woord (Laman 165).

We bespraken reeds de verschillende verschuivingen in het romaans vanuit woorden voor kaak, gezicht, lip, mond enz. — nog dienen vermeld *gauta*, *gôta*, *galta*, *golta*, die volgens Zauner (404) stammen van *gabata* = schotel en dus een beeldende uit-drukking geven, evenals *pommelte*, *maçã do rosto*, *pumlin dla faça*, die de wang opvat als een appel, vgl. ons wangen als belle-fleuren. Ondanks de stelling van Meyer-Lübke houdt Goldberger (32 v.), dat *gabata* afkomstig is uit de soldatentaal en oor-spronkelijk helmwang heeft betekend, *falcă* = wang is ook ont-staan uit *falx* = sikkelvormig zwaard.

Interessant is ook het ags. *smaer(e)* dat volgens Thöne (100) samenhangt met *smaeran* = lachen; hetgeen heel goed valt te begrijpen, daar de wang met of zonder kuiltje functioneert in het lachend gezicht. Thöne geeft allerlei woorden uit het oud-indisch, oud-bulgaars, grieks en latijn, die tot dezelfde wortel als *smaeran* behoren; omdat ze echter niet worden gerelateerd tot

de wang behoeven ze niet te worden vermeld. Walde zet bij *mirus* ags. *smāere* = lip en *gālsmaēre* = „given to joking and laughter”.

Het ags. *wonge*, dat dus hetzelfde woord is als het algemeen germ. *wang*, ohd., os. *wange*, mhd., nhd. *wange*, on. *vangi*, enz., gaat volgens Thöne (117) terug op ags. *wong*, on. *vangr*, got. *waggs* = paradijs, veld, waardoor de wang dus blijkbaar wordt opgevat als het veld of vlak van het gezicht. Hierbij zetten Franck-Van Wijk ook woorden als oi. *vāñcati* = gaat krom, *vakrā* = gebogen, krom, waardoor we de verbinding zouden krijgen: gebogen vlakke. Heel veel lichaamsdelen gaan terug op grondbetekenissen, die gewelfd, krom betekenen; hetgeen niet bevreemdend is, daar het lichaam een typisch agglomeraat is uit allerlei bochten en krommigheden.

We mogen niet achterwege laten de d. *Backe am Sofa* en het geweer (Wigand 64).

Ad 3. *Kinnlade*, *Kinnbacken* betekent: kaak, kinnebak; in het engels spreekt men van *jaw* (*bone*), in het frans van *mâchoire*, italiaans *mascella*, spaans *mandibula*. Het lat. *mala* en de diminutief *maxilla* zijn volgens Walde waarschijnlijk afgeleid van *mando* = eten via *mand-slā* en beschouwen dus de kaak en kinnebak als het kauwwerktuig. Bij dat beeld van de kaak als kauwwerktuig en alles kapotmakende, vermalende splijter behoren een aantal andere voorstellingen. Zauner verschaft ons een aantal beeldende uitdrukkingen als: *gramola dei denti*, *brego*, die braak, vgl. ndl. hennepbraak, betekenen: *falcă*, *felkîte*, die sikkel betekenen; *cache-te*, dat mesheft aanduidt — deze alle slaan dus op de kaak als etenssplijter.

De kaak heet ook de doos waarin de tanden steken: *cais*, *chais*, enz., balk: *barra*, *carrilho*, en tenslotte: de kauwende: *mâchoire*, *machoir*, *matzoura*, enz. (Zauner 400 v.). Het gr. γένυς, γνάθος betekent als kaak ook snede van de bijl en het zwaard (Morel 45). Volgens Gerber spreekt Aeschylus (Choeph. 273) van „de kinnebak der ziekte” en elders (Prom. 64) schrijft hij aan de wig een kaak of kinnebak toe en Pindaros (Puth. 4, 24) aan het anker (Gerber 346). De kaak met de tanden erop, die van onder dikker naar boven scherp toelopen, werkt en doet denken aan een wig en aan alles wat door zijn scherpte een klomp uit elkaar kan doen splijten. Thöne laat ags. *geaftas* = kaak, kinnebak, slokdarm steunen op de idg. wortel **ghabh* = gespleten zijn, waar ook *gabel*, gaffel van afhankelijk zijn (56). Met het wortelcomplex van kaak der negertalen, staat ook in verband *ñabde*, dat betekent: zich openen van een spleet of scharnier (Homburger 68). Tenslotte moeten we vermelden, dat kaak waarschijnlijk etymologisch samenhangt met nperz. *gazidan* = bijten.

De kinnebak bestaat oorspronkelijk uit twee delen, die samengroeien, zoals de delen van de hersenpan. Bij de mens is dat niet meer te zien, bij dieren beter — ik geloof echter niet, dat we hierin een grond kunnen zoeken voor het splijt-aspect, dat blijkbaar is verbonden met de kaak en kinnebak, want de taal-makende gemeente, waar de semantiek rekening mee moet houden, produceert niet haar betekenissen vanuit een wetenschappelijk fond, maar vanuit hetgeen zij duidelijk en gewoon ziet, hoort, voelt. Daarom brengen wij de betekenis van splijten in verband met het openen en sluiten van de beide kaken.

De west-europese woorden voor kin zijn: d. *Kinn*, eng. *chin*, fr. *menton*, it. *mento*, sp. *barba*. We hebben reeds gewezen op het gemakkelijk te begrijpen verband tussen kin en baard. Walde legt een verbinding tussen *mentum* en *eminere* = naar voren springen.

Nederlands

Het is opvallend, zo weinig als deze drie op de fantasie der nederlanders hebben ingewerkt.

De wang wordt ook wel koon genoemd en daar is het „kind met de blozende konen” de enige interessantheid. Vervolgens zijn er zachte, donzen, fluwelen wangen, en natuurlijk: tranen biggelden over hare wangen, terwijl er ook nog wel eens een kneepje in de wang wordt gegeven. Christus sprak: zo iemand u slaat op de ene wang, biedt hem dan de andere. Maar daarmee is het op, want alleen zij die ermee te maken hebben weten dat de zijwand van een dakvenster, het schild van een kloostergewelf, het zijstuk, klamp tegen een mast, wang wordt genoemd.

Behalve een boven- en onderkaak zijn er nog de „kaken van de dood”, waaraan je kunt ontsnappen of waaruit iemand je kan redden, blozende en ingevallen kaken, en tegenover: iets met stijve kaken beweren van een brutaal heerschap staat het: met beschaamde, rode kaken staan, aftrekken, of ook wel: iemand op zijn kakement slaan. De kieuw van een vis wordt eveneens kaak genoemd en vandaar stamt de term haringkaken.

Bij de kin zij vermeld: een spitse kin, het kuiltje in de kin, de dubbele kin, het kinnetje als de plaats voor een vriendelijke liefkozing en de kinnebak waarmee Samson 1000 Philistijnen versloeg.

Bare'e

De wang heet *pidi* en *woekoe pidi* is het been van de wang, d.i. het jukbeen. *Poe'oe mpidi* = het begin van de wang, d.i. het onderste deel van de kaak.

Maeki pidi = de wang beruiken, d.w.z. de neuskus op de wang.

Het is opvallend zoveel eigennamen met *pidi* voorkomen: *pidi mbawoe*, *pidi baoe*, *pidi asoe* enz., d.i. varkens-, vis-, hondenwang. Deze niet zeer appetijtelijke namen worden vaak gegeven, omdat de geesten vaak afkomen op kinderen met mooie namen.

Adje duidt aan kin, kaak, kinnebak.

Men schijnt die kin sterk te zien als iets kroms: *moadje nawoe* = die akker is zo krom als een kakebeen, *kaadje-adje woeja* = de maan heeft al de vorm van een kakebeen; en omdat dat tegelijk weergeeft: de maan is bijna ten einde, draagt men dat weer over op: *taoe setoe kaadje da sojo* = die man is zijn einde nabij, zodat we het ook aantreffen in de zin van plotseling sterven, omvallen (en sterven) van ziekte.

Mooi is de samenstelling *mantoebo adje* = de kin ondersteunen, d.i. nadenken. Tenslotte spreekt men nog van *adje ngkobati* = kin van de wieg, d.i. de uitsteeksels ervan.

Marindinees

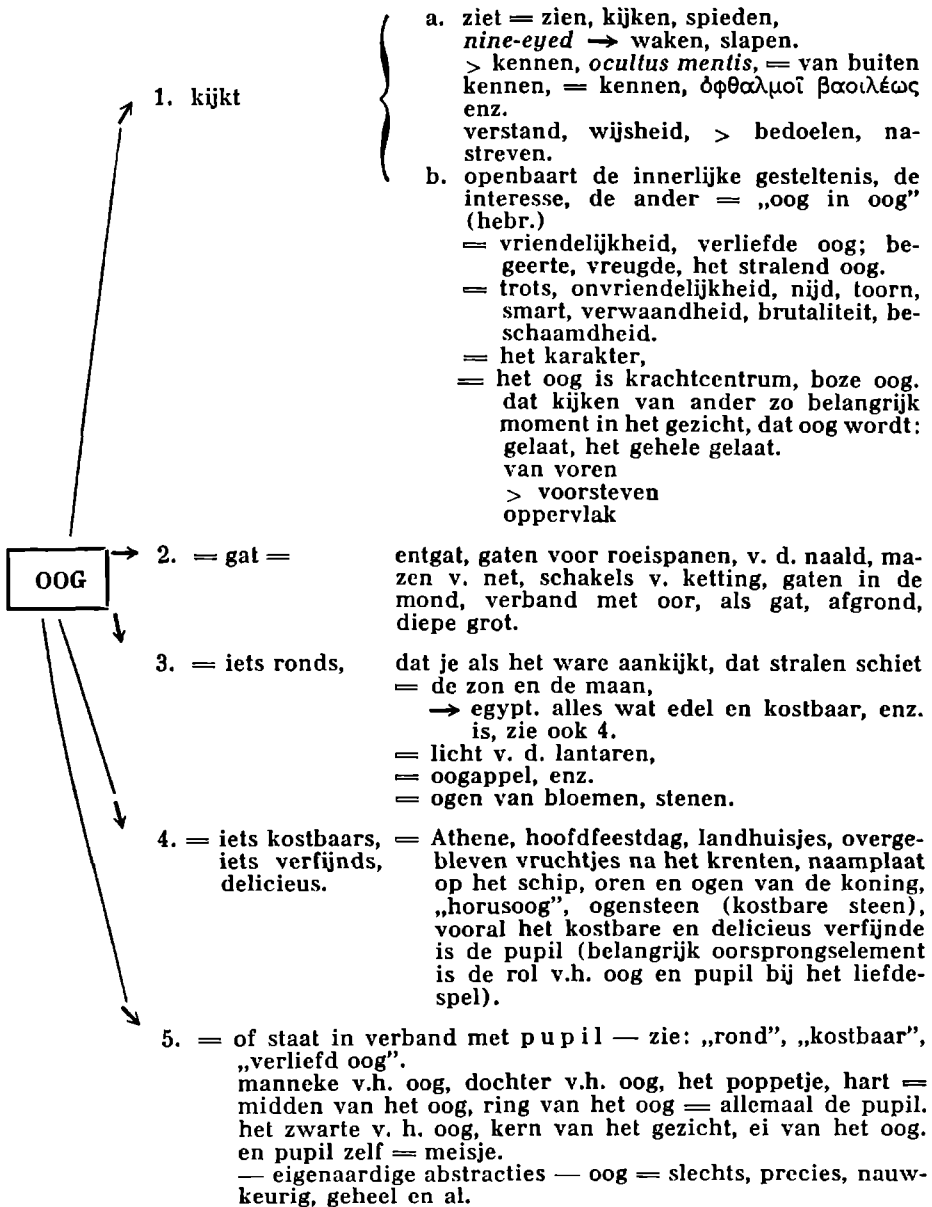
Wang wordt aangegeven met *ahadir*, waar verder niets is bij te vertellen. Kin, kinnebak, kaak, onderkaak wordt door *eté* weergegeven. Misschien staat dit in verband met *tété* = krakelig, zodat *eté* dan kraker zou betekenen. Dit is alles.

10. OOG, OOGAPPEL, OONGLID, OOGWIMPER, WENKBRAUW

Ad 1. Het belangrijkste moment van het oog is natuurlijk, dat het kijkt. Het oog kijkt naar buiten en ziet de dingen. De egyptische hieroglyph van het oog kan ook als bepalingsteken gebruikt worden voor alles wat met het oog in verband staat als: kijken, spieden, wenen, glanzen (zie ook Grapow 115).

Bij de negertaalcomplexen, die L. Homburger bij elkaar groepeerde, vinden we in een eburnees-liberisch dialect *ye* (oorspronkelijk = oog) = zien en bij de bronnen van de Nijl op dezelfde wijze *nale* = zien, *niti* = bekijken en in het bantoe *boka* = bekijken, e.a. (alle oorspr. oog, Homburger 59 vv.). De karaïben noemen het oog *ènu*, en „zien” heeft dezelfde basis *ènè* (Ahlbrinck 150). Iemand die bijzonder goed kan uitkijken en spieden, noemen de amerikanen *nine eyed* en passen het toe op detectives en spionnen (Knortz 77).

Het meest opvallende aan slapende mensen zijn waarschijnlijk hun gesloten ogen: vandaar dat bovengenoemd hieroglyph voor oog behalve: kijken, spieden, ook nog -waken- en bij negatie daarvan -slapen- aanduidt. Ook het bisaiïsch *namata* (*mata* = oog) = wakker en het makassaars *aqmata* = waken (Brandstetter 30). De blindheid wordt in het ewe uitgedrukt met „oog-

vrouw-tje-bezitter" (wellicht „vrouw-tje" als een pejoratief), in het vai met „oog bedekt", het mexikaans met „die harde aarde op de ogen heeft" (Planert 205).

Bij blindheid spreken de bakongo van *búfeva méeso* = dode ogen (Laman 63), de Duitsers schijnen ook „*Die toten Augen*" te kennen. In de ogen manifesteert zich de duizeligheid: *méeso madyengana* = de ogen trillen, draaien rond, *méeso bakama* = de ogen zijn gevangen (550, 10). Het waken wordt bij hen ook in verband gebracht met de ogen: *fuku-fuku ntukidingi kaya méeso* = geheel de nacht zonder de ogen te sluiten (158). Van belang is de uitdrukking *dyéla dya-méeso* = verstand der ogen, d.w.z. oordelen naar het uiterlijk, oppervlakkig karakter, zonder reflectie (140). Vermeldenswaard is nog het eng. *eye-servant*, een knecht die alleen maar goed werkt als de meester erbij staat.

Maar het uiterlijke zien wordt overgedragen op het innerlijke zien van de *oculus mentis*, ὀφθαλμός ψυχῆς. Als de karaïben zeggen: alle schilderspatronen zitten in mijn oog: *papò-rò y-ènu-ru-ta man* — dan bedoelen ze: ik ken ze van buiten; *ènurima* = lett. uit het oog verliezen = niet meer weten (Ahlbrinck 150, 152).

Vanuit het kennen werd het woord voor oog zelfs tot: verstand, wijsheid, beleid. C. J. Bleeker in „De Godsdienstige betekenis van oog en oor" (Rede bij aanvaarding hoogleraarschap te A'dam, Nov. '46, pag. 10) spreekt over Athene, de γλαυκῶπις, d.i. fonkelende van oog, die met stralende, doordringende blik bliksemsnel een situatie doorgrondt en daarom als raadgeefster optreedt voor de mannen, die niet zo snel van begrip zijn.

Bij de mysteriën der Grieken voerde de inwijding tot de ἐποπτεία = de aanschouwing.

Daar horen bij de ὀφθαλμοὶ βασιλέως, de perzische hofraden en de ὀφθαλμός στρατιᾶς (Gerber 345). „De beide oren en ogen van de koning" waren in Egypte de hoogwaardigheidsbekleders, ook de hofdames (secretaressen) van de koningin (Ebers 172). Evenals dat blijkt uit het lat. *videre* en gr. ὄδρα is het zien van het oog het belangrijkste instrument voor het kennen en het akkadisch woord voor het oog *èni* staat in verband met *le'û* = wijs en met *mûdû* = wijzen, geleerden (Dhorme 1921, 526). Dat kennen en dat wijs zijn, tezamen met de uiterlijke manifestatie van een begeerte door de ogen leverde in de taal van Madagascar *imasoina* op = nagestreefd (*maso* = oog) en in Makassar *aqmata* = nastreven (Brandstetter 31).

De Chinezen spreken van: *êrh³ ju² mu⁴ jan³* = oren volgedronken en ogen geverfd (door wetenschap), d.i. iemand die zee veel weet; *mu⁴ pu¹ k'uei¹ yüan²* = de ogen niet ziende de tuin, d.i. volkomen geabsorbeerd in de studie; *shou³, yen³ t'ai⁴ ta⁴* = handen en ogen zeer groot, d.i. spionnen en bondgenoten overal, met veel invloed, iemand die aan de touwtjes trekt, intrigant;

yen³ ming² shou³ k'uai⁴ = ogen helder en hand vlug, d.i. scherp en vlug, een goed oordeel en prompt handelen, beslist type; *yu³ yen³ wu² chu¹* = hebbende ogen zonder pupillen, d.i. blind, dom, iemand die niets in de gaten heeft (Williams 55 vv.).

Het ewe-volk spreekt van „het oog vestigen op mensen”, d.i. zich iemand in herinnering brengen (Planert 306). De basoeto kennen de zegswijze: *o mahlo a bulehileng* = hij is geopende ogen, d.i. verstandig, terwijl *o mahlo a nchocho* = hij heeft door-dringende ogen, d.i. bezit een goed observatievermogen, hij door-ziet de zaak. Merkwaardig is de uitdrukking: *mahlo ha a nkelane* = de ogen nemen niet van elkaar, d.i. men verkrijgt meer kennis door zelf te zien dan door het vertellen van anderen (Van Velsen). Het oog ziet niet alleen de dingen daarbuiten, maar openbaart ook de innerlijke gesteltenis van de kijker, zijn interesse, het openbaart ons de ander. Ons -oog in oog- vindt zijn volmaakte parallel in het hebr. *‘ajin b’ajin* (Dhorme 1921, 526). Het openbaart ons eens anders vriendelijke gezindheid en zo betekent het akkadische *niš êni* naar de letterlijke woorden: opheffing van het oog, en feitelijk: welwillendheid, gunst, object van gunst, favoriet.

Heel bijzonder vriendelijk is -het verliefde oog-. *The sight of you is good for sore eyes*, zeggen ze in Noord-Carolina en algemeen amerikaans is: *sheep's eyes*, voor iemand die verliefde blikken wijdt aan een non-sua. In Engeland hebben ze de aardige zegswijze: *to look babies in the eyes*, voor verliefden, die elkaar in de ogen zien en daar elkaars miniatuurbeelden ontdekken (Knortz 77). Nog zij gewezen op het eng. *to make eyes at* = begerig kijken naar. Hier zijn we aangeland bij de pupil, die we onder nr. 5 apart behandelen. Zeker hangt met deze verliefde blikken samen, dat pupil en zijn afleidingen soms -meisje- betekenen (Zauner 366 vv.). Dit liefdespel wordt ook uitgedrukt met -*liebäugeln*- en als twee *einander zu tief in die Augen sehen*, zijn ze aan elkaar verloren. In langzaam zich omhoogwringende noten laten Wagner Isolde haar en Tristans noodlot zingen: *er sah mir in die Augen*. In de liefdespoëzie van Makassar worden als in het Hooglied allerlei vergelijkingen der lichaamsdelen aangevoerd en haar ogen zijn als *intan taqkeweq* = glanzende diamanten (Brandstetter 73). Het is te begrijpen, dat in de chansons de gestes aan de dames wordt aanbevolen hun ogen in bedwang te houden: *Ne lessiez pas vos iex aler — folement ça et là muser — qui que les iex a trop musables-l'en dit li cuer n'est mie estables* (Fabliaux II, 197; Neubert 84).

-Stralend oog- betekent *ênu namirtu* letterlijk en de akkadischers drukten er -vreugde- of -welwillendheid- mee uit. Perceval heeft „lachende ogen” (Neubert 83). J. Charpentier brengt ons het volgende, bijzonder interessante betekenissen geheel van het

oi. *unmîş* in zijn semantische ontwikkeling: de ogen opslaan, zich openen (van knoppen en het oog), zich openen (van het gelaat), er trekt een lach over het gelaat, glanzen, stralen opbloeien, zich ontvouwen, begrijpen. Dit *unmîş* hoort bij een zeer groot complex waar hij de wortel **smēj*, **smî* = lachen mee verbindt en waarin hij o.a. lat. *mirus* en gr. *μῖρος* plaatst, terwijl toch van dit alles het „opengaan” en het „stralen” van de ogen de grondslag vormen. (J. Charpentier: Zur altindischen Etymologie. Le Monde Oriental 6, no. 8).

-Trots- drukken de joden uit door *rôm* ‘*ayinayim* = opheffing der ogen (de akkadiërs dachten daarbij aan welwillende vriendelijkheid, daar hoort dan een vriendelijk lachende mond bij (Dhorme 1921, 526).

Y-ènu-ru-ta nè y-ènè-yan = hij kijkt mij recht in de ogen, zeggen de karaïben en bedoelen ermee: hij kijkt brutaal en onvriendelijk en scheldt mij uit met de ogen. En ze geven aan de ander de raad: kijk jij hem ook maar evengoed recht in zijn ogen, ofschoon het eigenlijk niet passend is (Ahlbrinck 150).

Bij nijd hoort „*scheeläugig*”. Ook toorn spreekt uit de ogen. vooral bij vrouwen. *Ènu-mènga*, het oog omkeren, betekent bij de karaïben: treuren, nadenken, smart (Ahlbrinck 151). We wijzen nog even op de „*fier visage*” der koene helden, „*le regart doux et simple*” der tedere jonkvrouwen en de „*regart ot de fel serf*” der wilde rovers in de franse chansons (Neubert 85). Goede karakters hebben heldere, glanzende ogen „*les iex clers, vairs*”, maar rode ogen „*les iex rouges con charbons embrasés*” horen bij onsympathieke, wilde, gruwzame, boosaardige mensen, slechte heidenen en reuzen (Neubert 82 vv.).

Volgens Bleeker (De godsdienstige betekenis van oog en oor, pag. 7) is het oog meer als de spiegel van de ziel, en wel een centrum van kracht bij uitnemendheid. Van het oog gaat kracht uit. En hieronder valt de boze blik en het kwade oog, door alle primitieve zielen in vroeger en later tijd zozeer gevreesd.

Het egyptisch kent ook het scheelkijken uit jaloersheid, zie de volgende tekst uit Grapow (116): „de niet geleerde mens staat en werkt, terwijl zijn oog scheel kijkt naar hen die schrijver zijn geworden”, *îw p³ s îwtj h z tj f ‘h’ <hr> b z k îrt.f hnr r.šn*.

Bij de chinezen spelen de ogen voor het beoordelen van de ander een grote rol: *chia¹ i³ paï² yen³* = kijken met het wit van het oog, d.i. verwaand kijken, geen aandacht waardig keuren; *hêng² mei² li⁴ mu⁴* = fronsen de wenkbrauwen en opheffen de ogen, d.i. dictatoriaal: *jou⁴ yen³ fan³ fu¹* = gewoon mens met ogen van vlees, d.i. een ordinair mens, een saaie lummel, onbeschaafd; *kua⁴ mu⁴ hsiang¹ kan¹* = wrijven de ogen en kijken naar elkaar, d.i. een medestudent gelukwensen met zijn vooruitgang; *lêng³ yen³ jo⁴ ch’ang²* = koud oog en hete darmen, d.i.

uiterlijke onverschilligheid, maar innerlijke drift, gemaakte onverschilligheid (het is niet gemakkelijk zijn innerlijk uit zijn ogen te bannen); *lêng³ yen³ jo⁴ hsin¹* = koud oog en heet hart, d.i. als hierboven, gemaakte onverschilligheid; *lêng³ yen³ k'an⁴ tai⁴* = bekijken en behandelen met een koud oog, d.i. koele behandeling, zonder passie; *mei² lai² yen³ ch'ü⁴* = wenkbrauwen komend en ogen gaande, d.i. blikken van verliefden; *ming² mu⁴ chang¹ tan³* = blootstellend de gal duidelijk voor het oog, d.i. buitenmate dapper (zijn ingewanden in gevaar brengend); *mu⁴ chung¹ wu² jên²* = geen mens in het oog, d.i. niemand bekijkend, verwaand, een opschepper; *mu⁴ shun⁴ ju² tien⁴* = ogen stralend als het licht, d.i. stralende ogen, vurige blikken, grote snelheid; *pao⁴ t'ou² hu³ yen³* = een luipaards hoofd en tijgerogen, d.i. indrukwekkend, dapper en woest, krijgshaftig; *t'ao² sai¹ hsing⁴ yen³* = perzikwangen en amandelogen, d.i. vrouwelijke bekoorlijkheid, schoon gelaat; *yen³ hsiao³ yu² tou⁴* = ogen zo klein als bonen, d.i. jaloers, kleingeestig; *yung² êrh³ su⁴ mu⁴* = ordinair oor en gewoon oog, d.i. onbeschaafd, stom (Williams l.c.).

Bij de ewe duidt „oog-zwaarte” schaamte aan en „zijn ogen zijn rood” hij is begerig (Planert 311, 312).

Ook de bakongo lezen de ziel in de ogen van de ander: *diisu kedi* = ogenafgunst, d.i. jaloerse blik, *diisu dyena yandi* = het oog is van hem, d.i. hij is een egoïst, *ñkwa diisu kungsi alukaya* = eigenaar van het oog onder een blad, d.i. een huichelaar (124 Laman), *mfyëlele meeso* = spiedende, goedrondziende ogen, d.i. mooie en trotse ogen (564). In het liefdesverkeer zegt men tegen een jonge vrouw *mfwëla meeso* = kleine ogen, oogjes (561). Wat wij noemen „grote ogen opzetten” wordt bij hen aangeduid met *dingidika meeso* = bewegenloos maken de ogen (121). Tenslotte is *kia kwameeso* licht, klaarheid van ogen, d.i. moed, een kloeke blik zonder brutaliteit (237). *Kànguka meeso* = los zijn van ogen, d.i. schaamteloos of dapper zijn (215).

De basoeto bezigen de volgende zegswijzen: *o ta limme ka leihlo le lebe* = hij kijkt met een slecht oog, d.i. hij is kwaad; *ho halimisa mahlo* = de ogen doen fllikkeren, wordt gezegd van iemand die zich schuldig voelt, b.v. voor de rechter, en daarom niet recht voor zich uit durft te kijken; *ho tona mahlo* = grote ogen maken, d.i. kwaad zijn; *motho ea mahlong* = iemand die in de ogen is, d.i. een beminde of vertrouwde persoon; *ho teha mahlo* = het zweven der ogen (op en neer gaan), d.i. bevreesd zijn, zich niet zeker voelen; *ho alolela motho mahlo* = voor iemand de ogen opvouwen, d.i. iemand een teken geven (met een knipoog). Deze uitdrukkingen ontleen ik aan Van Velsen, voor het zoeloe noteer ik uit M. Hill (zie Bryant 250): *utwele amehlo* = hij draagt hoog de ogen, d.i. hij kijkt brutaal; *amehlo ake kawah-lanzani nawabantu* = zijn ogen ontmoeten niet die van

de andere mensen, hij kijkt immoreel; *ukubeka ngamehlo abonvu* = kijken met rode ogen, d.i. intens verlangen.

Dat kijken van de ander is zo'n belangrijk moment in diens gezicht, dat oog wordt tot het gelaat, het gehele gelaat. Verschillende woorden, die als wortelbetekenis -oog- hebben, betekenen in de negertalen -gezicht-. Zo bij de congo-Nijl. *misu*, bantoe *uso*, *buso*, boeloe *mesu* enz., bij de abess. Nijl *niwt enyin*, enz. (Homburger 59 vv.). Het ideogram -*igi*- = oog vervangt ook *pānu*, *bānu*, *zīmu* = gezicht (Dhorme 1921, 525). Πρόσωπον = gezicht is afgeleid van ὦψ, ὥπος = oog, blik. Uit deze afleiding tot gelaat ging men nog verder en oog werd: van voren, vóór. Het oi. *anikam* = oog = het toegekeerde, de voorzijde, legerschaar (front) (Walde „*oculus*”). De woorden voor gezicht in bovenvermelde negertalen betekenen vaak tegelijk = van voren, vóór (Homb. 54). De voorsteven van het schip wordt ook ὄμμα genoemd (Morel 52). In Ex. 10. 5 wordt gezegd: de plaag der sprinkhanen zal verbergen '*ayin* = het oog = het oppervlak (*surface*) van het land (Dhorme 1921, 528).

Ad 2. Het tweede hoofdaspect is het oog, begrepen als een gat. Bij de triremen noemde men de gaten waardoor de roeispanten naar buiten staken ὀφθαλμοί (Morel 52). Het ags. *eage* heeft ook de betekenis van oog van de naald (Thöne 38). Het gat, waarin de ent wordt aangebracht wordt ὀφθαλμός genoemd, en vandaar ἐνοφθαλμίζω = enten, oculeren en ἐνοφθαλμ(σ)ος = insnijding (Gerber 345, Morel 23). Brandstetter wijst erop, dat bijna in alle maleis-polynesische talen oog overdrachtelijk -gat- betekent, en vandaaruit: mazen van een net (ons woord -mazen- zou samenhangen met *maso* = oog in Madagascar), schakel van een ketting (31). Boisacq verklaart (732) ὀφθαλμός uit: *οπς + θάλμος en θάλαμος, θάλαμη = binnenkamer, holte.

Denken we nog aan Od. 22, 386 δικτόν πολυπῶ = met een veellogig net. De karaïben kennen *kuru-kuru enu-ru* = van een mand de ogen: dat zijn de openingen in het vlechtwerk, en spreken ook van *enu-tò* = van ogen voorzien, wat een vlechtterm is voor open vlechtwerk (Ahlbrinck 150, 151).

Bij de bakongo betekent het woord voor oog *diisu* ook afgrond, zeer diep en *diisu dya Nzadi* = oog van de (rivier) Nzadi, d.i. diepe grot bij die rivier (Laman 124). Het meervoud *méeso* wordt ook gerbuikt voor de mazen van een net (550).

Ook met de chinese woorden voor oog *yen*³ (Couvreur 234) en *mu*⁴ (582) wordt een rond gat aangeduid.

Ad 3. Vervolgens is het oog rond en daarom wordt het vergeleken met allerlei zaken, die rond zijn, die je als het ware aan-

kijken en waarvan iets stralends uitgaat, zoals ook ons oog stralen schiet.

Zon en maan worden oog genoemd. De zon is het ἡρὸν ὄμμα of het ὄμμα αἰθέρως en de maan het νυκτὸς ὄμμα of νυκτὸς ὀφθαλμὸς (Gerber 345, Morel 23). Ook in het engels heet de zon *the eye of day*.

Het stralende van het oog deed het licht van de lantaarn als het λαμπρὸν ὄμμα zien (Morel 45). Allerlei ronde dingen, die je als het ware aankijken worden -oog- genoemd: Dhorme geeft aan, dat bepaalde stenen in het semietisch zo werden geheten en Goethe heeft het over de „*Kinderaugen der Blumen*”.

Bij de akkadiërs is de maan *ēnu* = het oog der hemelen en der aarde, in *šame ū irsiti* (Dhorme 1921, 529). In het nieuw-pommers en botukudisch heet de zon „het oog van het daglicht” en „het oog van de dag” (Planert 301). Ook het kikongo *dīisu* duidt aan punt op een lap stof, ronde vlek. In Egypte werden zon en maan de ogen van de hemel genoemd (Ebers 131 vv.), de ogen van de hemelgod Horus, het rechteroog is de zon en het linker de maan. Als hij de ogen opendoet is er licht. Osiris als zonnegod heeft als ogengodinnen het tweelingpaar Isis en Neph-tys. De maan wordt genoemd *šbkot* = het zwangere oog, omdat de maan zich vult als de schoot van een zwangere (142). Alles wat edel, goed, kostbaar, nuttig is, vloeit voort uit de ogen van de lichtgoden en wordt kortweg „horus-oog” geheten: hierover nog meer in het volgend punt.

In het mal. *mata-hari* en madag. *maso-andro* heet de zon: het oog van de dag (wij kennen nog wel de spionne Mata Hari uit de vorige oorlog) (Brandst. 31). Bij de karaïben haalt men *ēnu* = oog bij *weyu* = zon om het lichten van de zon en bij negatie de verduistering aan te geven (Ahlbrinck 150, 519-520).

Maar wat het alles overheersende is van dit aspect is de oog-appel, die volmaakt rond het stralen schietende en alles tot zich concentrerende middelpunt is van het oog. Zoals wij spreken van oogappel, nemen ze in de romaanse talen andere ronde vruchten ter vergelijking. Ze spreken van: *pruno de l'uei*, pruimpje van het oog, en van: *burèla* = oogkogel (Zauner 366-368). De pupil zal ook bij 4 ter sprake komen en tenslotte in 5 zijn eigen plaats krijgen.

Ad 4. Het oog is ook iets kostbaars en zouden we hier niet meer zakelijk dan psychologisch de betekenissen groeperen, dan zou het niet op de vierde plaats komen. Het oog is iets heel fijns, iets delicios. Athene is het „*Graeciae oculus*”, Corinthe en Carthago de „*oculi orae maritimae*” (Gerber 345). De romeinen noemden iets verrukkelijks *ocellus*, zo Cicero zijn kleine landhuizen: „*ocelli Italiae*” (Morel 69). Morel (23) zegt, dat bij het

krenten de overschietende vruchtjes -ogen- werden genoemd en verwijst naar het franse *tailler à deux, à trois yeux* = *laisser sur la branche que l'on coupe deux, trois boutons à fruits*. Wij veronderstellen dus dat men hier sprak van „oog” wegens de kostbaarheid van de overschietende vruchten en niet wegens de vorm ervan. De plaats waarop de naam van een schip wordt geschreven werd -oog- geheten (52).

In het mak. vinden we: *mata-nna gau-k-a* = oog zijn feest dat, wat betekent: de hoofddestdag (Brandst. 31). De reeds eerder aangehaalde egyptische uitdrukking „de beide ogen en oren van de koning” duidt ook nog de rijkshelften aan en daarin moeten we wellicht zien, hoe zeer de pharao zijn landen aan het hart gingen.

Merkwaardig is de sesoeto-uitdrukking: *ke leihlo* = hij is in het oog, d.i. plaatsvervanger. Dit wordt gezegd van iemand die door een opperhoofd wordt gezonden om hem te vertegenwoordigen: die is dan de *leihlo la morena* = het oog van het opperhoofd. Als iemand een ander vraagt op zijn kinderen te passen gedurende zijn afwezigheid is die zijn *ke leihlo laka* = hij is mijn oog (Van Velsen).

Een heel apart complex vormt het „horusoog”. Uit de ogen der lichtgoden en Horus in het bijzonder vloeit voort alles wat edel, kostbaar, goed, nuttig is, alles wat natuurproduct is: olie, reukwerk, edelgesteente, specerijen, geneesmiddelen, vuur, honing, kostbare zalven, vlas.

Dit hoort bij een anthropomorphische natuuropvatting, die aanknoopt bij de moord op Osiris en de bloedige strijd van Horus met Seth. Behalve uit het oog komen er ook weldadigheden voort uit het speeksel, blijkbaar uit het merg van schenkel, rug en benen, uit het zweet en uit de neusbloeding en uit zijn tranen groeien welriekende planten. Als de zon zwak wordt, laat ze het zweet van haar lichaam vallen, dat is de regen, en die regen wordt weer tot planten. Ook wel laat ze als een grijsaard het speeksel uit haar mond druppen en dat is de sterke egyptische nachtdauw. Een geheimnaam voor geneesmiddel is *wd3.t* = heilsoog (nl. van Horus). Zo wordt b.v. genoemd een kostbare zalf tegen zieke huid (die in Egypte veel voorkwam), welke werd bereid uit de moringaplant = *b3k*. Ook heel Egypte werd wel genoemd „land van de moringaplant”, dus naar dit heilsoog. Het voorafgaande ontleen ik aan Ebers (146, 150, 152, 117). Grapow (114 vv.) geeft ook vele voorbeelden waarin ambtenaren en secretarissen genoemd worden: ogen van de koning; soms: ogen, oren en tong van hun heer. Hij bespreekt eveneens het Horusoog als metafoor voor alle goede gaven. Egypte zelf wordt volgens hem evenzeer „het heilige oog der goden” geheten.

Interessant is dat zij ook de vlugge blik van het oog (ogenblik)

kennen: „uw gang zij sneller als het zien van het gezicht, haast u sneller als het knippen van het oog”, *’h3’h tw r ttm(?) ’ir.t*

Zie overigens aangaande dit uitgebreide Horusoog-complex S. A. B. Mercer, „Horus, Royal God of Egypt” (Grafton, Massachusetts, U.S.A. 1942 — belangrijk bibliographisch materiaal levert J. Janssen bij de bespreking hiervan in *Bibliotheca Orientalis* Juli 1946).

Op een heel bijzondere wijze vertoont de oogappel dit aspect van kostbaarheid en connoteert aan zich het idee van iets delicaus. In hem concentreert zich het kostbare bezit van het gezichtsvermogen en hij is het belangrijke, interessante en geheimzinnige convergeringscentrum in de vriendschaps- en liefde-uitwisselingen. We verwijzen naar 5.

Ad 5. Wat in het oog het meest interesseert is de pupil. Zij trekt het meest de aandacht. Er zijn allerlei beeldende uitdrukkingen. Het is een poppetje, zo vinden we het in allerlei romaanse talen: *poppa, pupella, popola, pupin, pupet, pôpôn*, enz.; ook met andere woorden, die poppetje betekenen: *nina del ull, nino, ninna, nennella, bambên d’lôc, putina, fantinetta, petito* enz. Al deze woorden betekenen tegelijk popje en kindje (Zauner 366 v.). De oogappel is dus het kindje, poppetje van het oog en dat -popje- kan ook -meisje- betekenen. Datzelfde *pupilla* = meisje, dochttertje van het oog vinden we ook in het gr. *κόρη* en in het hebr. *bat ‘ajin* = dochter van het oog. Ze spreken ook wel van *’išôn* = het manneke, vergelijk het arab. *insân el ‘ain* = man van het oog en de bekende tekst van Ps. 17, 8 *šámrêni b’išôn bat ‘ayin* = bewaak mij als het mannetje, de dochter van het oog. In het akkadisch heet de pupil: *lib êni* = het hart, d.i. het centrum van het oog (Dhorme 1921, 529).

De egyptenaren noemen eveneens de pupil „het meisje in het oog” (van Horus) *hwn.t. imj.t. ’ir.t Hr* (Grapow 131). Planert (298 v.) geeft de volgende uitdrukkingen voor oogappel: nubisch „man van het oog”, siamees „kind van het oog”, ixil „kern van mijn gezicht”, nieuw-pommers „ei van zijn oog”.

De kikongo-uitdrukking is *mwana adiisa* = kind van het oog (645) of *ndubi*, dat beeldje betekent (Laman 673).

De karaïben spreken van: *ay-ènu-ru kariña-rî* = het mannetje in uw oog (Ahlbrinck 150), en daarmee bedoelen ze blijkbaar hetzelfde beeldje in de oogappel, dat de aanleiding werd tot de uitdrukkingen popje, kindje, meisje, wat vooral verliefden ontdekken als *they look babies in the eyes*.

Uit het voorafgaande is duidelijk, dat vele volken, onafhankelijk van elkaar, de pupil „poppetje”, „meisje”, „manneke” noemden, zodat de door J. Schrijnen (in *Collectanea Schrijnen*, Nijmegen-Utrecht 1939, *Das Auge in der Sprache*, p. 173) geciteerde

mening van v. Wilamowitz „*Den Kosenamen für den Augapfel haben die Athener aufgebracht, die Römer haben ihn übersetzt, und die modernen Sprachen verwenden das lateinische Lehnwort ohne Empfindung seiner Bedeutung*” — onrecht doet aan de capaciteit tot taalcreatie; hetgeen ook door J. Schrijnen wordt geconstateerd ten aanzien van de romaanse talen.

De oogappel is het licht van het oog: *luce dell' ochio, lucciola dell' occhio, lum d' l'oc, lumen, luminell* (Zauner l.c.), vergelijk het gr. γλήνη, wat eigenlijk „het glanzende, stralende” betekent.

De pupil als het oogpruimpje, de oogkogel hebben we al besproken. Een enkele maal vinden we ook de pupil aangeduid als „het zwarte”. Zo in Ascoli: *nire de l'uocchi* (Zauner 368). Dat hoort bij de volken, die zwarte ogen hebben en in de germaanse landen zal men het nergens aantreffen. Bij de negers van de Nijl-tchadstreek wordt gezegd: *wa umma* = pupil en lett. het zwarte van het oog (Homb. 61). In het ags. kende men behalve *eag-aeppe* voor pupil *eag-hring* (Thöne 38). Vergelijk ook on. *augasteinn*, zw. *ögensten*, deens *øjesten* = oog-steen; dial. zw. (*ögon*) *parla* = parel; dial. zw. *ögenstjärna* = oogster, *ögenspegel* = spiegel (T. Arnoldson, *Parts of the Body in Older Germanic and Scandinavian*, Diss. Chicago 1915, 19).

Ook zonder meer wordt de oogappel gelijkgesteld met het oog. Overal spreekt men van zwarte, blauwe, grijze ogen, waar het eigenlijk gaat over zwarte, blauwe, grijze pupillen. Het haoussa *ijia* en het senegalees *esís* behoren bij één der oogcomplexen, die Homburger (60) bij elkaar heeft gezocht. De pupil wordt benoemd vanuit „het ziende” in verschillende romaanse talen en dialecten: *visoun, vison, vistoun, bistou, vist, visoire, visola, vwey, voyant* (*vis* + suffix *one, visit* + suffix *one* enz.); *voyon, veugnon*, enz.; *lènèta, luneta, lounetta, petita lounetta* enz. (bril) (Zauner l.c.).

Appendix

Brandstetter (l.c.) geeft enige moeilijk te begrijpen betekenissen: *sa-mata* = slechts, *sa-mata-mata* = ganz und gar, *mata-waraq* = precies Noord, *mason-ny anio* = juist vandaag. Bij „precies” en „juist” dacht ik aan mikken; dit soort verklaringen voert echter spoedig tot fantasterij.

T r a n e n, δάκρυ, worden ook overgedragen op hars en gummi. Waarschijnlijk speelt het oog als tranenbron ook wel een rol, wanneer de makassaren in *mata-djeqneq* en de maleiers in *mata-ayër* „bron” aanduiden als: oog van het water (Brandst. l.c.). In het siamees en nubisch worden de tranen aangeduid met „water van het oog”, terwijl in hetzelfde siamees een nieuw-pommers en het koenama „oog van het water” bron betekent (Planert 300).

De bakongo spreken van *kika meeso* = de ogen inhouden en dat betekent: niet gemakkelijk huilen (Laman 243), terwijl *kaba meeso* = de ogen doorsnijden of wonden, d.i. wenen, rouw, droefheid (198).

Akkad. *enu* en hebr. *'ajin* betekenen tegelijk oog en bron (Dhorme 1921, 525). Ik voel meer voor de verklaring uit oog als tranenbron dan voor die van Brandstetter, die in oog een concurrent ziet van hoofd, dat ook overdrachtelijk bron betekent, blijkbaar als voornaamste, begin. Men kan ook zeggen, dat het een het ander niet uitsluit. G. Burchardi deelt mee, dat op de Lüneburgerheide „*halbäugig*” gezegd wordt voor eenogig („*Halbäugig*” *Korrespondenz Blatt d. Ver. f. nd. Sprachf. Heft 39, 1924, 40*).

Ooglid, oogwimper, wenkbrauw

Het gr. woord voor wenkbrauw ὄφρυς wordt gebruikt om aan te duiden bergachtige spitsen en er worden in verband hiermee een paar afleidingen gesignaleerd. Ὀφρύς is ook de zetel van voornaamheid, hoogmoed, hooghartigheid en bij het boven besproken hooghartige oog hoort het hautain optrekken der wenkbrauwen. Het betekent ook de oevers van de rivier en het strand van de zee. Hier wordt dus de wenkbrauw gezien als een rand en over dit aspect schreef G. Rohlfs „*Augenbraue Rand, Furche, Gipfel*” (KZ. 54, 1927, 308), en eveneens L. Spitzer met eenzelfde titel (KZ. 55, 1927, 23), terwijl daarvoor reeds J. Schrijnen had betoogd, dat **obhrû* = wenkbrauw en **bhrû* = brug bij elkaar horen met de grondbetekenis „rand”. (Zur idg. Benennung der Augenbraue KZ. 50, '22, 144 vv.) (zie voor het voorafgaande ook Gerber 345, Morel 22, 69).

In de romaanse talen komen er veel verschuivingen voor tussen deze drie. In het klassiek latijn bestaat er geen woord voor de oogwimpers, zodat die in de romaanse dialecten worden benoemd ofwel vanuit het ooglid „*palpebra*” (*perpél, paupille, pópil*, enz.) ofwel vanuit de wenkbrauw — *supercilium, cilium* — (*cilho, cil, tschail, tšilies* enz.). Men noemt ze ook haar of haartjes van het oog: *poil des yeux, pey de l'ouey, pelu, peillon*, enz. (*pilus*); vergelijk hiermee het andamaanse *ön-e-bo-t' o-de* = *ön-e-bo* (oog) + *o-de* (haar) (Brown 47). Als beeld spreekt men van *plume des oeils* en andere uitdrukkingen, die „veer” betekenen; vergelijk hiermee het akkad. *kappa eni* = vleugels van het oog en het hebr. *'ap 'apayim* (Dhorme 1921, 529).

Het klassieke woord voor wenkbrauw *supercilium, cilium* werd natuurlijk tot *sourcil, cil*, enz., maar daarnaast vinden we *parpella, perpèlo* enz., die blijkbaar afgeleid zijn van *palpebra* = ooglid. *Flou, frou* enz. wijzen op een vergelijking met een pluise of vlokje van haar.

De afleiding van het klassieke woord voor ooglid „*palpebra*” is *paupière*, enz. (zeer veel varianten). Woorden als *chebresailles*, *suprăceana* zijn afleidingen van *supercilium*, en zo treffen we hierin een verschuiving aan vanuit de wenkbrauw. Als beelden vinden we: *pel di öjl*, *peillou* enz. = huid; vergelijk het andamaanse *ön-e-bo-t'a-ti* = *ön-e-bo* (oog) + *a-ti* (huid), (Brown 47), en *chape*, *chapiau de l'oeil* = hoed, *coviek di l'ouïe* = deksel.

Zie voor al het voorafgaande op romaans gebied Zauner 368-380.

Bij de bakongo heet het ooglid *bu kya diisu* = deksel van het oog (Laman 24) en de wenkbrauw *mbángu myameeso* = balk, vorstbalk van de ogen (522).

Nederlands

Het oog is het instrument voor het zien: goede, slechte, zwakke ogen, het rechter- en linker oog, het blote, ongewapend, gewapend oog, (een glazen oog), zienderogen, zover mijn ogen dragen konden, iemand de ogen uitsteken (practisch denken we hierbij alleen aan het figuurlijke: iemand verblinden door een hartstocht in hem gaande te maken, vooral de afgunst; die afgunst wordt opgewekt door met iets te pralen; iemand de ogen verblinden, in het oog vallen, springen, een doorn in het oog zijn, de schellen vallen iemand van de ogen, geen hand voor ogen kunnen zien, niet uit zijn ogen kunnen zien van de hoofdpijn, iemand zand in de ogen strooien, iemand een rad voor de ogen draaien, uit, door, met eigen ogen zien, zich de ogen uitkijken aan iets, groen en geel voor de ogen worden, heb je geen ogen in je hoofd!, zijn ogen in zijn zak steken, iets niet met droge ogen kunnen aanzien (tegelijk het oog als kijker en als tranenbron), zijn ogen niet geloven, zijn ogen de kost geven, een open oog voor iets hebben, de ogen sluiten voor iets, geen oog luiken, toedoen, (als men slaapt heeft men zijn ogen toegedaan), iemand de ogen sluiten (na het sterven), met de ogen knippen, knippen, een blauw oog, een gevaar onder de ogen zien, zij had met hare ogen zijn graf gezocht, iets voor ogen houden, God voor ogen houden, iemand iets voor ogen leggen, stellen, voor ogen staan, een oogje in het zeil houden, het oog slaan op, op iemand het oog laten vallen, maar met een half oog iets zien, het oog op iets hebben, met de ogen volgen, het oog van de meester maakt het paard vet, met een wakend oog of slapend oog iets verrichten, het beoogde, iets, iemand in het oog hebben, in het oog houden, in het oog krijgen, in het oog lopen, uit het oog, uit het oog uit het hart, uit het oog geraken, uit mijn ogen!, uit het oog verliezen, dat huis heeft geen oog, een onooglijk gezicht, op het oog

(voorkomen), het oog is van iets af, ogen, op een doel ogen, dat is eigenlijk wat ik beoog, het was een ogenlust dat landschap te zien, in ogenschouw nemen, ooggetuige, het Alziend Oog. Dan zijn er nog de oogarts, oogdruppels, ooglijder, oog-ontsteking, oogziekte, oogoperatie, het oogglas, oogwater, de oogholte, oogkamer, het ogenklaar, d.i. stinkende gouwe en de ogentroost, d.i. *euphrasia officinalis* tegen oogontstekingen.

Met zijn ogen openbaart zich de ander aan ons: onder vier ogen, zich de ogen uit het hoofd schamen, iemand met open ogen bedriegen (in dit geval tracht de ander zijn ware innerlijk niet uit zijn ogen te doen blijken), iemand de ogen openen, met de ogen verslinden, de taal der ogen, de ogen zijn de spiegel der ziel, zijn ogen schoten vuur, haar ogen stonden dof, hoop glinsterde in zijn oog, grote ogen opzetten, de ondeugd ziet hem de ogen uit, iemand naar de ogen zien, hij behoeft niemand naar de ogen te zien, schele ogen maken, als jij me nog eens onder de ogen durft te komen, iemand iets onder het oog brengen, iemand 'n oogje, 'n knipoogje geven, ogendienaar, ogendienst, iets oogluikend toelaten, dulden, het boze oog.

We moeten hier nog apart een klein complex bespreken en dat is de enclave „ogenblik”. Deze aparte heerlijkheid is zeer rijk: zonder een ogenblik te verliezen, dat is maar voor een ogenblik, het is in een ogenblik klaar, het werk van een ogenblik, een ondeelbaar ogenblik, in een verloren ogenblik, een ogenblik!, enige ogenblikken, voor het ogenblik, op 'n gegeven ogenblik, iemands laatste ogenblikken, ogenblikkelijk, ogenblikje. Misschien is dit ogenblik practisch homoniem met oog, d.w.z. dat practisch niemand bij het hanteren van dit woord en het daarbij behorende begrip nog denkt aan het verband met het oog, het vlugge kijken van het oog, maar van de andere kant is dat verband zo gemakkelijk te leggen, dat men het gerust bij het betekenissengeheel beantwoordend aan het woord oog kan behandelen. Hetzelfde geldt voor de samenstellingen: ogenschijnlijk, oogmerk, oogpunt: iets vanuit een bepaald oogpunt beschouwen.

Oog wordt als een *pars pro toto* gebruikt om karakter, gevoelen en mening aan te geven: in iemands oog (opvatting), zijn ogen zijn groter dan zijn maag, voor iets geen oog hebben, geheel oog zijn voor iets, er zijn hier twee ogen te veel (hier staat het zelfs voor de gehele persoon), 't oog wil ook wat hebben, met het oog op....

Het oog duidt aan een gat, opening of iets ronds in de volgende toepassingen: het oog van een naald, van een bijl, door het oog van een naald kruipen, het oog van een klok, sleutel, schaar, schroef, de ogen in knopen, haken en ogen, de ogen van dobbelstenen, de ogen op vette soep, de ogen in aardappels, de ogen op een pauwestaart en vlindervleugel.

De ogen zijn kostbaar: iemand beminnen als het licht zijner ogen, iemand het licht zijner ogen misgunnen, de ene kraai pikt de andere de ogen niet uit, oog om oog, tand om tand. De laatste drie voorbeelden zijn niet zo overtuigend, maar bekend is de zegswijze: iemand beminnen als de appel zijner ogen.

Als men spreekt van blauwe, bruine ogen bedoelt men feitelijk de kleur der oogappels aan te geven. Als er wordt gezegd: de ogen openen, sluiten, worden die handelingen eigenlijk verricht door de oogleden. Dan is daar nog het ooghaar, oogwimper, oogvlies, oogzenuw, oogspier. De wenkbrauwen, die waarschijnlijk „brug, rand, heuvel van haar” betekenen, worden naar hun naam niet in verband met het oog gedacht. Men kan ze fronsen ten teken van misnoegdheid of diep nadenken.

Bare'e

Voor oog bezitten zij het algemeen austronesische woord *mata*. *Mata sambira* of *sambale* betekent het ene oog of het andere oog en *mata roeambira* duidt aan de beide ogen.

Mata mpelewa zijn ogen die niet zien wat ze aankijken, die n.l. in het duister kunnen zien of achter de rug, zoals men toeschrijft aan de herten. *Momata* = ogen hebben, d.i. ooggetuige zijn. *Momata karandji* = ogen hebben zoveel als er in een mand zijn, gezegd van een meisje dat aldoor mannen zoekt. *Mampatomata* = iets duidelijk zien, onderscheiden. *Mangkomatasi* = aanstaren, turen op. *Malili mata* = de ogen draaien, d.i. duizelig. *Joeroe mata* = de ogen gaan recht naar beneden, d.i. slaperig. *Anoe mangkita djaja, ntje'e mata ndjaja* = die de weg ziet (kent) is het oog van de weg, d.i. de gids. *Boeto mata* = oog is dicht (verstopt), duidt de blindheid aan.

Het oog openbaart ook de ander. We vermeldden reeds het manziek meisje. *Simparamata* = elkaar met de ogen ontmoeten, van aangezicht tot aangezicht, ook van twee vijandige partijen waartussen het tot een treffen komt: *simparamata penai pai penai* = zwaard en zwaard hadden een treffen met elkaar. *Simboea mata* = de ogen zijn in dezelfde vrucht, d.i. kijken elkaar aan. *Madoko mata* = de ogen zijn gulzig, d.i. bekijken alles. *Maea mata* = de ogen zijn verlegen, d.i. beschaamd. *Da koeto'omo ri matamoe* = ik zal het zeggen voor je ogen, d.i. ik zal het je in je gezicht zeggen. *Bare'e natoeboe mata ntaoe* = niet hij waarderen ogen van de mensen, d.i. hij geeft niet om de mensen. En nog eens anders: *ana we'a sondo matanja* = een meisje dat veel ogen heeft, d.i. veel naar de mannen kijkt. *Mampomata* = het oog erop hebben, d.i. hopen, verwachten, bijzonder gesteld zijn op.

Het oog is ook een gat. *Mata ntantax'i* = het oog van het achterste, d.i. de aars. *Mata bisoe* = het oog van de steenpuist,

d.i. het gat erin. *Mata ngkarandji* = ogen van de mand, d.w.z. de mazen.

Het oog is rond. *Mata eo, mata ndeme* = oog van de dag, d.i. de zonneschijf en *mata mboeja* = de maanschijf. *Mata mbose* is het oog, d.i. het blad van de schepriem, wat blijkbaar een ronde vorm bezit. *Mata ntangkae* is het lepeldeel van de lepel. *Mata dadoe* zijn de ogen van de dobbelsteen en ook figuurtjes op schelparmbanden noemt men zo. *Mata ntambangoni* zijn de zijstukken van een hoofdkussen. Zeer typisch is de benaming *mata manoe* = oog van het hoen, voor het dubbeltje.

De ogen worden altijd gezien als iets opvallends en iets moois. Het oog is ook iets voornaams, het karakteristieke, het hoofdbestanddeel, het essentiële, de persoon zelf.

Mata mpenai = oog van het zwaard, d.i. het lemmet en deze samenstelling betekent ook oorlog. *Mata ntjopoe, mata mpana* = oog (= pijl) van het blaasroer, oog (= pijl) van de boog. *Mata mposoesa* = oog van het feest, d.i. de voornaamste dag: *mata mpoli* is de laatste, finale rouwdag met grafbezoek, eten brengen; de verre verwanten zijn dan aanwezig en er wordt niet gewerkt; *mata mpoli bangke* is nog zo'n voorname rouwdag.

Mata Lalode = de bloem van Lalode, het mooiste meisje van het dorp. *Mata ntjintji* = de steen van een ring. *Bare'e bara noendjaa koekenj, podo matakoe* = ik breng niets mee, alleen maar mijn ogen, mijn gezicht, mijzelf. *Mata mpadaso* = oog verspieders betekent blijkbaar: geslaagde verspieders. *Mangkoni mata mpae* = de eerstelingen van de oogst eten (de eerstelingen worden beschouwd als de bron waaruit het overige voortkomt, zodat hier het idee oog = bron een rol zou kunnen spelen). *Mata mpota* = de rijst die men bezig is te oogsten, d.w.z. waarom het bij de oogst te doen is.

Mata ngoejoe = oog van de wind, d.i. windstreek; ook hier kan het idee bron bijgedacht worden en in ieder geval is *mata ooe* = oog van het water, de aanduiding voor bron.

Met de ogen telt men ook: *laboe roemata* = twee hakmessen, *wose samata* = één roeispaan en ook *samata* zonder meer, wat letterlijk één oog betekent, duidt aan: enkel, alleen, slechts. *Mamposamata* = zich bij één ding bepalen.

De *woejoe mata* zijn de oogharen en *toetoe mata* is het deksel of de bedekking van het oog, d.i. het ooglid. *Geri mata* is het oogvuil, de slapers in de ogen. *Ana mata* = kind van het oog, d.i. de oogappel, *oe mata* = water van het oog en dat zijn de tranen.

Er bestaan nog wel wisselwoorden als *pangole* = kijker (dus een omschrijving, *ole* = vluchtig bekijken, niet turen, langdurig beschouwen) en *pontoero* = vooruitkijker, blik in de toekomst-werper. De door Adriani aangegeven wisselvorm *sol*i heeft geen idioomwaarde.

Meer speciale woorden zijn *boelati* e.a.

Oog van een naald bestaat daar niet, men denkt aan het oor van een naald. Ons „eventjes, een ogenblik” kan in het bare’e weergegeven worden met *sarai* = snel, gehaast. Maar daarnaast bestaat *sangkampida* = een ogenblik, een oogwenk, wat in verband staat met *kampida mata* = de ogen knippen, vgl. ons „in een oogwenk”.

Marindinees

Het woord voor oog is *kind*. Zij gebruiken een aantal zeer levendige uitdrukkingen. *Kind oemoev* = met de ogen gaan, d.i. gaan kijken. *Kind remed* = de ogen staan, d.i. staan kijken. *Kind jakov* = de ogen planten, d.i. star-ogen. *Kind koagen* = de ogen uitgooien, d.i. openen, opslaan, wakker worden. *Kind évek* = de ogen leggen op, d.i. in ogenschouw nemen, goed in het oog houden, met zorg-, goed toekijkend iets doen, met aandacht doen. *Kind katab* = de ogen openscheuren, d.i. plotseling zien. *Kind hambasoed* = de ogen stuiten tegen, d.i. star, strak kijken. *Kind kavahob* = de ogen hangen aan, d.i. turen op of naar. *Kind ravétok-a* = omgedraaid oog, d.i. blinde. *Kind!* is een uitroep: kijk uit! *Kind anem* betekent letterlijk: oog-mens en feitelijk: ooggetuige, iemand met een scheel of gebrekkig oog.

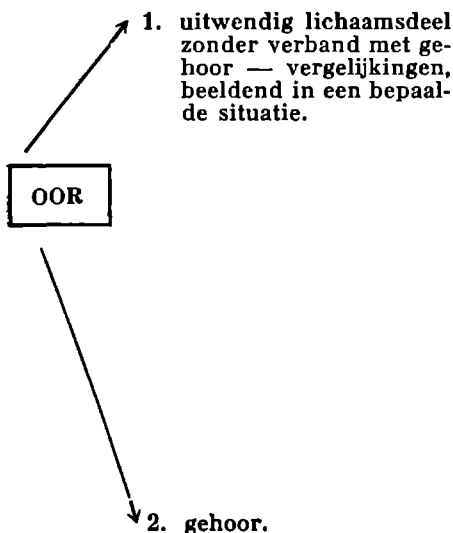
Het oog openbaart bij hen ook de ander: *jabakind waraw* = de ogen groot openen, met grote ogen —, verbaasd kijken. Het verliefde oog wordt beschreven met *dóm kind-ti* = iemand met slechte ogen, d.i. ontuchtige, en *dóm kind waraw* = met slechte ogen kijken, d.i. ontucht plegen.

Zeër belangrijk in het betekenissengeheel van *kind* is, dat het gat in het algemeen en vrouwelijk schaamdeel in het bijzonder kan betekenen, en daarbij: kiemgat, kiem, knop, jonge scheut. Dit zal ook zeker een speciaal accent geven aan de reeds behandelde uitdrukkingen *dóm kind-ti* en *dóm kind waraw*. Rechtstreeks betrekking op deze betekenis heeft *kind-idi* = in (met) het vrouwelijk schaamdeel natuurstorting verwekken, d.i. een vrouw bekennen, ontucht plegen (*idi* of *kidi* = drukken, druk uitoefenen).

Niet heb ik kunnen vinden, dat oog werd gezien als iets ronds, als iets kostbaars, de pupil wordt volgens Van de Kolk en Vertenten gewoon door *kind* aangegeven.

Het woord voor wimper en wenkbrauw is *kindé-poet*: *poet* = veder, pluim, dons, dus: oogdons, oogpluim, oogveder.

11. OOR

hengsel, „oor”, handvat,
vaatwerk met „oren”
bepaald soort plant
oester = *oreille de Vénus*
oor van hartkamer
oren van voorstevén, van anker
oor van een naald
blad
ronde vlakte
soorten van planten worden
„oor” geheten

Langohr

to fall together by the ears → twist

feuchtohrig → onnozel

jemand einen Floh ins Ohr setzen
onrust

viel um die Ohren haben
drukbezet

einen übers Ohr hauen
voor de gek houden

„die met de schone oren”

„oren als een vis, als een hert”
(scheldwoorden)

digitus auricularis, oorvinger

„oorreiniger”, „krabber”

N.B. *auris* → *auricula*

Oorlelletje

horen, → „de oren dienen”
luisteren „de oren beledigen”

oorsuizen
geluk, ongeluk
einem in den
Ohren liegen (zeu-
ren)
auf den Ohren
sitzen (niet oplet-
ten)
weten
woord

„niet-oor” = doof zijn → onge-
hoorzaam

oor → „oren openen” = open-
baren, mededelen
„oren hebben” = ver-
stand

„onbesneden oor” =

koppig, ongehoorzaam

„de beide oren van de
koning”.

Ad 1. Niet altijd wordt het oor in verband gebracht met het gehoorvermogen, men is zelfs geneigd tengevolge der vele vergelijkingen en zegswijzen die dit vermogen geheel buiten beschouwing laten te menen, dat het primair begripselement niet daarin moet worden gezocht. Het uitwendig lichaamsdeel zonder meer is blijkbaar zeer opvallend en verschaft materiaal voor allerlei vergelijkingen, en werkt typerend en beeldend in bepaalde levenssituaties. Het gr. ὄς en lat. *auris* behoren bij dezelfde familie, die in alle indo-europese taalgroepen vertegenwoordigers telt en waarvan de voorbeelden te vinden zijn bij Schrader, Boisacq en Walde: got. *auso*, iers *au ó*, ob. *ucho*, lit. *ausis*, zd. *uši*, perz. *hóš*.

Het lat. woord beweegt zich sterk in de gehoorsfeer, maar het gr. kan hengel, „oor” betekenen, ἀμφωρίς = vaatwerk met twee oren, μισσωρίς = een soort plant „muizenoor”, de oester wordt οὖς Ἀφροδίτης, *auris Veneris* geheten, vgl. *oreille de Vénus* (mooie oren is voor de vrouw een kostbaar bezit: zie het voorbeeld uit Boisacq gall. *Suausia* = met de mooie oren, een vrouwen naam), de hartkamer bezit een oor, twee houten uitsteeksels bij de voorsteven en die van het anker worden zo genoemd (Gerber 345, Morel 22, 43, 44, 54).

Bij de Duitsers spreekt men van het *Ohr* van een naald, waar wij oog van een naald gebruiken, hetzelfde verschijnsel doet zich voor in maleis-polynesische talen en men dient te bedenken, dat er midden in het oor een opening, een gat wordt gevonden.

De negerwoorden voor oor: *ulgi*, *to*, *tsèbe*, *ukki* kunnen betekenen ook tegelijk blad (Homburger 63 vv.).

Zo ook het kikongo *kútu*, terwijl *mátu mampa* = oren van de hoed, een hoofddeksel-versiering aanduidt (Laman 343).

Het chinese woord voor oor *erh*³ (Couvreux *eul*, 63) wordt ook gezegd van allerlei zaken die uitsteeksels aan hun zijanten hebben tot een „oor-poort” = *erh*³ *men*². toe. Volgens de R-D-L-metathesiswet verklaart Brandstetter (61 vv.) de wortels *lin* en *diñ* voor de verschillend eoorwoorden der maleis-polynesische talen voor identiek, terwijl ook *pin* daar een variatie van zou zijn.

Bijna overal duiden die woorden tegelijk hengels en handvatten aan, en terwijl bij sommige gesproken wordt van het „oog van een naald” is dat bij andere het oor, b.v. mkb. *taliño pandjahiq*.

Het karaïbenwoord voor oor *pana* is ontstaan uit *pa-nari* en dat betekent eigenlijk ronde vlakte. Daarop werden een klein muntstuk, een paddestoelsoort en nog een andere plant weer „oor” geheten (Ahlbrinck 357).

Een bepaalde situatie kan zich in de schildering van het daarbij behorende ooraspect typeren. Dat kan uitgroeien tot een volledige antonomasia als *Langohr* voor ezel. De engelsen en ameri-

kanen *fall together by the ears*, waar wij elkaar in de haren zitten, en de Duitsers kennen zowel *feuchtohrig* en *noch nicht trocken hinter den Ohren*, waarvan wij alleen de tweede zegswijze gebruiken (Knortz 95 vv.). De Duitsers hebben nog meer tekenende uitdrukkingen: *jemand einen Floh ins Ohr setzen* = hem onrustig maken, *viel um die Ohren haben* = veel om handen hebben, *einen übers Ohr hauen* = voor de gek houden (Wigand 50, 61).

We wezen reeds op de Gallische vrouwenbenaming „die met de schone oren”, bij de Karaïben wordt iemand met kleine oren uitgeschoold op deze wijze: *wòtò wara pana-pa su terapa* = en net als een vis heb je ook helemaal geen oren!, en tegen iemand met grote oren, die wat ver van zijn hoofd staan, schelden ze: *yakarawa pana kan su*: jij, die lijkt op een hertenoor (Ahlbrinck 357). In de Franse ridderromans worden slechte mensen toegelust met grote oren, die daarbij nog behaard zijn en ruig als die van een olifant, wat des te horribeler uitzicht geeft, als hun hoofden bijzonder smal en klein zijn uitgevallen (Neubert 90).

Zeer beeldend is eveneens de benaming van de pink als *digitus auricularis*, wat nog duidelijker wordt aangegeven in het ags. *ĕar-clāensend* en *ĕar-scrypel*, de oorreiniger en -krabber (Thöne 39).

N.B. Zauner (413) stelt vast, dat de Romaanse talen *auris* hebben laten vallen voor het deminutief *auricula*, wat Goldberger (29 v.) beschouwt als het vervangen van een leeg geworden woord door een met gevoelswaarde. *Auricula* is eigenlijk het oorlelletje en tegelijk het deminutief van *auris*, dus „oortje”. De oren zijn een object van liefkozing en bij een dergelijk tedere handeling heeft men behoefte aan verkleinwoorden; het gewone, plechtige woord kwam in een sfeer van vlakke nietszeggende verveling en werd verdrongen door zijn gevoelsrijker deminutief.

Het gr. woord voor oorlelletje is *λοβός*, dat ook wordt gezegd van het lelletje aan de lever en vandaar zelfs lever is gaan betekenen. Het duidt tegelijk aan: zaaddoos, peul, huls, dop, schil, en hangt samen met andere woorden van dezelfde betekenis, zodat ik geloof, dat het op de eerste plaats peul, dop aanduidt, ofschoon dat niet uitdrukkelijk door Boisacq naar voren wordt gebracht.

De Duitsers spreken van *Ohrläppchen*, vgl. ags. *ĕarlaeppa*.

Ad 2. Dat het gr. *οὖς* werd aangewend om het horen en luisteren en zelfs het daaropvolgend verstandelijk opnemen aan te geven, staat te lezen in de bekende tekst uit Mth. 13, 15 en 16, waar Jezus in overdrachtelijke zin spreekt over het zien der ogen en het horen der oren.

Voor het latijn verwijzen we naar *ares dare* = aanhoren, luisteren, en de negatie ervan: *ares claudere*, *auribus servire* = naar de „mond” praten, terwijl je door onwelluidende taal kunt de *ares offendere*; tenslotte staat ook *auscultare* = horen, luisteren in verband met *ares*.

Interessant is de interpretatie van het oorsuizen, dat in het Duits *Ohrenklingen* wordt geheten en wordt opgevat als een teken van komend geluk of ongeluk. In Engeland spreekt men van *deathbell*. In het linkeroor kondigt het ongeluk aan, in het rechter geluk (Knortz 102).

Als bij ons de oren tuiten, *gellen* of *klingen* ze bij de Duitsers, en ons aan het hoofd zeuren, drukken zij uit met *einem in den Ohren liegen*; iemand die niet oplet of oostindisch doof is *sitzt auf den Ohren*, en verwijtend vraagt de Duitse moeder: *wo waren deine Ohren?* De zeer vele parallelzegswijzen met het Nederlands laten we achterwege (Wigand 43).

In Is. 50, 5 staat te lezen: *adonai Jahweh* heeft mij het oor geopend, d.i. geopenbaard. Ook het Akkad. *uznâ puttû* = oren openen geeft aan: mededelen, annunceren. „Oren hebben” = geschikt zijn om te begrijpen, met intelligentie, begaafd zijn, *bišit uzni* = bezit van het oor correspondeert aan het ideogram *igi-gâl* = een oog hebben en betekent verstand, terwijl „oren dóén hebben” = doen begrijpen. Het wordt zelfs aangewend als equivalent aan wijsheid, als Hammoerabi bidt: geef mij „oren” (= verstand) en wijsheid.

Tenslotte worde nog gesignaleerd Jer. 6, 10, waar het oor dat niet luistert „onbesneden” wordt genoemd en het sluiten der oren weer evolueert tot: ongehoorzaamheid, koppigheid (Dhorme 1921, 539 v.).

„De beide oren” (evenals „de beide ogen”) van de koning is een staande uitdrukking in het oud-Egyptisch om de hoogste politie- en spionnenbeambten aan te duiden en eveneens hoogwaardigheidsbekleders, veldheren, terwijl „de beide oren” van de koningin haar secretaresse is. Tenslotte wordt de uitdrukking gebezigd om de twee helften van Boven- en Beneden-Egypte aan te geven, samenhangend met het antropomorphisch gedachte Egypteland (Ebers 172).

In de negertalen zijn er zeer veel woorden, die horen, luisteren, verstaan, weten betekenen en in verband staan met de wortels voor oor. Zo: *tik, doto, lino, loge, tul, wok, wuge, ukkire* enz. = „entendre”; *ziba, tseba, yiwa* = weten (Homburger 63 vv.).

Wanneer bij het kikongowoord voor oor *kútu zibula* = openen wordt geplaatst, duidt deze combinatie luisteren aan, *fwa kútu* = dood zijn aan het oor betekent doof zijn, en ongehoorzaam of opstandig. *Sa mu matu* = in het oor plaatsen betekent: goedkeuren, als waarheid erkennen, geloven, *mátu ma bukaka* = omgekeerde

oren, d.i. wat doof zijn, niet willen begrijpen, ongehoorzaam, *dyenda ye matu ka dyendi ye tembo ko* = gaan in de oren en geen gaan in de wind, d.i. wat men moet onthouden, *kútu kun-teela* = oor bij de jager, d.i. zijn oor te luisteren leggen (Laman 343, 344, 508).

Hetzelfde is te constateren in de maleis-polynesische talen. Daj. *taliha* = luisteren (de wortels voor oor zijn: *liñ* en in metathesis daarmee *diñ*, terwijl *piñ* daarvan een variatie vormt, het daj. woord voor oor is *pindiñ*), oboeg. *lině* = horen, mal. *děnar* = horen, bis. *talinhog* = horen, *kawi liñ* = woord, het gehoorde (Brandstetter 61).

De karaïben maken *pana* = oor tot een werkwoord *epana-ma*, dat luisteren betekent. *Pana-pa man* = lett. oor-niet (zijn) betekent doof zijn. Dit wordt tot doof zijn voor een bevel, ongehoorzaamheid: *mòkò picani pana-pa man, tisanò auran an-èta pa man* = dit kind is ondeugend, het luistert niet naar zijn moeder. Het gewone woord voor luisteren is *èta* (Ahlbrinck 357).

Doofheid wordt in het ewe uitgedrukt met „oor-dood-vrouwje” (weer blijkbaar hetzelfde pejoratief) en in het vai met „oor-verstopt-mens”, terwijl ewe „het oor hard maken” aanduidt: gebrek aan dociliteit (Planert 305, 304).

De chinezen kennen de volgende uitdrukkingen: *érh³ ju² mu⁴ jan³* = oren volgedronken en ogen geverfd (dit slaat op de beelden van het netvlies), d.i. iemand die zeer veel weet; *érh³ shih² chih¹ pei⁴* = de oor-etende klasse, d.i. het lichtgelovig volk; *érh³ shih² pu¹ hua⁴* = eten met het oor maar niet verteren, d.i. het ene oor in, het andere uit, zonder aandacht; *hsí³ ér³ ching⁴ t'ing¹* = wassen zijn oren en luisteren rustig, d.i. zeer aandachtig luisteren; *ju² ér³ p'ang² fêng¹* = als de wind die blaast langs iemands oren, d.i. als sprekend voor dove oren, het ene oor in, het andere uit; *ko⁴ ch'iang³ yu² ér¹* = muren hebben oren; *yen³ ér³ tao⁴ ling²* = bedekken het oor en stelen de klok, d.i. zichzelf bedriegen (volgens legende stopte de dief zijn oren dicht in de waan, dat ook de andere mensen het klokkegeluid niet zouden horen); *yung² ér³ su⁴ mu⁴* = ordinair oor en gewoon oog, d.i. onbeschaafd, dom (Williams 51 v.).

De basoeto gebruiken de beeldende zegswijzen: *ho loma motho tsebe* = iemands oor bijten, d.i. een geheim vertellen, wat ook wordt uitgedrukt met: *ho tsipa motho tsebe* = iemands oor knippen (Van Velsen).

Nederlands

Typisch bij het betekenissencomplex van oor is, dat het in twee duidelijke delen uiteenvalt, waarvan het ene betrekking heeft op het opvallende uitwendige lichaamsdeel zonder enig

verband met het gehoor en het andere datzelfde lichaamsdeel beschouwt als het instrument voor de gehoorsfunctie.

Wat betreft het eerste punt moeten de volgende uitdrukkingen naar voren worden gebracht: rode oren hebben, zijn oren gloeien, lange, grote oren en kleine, fijne „oortjes”, zijn oren staan te dicht bij zijn kop (hij is gierig), iemand oren aannaaien (foppen), iemand de oren van het hoofd eten, achter zijn oren of zich achter de oren krabben (van verlegenheid), nog nat zijn achter de oren (als 'n pasgeboren kind), hij heeft het (ze) achter de oren (niet zo onnozel als hij eruitziet), iemand bij (aan) de oren trekken, een snee in het oor hebben (dronken), zijn pet staat op één oor, nog op één oor liggen, op een oor na gevild zijn, iemands neus tussen twee oren zetten (grappige bedreiging tegen kinderen), iemand de oren wassen (geducht de waarheid zeggen), gaatjes, ringen in de oren hebben. Iets aparts is „om de oren” en „over de oren”, die eigenlijk betekenen om het hoofd en geheel en al: de sneeuwvlokken stoven hem om de oren, een klap om zijn oren, 'n stoute jongen een tik om z'n oren geven, hij sloeg me om m'n oren, hij kreeg een klap om zijn oren, tot over de oren in de schuld zitten, tot over de oren in het werk zitten, tot over de oren verliefd zijn, iemand het vel over de oren halen.

Dan zijn daar nog: de oorlel of het oorlelletje, de oorschelp, het oorbelletje, oorhanger, het oorijzer, de oorring, de ooraap en de oorfazant, het oorlepeltje, oorklep, oorbeschermer, het oorkussen en ledigheid is des duivels oorkussen, de oorlap, oorontsteking, oorsmeer, oorvuil, oorpijn, oorheelkunde, oorarts, oorvijg of oorveeg. Dan hebben potten, pannen, kannen, manden, kopjes oren en vooral: kleine potjes hebben ook oren, waarmee we langs een merkwaardige overdracht contact opnemen met oor = gehoor.

Niet alleen potjes, maar muren zelfs hebben oren; maar meer bij de mens gebleven: geen oren hebben naar, geheel oor zijn voor iets, dat gaat het ene oor in, het andere uit, zijn oren zullen ervan tuiten, iemand iets in het oor fluisteren, zij hangt hem alles aan het oor, met open oren luisteren, een open oor hebben voor iets, aan dat oor is hij doof (overdr. van die zaak wil hij niet horen), zijn oren niet geloven, dat kwam hem ter ore, zijn oren spitsen, in het oor, de oren knopen, het oor hebben, bezitten van (vertrouwen of welwillend gehoor), neig uwe oren naar mijn bee!, het oor lenen, iemand aan zijn goed oor pakken, oorbiecht, oorblazer (kwaadspreker, opruier), oorverdovend, oorverscheurend. Iets aparts zijn de kniesoor, neetoor, en de balorige.

Bare'e

Talinga is het voornaamste woord, dat zowel het uitwendige lichaamsdeel aanduidt als de gehoorsfunctie.

Talinga baso = het oor van de mand, d.i. de ring waaraan de mand op de rug hangt. *Talinga oease* = het oor van de bijl, d.i. het gat ervan. Vaak betekent *talinga* gat. *Talinga djaroe* is het oor van de naald en men zegt: *mompetalangani konaoe* = de suikerpalm van een oor voorzien, d.i. een gat erin maken om te zien of hij sago bevat.

Mompetalinga lampoe tali nto Poe'oe mBoto = de hoofddoeken der PmB-vrouwen hebben oren (slippen) als oren van wilde buffels. De oorschelp, de oorlel ziet men als een blad: *ira ntalinga*.

Naar de gehoorfunctie is het volgende te vermelden. *Papenaa talingamoe* = zet je oren open. *Manta'a talinga* = de oren in de vorm zetten, d.i. spitsen. *Talinga noe imboe* zijn scherpluisterende oren, d.i. als van imboe's, watergeesten. *Motalinga* is oren hebben en *metalinga imboe*, *sako kaboetoe mboejoea* = de watergeesten bezitten scherpe oren, zelfs het doorbreken van een haar horen zij.

Horen en gehoorzaamheid verbinden zij ook: *bare'e natalingani paoe ngabosenja* = hij nam volstrekt niet ter ore wat het hoofd zeide en *piga talinga* zijn verstopte, d.i. onzeggelijke oren, wat ook wordt uitgedrukt met *mapeni talinga* = harde oren. *Mombamba talinga* = zijn oren logen, d.i. hij deed alsof hij het niet hoorde. Dat doof wordt ook met een apart woord *bota* uitgedrukt, waar soms *talinga* nog wordt bijgezet.

De priester taal kent voor oor een woord *toli*: *rigi ntoli*, *da koe'alo* = luistert met de oren, dat ik spreke. Ook dit kent toepassingen buiten de gehoorfunctie: *baroe ndatoli* = bamboe met palmwijn (is van een oor voorzien), *mombetoli* = in elkaar haken als een oor (gat) en wat er doorheen gaat en vandaar: redetwisten, kijken, *tolia* = van een oor (lus) voorzien, d.i. een strik voor boskippen, apen enz., *toli ngaoema* = gaatjes in de zwaardschede.

Marindinees

Het woord voor oor, *kambét*, wordt merkwaardig sterk in verband gebracht met het kenproces, met name met herinneren en vergeten, meer dan het oog.

Kambét ma win = (in het) oor tot een toestand geraken, *kambét ora* = (in het) oor zijn of worden, *kambét ongat* = (in het) oor doen, worden, tot een toestand geraken — en deze alle drie betekenen: denken aan, indachtig zijn, gedenken, zich herinneren. *Kambét nakap na* = het wordt mij in het oor, d.i. ik denk er aan, ik herinner het mij. *Nok kambét ahap hin* = word mij in het oor, d.i. gedenk mijner. *Kambét-isep koai* = uit het oor worden, d.i. vergeten. *Kambét-isep ko-itar* = uit het oor

staan, d.i. vergeten. *Dóm kambét-ti* = iemand met ongelukkige oren, wat vooral figuurlijk aanduidt: iemand die niet hoort of niet wil horen, vergeetachtige. *Waningap kambét-anem* = iemand die goed hoort, gehoorzaam, gewillig is. *Kambét katab* = oorscheuren, d.i. de oren openen, goed luisteren. *Eh, kambét!* is een uitroep, als men zich opeens iets herinnert, dat men haast zou vergeten. *Kambét-né* = zonder oren, zonder doorstoken oorlellen, d.i. doof, vergeetachtig, ongezeglijk, onverbiddelijk, onvermurwbaar. Men kan zelfs houten oren hebben: *dé-kambét*.

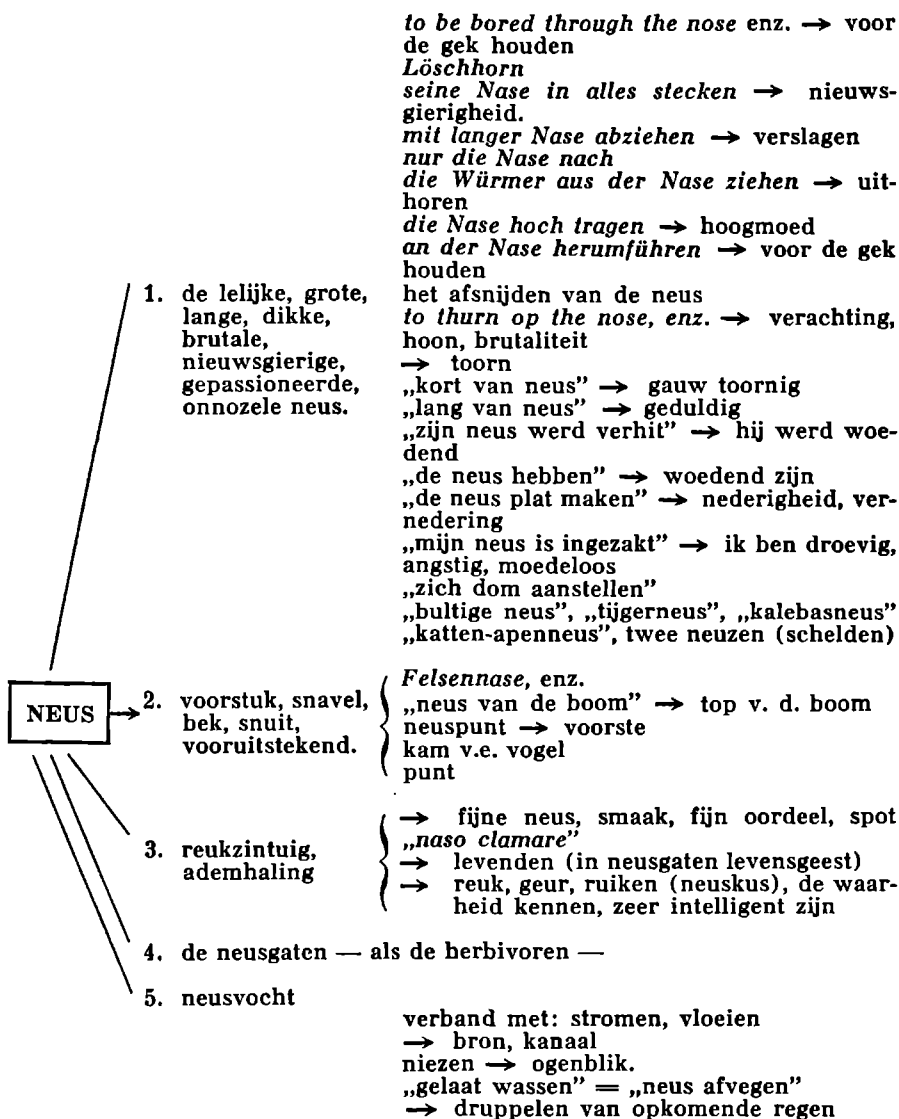
Voor echt weten en kennen hebben zij andere woorden. In *méai* = wetend zijn, kennen, kunnen, kundig zijn zit nog het oor in zoverre, dat het duidelijk is samengesteld uit: *mé* = geluid + *ai* = worden, dus: mij is het geluid geworden. *Mbémbai* = onwetend, onkundig is een samenstelling uit *méai* + *mba* = niet. *Vétok* = denken, bedenken, nadenken, gedenken, begrijpen is wellicht samengesteld uit *wih* + *tok* = zijn geest steken naar, richten naar.

Kambét duidt ook aan handvat en *kambét-ti* is iemand met doorstoken oorlellen en figuurlijk iets met een oor als handvat voorzien. *Kambét-ahat* = een soort aardvrucht, *kambét évai* = een soort geurige waterplant, *kambét izas* = breed voetspoor (als met uitstaande oren), letterlijk een orenspeer.

12. NEUS

Ad 1. Voor onze situatie in de gemeenschap is de neus van belang, niet zozeer de mooie, regelmatige, griekse-, maar juist de lelijke, grote, lange, dikke, brutale, nieuwsgierige-, want deze laatste valt op. De neus is een der voornaamste of hét voornaamste moment van- of zonder meer identiek met het voorkomen. Er hangt bijna altijd een sfeer omheen van iets grappigs, leuks, waarmee de spot wordt gedreven en dat het mikpunt is voor bijtende scheldwoorden. Tenslotte worden in neus-activiteit ook verschillende passies gemanifesteerd. Door dit alles verschaffen de zegswijzen en betekenissen zeer vaak bijzonder tekenende voorstellingen.

De amerikanen spreken van *to put one's nose out of joint* = iemand verdringen, de voet lichten, onder iemands duiven schieten. Een *rum blossom* heeft een dronkaard. *To be bored through the nose, durch die Nase bohren*, door de neus boren, bij de neus nemen betekent voor de gek houden en duidt ook wel op volgzzaamheid — het idee is afkomstig van de ring die bij de dieren door hun neus wordt gestoken; hetgeen ook een liefhebberij is van oosterse- en negervrouwen. *To wipe another's nose* is ook iemand voor de gek houden. De mopsneus heet in

het engels *pugnose* (*pug* = leem, kabouter, aap, vos, mopshond), in het duits *Stumpf-* of *Kartoffelnase*, terwijl een grote neus wel een *Löschhorn* wordt genoemd, wat dus eigenlijk kaarsendomper betekent. Tenslotte is iedereen ervan overtuigd: *wer sich die Nase abschneidet, verschändet sein Gesicht* (Knortz 106 vv.).

Zeer levendig van voorstelling zijn o.a. de volgende: *seine Nase in alles stecken*: je ziet zo'n nieuwsgierige juffrouw in drukke bedrijvigheid bezig; *einen mit der Nase auf etwas stossen*: duidelijk staat voor je de vader of meester die de domkop bij de nek grijpt om hem zijn onoplettendheid ruw aan het verstand te brengen; en wat een summum van verslagenheid als iemand moet *mit langer Nase abziehen*; en hoe wordt iemand voor onnozel verklaard, als hij de weg vraagt en hem wordt geantwoord, dat hij *immer nur die Nase nach* moet lopen; wel moeilijke ogenblikken maakt hij door, die ze zo uithoren, dat men ruwweg spreekt van *die Würmer aus der Nase ziehen*; dan zou hij wel eens driftig kunnen opspringen en uitroepen: *zupf dich an deiner Nase!*, of: *ich lass mich nicht an der Nase 'rumführen!*; terwijl iemand die *die Nase hoch tragt* zich al die vernederingen zich zo maar niet goedsmoeds laat aanleunen — zijn het niet stuk voor stuk heerlijke scènes waarvan prachtige plaatjes konden worden getekend? (Wigand 42, 50, 61).

Het lat. *nasutus* betekent grootneuzig en wijsneus, de grieken kennen de uitdrukking: *τινα τῆς ρινὸς ἄγειν* = *an der Nase herumführen*.

In de romaanse talen zijn overal afleidingen van lat. *nasus* en *nares* bewaard gebleven. Daarnaast zijn er opvallend veel beelduitdrukkingen in zwang, die alle een grappige betekenis hebben en waarop Zauner (359) verder niet ingaat.

Zowel akkadiërs als joden kenden het doorboren van de neus en een ring er in aanbrengen, hetzij als straf, hetzij als sieraad voor de meisjes. Ook in de ridderromans gold het afsnijden van de neus als zwaarste belediging en straf: *qui son nes coupe il deserte son vis*. Goede karakters, helden en heldinnen, bezitten een mooie, hoge, rechte neus, terwijl onsympathieke mensen een overmatig lange of diepneerhangende neus de hunne moeten noemen. Soms hebben ze zelfs een katten- of apenneus en een afschuwelijke heiden heeft in Ogier (12816) zelfs twee neuzen (Neubert 86 v.).

De neus vervult een functie bij verschillende gemoedsuitingen. Het lat. *uti naribus* betekent de neus ophalen, en wel als teken van verachting. Precies hetzelfde betekent eng. *to turn up the nose* en duits *die Nase rümpfen*. Het gr. *μυκτηρ* betekent behalve neus en neusgat tegelijk hoon, ironie en *μυκτηρίζω* = de neus optrekken, honen. Het gr. hoofdwoord *ῥίς* heeft ook beide betekenissen en hiermee vergelijkt Morel (71) het lat. *ira cadat naso*.

De semieten hebben een aparte en opvallende neus en praten ernaar, daarom kunnen we bij hen met hun concrete aanleg de nodige uitbeelding verwachten. De toorn wordt aan de neus toegeschreven; Mozes zegt het Ex. 15, 8 zelfs van God. Het hebr. 'ap en de dualis 'appaïm worden synoniemen voor toorn. Hebr. *q̄sar* 'appaïm = kort van neus betekent: gauw toornig, want dan ademt iemand kort en snokkerig door de neus. Daar staat tegenover 'erek 'appaïm = lang van neus, d.i. niet gauw toornig, geduldig. Bij de grieken verhit de toorn de gal, bij de joden de neus: *hārāh* 'appō = zijn neus werd verhit, d.i. zijn toorn ontbrandde. Het werkwoord 'anap = de neus hebben, betekent woedend, toornig zijn.

Men haalt de neus op door verachting en brutaliteit. Hebr. *gōbah* 'ap = opheffing van de neus wordt gebruikt om de arrogantie van een slecht mens aan te geven. Hiermee worde vergeleken akkad. *appu ēlu* = de neus hoog. Daartegenover is het laten zinken van de neus een teken van nederigheid. Voor een superieur valt men op zijn neus (niet op zijn gezicht). Hammoerabi zegt: *appā-šina lilbinā-kum* = dat ze hun neus plat maken voor mij (door voor me op de grond te vallen).

Akkad. *anumišuma appi aqdud* = mijn neus is ingezakt, betekent: ik ben angstig, droevig, en *indit 'appi* is het fr. *chute du nez*, d.i. moedeloosheid (Dhorme 1921, 530 vv.).

Het mkb. *maiduani* = zich dom aanstellen is afgeleid van *iduan* = neus, eigenlijk: met de neus doen (Brandstetter 66).

Bij de karaïben wordt flink gescholden: *yawa-nimbo nè su rotèn t-òmò -porōi-yèn* = wat ben jij toch een lelijkerd, jij bultige neus! De platneuzige vergelijkt hij met de tijger, de kromneuzige met de kromme kalebas (Ahlbrinck 139).

Het voornaamste kikongowoord voor neus is *mbómbo* en *mbómbo ya nōngama* = 'n neus die er zijn mag, de benaming voor een opvallende lange neus (Laman 535, 750). Bij dit punt hoort ook *minzúka*, dat betekent: opvallende neusgaten (als bij een rund), wijd open bek, mondstuk, de naar buiten buigende opening van een pot (568). Interessant is de uitdrukking: *seekisa mazúnu* (*mazúnu* = neus) = met de neus in de lucht lopen, d.i. hooghartig, verwaand, en *yaka ozunu* = komen op de neus, d.i. een spreker interumperen (1177).

Ad 2. De neus steekt naar voren en valt samen met de bek of snavel bij veel dieren, vandaar veel overdrachten die voorstuk, vooruitstekend gedeelte, snavel, bek, muil aanduiden. Het gr. *ῥίς* betekent ook bek, snoet, bakkes. De russische nevenvorm, *nos* van *nares* is tevens het woord voor snavel, snuit; en bij dat *nares* horen ook nog osl. *nosŭ*, ozw. *nós* = muil, lit. *nasrai* = muil. De Duitsers kennen het idee *Felsennase*, *Gletschernase* en *Nase*

des Gebirges. V. Pisani (Glotta, 26-1937, 376) ziet in het gr. νῆσος = eiland dezelfde wortel als lat. *nasus* en verklaart dat als „*cap s'avancant dans la mer*” vgl. ags. *nôsi*, on. *nos*. fr. *nez* in *Cap Gris-Nez*, russ. *nos*, en hierbij dient nog aangehaald uit Walde (bij *nasus*) ags. *naess* = rotsneus, voorgebergte. Boisacq vermeldt bij νῆσος alleen de mogelijkheid van een verbinding met *nare* = zwemmen. Als wij vanuit de zee een eiland naderen ziet de oever er vaak uit als een voorgebergte — naar dit deel zou dan het gehele eiland zijn genoemd. *Nes*, *nīs* in plaatsnamen als Nispen, Hontenisse, De Nes zijn verwant met neus, *Nase* volgens E. Verwijs, J. Verdam, F. A. Stoett, Middelnederlandsch Woordenboek, Aanvullingen. A. Beekman, XIe Deel, 's Gravenhage 1941, 387. *Nes*, *nīs* betekent dan: uitstekend gedeelte, nat, laag land.

Interessant in het akkadisch idioom is, dat de top van een boom *appu išši*, dat is letterlijk: neus van de boom wordt genoemd; blijkbaar omdat de boom zijn takken in de hoogte licht, zoals de mens zijn neus, om beter te ademen (Dhorme l.c. 532).

Het egyptische woord voor neus: *fnd* betekent in *tpn fnd* = letterlijk neuspunt en feitelijk het voorste (Ebers 173). Het reeds genoemde kikongowoord *mbómbó* (Laman 535) geeft ook aan een vooruitspringend gedeelte van een huis, en typisch!, het achtergedeelte van een schip: hun vaartuigen zijn nl. gestroomlijnd, van voren breed, van achteren spits.

Bij de karaïben wordt de gebogen binnenkant van de hoog de neus genoemd, en eveneens de middennerf van een blad, de kam van een vogel b.v. van een haan. Hiertoe dient het woord *émò*. Een ander woord *èna* geeft aan de snuit van een buffel, het verlengstuk van de nok, terwijl er ook „neuzen” zijn aan de inslagdraden en lussen „neuzen” worden geheten (Ahlbrinck 139, 143).

Een enkele maal ontmoette Homburger (66) bij de negertalen eenzelfde woord voor neus en punt.

Ad 3. De neus is het orgaan voor het reukzintuig en functioneert ook in het ademhalingsproces. Het lat. *nares* werd overdrachtelijk gebruikt voor: fijne neus, smaak, fijn oordeel, spot, en dit leidde weer tot het samengestelde idee *nares acutae*. Bij de ademhaling hoort *naso clamare* = snorken. Schrader (l.c.) zoekt verband tussen toch. *krán* en *kor*, die neus betekenen en oi. *ghrána*, dat reuk, geur aanduidt en oi. *ghráná* = neus.

De hebreeuwse en akkadische woorden voor neus duiden ook het orgaan der ademhaling aan en in Gen. 2, 7, wordt ons verteld, dat bij de schepping van de mens God in zijn neusgaten de levensadem blaast, terwijl in Gen. 7, 22 de levenden worden gekarakteriseerd als zij die in hun neusgaten de levensgeest bezitten, en tenslotte wordt in Is. 2, 22 als een soort definitie van de mens gegeven: mens is hij, die in zijn neus adem heeft

(Dhorme l.c.). De egyptenaren schijnen de neuskus gekend te hebben, want wat wij moeten vertalen met „kussen”, zoals b.v. gelieven dat doen, betekent letterlijk „ruiken”, *šh* (Grapow 121). Het kikongo *mazúnu* betekent eigenlijk neusgaten, en vandaar neus. Via *mazúnu* = goed gemaakt wat betreft de neus, d.i. goed voelen, geur herkennen, zeer intelligent zijn, de waarheid kennen (dit woord wordt vooral gezegd van de tovenaars, die bij zijn ritueel druk in de weer is met zijn neus). Zie Laman 516.

Homburger vond (l.c.) soms hetzelfde stamwoord voor neus, ruiken, voelen en ontdekte vaak associaties tussen neus en geur; ook vond ze eenzelfde wortel voor neus en zucht, leven, ademhaling. Omdat dit alles zo complex is en ethnologie vereist, gaat ze jammer genoeg er niet verder op in en geeft geen voorbeelden.

Brandstetter (60) bespreekt het kawi-woord *iruk*, dat ruiken betekent en hoort bij de wortel voor neus: *-urr*.

Ahlbrinck vertelt wel, dat de karaïben een zeldzaam goed reuk-orgaan bezitten, maar linguïstische illustraties verschaft hij daar niet van.

Ad 4. Een belangrijk moment in het aanschouwelijk geheel van de neus vormen de neusgaten. Telkens betekenen dezelfde woorden of hun dualis of meervoud tegelijk neus en neusgat of neusgaten. Dat is met verschillende voorbeelden te staven bij het praktisch in alle indo-europese taalfamilies vertegenwoordigers tellende lat. *nares*. Dit komt meer voor in het meervoud als in het enkelvoud. Oijsl. *nōs* betekent neusgat, ob. *nozdrī* = neusgaten, terwijl Walde nog wijst op hd. *Nüstern*, eng. *nostrils*, dat afkomstig is van ags. *naes-pýrel* of *nos-pýrel*.

Het hebreuws en akkadisch kennen naast de enkelvoudige vormen *‘ap* en *appu* de dualis *‘appaim* en *appá*, wat zijn ontstaan te danken heeft aan de twee neusgaten.

Homburger wijst erop, dat de platte, grote neus van de neger heel anders is dan de uitstekende puntneus van de blanke. De neusgaten zijn erg in het oog vallend en daarom treffen we vaak dezelfde naam voor de neus van de mens als voor die der herbivoren.

Ad 5. Door die neusgaten vloeit het neusvocht en zo kunnen we begrijpen, dat volgens Boisacq gr. *ῥίς* samenhangt met de wortel **ser*, waarmee kan vergeleken worden oi. *sisarti* = stromen, vloeien. Volgens Gerber (3460) kan hetzelfde gr. woord ook bron en kanaal betekenen. Het niezen heet in het akkadisch *sibit appi* = lett. het gegrepen worden van de neus, en het plotselinge ervan leidde tot de overdracht *šibi appi* = ogenblik (Dhorme 532).

Bij de karaïben (139) betekent *èmò-s-icò-na-ko*: was zijn ge-

laat, terwijl er letterlijk staat: veeg het vuil van zijn neus weg: blijkbaar verontreinigt dat vooral het gelaat, speciaal dat van kleine kinderen. Het druppelen van opkomende regen wordt aan-gegeven met *ena-si-wa*, en dat schijnt ook van *ena-* neus te zijn afgeleid (143).

Nederlands

Ook in het nederlands overheerst de grote, brutale, opvallende, grappige, onnozele neus, waarbij zijn functie als reukorgaan van geen waarde is: een grote, lange, platte, spitse neus, de neus snuiten, uit de neus bloeden, door de neus spreken, een wassen neus (wat alleen voor de vorm bestaat, misleiding, bedrog: dat examen is maar een wassen neus), de neus overal insteken, een koude neus halen, zijn neus in de wind steken (verwaand), hij is geen knip voor de neus waard, iemand bij de neus hebben, hij ziet niet verder dan zijn neus lang is, iemand door de neus boren, door de neus geboord zijn (voor de gek gehouden), dat ligt vlak voor je neus, dat gaat je neus voorbij, de neus voor iemand op-halen, een neus krijgen (berispt worden), dan: kijk je op je neus, er met een lange neus afkomen, een lange neus hebben (be-schaamd staan), iemand een neus aandraaien, een wassen neus maken, die zijn neus schendt, schendt zijn aangezicht (vooral overdr.: die van zijn bloedverwanten kwaad spreekt deelt zelf in de schande), ik zal je neus tussen twee oren zetten (tegen kin-deren), dat zal ik je niet aan je neus hangen, mijn neus is geen kapstok (tegen onbescheiden vrager), zijn neus krult ervan, 't moet zo tussen neus en lippen gebeuren (in 'n verloren ogenblik), iets langs zijn neus weg zeggen, met zijn neus in de boter vallen, loop je neus maar achterna, zijn neus(!) voorbijpraten, iemand 'n pin, bril op de neus zetten, hij stond er met zijn neus bij, bovenop. Al die zegswijzen zijn zeer sprekend en beeldend: die neus, die zelf zo grappig is en waarmee je zulke grappen kunt uithalen, heeft de fantasie geactiveerd. Hoe leuk staat daar ook de „wijsneus” te kijk. We vermelden nog: neusvleugel, neus-wortel, neusbeen, neusklank, bloedneus, neusdoek, drupneus, neuswarmertje. Een speciaal krachtwoord is kokkerd; mopneus, snotneus en wipneus zijn meer gewone scheldwoorden.

Wanneer men zegt: de deur voor iemands neus dichtslaan, kan men hier het idee van neus = voorstuk in zien, wat duidelijk wordt toegepast in de vergelijkingen: neus van een schoen, het schip spoelt lustig zijn neus, het schip draait zijn neus in de wind, neus, d.i. punt van een voorgebergte in zee, neus, d.i. de ijzeren haak waarachter de deurklink valt; het nokje aan een dak-pan en het voorstukje van een timmermanschaaf worden neus genoemd, maar wie onder ons weet dat? Vanwege hun opvallende

neus of snavel ontstonden de synecdocche-woorden: neusaap, neusbeer, neushoorn, neusvogel.

Van de neus als reukorgaan is weinig te vermelden. We spreken wel van een fijne neus hebben, maar in vergelijking met de dieren, bijvoorbeeld de honden met hun scherpe neus, is ons reukzintuig op de achtergrond getreden, zeker bij de westerse mens, en moeten we goed opletten om iets in de neus te krijgen (in het snotje krijgen), d.i. ergens de lucht van te krijgen, terwijl ze ons vaak iets met geweld onder de neus moeten wrijven, willen wij het ruiken.

Iets apparts is het „neusje”. Daarmee duiden we iets leuks en grappigs, kleins en teers en zelfs iets voortreffelijks: het neusje van de zalm.

Bare'e

Het betekenissen geheel bij het bare'e-woord voor neus -engo- is nogal armoedig. We treffen een paar minder prettige uitdrukkingen aan als: *mewoea leboni engo* = zijn neus lijkt wel op een lebonivrucht, wat gezegd wordt van iemand met een stompneus. *Toewoe ri engo* = aan de neus gegroeid — wordt gezegd van een kind wiens vader onbekend is. *Moëngo* = snofneuzen, met de neus snuffen. Het neusbeen noemt men *kadjoe engo* = het hout van de neus. *Engo mboela* = geiteneus, wat de naam van een kruid is en een wisselwoord voor *leti* = vrouwelijk schaamdeel. Men spreekt van *mentjiengo*, als tengevolge van gisting van spijs en drank een oprisping door de neus een uitweg zoekt.

Over de neus als voorkant kon ik niets vinden, noch ook iets speciaals over zijn reukfunctie. *Engo nggoema* heet de houten richel die op de zwaardschede wordt uitgespaard en voorzien is van twee gaatjes door welke de draagband loopt. *Engo ngkioekoe* zijn de kiemgaten der kokosnoot, die elders ook wel *mata* = ogen heten.

Voor neusvocht, snot bezitten ze een apart woord -*kada*-.

Marindinees

Opvallend is de zegswijze *samb angip-ko* = hij heeft een grote neus, d.i. hij is brutaal, aanmatigend, heftig; dus ook bij de marindinezen kennen ze de brutale, grote neus. *Angip-ti* = iemand met door misvorming of opschik opvallende neus. Zij onderscheiden de neuswortel, *mit-angip*, van de neuspunt, *ngór-angip*. Een geheel woord *amasin* betekent de neus optrekken en verachten, en *tanoe* duidt aan gelaat, neus en mond vooruitsteken als teken van verachting, maar in deze beide woorden komt geen eigenlijk woord voor neus voor.

Angip betekent ook snavel, bek, sneb van een kano, zeer jonge scheut van de klappernoot.

Als reukorgaan treedt de neus blijkbaar niet op de voorgrond, ik kon geen enkele uitdrukking daaromtrent vinden.

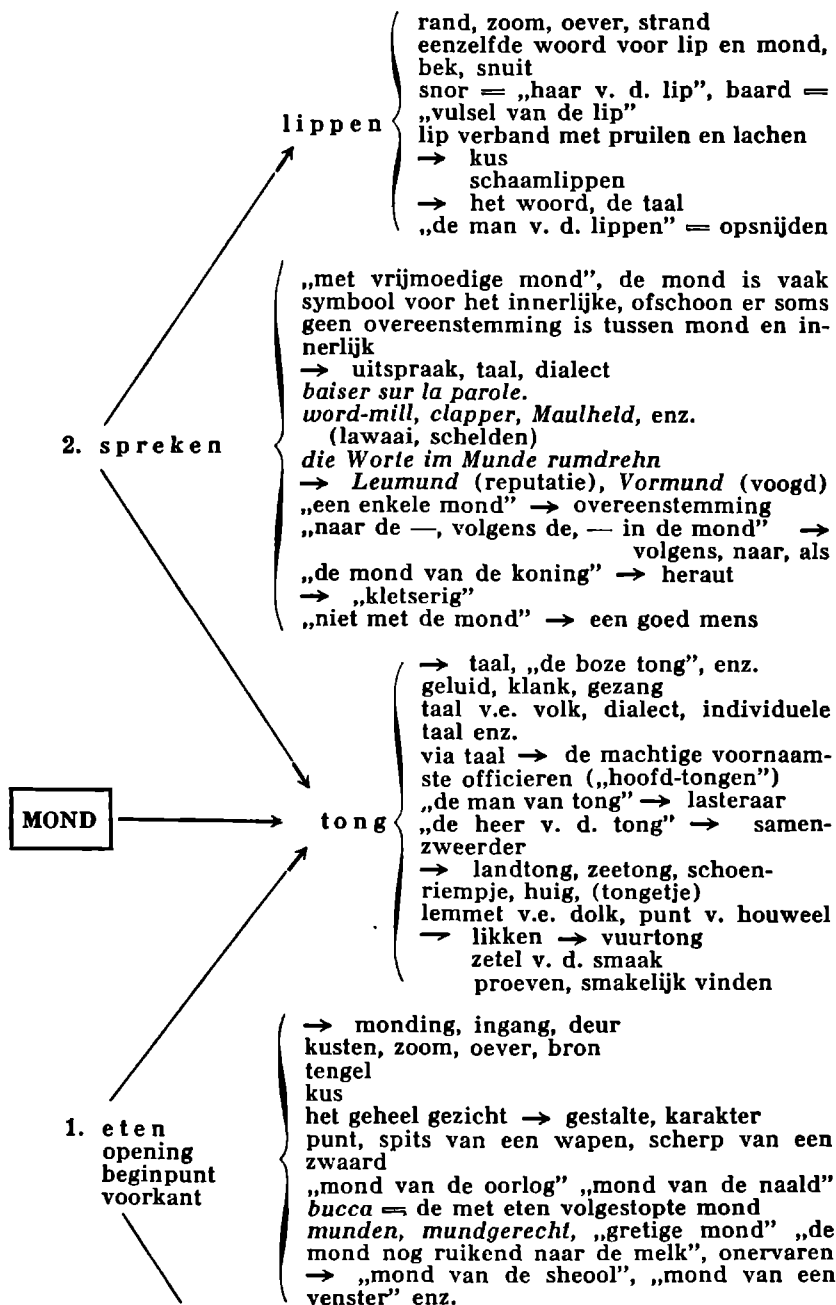
13. MOND, LIP, TAND, TONG, GEHEMELTE, HUIG, KEELGAT

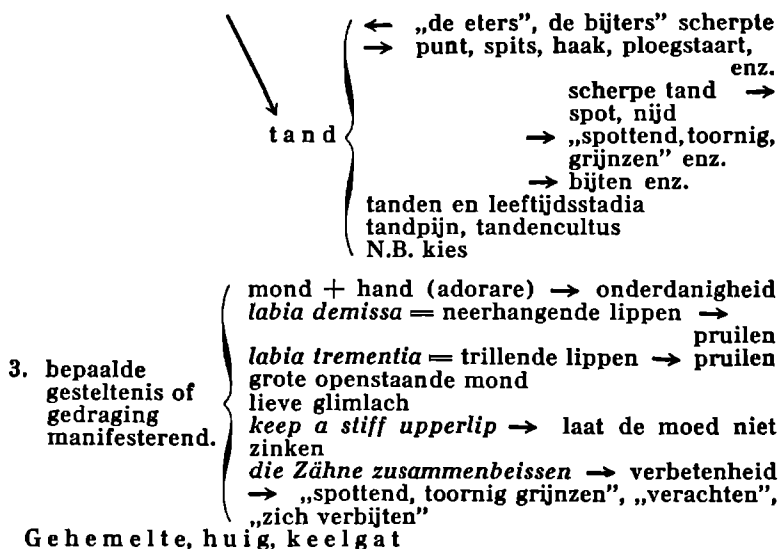
Ad 1. In de meeste talen treffen we een woord aan voor de mond als geheel, terwijl daarnaast termen aanwezig zijn voor de verschillende onderdelen: lip, tanden, tong, en ook voor het gehemelte, de huig, het keelgat. Er heerst hier geen verwarring en men behoeft niet ver en moeilijk te zoeken, al wordt het woord voor het een wel eens verschoven naar het ander. Dat mond-geheel met zijn onderdelen staat ons blijkbaar duidelijk voor ogen.

Vanzelfsprekend is ook het uiteenvallen van de met het mond-woord verbonden betekenissen in twee hoofdsorten, waarvan de eerste de mond beschouwt als eetorgaan, als opening en beginpunt, de tweede als spreekorgaan. Bij het eten functionneren vooral de tanden en secundair de tong, bij het spreken treedt de tong op de voorgrond en ook de lippen.

Lat. *os* telt nevenvormen in alle indo-europese talen. Zowel Schrader als Walde verbinden het met *ora* = kusten. Schrader (634) met gr. ὤα = zoom van het kleed, on. *óss* = monding; Walde weer met oijsl. *óss* = monding v.e. rivier, lit. *ústas*, *ústà* = monding, oi. *óstħa-h* = lip, av. *aošta* = lip, alb. *anë* = kant, zoom, oever enz. Het hangt ook samen met gr. παρεία = wang en met *aureae* = teugel, die in de mond wordt bevestigd, met *ausculum*, *osculum* = mondje, kus en ook het latijn zelf kent de overdracht naar *ostium* = monding, ingang, deur.

Os zelf betekent mond, bek, muil, snavel, en wordt overgedragen op scheepssneb; verder ingang, monding; en vooral wordt het aangewend om het gehele gezicht aan te geven met een heel aantal zegswijzen: *alqm in os laudare*, *in foro et in ore omnium versari*, *laedere al cui os* = in zijn gezicht slaan, *praeber e os al cui* = zich laten slaan, wat abstracter wordt in *praeber e os al cui ad contumeliam* = zich een belediging van iemand laten welgevallen. Deze overdracht groeide tot weergave van *os* voor de gestalte, masker en het gelaat, als uitdrukking van het karakter, zodat b.v. *durum*, *impudens*, *ferreum os* evenzovele karakterfouten aanduiden. Het gr. στόμα staat in verband met gall. *safn* = kaak en corn. *stefenic* = gehemelte, volgens Boisacq. Gerber (345) haalt als betekenissen aan: riviermonding, gezicht en de

punt, spits van een wapen, het scherp van het zwaard, (we weten niet of deze overdracht afkomstig is van het begrip scherpe taal of van het alles verslindende zwaard welke beide in verband met de mond voorkomen). Morel (24) vertelt ons nog, dat bergpassen of holle wegen στόματα werden genoemd, en ook de ingang van een straat; de hartkamer en baarmoeder bezitten „monden” en eveneens de aderen en andere vaten in het lichaam; de tuba heeft een „koperen mond” en de tinnen op muren en torens worden „mond” geheten, terwijl men spreekt van de πολέμου στόμα als de bloedige, verslindende oorlog, zoals men in het latijn kent de *fauces belli* voor *bellum cruentum* (Morel 24, 43, 46, 55, 71). Tenslotte moeten we niet vergeten, dat het gr. woord evenals het lat. *os* gelaat kan betekenen.

Het klassiek lat. *os* is uit de romaanse talen verdwenen (Zauner 380) en ervoor in de plaats kwam vooral *bucca*, dat eigenlijk wang betekent. Hatzfeld wijt dat aan onnauwkeurigheid, maar Goldberger (29 vv.) schrijft het toe aan affectverschuiving. *Bucca* is wang, dat wil zeggen de opgeblazen, met eten volgestopte wang en daardoor is de mond vol (*bucca*, *buccella* = een mondvul), vandaar werd het verschoven naar de betekenis mond als krachtdrukking, n.l. die holle wang en volle mond waarmee je spot of er een klap op geeft als bij een opgeblazen kikker, en tenslotte werd het gewoon mond. Er zijn nog meer verschuivingen vanuit de dierenmond als *riktus*, *rostrum* en de gretig opengesperde mond als *gula*, *gurgus*, waarin ook een affectwaarde zit verwerkt (32).

We brengen even in herinnering het reeds eerder besproken verband tussen *mentum* = kin en de vele woorden voor mond, got. *munþs* enz.

De Duitsers spreken van *munden* in de betekenis van: dat smaakt!, daar hoort ook bij *mundgerecht* = naar iemands smaak, en terwijl sommige dingen ons doen „watertanden” spreken zij van *den Mund wässrig machen* (Wigand 43, 53).

Het sumerische ideogram KA heeft in het akkadisch zowel de waarde van *pû* = is mond als *appu* = gezicht. In Gen. 4, 11, opent de aarde haar mond om het bloed van Abel te ontvangen of (Num. 16, 30) om Core, Nathan en Abiron te verzwelgen, en de poort van de onderwereld is de mond van de sheool (Ps. 141, 7). De mond is de opening waardoor men de stad binnenkomt (Prov. 8, 3); ook een grot en een put bezitten een mond (Jos. 10, 18; Gen. 29, 2). Bij de akkadiërs heet de opening van een venster *pû apti*, ook een zak heeft een mond, en *pû karsi* is de mond van de maag. Het neusgat kent een mond en het gat waar je het hoofd doorsteekt bij een kleed is de „mond voor het hoofd”.

De mond is ook de uiterste rand of het eerste wat je van iets tegenkomt: *peh lápeh* = mond aan mond, betekent: van het ene eind tot het andere van een gebouw, stad, land. Het zwaard verslindt de vijanden (Deut. 32, 42) en daarom slaat men met de mond van het zwaard, d.i. de snede, het scherp. In het akkadisch spreekt men van *pû šaššan* = de mond van een zaag (die heeft tanden) en *pû patri* = de mond van een dolk. De *pû nâri* is de uitmonding en het vrouwelijk meervoud *piâte* zijn de verschillende armen van een grote riviermonding. In het hebreuws kent men ook de *pî jé'ôr*, d.i. de mond van de Nijl in Is. 19, 7. Voor het voorafgaande Dhorme 1921, 533 vv.

De negerwoorden voor mond verschaffen veel overdrachten, zowel bij de eigenlijke wortelcomplexwoorden als bij de verwante. Zo betekenen de volgende woorden mond en tegelijk: *anu*, *eno*, *nî* — ingang, opening; *nu* — rand; *ma* — tand. Daarnaast bestaan een groot aantal verwante woorden, die zoals *nwa*, *nu*, *nie*, *no*, *nur*, *no*, *nyu*, *nyaw* enz. drinken betekenen; *mju* — eten; *mila*, *mina*, *modude* — verzwelgen. Ook zijn er zeer veel woorden, die eigenlijk bek, snuit, opening, rand, kauwen, spreken betekenen en vandaar zijn overgedragen op de mond. De voorbeelden hiervan zijn te vinden op pag. 72 van Homburger, de andere opgesomde van 69 tot 71.

Alle twaalf talen door Brandstetter onderzocht (58 vv.) kennen voor mond het stamwoord *tuk*, waar hij een onomatopoeie voor pikken in ziet, terwijl hij verwijst naar jav. *tuk*, dat betekent het gat door een vogel, een specht, in een boom gepikt. Boeg. *babañ* = deuropening en mak. *timuñ* = opening zijn ont-

staan uit boeg. *baba* en mak. *timu* = mond. Bij de karaïben betekent *enda* = mond tegelijk de binnenkant van het dak en *inda-ka* = de mond openen wordt gezegd van de zon, die de mond, d.i. de binnenkant der vruchten opent. *Indá-ka-nò* = de middelbalk van het kamp en betekent letterlijk: mond die in het midden staat, waarbij dus het middenbegrip is, dat de mond midden in het gezicht staat. Een ander woord *vota* wordt gebruikt bij beschrijvingen, terwijl vele knoop- en bindwijzen worden genoemd naar de bek van een of andere vis (Ahlbrinck 143).

Bij de chinezen treffen wij de volgende zegswijzen: *ch'an² k'ou³ liu² hsien²* = gretige mond waaruit het slijm druipt, d.i. wat iemand doet watertanden, gulzig, gierig; *k'ou³ fu¹ chih¹ fêng* = het hof maken aan het gehemelte en de mond nog ruikend naar de melk, d.i. jong, onervaren, als een kalf (Williams 144 vv.). Met *k'ou³* wordt ook aangeduid: opening, ingang, deur, poort, haven, monding van een rivier, opening van een wond, ravijn (Couvreur 334).

In de mande-taal betekent „rivier-mond” de oever. Het dieri „mond drinken” duidt aan kussen (Planert 300, 312). Het kikongowoord voor mond is *nnúa* (Laman 806). *Nnúa amaza* de mond van het water, d.i. de steiger. *Nnúa ambizi* = mond van vlees, d.i. die gewoon is vlees te eten. *Nnúa aɲlangu* = mond van water en dit betekent bron, terwijl *nnúa anto* = mond van de opening waterader betekent. *Nnúa angoma* = mond van de trommel en dat is de open kant waarop niet het vel is gespannen. *Nnúa ansoma* = mond van de naald, d.i. het oog. *Nnúa mbula* (539) is mond van het achterste, d.i. de anus. *Bóotikisa nnua* = met de mond (de kaken) slaan, d.i. eten zonder tanden (56). De „kater” wordt aangegeven met *ɲvinda aɲnnúa*, dat lett. betekent: te veel gegeten en gedronken met de mond (635).

De basoeto zeggen: *ho itatsoa molomo* = zijn mond smakt, d.i. hij geeft te kennen dat hij iets met smaak heeft gegeten. Realistisch is het spreekwoord: *lebitla la khomo ke molomo* = het graf van de koe is de mond (Van Velsen).

Ad 2. Het lat. *os* dient ook om het spraakorgaan aan te geven (volgens Meillet zelfs: „*bouche en tant qu'organe de la parole*) en daaraan verschaffen de nodige zegswijzen fleurige levendigheid: *ore libero loqui* = met vrijmoedigheid spreken, *alqm semper in ore habere* = iemands naam altijd in de mond, op de lippen hebben, enz.; *in ore atque sermone omnium, volitare per ora virum, uno ore* = eenstemmig. Het duidt ook aan: uitspraak, taal, spreekorgaan, dialect. Het gr. στόμα betekent eveneens taal, woorden.

Interessant is ook wat Zauner (382) als een beeldende uitdrukking voor de mond aanhaalt: de mond wordt nl. „de spraak” genoemd in het normandische Moisy bij de zegswijze *baiser sur la parole*.

Knortz (126 vv.) helpt ons aan een paar kostbare gegevens als: *word-mill, clapper* = klepel, ratel, *Maulheld* als ruwe uitdrukkingen of scheldwoorden voor de mond. De Duitsers bezitten voor schreeuwen en er weer tegen in schreeuwen de nodige uitdrukkingsmogelijkheid: *Lügenmaul, halts Maul, ein grosses Maul haben, Grossmaul, Schandmaul, ungewaschenes Maul*; en vooral typisch zijn de volgende: *eine freche Schnauze haben, eine furchtbare Schnauze, halt deine Schnauze, anschnauzen, grossschnauzig, Revolverschnauze, Ich gab ihn eins auf den Mund* (zodat hij stil was), *den Mund voll nehmen* = opscheppen, *über den Mund fahren* = brutaal antwoorden, *ein Mund wie ein Schwert, einen bösen Mund haben, ein tüchtiges Mundwerk, Mundstück*. Nog zijn de volgende zegswijzen voor de mond als spreekorgaan te signaleren: *die Worte im Munde 'rumdrehn* = de waarheid verdraaien, *trunkner Mund wahrer Mund, den Mund spazieren gehen lassen, mundaal* = traag in het spreken (Wigand passim, vooral 19, 41).

Het sumerisch-akkadische *KA*, in het akkadisch ook ideogram voor *pû* = mond, betekent ook spreken. Akkad. *pî pî* = opening van de mond, betekent spraak en *pâ-šu epêšu* = zijn mond in werking zetten, betekent: het woord nemen, *epêš pî* = werking van de mond betekent: woord. Het hebr. *peh 'ehâd* = één enkele mond betekent overeenstemming van verschillende mensen en er staat van Teglath-phalasar geschreven *pâ ištên ušêš-kinšunuti* = hij maakte hen (d.i. alle volken die hij regeerde) te hebben één mond. *Pû* duidt ook aan de taal van een volk. Akkad. *ana pî, ina pî, kîpî* en hebr. *kēpî, lēpî, 'al-pî* betekenen: naar de-, in de-, volgens de mond, en de oorspronkelijke bedoeling was: naar hetgeen men van dit of dat zegt, waarna dit meer abstract verbleekte tot: volgens, naar, als — zo zien we een voorbeeld van het ontstaan van voorzetsels (Dhorme l.c.).

In het oude land van de Nijl was de heraut „de mond van de koning van Boven-Egypte (Ebers 172).

Grapow (117 v.) geeft nog verscheidene voorbeelden, waarin „mond van de koning, van de heer” slaat op de koning zelf, die is „de enige mond” *r w' htm* „die alleen spreekt”. Verder worden de ambtenaren en vertegenwoordigers „mond des konings” geheten, evengoed als „ogen, oren, tong des koning”.

De Chinezen kennen vele uitdrukkingen voor de mond als spreekorgaan: *chang¹ k'ou³ chieh⁴ shê⁴* = met open mond en tong gebonden, d.i. niet welsprekend, een uilskuin; *cho⁴ k'ou³ pên⁴ shê⁴* = domme mond en lompe tong, d.i. een slecht spreker,

armoedig in de conversatie; *huo⁴ ts'ung² k'ou³ ch'u⁴* = kwaad vindt zijn oorsprong in de mond, d.i. pas op je woorden; *i⁴ k'ou³ t'ung² shêng¹* = verschillende monden naar hetzelfde geluid, d.i. algemene overeenstemming, of nog sterker: *wan⁴ k'ou³ t'ung² shêng¹* = 10.000 mond hetzelfde geluid; *k'at¹ k'ou³ chien¹ suan¹* = scherp en zuur altijd als de mond is geopend, d.i. zure opmerkingen, bijtend sarcasme, een bittere tong; *k'ou³ Chiang³ chih³ hua⁴* = de mond sprekend en de vingers tekenend, d.i. zijn mening illustreren, gesticulerend spreken; *k'ou³ ju² hsüan² ho²* = mond als een waterval, d.i. spreken met een vloed van woorden, gladde tong; *k'u³ k'ou³ liang² yen²* = mooie woorden of schoon bitter in de mond, d.i. gezonde maar onaangename raad; *k'u³ k'ou³ p'o² hsin¹* = een bittere mond maar een moederlijk hart, d.i. een tedere vermaning; *pi⁴ k'ou³ wu² yen²* = sluiten de mond en zeggen niets, d.i. de onjuistheid aantonen van iets (door veelbetekenend zwijgen); *shou³ k'ou³ hsiang¹ ying⁴* = hand en mond in overeenstemming, d.i. zijn beloften vervullen, zelf doen wat men verkondigt; *shou³ k'ou³ ju² p'ing²* = waken over zijn mond als over de mond van een fles, d.i. voorzichtig in het spreken. Soms is er geen overeenstemming tussen de mond en het innerlijk: *fo⁴ k'ou³ shê² hsin¹* = een Boeddha's mond maar slangenhart, d.i. verraderlijk; *i¹ k'ou³ liang³ shê⁴* = één mond twee tongen, d.i. een belofte breken; *k'ou³ pu¹ ying⁴ hsin¹* = de mond niet in overeenstemming met het hart, d.i. mooie woorden spreken met de bedoeling om te bedriegen of *k'ou³ shih⁴ hsin¹ fei¹* = de mond goedkeurend het hart afkeurend, d.i. alleen met de mond iets toegeven; *yu³ k'ou³ wu² hsin¹* = hebbend een mond maar geen hart, d.i. mooie woorden met slechte bedoelingen (Williams l.c.).

Bij de negerwoorden voor mond kon ik alleen *onu* ontdekken, dat tegelijk stem betekent, terwijl blijkbaar *tar* tegelijk taal en mond aanduidt (Homburger 70, 72). Bis. *baba* en mdg. *vava* betekenen mond en bis. *babaan* en mdg. *vavana* betekenen kletserig. Heel vaak treffen we in deze talen twee woorden voor mond, het een het hoffelijke woord en het ander een vulgair- of zelfs een scheldwoord, wat dan overeenkomt met ons snoet, muil, smoel, enz. Het gebeurt wel, dat hetzelfde woord in het ene gebied het hoffelijke woord is en in een ander vulgair. Van dergelijke onheuse termen worden dan wel afleidingen gevormd, die b.v. slopen of knorren betekenen (Brandstetter 58 vv.).

De karaïben noemen een goed mens, d.i. iemand die niet gauw kwaad wordt een *potapo* en Ahlbrinck (386) denkt, dat het afkomstig is van *pota* = mond; *po* is een veel gebruikt suffix, dat hier misschien evenals *mbo* een negatie van het voorafgaande zou kunnen inhouden, dus: niet met de mond, of zoiets. Een goed mens is dus iemand die „niet met de mond” is, een zeer

interessante en begrijpelijke overdracht, die ik toch wilde signaleren, al moeten we in gissingen blijven.

Als symbool voor het innerlijke betekent het japanse: „scherp-mond-zijnde” verstandig. Ewe „onze mond is gelijk” duidt aan: wij zijn het eens en soso „met de mond haten” = het oneens zijn. Soso „met een harde mond” betekent eigenzinnig. Annamietisch „oude mond” = kletserig. Als de ewe spreken van „harde mond” bedoelen zij: loochenen en een „snel-mond” is bij de annamieten een onbedachtzame (Planert 304, 305, 312).

Kikongo *duka ñnua* = de mond sluiten, d.i. zwijgen (Laman 131) *fukuza ñnua* = nutteloos gebruiken van de mond, d.i. vertellen wat bekend is, iets vertellen zonder dat er naar geluisterd wordt (158), *bunda ñnua* = tevergeefs werken met de mond, d.i. aan dovemans oren prediken (75), *mbidi añnua* = overvloed van mond, d.i. kwaad spreken (529), *mvita añnua* = mondgevecht, d.i. dispuut (635). Iemand in de rede vallen verwoorden de basoeto met: *ho tea motho molomo* = iemands mond slaan, of met: *ho kena motho hanoug* = iemands mond binnengaan. *Ha a na molomo* = hij heeft geen mond, d.i. hij spreekt niet, hij is dom, hij erkent zijn schuld door niet te antwoorden (Van Velsen).

Ad 3. De mond en zijn onderdelen manifesteren ook bepaalde gesteltenissen en gedragingen.

Bij de akkadiërs betekende de combinatie van het teken *ka* voor mond met het symbool voor hand hetzelfde als lat. *adorare* — zo werd blijkbaar bij hen de eerbiedige onderdanigheid tot uiting gebracht (Dhorme l.c.).

Men spreekt wel van een lachmond en een pruilmond, en dat wordt in vele caricaturen en andere vlotte tekeningen vaak enkel geschetst door een kromming met de punten naar boven of naar beneden van de lippenlijn. Van belang hiervoor zijn de lat. uitdrukkingen: *labia demissa* = neerhangende — en *labia tremantia* = trillende lippen. De basoeto spreken van: *ho tleberamja molomo* = de mond naar beneden draaien, d.i. op het punt staan van te gaan huilen (Van Velsen). Bij de atjehers wordt pruilen uitgedrukt door *tēbibbib*, wat volgens Brandstetter (66) samenhangt met *bibir* = lip.

In de oud-franse ridderromans wordt volgens vaste schablonen het uiterlijk met het innerlijk in overeenstemming gebracht: onsympathieke mensen hebben een grote, openstaande mond, bij tedere maagden zweeft een lieve glimlach over hun mond, voortreffelijke karakters bezitten witte, glanzende tanden, terwijl woestelingen grote, naar voren staande en naarbuiten gegroeide tanden als die van een everzwijn de hunne moeten noemen

(Neubert 88 vv.). Zeer beeldend is ook het amerikaanse *keep a stiff upperlip*, dat wil zeggen: klem je lippen op elkaar, laat de moed niet zinken — aanschouwelijk beeld van degene die zelfs bij martelende ondervraging zijn mond in bedwang kan houden (Knortz 127). Een dergelijk beeld roept ook in ons op het d.*die Zähne zusammenbeissen*, een veelzeggende symbolische beweging (Wigand 20).

Bij woorden voor tand horen bis. *nisi* = spottend of toornig grijnzen, jav. *enis* = verachten, jav. *gut* = zich verbijten, daj. *nini* = de tanden laten zien (Brandstetter 65 v.).

„Zijn mond bleef recht naar boven” zeggen de ewe, d.w.z. hij stond verbijsterd van schrik (Planert 302).

Kikongo *funguna ñnua* = de mond afvegen, dus met de tong belikken, en dit geldt als teken van belediging (vergelijk ons tong uitsteken), *finduna ñnua* = de mond samentrekken als teken van spot en verachting (Laman 151, 150).

De lippen

Heel bijzonder leenden zich de lippen tot een vergelijking met het begrip rand. Voor het lat. *labium* vond ik daarvoor geen getuigenissen in de gewone woordenboeken, wel geeft Gerber (345) onder verzwijging van *labium* voor het nevenwoord *labrum* als betekenissen op: zoom, rand, o.a. van vaatwerk, en in afwijking van Walde geeft Hofmann zowel voor *labium* als *labrum* de betekenis „rand”. Diezelfde betekenissen bezit gr. χεῖλος, dat ook oever van een rivier kan aanduiden. Volgens Morel (26) wordt het eveneens toegepast op de oevers van een gracht en (46) Homeros geeft aan de randen van bekers die de vorm van lippen hebben dezelfde naam, welk voorbeeld door Vergilius wordt nagevolgd.

Zowel akkad. *šaptá* met de dualis *šaptán* als hebr. *šəfətaim* betekenen rand en wel van een put, een schaal, van de zee, nl. waar die het strand kust. Een rivier bezit een hoofd, een oog, een mond, en ook een lip, d.i. de oever. Rondom „de mond van het hoofd”, d.i. het gat boven aan een kledingstuk, zijn er de „lippen”, d.i. de randen (Dhorme 1921, 538).

Eg. *hr. spt. w3d wr* = aan de lip van de grote Groene, d.i. aan de oever van de zee (Middellandse Zee) en ook de oevers van de Nijl heten *šptj-mw* = lippen van het water (Ebers 103, 123).

De randen van een vaatwerk worden eveneens lip genoemd en de egyptenaren kenden ook de vergelijking „schaamlippen”, *šptj šd.s*, d.i. lett. de lippen van haar schaamdeel (Grapow 119).

Het karaïbenwoord *əsi-piri* betekent tegelijk onderlip en rand. Het is waarschijnlijk dat het eerder rand dan onderlip is, maar in ieder geval worden het begrip rand en de onderlip met elkaar

in verband gebracht (Ahlbrinck 161). Mdg. *molotra* = lip en rand (Brandst. 58).

De lippen zijn zo innig verbonden met de mond, dat vaak eenzelfde woord voor beide geldt, soms met kleine variaties. Zo is osl. *usta* het woord voor mond en *ustīna* = lip. In de romaanse talen gingen woorden, die oorspronkelijk mond betekenden de lippen aanduiden, zo: *li bouco*, *bouca*, *bouquos*, *boutso* enz. Verschuivingen vonden ook plaats vanuit woorden voor muil, gezicht: *muso*, *mousses*, *murru* enz., zelfs twee gevallen vanuit baard: *barbell*, *bigotis* (Zauner 383 v.).

Het karaïbenwoord voor bovenlip *pòtī* betekent tegelijk snuit, bek van een vogel (Ahlbrinck 8).

Meestal, zegt Homburger (69), wordt lip weergegeven door een samenstelling die betekent „huid van de mond”, zo: *nuyi*, *ndāra mo*. Dat is ook de omschrijving voor de lip bij de ewe, terwijl de ixil spreken van „blad van mijn mond”, in het nieuw-pommers heet de lip „kind van zijn mond” (Planert 299).

Bij de bakongo wordt de lip aangeduid met *diidi* en *booba* (Laman 115, 47), dialectische woorden zijn *bodi*, *bew*, *bori* (48, 34, 55), terwijl *kibori kya yulu* betekent: lip van de neus, en bedoeld wordt de bovenlip (239). De andamanen noemen de snor *ōn-a-ngub-ode*, d.i. het haar = *o-de* van de lip = *ngume* (Brown 49). Het ideagram voor lip plus *lal* = vullen betekenen samen *zignu*, hebr. *zágán*, d.i. baard, want de baard begint met dons aan de lippen (Dhorme l.c.).

We hebben reeds gewezen op het verband tussen lip en pruilen of lachen.

Als symbool van vriendschap wordt met de lippen een ander gekust. Lat. *osculum*, *osculari* is afgeleid van *os* = mond. Een ingewikkelde en aan begrippen rijke zegswijze is het reeds vermelde *baiser sur la parole*; limburgs *mundje* = kus. *Labrum* wordt in Z.-Frankrijk niet gebruikt. De afleiding daarvan *laura* was daar homoniem met een *laur*-, dat de stam vormt voor verschillende woorden, die laurier, de akker bewerken, boer betekenen, en dus alle in verband staan met het boerenbedrijf. Volgens Meyer-Lübke (1 en 2) is de reden voor het verdwijnen van *laura* uit *labrum* hierin te zoeken, dat men in de riddersburchten het boerenwoord niet kon verdragen als gelijkkluidend met lip, waaraan bijzonder in dit provençaalse matriarchaatsgebied de associatie was verbonden van kussen en hoofse minnarij. Ervoor in de plaats kwam *boca*, terwijl het klankschilderende *pot* ook overal verspreid is. Dat *pot* betekent eigenlijk dikke lip, we vinden in Italië *potta* als uitdrukking der vrouwelijke pudenda, vergelijk ons schaamlippen.

Het verband tussen de lippen en spreken wordt uitgedrukt door het reeds aangehaalde *keep a stiff upperlip*. Het enkelvoud

akkad. *šaptu*, hebr. *šáfáh* betekent het woord, de taal, hebr. 'š *šefátáim* = de man van de lippen betekent de opsnijder, de praatjesmaker (Dhorme l.c.).

Bij de chinezen wordt de lip *ch'un* in verband gebracht met spreken, disputeren en tot overeenstemming geraken (Couvreur 901).

De tanden

Tot dezelfde wortel behoren gr. *ὀδών* en lat. *dens*, die volgens alle etymologen moeten worden beschouwd als participia praesentia bij **éd-mi* = eten. E. Benveniste (Bull. Soc. Ling. 32, -1931-, 74-78. *Trois étymologies latines-dens*) brengt deze woorden in verband met *δάκνω* = verscheuren; Hofmann vindt zijn argumenten niet doorslaand. Vgl. oi. *ádmī*, lat. *edo*, gr. *ἔδομαι*. Deze wortel heeft zijn vertegenwoordigers in practisch alle indo-europese taalfamilies: oi. *dant*, oiers *dét*, bret. *dant*, corn. *dans*, ohd. *zand*, ags. *tóð*, on. *tonn*, got. *tunþus*, lit. *dantis*, arm. *atamn*. Hierbij wordt door A. H. Sayce ook geplaatst het hittietische woord voor tand — *adantos*- (The Names of the Parts of the Body in Hittite, *Revue d'Assyriologie* 24 (1927) 124). De tanden zijn dus de eters. Bij de ewe heten de tanden „de bijters”, bij de dieri „mondvrucht” en in het nieuw-pommers spreekt men van „huis van zijn mond”, d.i. zijn tanden (Planert 299). De tanden hakken op het voedsel in, ze vermalen het, ze zijn voorzien van scherpe punten. Het lat. *dens* betekent punt, spits, haak van de zaag, anker, weverskam, haarkam (daar staan scherpe tanden op), ploegstaart, houweel, sikkel. Het gr. nevenwoord kan ook betekenen de punten van een drietand, de tanden van een kam, zaag enz. Dit leidde tot de overdrachtelijke zin: *atro dente, improbo dente alqm petere* = met scherpe spot, terwijl met *dens invidus* de knagende tand van de jaloersheid wordt bedoeld. In Perzië bestaat het spreekwoord: de tanden bijten vaak op de tong en toch blijven ze bij elkaar (Knortz 140).

Het akkad. *šinnu* en hebr. *šén* worden eveneens gepraediceerd van de scherpe pieken van bergen en rotsen en zoals Neptunus een drietand bezit, vinden we bij de God Mardoek een wapen met 50 tanden. Ook in 1 Sam. 2, 13 is sprake van een vork met drie tanden (Dhorme 1921, 537).

We wezen reeds op het beeldende *die Zähne zusammenbeißen* en op bis. *nisi* = spottend of toornig grijnzen, jav. *enis* = verachten, jav. *gut* = zich verbijten, daj. *nini* = de tanden laten zien, die alle afgeleid zijn van woorden voor tand.

Zeer bekend is natuurlijk de overdracht *der Zahn der Zeit*. Als je bijna niet door een taak heen kunt bijten, spreken de Duitsers van: *davon werden einem die Zähne stumpf*.

De wortelcomplexen bij de tandwoorden in de negertalen

wemelen van verwante woorden, die betekenen bijten, kauwen, knagen: *nwe*, *naka*, *nwo*, *natude*, *nogde*, *molde*, *sakuna*, *san* enz., enz. (Homburger 73 vv.).

In de maleis-polynesische talen bestaan o.a. voor tand de wortelvarianties *gigi*, *kiki*, *niñi*, en magindanao *kiki* betekent voedselresten tussen de tanden, jav. *gigit* = bijten, boeg. *ikiñ* = bijten, jav. *gugut* = kapotbijten (Brandst. 65 v.).

Het karaïbische *yè* = tand betekent overdrachtelijk scherpste en *yè-ta* = tanden krijgen, duidt aan scherp zijn, *yè to* = tanden geven is ook scherp maken, b.v. van een mes (Ahlbrinck 548).

De chinezen verbinden de tanden met de leeftijdsstadia: *naï³ ya² wei⁴ t'o¹* = melktanden nog niet eruit, d.i. jong, onbedorven en *k'o⁴ hsiang³ ch'ang² ling²* = lang in staat om zich te verheugen (over het gebruik van zijn) tanden, d.i. een gezegende ouderdom bereiken (Williams 224).

Het woord voor de tanden is bij de bakongo in het enkelvoud *diinu* (Laman 123), in het meervoud *meeno* (549). *Diinu* wordt ook vergelijkenderwijs gebezigd voor klauwen van dieren en de scharen van kreeft. Er zijn allerlei woorden voor de onderverdelingen der tanden, waarvan ik er twee vermeld, nl. *diinu dya ntandi* = magere tand, d.i. de kies. Hoe ze ertoe komen de kies juist als magere tand te betitelen, begrijp ik niet. Een apart woord voor kies is *tandi* (951). Nog is vermeldenswaard de *tandi dya mbúta* = de tand van het hoofdmanschap, d.i. de spitse voortand (waaruit blijkt, dat *tandi* niet zonder meer kies aanduidt, zoals pag. 951 doet vermoeden, zie pag. 72). *Meenu mangu aker* = de tanden van de moeder van u, en dit is een misprijzende, beledigende uitdrukking, want zij hebben veel eerbied voor hun moeder (vgl. ndl. „je moeder!"); een soortgelijke zegswijze is *ma tandi ma widi ngu aku* = bij de tanden van wijlen de moeder van jou, wat ook als verwensing en met verachting wordt gebruikt (550, 951). De tanden worden onderworpen aan een hele cultus, ze worden gevijld, tot punten gescherpt, sommige worden uitgerukt en daarvoor bestaan veel woorden, die al die bewerkingen een naam geven. *Fwa meeno* = sterven wat betreft de tanden, d.i. bot worden, stomp worden, en dat wordt ook wel gezegd van een bijl enz. (550). *Ngangi a meeno* = prikkelbaar van tanden en bedoeld wordt een cholerisch iemand, die gauw bijt, die wreed is (684). Iemand die zich al die bewerkingen niet heeft laten welgevalen bezit nog zijn hele ongeschonden voorrij, maar zij spreken dan smalend van een *mbángu a meeno*, d.i. een vorstbalk van tanden (522). Een *méeno-méeno* (550) dat letterlijk betekent: vol tanden, is een persoon die altijd bijt, die bruusk ongeduldig is, met een slecht humeur, zonder hoffelijke manieren. *Mpúta za meeno* = wond der tanden (590) en ermee aangeduid wordt de scheurbuik. *Kidinga meeno* (242) = zich

baden wat betreft de tanden, d.i. bijten in, zijn tanden erin zetten, aanvallen met de tanden. De basoeto spreken van: *ho hlahisa meno* = de tanden te voorschijn roepen, hetgeen aanduidt: lachen zonder dat men het eigenlijk meent, als b.v. van iemand die gestraft wordt. Zij schijnen daarop bijzonder te letten, want een andere zegswijze luidt: *ho tšehisana ka meno teela* = elkaar slechts met de tanden doen lachen, d.i. wederzijdse onoprechte vriendelijkheid. Een derde uitdrukking met dezelfde strekking werd ook nog medegedeeld: *ho tseka ka meno a masoeu* = lachen met witte tanden, d.i. valse vriendelijkheid betonen (Van Velsen).

De kies is de *dens maxillaris*, *Backenzahn*, ags. (Thöne 108) *wang-top* of *cinn-top*, ook wel *Mahlzahn*, terwijl kies etymologisch volgens Franck-Van Wijk afhangt van de germ. basis voor kauwen *kû-*, *keu-*.

Zauner (387 vv.) verschaft interessant materiaal voor de romaanse talen. Naast afleidingen van *maxillare* treffen we daar verschuivingen als oogtand: *diént uglai*, *ociâl*, *dent úgial*; wijsheidstand: *dente del giudizie*; kinnebak: *măseà*, *maissèla*, *cais*, enz.; en tekenende benamingen als grote (dikke) tand: *gro dain*, *gros da*, *dent grosso*; kauwtand, wrijftand: *dènt mastegadouiro*, *dènt trissadouiro*; molensteen: *muela*, *moa*, *mola*, *meule*, *dent molaire*, *dent meulière*, *deint moulaïro*, *din molèrè*, *dente molar* (zeer verbreid); hamer: *marti*, *métché*, enz. (ook zeer verbreid); hennepbraak: *gramola*.

De karaïben noemen hem achterste tand: *yè-rî enga-na-no*.

Een belangrijk aspect bij het begrip tand is de tandpijn. Misschien dat wij, levend in een tijdperk van vergevorderde tandheelkunde, minder gevoel hebben voor deze martelende plaag, maar toch kunnen we ons nog voldoende indenken de spreekwoorden *music helps not the tooth-ache* en *Der Grossvater ass unreife Trauben und der Enkel bekam Zahnweh*, die Knortz (135, 140) in Engeland en de Boekowina opspoorde, terwijl de engelsen van een bewering die niet kan bewezen worden verachtelijk zeggen: *there is no sound tooth in it* (140). Typisch ouderwets en tegelijk verradend wat er in het verleden is geleden klinkt de duitse omschrijving voor een dode: *dem thut kein Zahn mehr weh* (Wigand 45).

De tong

Het lat. *lingua* hangt (zie o.a. Walde) samen met got. *tuggo* en de daarbij behorende germaanse parallellen, waarvoor olat. *dingua* een verklarende tussenvorm aan de hand doet. Dat lat. *lingua* werd ook gebruikt om landtong en zeetong aan te geven, zoals wij dat kennen bij de germaanse talen, terwijl Dhome (1921, 536 vv.) meldt, dat hebr. *lašôn* ook diende om de golf van

Suez als een tong van de egyptische, d.i. Rode Zee aan te duiden en eveneens de landtong bij de uitmonding van de Jordaan. *Lingula* betekent schoenriempje, wat een der betekenissen is van het gr. γλῶσσα. Het gr. woord betekent mondstuk van een fluit, hetgeen in het frans wordt weergegeven door *languette*. De huig wordt wel tongetje genoemd, dat komt hieronder ter sprake. De andamanen noemen de tong *ön-a-lang-dange*, d.i. het been = *dange* (in zeer algemene zin) van de mond = lang (Brown 48). Het lemmet van een dolk en de hakpunt van een houweel noemen de joden tong, wellicht vormde het begrip „scherpe tong” de tussenschakel.

Met de tong wordt gelikt. Schrader (634) brengt gr. λεῖχω in verband met woorden voor tong als armen. *lezu*, lit. *liežūwis*, iers. *ligur*, bij Boisacq vond ik niet deze verwantschappen (wel bij Muller).

De wortelcomplexen der negertalen voor tong zijn met zeer veel woorden verwant, die likken betekenen, zo: *lamba*, *latsua*, *daga*, *duge*, *diege*, *la*, *le*, *lasa* enz. (Homburger 76 vv.). Andere woorden die in relatie staan met die voor de tong, duiden aan proeven, smakelijk vinden: *bil*, *we*, *belem*, *vivi*, *welude*. Het gr. γλῶσσα wordt ook opgevat als de zetel van de smaak, terwijl in het oude Egypte het gehemelte proeft en smaakt, en vandaar in overdrachtelijke zin ook afweegt wat waar en goed is. Speciaal wordt dit gezegd van het gehemelte van Horus. Deze betekenis vond ik bij Ebers (139). Erman-Grapow kent haar niet en Ebers' citaat (Kleiner Berl. medicin, Papyrus 5, 1, 7) kon ik niet verifiëren.

Verschillende woorden die likken betekenen in de door Brandstetter onderzochte maleis-polynesische talen zijn afleidingen van de wortel *dil* voor tong, die kan variëren als *ril* en *lil*, zo: ilokaans *dildil*, mal. *djilat*, mdg. *lelaka*. Soms is de betekenis tegelijk tong en vlam, en daj. *djelap*, bis. *dilap* = het „züngeln” van vlammen, waar wij spreken van „lekken” (67). Zowel joden met *lešón éš* als akkadiërs met *lisan girri* kennen de vuurtong.

Aan de tong wordt de taal toegeschreven. Zeer vele vaste uitdrukkingen kent het lat. *lingua*: *moderari linguam*, *tenere linguam* = zwijgen, *magna lingua* = vermetele taal, *mala lingua* = de boze tong, betovering, *lingua magica* = toverwoorden; zonder toevoeging van een attribuut wordt soms *lingua* tot een speciale betekenis beperkt als boze tong, lastertong, dan weer als welsprekendheid of habbelachtigheid, grootspraak, vermetele taal — een typische uitgroei van het spreekvermogen wordt hier telkens als hèt spreekvermogen, de tong opgevat. *Lingua* duidt ook aan: geluid, klank, toon, gezang, de taal van een volk en de tongval, het dialect van een deel ervan. Gr. γλῶσσα wordt gebruikt voor taal, spraak, dialect (Morel 71) en duidt ook aan

het individueel gesproken woord terwijl $\gamma\lambda\omega\sigma\sigma\alpha\lambda\gamma\alpha$ = gezwets en $\gamma\lambda\omega\tau\tau\sigma\tau\rho\phi\acute{\epsilon}\omega$ = handig spreken. In het grieks werd ook neergeschreven het verhaal over Pinksterdag, waarin boven de apostelen „tongen” verschenen (Act. 2, 3), en St. Paulus' vermaning over de gave der talen (I Cor. 14, 1-27).

Interessant is het duitse woord *Zungendrescher* = zwetsen, terwijl het Duits een aantal zegswijzen bezit, die in het Nederlands een gedeeltelijke of soms gehele parallel ontmoeten zoals: *das Wort schwebt mir auf der Zunge, zungenfertig*, enz. (Wigand 46).

Het sumerisch-akkadische *eme-tug* vertegenwoordigt *šá lišāni* = lett. die taal heeft, en bedoeld wordt: de machtige — blijkbaar is het bij de semieten zeer van belang goed te kunnen spreken. De voornaamste officieren heten de *lišānū rêšēti* = de hoofd-tongen. Een lasteraar wordt in het Hebreeuws *'iš lāšōn* = de man van taal genoemd en de samenzweerder bij de Akkadiërs *bēl lišāni* = de heer van de tong — ook daar werd het spraakvermogen meer met boze dan met goede bedoeling aangewend (Dhorme l.c.).

Tag. *dilaan* en mdg. *lelana*, afgeleid van dezelfde reeds vermelde tongwortel, betekenen kletserig, mal. *lidah pandjan* = lett. tong lang en *pandjan lidah* = lett. langtongig en mdg. *lava lela* = lett. lang tong betekenen alle kletserig (Brandstetter l.c.).

De Schepper heeft de volken van elkaar onderscheiden, zei men in Egypte, want: „hij heeft de tongen verschillend gemaakt”, de tongen zijn van elkaar onderscheiden bij het spreken: *nšw wpw m md. t.* Men spreekt van de „verstandige tongen”, die wijze leiding geven, en dat zijn natuurlijk die der voorname bestuurssambtenaren van de koning (Grapow 129).

Hier volgen een aantal Chinese zegswijzen over de tong als spraakorgaan: *chang¹ k'ou³ chieh⁴ shé⁴* = met open mond en gebonden tong, d.i. niet welsprekend, een uilskuiken; *cho⁴ k'ou³ pên⁴ shé⁴* = domme mond en lompe tong, d.i. een slecht spreker, armoedig in de conversatie; *i¹ k'ou³ liang³ shé⁴* = één mond twee tongen, d.i. zijn belofte breken; *pi¹ kêng¹ shé⁴ nou⁴* = ploegen met de pen en schoffelen met de tong, d.i. uitstrooien het zaad der kennis, onderwijs geven, zijn levensonderhoud verdienen met het onderwijs; *shé⁴ pi⁴ ch'un² chiao¹* = tong versleten en lippen opgedroogd, d.i. excessief spreken en pleiten, vergeefse protesten, nutteloze eisen, elk argument uitputten; *ssü⁴ pu¹ chi² shé⁴* = vier paarden kunnen niet de tong inhalen, d.i. het gesproken woord kan niet herroepen worden, spreken zonder na te denken, onherroepelijk; *tsui³ ch'iao³ shé⁴ nêng²* = kaken krachtig en tong bekwaam, d.i. een verstandige spreker en *yu² tsui³ hua¹ shé⁴* = olie-mond en glibberige tong, d.i. een gladde tong, vleierig, onbetrouwbaar (Williams 232).

De tong wordt bij de bakongo ook in verband gebracht met het spreken: *tudimi toole* = met dubbele tong, met dezelfde betekenis als onze uitdrukking, *va yulu ludimi* = op de neus van de tong, d.i. iets vertellen wat men niet zelf gezien heeft, maar van anderen gehoord, en daartegenover staat *va usi aludimi* = (op de aarde van) onder de tong, d.i. vertellen wat men zelf heeft gezien, wat men zeker weet, *mulumi ludimu* is het tong-mannetje, d.i. de huig, een ander woord is *minutu* (Laman 415, 604, 568).

De basoeto *ho hoeba ka leleme* = drijven handel met de tong, als ze valse beloften doen of bedriegen, terwijl *teme-peli* = twee tongen, d.i. een verraderlijk persoon, leugenaar. *Ho jaka ka leleme* = zich vestigen in een nieuwe plaats, zich ergens inburgeren door welsprekendheid, zich bemind en betrouwbaar weten te maken, terwijl het letterlijk betekent: zich vestigen met de tong. Een *leleme le bokutu* = een botte tong, gezegd van iemand die geen goede stem heeft. Een vergissing maken wordt uitgedrukt met: *leleme le theletsa* = de tong gleed uit. Een babbelziek mens heeft een *o leleme le letelele* = lange tong, terwijl *leleme ha le na khoele* = de tong heeft geen koord, gezegd van een bewering zonder bewijzen. Merkwaardig is de zegswijze *ke mathe le leleme* = ze zijn speeksel en tong, d.i. grote vrienden (Van Velsen).

Gehemelte, huig, keelgat

Het lat. beeld *palatum, palatium* kennen wij niet, wel is de volkstaaluitdrukking *coelum buccae* gelijk aan ons „gehemelte”. Wij bespraken reeds met een enkel woord het gehemelte als zetel van de smaak (Zauner 392). De huig heeft de romaanse talen tot de nodige fantasie geïnspireerd. Vooral met verkleinsuffixen bleef het lat. *uva* als „druifje” in vele streken bewaard. Er zijn een paar verschuivingen naar amandel en keel, luchtpijp. Het aardigst zijn de beelden: tongetje, *lengueto, linguedda, lengüeta* enz. (zeer verbreid); huidje, *plin, plinghell*; druif, *pupujone*; klokje, *campanilla, cambanelle, tinninglo*; het neerhangende, *pindùj*; tepel? *zezzeniello*; haantje, *gallillo, gallet*; manneke, *omusor, omlu mic* (Zauner 394 vv.). We vermelden nog het dubbeldeminutief afr. *kleintongetjie*.

Het mal. woord voor huis is *anak lidah* = kind van de tong (Brandst. 37). In het kikongo heet de huig het tong-mannetje, *mukimi ludimu* (zie hierboven) en het gehemelte „de vorstbalk van de mond”, *mbangu ànua* (Laman 522).

Homburger (79 v.) brengt woorden, die verzwelgen betekenen in verband met de woorden voor keelgat, zo: *golle, ulu, mela, enz.*

Nederlands

Er bestaat een kleine, welgevormde, wijde, scheve mond, 'n mond als een schuurdeur; men kan de mond vertrekken en afvegen, en dan zijn er de hoeken van de mond, een mondcatarrh, mond- en klauwzeer, een mondstuk, mondwater, mondspoeeling. Kracht- en scheldwoorden zijn: bek, 'n bek als een hooischoor, muil, moel, smoel, ratel, raffel, waffel, bakkes.

De mond is het eetorgaan: het water komt er mij van in de mond, iemand de pap in de mond geven, bitter in de mond maakt het hart gezond, iets uit zijn mond sparen, hij heeft dagelijks voor tien monden te zorgen, ik heb er geen mond aan gezet (niets van gegeten of gedronken), hij zal er zijn mond niet aan vuil maken (krijgt er niets van), dat gaat je mond voorbij, hij denkt dat hem daar de gebraden duiven in de mond zullen vliegen, dat is maar de mond getergd (weinig krijgen van iets lekkers), iemand het brood uit de mond nemen (onderkruipen), iemand de mond ophouden, openhouden, de morgenstond heeft goud in de mond, mondbehoefte, mondkost, mondjesmaat, iemand naar de mond praten.

Hier horen bij de vergelijkingen, waar mond betekent opening, ingang, toegang, uitgang: de mond van een rivier, van een haven, van een kanon, oven, van een schaaf (opening waarin de beitel zit), van een vuurspuwende berg (de krater), de mond van de maag, van de baarmoeder, uitmonden.

Met de mond wordt gesproken: ogen open en mondje toe, hij deed geen mond open, iemand de mond snoeren, houd je mond!, zijn mond geducht roeren, ze weet haar mondje te roeren, zij is niet op haar mondje gevallen, een grote mond opzetten, zijn mond voorbijpraten, de hand op de mond leggen, de vinger op de mond leggen, hij steekt overal zijn mond in, iemand een vuile mond geven (uitschelden), iedereen heeft er de mond van vol, dat is een hele mond vol, met de mond vol tanden staan, hij is wat los in de mond, dat woord is hem in de mond bestorven, hoe durf je die woorden in je mond nemen?, iemand iets in de mond geven, hij neemt me de woorden uit de mond, ik heb het uit zijn eigen mond, het viel mij uit de mond, uit één mond, met twee monden spreken, waar het hart vol van is loopt de mond van over, bij monde van, mondig, onmondig, iemand de mond stoppen, iemand een doek of prop in de mond stoppen, mondelinge overlevering, mondeling examen en antwoord, mondigesprek, 't is zo'n mondjegauw, (mondharmonica).

In het voorafgaande zijn al verschillende situaties getekend. De aandacht wordt gevestigd op de oergebaren van de pruilmond en lachmond, op het bekende beeld van Rodin waar de kus op de mond tot een begrip is gebeiteld, op de verbazingsmanifestatie

van met open mond naar iets te kijken, op de eeuwigjonge scène der verlegenheid waarin de vinger in de mond wordt gestoken, en tenslotte: bij nacht zijn alle katjes grauw en alle mondjes even nauw.

Een mens heeft 32 t a n d e n, een kind moet heel wat verduren om melktandjes te krijgen en daarna komt weer het wisselen; als men tandpijn krijgt treedt de tandarts op tegen dat tandbederf, hij trekt ze eruit of plombeert ze en brengt er een (tand)-vulling in aan of zet valse tanden in en in ieder geval voelt hij iemand letterlijk eens goed aan de tand. Nog zij vermeld: tandvlees, een tandwortel, tandenborstel, tandpasta, tandenstoker, en als je oud wordt, word je tandeloos of geraak je van de tand. Wel een bewijs voor de zegen van de moderne tandheelkunde is de zegswijze, die wij ook in het Duits aantreffen: zijn tanden doen hem geen pijn meer, voor: hij is dood.

De tanden zijn de bijters, de eters, de vermalers: met lange tanden eten, het water loopt mij daarvan om de tanden, de lekkere tand uittrekken (overdreven lust tot lekkernijen tegengaan), Hanneken Leckertant, van de hand in de tand leven, liggen de handen dan liggen de tanden. Zonder bedoeling tot eten maar om de ander te lijf te gaan vormen de tanden een wapen: zijn tanden laten zien, tot de tanden gewapend zijn (precies genomen zijn de tanden hier zelf nog geen wapen, men draagt dan een mes tussen de tanden), haar op de tanden hebben.

Meer een aparte houding en situatie tekenen: op zijn tanden bijten, met de mond vol tanden staan, iets op zijn tanden nemen (doorzetten), met de tanden knarsen.

De tanden verschaffen ook het beeld voor talrijke vergelijkingen: tanden van een kam, wiel, zaag, vork, hooivork, de tand des tijds die alles vermaalt, de tanden, d.i. inkepingen van een rozenblaadje, de tandradbaan, tanden, d.i. tanden in iets maken.

Ik heb mij een kies laten trekken, iemand een kies trekken (afzetten), dat kan ik wel in mijn holle kies stoppen, verstandskies, kieskauwer, lachen als een boer die kiespijn heeft.

Men spreekt van een boven- en onderlip, van een lipletter, van een liplap of lipper (iemand van gemengde afstamming in Indië), van lippenstift, hazenlip, troetlip. De lippen behoren bij verschillende scènes: een kus op de lippen, met de lippen vast op elkaar geklemd (doorzetten, niet toegeven), de lippen laten hangen (pruilen), de lippen optrekken (misnoegdheid, walging), op de lippen bijten (met moeite spijt, toorn, ook lachen bedwingen), tussen neus en lippen (terloops).

Het bewegen der lippen is een duidelijk kenmerk van het

spreken: dove mensen lezen de woorden van de lippen, het hart op de lippen hebben, ik had het woord op de lippen, het woord ligt op zijn lippen bestorven, het zal nimmer over mijn lippen komen, aan iemands lippen hangen.

Door vergelijking werden allerlei randen lip genoemd: de lippen van een wond, de schaamlippen, de lippen van een hoefijzer, van een orgelpijp, de lipbloemigen (soms is er ook uiterlijke gelijkenis).

De tong bezit een wortel, punt en riem, soms moet men zijn tong uitsteken of laten zien aan een dokter, maar brutaal is het zijn tong tégen iemand uit te steken. De tong kleeft tegen het gehemelte van dorst en als men een epicurist is heeft men een fijne tong, want ze is bij uitstek het smaakorgaan. De dieren-tong is een zeer geliefd vleesgerecht en zelfs een bepaalde vis heet tong, misschien zowel om zijn vorm als om zijn kostelijke smaak.

Heel bijzonder is de tong het spreekorgaan: een zware tong hebben, zwaar van tong zijn (niet gemakkelijk spreken), zijn tong slaat dubbel, wel ter tong zijn, rad van tong, hij heeft een gladde tong, een dubbele tong hebben, een fluwelen, scherpe, bitse tong hebben, zijn tong in toom houden, iemand de tong losmaken, hij heeft zijn tong verloren, ingeslikt, zijn tong laten gaan, de vrije loop laten, lang van tong zijn (veel praten), het ligt mij op de tong, niet op zijn tong gevallen zijn, het hart ligt hem op de tong, op zijn tong bijten, zijn tong is hem gebonden, iemand over de tong laten gaan, op de tong rijden, kwade tongen hebben het uitgestrooid, duizend tongen verkondigen Gods eer, de tong is de taal van een volk, vreemde tongen spreken, tongval (dialect), tongletter, tongriem, goed van de tongriem gesneden zijn, tongwerk, zijn tongwerk roeren.

Tengevolge van gelijkenis wordt tong gezegd van een deel van een gesp, van een deel van een schoen, van de „tong” van een balans, van een orgelpijp, van het koperen mondstuk van blaasinstrumenten en wordt de uitstekende punt van een landstrook of zandbank tong, landtong, zeetong genoemd; nog andere minder bekende benamingen laten wij achterwege.

Het gehemelte of verhemelte wordt onderscheiden in een hard en zacht gehemelte. Het is ook een smaakcentrum, zodat iemand een verwend gehemelte kan hebben, die dan graag zijn gehemelte laat strelen.

De uitdrukkingen bij de huig (mijn huig hangt, ik heb de huig, de huig lichten, iemand van de huig lichten) lijken mij niet meer algemeen bekend. De twee laatste zegswijzen waren in de 17e eeuw heel gewoon taalbezit: zie Stoett nr. 980. Wester-

baen schrijft: Ghy (d.i. Louvesteyn) hadt de Huijgh, en die heb ick (Vrouw Reygersberch) gelicht.

Wat betreft het keelgat signaleren wij: alles door het keelgat jagen, het verkeerde keelgat.

Bare'e

Er bestaan twee belangrijke woorden: *ngoedjoe* en *nganga*.

Ngoedjoe is de uitwendige mond, snoet, smoel, ook snavel, en dus wel soms practisch: gezicht.

Ze schelden wel: *mongoedjoe mbawoe* = een varkenssnuif hebben. *Montangoedjoe* = de mond vooruitsteken, de mond zetten aan iets, en zo ook wisselwoord voor drinken, *manginoe*. *Ngoedjoe ntjoesoe* = mond van de borst, d.i. de tepel, *ngoedjoe ntana* = mond van het land, d.i. landkaap (vgl. de overdracht naar rand, oever bij lip).

Met de *ngoedjoe* wordt ook gesproken: *maria ngoedjoenja* = hij heeft veel praats, *mampongoedjoe* = iets vertellen, *mompakalongko ngoedjoe* = om de mond los te maken, een geschenk geven om iemand te bewegen over een zaak te spreken, *mompioe ngoedjoe* = de mond dichtdrukken, d.i. een geheim bewaren.

Nganga is de binnenmond, de mondholte.

Mooi is de zegswijze: *taoe madjodjoki raja nganga mpoenja* = iemand die de mond van zijn heer vertrappt, b.v. een slaaf die ongehoorzaam is aan het bevel van zijn meester. *Mokanta nganga* = de mond als schild gebruiken, d.i. gevaar afweren door onschuld te betuigen of schuld te bekennen. Opvallend bij *nganga* is het „grote-bek-complex” en vooral de toradja-vrouwen kunnen ook behoorlijk kijven. *Bangke nganga* = mond is groot, d.i. hij spreekt luid, heeft praats, laat zich gelden, en *taoe bangke nganga* is iemand met een luide stem, die brutaal spreekt. *Mengangai* = een harde stem tegen iets opzetten. *Balanganga* = tegenspreker, ongezeglijk iemand, eig. splijtmond. *Simparanganga* = mond tegen mond, bek tegen bek; *simparanganga taoe setoe* = die lieden laten elkaar niet aan het woord, praten tegen elkaar in (dat *simparanganga* wordt ook van honden en varkens gezegd en het is de naam van een toverkruid dat men aan honden geeft om ze dapper te maken bij de jacht en aan mensen om „mond tegen mond” tegenover de vijand stand te houden).

Malingangasi raja = van streek, in de war, van de wijs gebracht door overstelpende drukte, veel lawaai, *makalinganga* is een synoniem van *makaliwongo* = leven maken, luid spreken of zingen.

De groot-open gapende mond hoort ook hierbij: *mampapenganga* = verwijderen, een opening groter maken, *ndangangasaka* = breder, ruimer gemaakt worden, b.v. van een erf, van de

wanden van een rijstvat, van een kring van reizigers, *menganga*, *mekoenganga* = gapen, de bek opensperren.

Nganga duidt ook wel aan de eetmond en opening. Verschillende composita betekenen dorstig: *mangaoe nganga*, *maranganga*, *karanganga*. Het idee van opening zit in *mekoenganga* = zich splijten, de randen van elkaar doen, ook gezegd van de grond die door verdroging splijt, *ngangali* = ruimte tussen twee randen of zomen.

Zij schijnen erg veel van de mondfluit en mondharp te houden, want daarvoor bestaan vele benamingen.

De tanden worden als belangrijk beschouwd, ook in verband met hun groei-kracht, hun magische kracht.

Het woord ervoor *ngisi* wordt in veel vergelijkingen gebruikt. Men spreekt van: *ngisi asoe* = hondetand, d.i. hoektand, *ngisi noe eo* = tanden van de zon, d.i. een soort huiduitslag, rode hond (worden blijkbaar opgevat als beten van de zon). *Ngisi bontjo* = de tand van het hok, d.i. de valdeur, die dichtvalt als tanden die bijten en dient voor het vangen van wilde dieren. *Ngisi mbaja* = tand van de omheining, d.w.z. de dwarshouten waarmee de toegang wordt afgesloten. *Ngisi ike* = tanden van het klopphamertje heten de verheffingen tussen de inkervingen bij het tandenvijlen. *Ngisi mpesoko* zijn de slag-tanden van een hond of zwijn en *ngisi mpandantjongi* die van een krokodil. *Ngisi bisoe* = tand van de steenpuist, d.i. de prop erin. *Ngisi berese* = tand van de bliksem, zo worden donderkeilen, donderstenen genoemd. *Ngisi longga* = tand van een „longga”, d.i. een soort luchtgeest en bedoeld worden koperen, bronzen bijlen die men een enkele maal in de grond vindt; wie zo'n bijl bezit zal rijk worden. *Mengisi ndaoepamo* = de rijst vertoont zich als vleermuizen-tandjes en *pengisi* tenslotte wordt een plantje geheten, dat tot de toverkruiden van de oogst behoort, het is eveneens de naam van een ornament. De tanden worden in verband gebracht met het lachen: *ngisi mpogele* = tanden voor het lachen en dat zijn de snijtanden, *mekoekoe ngisi* betekent letterlijk de tanden zijn gevild, afgepeld, en men moet het vertalen als grijnzen, de tanden laten zien, de tanden laten bloot komen bij het lachen, *nalongkowaka alenja*, *napekoekoengisika* = zij verschuift haar lijfband en ontbloot daarbij hare tanden, *kangkoengkoengisi ewa baele maenga joi anoe tina*, *ntje'e napekoengisika* = de tanden ontblotende als een buffel, die de pis van een wijfje ruikt, daarbij ontbloot hij zijn tanden.

Makoeni ngisi = geeltand, d.i. een luiaard. *Mangaoe ngisi* = zijn tanden zijn droog, d.i. hij is dood.

Er bestaat bij hen een hele tandencultus, waarbij de tanden worden afgevijld, gekort en daarna zwart gemaakt. Natuurlijk

kennen zij verschillende woorden voor deze pijnlijke operaties als *gégeri*, *kodjo*, *pole*, *woeka*, waar vaak dan *ngisi* wordt bijgezet. *Ngisi oee* zijn tanden van water, d.i. die maar niet zwart willen worden na het vijlen. *Ngisi paralente* zijn zwartgemaakte tanden (om de andere tand zwart en wit). Een *boeja ngisi* is een wittand, d.w.z. een minderjarige wiens tanden nog niet zijn gevijld. *Mongisi Longa* is de naam van een meisje in een verhaal, met tandjes zo fijn en zwart als sesamzaad.

Bengko betekent hoektand en staat sterk in de sfeer van bijten (het duidt ook aan gestorven zijn, misschien door gebeten zijn, zelfs *binengko raja* = inwendig gebeten, d.i. door schade, schande, ondervinding wijs geworden), maar het wordt niet gebezigd voor de mens, alleen voor aap, zwijn en hertzwijn.

De lip heet *wiwi*, vgl. mal. *bibir*. Het kan ook rand betekenen: *wiwi ntasi* = lippen van de zee, d.i. oever, *wiwi ndano* = lip van het meer, d.i. meeroever, *wiwi ndjaja* = lip van de weg, d.i. wegkant, *wiwi mata* = lip van het oog, d.i. oogrand. *Mawiwi* = zich terzijde van iets bevinden, langs de kant van iets gaan. *Mampawiwi* = terzijde laten, langs de zijde blijven, langs de kant gaan. *Mombepawiwi* = langs elkaars zijde zijn, gaan.

De lippen worden in verband gebracht met het spreken: *lapa wiwi* = loslip, d.i. kletskaus, *mompí'oe wiwi* = de lippen op elkaar drukken, d.i. de mond houden, een geheim bewaren, *lede mbiwi* = losmaking der lippen, d.i. een geschenk om iemand te bewegen een zaak te behandelen, *mainti wiwi* = stevig van lippen, d.i. een geheim weten te bewaren, *tompo mbiwi* = een uitsteeksel der lippen, d.i. een woord dat je uit de mond valt.

De tong heet *djila*, vgl. mal. *djilat* = likken.

De tong en het spreken worden met elkaar verbonden. *Poempoeri djilakoe mampatoedjoeki* = mijn tong is stomp geworden, nl. afgesleten van het hem vermanen. *Bia djila* = splijttong, d.i. dubbel tongig, vals. *Mokampi djila* = zijn tong haakt, d.i. raakt verward met spreken, struikelt over de woorden. *Polengko djila* = beweging van de tong, d.i. lettergreep.

Djila ngkajai = tong van de jachtspeer, d.i. de weerhaak daaraan. *Koë djila* = steel van de tong, d.i. het stuk dat aan de mond vastzit. *Djila leti* = clitoris.

Met de tong wordt natuurlijk gelikt: *medjila* = likken, *madjilati* = oplikken, aflikken, belikken, *mompandjila* = door likken het in het lichaam opgehoopte bloed te voorschijn brengen, dat is dus hun wijze van „koppen zetten”.

Marindinees

Bebaké betekent: mond, mondholte, mondopening. Het duidt

ook aan muil van dieren, bek, snavel, maar dan het inwendige, want voor het uitwendige gebruiken ze *angip* = neus. Een uitdrukking die de mond als eet-instrument betreft is mij niet bekend.

Bebaké-né = zonder mond in de zin van: sprakeloos, stom, met de mond vol tanden.

Het woord voor lip is *oetoepe*, dat bij uitbreiding ook wordt gebezigd voor de schaamlippen en de voorhuid. We bespraken reeds *oetoepe-ház* = lip-baard, d.i. snor. Dat lip wordt gezien als een rand of in verband wordt gebracht met spreken, kan ik naar de woordenschat niet achterhalen.

Het woord voor tong is *oenoe*, dat volgens Geurtjens etymologisch is te verklaren als: wat ver komt, uitsteekt. Het betekent behalve tong ook vuurtong, steekvlam, dus die vergelijking is hun ook opgevallen. Tong en spreken schijnen ze niet met elkaar te verbinden.

Het woord voor tand is volgens Geurtjens af te leiden van het semantische element **hi* = bijten, vergelijk ook *nangit* = mug, muskiet, waar hetzelfde **gi*, **hi* in zou vertegenwoordigd zijn. *Mit-mangat* = eind-tand, d.i. kies en *in-mangat* = midden-tand, d.i. snijtand. *Mangat* wordt ook gezegd van de tand van een zaag of een andere scherpe punt of spits, de snede van een snij- of kapgereedschap. *Mangat-ti* = getand, gekarteld, met punten.

14. HALS, NEK, KEEL

Ad 1. Hals, nek en keel zijn niet zulk eenvoudig gemarkeerde lichaamsdelen als b.v. hoofd, voeten, handen, buik, rug. Zij liggen zo dicht bij elkaar — de nek en de keel zijn zelfs respectievelijk de achterzijde en voorzijde (tenminste de uiterlijke keel) van de hals — dat ze gemakkelijk elkaars namen en eigenschappen krijgen.

Laten we eerst behandelen hetgeen eigen is aan de hals en vervolgens wat zowel van de hals gezegd wordt als van de nek vooral en de keel.

Het lat. *collum* wordt ook toegeschreven aan bloemen, aan een fles en de Duitsers spreken van de *Hals der Geige*. Het Chinese *ching*³ betekent ook hals van een vaas (Couvreur 403). Zowel *collum* als het gr. δειρή (Boisacq bespreekt alleen δειρας = heuvel en vernoemt δειρή = hals niet, Muller doet het wel; hij geeft ook voor het verwante oi. *grivā* de bet. „nek”, ob. *griva* = manen) worden toegepast op bergkammen of bergruggen, maar ik vraag me af, of men daar toch niet meer het beeld van de nek voor zich heeft (Gerber 346). Dhorme (1922, 216) geeft een merkwaardig beeldende uitdrukking: het akkad. *kišádu* =

hals betekent overdrachtelijk oever van een rivier. De rivier heeft een hoofd en dat is de bron, het water wordt uitgespuwd in de monding en om daar te komen moet het zich persen langs de oevers als door een nauwe hals.

De hals is wel de geëigende plaats voor sieraden. Schrader (635) verbindt met het bovenbesproken griekse woord δειρή *osl. grivŕna* = halsband en verwijst naar andere woorden voor versierselen. Bij de akkadiërs werd een collier aan de hals opgehangen, *qunuq* (zegel) *kišádu* geheten; hetzelfde sieraad wordt ook betiteld met *qunuq napiš-ti* = keelzegel (Dhorme l.c.). De romeinen droegen gouden banden enz. om hun „*collum*”. De chinezen schilderen het verlangen en de verwachting met: *yen⁴ ching³ ch'i⁴ chung³* = uitstrekken de hals en staan op de hielen (Williams 149).

De hals is de plaats voor het omhelzen en deze zeer tedere en belangrijke bezigheid wordt dan ook met *collum* verbonden. We vinden echter ook zegswijzen als *dare brachia cervici*, waarbij het dus speciaal aan de nek wordt toegeschreven, maar zo heel duidelijk is dat niet, want *collum* betekent: hals, nek.... en *cervix, cervices* betekent: nek, hals....!

Van oudsher is de hals een gevaarlijke plaats voor degenen die graag een lang en gelukkig leven willen slijten. In de geschiedenis der mensheid zijn er talloze stervelingen omgekomen door moordenaars- en beulshand, en een der meest geliefkoosde plaatsen was de hals, die werd doorboord, doorgesneden, die werd gekloofd om het hoofd van de romp te scheiden, waaromheen een dodelijke strik werd gelegd. Voor deze werkzaamheden vinden we allerlei verbindingen als *collum ponere in pulvere* = neergeveld worden, *dare cervices alicui* = zich laten doden (zijn nek toesteken), δειροτομέω = hals afsnijden. De keel doet ijverig mee: *jugulum porrigere* = zich laten doden, *laqueo fauces innectere* = worgen, en ook de *guttur* kan afgesneden of geworgd worden.

Op de hals en meer precies op de nek wordt het juk gelegd. Dat werd wel vooral bij dieren geëxerciseerd, maar ook mensen liepen met het juk, en die in de strijd het onderspit dolven, moesten onder het juk door. Het werd tot symbool van dienstbaarheid en onderwerping, en *collum dare* betekent: zich onderwerpen, en *dare cervices alicui* betekent zowel: zich onderwerpen, als: zich laten doden; blijkbaar is het grondidee: iemand de nek toesteken en dan kon de vijand er ofwel een eind aan maken ofwel de overwonnenen tot zijn slaaf nemen. Dat juk op de nek dient om lasten te torsen en het is ook zelf een drukkende last, zodat allerlei feitelijke lasten aan het begrip en woord voor nek worden vastgekoppeld, b.v. *imponere in cervicibus munia* en van vijanden wordt gezegd, dat ze *in cervicibus sunt* = op de

nek zitten. Dhorme (1922, 215 v.) wijst erop, dat de overwinningsritus sterk sprak tot de verbeelding der akkadiërs. De overwonnenen moet zich neerwerpen voor de overwinnaar, die zijn voet zet op zijn nek en trots spreekt Ninib I: bij dat gevecht greep mijn hand Kaštiliaš, koning der cassiten, ik vertrapte met mijn voeten zijn heersershals als ware het mijn voetenbank. Dit complex is dus vol van druk, onderwerping, ellende, vernedering, en dat te meer, omdat de nek de plaats en het symbool is van kracht, moed en zelfvertrouwen, zoals we in 2 nader zullen bespreken.

De verschuivingen bij de drie lichaamsdelen komen opmerkelijk veel voor in de romaanse talen. De hals wordt daar in sommige dialecten aangeduid met: *gült, git, gut* (*guttur*), *soglo, zoglo, zugo* (*jugulum*) = keel, en met: *cuello, kosō* (*cervix?*) = nek. De nek wordt weergegeven met: *collotola, collareccę* = hals. De keel wordt weergegeven door: *kulōts, co* = hals (Zauner 420 vv.).

Kikongo *nsingu* betekent ook wel nek, maar toch vooral geheel de hals: *nsingu ahoo* = hals van de arm, d.i. de pols, en nog andere dergelijke vergelijkingen duiden op de gehele hals. *Nsingu zambalu* = de hals omhoogzetten, d.i. koppig zijn. Verbindingen met *doha-doha* en *ntoka* om vermoeidheid (tengevolge van lasten dragen) en nekkramp aan te geven, buigen het woord weer naar de betekenis nek (Laman 768).

Basoeto *ho tiisa molala* = de nek bevestigen, d.i. hardnekkig zijn (Van Velsen).

Ad 2. Het zal iedereen duidelijk zijn, dat er reeds heel wat van de nek in de bespreking van 1 is behandeld. Een speciaal woord voor nek is *αὐχὴν*, dat ook wordt aangewend voor: landengte, bergkloof, ravijn, een deel van het roer, terwijl Gerber l.c. spreekt van de „nek van de zee”, daarbij een tekst aanhalend van Aesch. Pers. 72: deze „nek van de zee” is de zeeëngte van de Hellespont, waarover een pontonbrug wordt gelegd als een juk. Een ander apart woord is *λόφος*, dat op de eerste plaats aanduidt de begroeide nek, de nek met manen. Vandaar ontwikkelde zich de betekenis tot helmbos en via de beroemde heemboswuivers en hun hele sfeer werd het tot: imposant uiterlijk, en nog verder tot: overmatig zelfvertrouwen.

De nek van de stier en alle stootdieren en zelfs onze eigen menselijke nek is een plaats van bijzondere krachts capaciteit en daarom is de overdracht van nek naar kracht heel vanzelfsprekend en kunnen we ons het primitieve genoegen indenken de overwonnen tegenstander juist op de nek te trappen. Een der overdrachtelijke betekenissen van *cervices* is moed, kracht. Bij de semieten zit de kracht eveneens in de nek, met de onverzette-

lijkheid en „hardnekkigheid”; het volk van Israël is hard van nek *qešēh ‘ōrep*. Als men niet meer is opgewassen tegen de vijand, niet meer stootklaar staat, dan moet men op de vlucht gaan, men is zijn kracht verloren, men moet (akkad.) *kišāda turru* = de hals draaien of (hebr.) *hāpak ‘ōrep* (Jos. 7, 8) = de nek draaien, welke dus allebei: vluchten betekenen (Dhorme l.c. 217).

Behalve dat de nek in verband staat met de hals en de keel, hangt hij ook samen met het achterhoofd, zodat in de romaanse talen meestal geen onderscheid tussen deze beide wordt gemaakt, eenzelfde woord dient om allebei aan te geven. Opvallend veel beelden hebben de romaanse dialecten om dat geheel van nek en achterhoofd aan te geven. Men gebruikt er de volgende woorden voor: *copa*, *coppéin*, *cupis*, *coupet* enz. = schotel, schaal (grondwoord *cuppa*); *foussotte*, *fosseléte* enz. = kuiltje; *cavone*, *creux*, *crotot* = holte (deze drie slaan op de holte in de nek bij het achterhoofd); *poyat'*, *poyotte* enz. = heuveltje; *noce*, *nuci* enz. = noot; een enkele maal *nou di ko*, *nokèie* = knoop; *cadeno dōu cōu*, *chenolle* enz. = ketting; *couette*, *couard* enz. = staart; dan heet het nog stempel van de hals: *pistiddu*, stang: *barre du cou*, achterdeel van de hals *daré det cot*, beentje, *oso del kpl* — afgezien van het *daré det cot* en de eerste drie slaan al de andere op de uitspringende wervelknook (Zauner 422, 425).

Het echte kikongowoord voor nek is *dúngu*, waarmee ook de nekkrimp wordt aangeduid (Laman 135).

Ad 3. Voor keel kent het latijn heel wat woorden. *Jugulum* schijnt wel de uiterlijk zichtbare keel, de voorkant van de hals te zijn. *Fauces* is meer slokdarm dan keel, en het wordt ook overdrachtelijk gebruikt voor: bergpas, holle weg, ingang, toegang, monding, zeeëngte, landengte, krater, kloof, afgrond, kaken, muil. Ook *gula* betekent op de eerste plaats slokdarm en vanuit die alles verslindende afgrond werd het tot hét woord voor vraatzucht. De *guttur* is weer vooral de strot, de gorgel. *Gurgulio* met zijn nevenvorm in het grieks is op de eerste plaats luchtpijp. Het gr. φάρυγξ wordt overgedragen op: kloof, ravijn, aardspleet.

Zauner (427) merkt op dat de volkstaal gewoonlijk geen duidelijk onderscheid maakt tussen keel, strot, luchtpijp, slokdarm. De romaanse talen kennen de volgende beelden voor de keel: *canna della gola*, *canal della gola* enz. = buis, pijp, koker; *cornillier*, *corné* enz. = hoorn; *avaloire*, *glutidor*, enz. = doorslikker enz. (naar de functie) (Zauner 431 v.). Goldberger (34) gaat in op de vele woorden die terug te leiden zijn op *garg-*, *gurg-*, *gorg-*. De grondbetekenis hiervan is: afgrond, diepte, spelonk, enge behuizing, donker gat — dit alles dus met de gevoelsbijzin van gulzige, niet te verzadigen etensafgrond. Hebt ge

al eens iemand in de keel gekeken? Dat is een diepte vol geheimzinnigheid, waarin het voedsel bodemloos verdwijnt als in een vat der Danaïden, de warme levensadem speelt er zijn mysterieus spel vol levensenergie. Het akkad. *napištu* betekent eigenlijk hals en keel (van binnen). Dit akkad. woord en zijn hebr. parallel *nefeš* hebben zich ontwikkeld tot: wat het lichaam levend maakt, de ziel, de adem, vgl. het lat. *animus* en zijn griekse parallel. De keel wordt dus overgedragen op wat er in de keel, de luchtpijp zit, de adem: een zuivere metonymia, die dan weer verder wordt uitgewerkt tot: levensadem, levensgeest, levensprincipe, ziel — wat een wonderlijk spel van de geest met de stof, van begrippen met woorden! Het innerlijke keelkanaal *umphimbo* (Bryant 502) beschouwen de zoeloes als de zetel van de psychische faculteiten en emoties, wat wij meestal moeten vertalen met „hart” b.v.: *kwasho umphimbo* = mijn keel zei mij zo te handelen, d.i. mijn hart, mijn innerlijk (M.Hill).

De keel wordt ook nog wel in verband gebracht met de aangrenzende delen van en rondom de mond. Zauner (431) haalt voor keel *gaute* aan, dat wang of mond betekent. Het ags. *cēafl* betekent tegelijk: keel, openstaande mond, kaak, kinnebak, wang, snavel, snuit; *gēaflas* = kaak, kinnebak, keelgat. Interessant zijn nog de volgende woorden: *cēole* = spleet, reet, scheur, keel, strot, slokdarm; *wōddor* = keel, uit: *wōd-* = roep en *dor* = deur, dus: roepdeur, spreekdeur (Thöne 33, 50, 34, 119).

Kikongo *bénga* betekent keel, ravijn, afgrond (Laman 30). Een ander woord *dinga* duidt in zijn herhalingsvorm *dinga-dinga* = een en al keel, de ziekte van Basedow aan (Laman 121).

Nederlands

Men spreekt van een lange hals, een blote hals, een doek om de hals slaan, het volk stond met uitgerekte halzen te kijken, de hals breken door een val, dat zal u de hals breken (ook figuurlijk: u in het verderf storten), de zaak is niet waard om er zoveel woorden de hals voor te breken, halsbrekende toeren, een halsbrekende studie, halsbrekerij, halsbrekend werk, halsader of -slagader, halswervel. Die halsbrekerij toont al het precare karakter van dit lichaamsdeel: iemand of zichzelf de hals afsnijden, dat kost u de hals, iemand om hals brengen, om hals raken, zijn hals er aan wagen, er voor zetten, onthalzen, halsstraf, halsgerecht, halsmisdaad, halsrechter, halszaak. Stoett (783) stelt vast dat in de Middeleeuwen hals de betekenis kon hebben van het lichaam of de persoon, vergelijk nog ons „on-nozele hals”.

De hals is ook het object van vriendschapsbetuigingen: om de hals vallen, omhelzen, halsvriend.

Op of om of over de hals wordt gedragen: iemand aan de hals krijgen, iemand iets op de hals schuiven, zich iets op de hals halen, zich de vijanden van de hals houden, halsband, halsketen, halsketting, halssieraad.

Zeer talrijk zijn de vergelijkingen: de hals van een hemd, een japon met een laag uitgesneden hals, de hals van een fles (een fles de hals breken), van een viool, gitaar, kanon, bajonet enz.; men kan ook een haan de hals omdraaien en beroemd is de zwanenhals.

Iets heel aparts vormen de volgende drie: hals over kop iets doen, ergens heengaan, zij namen hals over kop de vlucht; een hals, zo'n hals, om dat alles te geloven, 't is 'n arme hals, 'n goede hals; halsstarrig, je moet niet zo halsstarrig zijn, halsstarrig weigeren, halsstarrig verzet, halsstarrigheid — wat dus samenvalt met hardnekkig, al is het precies andersom gevormd.

Zeer vervelend is een stijve nek en dodelijk nekkrimp. Men moet op tijd de nekharen bij de nekholtte wegknippen.

Men kan een vogel de nek omdraaien en zelf de nek breken, zodat het gezonder heet een ander de nek te breken (doden of aflossen) en nog beter een fles de nek te breken; ook spreekt men wel van: daar zijn al heel wat woorden de nek om gebroken, dat zal hem de nek breken (dat wordt zijn ondergang), nekken (in de uitdrukking: het in de nek slaan van een haas of konijn geldt nog de eigenlijke betekenis), dat heeft hem genekt, een voorstel nekken, wie heeft dat glas genekt?; ook betekent nekken: tergen, boos maken (vaak onder vrienden), nekslag, iemand de nekslag geven, zijn zaken stonden al slecht en dit ongeval heeft hem de nekslag gegeven, een hond in zijn nekel pakken, iemand op zijn nek geven, komen, zitten.

De nek die eigenlijk naar alle zijden kan draaien ongebogen houden is een symbool van kracht: de nek buigen, krommen, d.i. zich onderwerpen, stijf of hard van nek zijn, d.i. niet toegeven, hardnekkig. Tekenend is ook: iemand de nek toekeren, iemand met de nek aanzien, d.i. demonstratief niet aanzien.

In Zuid-Afrika noemen ze een bergpas of bergrug een nek — de lezers van Pieter Marits zullen deze betekenis in hun vocabulaire hebben opgenomen.

Mijn keel is ontstoken, pijn in de keel hebben, de keel schrapen, de baard zit hem in de keel, een droge keel hebben, een kikker in de keel hebben, bij het drinken kwam er wat in de verkeerde keel, in het verkeerde keelgat, alles door de keel jagen (zijn vermogen verbrassen), iemand de woorden uit de keel trekken, de woorden bleven mij in de keel steken, dat hangt mij de keel uit, een grote keel opzetten, keelletter, keelklank, keelontsteking, keelpijn, keeltering, keelstem, keelziekte, keelarts, keeloperatie.

Al deze voorbeelden betreffen de keel als het inwendige lichaamsdeel, practisch identiek met het keelgat of de strot. De meeste vergelijkingen, als die waarbij een bergpas, bergengte keel worden genoemd, gaan ook uit van dit keelbegrip. De moordenaars en doders echter gaan af op de uitwendige keel: iemand naar de keel vliegen, iemand bij de keel vatten, grijpen, iemand de keel afsnijden, iemand het mes op de keel zetten (eigenlijk alleen overdrachtelijk: iemand dreigen, hem geen keus laten, hem dwingen tot een ondubbelzinnig antwoord), vgl. nog nml. hangen bi der kelen.

Bare'e

Over hals, nek en keel is weinig te vertellen.

Tanggoede duidt aan de nek en tegelijk het benedenachterhoofd, zoals we dat meer hebben ontmoet.

Le'e is vooral de hals en ook wel de uitwendige keel, vgl. mal. *leher*. *Le'e kedje* is de hals van de penis, *le'e gantji* de hals van de tol, waar het touw om gewonden wordt. Een *mapeni le'e* is een stijfhals, d.i. iemand die zich maar laat roepen zonder het hoofd te wenden, terwijl een *maloeloe le'e* een slaphals is, d.i. een jabroer. Een *manga'a le'e* is licht van hals, d.i. iemand die overal bij komt waar hij niet hoort.

Naast *le'e* staat *lingka*, dat niet voor de mensenhals wordt gebruikt. Ze spreken ook weer van *lingka kedje* = hals van de penis.

Er bestaat nog een apart woord voor keel *woeroko*, wat we reeds ontmoetten in de zegswijze: *mawoejoe woerokonja* = hij is harig in de keel, zijn keel jeukt, hij is snoepachtig. Het betekent ook kraagje. *Koë mboeroko* = steel van de keel, d.i. strotklep.

We vinden dus niets van dragen op de nek, van omhelzen, van de keel afsnijden, doorboren, moord, doodslag enz.

Marindinees

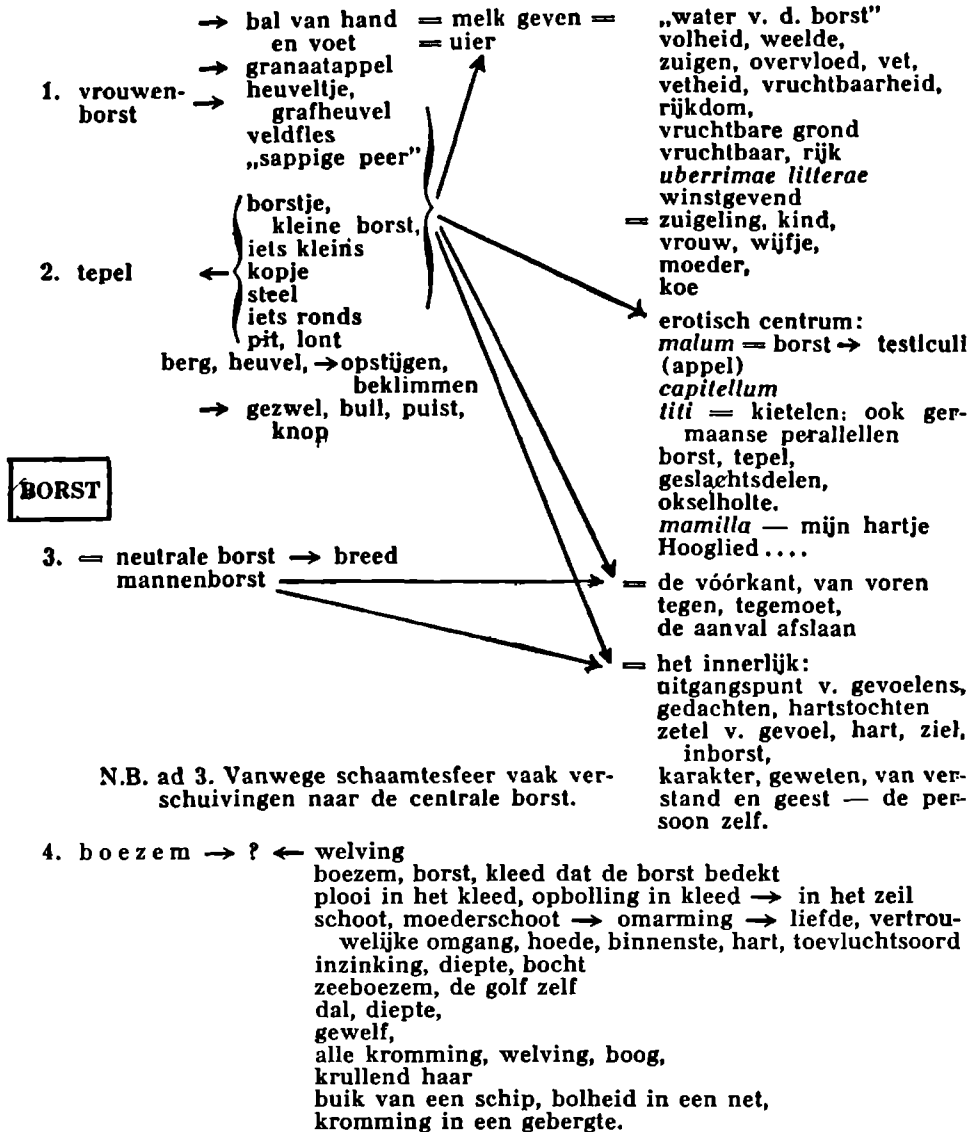
Hals wordt weergegeven met *ambai*, dat wellicht samenhangt met *amb* = rond.

Nek heet *bakoe* en daar is niets bij te vertellen.

Deze koppensnellers schijnen toch geen woorden of uitdrukkingen in verband met hun bloedig bedrijf te bezigen, die met hals of nek zijn geconnecteerd.

Dit is dus wel bijzonder armoedig. Bij Van de Kolk en Vertenten vinden we wel dertig uitdrukkingen voor allerlei wijzen van dragen. Als men iets op hoofd en nek draagt, zodat het vóór de borst hangt, of op de schouders, op de rug, in de handen, aan gestrekte arm, op de armen, onder de armen enz. wordt het telkens door andere woorden aangeduid.

15. BORST, TEPEL, BOEZEM, RIB, LONGEN

Verkort:

1. vrouwenborst(en) → „het eigene” } melk, vet, vruchtbaarheid, moeder, kind enz.
2. tepels → „het eigene” } kietelen, mijn hartje, geslachtsdelen enz.
3. (mannen)borst → „het eigene” } de vóórkant, tegen, tegemoet, aanval weerstaan
 het innerlijk: uitgangspunt v. gevoel enz., zetel van hartstochten enz.
4. boezem
 rib
 Middelrif o.a. → innerlijke beroering.
 longen.

Ad 1. De borst bij uitstek is de vrouwenborst. Zoals een harmonische buik niet opvalt en eigenlijk alleen maar een dikke buik een echte buik is, zo hebben de vlakke borsten van kinderen en mannen geen betekenis en is die der vrouwen de eigenlijke draagster van de naam. Behalve door hun zeer opvallende uiterlijke vorm trekken deze borsten de aandacht en belangstelling doordat ze een centreren punt zijn voor de erotiek en door hun voorname functie bij de zuigelingenvoeding.

Het gr. στῆθος = borst, hoort bij een als onomatopoeie gedachte basis **pstê*, waar ook ons nederl. speen bijgezet wordt (Muller, Gr. Wdb is gedurfd er dan Boisacq, door bij στῆθος τίτθῃ = tepel te projecteren, zo beide afkomstig zouden zijn van de wortel *dhê*). Dat hier het beeld van de vrouwenborst overheerst blijkt wel hieruit, dat het ook gebruikt wordt om de bal aan hand en voet aan te geven. Het dichtelijk makassaars betitelt de vrouwenborst met *rappo dalima* = granaatappel (Brandstetter 70). Het lat. woord voor moederborst is *mamma*, dat ook uier, tepel, speen betekent, want dit alles ligt te dicht bij elkaar dan dat voor elke zaak één woord volkomen zou kunnen worden afgescheiden. Maar *mamma* is wel speciaal de moederborst en *mammeatus* = met forse buste en *mamosus* = met zware borsten. Het gr. μαστός = borst en overdrachtelijk betekent het heuveltje, grafheuveltje, vergelijk het gr. *mamelon* (Gerber 348, Morel 29).

Een samenhangend complex vormen oi. *úðhar*, gr. οὔθαρ, lat. *uber*, ohd. *útar*, lit. *údrūti* = melk geven, ndl. *uier* (Boisacq, Walde, Meillet, Franck-Van Wijk). Het gr. woord betekent uier, moederborst, volheid, weelde. De melkgevende borst is het symbool voor overvloed, diepe indruk maken de moederborst en de dieren uier met hun voedselrijke afscheiding en rondom die borst en uier heeft er zich een nevenzin gevormd van vruchtbaarheid, vetheid en rijkdom. Het vetste deel van de akker wordt ook οὔθαρ genoemd. Het lat. *uber* is nog meer uier dan moederborst; het betekent ook de vruchtbare grond, de vruchtbare schoot van het land en als men spreekt van *campus ubere fertilis* bedoelt men er de vetheid, vruchtbaarheid mee. Als adjectief duidt het aan: vruchtbaar, rijk, veel opbrengend, winstgevend, overvloedig, rijkelijk aanwezig, vol, productief en *uberrimae litterae* zijn: rijk van inhoud. *Ubertas* beweegt zich op hetzelfde terrein: vruchtbaarheid, rijke opbrengst, productiviteit, overvloed, rijke voorraad, rijkdom.

Ook μαστός betekent vet. De woorden voor borst in de negertalen bieden wel allerlei belangrijke associaties, maar die van vetheid, vruchtbaarheid kon ik niet ontdekken, wel zijn er verschillende woorden als *abi*, *bele*, *ebamba* e.a. die tegelijk borst en melk betekenen, en andere als *iba*, *ewara*, *vi* e.a., die ook bij

dit moederborst-geheel behoren en melk betekenen, — maar de meer abstracte overgang naar rijkdom, vruchtbaarheid enz. is er blijkbaar niet te vinden (Homburger 85 vv.).

Volgens Planert (300) duiden de volgende talen melk aan door „water van de borst”: ewe, siamees, nieuw-pommers, mande, grebo.

Het kikongowoord voor de vrouwelijke borst is *beène* (Laman 30). *Beène* betekent ook veldfles (heeft dezelfde vorm). Het meervoud *mabeène* = melk. Ook de vinnen van een bepaalde vis worden met die vrouwelijke borst vergeleken en ernaar benoemd. *Nwisa mabeène* = doen drinken met de borsten, d.i. zogen. *Bènono* zijn vooruitstekende borsten, die vol melk zijn, ook wel tepels (31). De kongolezen herkennen onmiddellijk de verschillende stammen aan de vorm der borsten: smalle of grote ronde, met de tepel aan de bovenkant of onderkant. De *bóyila* is een dans waarbij de vrouwen hun borsten heen en weer flap-pen tot opwekking van de andere sexe (57). *Ntùlu* is het algemene woord voor borst, maar toch vond ik nog *ntù antùlu* = hoofd van de borst, d.i. tepel (800) en *malavu mentùlu* = palm-wijn van de borst, d.i. melk (486).

Het is vanzelfsprekend dat de woorden voor moederborst contact kregen met de betekenissen zuigeling, kind, vrouw, wijfje. Toch vond ik slechts enkele voorbeelden. Het ierse *del* = tepel en ohd. *tila* = vrouwenborst, terwijl ags. *delu*, on. *dilkr* = jong dat nog zuigt; vergelijk hiermee *filius* = eigenlijk: zuigeling, lett. *delhs* (Feist *dēls*) = zoon, *θηλή* = moederborst, lat. *felare* = zuigen, *femina* = vrouw (Schrader 635, Thöne 37 v.). Blijkbaar zijn deze contacten concreet genoeg voor de negers, zodat we er bij de woordcomplexen die Homburger rondom een borstbasiswoord heeft bijeengezocht, verschillende aantreffen: *denu* = moeder, *debbo* = vrouw, *dew* = wijfje, *naberu* = wijfje, *oba* = wijfje, *ba* = moeder enz., zelfs hoort erbij *ti* = koe, maar de betekenis „kind” kon ik niet vinden, wel *yoneka* = zuigen (Homb. 81 vv.).

Ad 2. Reeds is in het voorafgaande de tepel ter sprake gebracht en hij is zozeer verbonden met de vrouwenborst, dat het-geen we zeiden over betekenisverruiming tot vetheid, vruchtbaarheid, vrouw, wijfje evengoed bij hem hoort als bij de gehele moederborst. Toch bezitten die tepels nog een eigen aparte sfeer.

Eerstens is er de typische vorm. Zauner (483 vv.) wijst erop dat het lat. *papilla* niet in de romaanse talen is terug te vinden; de huidige woorden zijn echter interessant genoeg. De tepel wordt aangeduid als kleine borst, borstje, *maméu*, *mamuron*, *mumin*; *tetoun*, *teton*, *tetin*, *tetino*, *tetiroëu* (uit: *titta* = borst en waarschijnlijk oorspronkelijk tepel); *poupel*, *pepelet*, *poupet*, *pupin*

enz. (uit: *puppa*, een synoniem van *titta*, allebei volkslatijn). Verder, als: kopje, *capicchio*, *capezzolo*, *capetiello* enz.; als: steel, *pezon*, van een vrucht; als: iets ronds, *bori*, *burin* enz.; als: pit, lont, *mecello*; als een spits, *picagnolo* enz.; als: iets kleins, *minimello*; de gewone omschrijvingen laten we achterwege.

Het hebr. *šadayim* en akkad. *šádû*, die tepel en borst betekenen, worden overgedragen op: top van een berg, berg en heuvel zonder meer. Vergelijk in verband hiermee het arab. *tala'* = opstijgen, beklimmen met akkad. *tilû*, *tulû* = vrouwenborst. Een synoniem van dit *tulû* is *mussû* en dat wordt ook gebruikt voor: gezwel, buil, puist, knop (Dhorme 1922, 23).

Vervolgens vormen de tepels een voornaam centrum voor erotiek, ofschoon men hier onmogelijk een strenge scheiding kan doorvoeren met de volledige borsten. Goldberger (34 v., 49 vv.) spreekt van „erotische Affektwörter”. *Malum* = appel wordt overdrachtelijk gebruikt voor vrouwelijke borst, maar dan in een erotische sfeer, wat ook hieruit blijkt, dat het ook testiculi kan betekenen. *Capitellum*, *capitulum* duiden eigenlijk het kopje van bloemen en vruchten aan en worden bij erotische opwindning gebezigd voor de tepels. Een geheel complex vormt het Lallwort *ti-ti*, dat een soort vogelroep is, een begeleidingswoord is bij kietelen en allerlei zinnelijke beroeringen en vandaar vele betekenissen heeft gekregen in verband met de kinderkamer en het liefdesspel. We treffen een grote gevarieerdheid aan: vogel, kietelen, enz., borst, tepel, geslachtsdelen, okselholte. Dit dus wat betreft het woord *titta*. Het onomatopeïsche karakter wordt wel gedemonstreerd doordat we hierop gelijkende vormen merkwaardig veel aantreffen.

Naast lat. *titta* staat het gr. *τιτθός* en *τίτθη* = min. Het ags. *tit(t)* heeft dezelfde betekenis en vergelijk ndl. *tet*, *tutter*, *toet*, *tiet*, dt. *Zitze*. Het hebr. woord is *dad*, akkad. *didd*, terwijl akkad. *zizi* is hebr. *ziz*. Ook het toch. b. *pišpik* is zeker onomatopeïsch, al hoort het niet bij het tittageheel; Goldberger kent een *pikk*-complex, dat zich nog meer concentreert op de geslachtsdelen (Goldberger l.c., Thöne 107, Dhorme 23). Arnoldson (*Parts of the Body in Older Germanic and Scandinavian*, Diss. Chicago 1915, p. 113 vv.) verschaft ons een aantal uitdrukkingen die zich ook sterk klankschilderend voordoen: noors, zw. *tatte*, ijsl. *táta*, ohd. *zata*, dial. zw. *datte*, dial. zw. *del*, ohd. *tila*, iers *del*, dial. zw. *didd*, noors *titta* enz., noors *tutte* enz., ohd. *tutta* enz., ohd. *tüttel*, noors *tissa*. Verschillende zijn in het voorafgaande al genoemd; we kunnen ze ook bij Goldberger reeds vinden. Het zowel in het germaans als in het romaans aanwezig zijn van deze zeer gelijkende woorden is een sterk bewijs voor hun onomatopeïsch karakter.

Wij willen nog even wijzen op het typisch gebruik van het zw. dialect *blât-päre* = sappige, vochtrijke peer voor de vrouwenborst.

Tenslotte wijzen we nog op *mamilla* = tepel en overdrachtelijk: mijn hartje, terwijl ook het Hooglied veel aandacht besteedt aan de borsten, waar we o.a. lezen: *statura tua assimilata est palmae, et ubera tua botris. Dixi: ascendam in palmam, et apprehendam fructus ejus et erunt ubera tua sicut botri vineae* enz. (Cant. 7, 7 en 8).

Ad 3. De opvallende borst is die der vrouwen. Voor zover er nog iets eigens aan de mannenborst is te constateren, betreft het de breedheid ervan. Στέρνον is het woord voor de brede mannenborst en στερνοῦχος = met brede vlakten, en στέρνα γῆς het vlakke en vruchtbare land.

Een indifferent woord is het lat. *pectus* met een duidelijke mannelijke tendens, wat blijkt uit het ontbreken van de vrouwelijke sfeer en metaforen en een uitdrukking als *dura pectora* = stoere kerels. Bij Homburger (81 vv.) ontmoeten we geregeld verwante woorden, die voorkant, naar voren, van voren beteken: *gaba, golo, gulo, labu, tugo, nya*, enz. Dat is blijkbaar een nevenzin die vanzelfsprekend wordt vastgekoppeld aan de borst, en toch wel speciaal aan de kloeke mannenborst. Ook in het semietisch betekent borst voorkant (en oppervlak). Dit ontwikkelt zich in *ana irti* = à la *poitrine* en *ina irti* = dans la *p.*, zelfs tot: tegen, tegemoet. Met de borst val je aan of weersta je de tegenstander: akkad. *turru irat-su* = lett. doen omdraaien zijn borst, *ni'u irat-su* = lett. tegenhouden zijn borst, en beide beteken: iemands aanval afslaan (in het hebr. spreekt men dan van zijn hoofd doen omdraaien, Dhorme 229).

In het bataks wordt borst aangeduid met *adop* = lett. de voorkant. Dit is tegelijk een euphemisme, evenals het woord voor de vrouwelijke borst *bagot* = lett. suikerpalm. Vanzelfsprekend heerst er een zekere schaamte omtrent de vrouwelijke borst. Meyer-Lübke heeft er zijn speciale aandacht aan geschonken en opgemerkt, dat woorden met de vrouwelijke betekenis vaak verdwijnen of indifferent worden. In het ofr. bestaan naast elkaar *piz* en *poitrine*. *Piz* en in Lombardije *pet* beteken vooral vrouwenborst en uier, en ze zijn verdrongen door afleidingen van *stomachus*, terwijl waar *pectus*, *poitrine*, *petrino* enz. niet tegelijk uier betekenden, deze zich vaak hebben gehandhaafd en niet zelden de plaats innamen van *piz* en *pet*; in het tegenw. fr. is tepel = *mamelon*, *tetin*, terwijl uier = *pis*. *Poitrine* komt van: *pectorina* = borstkleidingstuk en werd tot borst, ook vrouwenborst, tepel, maar ging toch weer over tot borst in neutrale zin. *Sinus*, *sein* beteken ook oorspronkelijk het de borst bedekken-

de kledingstuk, vandaar: borst, vrouwenborst, maar Bossuet gebruikt het alweer in de betekenis van mannenborst. Hetzelfde voorspelt hij van *gorges* = vrouwenborst, vergelijk *sous-gorges* = bustehouder, dat ook wel weer tot mannenborst, dat wil zeggen neutrale borst zonder schaamtesfeer, zal vervallen (pag. 2 vv.). Ook Zauner (476 vv.) merkt op, dat verfijnde cultuur het onbeschaafd acht het gewone woord voor borst te gebruiken en daarom andere lichaamsdelen daarvoor inschakelt. Hij geeft geen voorbeelden, maar daar zullen onder vallen de uitdrukkingen: *mal à l'estomac, pour chanter il faut un bon estomac*. Juist daartegenover staat natuurlijk het ruw pejoratieve de naam voor de koeienuijer toe te passen op de borst.

Men bleef niet staan bij de uiterlijk zichtbare borst. Er werd geconstateerd, dat zich daarbinnen heel wat afspeelde, als de geest bepaalde ervaringen opdeed of beroeringen ondervond. Het gr. *σῆθος* wordt ook het woord voor uitgangspunt van gevoelens, gedachten en hartstochten. Een rijk woord in deze is het lat. *pectus*. Dit wordt gebruikt als zetel van gevoel, hart, ziel, inborst, karakter, geweten. Men kan *amare toto pectore*, en *pectore puro* betekenen: met een zuiver geweten. Het is ook de zetel van het verstand en de geest, en men kan *cogitare toto pectore*, terwijl *excidere pectore alicujus* = vergeten worden. Zo wordt het zelfs tot de persoon zelf: *dura illa pectora nequeunt vinci, per cognata pectora* = verwantschap. Wigand (27) geeft de uitdrukkingen: *einem seine Brust öffnen, etwas in der Brust fühlen, Ahnen füllt die Brust*, terwijl bij *sich in die Brust werfen, brüsten* = een hoge borst opzetten — het uiterlijke begeleidingsverschijnsel wordt aangepakt om de innerlijke gesteltenis en gemoedsbeweging weer te geven. Het ags. *breost* betekent ook hart, gemoed; het betekent evenzeer maag, en misschien moeten we verschillende woorden, die eigenlijk maag betekenen en voor borst worden gebruikt ook zien als een algemener woord voor innerlijk (Thöne 29).

De borst wordt als het innerlijk opgevat in de eng. zegswijzen: *to get things off one's chest*, d.w.z. het uitspreken en er daardoor vanaf zijn, en *to make clean breast of* = opbiechten.

Bij de chinezen wordt het woord voor borst *hsiung*¹ ook gebruikt in de betekenis van innerlijk: *hsiung*¹ *chung*¹ *ch'iu*¹ *ho*⁴ = in zijn borst hebben heuvels en dalen, d.i. obstinaat zijn, erg gehecht aan zijn eigen ideeën; *hsiung*¹ *ju*¹ *lei*³ *k'uai*⁴ = de borst als volgestopt met aarde, d.i. angstige zorg; *hsiung*¹ *ts'ang*² *chin*³ *hsiu*⁴ = de borst vol brocaat en borduurwerk, d.i. zeer geleerd en beschaafd; *hsü*¹ *hua*² *jo*⁴ *ku*³ = borst leeg als een vallei, d.i. geen vooropgezette ideeën, uiterste nederigheid, open voor goede raad; *t'ing*³ *hsiung*¹ *tieh*² *tu*⁴ = omhoogzetten de borst en vooruitsteken de buik, d.i. doen alsof men een belangrijk personage

is, een bluffer, een pochhans (Williams 15 v.). De borst is de zetel van het verstand en het gevoel, de borst kan vol zorgen en droefheid zijn (Couvreur 146).

Een paar keer wordt in het kikongo het sleutelbeen aangeduid als het harde of de verbinding van de borst: *mbanga-mbanga antùlu* (Laman 521).

Het innerlijk wordt aangegeven in de uitdrukking: *biba ntùlu* = wrijven op de borst als teken dat men zijn woord zal houden (34).

Ntùlu aba = borst, d.i. stam van een palmboom, *ntùlu abaka* = borst van een muur, d.i. het gedeelte boven de deur (800). *Bunda ntùlu* = borst toevoegen, d.i. stevigheid, steun geven, borg blijven (75).

De kongolezen zijn erg zwak van borst en zeer veel uitdrukkingen bestaan er voor borstpijn enz.: *ntùlu nswengi* = een fluitende toon in de borst, *ntùlu ututu* = stoot tegen de borst, d.i. stotend gevoel daarin, *ntùlu yampwetuka* = borst van hardheid, koppige borst, chronische ontsteking (800), *ntùlu meme* = borst is zwaar, d.i. overstelpende borstpijn (548). Men schijnt de borst en het slapen te identificeren in de uitdrukking *mbungi-mbungi antùla* = mist van de borst, d.i. halfwakker (542). *Ka mbembo voutùlu ko* = geen stem of borst, d.i. volledige stilte (527). Om de borst hangen vooral de vrouwen allerlei snoeren, waarvoor ook allerlei benamingen dienen: *kibunda ntùlu* enz. (240).

Ad 4. De boezem is de gewelfde sleuf tussen de borsten. Bij de man is die niet van belang, bij de vrouw is dat iets zeer opvallends, zodat er in vele talen een aparte naam voor ontstond. Het is niet zeker, of er eerst een woord voor welving bestond en daarna dit woord werd gebruikt om de diepe welving tussen de borsten aan te geven, maar in ieder geval heeft dit zwaar met gevoelswaarde geassocieerde lichaamsdeel het welvingswoord naar zich toegehaald. Het gr. κόλπος betekent: welving, boezem, borst, kleed dat de borst bedekt, plooï in het omhooggetrokken kleed, schoot, moederschoot, inzinking, diepte, bocht en vandaar: zeeboezem, dal, diepte, gewelf. Het lat. *sinus* heeft ongeveer dezelfde betekenissen: kromming, welving, plooï, het opbollen, bocht, boog, ook: krullend haar, buik van een schip, het opbollen van zeilen, van een net, kromming in een gebergte, dal, zeeboezem, plooï of opbolling in een kleed, schoot, borst, omarming en vandaar: liefde, vertrouwelijke omgang, hoede, binnenste, hart, toevluchtsoord. Het ags. *bôs(u)m* = boezem, borst, lijf (Thöne 29).

In het angelsaksisch wordt de rib *spāca* genoemd (Thöne 101) dus spaak, als van een wiel, wat dan ook de eerste betekenis ervan is. *Hrycg-riple*, d.i. letterlijk rugribbetje betekent schouderblad. Volgens Thöne (91) en Franck-Van Wijk is de wortel van rib **rebh* = bedekken, overheen welven, vgl. gr. ἑρέφω, ἑρέπτω = bedekken. In het angelsaksisch bestaat dan een „rug-rib”, d.i. het schouderblad, een „borst-rib”, zoals in alle moderne talen, en ohd. *hirni-rēba* = de hersenpan.

Lat. *costa* betekent ook: geribde wand, zijde, buik; het werd in het ofr. *coste*, nfr. *côte* = zijde, ndl. kust.

Een heel apart en belangrijk geheel vormen de woorden voor middelrif. Op de eerste plaats is daar het gr. plurale tantum *πρᾶπιδες* dat betekent: middelrif, hart, geest, verstand, ziel. Het werd blijkbaar beschouwd als de plaats voor de innerlijke beweging en beroering. Boisacq stelt als wortel **qurp-* en brengt ermee in verband: ags. *midhrif* (ags. *hrif* duidt ook aan: baarmoeder, binnenste van het lichaam, maag), oi. *kṛpá* = vorm, schoonheid, lat. *corpus*, mpz. *karp* = lichaam, miers *crí* = lichaam e.a.

Een tweede grieks woord is *φρήν*, dat behalve middelrif betekent: hart, buik, borst, inborst, alle opwellingen en begeerten, voornemens en gedachten, zin, gezindheid, gevoel, verstand, gedachten, m.a.w. alle uitingen en bewegingen van wil, gemoed en verstand — het is dus volkomen synoniem met de woorden voor hart, *κῆρ*, *ῥτορ*.

In het mnl. heet het middelrif *craye*, *cræye*, en H. Bezoen (Over eenige diernamen in het Nederlandsch, Ts. Ndl. T. en Lett. dl. 53, p. 86) brengt deze benaming in verband met het twentse woord *kre'i*, d.i. kraai, zwits. *chräje* (*nfleisch*), terwijl er ook een ofra. *corneille* = middelrif bestaat.

Schrader (639) verbindt langs een wortel **perkvu-* bovenbesproken griekse *πρᾶπιδες* en oi. *párçvá* = rib met ohd. *ferah* = leven en got. *fairhwus* = wereld (het levende). Boisacq spreekt bij *φρήν* van een onzekere etymologie en denkt zich als grondbetekenis: trillen, zich bewegen, waarvoor verschillende woorden uit allerlei talen zijn aan te voeren. Dan wordt dus de betekenis: plaats waar opwellingen, beroeringen geschieden.

Boisacq en Walde noemen de etymologie van de woorden voor long gr. *πλεύμων* en lat. *pulmo* onzeker. Schrader (636) verbindt ohd. *lungun*, ndl. *long*, russ. *lëgkoje* met gr. *ἐλαχύς* = licht. Dezelfde verbinding met „licht” geven Franck-Van Wijk s.v. licht III en long, met nog meer voorbeelden. De longen zijn opvallend lichtwegend, vooral tegenover de lever die donker en zwaar is. Ze worden in Bleniothal *pajasca* = strozak genoemd wegens hun licht gewicht (Zauner 494).

Een paar negertaalwoorden die tegelijk longen betekenen of

er mee in verband staan duiden aan schuim, zo: *kufu*, *mafulu*, *fun*. Homburger (91) merkt op, dat de neger bij het uitsnijden der dieren de longen ontmoet als een massa licht schuim.

De longen worden witte lever geheten: *fuiá blanc*, *foie blanc*, en zachte lever: *mov gruāt*. Ze worden ook zonder meer zacht genoemd: *molle*, *lomm*, en licht: *leve*, *leou*, *l'o* enz. Ze horen bij die delen die niet opgegeten kunnen worden en moeten worden weggegooid, en vandaar de betekenis slecht: *pire* en *perdiu* = het verlorene(?) (Zauner 490-494).

Kikongo *fúlu* betekent long, ook *fúlu-fulu*. Merkwaardig is dat *fúlu-fulu* ook schuim betekent (Laman, 160, verbindt niet deze twee). *Fúla* (159) betekent blazen en ademen en daarvan is afgeleid het intensieve *fúlumuna* = vlug ademen, terwijl *fúlu-munu* = adem en ziel.

Nederlands

Zonder speciaal onderscheid te maken tussen mannen- en vrouwenborst, al is de ene uitdrukking wel meer toepasbaar op de ene soort als op de andere, spreekt men van: een platte, ronde, brede borst, een blote borst, de worstelaars stonden borst aan borst, tot aan de borst in het water staan, de borsttromp-stand, iemand het pistool, de degen op de borst zetten (dit wordt vooral figuurlijk gebruikt), iemand in de borst grijpen, beetpakken; niet als erotisch- maar als gevoelscentrum: aan iemands borst uitrusten, liggen, zich op de borst slaan, kloppen; metonymisch: die jurk is in de borst te nauw, een geplooid borst van een overhemd; de dierenborst: een paard met mooie, brede borsten, geite-, kippeborst, een gebraden borst, borstvin, borststuk. Hierbij behoren de samenstellingen: borstbeeld, borstbeen, borstdoek, borststuk van kleding, borstgezwel, borstkanker, borstharnas, borsthemd, borstrok, borstjuweel, borstkruisje, borstspeld, borstlap, jij bent mijn borstlap, borstschild, borstplaat (ook sieraad en embleem), borstriem, borstzakje, borstwering.

Betreffende de vrouwenborst: een vrouw met zware borsten, een meisje met mooie borsten, ontluikende borsten, hangende borsten, een kind de borst geven, aan de borst leggen, het kind is van de borst (gespeend), een zwerende borst, iets aan de moederborst ingezogen hebben (met de moedermelk), borstdrinkster (vrouw die borsten leegdrinkt bij gevaar voor zweren).

De borst is de voorkant van het lichaam: nog heel wat voor de borst hebben, vooruitstekende delen: als borst van de haan van een geweer enz. kregen die naam. Door dat vooruitsteken van de borst, vooral door het enigszins omhoogheffen, stelt de man en de jongeling zich in een houding van sterkte en flink-

heid en in deze opvallende borsthouding zal wel de grond liggen voor het toevoegen van de paragogische t aan het mnl. *burse* = kameraad (vgl. dt. *Bursche*, Franck-Van Wijk bij borst II en beurs), waardoor wij nu spreken van: een jonge borst, een flinke borst, adelborst. Het ridderkruis wordt trots op de dappere borst gedragen.

Tengevolge van de sfeer van deze „flinke borst”, verbonden met wat men binnen in de borst fysiek en psychisch ervaart, ontstond de gelijkstelling van borst en gemoed, hart, inborst: met onbeklemd, diepgeroerde borst, dat stuit mij tegen de borst, zich met de borst op iets toeleggen, een hoge borst hebben, opzetten, de borst hoogdragen, hij is van een zachtzinnige inborst.

Het inwendige van de borst valt samen met de borstkas, de longen en ademhalingsorganen: een zwakke, slechte borst hebben, een kou op de borst pakken, een bezetting op de borst hebben, de borst onderzoeken, de borst bekloppen, zingen uit volle borst, flink van de borst spreken (rond voor zijn mening uitkomen), borstaandoening, aamborstig, borstbeklemming, borstbonbon, borstdrankje, borstkruiden, borstkwaal, borstlijder, borstpijn, borsttering, borstvlies, borstvliesontsteking.

Zeer weinig is er te vertellen van de tepels. Men spreekt van tepelhof of -kring, d.i. de bruine kring om de tepels, tepeltjes der huid en tong, pijnlijk is de tepelzweer.

Sterk tot de fantasie gesproken heeft blijkbaar de boezem. Hij duidt op de eerste plaats aan de sleuf tussen de borsten van de vrouw en ook wel zonder meer de borsten zelf der vrouw (het Wdb. Ned. Taal neigt ertoe „holte” te zien als de oorspronkelijke bet., Franck-Van Wijk denken in de richting van „zwellen”). Hij is een gevoelscentrum: zwoegende boezem, iemand aan de boezem drukken, boezemvriend, -vriendin. De holte tussen de borst en het gewaad eroverheen wordt ook metonymisch boezem geheten en daar hoort bij: de hand in eigen boezem steken, een adder aan of in zijn boezem koesteren. De boezem als synoniem met de borsten is vooral een soort edeler, meer plechtige (soms ook ridicule), euphemistische benaming daarvoor. De betekenis van sleuf tussen de borsten werd aanleiding tot de vergelijking, die een diep ingaande, wijde baai of bocht der zee boezem deed noemen. Dat een waterplas waarin zich een aantal rivieren uitstorten en de polderhoofdsloot zo worden geheten is weer een verdere afleiding, waarbij het oorspronkelijk beeld vrijwel is verloren gegaan.

In verband met dat gevoelscentrum ging boezem binnenste, gemoed, hart betekenen: zijn boezem lucht geven, zijn boezem zwelt, gloeit, blaakt, van vervoering, trots, liefde, geestdrift, een steen in zijn boezem dragen, in de boezem van een vriend zijn

geheimen uitstorten, kind mijns boezems, boezembrand (minnedorst).

Van de verschillende soorten ribben kent de doorsneenederlander alleen maar de zwevende rib. Als iemand mager is kan men zijn ribben tellen, anders heeft hij vlees op de ribben. Die kan dan meestal wel een ribbestoot verdragen, maar het mag niet zover komen, dat ze hem de ribben breken, als ze hem op zijn ribben komen, want als het hem een rib kost betekent dat een heel verlies.

Men kan gezellig kluiven op een stuk van de rib of ribbestuk of ribbetje. De inhouten die het geraamte van een schip vormen, heten ribben en eveneens de lijn waar twee vlakken elkaar begrenzen, terwijl een ribbel een smalle, verhoogde streep is, zoals we die aantreffen op ribbetjesgoed, op de rand van munten en op de band van een boek, ribbelig, ribbelig papier.

Het middelrif zegt ons niets speciaals meer.

De longen staan helemaal in het teken van ziekte: zijn longen zijn aangedaan, longaandoening, longontsteking, longkwaal, longtering, longpijp — als de longen normaal en gezond functionneren, bemerken we niet eens, dat we ze bezitten.

Bare'e

Bambara duidt aan borst, schouders en bovendeel van de rug, borstkas. Een *taoe memambara* is iemand met een borst, d.i. breedgeborst. Natuurlijk is zoiets op de eerste plaats toepasbaar op de man, maar *bambara* wordt toch ook wel gezegd van een vrouw.

Een tweede woord is *dada*, dat ook van beide geslachten wordt gebezigd, maar vooral voorkomt in een paar vergelijkingen als: *pedada dena* = als de borst van de rijstvogel en dat is een sierpatroon. Een nevenvorm is *dodo* en men spreekt van *dodo mpale* = de borst van de hand, d.i. de handpalm (dat past men weer toe in: *makoeni dodo mpale* = zijn handpalm is geel, d.i. hij is lui). In een bepaalde streek kent men ook een *dada mpaja'a* = borst van de voet, d.i. bal van de voet.

Hét woord voor borst is *soesoe* (1 *soesoe*), dat ook wel van de man wordt gezegd, maar toch zeer sterk en op de eerste plaats vrouwenborst, uier aanduidt.

Oee ntjoesoe = water van de borst, d.i. melk. *Marapa ntjoesoe* = van de borst afgerukt, gezegd van een kind waarvoor de moeder niet meer kan zorgen. *Natambo ntjoesoe* = door de borst in de steek gelaten, d.i. de borst houdt op te vloeien. *Ngoedjoe ntjoesoe* = mond van de borst, d.i. tepel. *Mantjoesoe* = zuigen en *mampasoesoe* = zogen, de borst geven, *mopasoesoe* = de plichtigheid van het zogen aan de rijst verrichten door ze met

gekauwde kruiden te bespuwen, *ngana pesoesoe* = zuigeling, jongste kind. *Soesoe mosompo* zijn hangborsten, *soesoe mosombi* kegelvormige borsten en *soesoe mobaja* platte borsten, *soesoe soembo*, borsten met een platte aureool, *soesoe magoerigo*, met een opgewerkte aureool, *soesoe mengkanda* kegelvormige borsten, *soesoe modoa* zijn staande borsten (*doa* = bloeikolf, *modoa* = een bloeikolf schieten, een bloeisteel krijgen, vandaar: *soesoe modoa* = borsten die recht vooruitstaan), *soesoe motanooe* zijn borsten als een geitenuier, met lange tepel, *soesoe bita*, met kleine tepel, en tenslotte een *ana we'a nepa toewoe soesoe* = een meisje, maagd die een borst bestelt, d.w.z. een meisje dat pas borsten krijgt.

Uit deze zeer gedifferentieerde uitdrukkingswijze met betrekking tot de soorten van vrouwenborsten zou men gemakkelijk de conclusie kunnen trekken, dat men deze onbedekt laat en voor deze plaats geen schaamte kent. De meisjes houden echter vanaf de ontluiking de borsten bedekt met een borstdoek (*gompoë*); als ze moeder zijn geworden en hun kind zogen, tonen zij ze zonder pudeur.

Wij troffen niets over de borst als voorkant, tegen, tegemoet, de aanval afslaan, noch als het innerlijk, de zetel van gevoel, gedachten, hartstochten, karakter, geweten, persoon.

De rib heet *oesoe*, vgl. mal. *óesoek* en *woto oesoe* = ribbenkast. *Mesalimbawo woekoe oesoe* = zijn ribben schoven naar boven, d.i. hij stikte van de lach. *Oesoe ngoera* zijn jonge, zachte ribben, d.i. kraakbeen. *Oesoe mboewoe* zijn de ribben van de fuik, d.i. het geraamte ervan.

Marindinees

Het woord *bér* duidt aan borst in het algemeen en mannenborst en er is verder niets bij te vermelden.

Boeb duidt aan borst en in het bijzonder vrouwenborst, ook uier. *Boeb-ager* = borstsap, melk. *Boeb-rik* = bij de borst horend of in de borst oorsprong hebbend, d.i. zuigeling. Iets aparts is *boek-rik-mangat* = bij de borst behorende of oorsprong hebbende tand, d.i. melktand. Opvallend dat zowel wij als zij deze tandperiode in verband brengen met borst en melk. *Boeb-toe* = borst die daar, d.i. vrouw, vooral als ze melk heeft.

Boeb-tén betekent tepel en figuurlijk punt aan de top van een pisangvrucht, aan de schaal van peulvruchten enz. Dit *tén* zou afgeleid kunnen worden van het semantisch element **t* 2 = uitsteken, dus puntjes, vergelijk *tén a té*n = uitslag.

Boek-adaka betekent borstvocht, water, in de zin van drinkwater, zoet regenwater. *Adaka* is een algemeen woord voor sap,

vocht en vooral water, dat door de toevoeging *boeb* = borst tot zoet regenwater wordt, door de determinering *etob* de betekenis zeewater krijgt.

Wij konden niets ontdekken van de borst als ademhalingskast, als voorkant en nog veel minder als de zetel van gemoed, gevoel, innerlijk. De primitieve, naakte marindinees ziet vooral het verschil tussen man en vrouw en daardoor verdwijnen de dieperliggende aspecten. Zij kennen geen borstbedekking en zien dus het rijpingsproces van dag tot dag geschieden. *Dakov-boeb* = trommelwaskegelborst (voor het stemmen der trommen worden er kleine kegeltjes opgedrukt van de was van een bepaald bijtje, *dakov* geheten; blijkbaar wegens de gelijkenis worden de spitse, pas ontluikende borsten van jonge meisjes ook zo genoemd) dus: pas ontluikende borsten. *Mangon-boeb* = klapperdop- of halveklapperdop- of kommetjesborsten (*mangon* is de klapperdop of halve klapperdop, die als kop, kommetje wordt gebruikt en dat *mangon* staat ook in allerlei benamingen van de schaambedekking of schaamdelen zelf van de vrouw) dus: de rijpe, ronde borsten. *Héhai-boeb* zijn de slappe- of hangborsten; liever vershaf ik geen verklaring van *héhai*. Figuurlijk betekent *héhai-boeb* jonge pisangscheut en ook *boeb-napet* = borst-pisang duidt aan jonge pisangscheut, blijkbaar lijkt die op slappe borsten.

De rib wordt genoemd *emba hajéw* = zijde-been en de longen *akakik ón* = lichte lever.

16. HART

Ad 1. Over de letterlijke of rechtstreekse betekenis van het hart, die het gewone fysieke orgaan aanduidt, valt niet zo erg veel te vertellen. De betekenisfeer vindt niet daar haar centrum, maar bij de overdrachtelijke betekenissen. Wij zouden wel de verschillende woorden kunnen opsommen, die alle op de eerste plaats letterlijk hart betekenen of betekend hebben, maar die komen in de volgende nummers toch terug. Alleen willen we het Egyptische 'ib signaleren, dat volgens Ebers (95) oorspronkelijk zou betekend hebben: de zich heen en weer bewegende; toch betekent 'ib vooral het hart in geestelijke zin, terwijl *h3tj* meer het fysieke hart aangeeft (zie H. Grapow, Über die anatomischen enz. p. 13 v.). Het hart is het organisch centrum van het lichaam. Men zag de tranen, het neusvocht, soms ook de adem, de drek, de urine uit het lichaam gaan, en dacht dat dat geschiedde door middel van holle vaten die in het hart hun oorsprong vonden.

De bakongo spreken van *ntima dika* = hart vol, d.i. gestikt (Laman 115), terwijl *fundu-fundu n̄tima* = hart zeer in de war,

- HART**
1. Het fysieke hart
„de heen en weer bewegende”.
 2. maag, mond van de maag, maagpijn
buik, ingewanden, moederschoot
long
lever, gal, bloed, rood, bitter (centrum)
 3. m i d d e n, van hout → merg
van bomen, v.e. rots
hart v.h. been = kuit
milieu —
 4. b i n n e n s t e, ziel, het innerlijk, leven, persoon, het
zijn (praep.) — in —
levenskracht, levensadem
binnenste van huis, paleis, appartement,
de natuur, het intieme wezen
binnenste ook → ingewanden
binnenste der hemelen
 5. *Zetel der zielsfuncties en uitgangspunt der aandoeningen.*
verstand, inzicht, slimheid, denken, gedachte, over-
weging, verstandigheid, wetenschap, wijsheid, herin-
nering, spreken in het hart.
moed, bangheid, toorn, trots, „baardig hart”, een houten
hart
begeerte
liefde, goed, tevreden, blij, vriendelijk, aan het hart
liggend, een vol hart, trouw hart
haat, slecht, treurig, ontevreden
principe van goede en slechte daden, „voorhuid van
het hart”, een recht hart,
sem. het innerlijk tegenover het vlees als het uiterlijk.

d.i. hartkramp, hetgeen ook wordt uitgedrukt met *kànduka ntima* = het hart uitgestrekt, verlengd, naar boven gestoten (164, 213).

Ad 2. Het hart zit daar duister van binnen en wordt wel op-
gevat als een van de organen, zodat het met andere binnen-
lichaamsdelen samenvalt.

Zowel lat. *cor.* als gr. καρδία betekenen mond van de maag,
maag, terwijl καρδιαλγέω = maagpijn hebben en καρδιωγμός =
maagpijn.

De maag heet bij de egyptenaren wel *r3'ib* = letterlijk mond
van het hart. Soms ook zal men het *'ib* van bepaalde teksten
moeten vertalen als maag (Grapow, Über die anatomischen enz.
14, 19). De egyptenaren kenden wel het verschil tussen hart en
maag, ze begrepen goed de physiologische relatie van beide,
waarvoor de volgende tekst merkwaardig is: het is hem ver-
sluierd om het *h3tj* als een man die sycomorenvijgen heeft ge-
geten (daar word je blijkbaar draaierig van).

Het kikongo *bulu dya ñtima* = holte van het hart, d.i. de maagholte (Laman 69) en *mbùku àntima* = plaats van het hart, d.i. het middelrif (539).

Bij de chinezen wordt het woord voor hart *hsin*¹ ook gebezigd om de maag aan te duiden (Couvreur 740).

Volgens Boisacq staat gr. ἥτορ in verband met ἥτρον = buik, met ader enz. en iers *in-athar* = ingewanden. In het ags. is *heort-gesida* ingewanden en dat „gesida” betekent: groot, wijd, uitgestrekt (Thöne 63). Het meervoud *libbé* van het akkad. woord voor hart betekent ingewanden (Dhorme 493), terwijl *libbu* ook moederschoot aanduidt. Hetzelfde geldt voor het akkad. synoniem *girbu*, hebr. *qereb*. Het reeds genoemde ἥτορ betekent ook wel eens long.

Bij de negers drukken dezelfde wortels tegelijk hart en lever uit, omdat blijkbaar het ene volk het hart als bloedcentrum beschouwt en het andere de lever. Zo is ook begrijpelijk dat woorden die bij dezelfde wortel horen centrum, milieu en bloed, rood, en vanwege de betrekking tussen lever en gal, ook gal en bitter betekenen. Zo horen bij de stam **bel* = hart, lever *bu*, *ovlo*, *bela* = bloed, *bīr* = centrum, *vevee*, *ebo* = gal; en bij de stam **lab* of **dab* *lula*, *lulu*, *edua* = bitter, *ulowa*, *dom* = bloed, *lwal* = rood enz. (Homburger 92 vv.). Bij het derde wortelcomplex vinden we één woord: *ne su*, dat „maag” betekent. In alle twaalf talen die Brandstetter onderzocht komt *atai* voor, dat meestal zowel hart als lever aanduidt. Waar dat *atai* tegelijk hart en lever betekent staat gewoonlijk daarnaast een speciaal woord b.v. *djantuh* voor hart en *limpa* voor lever (47).

Ad 3. Locaal gezien zit het hart middenin het lijf en daaruit zijn allerlei overdrachten te verklaren, waarbij een woord dat oorspronkelijk hart betekende werd tot lokaal binnenste, het midden. Walde en Boisacq verschaften een aantal voorbeelden uit het zeer uitgebreide cor-complex: litt. *sziñdis* = „hart” van het hout, bret. *kreis* = hart + milieu, slav. *sreda* = milieu, lett. *sērde* = merg van het hout, cymr. *craidd* = hart, middelpunt, ob. *srěda* = midden. Gerber (348) wijst erop, dat καρδία wordt gebezigd voor: merg van bomen, van hout en de kern van een rots. In alle germ. talen heeft het hart, *Herz* enz. deze betekenissen. De egyptische woorden voor hart dragen ook de betekenissen van midden en Egypte zelf wordt „het hart” genoemd, want de trotse egyptenaren beschouwden hun land als het hart, d.i. het middelpunt van de wereld (Ebers 168, 113).

Het chinese *hsin*¹ betekent ook centrum, midden, hart van een boom, en de zon staat om 12 uur 's middags in het „hart” (Couvreur 740).

In veel maleis-polynesische talen vindt men *poso* en *těras* met

hun parallelwoorden voor hart. Het schijnt dat de betekenis oorspronkelijk — en ook nu nog — was: plantenhart, boomhart, boomkern, kernhout, knop, en vandaar is overgedragen op het dieren- en mensenhart. Merkwaardig is dat deze woorden weinig in psychische zin worden gebruikt in tegenstelling met *atai*. *Djantuñ* is ook een woord voor hart en mal. *djantuñ bētis*, makb. *djantuah batih* = lett. hart van het been = kuit, die blijkbaar als het midden en wel het stevige, spierige midden werd opgevat (Brandstetter 47 vv.).

Kikongo *kuntima avatu* = in het hart van het dorp, d.i. in het centrum (Laman 794), en *ñtima añti* = het merg van een boom.

Ad 4. Reeds in het vorige nummer gingen sommige woorden uit boven het zuiver locale, en gemakkelijk te begrijpen is de overgang van het midden, de kern, het binnenste gedeelte naar het binnenste in de zin van het psychische innerlijk. Dat psychisch innerlijk is de ziel, het leven, het zijn, het hele zijn en vandaar de persoon. Het hart is het innerlijke verborgen orgaan dat de zetel en het teken is der levenskracht. Het lat. *cor* kan aangeven: de hele persoon, de ziel, de held (b.v. *corda fortissima*), de geliefde persoon (*cor meum* = mijn hartje). Zauner (488) wijst er op, dat in het roem. *cor* vervangen is door *anima*. Volgens Schrader (640) is κῆρ identiek met κῆρ, en dat κῆρ is een oeroud synoniem voor ψυχή evenals θυμός. De ziel wordt beschouwd als een orgaanziel, d.i. een aan een orgaan verbonden ziel of zielswezen dat in het hart zetelt zoals de indische *mānas* als een duimgroot ding in het hart is gelocaliseerd. Boisacq scheidt echter κῆρ en κῆρ. Ἦτορ betekent leven en levensadem.

In het akkad. betekende het ideogram *libbu*, waaraan correspondeert hebr. *lēb*, het hart, en wel op de eerste plaats als orgaan. Maar dikwijls wordt het gebruikt voor *qirbu*, hebr. *qereb*, die eigenlijk „binnenste” aanduiden. Tengevolge daarvan gingen *qirbu* en *qereb* ook weer „hart” betekenen en werden dus *libbu* en *qirbu* synoniemen. Een enkele maal komt de oorspronkelijke betekenis markanter naar voren, als men spreekt van: in het binnenste van zijn hart. Achter het woord *qirbu* zal wel de wortel *qrb* te zoeken zijn die aanduidt: naderen, nabij zijn, het innerlijke is ons het meest nabij. *Qirbu* is dus meer abstract dan *libbu*. Het akkadische *qereb* is ook een praepositie met de betekenis „in”. *Qirbu* wordt ook gebruikt voor het binnenste van een huis, van het paleis, van een appartement. *Qirbu* is de natuur, het intieme wezen van iets. In de Wet van Hammoerabi wordt van een ongeneeslijke ziekte gezegd: *ša la ipaššeḫu ásu qirib-šu la illamadu* = die zich niet verzacht, waarvan de dokter de natuur (het binnenste) niet kent.

In dat hart of binnenste zetelt de adem des levens (Is. 19, 3 enz.), de zonden uitgesproken door de tong komen daaruit voort (Ps. 5, 10), maar ook de wijsheid is daar te vinden (1 Kon. 3, 28). En let wel, zowel *qirbu* en *libbu* als hun hebr. parallellen staan voor elkaar in de plaats bij de wet van het parallelisme. Zoals we reeds zeiden betekenen ze als binnenste ook: ingewanden, darmen, moederbuik.

Libbu is het hart, binnenste der hemelen: *libbi šamê* in het hebr. *lēb haššamayim*, — tegenover *pān šamê* met ook een hebr. parallel = het aangezicht der hemelen. Het wordt ook gebruikt voor het hart, d.i. de diepte der zee tegenover het oppervlak. Van iets ronds is *libbu* het centrum, b.v. de pupil van het oog. In 1 Sam. 16, 7 staat te lezen: de mens beziet de ogen (het ge-laat — Sept.), maar Jahwe beschouwt het hart, en in Is. 29, 13: dat volk eert me met de mond en de lippen, maar zijn hart is verre van mij.

Het hart is het voornaamste der verborgen organen, de be-weger van de bloedsomloop, de zetel en het teken van de levenskracht. In Ps. 73, 26 is sprake van „mijn hart en mijn vlees” en dat wil zeggen: mijn hele zijn, want het hart is heel het innerlijk en het vlees is heel het uiterlijk en als daarom de akkadiër het volmaakte geluk wilde uitdrukken, deed hij dat met: *tub libbi ū tub šeri* = het welzijn van het hart en het welzijn van het vlees. *Sit libbi* = wat is uitgegaan van zijn hart, binnenste, ingewanden, en dat is: zijn zoon. Voor al het voorafgaande, zie Dhorme 1922, 489 vv.

Ook bij de negers vinden we bij de hart-lever-complexen een woord als *etao* (93) dat binnenste, kiem betekent, en dan zijn er nog verschillende woorden die aangeven: karakter, zetel der gevoelens, waarover het volgende nummer zal handelen.

Het tag. *hati* = binnenste (eigenlijk hart). *Atai* is in sommige mal.-polyn. talen verbleekt tot een vormwoord, de praepositie „in”. Madag. *atiudoka* = binnenste van het hoofd duidt aan de hersens (Brandstetter 47 vv.).

Bij de chinezen betekent *hsin*¹ ook vaak het innerlijk: *ch'ih*⁴ *tzū*³ *chih*¹ *hsin*¹ = het hart van een rozig (naakt) kind, d.i. kinderlijke eenvoud, onschuld; *fo*⁴ *k'ou*³ *shē*² *hsin*¹ = een Boeddhā's mond maar slangenhart, d.i. boosaardig, verraderlijk; *hēng*² *hsin*¹ *hēng*² *ch'ang*² = hart en darmen op verkeerde wijze, dwars geplaatst, d.i. een moeilijk persoon om mee om te gaan; *hsin*¹ *ch'ang*² *kuo*⁴ *chai*³ = hart en darmen te nauw, d.i. klein-geestig; *hsin*¹ *chih*² *tsu*³ *k'uai*⁴ = hart rechtuit en mond vlug, d.i. oprecht, correct; *hsin*¹ *kan*¹ *chao*⁴ *chien*⁴ = hart en lever duidelijk, d.i. een mens met een duidelijk kenbaar karakter, met een open geest, niet blijven dubben over een kwestie; *hsin*¹ *t'ung*² *shēn*¹ *i*⁴ = hart hetzelfde maar verschillend lichaam, d.i. een

verwante geest; *i⁴ hsin¹ wu² ér⁴* = één hart niet twee, d.i. dezelfde ideeën hebben als een ander, in overeenstemming; *i¹ hsin¹ ju² ching⁴* = het hart als een spiegel, d.i. zuiver, met een open geest; *jên² mien⁴ shou⁴ hsin¹* = een mensengezicht maar dierenhart, d.i. dierlijk van karakter ofschoon uiterlijk gewoon menselijk, een slecht mens; *tsuan¹ hsin¹ t'ou⁴ ku³* = boren tot het hart en doordringen tot de beenderen, d.i. iemands zenuwen raken.

Het hart als het innerlijke kan wel eens in disharmonie zijn met het uiterlijk gedrag: *k'ou³ pu¹ ying⁴ hsin¹* = de mond niet in overeenstemming met het hart, d.i. mooie woorden spreken met de bedoeling, iemand te bedriegen; *k'ou³ shih⁴ hsin¹ fei¹* = de mond goedkeurend en het hart afkeurend, d.i. alleen maar met zijn mond goedkeuren; *k'u³ k'ou³ p'o² hsin¹* = een bittere mond maar een moederlijk hart, d.i. een tedere vermaning (hier is er eigenlijk geen tegenstelling); *yu³ k'ou³ wu² hsin¹* = hebbend een mond maar geen hart, d.i. mooie woorden, maar kwade bedoelingen; *lêng³ yen³ jo⁴ hsin¹* = koud oog en heet hart, d.i. uiterlijke onverschilligheid maar innerlijke hartstocht, gemaakte onverschilligheid, belangeloze motieven; *tsui³ t'ien² hsin¹ k'u³* = zoet van taal maar bitter van hart, d.i. onoprecht, verraderlijk (Williams 96 vv.).

Er zijn twee woorden in het kikongo voor hart: *ntima* en *mòoyo*. *Ntima* (Laman 794) betekent behalve het fysieke hart: gevoel, het innerlijk, geweten, wat daarbinnen is, zelfs het merg, de beste, vette delen van een dier. Als adjectief betekent het: vriendschappelijk, hartelijk, teder bemind. *Va, ku, mu nsi ahtima* = onder het hart, begraven in het hart, d.i. het meest intieme, van harte, van ganser harte, *ntima-tima* is de substantie, het substantiële, het intieme en *ntima ndyambu* = hart van een zaak, woord, d.i. de etymologie (795).

Ad 5. Het hart wordt beschouwd als de zetel der zielsfuncties en het uitgangspunt van aandoeningen. Daar worden verstand, geest en gedachten gelocaliseerd, gevoel, stemming en gemoed, neiging en gezindheid en het is het principieel van goede en slechte daden.

Dit geheel van betekenissen is eigenlijk primair. Het rechtstreekse en letterlijke fysieke hart is helemaal verdrongen in deze overdrachten. Wat door de prikkel van een hartwoord op de eerste plaats wordt opgeroepen zijn deze psychische betekenissen.

Het indo-europese complex van lat. *cor* met zijn griekse, germaanse, keltische, baltische, slavische, indische parallellen verschaft daarvan mooie voorbeelden. Wat *cor* betreft, wijzen wij

op: *cor habere* = inzicht hebben, *cordate* = verstandig, slim, *alqd alcuī cordi est* = het gaat hem ter harte, op iets gesteld zijn, *cor timidum* = bangerik, *recordari* = zich herinneren, *vecors, vecordia* = dolle woede, waanzin. Schrader (640) brengt nog aan het osl. *srūdīce* = hart, dat is terug te vinden in *srūditi se* = toornen, *besrūžda* = krankzinnig, *milosrūdū* = barmhartig, vergelijk got. *armahairts*. De zetel van de denkende ziel zochten de ouden niet in de hersens maar in het hart.

Het gr. κῆρ is het centrum van begeerte en hartstocht en evenzeer van verstandelijk overleg, in καρδία zetelen begeerte, moed en gedachten. Morel (72) wijst nog op ἀκάρδιος = bangerik, ἀκάρδιος = zonder hart, zonder kern, τὸ ἀκάρδιον = lafhartigheid, energieloosheid, nalatigheid, loomheid en Schrader (639) op κέρδος = verstandige raad, list, κερδοσύνη = sluwheid. Zowel Morel als Schrader bespreken κῆρ, ἥτορ, φρήν. ἥτορ zou op de eerste plaats het hart aanduiden en φρήν het middelrif en alle uitingen en bewegingen van wensen en gedachten; verstand, gemoed en wil worden aan deze drie gelijkelijk toegeschreven. Dat „middelrif” gaat verder dan het anatomische, bevat ook het hart en betekent: hart, inborst, begeerte, voornemen, gedachte, gezindheid, gevoel, verstand.

Wigand (32 vv., 91 vv.) noemt het hart de zetel van het leven en speciaal van het innerlijk leven, van gevoel, liefde, interesse, denken, voorzorg, moed, terwijl men het ook inschakelt bij een sterke uitdrukking als *herzwenig*. De tientallen duitse uitdrukkingen zijn voor het merendeel algemeen germaanse en we vinden ze terug in het nederlands. Als typisch Duits noteerde ik: *hartes Herz*, *hartherzig*, *festes Herz*, *schwankendes H.*, *starkes H.*, *falsches H.*, *das H. im Leibe lacht*, *das H. fiel ihm in die Kniekehle*, *den Herzbeutel zuschnüren*, *sich ein H. fassen*, *herzen*, *sein H. tut sich schwer auf*, *das H. schwer und leicht machen*, *den Herzen einen Stoss geben*, *aus dem Herzen reißen*, *herzhaft*, *das H. ist ein trotziges Ding*, *sein H. unter Schloss und Riegel halten*, *herzensgut*, *herzinnig*, *beherzt*. Niet in Wigand te vinden, maar toch vermeldenswaard zijn: *ein feiges Herz freit keine schöne Frau*, *sich das Herz abessen vor Neid*, *Kummer, Sorge*.

Neubert (99 vv.) brengt interessant materiaal vanuit de chansons de gestes. De fysieke grootheid van hart houdt verband met moed en lafheid. Grote helden hebben grote harten. Na de strijd wordt het hart van de verslagene uit zijn lijf gehaald om het te bekijken. Het hart lacht in iemands lijf, is treurig van zorg enz., zelfs heeft het ogen en: *cuer ne peut mentir*. Het hart van de vrouw is vaak slecht, het is een weerhaan — *crochet au vent* — en verandert gemakkelijk. Grootmoedigheid en edelmoedigheid geven een „groot hart” — *grand cuer*. Men dacht dat

door toorn het hart dikker werd, opzwol, ook door vreugde wordt het hart *engrossié*. Koningen zijn trots en bezitten daarom een bijzonder dik, groot hart. Het hart kan ook hard zijn, *dur et serré*. Zulke mensen hebben een hart van hout. Er bestaat een *cuer triste, noir, taint*, enz., *fier, joli, fel* (boosaardig), *debonaire* (goedmoedig), en zelfs een *cuer barbé*; zo'n baardig hart is moedig. Als je hart is *en la braie*, dan is het *in die Hosen gerutscht*. In het hart zetelt de liefde, het siddert van vreugde en smart.

Voor de semieten is het hart het centrale en geheimzinnige orgaan van het leven, zetel en principe van alle affecties en alle zielsontroeringen en bewegingen, van gevoel, verstand en wil.

De liefde wordt gekoesterd in het hart. Er staat in Cant. 5, 2 te lezen: ik slaap, maar mijn hart waakt, en Dalilah zegt tot Samson: Waarom zegt ge, dat gij me bemint, terwijl uw hart verre van mij is? (Jud. 16, 15).

Ook de religie, de Godsliefde en Godstrouw, de vorstenliefde en -trouw hebben hun principe in het hart, zoals we dat herhaaldelijk kunnen lezen in Deuteronomium en het Wetboek van Hammoerabi. De *niš libbi*, de impuls van het hart is de mensensliefde.

Het verlangen, de begeerte en de wil volgen op die liefde en ook dat wordt uitgedrukt met hart. De *ûm libbi-šunu* = de dag van hun hart, d.i. die zij uitkozen, wilden.

De verstoten vrouw kan nemen de echtgenoot van haar hart, *muttu libbi-ša*.

De liefde en het verlangen leiden tot vreugde of droefheid, als ze hun object bereiken of niet. Zo spreekt men van *ħud libbi*, vreugde van het hart, in het hebr. *lēb tób*, blij hart, tegenover het stralende gelaat. Het summum van geluk voor de jood was te zijn *sámēah wátób lēb*, blij en tevreden van hart. Het hart verheugt zich en is tevreden na een overvloedig maal en na een goede nacht (Jud. 19, 6 en 9). Tegenover het goede, contente gezicht van de blijde mens staat het ongelukkige gezicht, dat de droefheid des harten verraaft. De koning der Perzen merkt dat op bij Nehemias (2, 2) en iets dergelijks wordt gezegd in 1 Sam. 1, 8 van Anna. Ook de akkadiërs spreken van *lummun libbaka* = je hart is slecht, d.i. ongelukkig. Een kind is ongerust, omdat het niets van zijn vader hoort en schrijft: *abi lišabilamma libbī lá ilimmin* = dat mijn vader mij (een brief) sture en mijn hart zal niet meer „slecht” zijn. *Lunum libbi* = ziekte van het hart, d.i. de droefheid. Ook *murus libbi* = ziekte van het hart, soms fysiek, soms psychisch en moreel, en in Prov. 13, 12 wordt gezegd: een almaar niet vervulde hoop maakt het hart ziek, maar een verwerkelijkt verlangen is een boom des levens.

Maar ook de haat broeit duister in het hart. Gij zult uw

broeder in uw hart niet haten, vermaant Levit. 19, 17. Vooral de toorn komt voort uit het hart en de fysieke effecten zijn gemakkelijk te constateren, het gr. θυμός betekent tegelijk hart en toorn. Afleidingen van *libbu* zijn *labábu* = woedend zijn, *libbātu* = woede. Bij woede zegt men altijd: *ság-dib-ba* = het hart is gegrepen, *libbu isár* = het hart sprong op, *libbu ittanpah* = het hart staat in gloed, enz. Daarna kan het hart weer tot rust komen: *náhu*. *Kiš libbi* = breuk van het hart en zal wel in verband staan met *qášar* = kort zijn, nl. de korthed van adem bij emoties.

Niet alleen staat het hart in gloed door toorn, maar evenzeer door moed. David zegt tot Jahwe in 2 Sam. 7, 27; uw dienaar heeft zijn hart gevonden. Hart en moed zijn synoniem. De dapperste is wiens hart is als het hart van de leeuw (2 Sam. 17, 10). Men spreekt ook wel van: sterk hart, kracht van hart = moed. En als dan in Ps. 40, 13 wordt gezocht: mijn hart heeft me verlaten, dan betekent dat, dat de vrees hem heeft bekropen. Dan is het hart zacht, hebr. *râkak*, tegenover het harde van de dappere, of smelt het: *nâmés*. Bij de akkadiërs denkt men meer aan de hartkloppingen: *irrukú libbû-šunu* = hun hart klopte, nl. uit vrees voor de vijanden. Men heeft het ook wel over *hepu* = breken van het hart, dat we in het hebr. terugvinden als *nisberê-lêb* = gebrokenen van hart, dat o.a. in Ps. 34, 19 wordt gebruikt in de zin van: zij hebben de moed verloren.

Het sterke vaste hart hoort niet alleen bij de moedige, maar ook bij de trouwe en onwankelbare. In Ps. 57, 8 e.a. lezen we: mijn hart is bevestigd, *nákón*. In het akkadisch wordt dit uitgedrukt door *kun libbi*. Als het hart zich bevestigt in het kwaad, ontstaat er verharding, koppigheid, die zich uit in hardheid van gelaat, voorhoofd en nek.

De trots, die uiterlijk is te bemerken door verheffing van het hoofd, van de ogen, van de neus, is ook een verheffing van het hart: *rúm lebábi* of een *gábah*, een hoog zijn van het hart, in het assyrisch *gapášu*.

Het oor was vooral het uiterlijke keninstrument en door dat oor kent het hart en Assurbanipal heeft een *libbu rapšu* = een groot, uitgestrekt hart, d.i. een grote intelligentie. In 1 Kon. 5, 9 betekent *rôhab lêb* = breedheid van hart — een groot verstand. Het hart is de zetel van het verstand, de mensen van hart, *'anšê lebáb*, zijn de intelligenten. En Job 12, 3 valt uit: ik heb evengoed een hart (lees: verstand) als gij! Jeremias 5, 21 klaagt over een volk zonder hart = een dom volk. Iemand een streek spelen, zoals Jacob bij Laban, is hem zijn hart beroven (Gen. 31, 20), in het akkad. *nasáhu ša libbi*. De ideeën die bij ons opkomen in het hoofd, doen dat bij Salomon in zijn hart (2 Kron. 7, 11 e.a.). Ook de memorie is in het hart gevestigd (Jer. 51, 50).

Is. 65, 17). Ook Maria „bewaarde al deze dingen in haar hart”. In het hart staan als op een schrijftafeltje de herinneringen geschreven (Jer. 17, 1). Op dat schrijftafeltje in het hart moeten de voorschriften der wet en de deugden staan geschreven (Prov. 3, 3; 7, 3). De werkwoorden *šim*, *šit* = plaatsen en *nātān* = geven bij hart betekenen: zijn aandacht geven, onderzoeken. (Ez. 44, 5, Ex. 7, 23).

De taal is de manifestatie der gedachte. Als de mens in zichzelf praat gebeurt dat in het hart: Assurbanipal beschrijft de opstand van de koning van Susa en onthult zijn gedachten: *kiām iqbi itti libbi-šu* = aldus sprak hij met zijn hart. Hetzelfde in Eccles. 1, 16: *dibbarti 'anī 'im libbi* = ik heb gesproken met mijn hart. Spreken met zijn hart is dus innerlijk spreken, denken, overdenken.

Men mediteert ook in zijn hart: *higgáyōn libbi* en moet die meditatie tot actie besluiten, dan berekent men, weegt af voor en tegen: *hāšab*. In het akkadisch wordt mediteren uitgedrukt met *libbu-šu ikpud*.

Het hart is dus de zetel van het verstand en de memorie, en in het hart gebeuren de daarbijbehorende acties, waardoor we als resultaat krijgen: kennis, wetenschap, wijsheid. — Mijn hart heeft veel wijsheid en wetenschap doorschouwd —, zegt de Prediker (1, 16). God belooft Salomon een wijs en verstandig hart (1 Kon. 3, 12). Hart zonder meer betekent verstandigheid en heeft die deugd van prudentie, hebr. *'ormāh* in Prov. 8, 5 als parallel. *Libbuš ul ihsus* = zijn hart heeft niet begrepen, zegt Sennacherib van de Elamiet. Ea is de god der wijsheid: *ina emqu libbi-šu*, in zijn wijs hart.

Tussen weten en deugd leggen de semieten een eng verband en zo wordt het hart het principe van goede en slechte daden en het orgaan van religieuze plichten. „Besnijdt de voorhuid van je hart,” roepen Deut. 10, 16 en Jer. 4, 4 e.a. Het hart wijst de rechte weg en is dan zelf recht (Ps. 7, 11; 11, 2 enz.). Rechtheid des harten, *jošer-lēb* kan ook betekenen: overeenstemming tussen wat men zegt en het gedrag. Dan spreken ze niet *belēb wálēb*, met een hart en een hart, d.i. dubbelhartig (Ps. 12, 3). De akkadiërs hebben niet zo sterk alle deugden en daden in het hart geconcentreerd.

Het hart is dus de innerlijke mens tegenover het vlees als de uiterlijke mens; de innerlijke onzichtbare mens, die alleen door God die harten en nieren doorgrondt, wordt gekend.

Voor dit prachtig semietisch materiaal zie Dhorme l.c. 494 vv.

Bij de egyptenaren werd elke daad van geest en gemoed toegeschreven aan het hart. *hrp 'ib* of *h3tj* = een overlegend hart hebben = een verstandige geest; *k3i 'ib* of *h3tj* = met een hoog hart = groothartig, met een verheven geest; *wr 'ib* of *h3tj* = met

een groot hart = grootmoedig. Breedte des harten betekent letterlijk *ʒw.t 'ib* en men bedoelt ermee: vreugde, wat ook wordt uitgedrukt met: *nfr 'ib* = goed of schoon hart. *Ṣdm 'ib* = zoet, aangenaam, d.i. tevreden van harte, *iʒm* = aangenaam, vriendelijk, d.i. mild, vriendelijk gezind. *Mh'ib* = die het hart vervult, betekent geliefd zijn, vrienden hebben en *hrp ib* = iemand die het hart leidt, betekent een hoge, uitstekende geest bezitten, maar *ʒd 'ib* betekent grimmig, woedend van hart; *'ib* zonder meer duidt aan wens, verlangen, besluit. Zie Ebers 95 vv.

Uit Grapow (123 v.) is hier nog aan toe te voegen: „wie het hart van iemand vult” *mh-'ib* of *imj-'ib* = hij die in het hart is, is zijn of haar lieveling en zij kennen ook „iemand's hart stelen”: „loop niet achter een vrouw aan, dat niet *tʒf š hʒtj.k* = zij rove uw hart”; moedig is het hart als het dik is; *wmt 'ib* of sterk *wsr 'ib* of bestendig *mn 'ib*; blij is de mens als zijn hart wijd *ʒw'ib*, koel *kb 'ib*, „wohlauf” *wdʒ 'ib*, gewassen *i' 'ib*, mooi *nfr 'ib*, zoet *ndm 'ib* is; een goed karakter bezit hij, in wiens hart geen donkerheid *nn šnk m hʒtj.f* heerst. In het hart vinden we de wens, de begeerte, die onrustig maakt, zolang ze niet vervuld is, — het verstand en de gedachte en het overleg, en in verband hiermee worden de ambtenaren ook wel het hart van de koning genoemd.

Zeer merkwaardig zou zijn het gebruik van hart in de zin van zaad of phallus. De twee teksten: Ork IV 219 en Apoplobuch 28, 17, die hij aanhaalt kunnen echter naar de kontekst zeker zo goed begeerte, verlangen betekenen en daarom durven wij deze verre overdracht niet tot de onze te maken.

Wij wijzen nog op het boek van Alex. Piankoff, „Le „Coeur” dans les textes égyptiens depuis l'Ancien jusqu'à la fin du Nouvel Empire”, Paris 1930, en H. de Buck, „Een groep dodenboekspreuken betreffende het hart” (Jaarbericht Ex Oriente Lux 1944, 9-24).

Bij het derde hart-lever-complex der negertalen vond ik *silā*, dat het hart beschouwt als de zetel der gevoelens, en *son, sondonyi*, dat het ziet als het karakter (Homburger 94).

Het maleis-polynesische *atai* wordt ook opgevat als de plaats der zielsfuncties, meer dan de hersenen, buik, enz. Hier volgen twee citaten uit het mal. Bidasari-epos. Het eerste belicht het denk-aspect: *kata-nja bēnar pade hati sēndiri* = woorden zijn waar in hart haar, d.i. zij dacht, hij heeft gelijk; en het tweede slaat op het gevoel: *dayaṅ pun suka didalam hati* = de hofdames waren vrolijk in hun hart. Bij de afleidingen zijn te signaleren: makb. *bahati* = gevoelvol zijn, daj. *baatai*, mal. *bērhati* = wagen, durven, jav. *natiati* = zorgen hebben, boeg. en mak. *atiatiyan* = behartigen, en tenslotte bat. *pusu* = toorn, dat dus afkomstig is van het andere grondwoord voor hart (Brandstetter

47 vv.). In zijn monographie „Das Herz des Indonesiers” (Wir Menschen der indonesischen Erde, Luzern 1927, deel V), dat een zeer rijk boekje is, behandelt hij allerlei gevoelens en gewaarwordingen. De indonesische uitdrukkingen hiervoor worden echter altijd met de woorden voor hart in verband gebracht met behulp van wortelspeculaties en klankwetten. Het woord voor hart komt er bijna nooit meer duidelijk in voor en de javaan, dajakker enz. denkt dus niet meer aan hart. Daarom halen wij hieruit geen materiaal. Wel zij vermeld: *daj. panjan atây-e* = lang hart-zijn, d.i. lankmoedig, *pijem atây-ku* = donker hart-mijn, d.i. ik sta verbluft, *robo atây-ku* = gesloten hart-mijn, d.i. ik ben radeloos (pag. 10, 11).

Volgens de chinezen zetelt het verstand in het hart: *hsin¹ hsia⁴ hu² i²* = sluwe twijfels onder het hart, d.i. achterdocht koesteren; *hsin¹ hsü⁴ ju² ma²* = de draden van het hart als (hennep)werk, d.i. verwarde ideeën, veel pezen op zijn boog; *hsin¹ ju³ luan⁴ ma²* = een hart als verward werk, d.i. verward in de geest; *hsin¹ yu³ chih⁴ chu¹* = een parel van wijsheid in het hart, d.i. slim. Temperament wordt uitgedrukt met *hsin¹ chi² ju² huo³* = het hart zo vlug als vuur; en de begeerte door: *jên² hsin¹ pu¹ tsu⁴* = het menselijk hart is nooit verzadigd; liefde en vriendschap met: *jo⁴ hsin¹ p'êng² yu³* = een vriend met een warm hart; *kan¹ hsin¹ shou⁴ k'u³* = met een zoet (zacht) hart, bitterheid ontvangen, d.i. gewillig lijden, smart lijden om een afwezige geliefde, hevig verlangen; *ts'u⁴ hsi³ t'an² hsin¹* = spreken vanuit het hart met de knieën (elkaar) aanraken, d.i. vertrouwelijke, vriendschappelijke conversatie, *tête à tête*. Ook de angst is merkbaar in het hart: *kun³ yu² chien¹ hsin¹* = kokende olie verbrandend het hart, d.i. zielsangst; *tan³ ch'ieh⁴ hsin¹ han²* = gal angstig en hart koud, d.i. zeer bevreesd; zij kennen ook de gewaarwording van het omhooglichten van het hart bij angst: *t'i² hsin¹*. Ook een bepaald gedrag wordt geschilderd met behulp van het hart: *ko² mien⁴ hsi³ hsin¹* = vervellen van het gelaat en wassen van het hart, d.i. zijn gedrag herzien, verbeteren; *k'o⁴ ku⁴ ming² hsin¹* = gekerf in beenderen en hart, d.i. zeer dankbaar; *lang² hsin¹ ch'üan³ fei⁴* = een wolvenhart en hondenlongen, d.i. wreed, woest; *lang² tzü³ yeh³ hsin¹* = het wilde hart van een wolf, d.i. woeste begeerte, wild; *liang² hsin¹ wu² k'uei¹* = een goed hart schiet nooit te kort, d.i. een rein geweten, goedgehartig, edelmoedig; *ta⁴ fa¹ p'o² hsin¹* = grote ontvouwing van een moederlijk hart, d.i. heel bijzondere vriendelijkheid, compassie, teerhartig; *t'ieh³ shih² chih¹ hsin¹* = van ijzer en steen een hart (Williams l.c.).

Uit Planert's gegevens halen wij nog het volgende aan: ewe „zijn hart kookt”, d.i. hij is toornig, dieri „het hart brandt”, d.i. toornen, ewe „hart-snoer-scheurt-buik”, d.i. schrik, ewe „mijn hart is verscheurd”, d.i. ik sta star van schrik (pag. 302), ewe

„hart is in mijn buik”, d.i. ik ben blij, soso „zijn hart is neergelegd”, d.i. hij is opgeruimd, annamietisch „hart-zacht”, d.i. medelijden, ewe „hart-bereikt-buik”, d.i. moed, ewe „hart-zegtwoord”, d.i. geweten, dieri „bedroefd-hart-stem”, d.i. geweten (pag. 303), mexikaans „het-hart-neerleggen”, d.i. troosten, japans „hart(betekenis)-aanhechten”, d.i. zich bezinnen, opmerkszaam worden (pag. 305), chinees „het hart in het midden treffen”, d.i. bevallen, passen (pag. 306), ewe „hart-maakt-sterven-mens”, d.i. geprikkeldheid, „hart-ademt-gaat-naar de grond”, d.i. geduld, „mijn hart is gestorven”, d.i. ben opgewonden, beledigd, siamees „hart-heet”, d.i. ijver (pag. 311, 312).

Het kikongowoord *ntima* (Laman 794) verschaft een overstelpend materiaal van overdrachten. *Nkento antima* = vrouw van het hart, d.i. de echtgenote of de lievelingsvrouw of de hartsvriendin. *Ntima nsongolo* = hart-ontroering, d.i. ijlen. *Ntima dingalala* = het hart wordt kalm. *Ntima ufunduka* (164) = het hart gaat omhoog, d.i. geïrriteerd zijn, zich misselijk gevoelen. *Ntima feva* = het hart sterft, d.i. verstrooid zijn, niet weten, zich niet herinneren. *Kabuka ntim*a = dapper van hart. *Ntima kangala* = het hart stevig houden, d.i. ijverig, actief zijn. *Ntima kônanana* = het hart is geplooid, gekromd, d.i. slechtgehumeurd, geïrriteerd, beledigd, woedend over iets, zich gedesillusionneerd gevoelen. *Ntima mwasi* = het hart is open, d.i. grote ijver. *Ntima telama* = het hart staat rechtop, d.i. onrustig, geagiteerd, onzeker, weifelend, zenuwachtig. *Ntima yangama* = het hart zit hoog, d.i. onrustig, onzeker, in de war, zeer verlangend naar iets. *Ntima wazêeza* = het hart is los, niet gespannen, zacht, d.i. zacht, goedig, kalm, zonder zorg, zonder angst, zich voornemen om anders te gaan handelen als voorheen (b.v. zachtaardig in plaats van wreed of gestreng). *Fuwa ntim*a = dood geworden hart, d.i. moedeloos, onverschillig. *Kanga ntim*a = binden het hart, d.i. een besluit nemen, zijn eigen weg gaan, obstinaat zijn, egoïst, onverbeterbaar. *Tuula ntim*a *nzannza* = het hart rechtop plaatsen, d.i. in een moeilijke situatie standhouden. *Wonđa ntim*a = doden het hart, d.i. onverschillig worden, moedeloos. *Ntima zanganana* = het hart rechtop, d.i. vurig, opgewonden (1154). *Bula ntim*a = het slaan van het hart, d.i. gewetenswroeging (67), zoals ook door *ntima ufunda* = het hart klaagt aan (163) wordt aangegeven. *Dikama ntim*a = bewegingloos zijn van het hart betekent: onbeslist zijn, spijt

hebben, iets betreuren (116). *Fibula ñtima* = een gat maken wat betreft zijn hart, d.i. verdriet van zich af zetten (147). *Fĩnzuka ñtima* = bevuild worden wat betreft het hart, d.i. zich verontrusten (152). *Ñtima ufũduluka* = het hart komt naar de keel, d.i. beledigd zijn in plaats van een aansporing of les goed op te vatten (164). *Ñtima finangana* = het hart is ingedrukt, d.i. diep ontroerd, beangst, terneergedrukt, uitgeput (150). *Nsi ñtima* = onder het hart, d.i. lieveling, hartelap (764). *Zibula ñtima* = het hart openen, d.i. open, vrij, oprecht, edelmoedig (1163). *Mẽma ñtima* = zwaar hart, d.i. zich gespannen, bezwaard gevoelen (548). *Mfòngoso añtima* = mooi hart, d.i. volkomen vrouwen, fatsoen, kuisheid, oprechtheid, waarheidsliefde, waarachtigheid, onschuld (554). *Mpóka-mpoka ñtima* = ruim, groot hart, d.i. zich rustig gevoelen, prettig, tevreden, in een aangename toestand (587). *Sa kuñtima* = plaatsen op het hart, d.i. ter harte nemen (861). *Ntima impila mori ye mbangu* = het hart is gelijk aan een open vaas, d.i. verbergt niets (522). *Mbwá ñtima* = het neervallen van het hart, d.i. geduldig, vol zachtheid (544).

Dit zijn een zeer aanzienlijk aantal uitdrukkingen over *ñtima* als het centrum van innerlijke gewaarwordingen. Een even groot aantal zeker waarvan mij de betekenis niet duidelijk genoeg voor ogen stond heb ik niet vermeld; en volkomen uitgezeefd is daarmee het woordenboek nog niet. Wie durft nog spreken over taalarmoede bij meer primitieve volken?

Naast *ñtima* bestaat er nog een tweede woord *mòoyo* (572) dat, al betekent het ook het fysieke hart en zelfs buik, toch vooral dient om: leven, ziel, geest, het levende, de betekenis aan te geven. Dat het hart of in ieder geval het fysieke binnenste daar het uitgangspunt vormt blijkt wel uit de volgende zegswijzen: *bwa mòoyo* = het hart valt, d.i. kalmeren, kalm zijn; *banbuka mòoyo* = het hart gaat open, d.i. zich herinneren; *bweta mòoyo* = het hart drukt, d.i. defaeceren; *telama mòoyo* = zich oprichten wat betreft het hart, d.i. geagiteerd zijn; *yambukua mòoyo* = het hart wordt verbreed, d.i. een besluit nemen; *zũna mòoyo* = het hart staat in brand, d.i. hevig verlangen; *sá mòoyo* = het hart plaatsen, d.i. geïnteresseerd voor, in zijn gedachten verzonken (861); *papa mòoyo* = het hart wringen, d.i. zich gewonnen geven, ontmoedigd (844); *sũkisa mòoyo* = het hart vervullen, d.i. irriteren, woedend worden, het verlangen opwekken enz. (920).

Men spreekt ook gewoon van *bula mòoyo* = slaan van het hart, d.i. hartklopping hebben (67) en een „opgezwollen hart”, *mòoyo bimbo* (39), duidt aan constipatie. De moederschoot heet „meester van het hart”: *mfumu amòoyo* (557) en een misge-

boorte wordt weergegeven met *mòoyo usulukidi* = leven (hart) komt voortijdig te voorschijn (572).

Ook van *mòoyo* is hiermee het betekenisgeheel niet uitgeput, want wederom lieten wij heel wat betekenissen weg en betuigen wij niet onder ede het hele woordenboek te hebben uitgekamd.

Nog een derde woord is *mbúndu* (541) dat kan aanduiden: hart, hartskuil, maagholte, gedachte, herinnering, geest, ziel, gevoel, waarneming, binnenste, melancholie.

Bij de basoeto beantwoordt eveneens een uitgebreide betekeniswereld aan hun woord voor het hart: *pelo*. *Ho telisa motho pelo* = iemands hart doen eindigen, betekent: iemand doen walgen, terwijl *ho bua ka pelo* of *ho apa ka pelo* = met het hart spreken of verlangen, maar dan zo dat je erg graag iets zou bewerkstelligen maar door ouderdom b.v. jammergenoeg er niet toe in staat bent. In het hart zetelt de moed: *ho tiisa pelo* = het hart bevestigen, d.i. moed hebben, ziel weerhouden van in tranen uit te barsten, *ho beta pelo* = het hart moet de handen vastgrijpen, d.i. moed vatten, terwijl *pelo ea teba* = het hart zinkt, d.i. ontmoedigd zijn. Van iemand die vol moed, liefde en ambitie is wordt gezegd: *pelo e ja serati* = het hart eet de mens, d.i. hij wordt het slachtoffer van zijn passie, en daarop zal ook wel berusten: *pelo ke sera sa motho* = het hart is de vijand van de mens.

Motho ea pelo = een mens van het hart, d.i. een mens van karakter, iemand die luisteren wil, gehoorzaam is. *Ho tlaloa ke pelo* = door het hart gevuld worden, d.i. kwaad worden, terwijl *ho kokobetsa pelo* = het hart kleiner maken, d.i. zich kalmeren, tot bedaren brengen. Dat gevuld zijn van het hart vindt men ook in de uitdrukking: *ho hlohla pelo* = het hart volstoppen, d.i. iemand voedsel geven voor gedachten en gevoelens, waardoor haat wordt opgewekt; zelfs brengen zij het idee van een volle koeienuijer over op het hart: *pelo ea sisa* = het hart is vol (als een koeienuijer), d.i. vol emotie, ik ben aangedaan.

Iemand die besluiteloos is heeft *pelo peli* = twee harten. Als iemand zich geregeld door zijn hart laat beraden is hij een wijs man: *bopelo-keletsi* = wijsheid (*bo-* drukt de toestand uit, de toestand van iemand wiens hart *eletsa* = raadgeeft).

Bopelo-ntso = de toestand van een zwart hart, d.i. een „zwart-hartige” = zwartgallige gemoedstoestand, terwijl *bopelo-tšoen* = de toestand van een wit hart, d.i. iemand met goede eetlust en tevreden gemoed; iemand met een „zwart” hart moet *ho hlatsoa pelo* = het hart wassen, doordat hij zijn wensen vervuld krijgt. Iemand met een *pelo e khutsoanyane* = kort hart, is kort aangebonden, terwijl een *pelonyana* = kleinhart heetgebakerd is en zich moeilijk kan bedwingen. *Bopelo-thata* = toestand van een hard hart, d.i. een ongevoelig persoon en iemand die alles

kan eten; *bopelo telele* = toestand van een lang hart, d.i. geduldig (Van Velsen).

Ook bij de zoeloes wordt het woord voor hart „*inhliziyo*” gebruikt met de betekenissen: verlangen, energie, gevoel; *ukuba 'nhliziyo mhlope* = een wit hart hebben, d.i. vreedzame gevoelens koesteren, en *ukuba 'nhliziyo bomvu* = een rood hart hebben, d.i. kalm zijn (M. Hill + Bryant 635).

Nederlands

Rechtstreeks het hart beschouwend schrijven wij op: ik voel mijn hart kloppen, zich het hart uit het lijf braken, geen levend hart, d.i. niemand, mijn hart draait om in mijn lijf, bitter in de mond maakt het hart gezond, een kind onder het hart dragen (wel is dit waar, maar men draagt het niet onder de maag, want het hart is de zetel der liefde), hartkamer, hartklep, hartlijder, hartkwaal, hartkramp, hartverlamming, hartslag, hartsteken (hardstikke doof!?), hartvervetting, hartvlies, hartzwakte, hartader (ook: iets in zijn hartader treffen, hartader van het verkeer), hartebloed (ook: dat kost hartebloed, d.i. smart, leed), hartwater. Weer zien we, dat het vooral ziekte en abnormaliteiten waren, die de aanleiding vormden voor bovenstaande betekenissen — het gezonde hart valt wat zijn fysieke functie betreft niet op. Wel echter maakt ook het gezonde hart zich kenbaar bij emoties en deze gewaarwordingen komen hierachter ter sprake bij de gemoedsaandoeningen en hartstochten.

Door overeenkomst met de vorm van het hart of doordat zij het midden of binnenste van iets zijn, worden de volgende zaken hart genoemd: hart van marsepein, de harten van het kaartspel, het borststuk van een hemd, cilindervormig stuk hout boven het sluitstuk van een houten pomp = pomphart, hart van een boom, van een vrucht, in het hartje van Siberië, in het hartje van de winter, dat raakt het hart van de kwestie niet, het hart van een touw, d.i. waaromheen de strengen worden gedraaid, hartpaal, d.i. middelste paal bij heiwerk, harthout, d.i. binnenste kernhout van een boom, hartschild, d.i. klein schild midden in het volledige schild, hartjesklaver enz.

Het hart is de zetel der gemoedsaandoeningen, is het karakter, het binnenste: het hart op de rechte plaats dragen, het hart hoog dragen, een groot hart hebben, gezond van harte, vrolijk van hart, een hart van goud, een hart van steen, van zijn hart een steen maken, zijn hart ligt hem op de tong, op de lippen, iets op het hart hebben, met de hand op het hart, met de hand over het hart strijken, iemand iets op het hart drukken, binden, zalig zijn de zuiveren van harte, hij heeft een goed hart, in zijn hart hield hij nog veel van haar, uit de grond mijns harten, van ganser harte, weinig maar uit een goed hart, God kent, beproeft

de harten, het hart tot God opheffen, verheffen, met rouw, met hoop in het hart, dat is een steek in mijn hart, het wordt me wee om het hart, het hart bloedt hem, waar het hart vol van is, vloeit, loopt de mond van over, zijn hart uitstorten, luchten, zijn hart openleggen, ik maak van mijn hart geen moordkuil, het is u van harte gegund, het gaat niet van harte, iets niet over het hart kunnen krijgen, het gaat mij aan het hart, met hart en ziel, die man heeft geen hart, hij laat zich leiden door zijn hart, mijn hart zegt mij dat ik haar moet helpen, hartbeklemming, d.i. zedelijke nood, zielenood, harteleed, hartepijn, hartewee, hartevreter (zn. kniesoor), hartsgeheim, hartewond, hartzeer (hij is van hartzeer gestorven), hartbrekend, hartroerend, harteloos, laaghartig, enghartig, lafhartig, hartverheffend, hartgrondig, hartstocht, hartelijk, hartig.

Men drukt een bepaalde gezindheid uit met hart: iemand een goed of kwaad hart toedragen, hij heeft hart voor de zaak, het gaat mij ter harte, gij spreekt naar mijn hart, hij is iemand naar mijn hart, 'n man naar Gods Hart, zij waren één hart en één ziel, zich met hart en ziel op iets toeleggen, dubbelhartig.

Het hart is de zetel der liefde: hij weet de weg naar het hart te vinden, iemands hart stelen of winnen, zij is de aangebedene mijns harten, de godin van mijn hart, zijn hart staat in lichtelaaie, hartsvriendin, hij is zijn hart kwijt, verloren, iemand hart en hand schenken, uit het oog uit het hart, mijn hartje, harte-diefje, harteliefje, hartlap, het hart breekt bij het gezicht van al die ellende, zijn hart klopt warm voor alle armen en verdrukten, zijn hart kromp ineen van medelijden, iemand aan het hart drukken, barmhartig, het Hl. Hart van Jezus, het Hart van Maria.

In het hart zetelen lust en begeerte: zijn hart op iets zetten, zijn hart van iets aftrekken of afzetten, hij bezit alles wat zijn hartje begeert, zijn hart aan iets ophalen, zijn hart trilde van vreugde, hartewens, naar hartelust.

De moedige bezit een sterk hart: een hart in 't lijf, een groot hart hebben, het hart hebben, iemand een hart onder de riem steken, het hart zonk hem in de schoenen, een hart hebben zo groot als een boon, haar hart klopte in de keel, ik houd mijn hart vast, mijn hart verstijft bij hetgeen je zegt, de schrik slaat mij om het hart, dat is een steen, een pak van mijn hart, flauw-hartig, hooghartig, hartsterkend, hartversterkend (daar krijg je moed van).

Het denkvermogen is gemoeid met deze paar zegswijzen: overdenkt deze dingen in uwe harten, in de grond van mijn hart geef ik hem gelijk, iets ter harte nemen (duidt meer op doen dan op denken), maar overigens wordt er bij ons met het hart niet veel beredeneerd.

N.B. Wij hebben woorden als hartstocht, hartig, hartelijk in dit schema opgenomen, we menen echter dat deze samenstelling en afleidingen, evenals hartsterkend, hartverheffend, hartgrondig, hooghartig, hartroerend, barmhartig en harteloos praktisch homoniem zijn, d.w.z. dat de doorsnee-nederlander hier niet meer aan „hart” denkt. Van de andere kant is de betrekking daartoe zo gemakkelijk denkbaar, dat weglaten ons foutief scheen. Het leek ons overdreven de vrij uitgebreide betekeniscomplexen van hartstocht, hartig en hartelijk in te voegen.

Bare'e

Het fysieke hart heet *soele*. *Nganga ntjoele* = de hartopening, de uiterlijke hartskuil, waar dus het hart spreekt, want letterlijk betekent het: mond van het hart. Een synoniem daarvan, dat ook wel de hele hartstreek aanduidt is *antjindodo* (hierin zou verwerkt zitten *rodo* en *lindodo* = medewezen, tweede ik).

Soele betekent ook middelpunt b.v.: *wa'a nTo Lage ri Djali-mo'o soelenja* = de Lageërs hebben hun middelpunt in Djali-mo'o. Ook iets met de vorm van een hart wordt zo genoemd, zodat b.v. *pesoele* een hartvormig schildersfiguur is.

Verband met gemoedsaandoeningen wordt een enkele maal aangegeven. Ze spreken van: *kandende soelenja* = zijn hart bonst (van vrees), en: *maposo nganga ntjoele* = de hartskuil, hartsmond breekt, d.i. ik sta verbaasd.

Maar overigens zegt het hart hun weinig en is in het geheel niet verbonden aan het kostbare betekeniscomplex, dat wij daarbij denken. Wat wij „bedenken” met behulp van „hart” staat bij hen veel meer in connectie met de lever. Het woord voor lever is *ate*. Daarnaast bestaat het zeer rijke woord *raja*, dat fysiek gezien met „binnenste” moet weergegeven worden, maar eigenlijk door de toradja's niet wordt gelocaliseerd. Ons lijkt het 't beste *raja* te behandelen bij *ate* en dus beide bij de lever.

Marindinees

Het woord voor hart is *békai*, maar dat duidt tegelijk aan het hele ademhalingscomplex, zodat ze, wanneer ze het moeten uitspreken, op de hoogte van de borst een soort buis schetsen met onderaan een ronde verdikking. *Békai* betekent dus hart en adem, leven. *Békai-érér* = hartpijn, d.i. aamborstig. *Békai-ka* (*ka* zet het grondwoord in actie) = hij leeft. *Jah békai win* = weer op adem komen, *békai asakev* = gebroken zijn van adem, d.i. buiten adem, *békai mendo avasak* = de adem is mij ontvloten, d.i. ik ben dood, *békai mendanap ivon* = de adem is hem

ontvloden in de zin van hij is buiten adem, *békai kapo ambasoed* = het hart is hem stijf, hij is buiten adem.

Dit *békai* is een belangrijk woord, dat dus het leven en het binnenste aanduidt. Dit „hart” wordt opgevat als de zetel van vele aandoeningen of van de aandoeningen zonder meer: *békai itar* = staan van het hart of adem, nl. door hevige aandoening. De liefde wordt ermee weergegeven: *nohan békai wo agó* = ik (mijn) hart (geheel) voor u, d.i. ik houd van u. Evenzo het gemoed: *arih békai* = spelen van het hart, d.i. blij, vrolijk, opgeruimd, *békai ahip* = het hart schroeien, d.i. schrikken, *békai waningap kabakev* = ge moet uw hart goed neerleggen, d.i. stel u gerust, *békai mona katab* = ge verscheurt mij het hart, nl. door droefheid, *békai jaba kana samek* = dat draait mij zeer het hart om, d.i. dat grieft mij zeer, spijt mij zeer, *dóm békai* = slecht hart, d.i. bedroefd, neerslachtig, *waningap békai* = goed hart, d.i. gelukkig, verheugd, tevreden, vredig, verzoend. Ook de gezindheid wordt ermee aangeduid: *ogatok békai* = lang van adem, d.i. lankmoedig, kalm, geduldig, *to békai kasabindo karémed?* = welk hart stelt hij tegen hem?, d.i. wat heeft hij tegen hem?, *izakod békai* = één adem, d.i. in één adem, zonder rusten, eendrachtig (in dit laatste zit meer het hart dan de adem), *hazas békai* = zacht hart, d.i. zachtmoedig, gevoelig, zenuwachtig.

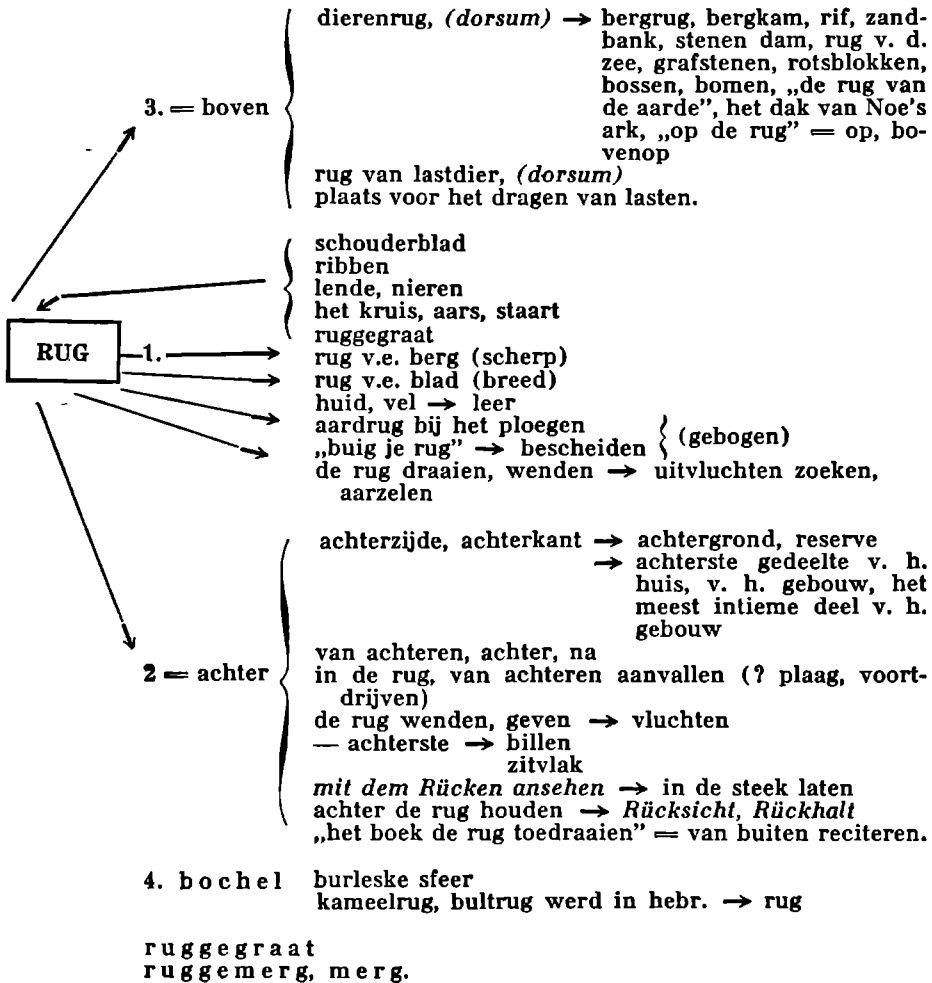
Eveneens de begeerte wordt ermee uitgedrukt: *békai nakombap hanih* = het hart bijt naar hem of het zijne, d.i. ik verlang vurig naar hem of het zijne.

En tenslotte de moed: *békai bát makep ivon* = de adem zal hen niet begeven, d.i. ze zullen volhouden, *jaba* of *samb békai* = groot hart, d.i. hoogmoedig, hooghartig, moedig, *járet békai* = heftig hart, d.i. gramstorig, woest, *déhi békai* = houten hart, d.i. hardvochtig, moedig.

De vorm van het hart en dat het als het midden wordt beschouwd, kon ik bij hen niet vinden, maar dit staat ook in verband natuurlijk met hun opvatting het hele ademhalingscomplex met *békai* te benoemen.

Al wordt het hart beschouwd als het uitgangspunt en centrum van aandoeningen, toch wordt het niet opgevat als principieel van moreel goede of slechte daden. Daarvoor gebruiken zij aparte woorden: *doer* voor goed en *dóm* voor slecht.

17. RUG, BOCHEL, RUGGEGRAAT, MERG

Ad 1. De rug is een machtig en imponerend gedeelte van het lichaam. Hij heeft betrekkingen met allerlei belendende lichaamsdelen, opvallend is zijn brede oppervlakte, zijn gebogen zijn en de ruggegraat midden erin.

Door die betrekkingen met andere lichaamsdelen in de buurt gebruikte men soms de naam dezer laatste om de rug aan te geven. Wat betreft de romaanse talen verschaft Zauner ons (486 v.) het materiaal. De rug werd benoemd vanuit het schou-

derblad: *spatulas, espaldas, espatla* e.a.; vanuit de ribben: *costas, costillas*; vanuit de lende: *llom, lomos* (*lumbus*); vanuit de nieren: *rene, rains, rée, les reins* e.a.; vanuit het kruis: *groppone*, de aars: *kü*, en de staart: *cudidda* (*cauda*); vanuit de ruggegraat: *schiena, esquino, schène, êtchenaie* (uit germ. *skina* ontleend), *spinè, spinare, špin* (uit *spinale*), *rostèl, ratè* (uit *rastellu*).

De negers onderscheiden volgens L. Homburger (103 v.) een schouderstreek, lendestreek en bilstreek, maar het is niet duidelijk waar de twee wortelcomplexen voor de rug, die zij bespreekt, nu het meest geëigend thuis horen. Voor zover de drie als een eenheid worden opgevat, worden ze als het achtergedeelte van het lichaam beschouwd.

Het gr. ῥάχis staat volgens Boisacq in verband met ῥαχός (zie aldaar) = doornstruik, doornhaag. Het betekent op de eerste plaats ruggegraat (ook neusbeen) en vandaaruit ook rug. Het wordt naar zijn rugbetekenis met het bijaspect van het scherpe dat in de ruggegraat ligt vervat, overgedragen op ῥάχis ὄρεος = bergrug, en weer zonder bijbetekenis van scherp te op ῥάχis τοῦ φύλλου = rug van een blad (Gerber 346, Morel 27).

Het kromgebogene van de rug komt tot uitdrukking in het lat. *tergum* dat kan betekenen de aardrug bij het ploegen, en het werd vanuit de concreetzintuigelijke scène in het psychische overgedragen in de egyptische zegswijze: *ḥzm 'wj.kj, ḥmš s3.k* = laat je armen (handen) omlaag hangen, buig je rug; dit letterlijke betekent feitelijk: wees bescheiden tegenover je superieur (Ebers 101). *Tergum* betekent ook oppervlakte en datzelfde grote, brede stuk van de rug is het voornaamste gedeelte van hetgeen uit een dierenhuid tot leer wordt gelooid, vandaar dat *tergum* aangeeft: huid, vel, leer, terwijl het fysieke heen en weer draaien van de rug in het psychische werd overgedragen bij *tergiversari* = zich draaien en wenden, uitvluchten zoeken, aarzelen. Deze rugbeweging is ook vaak verbonden aan de onzekere psychische houding tegenover een ander: men wil diens ogen vermijden en eigenlijk hem de rug toedraaien.

Er zijn twee hoofdaspecten in de situatie van de rug: het vertikaal en het horizontaal aspect, men kan ook zeggen, de rug van de mens en de rug van het dier. Wij bespreken het eerste in 2, het tweede in 3.

Ad 2. De verticale rug van de rechtop lopende mens is het achtergedeelte van het lichaam. Het typische en geheel hierop ingestelde woord is het lat. *tergum*. Natuurlijk kan men de taal nooit geheel aan schemata binden en zo is *tergum* nog genoeg aan het algemeen begrip van rug onderworpen om: gebogen aardrug, brede oppervlakte, huid en leer te betekenen, maar het

hoofdmoment zetelt in het achterzijde-aspect. Het betekent dan ook zonder meer achterzijde, achterkant, achtergrond, en *stare a tergo* = als reserve dienen, d.w.z. wat je nog achterhoudt, achter de hand hebt, *a tergo* = van achteren, in de rug, *terga fodere* = van achteren erop in houwen, in de rug aanvallen, en als je je achterzijde laat zien, sla je op de vlucht: *terga vertere, dare* = op de vlucht gaan.

Dat achter-aspect wordt ook vaak gespecificeerd tot het achterdeel bij uitstek, dat wil zeggen het achterwerk. Walde en Boisacq wijzen erop, dat het gr. woord voor rug *ῥῶτος* of *ῥῶτον* samenhangt met *nates* = billen. *Νῶτ(ι)ζω* betekent terug doen gaan, maar voor het overige is dit griekse woord, dat ook brede oppervlakte aanduidt, meer neutraal in dezen dan *tergum*.

Schrader (635) haalt aan het ierse woord voor rug *cúl*, dat samenhangt met lat. *culus* = achterste. Homburger (l.c.) wijst op verschillende woorden, die bij haar rugcomplexen betekenen: achter: *koga, saga, cen, sinu* e.a.; het achterste gedeelte van het huis: *agule*; en achter, het achterste: *nek, ko, pa kweko, gada* e.a.

De ags. woorden *bæc, gebacu, gebæcu* betekenen rug en rugdelen, en vooral de onderste, het zitvlak, het achterste; ook het woord voor rug *bæfta* is afkomstig van de praepositie *bæftan* = na, achter (Thöne 23).

Vermeldenswaardig is het d. *einen mit dem Rücken ansehen* = in de steek laten, *Rücksicht* = égarde, d.w.z. men gaat voorzichtig met iemand om, men weet niet, wat hij nog achter de rug houdt; *Rückhalt* = reserve, d.w.z. die hou je achter de rug (Wigand 44).

Dhorme (1922, 222) bespreekt de hebr. woorden voor rug *gaw* en *gêw*, die de rug vooral zien als het achterste gedeelte van het lichaam en door overdracht ook van het achterste gedeelte van een gebouw worden gezegd. Met deze hebr. woorden corresponderen arab. *djaw* en aram. *gawdâ'*, die gebruikt worden voor het binnengedeelte van een huis en gebouw; het achtergedeelte is ook het meest intieme deel van het gebouw, vergelijk het Heilige der Heiligen van de tempel. G.R.Driver spreekt ook over dat *debîr* = Heilige der Heiligen (J.R.A.S. 1943, pag. 73 noot) en geeft als zijn mening te kennen dat de wortel ervan „rug” betekent. Hij verklaart de betekenis voortdrijven als: achter iemands rug aan, en plaag als: wat achter iemands rug ligt of hem van achter wil overvallen.

In het eg. duidt *rd 'i š3.f* = zijn rug geven aan: vluchten. Ook in het latijn spreekt men van *tergum dare*, misschien zit er de gedachte achter: de rug bloot geven (Ebers 102). De praepositieverbindingen in de rug, tegen de rug *m š3, r š3* geven aan: achter, na (Grapow 111).

De chinezen gebruiken de zegswijze: *pei⁴ hou⁴ tso⁴ i¹* = buigen achter iemands rug, d.i. hem in het geheim helpen, terwijl meer een concrete schildering wordt verschaft door de volgende: *huang² kou³ t'ai² pei⁴* = grijs hoofd en gerimpelde rug, d.i. negentig jaar oud, hoge ouderdom (Williams 5). Uit Couvreur (659) noteren wij nog de volgende betekenissen voor *pei⁴*: achterkant van de hand, van een geldstuk, van het meslemmet; *pei⁴* duidt ook aan: buiten het gezicht, soms versterkt met het woord voor gezicht: *pei⁴ mien⁴* = rug van het gezicht, d.i. niet van voren, niet gezien worden; *pei⁴* wordt ook gebruikt voor de plaats waar men niet gezien wordt aan te geven: *pei⁴ ti⁴* = rug van de plaats, en zelfs „de rug van de plaats van de wind” is de plaats waar men beschut staat. *Pei⁴* geeft eveneens aan de rug draaien, b.v. *ch'eng²* = de stad de rug toedraaien. Interessant is „het boek (*shu¹*) de rug toedraaien”, d.i. van buiten reciteren; andere overdrachten zijn: verlaten, in de steek laten, deserteren, vluchten, niet gehoorzamen, tegenspreken, van gevoels of gedrag veranderen, tegengesteld, contrair, geopponeerd, opstand plegen.

Het voornaamste woord voor rug in het kikongo is *nima* (Laman 702). De betekenissen ervan staan sterk in het teken van rug = achterkant. Het duidt ook aan: achterstuk van een vaartuig, terwijl de betekenis onderstuk van de rug, heup wellicht in verband staan met de wijze waarop de vrouwen hun baby's dragen (met de benen schrijlings langs de heup). *Bwa kunima* = volgen, achterop komen, *fila nima* = de rug draaien, tegenover, *ku nima* = aan de achterkant, erna, en vandaar: onder iemands bevelen, *manima* = achterop, *ye nima ye nima* = en de rug en de rug, d.i. de beide (tegenovergestelde kanten van het huwelijkscontract), *lu-nima* = ten rugge, d.i. achter (440), *nwelo anima* = opening aan de rug, d.i. achterdeur (648), *kinima* = de plaats van de rug, d.i. achterkant, tegenover, omslag (271). Ook het tweede woord *mbisa* (531) duidt tegelijk aan: rug, achterste, lendenen, en *vutuka mambisa* = terugkeren langs de rug, d.i. achteruit lopen, *kumbisa* = achterop. Een derde woord *munyumbati* betekent tegelijk rug, rand, graat. Met *nima* bestaan er ook verbindingen als *mfindu anima* (553) die ruggegraat beteken.

Ad 3. Bij de ons meest bekende dieren is de rug horizontaal en vormt hij het bovengedeelte van het lichaam. Het hiervoor geëigende lat. woord dat zich in tegenstelling met *tergum* wel heeft gehandhaafd in de romaanse talen is *dorsum*. Het werd vooral van lastdieren gezegd, niet zozeer van mensen. De meeste beelden moeten vanuit deze dierenrug begrepen worden. *Dorsum* wordt gebezigd voor: bergrug, bergkam, rif, zandbank, stenen dam. Zelfs als er gesproken wordt van $\omega\tau\omicron\nu\theta\alpha\lambda\acute{\alpha}\sigma\sigma\eta\varsigma$, moeten

we deze „rug van de zee” zien als het brede, hoge en naar de schijn enigszins gekromde wateroppervlak. Hetzelfde gr. woord duidt aan: bergrug, gebogen hoogte, ook grafstenen, rotsblokken, bossen en bomen bezitten ruggen (Gerber, Morel 11 cc.).

Bovenop die *dorsum* worden lasten gedragen, ofschoon *tergo ferre* ook is: op de rug dragen. Het gr. τὸ νοτοφόρον = lastdier.

Wellicht mag bij dit punt vermeld worden het eg. *hr s₃ t₃* = op de rug van de aarde, omdat ze de aardoppervlakte zagen als de rug van de aardgod Geb (Ebers 121).

Het akkad. woord voor rug is *sêru*, wat in het hebr. is bewaard in *šôhar* = het dak van Noe's ark, want naar de dieren gezien is *sêru* het bovengedeelte van het lichaam en *ana sêri* en *ina sêri* = bovenop, op. *Ešem sêri* = been van de rug = ruggegraat wordt toegepast op de brug, d.i. het bovengedeelte van een boot (Dhorme 221).

Ad 4. Het is merkwaardig, hoe bijna alle duitse uitdrukkingen met bochel zich in een humoristische, burleske sfeer bewegen: *einen breiten Buckel haben*, *Buckel voll Schulden*, *70 Jahre auf dem B. haben*, *einen B. machen* (révérence), *sich einen B. lachen*, *juckt dich der B.* (wil je slaag?), *Sie können mir den B. raufsteigen* (val dood). Alleen de zuivere vergelijkingen: *der B. am Schild*, *Helm*, *Berg* vallen er buiten (Wigand 18, 27, 52, 54, 65). Het latijn heeft een apart woord voor bochel: *gibber*, dat zover ik weet niets met rug heeft uit te staan. Een hebr. woord voor rug is *gâb*. Ook dit is afkomstig van de dieren, want hebr. *gbb*, assyr. *gababu* betekent een bult hebben, zoals de kameel er een op zijn rug draagt. Vandaar werd het overgedragen op schild, de velgen van een wiel, de wenkbrauwboog (Dhorme 222).

In de ruggegraat die in het latijn *spina*, d.i. eigenlijk doorn wordt genoemd (vgl. gr. ῥαχός) en in andere beenderen zit de *merg*. Het griekse woord voor *merg* μυελός wordt ook gezegd van de hersens en de overeenkomstige gedeelten van bomen en planten, lat. *medulla* wordt overgedragen op het binnenste van een berg (Gerber 349).

Meer abstract betekent *merg* het binnenste en in verbinding met het idee van krachtig makend voedsel ging het ook kracht, innerlijke kracht aanduiden.

Het genoemde griekse woord geeft aan krachtvoedsel en vandaar het beste, μυελός ἀνδρῶν = een sterkende spijs. Het lat. *medulla* hangt samen met gr. μέθυ = zoet volgens Schrader (328), terwijl Walde meer voor *medius* voelt, maar er toch ook niet zeker van is. Het duidt aan: het binnenste, de kern, het beste, het hart, vgl. *mihi haeres in medullis* = je ligt me na aan het hart. Denk ook aan het dt. *markig* = kernachtig, *marker-schütterend* = hartverscheurend.

Zauner (349) wijst op het kenmerkende gebruik van *molle* = zacht voor *merg*, zodat *medulla* in het catalaans wordt verdrongen voor *moll del os* en in andere streken *medulla* een suffix krijgt, dat ontleend is aan *molle*. Wij weten natuurlijk heel goed, dat *merg* zacht is, maar bij ons betekent het toch naar wij menen op de eerste plaats: kracht, sterkte, jeugd, geest, het beste, edelste, de pit, vgl. hij heeft *merg* in de pijpen, de vrijheidsliefde zit de Hollander in *merg* en *been*. De romaanse volkeren zijn wellicht meer fijnproevers en zien vooral in *merg* het lekkere, zachte eten. Logudoresisch *kiu* betekende oorspronkelijk *merg* en werd tot: voedsel. Het fr. *moelle* betekent wel kracht, maar toch heel bijzonder het zachte, zoals blijkt uit het adjectief *moelleux*, gezegd van kledij, stof, tapijt, bed, wijn, zelfs van een cavalier.

Nederlands

Men spreekt van: een brede rug, op de rug liggen, met de rug tegen iets aanleunen, ruggelings zwemmen, ruggesteun, pijn in de rugstreek, het loopt mij ijskoud over de rug, hij ligt op zijn dooie rug, rug-, ruggeleuning, rugzak, en men vraagt de slager: geef mij een lekker rugstukje. Door middel van vergelijking kwamen tot stand: de rug van meubels, van een stoel, van een canapé, van een schilderij, spiegel, van een wisselbrief.

De rug is de achterzijde: iemand de rug toekeren, toedraaien, de fortuin heeft hem de rug toegekeerd, een leger in de rug vallen, de rug van het leger dekken, de vijand de rug laten zien, hij heeft de zestig reeds achter de rug, reeds menige winter achter de rug hebben, hêhê, dat is weer achter de rug, ik heb reeds veel achter de rug, achter de rug van iemand kwaad spreken, ruggespraak, dat ging alles achter mijn rug om, ik heb geen ogen in mijn rug, iets achter de rug houden.

De dierenrug is de bovenzijde en op de rug wordt gedragen: de rug van de hand, van de voet, van een dijk, berg, bergrug, de rug van een boek, rugvin, iets op de rug dragen, hij heeft een brede rug, geef mij de schuld maar, ik heb een brede rug, het geld groeit mij niet op de rug, ik kan het van mijn rug niet afsnijden.

Bij de *bochel* of *bult* hoort: zich een *bochel* of *bult* lachen, op zijn *bochel* krijgen, *gebochelde*, *bochelaar*, *bultenaar*, *bocheltje*, *bultje*.

Wat betreft de *ruggegraat* is te vermelden: iemand de *ruggegraat* breken, een kerel met een vaste *ruggegraat*, je moet *ruggegraat* tonen, *ruggegraatsontsteking*.

In die ruggegraat of rugwervel zit het *ruggemerg*, waarin ruggemergtering of -verweking kan optreden.

Het *merg* ziet men als iets wat krachtig maakt: hij heeft *merg* in de pijpen; en als het diepe, de kern: die kou dringt door *merg* en been, die kreet drong je door *merg* en been, de vrijheids-liefde zit de hollander in *merg* en been. Ook de bomen bezitten *merg*, en figuurlijk wordt het gebezigd voor kracht, sterk, jeugd, geest, het beste, het edelste, de pit. De *mergpijp* is als voedzame lekkernij zeer gezocht.

Bare'e

De rug heet *talikoe*, d.i. waar de staart (*ikoe*) is.

Talikoe mpenai is de rug van het zwaard en *talikoe mpale* de rug van de hand.

Mantalikoe = iemand beruggen, d.i. de rug toedraaien, niets van hem willen weten, in de steek laten. *Talikoe* duidt ook aan de achterzijde van iets en *ri talikoekoe* = achter mijn rug, en figuurlijk: buiten mijn weten, *tetalikoesi* = ten achter geraakt, achterlijk geworden, *mombaintalikoe* = ineens de rug wenden, plotseling teruggaan, *meparintalikoe* = achteraan komen, zich in de achterhoede begeven.

Woetongo betekent nooit rug zonder meer, maar meer ruggestreng; het is samengesteld uit *woekoe* = been en *tongo* = midden, dus: been van het midden. De ruggegraat heet ook wel ten overvloede *kadjoe mboetongo* = stok van de rug.

Ook *toroekoe* betekent nooit rug zonder meer; het is afgeleid van *roekoe* (*l roekoe*) = knobbel, zodat *toeroekoe* is de gebobbelde, beknobbelde en *kadjoe ntoroekoe* = stok van de *toroekoe* is weer ruggegraat.

Wawo ate, dat betekent „boven de lever”, schijnt ook rug te betekenen. Dr Kruyt kon het zich echter niet herinneren, zodat het wel niet tot het idioom zal behoren.

Ofschoon ze dus de rug afleiden van de dierenrug door hem te noemen „waar de staart is”, schijnen ze toch niet het idee van boven, bovenop, wat juist hoort bij de dierenrug, aan de rug vastgekoppeld te hebben.

Marindinees

Rug wordt aangegeven door *sévt* of *séwt*. Het betekent behalve rug ook achterkant, ruggelings, achterst voor.

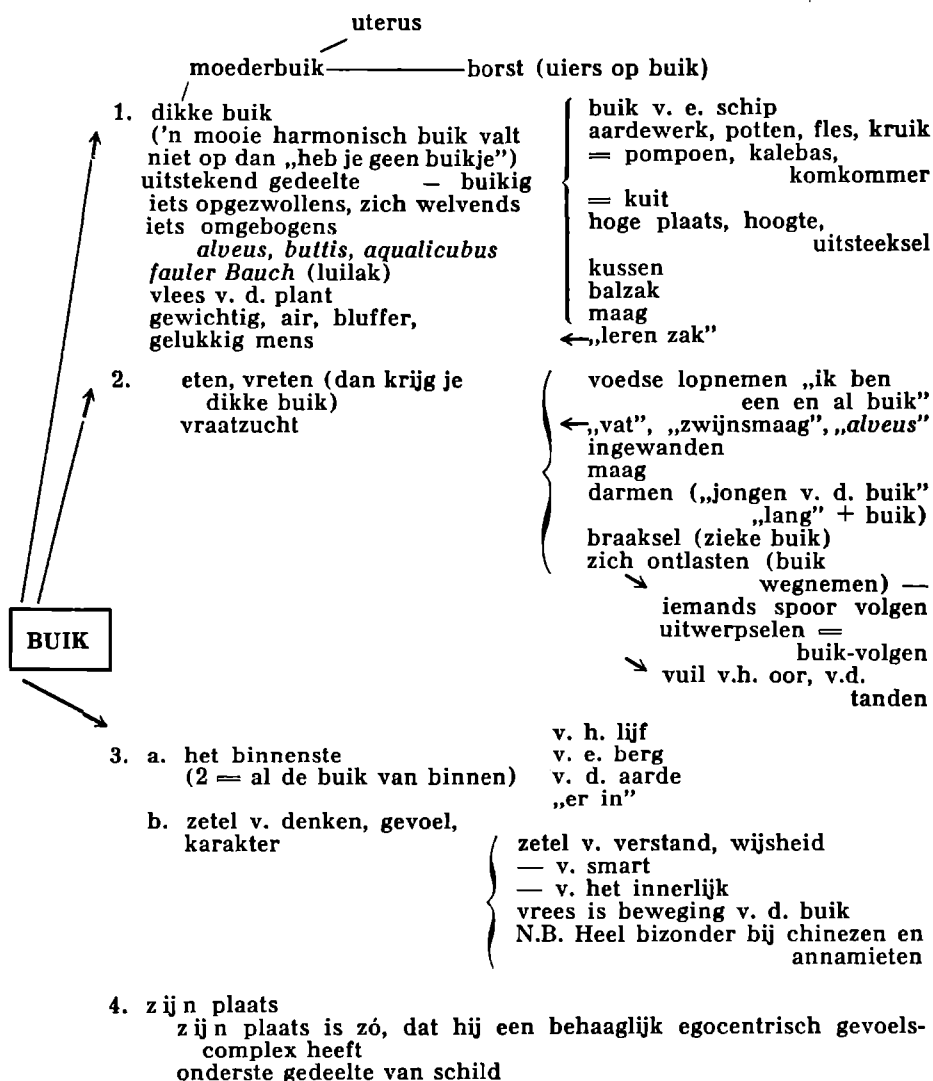
Ze kennen niet de rug als bovenkant.

Een aparte interessante zegswijze is: *sévt o roet* = de rug is haar stijf, ze heeft rugpijn wegens de opkomende barensweeën. Nog een aparte levendige voorstelling levert: *ba izakod sévt*

menda oemáv = zij zijn allen met dezelfde rug, d.i. in dezelfde richting gegaan. Dit zal wel ontleend zijn aan het beeld van een troep mannen, die langzaam in het bos verdwijnen — ik vind het zeer mooi.

Een bochel schijnen ze niet te kennen.

18. BUIK, NAVEL, INGEWANDEN, DARMEN

nissen bantoe *-nda* = tegelijk „buik” en „baarmoeder”, terwijl peul *tumbude* betekent het „vol zijn” van een wijfje.

Tengevolge van zwangerschap of andere oorzaken doet de dikke buik denken aan iets opgezwollens, zich welvends, iets omgebogens, een uitstekend gedeelte. Het ags. *būc* betekent behalve buik, maag, lichaam, nog: buikig, schip, scheepsbuik, kruik (Thöne 32).

Gr. γαστήρ en *venter* worden ook gebruikt om een pompoen, kalebas, komkommer en de buik van een schip aan te duiden; κεραμῶν γάστρας = „buiken” aardewerk. ἡτρὸν = buik wordt ook gezegd van potten (Gerber 348, Morel 55). Akkad. *bāntu* = buik betekent etymologisch: hoogte, uitsteeksel, (*l'éminence*), vergelijk hebr. *bāmāh*, de hoge plaats. De buik werd dus gezien als het uitstekend gedeelte (Dhorme 122, 231). Het dikke gezwollene komt tot uitdrukking in de vulg. lat. benamingen: *bulga* en *follis*, oorspronkelijk „leren zak”, *buttis*, oorspr. „vat”, die als krachtsuitdrukking „buik” gingen betekenen en in vele rom. talen het gewone woord werden. Ook de afleidingen van *pantex* = dikbuik, vetbuik werden een gewoon woord (Goldberger 38 vvv.). H. Petersson (Baltisches und Slavisches. Lunds Univ. Arsskrift. N. F. Afd. I. Bd. 12. nr. 2. Lund 1916) verbindt lit. *pīlvas* = buik met lat. *pulvinus* = kussen, en russ. (dial.) *mónja* = buik, maag met ksl. *mado* = balzak e.a., die alle iets opgezwollens, iets welvends betekenen uit de wortel **mu-ndo* (nr. 2, p. 51 vv., nr. 26 p. 85 vv.).

Het jav. woord *pěrut* betekent nu „omgebogen”, maar gezien andere maleise woorden voor buik, moet het oorspronkelijk buik betekend hebben. *Pěrut* en *battan* betekenen in het mal. buik en we vinden in het mal. *pěrut bētis* = kuit, letterlijk: buik van het been; precies hetzelfde: mak. *battan bitisi* (Brandstetter 37).

Zo'n dikbuik is vaak een lui, vadsig mens en daar knoop ik *fauler Bauch* aan vast. De dikke, vlezige buik gaf blijkbaar de karaïben het idee om het „vlees van een plant” *wēmbo* = buik te noemen (Ahlbrinck 514).

Een dikke buik is voor de chinezen het symbool van geluk: *fu⁴ ta⁴ ju² ku³* = buik groot als een trom, d.i. iemand die het gemakkelijk heeft, welgevoed en gelukkig. Tekenend is de uitdrukking: *t'ing³ hsiung¹ tieh² fu⁴* = omhoogzetten de borst en vooruitsteken de buik, d.i. een gewichtig air aannemen, een bluffer, een pochhans. Een aparte scène wordt voorgesteld door *p'ou³ fu⁴ ts'ang² chu¹* = opensnijden de buik en verbergen een parel daarin, d.i. voor winst zijn leven prijs geven (Williams 213).

Het kikongowoord voor buik *vumu* (Laman 1027, 1028) wordt ook toegepast op de kuit die buik van het been wordt geheten: *vumu kyakuulu*. Sterk ook wordt de zwangerschap in verband

gebracht met *vumu*: *vumu kyakinzila* = buik van op de weg, d.i. buitenechtelijke zwangerschap, *vumu kyanwana* = buik van het kind, d.i. foetus, zwangerschap, *vumu kyena yandi* = buik is met haar, d.i. zij is zwanger, *vumu kiyeledi* = buik is rijp, d.i. vlak voor de geboorte, *kala ye vumu* = zijn met buik, d.i. zwanger zijn, *nsukila vumu* = einde van de buik, d.i. laatstgeborene (775), *vumu kyeti kila* = het kind beweegt in de buik (246). Als gevolg ontstonden de betekenissen: *vumu kyau* = buik van hen, d.i. hun familie (1028), *ntu a vumu* = hoofd van buik, d.i. familiehoofd.

Het woord *butamu* voor onderbuik (84) duidt tegelijk aan de Venusberg, de lies en de sexuele organen.

Bij de basoeto wordt aan het woord voor buik „*mpa*” de zwangerschap verbonden: *ho khora mpa* = het vol worden van de buik, d.i. zwanger worden, *ho ba le mpa* = met een buik zijn, d.i. zwanger zijn, *ho tsoa mpa* = het uitgaan van de buik, d.i. een miskraam hebben. Deze zegswijzen kreeg ik van Van Velsen; uit het materiaal van M. Hill noteer ik nog: *ho nka mpa* = een buik nemen, d.i. concipiëren. Ook de zoeloes spreken van: *isisu sake sisewalile* = haar buik is verkeerd gegaan, d.i. haar kinderen zijn (morele) slechte mensen geworden, *unesisu* = zij heeft een buik, d.i. is zwanger. Zij spreken ook van de buik van een bierpot, terwijl de basoeto de top van een plateau de buik noemen.

Ad 2. Een dikke buik krijg je door veel te eten. Een heel complex van betekenissen beweegt zich rondom buikwoorden die alle als eerste betekenis hebben: voedselopnemer, verteringsapparaat. De vraatzucht wordt met de buik in verband gebracht, als de dajakker spreekt van *haknai*, dat letterlijk „buik hebben” en feitelijk „gulzig zijn, een vreter zijn” betekent (Brandstetter 33), en de karaïben zeggen: *amòrò enapi -îma-ko, aw wè-mè*, eet jij alles maar op, ik ben een en al buik = ik heb meer als genoeg (we denken hier aan het brabantse: ik ben vol) (Ahlbrinck 514). Goldberger (38) wijst erop, dat de buik, en vooral de dikke-, het spotsymbool is voor de vraatzucht en geeft dan verschillende met affect geladen benamingen in het vulgair latijn: *alveus* is eigenlijk: trog; *aqualiculus* is eigenlijk: zwijnsmaag (oorspronkelijk: waterkruikje); *buttis* is eigenlijk: vat, betekent: buik en de verbale afleidingen ervan: zich volvreten; hiermee te vergelijken is: *baga* = eigenlijk: leren zak, in het noord-ital. „dikke buik” en in verbale afleidingen: vreten (denk ook aan de parijsse argotwoorden: *bouge, bocal, boîte, coffre, paillasse*).

Vanzelfsprekend wordt de buik in verband gebracht met de ingewanden, de maag, de darmen. Het lit. *wèdaras*, dat met het

bekende geheel van oi. *udára-m* en lat. *uterus* samenhangt betekent: maag, ingewanden (Schrader 635). Vulg.-lat. *panter* betekent: buik, in het bijzonder: dik-buik, maar eigenlijk nog meer: darmen; ook *trippa* betekent eigenlijk meer „*Gedärme*” (Zauner 496). Eenzelfde woordbasis ontwikkelt zich bij de negertalen tegelijk tot buik, tot maag: Nijl-Tchad *tugu*, *tumbi*, oubanguisch: *tusi*, nigero-camer.: *tu*, en in het bantoe *matumbo* tot ingewanden (Homburger 99). Volgens Dhorme (1922, 513) zou het akkadisch woord voor buik: *karšu* of *karašu* oorspronkelijk maag betekend hebben. Volgens Walde is *venter* een ontwikkeling uit *vēnsica* = blaas, darm; zoals reeds in nr. 1 werd gegeven. Het maleis-polynesische *tian* en *pěrut* betekenen zowel buik, als ingewanden, maag, darm; voor darm bestaan er nog twee speciale benamingen: *pěrut muda* en in het atjehs *pěrut pandjañ*. *Muda* = jong, dus *pěrut muda* = jonge buik of wellicht: jong van de buik, jong van de ingewanden; *pandjañ* = lang, dus *pěrut pandjañ* = lange buik, lange ingewanden (Brandst. 33, 34). Dat verteringsproces vindt zijn natuurlijk einde en zo zijn we niet verwonderd, als de karaïben „zich ontlasten” verwoorden met *wè-ka*, dat eigenlijk aanduidt: de buik wegnemen. *Wè-kè-na* = iemands spoor volgen betekent eigenlijk: iemands uitwerpselen volgen en oorspronkelijk: iemands weggenomen buik volgen. *Wè-ti* betekent: uitwerpselen, faecaliën, vuil van het oor, vuil der tanden, dus daar is de grondbetekenis wel erg verbreed en verwaterd. *Wè-na-rī* = braaksel, eigenlijk: onzekere buik (Ahlbrinck 514, 515).

Bij de chinezen is de buik ook het voedselcentrum: *ch'ang² wei⁴ kan¹ sao⁴* = darmen en buik (maag) droog en verzengd, d.i. hopeloos, geen enkele toevlucht meer: *k'ou³ fu¹ chih¹ fêng⁴* = het hof maken aan het gehemelte en de buik, d.i. een epicurist (Williams 212, 213).

De ewe duiden honger aan met „buik doodt mensen” (Planert 305).

Het kikongowoord voor buik, *vumu* (Laman 1027, 1028), duidt ook aan voedsel, levensonderhoud, en de betekenis „trog” staat vanzelfsprekend in verband met buik als voedselvergaarbak. Vooral veel onprettigheden in de buik vinden overvloedige uitdrukking: *vumu bangumuka* (heen en weer rollen), *seluzuka* (trillen) enz. zijn bewoordingen voor krampen, kolieken in de buik, *vumu bulumuka* = de buik stormt naar buiten, d.i. diarree, *vumu kibangalala* = de buik breekt, d.i. winderig zijn, *vumu kisangamene* = buik is uitgebreid, d.i. vol, volgepropt, *vumu lungila* = buik-warmte, d.i. branderig gevoel hebben, *vumu lunza* = buik rommelt, d.i. kramp, *vumu mfutani* = buik is hard, d.i. constipatie, *vumu waika* = buik gaat naar buiten, d.i. zich purgeren, *dukama vumu* = gesloten zijn van buik, d.i. con-

stipatie (132), *vumu mvindani* = buik is hard, d.i. constipatie (635), *mfikila avumu* = werk voor de buik, d.i. slecht voedsel (552) enz. *Vumu* duidt evengoed maag als buik aan. Alleen maar gewestelijke woorden als *mutima* (627) en *komfi* (253) vond ik als speciale aanduidingen voor maag.

De basoeto gebruiken de zegswijze: *ho haba mpa* = een holte maken wat betreft zijn buik, d.i. zijn buik intrekken als teken van honger, terwijl *ho kobala le mpa e batang* = met een koude buik slapen, d.i. slapen zonder gegeten te hebben (Van Velsen).

Ad 3. Het beschouwen van de buik als voedselverwerker betreft al de binnenkant en zo is het te begrijpen, dat het ags. *innōb* tegelijk betekent: inhoud van de buik en binnenste van het lijf (Thöne 74). Zonder meer „binnenste” wordt het, als men spreekt van: *der Bauch des Berges*, *der Bauch der Erde* (Wigand 64).

De engelsen zeggen: *he has no stomach for the fight*, d.i. *no taste, readiness, sufficient spirit*, en kennen ook een *proud or high stomach*, d.i. hooghartigheid.

Bij de akkadiërs is de buik als een der voornaamste interne organen zetel van bepaalde zielswerkingen. Een *karšu ritpāšu* = lett. een grote buik, wordt overdrachtelijk: de zetel van een groot verstand (de parallel daarvan is *libbu ritpāšu* = het grote hart); de *karaš niklāti* is lett. de buik van het kunstwerk en betekent het verstand ervan. Assurbanipal heeft van de goden Shamash en Adad de wijsheid ontvangen en *uštābilu karaššu*: deed haar brengen in zijn buik. Ook de smart ging binnen in zijn buik: *eterub nissatu ina karši-šu* (de smart zetelt eveneens in hart en lever, het gaat niet over fysieke smart).

Het hebreeuwse woord voor buik *bēṭen* staat als het innerlijk in tegenstelling met de lippen, zoals ook het hart de opponent is der lippen (zie hiervoor o.a. Prov. 22, 18). In Job 32, 18, 19 vinden we dat de wijsheid (geest) werkt en zich concentreert in de „buik”, en daar vele woorden tot haar dispositie heeft. In Prov. 18, 8; 26, 22 vergelijkt men sommige woorden met eten dat afdaalt „in de kamers van de buik”, omdat die woorden het diepste van het innerlijk raken. In Prov. 20, 27 dringt de adem van de mens, de wijsheid, door in de „kamers van de buik”. De vrees brengt agitatie voort in de buik en het kloppen van het hart (Hab. 3, 16) (Dhorme 1922, 513, 514).

Het egyptisch plaatst in de buik ook de begeerte, de vleselijke lust en wat daarmee samenhangt: zie hiervoor boven de behandeling van het lichaam ad 4.

Homburger (99) toont bij haar fonetisch complex aan, hoe het woord voor buik zich in verschillende talen blijkbaar ontwikkelde tot: in, er in, binnen (*dedans*). Deze voorzetselbetekenis

Door dat buik = binnenste, wordt dat „binnenste” overgedragen op geestelijk terrein en wordt de buik, minder dan het hart maar meer dan de hersenen, bij de maleis-polynesische volkeren de zetel van het denken, van het gevoel en het karakter. De dajakkers zeggen: *iä tä dia talo hou kanai-e* = lett. hij heeft niet dingen in zijn buik, en feitelijk: hij is dom. In het minangkabouws vinden we: *indaq baparuq* = lett. niet buik hebben en feitelijk: geen begrip van iets hebben; in het boeginees: *maqbëlle bërruq* = lett. leugen in de buik en feitelijk: een vals karakter hebben; de dajakkers zeggen ook: *mantir puna hai kanai-e*, wat letterlijk „de hoofden allen dik hun buik” betekent, en waarmee ze bedoelen: alle hoofden zijn geldgierig (Brandst. 32).

Planert verschaft ons nog de volgende voorbeelden: ewe „buik-innerlijk-doet pijn-mensen”, d.i. verdriet, ergernis, „hart-snoerverscheurt-buik”, d.i. schrik (pag. 302), „hart is in mijn buik”, d.i. ik ben blij, „zijn buikbinnenste is koel”, d.i. hij is zachtvaardig, „zijn buikinnerlijk keert zich om”, d.i. hij is barmhartig, aranda „de buik stroomt leeg”, d.i. zich erbarmen, ewe „hart bereikt buik”, d.i. moed, „buik-innerlijk-mooi”, d.i. goedheid (pag. 303), „vergift is in zijn buik”, d.i. hij is gruwzaam, annamietisch „eng-buik”, d.i. zelfzuchtig (pag. 311, 312).

L. Cadière schreef een voortreffelijke studie, getiteld „Anthropologie populaire Annamite” (Bulletin de l'École Française d'Extrême-Orient, Tome XV, 1915, 1-102). Een van zijn voornaamste conclusies is, dat de werkingen van het gevoel, de wil en het verstand bij de annamieten gelocaliseerd worden in de buik en de verdere ingewanden, als in de organen waaruit de activiteiten voortkomen (p. 65). Het hoofd *dáu* betekent wel begin en einde, en wordt blijkbaar als iets voornaams beschouwd, maar van een psychische achtergrond is maar weinig te bespeuren. Wel noteerde ik de volgende uitdrukkingen: *bây dáu ði* — het hoofd vliegt weg, d.i. het hoofd verliezen, *ngang dáu* = brutaal wat betreft het hoofd, d.i. koppig, ongedisciplineerd, ongehoorzaam (11).

Het woord *bung* duidt ook de fysieke buik aan en is zo maar niet iets zonder een duidelijk fysiek beeld: *to bung* = groot wat betreft de buik, d.i. iemand met een dikke buik, en vooral de zwangere. Dit wordt ook uitgedrukt door *có bung* = buik hebben, terwijl *bê bung* = breken wat betreft de buik, d.i. baren (45).

De buik is het orgaan van het gevoel en de wil. De verlangens en wensen worden in de buik gekoesterd: *vù'a bung* = goed, voldoening gevend aan de buik wordt gezegd van iemand aan wiens verlangens is voldaan. Hetzelfde wordt uitgedrukt met: *phi bung phi da* = verzadigd wat betreft zijn buik, en *vi bung* = *égards* hebben voor de buik betekent dat men oog heeft voor de

wensen van een ander. Een bedrieger heeft twee buiken: *hái bung*. L. Cadière vroeg aan een paar annamieten, waarom zij zich niet wilden bekeren, en zij antwoordden: *cái bung rú'a* = onze buik is (nu eenmaal) zo. Een onderprefect zeide: als er nieuwe mandarijnen worden aangesteld, moeten we met zorg hun buik onderzoeken: *lù'a bung*, d.i. hun ideeën, wensen en bedoelingen. Een mens van goede wil bezit een *bung tót* = een goede buik. Annamieten zeiden tegen een missionaris: Père, gij zijt nog maar pas hier, gij hebt nog niet de buik met ons: *chu'a có bung vó'i chùng con*, d.i. het gehecht zijn aan iets of iemand, de liefde, de ijver. Een annamiet vroeg aan een missionaris: Père, houdt ge van mij in de buik?: *có thu' o'ng trong bung?* Iemand die zich aan zijn taak volledig geeft „bezit buik”: *có bung*.

Ook de passies zetelen in de buik. De woede wordt beschouwd als een hitte in de buik: *nòng bung* (47-50).

Een concurrent van het woord *bung* is *lòng*. Het heeft dezelfde psychologische betekenissen als *bung* en overal waar wij voorbeelden van *bung* aanhaalden kan evengoed *lòng* worden ingevoegd. *Lòng* betekent ook wel speciaal „buik”, maar ook meer algemeen ingewanden, en zelfs ook hart, maar bij dat „hart” moeten we toch niet te distinct denken aan ons hart dat de gelieven op bomen en houten banken tekenen (pag. 46).

Een derde woord *da*, dat weer zonder meer buik aanduidt, moet ook soms in psychologische zin begrepen worden, maar minder vaak als *bung* (51).

Het woord voor ingewanden in het algemeen: *ruột*, wordt ook o.a. met de woede verbonden: *nòng ruột* = hitte ervaren in zijn ingewanden, d.i. woedend zijn.

De lever ondervindt vreugde: *no' gan* = zich uitzetten wat betreft de lever; en woede: *chọc gan* = de lever kietelen. Maar vooral de moed wordt in de lever gesitueerd: *có gan* = lever hebben, *to gan* = groot zijn door de lever. Wij vinden het beter deze uitdrukkingen niet uit dit verband los te snijden en te plaatsen bij de besprekingen van ingewanden en lever (52, 53).

Tenslotte, en dit is zeer belangrijk, is de buik het orgaan van het verstand: *bung dạ nhỏ mon* = buik klein, d.i. iemand met weinig intelligentie, hetgeen ook wordt uitgedrukt door: *hẹp bụng* = eng van buik. Iemand met een duistere buik *bung tối* is dom of bezit geen sterke memorie, maar die met een stralende buik *bung sáng* is intelligent en begaafd met een uitstekende memorie. Een *dại dạ* = gek van buik is een imbeciel. Er zijn ook enige uitdrukkingen die ook het gedachtenleven plaatsen in het hart, waarvoor dan dienen de woorden *tâm* (ontleend aan het chinees) en het meer dubieuze *lòng*.

Van belang is de opmerking van L. Cadière dat de annamieten spreken van *scét trong bụng* = overwegen in zijn buik, en van

ghét trong bụng = haten in zijn buik, m.a.w. het denken en willen wordt niet zonder meer geïdentificeerd met de buik. Het voorafgaande is te vinden van pag. 55 tot 60.

Wij geloven hiermede het voor ons onderwerp voornaamste uit deze bijzondere, goedbedachte studie te hebben gelicht. Het is opvallend dat de annamieten de werking van de zintuigen helemaal niet bijzonder uitdiepen. Men kan als voorbeeld nemen hetgeen wordt te berde gebracht bij de uitdrukking: *con mát sác* = scherpe, doordringende ogen (36), die aanleiding had kunnen worden voor wijsheid, inzicht, enz., maar wijsheid en begrip zetelen bij hen in de buik.

De chinezen beschouwen ook de buik: *fu*⁴ als de zetel van het verstand en het gevoel. Terwijl de vorst zijn dienaren beschouwt als zijn voeten en handen, is hij voor hen hun buik en hun ingewanden. De vriendschap van de buik is de meest innige, terwijl daartegenover ook het ressentiment in de buik kan wrokken (Couvreur 96).

Eenzogood zijn de darmen, de ingewanden: *ch'ang*², de plaats waar het denken, het gevoel, het willen, het „hart” functionneren (811).

Ad 4. Goldberger wijst erop (38) dat met de buik een behaaglijk, egocentrisch gevoelscomplex is geconnoteerd. Een behoorlijk buikje roept het idee van een zekere welbehaaglijkheid op en is gemakkelijk object voor een zekere zelfliefskozing. Zo'n pycnicus is ook meestal een gemoedelijk mens, en laat de scherts en spot aangaande zijn opvallend lichaamsdeel zonder de driftige reactie van de magere schraalhans over zich heengaan. Merkwaardigerwijze heb ik wel in de talen die apart hierachter worden besproken, een aantal mooie illustraties van dit interessant moment gevonden, maar in al de andere tot nu toe zeer weinig.

De chinezen spreken van *ling*² *jên*² *p'êng*³ *fu*⁴ = maken een mens vasthouden zijn buik, d.i. zijn buik vasthouden van het lachen (Williams 213).

Het japanse *hara tsuzumi o utsu* = op de buiktrommel slaan, d.i. op zijn buik kloppen als teken van tevredenheid (Th. Löpelmann, Menschliche Mimik, Berlin 1941, 148). De chinezen kennen ook *ku*³ *fu*⁴ = kloppen op de buik, d.i. gelukkig zijn (Couvreur 96).

Goldberger voert hier als voorbeelden aan de affectieve benamingen voor de buik in het vulgair-latijn: dikbuik, vat, waterkruikje-varkensmaag, leren zak e.a.

De plaats van de buik voert ook vanzelf tot de vergelijking volgens welke het onderste gedeelte van het schild γαστήρ wordt genoemd (Morel 47).

Heeft de Schepper met een passer de buik mooi rond geprojec-

teerd, dan heeft de punt zeker gestaan in de navel. De navel is het midden kat' exochen. De stad Delphi is de *umbilicus terrae*, omdat ze in het midden der aarde heette te staan, μεσόμφαλος γῆς lezen we bij Euripides. De middelste knop op het schild en ook die op het juk worden ὀμφαλός genoemd (Morel 33). Het eiland Ogygia wordt in de Odyssee ὀμφαλός θαλάσσης geheten en Cicero betitelt Enna op Sicilië als ὀμφαλός νήσου, *umbilicus Siciliae* (Gerber 348). De joden verwoordden: centrum van het land, centrum van de aarde met *taboer* = navel (Dhorme 1922, 232). Bij de negers is de navel een centrum van tatoëring. (Homb. 97), kikongo *bandu akwayi* = rond de navel (Laman 17). Al vertoont bij veel mensen de navel een putje, bij vele andere zit hij als een knop boven op de buik en dit element is ook reeds aanwezig in de meeste voorafgaande betekenissen. Zo kan alles wat rond, knolachtig is navel genoemd worden. De boekrol heeft ook een ὀμφαλός, wat dan slaat op de knop of steel ervan of op beide tezamen. In verschillende streken van Frankrijk en Boven-Italië wordt de navel „knop van de buik” geheten: *boutou dal ventré*, *bouton*, *buton dla pança* (Zauner 500-501). R. Meringer heeft in zijn uitgebreide studie (Omphalos, Nabel, Nebel. WuS. V, 1913, 43-91) bijzonder het navelsnoer benadrukt. Dit verklaart de betekenissen, afgeleid van een navelwoord, die iets langs, iets steelachtigs aanduiden. De steel van de vijg en andere vruchten danken hieraan hun navelbenaming, twijgen, een stuk touw (50), de lange wijzer van het antieke zonne-uurwerk (62), de scheut van een vrucht (63) eveneens. Hij spreekt nog van de omphalos van een phialé, een drinkschaal, ketel, blijkbaar een knopachtige verhoging (57). Zelfs durft hij navel met „nevel” te verbinden via **enebh* = bewateren, bevochtigen. Zoals de (het) navel (snoer) het kind met vocht voorziet, zo ook de nevel (wolk) de aarde (82-84). N. Rjodokanakis brengt dit in verband met de grondsteen in het heiligdom te Jeruzalem, die bij het wateroffer behoort (Omphalos und Ewen Σοπία. WuS. V, 1913, 198-202). Van Haeringen (Supplement Franck-Van Wijk, s.v. naaf) noemt de semantische toelichting van Meringer (geforceerd en cultuurhistorisch onwensch”. In Delphi en elders werd een omphalos aangetroffen, die een eigenaardig soort godenzetel was (Meringer 72 vv.). Het navel-snoer dat moeder en kind verbindt heeft magische kracht, werkt op het verstand en als geneesmiddel; wordt tot een klompje opgerold, zo bewaard, en ook daarom worden knolachtige zaken navel genoemd (88, 89). Homburger wijst erop (97) dat de navel bij negers gevoelig is voor verwantschapsbanden: *kuzwanana inkaba* = lett. mijn navel voelt met hem of voor hem, bet.: ik ondervind een gevoel van verwantschap t.o.v. hem. Ook daar betekent het woord voor navel: uitsteeksel, staart, steel.

De navel (*rún, đún, tún*) en de moederkoek (*nhan*) duiden bij de annamieten nabije verwantschap aan, of ook intieme vrienden: *ngu' ò'i nhau rún* = mensen die zijn als de placenta en de navel (Cadière o.c. 52).

De zoeloes zeggen: *ba 'nkaba' nye* = zij zijn van één navel, d.i. verwant door bloed of stam.

Vaak ontmoeten we slechts één woord voor de ingewanden en darmen, maar toch ook worden ze van elkaar onderscheiden. Het lat. *viscera* = ingewanden betekent ook tegelijk: darmen, longen, lever, hart, maag. Het kreeg de zin van binnenste, d.i. de ziel of ook binnenste van een berg, van de aarde (vgl. gr. *έντερον γης* = regenwormen), van de staat, middelen, vermogen, hartebloed, eigen vlees en bloed, eigen kinderen: *eripite viscera mea* (= vrouw en kinderen) *ex vinculis*. Zauner heeft geconstateerd (516 v.), dat lat. *viscera* bijna nergens in de romaanse talen een volkswoord werd. Daarvoor in de plaats bezigt men dikwijls het meervoud van darm; darm + een collectiefsuffix: *budellame, buderaillo*; buik + collectiefsuffix: *ventrame, ventraille*; hart + suffix: *corata coradella*; „het innerlijk”: *intragnos, entrailles*; klein, d.i. minderwaardig: *minugia, minuzzu*.

Het ags. *gewyrce* verklaart Thöne als vlechtwerk en *hræder* of *hræder* betekent tegelijk ingewanden, buik, hart, borst; dan zijn er nog een aantal woorden met „in” als voornaam semantisch element: *inielfe, innefara, innefora, innewæard*; en tenslotte zou aan *poht* ten grondslag liggen iets gewondens, gewevens, vgl. on. *páttr* = draad (54, 69, 112). Schrader (640) zegt dat men eraan twijfelt of on. *íðrar* = ingewanden samenhangt met got. *idreigón*, on. *idrask* = berouwen. In ieder geval is het gr. *σπλαγχνίζομαι* = berouwen, waarvoor *idreigón* de vertaling is, een afleiding van *σπάγχνα* = ingewanden, die in het later grieks als de zetel van hartstochten, toorn, liefde en medelijden werden beschouwd.

Een hebreeuws woord voor ingewanden is *rahámim*, en van Joseph wordt in Gen. 43, 30, gezegd, dat zijn ingewanden ontroerden; hetzelfde lezen we van de ware moeder bij het Salomonsoordeel (1 Kon. 3, 26). In die ingewanden heeft ook plaats de compassie, het medelijden, de meelevende liefde. Het enkelvoud *rehem* is de moederschoot en die is vanzelfsprekend de zetel van de moederliefde voor de kinderen.

De darmen heten ook *mé'im*. Dat is tevens een plaats van ontroeringen. „Mijn darmen huiverden”, staat er in Is. 16, 11 te lezen, ze „murmureerden”, zelfs „als een cithara”. Van smart „kookten de darmen” van Jeremias in zijn Klaagliederen (1, 20). Als de geliefde nadert hebben de darmen uit liefde om hem „ge-

sidderd" (Cant. 5, 4). De darmen zijn dus ook het binnenste van de mens, zoals er in Ps. 40, 9 staat geschreven: uwe wet is in mijn „darmen". Het duidt ook de moederschoot aan, zie Gen. 25, 23 en in Is. 48, 19 is sprake van het kroost der „darmen". Vooral bij de akkadiërs waren de ingewanden object van waarzeggerij, vooral een speciaal gedeelte, *tértu* geheten, werd daartoe gebruikt en onderzocht. Dit *tértu* staat volgens sommigen in verbinding met hebr. *tóráh* = onderwijzing, openbaring, wet en de wortel *yrh* = aanwijzen, onderwijzen (Dhorme 1922, 514 vv.).

Lat. *intestina* betekent ingewanden, darmen, en daarnaast en wellicht onafhankelijk ook van *intus* afgeleid: inheems, inwendig. Dit woord is ook in de romaanse talen doorgegeven, maar veel meer het volkslatijnse *botellus*. Gr. χορδή duidt aan darm en snaar, pees, worst. Daar hoort lat. *hirae* = darmen, ingewanden bij en Boisacq zet er nog een aantal woorden naast: oi. *hira* = ader, *hira-h* = band, ceintuur, alban. *zoře* = ingewanden, lat. *haruspeř*, wat de waarzeggerij bij de darmen en ingewanden betreft. Geregeld wordt de darm benoemd als worst of een op worst gelijkend vleesgerecht, wat natuurlijk hierin zijn oorzaak vindt, dat men het vlees in de darmen stopte om er worst van te maken. Deze benamingen hebben altijd een comisch bij-affect. Goldberger (39) geeft er enige uit het volks-latijn: *tomaculum* = worst, braadworst en vandaar darm; evenzo *botellus*; *mattea* is een soort vlees-haché en vandaar darmen, ingewanden (die haché werd daar blijkbaar ingestopt); *minutal* is ook een kleingehakt vleesgerecht en vandaar ingewanden, darmen; en ook spul, waardeloos goed; *tintinnabulum* betekent eigenlijk „Geklingel" en vandaar darmen, misschien via nietigheid.

Thöne verklaart ags. *þearm*, me. *therm*, *tharm*, ofries *therma*, on. *þarmr*, ohd. *daram*, nhd. *darm*, ndl. *darm*, lat. *trames* = weg, gr. τράμις = darm, τρήμα, τόρμος = gat als afkomstig van de wortel **tar*, *ter* = doordringen, doorboren, waardoor dus de grondbetekenis van darm wordt: doorgang, weg, kanaal. Hiermee is ook te vergelijken ags. *guttas*, dat eigenlijk goot, smalle pas aanduidt en vandaar darm, toch wel in de zin van kanaal, want ook *giutan* = gieten staat ermee in verband (Thöne 111, 57).

Bij de chinezen is aan het woordencomplex voor de darmen *ch'ang*² een heel belangrijk betekenisgeheel verbonden. De darmen zijn voor hen het innerlijk evenals het hart: *ch'ang*² *wei*⁴ *kan*¹ *sao*⁴ = darmen en buik droog en verzengd, d.i. hopeloos, geen toevlucht; *chieh*¹ *ch'ang*² = de dappere darmen betekent dapperheid; *hêng*² *hsin*¹ *hêng*² *ch'ang*² = hart en darm geplaatst op verkeerde manier dwars, d.i. een moeilijk persoon om mee om te gaan; *hsin*¹ *ch'ang*² *kuo*⁴ *chai*³ = hart en darmen te nauw, d.i. kleinzielig; *lêng*³ *yen*³ *jo*⁴ *ch'ang*² = koud oog en

hete darmen, d.i. uiterlijk onverschillig maar innerlijk harts-tochtelijk, gemaakte onverschilligheid; *sou¹ so⁴ k'u¹ ch'ang²* = onderzoek instellen totdat de darmen verschrompeld zijn, d.i. ernstig nadenken; *t'ieh³ shih² hsin¹ ch'ang²* = van ijzer en steen hart en darmen, d.i. zonder gevoel, met een hart van steen; *tsou¹ tuan⁴ ch'ang² tzü³* = doen barsten de darmen van het lachen, d.i. iemand zich een ongeluk laten lachen, iemand verschrikkelijk in het ootje nemen; *t'ung⁴ tuan⁴ kan¹ ch'ang²* = lever en darmen barstend van de pijn, d.i. erg pijnlijk gevoel, angst, diepe neerslachtigheid (Williams 13 v.). Ik kan me een verhaal herinneren over een mandarijn die een onderdaan het hoofd deed afslaan, omdat zijn mond wel nederig sprak, maar zijn darmen toch tegen hem mopperden. De arme man verging van de honger.

Bij de bakongo betekent *ndia* tegelijk: ingewanden en moederschoot (in de samenstelling *ndia ambuti* = ingewanden van het baren). Dit vindt verdere toepassing in: *luvila lwa ndia mosi* = familienaam van één moederschoot, d.i. de meest nabije verwantschap, *tuuka mu ndia mosi* = te voorschijn komen uit één schoot, d.i. dezelfde moeder hebben (Laman 667, 668).

Nederlands

De Nederlanders kennen ook ter dege de dikke buik: een dikke buik, zwaar van buik zijn, hij heeft een buik als een burgemeester, hangbuik, puntbuik, jij krijgt al een aardig buikje, onderbuik, een buik met benen (vulgaire wijze van zeggen — met het dragen van het kind wordt de buik slechts te pas gebracht in ruwe bewoordingen als de bovenstaande en: een negenmaands buik, kijk dat wijf een buik hebben!, — en in uitleg voor kinderen: Moeder draagt zo'n klein kindje in haar buik, dat bezorgt haar heel wat last, hoor!), buikband, buikbreuk, buikgordel, buikriem, we zullen de buikriem wat moeten inhalen, buikspier. Iets apart is de buikspreker. Opvallende gebolde delen worden als een dikke buik gezien: de buik van een schip, van een spier, van een fles, buikfles, van een zeil. Tenslotte: de buikvinnen van een vis. Een krachtwoord is pens: een dikke pens hebben, zijn pens violeten, op zijn pens krijgen. Volgens Franck-Van Wijk is de „beuk” van een kerk een bijvorm van buik, dat ook in deze betekenis voorkomt.

De buik is het voedselcentrum: mijn buik rammelt van de honger, zijn buik vullen, de buik dienen, van zijn buik een afgod maken (*quorum deus venter est*), zijn ogen zijn groter dan zijn buik, praatjes vullen de buik niet, het is maar wat buikvulling. Er is nog al eens stoornis in die voedsel-fabriek: pijn in de buik, buikpijn, daar zou je pijn in de buik van krijgen (veelal figuurlijk), buikgezwel, buikontsteking, buikloop, buikvliesontsteking, buikzuiverend.

Als je zou spreken van „de buik der aarde” zou een andere nederlander je wel verstaan, maar het is bij ons toch geen erkende uitdrukking en het komt helemaal niet bij de koude noorderlingen op om in de buik het karakter, het denken, de wijsheid te zoeken.

Wel is de buik een centrum van iets prettigs en gezelligs: als het buikje vol is, is het hoofdje blij, zij zijn twee handen op één buik, zijn buik vasthouden van het lachen, schrijf het maar op je buik (dan kun je het met je hemd uitvegen, d.i. ik betaal niet).

Noch de buik noch de navel worden beschouwd als het middelpunt. De plaats waar het eitje aan de zaad huid is bevestigd bij planten en het kruintje van appels en peren worden ook navel genoemd. Bij de navel dienen vermeld: navelader, navelbandje (van pasgeboren kinderen), navelbreuk, navelmerk, navelteken (de navel als teken van uit een moeder geboren te zijn), navelpunt, navelstreng of -snoer; allerlei planten worden navelkruid geheten in de volksmond.

Wij denken bij de ingewanden niet aan gemoedsgewaarwordingen, al zal ieder hebben ervaren, dat er een wisselwerking bestaat tussen die fysieke organen en het psychische; wij spreken alleen van ingewandskwaal en -ziekte, ingewandspijn en -wormen, het in de ingewanden hebben, en alleen in: van mijn moeders ingewand zijt Gij mijn Uithelper, in eigen ingewand wroeten (inwendige verdeeldheid van b.v. een volk), vader-ingewand, is de betekenis diepzinniger.

Bij de darmen is het juist hetzelfde: twaalfvingerige darm, dunne darm, dikke darm, blinde darm, blinde-darmontsteking, darmaandoening, darmbloeding, darmcatarrh, darmkanaal, kronkel in de darm, darmfistel — dat zijn wel de voornaamste.

Bij de lies is niets te vermelden dan de algemeen bekende liesbreuk.

Bare'e

Overheersend bij het woord voor buik *kompo* is de „grote buik”. *Ewa ogoe ganda komponja* = zijn buik lijkt wel een trom. Het ruimste deel van iets b.v. van een pot wordt ook de *kompo* genoemd.

De opgezwollen buik van de zwangere hoort bij de betekenissen van *kompo*. *Bangke kompo* = groot van buik, d.i. zwanger. En vandaar de familieband: *taoe sangkompo* = lieden uit één buik, d.i. broers en zusters, *ana ntaoe sangkompo* = lieden van mensen die uit één buik zijn, d.i. neven en nichten. *Taoe tiana bare'e ndakita*, *ndato'o: mekompo asoe*, *ane ndakita: mekompo baoela* = als een vrouw zwanger is en het is niet te zien, dan noemt men dat: als de zwangerschap (buik) van een hond, als

men het zien kan: als de zwangerschap van een buffel. *Mampokasangkompoka* = iemand tot gelijk van buik hebben, voor een ander als zuster en broeder optreden, d.i. zich zijn lot aantrekken als dat van een zuster of broeder. *Mampetiro kompo bangke* = op de grote buik neerzien, d.w.z. bij een speer-godsgericht op de aarde neerzien: de mensen komen uit de aarde voort en men wijst nog de plaats aan, waar de godheid een steen in het gat stopte, toen hij vond dat er genoeg mensen door de aarde waren voortgebracht.

Kompo duidt ook aan het ingewand, het binnenste, het midden en volgens het voorbeeld uit het woordenboek *podo kompongakabongo* = het is zomaar een romp, ook romp.

Kompo staat ook in verband met het eetproces, wanneer men spreekt van *maoro kompokoe* = hongerig van buik, d.i. ik heb honger.

Een synoniem van *kompo* is *ta'i*, maar dan toch in een bepaalde sfeer, want *ta'i* betreft de buik als plaats voor het voedsel en vooral de faeces. *Ta'i* betekent op de eerste plaats drek, vuil, uitwerpselen. *Maoro ta'i* = hongerig, maar voor het overige is de hele sfeer van *ta'i* defaeceren, achterste, terwijl ook opgedroogd vuil zweet, een vuil vlies op het water enz. zo worden genoemd. *Motota'i nana'daa* = bloedafgang hebben, *ta'injatedjiri* = zijn poep spuit eruit, hij heeft diarree.

De navel heet *poese*, vgl. mal. *poesat*. *Poese ntasi* = de navel van de zee, d.i. het midden ervan, *poese ntana* = de navel van het land, d.i. het midden ervan; zo wordt o.m. het Poso-meer genoemd. *Sangkoë mpoese* = van dezelfde navelsteel, d.i. broers en zusters.

De darmen heten *wajaa nta'i* = de lianen van de buik. *Koë mpalo* = steel van de bil, d.i. endeldarm. *Taoe-taoe* = wat op de mens gelijkt, d.i. de blinde darm.

Marindinees

Het woord voor buik is *handam*. Geurtjens brengt dat in verband met *hadad*, *hadan*, *hadin*, waardoor we in een betekenis-sfeer geraken van zacht, mals, vet, samendrukbaar. *Handaman* = opzwellen, opgezet zijn, zal wel van *handam* zijn afgeleid.

Handam is heel sterk de opvallende, lelijke buik, het betekent ook zonder meer buigig, zwaarlijvig, dik. *Handam-ti* = met een (opvallende) buik, d.i. dikbuik. Hier hoort ook bij de zwangere. De zwangerschap is van periode tot periode duidelijk zichtbaar te volgen en men gevoelt geen behoefte haar als onfatsoenlijk te verbergen: *handam-toe* (*toe* is vrouwelijke vorm van *ti*) = met een (opvallende) buik, d.i. zwangere, en ook *handam* zonder meer duidt aan zwanger, drachtig. Iets apart is *adaka-handam* = waterbuik, d.i. beginnende zwangerschap.

De buik is ook de verwerker van het eten. Dat kan wel eens slecht bevallen: *handam ko hanih* = het bijt hem in de buik, d.i. hij heeft buikpijn. En het gevolg: *handam ahpa harak épé* = als de buik u los wordt, d.i. als ge stoelgang hebt. Ook *handam* zonder meer duidt aan grote behoefte hebbend.

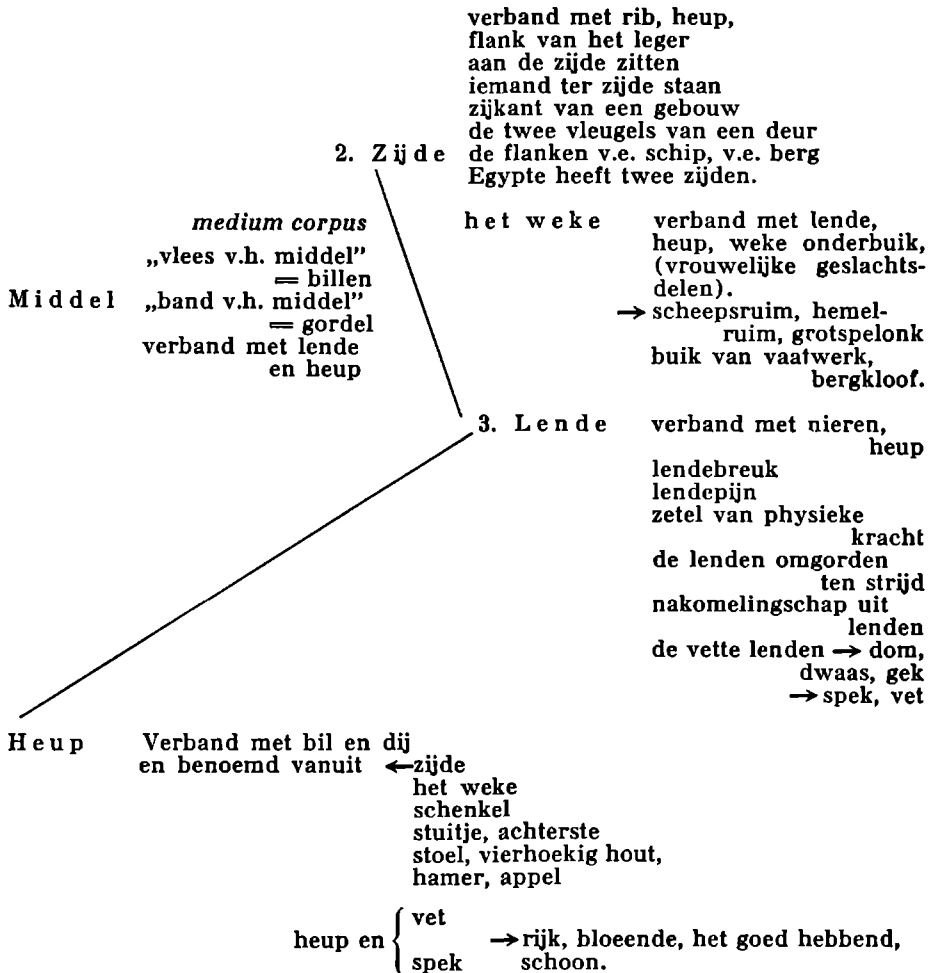
Niets kon ik ontdekken over de buik als binnenste, zetel van denken, gevoel, karakter, noch ook als midden, het onderste en als behagelijk centrum.

Navel wordt weergegeven door *dakoem* en dat betekent figuurlijk ook deurknop. Met *dakoem* wordt de verwantschap aangeduid: *izakod dakoemrik* = van één navel, d.i. van eenzelfde familie. De huwbare meisjes en jongemannen krijgen een halsversiering, die *dakoem* heet en bij de meisjes (waarschijnlijk vroeger ook bij de jongemannen) o.a. een stukje verschrompelde navelstreng (van henzelf) bevat. Dit zal wel magische kracht bezitten. De navel wordt niet in verband gebracht met midden, daarvoor hebben ze een apart woord: *in*.

Pé duidt aan darm, ingewanden, vagina. *Ba pé* = alleen darmen, d.i. nuchter, hongerig. De endeldarm heet *bár*, dat tegelijk aanduidt: gat, gaatje, opening, in het bijzonder aars. *Bár-ti* of *dóm bár-ti*, wat letterlijk betekent: met een aars of met een slechte aars, zijn scheldwoorden met verwijzing naar paederastie, wat veel voorkomt in de afzonderlijke jongemannenverblijven in de bossen onder leiding van een paar ouderen.

19. MIDDEL, ZIJDE, LENDE, HEUP

Opmerking vooraf. De hierboven aangegeven lichaamsdelen uit de middenstreek van het lichaam hebben in het nederlandse taalgebruik een vastomschreven betekenis. In de meeste talen bestaan er voor deze delen bepaalde woorden met gedefinieerde inhoud, maar soms dient één woord om twee of drie delen aan te geven waarvoor een andere taal afzonderlijke woorden bezigt, terwijl van de andere kant soms drie woorden één lichaamsdeel aanduiden. Dit vindt zijn oorzaak hierin dat al die delen zo dicht bij elkaar liggen, voor een gedeelte in elkaar overgaan of elkaar bedekken. Men kan eigenlijk niet spreken van verwarring, want elke taalgemeenschap weet over het algemeen heel goed wat ze met haar woorden bedoelt, maar voor de talenvergelijker levert die dooreenstrengeling verwardheden, die slechts door tastende voorzichtigheid kunnen worden losgeknoopt. Wij zullen niet vooraf de dooreenmengingen opsommen, maar deze bij de behandeling van de aparte delen telkens vermelden.

Ad 1. Het middel. Wij noemen „middel” het hele middel-
lijf. De Duitsers spreken zowel van *Mittel* als van *Lenden* en
Hüfte. Eigenlijk komt deze geheelsaanduiding weinig voor. De
Engelsen noemen dit *waist*. De Romeinen schijnen *medium* of
medium corpus gebruikt te hebben, maar dat was toch een woord
zonder diepgang. De Fransen bezitten *taille*, *ceinture* en uit het
Latijn: *milieu du corps*. De Andamanen hebben er ook een woord
voor: *ön-e-na*, dat wordt gebruikt in de samenstellingen: *ön-e-
na-bôi*, lett. *bôi* = vlees van het *na* = middel, en feitelijk =
billen; *ön-e-na-kwe* = gordel, van *kwe* = binden (Brown 50).

Schilderend is de chinese zegswijze: *fêng¹ yao¹ yüan² pei⁴* = een wespenmiddel en een apenrug, d.i. een slanke, gracieuze vrouw (Williams 240), vgl. de „wespentaille”.

Ad 2. De zijde. Wij noemen „zijde” de hele zijkant van oksel tot heup. De engelsen kennen *side*, de Duitsers *Seite*, de Fransen spreken van *flanc*, *côte* = rib, zijde, *côté* = zijde, kant. In het Grieks bestaat *πλευρά* = zijde, rib en dat wordt b.v. toegepast op de zijden van een kwadraat (Gerber 348). Voor het Latijn is *latus* aanwezig, dat een vrij uitgebreid begripveld beheerst. Het leger heeft een flank, zodat men het *a latere* kan *aggredi*; men zit of ligt *ad latus alicujus*; en er is het idee van aanhankelijkheid en hulp mee geconnecteerd: *numquam ab alicujus latere discedere*, *aliquem lateri alicujus adiungere*, *ad latus alicujus stare*, *a latere esse*, *legatus a latere*. Meillet beschouwt als eerste betekenis de lichaamszijde.

Het Hebreeuws woord voor zijde is *šēla'*, Akkad. *šēlu* en *šilu*. Bij de sterk anthropomorph denkende Semieten werd een gebouw als een lichaam opgevat: het had een hoofd en een derrière en de zijkanten waren de *šēlāni*. Zo werden eveneens de flanken van een schip en die van een berg betiteld. Een poort heeft twee schouders, d.w.z. de gedeelten van de muur opzij ervan, terwijl „haar zijden” zijn de twee vleugels van de deur. Volgens Dhorme zou er verband bestaan tussen *ittu* = arm, zijde en *ittu* = voorzegging. In ieder geval blijkt één woord tegelijk arm en zijde te betekenen (Dhorme 1922, 227 v.).

In de negertalen bestaat er een basis **bad* of **bayd*, die allerlei aangeeft wat er aan het lichaam zijde kan genoemd worden, zodat daaronder ressorteren: rib, de halve ribbenkast, heup, de flank en „naast”. Er is ook nog een tweede complex, dat speciaal ons „zijde” vertegenwoordigt, maar waarin toch weer enige woorden de heup aanduiden: *goy*, *kila*, *ankôru*, *gê* en *golli* (Homburger 88 v.).

Egypte heeft twee zijden: rechts het westen *'imn.t* of ook wel *wnmj* en links het oosten *'izb.t*. Overigens worden de armen sterk als de zijden, kanten van het lichaam beschouwd (Ebers 122).

De onderkant van de zijde, juist boven de heup, noemen wij het weke. Het Lat. *ilia* staat misschien via *ixlia* in verband met Gr. *ἰζός* = lende en ook heup, terwijl het Lat. woord onderbuik, het weke van de buik, lende, zelfs maag en ingewanden betekent; het beantwoordt zeker aan Gr. *ἰλῖα* = vrouwelijke geslachtsdelen.

Het Gr. *κενέων* = lege ruimte, het weke van het onderlijf, Boisacq (zie: *κενεός*) bestempelt het als *creux des flancs*, Gerber (348) vond toepassingen op scheepsruim, hemelruim, grot-

spelonk. Gr. λαγών duidt eveneens het weke aan, terwijl het wordt gezegd van de buik van vaatwerk en van een bergkloof.

Ad 3. De lende. Wij verstaan onder „lende” een gedeelte van de rug, vlak boven de stuit, bij de nieren. De Duitsers spreken van *Lende*, *Seite*, de Engelsen van *loins*, *reins*, de Fransen van *lombe*, *reins*. Het lat. *renes* betekent nieren, terwijl nier in het Frans *rein* heet. Lat. *lumbus* komt voor in de samenstellingen: *lumbifragium* = lendebreuk en Mussolini vatte slechts een oud-latijnse taaltraditie op, toen hij de Grieken bloemrijk beloofde hun de lenden te zullen breken; *lumbago* = lende pijn, dat wil zeggen de reumatische aandoening van de daar aanwezige spier, waarvan blijkbaar de inwoners van het Romeinse keizerrijk al evenveel last hadden als velen onzer. Walde wijst op het ob. *lēdvija*, dat tegelijk lende en nieren betekent en Franck-Van Wijk kennen het ags. *lendenu* met dezelfde dubbele betekenis. Die nieren liggen dicht bij de lendestreek en vandaar zal wel soms eenzelfde woord beide aangeven. Het zou me niet verwonderen, als daar de betekenissfeer van het hebr. woord voor lenden *halásajim* mee samenhangt. Deze lenden (dualis) worden opgevat als de zetel van de fysieke kracht. Dit is de plaats waar de gordel zich bevindt en de krijger trekt zijn gordel aan rondom de lenden bij de strijd (Job 38, 3; 40, 7). Om zijn lenden gordt de krijgsman ook zijn zwaard (2 Sam. 20, 8, Neh. 4, 12). De nakomelingschap komt uit het hart, soms uit de buik of ingewanden, maar ook uit de lenden (Gen. 35, 11, 1 Kon. 8, 19). Ik denk dat men hierbij dacht aan de nieren en in primitief anatomie-besef veronderstelde, dat daar tegelijk met de bron van de urine ook de levenverwekkende principes te vinden waren.

Als de lenden dik en vlezig worden, krijgen ze de naam *kesel* in het Hebreeuws. De boosaard, zegt Job (15, 27) heeft zijn figuur in dikte begraven en vet op zijn lenden gezet. Daardoor werd vanzelf *kesel* het woord voor wat vet en dik is en zwaar, en van daaruit weer kreeg het zelfs de betekenis van stupide, dwaas, gek, want de dikzak komt tot inertie, luiheid (Dhorme 1922, 511 v.).

Dat vlezige van de lenden had tengevolge, dat ohd. *lunda* = spek, ags. *lynd* = vet en on. *lund* = vlees onder de ruggegraat bij de nieren (Franck-Van Wijk). Het gr. ὀσφύς = lende, heup en zelfs het bekken van vrouwen. Als we er de etymologie van nagaan, kunnen we het ontleden in ὀστ + φύ = been + uitzwelling, opzwelling, en zo belanden we weer bij het dikke, vette. Daarop wijst eveneens oi. *sphāvayati* = hij maakt vet, fors, ags. *spowan* = gedijen e.a. Dit vet-aspect in verband met de lenden en de heup zullen we nog eens ter sprake brengen op het eind van 4 (Boisacq en Muller Gr. Wdb.).

Ad 4. De heup. Wij verstaan onder de „heup” de streek bij het heupgewricht, die tegelijkertijd het bovenste stuk van de dij is en de zijkant van de bil. De fransen spreken van *hanche* dat ook bil kan betekenen, de Duitsers van *Hüfte* dat ook middel kan betekenen, de Engelsen van *hip* en *haunch*, het laatste meer bij een dier. Schrader (637) geeft bij „Lende” een heel aantal woorden, die bij de bil, heup en dij thuishoren: scr. *ḡrōni* = bil, heup, aw. *sraoni-* = bil, heup, lat. *clunis* = bil, achterste (zie ook daar Walde), lit. *szlaunis* = heup, dij, opr. *slaunis* = heup, dij, on. *hlaun* = bil, gr. κλόνιον = heup, bij κλόνις = bilbeen. Het is te begrijpen, dat men voor heup wel eens gebruikt het gr. *μῦρος*, dat eigenlijk dij, schenkel betekent.

Het klassiek latijn kent voor heup *coxa* en *coxendix*. Het laatste is spoorloos verdwenen, terwijl het eerste op een paar uitzonderingen als het fr. *cuisse* verdrongen is door *femur*. In het Romaans vinden we allerlei benoeringen vanuit andere lichaamsdelen, terwijl er daarbij enige interessante beelden bestaan. De heup wordt aangegeven met woorden, die eigenlijk „zijde” betekenen: *fianco* enz.; of „het weke”: *iu*, *il'e*; of „de schenkel”: *famos*; „het stuitje”: *crogeara*, *crugéda*; „het achterste”: *culata*. Men gebruikt de beelden: stoel, *cadera*, *caera*; vierhoekig hout, *cuadril*, *quadril*; hamer, *mai*, *mailh*; appel, *pomoli* — de laatste drie zullen wel hun oorsprong vinden in de vorm van het heupgewricht (Zauner 455 vv.).

Bij de weinige woorden die L. Homburger (90) onder „*hanche*” samenvat treffen we aan: *ebok*, *boki* of *foki* = bovengedeelte van de dij, *boxore* = zijde.

Belangrijk is het artikel van R. Meringer (Einige primäre Gefühle des Menschen, ihr mimischer und sprachlicher Ausdruck. WuS. V, 1913, 129-171), waarin hij oi. *sphigi* = heup, *sphij* = heup, achterwerk, verbindt aan ons woord *spek*, ags. *spic*, oisl. *spik*, os. *spek*, ohd. *spech*. Blijkbaar werd overal deze middenstreek van het lichaam in verband gebracht met dik, vet, spekvormig, zoals we reeds bij de behandeling van de woorden voor lende constateerden. Maar terwijl dat bij de Joden een pejoratieve bijmaak kreeg van lui, dom, dwaas, zet Meringer hier de vette heup of het vette achterwerk bij het oi. woord *sphitas* = rijk, bloeiend, het goed hebbend. Het ideaal van de vrouw in het Oosten en vooral vroeger in Indië, was zwaar van boezem, heupen, dijen en achterwerk te zijn, zodat ze er langzaam en bijna waggelend van liep. Datzelfde ideaal vinden we nog bij de negers en de Chinezen. Om hiervoor een verklaring te vinden is zeker van belang, dat alleen nietsdoende, rijke standen zich zulke vrouwen konden veroorloven. Ook op beelden en reliëfwerk uit het Neolithicum zijn de betrokken lichaamsdelen meestal angstwekkend zwaar en log afgebeeld. Vet is dus rijk

en bloeiend en schoon. Franck-Van Wijk (1912) zegt: „De verdere combinatie met de wortel *sphēi-* „gedijen, vet worden (zie *spoed*) is mogelijk, maar vaag” — mogen de etymologen ijverig psychologie en ethnologie gaan studeren!

Nederlands

Middel behoort bij een groter geheel van middel en midden en men kan moeilijk aantonen, dat het lichamelijke middel hiervan het oerbeeld zou zijn; ik geloof ook, dat het te weinig distinct en opvallend is. Wij menen de volgende uitdrukkingswijzen te moeten weergeven: iemand om het middel vatten, het kleed is om het middel te nauw, de dames rijen haar middels te veel in.

De zijde hoort eveneens bij een groter complex. Wat betreft de lichamelijke zijde: met de handen in de zijde, iemand in de zijde stomp, steken in de zijde, op de rechterzijde gaan slapen, aan iemands rechterzijde plaats nemen, iemand van terzijde aankijken.

Bij de lende dienen vermeld: pijn in de lenden, hij heeft op zijn lenden gehad, zich de lenden omgorden, uit de lendenen Abrahams, lendestuk, lendekussen, lende pijn, lendeschot, lendejicht.

Wat betreft de heup vestigen wij de aandacht op: de heup ontwrachten, heupontwrichting, uit iemands heup ontsproten of voortgekomen, zwaar van heupen, gord je zwaard aan de heup, het op zijn heupen hebben of krijgen (er bestaan heel wat zegswijzen met „krijgen” en „hebben”, zie Stoett 904), heupgewricht, heupbeen, heupjicht, heupspier.

Bare'e

Lompe duidt aan: lende op de eerste plaats, ook wel zijde, en meer dan zijde heup. *Lompe bosoe* is de rechterheup en daar gaat het voedsel naar toe, terwijl de drank trekt naar de *lompe oeë*, d.i. de linkerheup.

Heup wordt ook wel weergegeven met *peko*, dat echter meer bil enz. betekent. Een derde woord is *toebii*.

Marindinees

Kahó betekent: lenden, onderlijf, middel, schoot, gordel, buikband. We ontmoetten reeds *kahó-roer* = mannelijk schaamhaar.

Geurtjens verbindt hiermee *kahob* = op de buik liggen enz.

De heup heet *barénd*, en verder is er niets over te vertellen.

20. MAAG, LEVER, GAL, NIEREN, BLAAS

- = opening → strot, keelgat, slokdarm, luchtpijp
- maag** ← { buik
borst
hart
slokdarm
milt
= zieke maag → ergernis, boosheid, wrevel, (gal)
maaglijder *stomachum facere, movere alui* =
iemand ergeren
der liegt mir schon längst im Magen.
- lever** = de harde, zwarte, zware ↔ longen, zacht, wit-
achtig, licht
= de dorstige, hete bodem, waarop het drinken valt.
← { long
milt
gal
ingewanden
= het innerlijk, zetel van hartstochten en gemoeds-
bewegingen
(naast het hart) — zinnelijke liefde, verlangen
(soms verbinding — toorn, drift
met gal) — droefheid
— vrees
— slechte bui
— vrolijkheid, vreugde
lever + gal = vriendschap, intieme verhouding
- gal** → galvocht is geel
maar wordt glanzend en zwart bij ziekte
en dan gal = bitter → { gif, bitterheid, zwadder,
venijn
hatelijkheid
bittere drank
vocht van de inktvis
bittere wijze van schrijven
= bittere, boze stemming → woede, toorn, toornig,
driftig worden en
maken
wrevel, ergernis, boos-
heid
haat, wrok, afkeer
„zwartgalligheid”,
zwaarmoedigheid,
droefgeestigheid,
waanzin, dolheid
moed en angst
- de nieren** — verborgen lichaamsdeel, zetel van geheime affec-
ties — jubelen v. vreugde, verbitterd en ge-
prikkeld, zetel v.h. geweten
zoals het hart, in tegenstelling met de mond
nieren en lenden → teelballen!
nieren en krop v.e. vogel, spruit v.e. bloem.
- N.B. de blaas** — klanknabootsing van zich leegstortende blaas
— de opgezwollen blaas.

Bemerking vooraf. Buiten de indogermaanse talen treffen we weinig woorden aan voor de maag, lever, gal, nier en blaas. Meestal gebruikt men een of ander woord om binnenste, ingewanden, „hart” weer te geven en treedt verder niet in bijzonderheden, of in ieder geval is het niet erg duidelijk welk inwendig orgaan men precies bedoelt. Aparte woorden voor de verschillende innerlijke lichaamsdelen komen blijkbaar alleen voor bij volken van een vrij hoge beschaving, waar anatomie en geneeskunde op een hoog plan worden beoefend. Bij deze duistere lichaamsdelen treedt vrij gemakkelijk het verschijnsel van de verschuiving op: het ene lichaamsdeel krijgt de naam van een ander dat in de buurt ligt of op een of andere manier een vergelijkingspunt oplevert.

De maag. De maag werd blijkbaar gezien als een opening. Het lat. *stomachus* dat natuurlijk afhankelijk is van het corresponderende woord in het grieks, betekent behalve maag ook strot en keel, slokdarm, luchtpijp. Het gr. στόμαχος = strot, keel, opening van de baarmoeder en baarmoeder enz., opening zonder meer, uitgang van de maag, maag. Boisacq beschouwt het als een samenstelling uit στόμα + αχο = mond + *acho* < *ngho*, vergelijk ier. *mén* = mond, gall. *min* = lip, ohd. enz. *mago*, maag. Franck-Van Wijk zoeken liever de grondbetekenis van maag in „zak”, d.w.z. in een verwantschap met een paar woorden die „buidel, zak” betekenen; zij kwalificeren echter deze vinding zelf met een „wellicht”.

In de romaanse talen wordt de maag in bepaalde streken weergegeven met woorden die eigenlijk een ander lichaamsdeel aanduiden: buik, *ventre*, *pansa*, *trippa*, *pintica*; borst, *pit*, *pèy*, *pitre*, *pétro*, *brusé*, *fursel* enz.; hart, *coeur*, *mal au coeur*; slokdarm, *ganité*; milt, *męuso* (Zauner 515).

Doordat het voedsel ons wel eens zwaar op de maag ligt en de zenuwen er hun verderfelijke spel mee spelen worden wij de maag vooral gewaar in zijn onprettige afwijkingen en als centrum van prikkelbaarheid. De grieken kenden al de στομαχικός, de nerveuze maaglijder, terwijl het lat. *stomachus* betekent: ergernis, wrevel, boosheid, gal, en *stomachum facere* of *movere alicui* = iemand ergeren. De Duitsers spreken van: *sich an etwas den Magen verderben*, *er ist mir in den Magen gefahren*, *der liegt mir schon längst im Magen* (Wigand 54, 61).

De lever. De lever is hard en zwart en zwaar tegenover de longen, die zacht, witachtig en licht zijn. In de romaanse talen wordt ze aangeduid als de harde: *dir*, *düş*, *dur*, *du*, *durat*; en als zwart: *foie noir*, *hidge négue*, *fricasséio niéro*, *figa neigher*, *fuiá fošk* (terwijl de longen wel eens als witte lever worden weer-

gegeven). Dhorme leidt het akkad. *kabittu* = lever af van *kabātu* = zwaar zijn en ook het hebr. woord voor lever *kābēd* betekent eigenlijk zwaar (Zauner 506, Dhorme 1922, 509).

Volgens Wigand werd de lever beschouwd als de dorstige, hete bodem, waarop het drinken valt. Daar horen bij de uitdrukkingen: *frisch von der Leber weg, hitzige Leber, durstige Leber* (Wigand 39). Zie ook de dieri-uitdrukking „een doorgraven lever” = dorstig zijn (Planert 305), terwijl de bakongo hun woord voor lever, *fuula* (Laman 159) verbinden met honger hebben.

In de romaanse talen wordt de lever benoemd vanuit de long: *pire, pirot, moll, mou, leu*; de milt: *milza, šplem*; de gal: *fiehh*; de ingewanden: *curata, curadda, coré*, enz. (Zauner 507).

Lat. *jecur*, gr. ἥπαρ behoren volgens Schrader en Boisacq tot een wijdvertakt indogermaans geheel, waar zij ook lit. *jeknos*, ohd. *lēbara*, on. *lifr*, dus lever, en armen. *leard* toe rekenen, tegelijk met oi. *yákr̥t*, gen. *yaknáh* (zie gen. van *jecur*), aw. *yákar*, terwijl Walde de armeense en germaanse woorden afschrijft. Hofmann plaatst met enige onzekerheid de armeense en germaanse parallellen erbij, terwijl Meillet het armeens aanvaardt, maar omtrent het slavisch, celtisch en germaans eenvoudig zegt: dat deze verdwenen zijn. Franck-Van Wijk achten de combinatie van „lever” met *jecur* „te gekunsteld”. Van Haeringen blijft er ook afkerig van.

Deze lever nu komt onmiddellijk na het hart als het innerlijk, de zetel van allerlei hartstochten en gemoedsbewegingen. In *jecur* worden hartstochten, met name zinnelijke liefde en toorn, gesitueerd, ἥπαρ wordt opgevat als de zetel van droefheid en vrees, drift en hartstocht (Morel 73). Het Duits idioom kent: *es ist ihm eine Laus über die Leber gelaufen*, hij is slecht geluimd, — een uitdrukking die we ook in het nederlands taaleigen wel hier en daar vinden (Wigand 54, Stoett 1377). Dit geldt op bijzondere wijze voor de semietische volkeren, waar zij de zetel is voor de sensibele emoties. *Namár kabitti* = lett. schittering van de lever, zoals de akkadiërs ook spreken van de schittering van het gelaat en de ogen om het begrip vrolijkheid aan te geven. *Hud kabitti* = vreugde van de lever en *tub kabitti* = het zich lekker voelen van de lever: beide bedoelen de vreugde-emotie aan te duiden. *Šumrusat kabitti* = lett. mijn lever is ziek geworden, d.i. ik ben bedroefd geworden en in de Klaagl. 2, 11 staat te lezen: mijn lever is uitgestort op de aarde, wat blijkbaar geschiedt, als de droefheid nameloos groot uitgroeit en misschien ook wel hierdoor is ontstaan, dat de lever in verband werd gebracht met de gal. Door dit samengaan met de gal werd de lever, meer als het hart, het orgaan, waarin de woede en toorn merkbaar werden: *issaruḥ kabitti* = mijn lever gloeide, en *libba-ki linuḥ kabitti-ki*

lipšah = dat uw hart tot rust kome, uw lever tot vrede, baden de akkadiërs tot een boze godin. Ook het verlangen huist in de lever: *kabitti ublamma* = mijn lever bracht me ertoe (Dhorme 508 vv.). In het russisch kan men „met de lever spreken” — *pečënnoju govöiti* = toornen (Schrader 640).

Uit Planert noteren wij: dieri „de lever gebarsten”, d.i. bedroefd zijn, „de lever wordt week”, d.i. zich erbarmen, vai „zijn lever is zeer hard”, d.i. hij heeft veel moed (pag. 303), ewe „hij koelt af de lever”, d.i. hij is gelaten (312).

Xosa *unesibindi* = hij heeft een lever betekent: hij bezit moed (M. Hill); hetzelfde treffen we aan in het sesoeto: *osebeto*.

Toch lijkt het mij van belang tot slot op te merken, dat het hart veel gemakkelijker in zijn bewegingen is na te gaan dan die lever daar ergens onder in de buik.

De gal. Het galvocht is geel en zowel Schrader (636) als Boisacq, Meillet en Franck-Van Wijk binden lat. *fel*, gr. *χολή* en *χόλος*, ohd. *galla*, osl. *žlúčī* = de gele, het germ. woord „geel” in zijn verschillende variaties, lat. *helvos* = geel, aan elkaar. Maar dat gele galvocht wordt glanzend en zwart, als de gal ziek wordt en overloopt en men spreekt dan van *atra bilis* en *splendida bilis*. De gezonde gal valt niet op en we merken om zo te zeggen niet eens dat we er een hebben, maar als ze ziek is en geregeld overloopt, dan weten we dat we er een „rijk” zijn. Dat galvocht smaakt bitter in de mond als gift. Het lat. *fel* betekent: bitterheid, gif, zwadder, venijn, en in verband hiermee: hatelijkheid. Het griekse equivalent *χολή* wordt ook gebezigd voor bittere drank en het vocht van de inktvis; volgens Gerber (348) duidt men er eveneens gift mee aan en een bittere wijze van schrijven. *Galle* is het woord om een bittere boze stemming aan te geven, zegt Wigand (29): *gallig*, *Gift und Galle speien*, *vergallen*. Tengevolge van haar opvallende bitterheid wordt de gal in sommige romaanse dialecten *mare*, *amer*, *aimèr*, *omèron*, *maron* geheten, terwijl benamingen als *fyex*, *fix*, *fièch*, *fiehh*, *fier* samenhangen met *ferus fructus* = wilde, bittere vrucht (Zauner 509, 508).

Heel sterk wordt die zieke gal ondervonden als de oorzaak van boze stemming, oplopend tot woede en toorn. Het russische woord voor gal *žolci* betekent ook toorn, en het lat. *fel* evenzeer, terwijl *bilis* = toorn, wrevel, ergernis, boosheid, woede: dus daar hebben we het hele rijtje bij elkaar. Het gr. *χολή* doet ijverig mee met: toorn, haat, afkeer, terwijl *χολόω* = toornig, driftig maken en het passief en medium toornig, driftig worden. Gallijders hebben last van een blijvende naargeestigheid, zodat de ziekte niet alleen oorzaak is van een plotselinge driftbui, maar ook van een blijvende gemelijkheid en wrevel tegenover zijn

medemenssen. We gaven reeds als betekenissen: wrevel, ergernis, haat, afkeer, en *bilis* kan ook betekenen: „zwartgalligheid”, zwaarmoedigheid, droefgeestigheid, $\chi\acute{o}\lambda\omicron\varsigma$ betekent behalve toorn ook wrok; deze „gallige”, melancholische gemoedsstemming kan zelfs leiden tot waanzin, want *bilis* wordt ook nog gebruikt voor waanzin en $\chi\omicron\lambda\acute{\alpha}\omega$ = behalve toornig zijn ook: door overloop van gal dol zijn.

Bij de chinezen manifesteren zich in de gal de gewaarwordingen van moed en angst blijkbaar bijzonder, want vele zegswijzen hebben deze ervaringen tot object: *ming² mu⁴ chang¹ tan³* = blootstellend de gal duidelijk voor het oog, d.i. zeer dapper, openlijk; *tan³ ssü⁴ tou³ chē³* = gal zo groot als een „peck”-maat (9 L.), d.i. zeer dapper; *tan³ tzü³ pu¹ hsiao³* = gal niet klein, d.i. zeer moedig; *wo⁴ hsin¹ ch’ang² tan³* = slapen op een takkebos en eten gal, d.i. wraakgevoelens levend houden. De tegenovergestelde angst vinden we uitgedrukt in de volgende zegswijzen: *hun² fei¹ tan⁴ p’o⁴* = ziel gevlogen en gal losgebarsten, d.i. de kluts kwijt; *tan³ ch’ieh⁴ hsin¹ han²* = gal bevreest en hart koud, d.i. stervend van angst; *tan³ hsiao³ ju² shu³* = gal zo klein als die van een rat (heel vaak worden vergelijkingen getroffen met de rat), d.i. wankelmoedig, slechts weinig, moed opbrengend; *t’i² hsin¹ tiao⁴ tan³* = oplichten het hart en overgeven de gal, d.i. in vrees en beven.

De gal en de lever zijn nauw verbonden en dit verband leidde tot het idee intieme verhouding: *chung¹ kan¹ i⁴ tan³* = loyale lever en deugdrijke gal, d.i. zeer trouw; *kan¹ tan³ chih¹ chiao¹* = lever en gal vriendschap, d.i. intieme vriendschap; *kan¹ tan³ i⁴ ch’i⁴* = lever en gal gevoelens, d.i. kameraadschap, vriendelijke vertrouwelijkheid; *p’i¹ kan¹ li⁴ tan³* = openen de lever en leegmaken de galblaas, d.i. zonder reserve zich uitspreken; *p’i¹ lu⁴ kan¹ tan³* = blootgesteld aan de dauw de lever en gal, d.i. openhartige vrijmoedigheid, zijn kaarten op tafel leggen. In het voorgaande was de lever reeds het symbool voor de gevoelens, het innerlijk; we vinden dat los van de gal nog in de volgende uitdrukkingen: *hsin¹ kan¹ chao⁴ chien⁴* = hart en lever duidelijk, d.i. iemand met gemakkelijk te begrijpen karakter, met een open geest; *ju² chien⁴ fei⁴ kan¹* = als ziende de longen en de lever, d.i. iemands innerlijke gedachten lezend, hypocrisie valt gemakkelijk te ontdekken; *t’ung⁴ tuan⁴ kan¹ ch’ang²* = lever en darmen barstend van de pijn, d.i. zeer pijnlijke gevoelens, angst, zeer bedrukt (Williams 77, 78, 129).

Volkomen in overeenstemming met hun idee, de gewaarwordingen van het psychische leven in de buik en de ingewanden te situeren, is de lever *kan¹* dus de plaats voor denken en willen (Couvreur 319) en de gal *tan³* voor de dapperheid en de vrees, de wraak en de droefheid (777).

De nieren. In het hebreuws is er geregeld parallelisme tussen het hart en de nieren, *kelájót*. In Jer. 11, 20, Ps. 7, 10, Jer. 17, 10 e.a. vinden we de bekende zegswijze: God doorgrondt de nieren en het hart. Hij achterhaalt onze geheime affecties. Doordat de nieren de zetel zijn van onze geheime affecties wordt nieren gebruikt, juist zoals het hart, in tegenstelling met de mond: Gij zijt dicht bij hun mond, maar niet bij hun nieren, staat er in Jer. 12, 2. „Mijne nieren zullen jubelen van vreugde”, staat er letterlijk in Spreuken 23, 16, en in Ps. 73, 21 worden aan het hart en de nieren gelijkelijk verbitterdheid en geprikkeldheid toegeschreven, terwijl in Ps. 16, 7 zelfs het geweten in de nieren wordt gelocaliseerd: ik zegen Jahweh, want Hij is mijn raadsman — zelfs 's nachts word ik door mijn nieren vermaand. Het akkad. *kalitu*, plur. *kalâte* wordt evenzeer als zetel van emoties opgevat (Dhorme 1922, 511).

Het lat. *renes* betekent zowel nieren als lenden. De lenden zijn de belendende buitenkant der nieren en daarvandaan ontstond deze eenheid van benaming. Bij de lenden geven we nog een paar voorbeelden en wijzen we op het eigenaardige, dat volgens hebreeuwse gedachte de nakomelingschap uit de lende schijnt voort te komen. Interessant in verband hiermee is de etymologie van gr. νεφρός, waarbij volgens Boisacq behalve germ. „nier” ook lat. dial. *nefrones* en *nebrundines* horen; deze laatste woorden betekenen tegelijk nieren en teelballen. Misschien is vermeldenswaard, wat Thöne vertelt omtrent ags. *cropp* dat betekent: spruit van een bloem, krop van een vogel en nieren, terwijl het volgens hem samenhangt met: krimpen, krampachtig samentrekken e.a.

N.B. De blaas. In de romaanse talen vinden we verschillende woorden voor blaas die voortkomen uit een klankna- bootsing van het geluid van de zich ledigende blaas: vormen van de stam *pett-*, *pisser* e.a. Dan zijn er ook woorden, die evenals het germ. blaas, *Blase* enz. „blazen” als primair begrip hebben. Daar schijnen ook bij te behoren de afleidingen van de wortel *buff-* en verder de woorden *confla*, *gonflià*, *scuffla* e.a. Zauner (520 v.) wil de woorden, waar een blaas-begrip in verwerkt zit, verklaren vanuit de opgeblazen varkensblaas. M.i. dankt dit op de eerste plaats zijn begrip aan het gezwollen gevoel van een volle blaas. Een lege blaas valt niet op, je weet niet eens dat je er een bezit. Dat gezwollen zijn wordt veroorzaakt door een opvullen, door een volblazen, zoals je een varkensblaas opblaast, zoals de wind het zeil bol blaast. Franck-Van Wijk brengen „blazen” in verband met lat. *flare* en geven als wortelbetekenis „zwellen”.

Nederlands

Van de gezonde m a a g weten we niet eens dat we ze bezitten, bijna alles wat we omtrent de maag moeten vermelden betreft de zieke, kwellende maag: een zwakke maag, een goede, gezonde, sterke maag hebben, met een volle maag gaan slapen, de maag overladen, honger maakt een grage maag, met een hongerige maag van tafel gaan, zijn oog is groter dan zijn maag, het blijft (zwaar) op mijn maag liggen, iemand iets in de maag stoppen, hij zit ermee in zijn maag, met die speech zit hij in zijn maag, dat zit, ligt hem dwars in zijn maag, hij heeft het voor zijn maag (zie Stoett 904, samen met andere zegswijzen van dezelfde strekking en vorm), maagbloeding, maagcatarrh, maagdouche, maagdruppels, maagfistel, maagkanker, maagkatheter, maagkoliek, maagkramp, maaglijder, maagontsteking, maagpijn, maagsap, maagstreek, maagwater, maagzuur, maagzweer.

De l e v e r wordt niet in verband gebracht met de longen. Misschien roept voor de doorsnee-nederlander het woord lever wel op de allereerste plaats te voorschijn het idee: leverworst, leverpastei, levertraan. Dan is de uitdrukking: „last van een droge lever hebben” wel zeer bekend, minder: zijn lever doen zwemmen.

Vervolgens wijst „iets op zijn lever hebben” op iets vaag innerlijks, dat drukt; ook op: schuldig zijn aan iets (Stoett 1376). Wanneer men zich ergens aan schuldig heeft gemaakt kan men „op zijn lever krijgen”. Een remedie tegen een bedrukte stemming is „de lever doen schudden van de lach”. Dan verschaffen we tenslotte de volgende samenstellingen: leverkwaal, leverontsteking, levergezwel. Voor wie het niet weten: de lever van de mens weegt 1,5 kg, en de leverkleur is donkerbruin.

De g a l staat helemaal in het teken van het cholerische temperament: de gal bruist hem, komt bij hem boven, komt hem door het bloed, ontsteekt hem, iemands gal wekken, ontsteken, veel gal hebben, zonder gal, zijn gal uitspuwen, uitbraken, de wijn maakt mal maar weert de gal, zwarte gal, zwartgalligheid, aan de gal zijn, aan de gal liggen, de gal hebben, gal = het venijn, vergift van slangen en ander giftig gedierte, zo bitter als gal, voor ons is het geld vergif en gal, zonder zegen (van God) wordt honing tot gal, die gal in de mond heeft kan geen honing spuwen, honing in de mond gal in het hart, zijn pen, zijn woorden in gal dopen, Jezus werd op het kruis met gal en azijn gelaafd, een galachtig gestel, 't is een galachtig ventje, ik kon met dat galachtig karakter niet overweg, galachtige levensbeschouwingen, galblaas, de galblaas stort zich uit (fig. lucht geven aan zijn gramschap), galbult, galkleurstof (roodbruin en groen), galkoorts, gallig, gallig van humeur, galligheid, galoog (waarin het

wit geel belopen is), galsteen, galuitstorting, galzeep (gemaakt van ossengal), galziekte, galzucht, galoperatie.

Vanuit de H. Schrift is in Nederland ingeburgerd: God Die de harten en nieren doorgrondt en beproeft; en daarom spreken wij ook van: in hart en nieren een protestant. Voor het overige handelt alles over ziekte: een wandelende nier, het aan de nieren hebben, het nierbekken, een nierontsteking, niersteen, niervet, nierziekte.

Betreffende de blaas zij vermeld: hij heeft een kou op de blaas, een (nier)steen in de blaas hebben, een blaasontsteking, de varkensblaas.

Bare'e

Het woord *ate*, vgl. mal. *hati*, kunnen we voorzover er iets zuiver fysieks aan beantwoordt het best weergeven met lever, maar de toradja heeft bij het gebruiken van dit woord niet alleen distinct de lever voor zich, maar ook „dat binnenwerk daar” met heel zijn complex van de met fysieke gewaarwordingen verbonden gemoedsaandoeningen. Maar let wel, al is het dan vaag gelocaliseerd, het woord *ate* slaat toch primair op de lever en de fysieke gewaarwording. Minder duidelijk gelocaliseerd is *raja*, maar ook dat vindt zijn uitgangspunt in geconstateerde fysieke verschijnselen.

Magoro atekoe = mijn lever smelt weg, d.i. ik zit in doodsangst. *Makakata atekoe* = mijn lever jeukt, d.i. ik ben ongeduldig. *Moleke atekoe* = mijn lever kookt, d.i. ik ben woedend. *Kiate raja* = beleverd van raja, binnenste, d.i. ontstemd, boos. *Ate nakaesi ntomepongko* = de lever is door een weerwolf uitgegraven, d.i. behekst. *Maatei* = op de gedachte brengen, de zin, de lust opwekken. *Mampokiate* = wrok, ontstemming in zijn binnenste dragen om die tegelegenertijd te uiten.

Wawo ate = boven de lever, schijnt bovenrug te betekenen en *ate mpaja'a* = holte der voetzool.

We bemerken niets van de harde, zwarte, zware lever tegenover de zachte, witte, lichte longen en zij schijnen ook geen last te hebben van een dorstige lever.

Raja is een zeer rijk woord.

Raja banoea = het binnendeel van het huis, *tasi raja* = binnenzee, kleine, omsloten golf of baai, met smalle ingang, *ri raja* (verkort vaak *ri ra*) = in, binnen, *meraja* = zich binnen iets begeven, *mesoraja* = midden door iets heen lopen. *Raja mata* = hart van het oog, d.i. aangezicht.

Raja ntaoe = iemands binnenste, gemoed, hart. *Madja'a ranjanja* = slecht van r., d.i. hij is boos, *kodi raja* = klein r., d.i.

gekrenkt, gegriefd, beledigd, terwijl *mawongko raja* = verheugd r., d.i. blijde. *Teliko raja* = zijn r. is gedraaid, d.i. vals, onoprecht. *Pisa raja* = de r. is hol, inhoudloos, d.i. ten einde raad. *Rodo raja* = rustig, d.i. gelukkig. *Marameda raja* = warm, d.i. driftig. *Kaki raja* = onrustig, d.i. onzeker. *Leke raja* = kookt, d.i. woedend. *Koemii raja* = tuit (is verdoofd), d.i. ik ben in de war. *Longko raja* = ruim, bewegelijk. *Tilongko raja* = niet vast van plaats, d.i. ongerust. *Maeka raja* = bang. *Maboeja raja* = wit, d.i. mild, goedgunstig, welwillend. *Bangke raja* = groot, d.i. liefhebbend. *Maliogoe raja* = rond, d.i. oprecht, betrouwbaar. *Manoto raja* = vast, d.i. betrouwbaar. *Malose raja* = lui, d.i. boos. *Pore raja* = massief, d.i. ongevoelig. *Tekalinga raja* = in slaap, d.i. in de war, onzeker. *Majomboe raja* = diep, d.i. geduldig, nadenkend. *Masoesoe raja* = bezorgd van hart, bezet met gedachten, bezorgd, verdrietig, bekommerd. *Malente raja* = slap, d.i. lusteloos, afkerig. *Malipo raja* = verdwaald, d.i. zijn bezinning kwijt zijn. *Mokaa raja* = in „kaa”, in harmonie, d.i. zeker van zijn zaak, vastbesloten, wetend wat men wil, inwendig vast. *Tebalisaka rajan-nja* = omgedraaid, d.i. hij is van mening veranderd, van andere gezindheid geworden, bekeerd. *Narata ndajanja*, *naposo ndajanja* = hij heeft het met zijn *raja* gevonden, opengebroken, d.i. hij heeft het begrepen. *Nakeni ndajan-nja* = zijn lust bracht hem ertoe. *Koeporaja* = ik heb zin in. Opmerkelijk is de uitdrukking *mesasaki ndaja* = het hart behakken, *de raja* in de vorm stellen, d.i. over iets goed nadenken. *Mokariraja moeni doënde* = hij had opnieuw in de zin om te gaan dansen. *Mamparindaja* = ter harte nemen, in zich opnemen, tot zich laten doordringen. *Tepariraja* = er in, op de hoogte van de zaak. De voorafgaande drie hadden tot grondvorm *ri raja* = in, binnen.

Sandaja = in dezelfde binnenruimte, één van zin, wat is toegepast op: *kasandaja i mPoeë Isa* = de gemeente van de Heer Jezus en *sangkompo sandaja* = zijn volle broeders, zusters.

Moraja = een binnendeel hebben en vandaar een gat, een opening hebben, hol zijn en *taoe madago porajanja* = iemand met een ruim hart, die veel kan verdragen, geduldig, beheerst is. *Mamporaja* = tot hart hebben, d.i. begeren, verlangen. *Kaja* = grote trek, hevige begeerte hebben.

We gaven het voornaamste, waaruit duidelijk blijkt, dat *raja* in verband wordt gebracht met elke gemoedsactiviteit, het begeren en het denken.

De *maag* schijnt hun niet veel te zeggen. *Tingkoela* heet de *maag* van kippen en andere vogels. Ze gebruiken wel eens *ta'i bangke* voor de mensenmaag, wat eigenlijk betekent: grote ingewand (*ta'i* = ingewand, faeces).

Voor de nier bezigt men *woea*, dat eigenlijk vrucht aanduidt en wegens de vorm wordt de nier blijkbaar zo genoemd.

De gal is een voorwerp van beschouwing bij wicieldieren en heet *apodjoe*. Ze schijnen geen zwartgalligheid te kennen.

De blaas heet *joi*, maar dat woord duidt meer de urine aan. *Tatawoeë* zou ook blaas betekenen, maar Dr Kruyt kende het woord niet, dus het zal wel niet tot het idioom behoren.

Marindinees

Kokara betekent: darmen, ingewanden en ook maag.

Het woord voor lever is *ón*, wat we reeds hebben gezien in *ón-akakik* = lichte lever, d.i. longen.

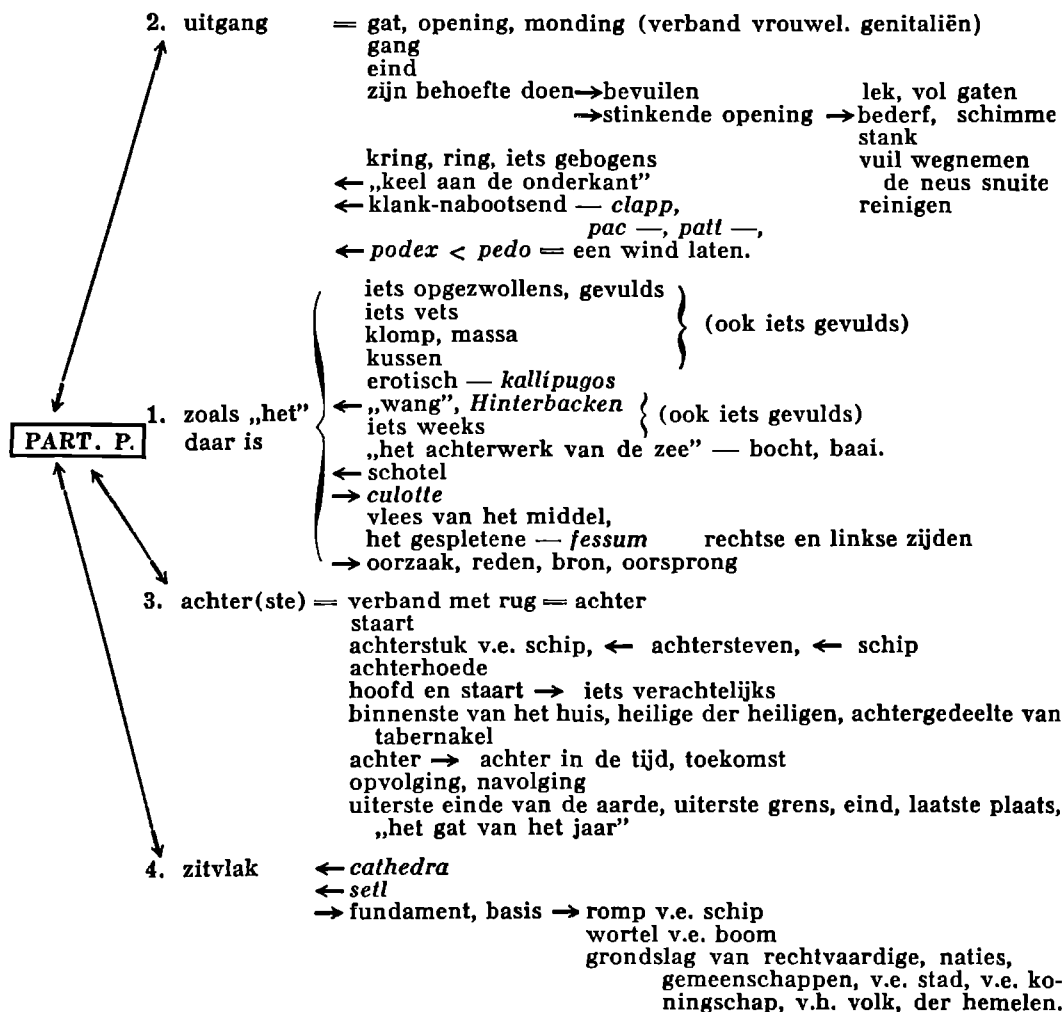
Kónó duidt aan: gier, pis, gal, dus gal als uitwerpsel, niet als orgaan.

De blaas heet *béna*, en dat is toch wel speciaal de varkens-blaas. Daarom betekent het ook voetbal, ofschoon het mal. *bola* reeds meer algemeen is.

Het woord voor nier is *ebea* en Geurtjens verbindt daarmee *abéak* of *abéab* = rond zijn.

21. PARTES POSTERIORES

Ad 1. Eerst behandelen we de stuit als het vleesdeel. Het echte gr. woord daarvoor is *πυγή*. Men spreekt ook van *πυγή ἄγροῦ* en dat is dan het vetste deel ervan. H. Petersson (Zur slavischen Wortforschung. A. Sl. Ph. 38, 1915, 135-155, no. 10, 147), en we kunnen dit ook bij Boisacq vinden, vergeleek het met oi. *pûga* = hoop, menigte, gezelschap en *puñja* = hoop, klomp, massa en andere woorden die iets knolachtigs of klompachtigs betekenen. Lett. *pauga* = kussen past prachtig in dit geheel. De grondbetekenis is iets opgezwollens, iets gevulds, iets dat opgeblazen is als een ballon. Oi. *pūtāu*, gr. *πύννος*, *πύματος* = achterste, laatste, uiterste, lat. *puppis* = achtersteven, achterste (m.i. is „billen” het eerste begrip en heeft vandaar overdracht plaats gevonden op het achterste gedeelte van de boot) komen alle voort uit dezelfde basis. Het gr. *kállos* vormde samen met verschillende lichaamsdelen verscheidene epitheta ornantia, maar een van de meest bekende en zeker met erotisch accent geladen was *kallipugos*, vaak gebruikt ter ere van Aphrodite en haar afbeeldingen. Het lat. woord dat hieraan beantwoordt is *nates*, *natica*. Bij de behandeling van de rug bespreken we, dat het tot dezelfde woordbasis behoort als gr. *ῥῶτον* = rug. De vergelijking met de wang, die we in het d. *Hinterbacken* herkennen en waarin ook iets zit van opblazen, zwellen, treffen we ook aan in de romaanse talen, o.a. in het roem. *buca* e.a., terwijl er een paar

N.B. Verband heup ↔ achterste.

uitdrukkingen zijn: *mouros det cu, pottha*, die het achterste als iets weeks aanduiden (Zauner 502 v.). De typische ronde vorm gaf blijkbaar aanleiding tot enige beeldende uitdrukkingen die schotel betekenen: *cuenças, conche, padêlos del cuou, tounta* (503).

Het ronde, gebogene komt tot uitdrukking in de nieuw-pommerse metaphoor „achterwerk van een zee (See)” = bocht, baai (Planert 301). Vermeldenswaard is dat het fr. *culotte* =

broek is afgeleid van *cul* = achterste (G. Lane, Words for clothing enz. Baltimore 1931, pag. 30).

De bakongo bezitten een groot uitstekend achterwerk, zodat een meer teruggetrokken hun opvalt en er zijn verschillende uitdrukkingen, als *bilaafika* (Laman 38) en *mfiyatuka za matuka* (563), om dat opvallend verschil aan te duiden.

Ook als we de dialectische woorden weglaten, blijven er verschillende andere over. *Mataku* (506) dient ook om een verwensing te uiten in de zegswijze: *dia mataku mangw'aku* = eet het achterwerk van je moeder! (de moeder is bij hen zeer geliefd). *Kaaka* (201-202) betekent ondergedeelte, uiteinde van een bananenboomwortel en figuurlijk ook begin, terwijl het een grof woord is voor billen. *Mbula* (539) duidt tegelijk aan: aars, achterwerk en daarmee verbonden het sexueel orgaan (vooral van de vrouwen).

Het voornaamste woord is *taku* (946). De voet van een berg heet daar *taku dyamulandu* = achterwerk van de berg, blijkbaar omdat de billen gezien worden als het zitvlak, waarop iets rust, of als het begin. Het open einde van een trommel is er het achterwerk van: *taku dyangoma*. De wortel van een boom wordt ook *taku* genoemd, blijkbaar omdat het het onderste is waarop de boom rust. *Taku* betekent ook oorzaak, reden, bron, oorsprong. In het lingala duidt eenzelfde woord, *ntina*, tegelijk wortel en oorzaak aan (maar niet het zitvlak). Ook het marindinese *nif* betekent tegelijk wortel en oorzaak. De gemeenschappelijke noemer is hierin te zoeken dat de wortel het eerste begin van de boom is en de oorzaak het principieel van het resultaat. Het merkwaardige is hier bij de bakongo, dat *taku* behalve wortel en oorzaak op de eerste plaats het zitvlak aanduidt. Men kan de reden hiervan zoeken in het rusten van het lichaam op de partes posteriores bij het zitten, maar mij lijkt het waarschijnlijker, dat men bij *taku* ook het geslachtsorgaan meedacht, zoals dat ook in verschillende andere talen het geval is, vooral wat betreft de vrouwelijke geslachtsorganen, en zo begrijp ik: *taku dimosi* = van één achterste, d.i. van eenzelfde familie, verwantschap, huis, soort, natuur, taboe, terwijl ook het zich op de grond gooien en op zijn achterste wijzen met de uitroep *taku mbee* een sexuele betekenis heeft.

De andamanen gebruiken een omschrijving, zij spreken van: *ön-e-na-bòì* = *ön-i-bòì* = vlees + *na* = middel, dus: vlees van het middel (Brown 50).

Zeer opvallend is de spleet tussen de twee billen. Tengevolge hiervan wordt het woord ervoor vaak in het meervoud, in de dualis gebruikt: ned. billen, d. *Hinterbacken*, fr. *les fesses*. Hét lat. woord in verband met dat gespletene is *fissum* of *fessum*, dat als een grof krachtwoord dient te worden opgevat. Het is

afkomstig van *findo* = splijten, en we kunnen ermee vergelijken got. *beitan*, ned. bijten, terwijl Walde (z. *findo*) er liever gr. $\phi\epsilon\lambda\delta\omicron\mu\alpha\iota$ niet bijrekent. Een enkele maal wordt het ook wel voor het vrouwelijke schaamdeel gebezigd. De hebreëen kennen de dualis *jerékajim* voor heupen, zijden, billen, onderscheiden zelfs rechts en links en passen *jrĕ* ook toe op de zijden van het tabernakel.

Ad 2. Vervolgens is de aars de uitgang van het darmkanaal. Dat „aars”, dat oorspronkelijk „gat” betekent, is een wijdverbreide woordbasis. We moeten ertoe rekenen: gr. $\omicron\upsilon\rho\acute{\alpha}$ = staart, $\delta\rho\omicron\varsigma$ = achterste, ohd. *ars*, noors *ars*, ir. *err* = staart, ags. *ĕars* (*ĕars-endu*, *ĕars* = gang, Thöne 40), eng. *arse*, d. *Arsch*, ned. aars.

„Opening” en „monding” van de endeldarm is de primaire zin van lat. *culus*, dat ook in verband staat met het hele complex voor vrouwelijke genitaliën, waar *cunnus* de lat. representant van is. Het is door extensie, vergelijk oiers *cûl*, tot het hele achterdeel van het menselijk lichaam, d.i. de rug geworden (Walde).

Een belangrijk betekenissen geheel kunnen we vastbinden aan gr. $\chi\acute{\epsilon}\zeta\omega$ = zijn behoefte doen, waar Schrader (636) en Boisacq o.a. aan vastkoppelen $\chi\acute{o}\delta\alpha\nu\omicron\varsigma$ = aars, verder iers *gead*, oi. *had-*, on. en os. *gat*, eng. *gate*, lat. *cacare* = zijn behoefte doen en vervolgens en meer algemeen: bevullen. Franck-Van Wijk vinden het „onaannemelijk” dat wat betreft het woord „gat” de betekenis „aarsgat” ’t oudst zou zijn, en evenzo de daarop gebaseerde combinatie met het ierse *gead*, gr. $\chi\acute{o}\delta\alpha\nu\omicron\varsigma$ enz. Zij kunnen geen bezwaren opperen vanuit klankwetten: zij kunnen zich alleen deze mogelijkheid niet indenken blijkbaar. Ook Van Haeringen wijst weer deze combinatie af, maar geeft toe dat de door Franck-Van Wijk voorgestelde combinaties „te vaag” zijn.

Een andere betekenis ligt volgens Walde aan *anus* ten grondslag en wel: kring, ring, iets gebogens; het is verwant met *ancus*, *uncus*, *ungulus* en oi. *akna-h* = gebogen. Goldberger vond nog de metafoor *guttur inferior* (42). Zauner wijst op een aantal woorden die een klanknabootsend karakter dragen. Het zijn *pacca*; van de stam *clapp-*: *chiappa*, *ciapa*, *klapo*, *clape*; van de stam *patt-*: *patella*, *patello*, *paterlo*, *pouterlo* (504). Volgens Walde zal het woord *podex* = achterste wel zijn oorsprong vinden in *pedo* = een wind laten.

Bij de karaïben staat de aars bijna helemaal in het teken van stinkende opening. *Kò-rĭ* = opening, lek, aars, bederf, stank, stinkklĳer; *icò-rĭ-mbo* = iets wat bedorven is, stinkt, een kreng; *kò-pa* = niet stinkend, niet lekkend (b.v. van een boot); *te-kò-rè* = lekkend, vol gaten; *tĭ-kò-nè* = adj. vuil; *tĕ-kò-rè-n woto* =

bedorven vis. Verschillende werkwoorden schijnen ermee samen te hangen: *kò-ka-* lett. vuil wegnemen = de neus snuiten; *kò-na* = vuil wegnemen, afvegen; *kò-mu* = opstaan (*-mu-* maakt van subst. werkwoorden, b.v. geplaatst bij *pò* = vin maakt het dit tot: zwemmen, zo: *kò-mu* = iets met het achterste doen, het achterste bewegen, opstaan; — dit valt buiten het vuilcomplex); *kò-ro*, bederf veroorzaken = iets bederven; en dan weer: *kò-rò-ka*, het bedorvene, het aangebrachte vuil wegnemen = iets reinigen; *kò-ta* = tot bederf overgaan; *èmi-čo* = uiterlijk bederf, schimmel (Ahlbrinck 219).

Ad 3. De stuit is het achtergedeelte van het lichaam bij uitstek. Ook de rug vormt het grote, brede achtergedeelte van het lichaam en verschillende woorden, zoals we bij de rug behandelen, dienen zowel om de rug als de stuit aan te geven: we zien hier toch een getrokken worden van een meer algemeen „achter”-begrip naar het achterdeel bij uitstek.

Bij de dieren, waar de stuit heel duidelijk het achtergedeelte vormt, is daar bovendien de staart bevestigd, en zo zien we vaak eenzelfde woordbasis voor achterste en staart. Bij het uitgebreide complex van „aars” horen, gelijk wij zeiden, gr. οὐρά = staart en ὅπισθον = achterste. Het eerste betekent bovendien achterstuk van een schip, achterhoede van een leger, terwijl οὐραγός de aanvoerder van die achterhoede is, οὐραῖοι πόδες = achterpoten. Alb. *jet* = staart, terwijl osl. *zadi* dat daar bijhoort, achterste betekent. Het lat. *cauda* = staart wordt in de romaanse talen tot achterste (Goldb. 42) (*coda* is ook het slotdeel van een muziekstuk). In Is. 9, 13 en 14 is er sprake van *r'ôš wezánáb* = het hoofd en de staart: de oudsten en edelen waren de kop en de leugenprofeten de staart. Hier zit aan de staart blijkbaar een verachtelijke nevenzin, vergelijk Deut. 28, 13: Jahweh zal u tot kop maken en nimmer tot staart, gij zult alleen maar omhoog gaan en nooit naar omlaag.... Het akkad. *zibbatu* = staart ontwikkelde zich zo niet, zijn ideogram „*kun*” had de betekenis van bekken, reservoir (Dhorme 1922, 226). Dat verachtelijke zal ook wel in verband staan met het uitlaat-aspect van ad 2.

Puppis = achterstevan werd aangewend om achterste aan te geven en de vergelijking lag voor de hand, minder duidelijk is het, waarom *navis* = schip voor hetzelfde doel werd gebruikt en waarom *caudica* = staartje weer tot schip ontwikkelde: ligt wellicht het tertium comparationis in het heen en weer bewegen van de staart van het schip? (Goldberger 42). Walde haalt *caudica* = kano niet bij *cauda* = staart, maar bij *caudex* = boomstam.

Akkad. *arku* en de vrouwelijke vorm *arkatu* = achterste van mens en dier. Dezelfde wortel is te onderscheiden in arab. *wark*, *warak*, *warik* = heup, bil, hebr. *járêk*. De hebr. afleiding

jarkátajim betekent achterste en ze wordt overgedragen op: binnenste van het huis, heilige der heiligen, de meest verwijderde en geheimzinnige plaats (hetzelfde dus als bij rug). Akkad. *arku* werd in *arki* tot adverbium en praepositie = achter. De akkadiërs gebruiken *warkáte* en *arkáte* voor wat „achter” ligt in de tijd en dat is bij hen niet het verleden, zoals we zouden verwachten, maar de toekomst, het onbekende, het geheimzinnige, het nog ongeziene, terwijl dat verleden wordt uitgedrukt door *pánáte*, een afleiding van *pánú* = gelaat. De akkadiërs staan dus met hun gezicht naar het gekende verleden en met hun rug of achterste naar de niet geziene toekomst, misschien is deze dubbel-metafoor een symptoom van een afwachtcende, passieve levenshouding, terwijl wij indogermanen al precies weten en uitstippelen wat er in de toekomst gaat gebeuren. Vergeten we echter niet dat de joden ook de profeten-zieners hebben voortgebracht.

Het adverbium *'áhór* = achter, en dit groeide uit (volgens Dhorme blijkbaar net andersom) tot het substantief *'aharé* = achterste van mens en dier en achtergedeelte van de tabernakel. Tenslotte: het achterdeel van een schip is *arkat elippi* (Dhorme 222 vv.).

De egyptenaren hadden een hiëroglief en die stelde voor en profil het achtereind van een leeuw met de staart naar boven, met de betekenis: achterste, zoals de kop van de leeuw vóórkant en vóór in de tijd aanduidt. Dat *ph* in de samenstelling *'imt phwī* = wat achter is geeft aan: opvolging, navolging. Het betekent verder: uiterste eind van de aarde, uiterste grens, eind zonder meer, zoals de kop van de leeuw „begin” is, en tenslotte: laatste plaats (niet in Erman-Grapow, zie Ebers 107, 121).

Als de basoeto *ho lema sebono sa selemo* = het gat van het jaar ploegen, dan ploegen ze op het eind van het jaar (en dat is te laat — Van Velsen). Bij de zoeloes wordt gat = *isinge* ook toegepast op de achterhoede van een leger (M. Hill).

Ad 4. Op die partes posteriores zetten wij ons neer en daar rusten we op bij dat zitten, waarover J. Wils een interessante studie schreef, de verschillende betekenisfacetten in den brede belichtend; de voorbeelden zijn bijna uitsluitend uit de nederlandse taalschat (Zitten. Onze Taaltuin I, 333 vv.).

Goldberger (l.c.) behandelt het euphemisme *cathedra*, dat een enkele maal wordt gebruikt voor achterste. Thöne geeft (99) bij *setl* de volgende betekenissen: zetel, troon, stelling, positie, „Aufenthaltssort”, het zitten, belegering, stuit. Natuurlijk staat dit woord in connectie met: zetel, *sella*, *sedere* enz.

De akkadiërs spraken bij een monument van het hoofd en van *išdā* = het fundament. Dit is een dualis en daarom ging het

oorspronkelijk over het fundament van de méns. Dhorme meent, dat dit het achterste is en dat *išda* slechts bij extensie de benen betekent. Het enkelvoud *išdu* = de basis van de gezéten mens en equivalent aan arab. *ist* = „fondement derrière” en van het hebr. *šét* = „fondement, fesse”. Bij een gebouw is *išdu* de basis, waar het de grond raakt. De romp van een schip is *išid elippi*, terwijl het achterdeel is *arkat elippi*, zoals we reeds zagen. De boom heeft een hoofd, een neus, en bovendien zijn *išdu* of *ildu*, d.i. zijn wortel. Hebr. *jesód* = fundament, grondslag komt daar ook uit voort. De rechtvaardige staat onwrikbaar, want hij heeft een „eeuwig fundament” (Prov. 10, 25). Zo bezitten de naties en gemeenschappen hun fundamente. De Wet van Hammoerabi spreekt van de fundamente van het volk, van de stad, van het koningschap. In 2 Sam. 22, 8 hebben ook de hemelen hun fundamente.

Het ideogram *ÚR* representeerde *išdu* plus *sûnu* en *utlu*. In zijn archaïsche vorm tekende dat ideogram precies het onderste gedeelte van het lichaam vanaf de heupen tot de voeten en het ideogram *arkatu* ontwikkelde zich hieruit, maar terwijl *išdu* het achterdeel van dit geheel aangaf, betekenden *sûnu* en *utlu* het voorste gedeelte, nl. de schoot. Om zijn welwillendheid t.o.v. zijn onderdanen aan te tonen, schrijft Hammoerabi: ik heb op mijn schoot (*ina utlira*) gehouden de lieden van Sumer en Akkad. Uit het voorgaande blijkt wel, hoe sterk anthropomorph de semieten dachten en denken (Dhorme 224 vv.).

N.B. Eigenlijk is het achterste als geheel wel een duidelijk onderscheiden lichaamsdeel, maar de bil apart genomen is niets anders als het bovenste stuk van de dij of schenkel of bovenschenkel en valt wat betreft zijn zijkant samen met de heup. Zo is het te begrijpen, dat we bij ags. *gup(e)* = heupbeen als verwanten aantreffen: mnd. *gope*, ohd. *goffe*, *guffe* = achterste, heup, on. *gumpr* en deens *gump* = achterste (Thöne 99).

Nederlands

Zeker een der sterkste momenten van het begrippencomplex dat behoort bij het nederlandse woord *billen* is het „slaan” op dat lichaamsdeel: een kind op de billen, voor de billen geven, pas op, of ik verkoop je een pak rammel op je blote billen, hij krijgt voor de billen (fig. berispt worden). Vermeldenswaard zijn de volgende uitdrukkingen: wie zijn billen brandt moet op de blaren zitten, dan zullen we eens zien wie de blankste billen heeft, zij heeft lood in de billen (hoogst zwangere), zijn goed door de billen jagen, met de billewagen gaan, rijden, bilnaad, bilgeboorte, bilstuk, — ook een schip bezit billen.

Een krachtwoord is *kont*: iemand in zijn kont kruipen, je kunt er wel mee op je kont naar Keulen rijden (bot mes), hij

heeft nog geen nagel om zijn kont te krabben, iemand bij kop en kont de deur uitgooien; ook het vrouwelijk schaamdeel en een vrouw worden wel daarmee betiteld: zotte, onnozele kont!

Een derde woord is *stuit*, afkomstig van het *stuitbeen* (tje); zijn *stuitje* stoten.

Reet is een zeer plat woord, dat duidt op het gespletene: je kunt me de reet likken, ik zal je voor je reet trappen.

Het woord *gat* hoort wel duidelijk bij het tweede punt van het schema. Het behoort tot een groter geheel van *gat*, *gaatje* = opening, zoals we sub 2 bespraken. Er is nogal het een en ander parallel met *billen*: iemand op zijn *gat* slaan, voor zijn *gat* krijgen, iemand wat voor zijn *gat* geven, iemand een schop onder zijn *gat* geven, op zijn *gat* vallen, zijn *gat* aan iets afvegen (diepste minachting), op zijn *gat* zitten, liggen (van bedrijven), geen hemd, broek aan zijn *gat* hebben, iemand het *gat* likken, *gatlikker*, achter iemand z'n *gat* lopen, iemand in zijn *gat* kruipen (de achtergrond van deze laatste uitdrukkingen is duidelijk), kus mijn *gat* (loop heen), iemand het *gat* toedraaien, ergens zijn *gat* goed ingedraaid hebben, met zijn *gat* in de boter vallen, hij is met zijn *gatje* in het water gevallen, *falderalderiere*, hij zal er zijn *gat* wel weten uit te draaien, iemand op zijn *gat* zetten (aan zijn grootspraak of aanmatiging een einde maken), geen zit in 't *gat* hebben, op zijn *gat*!, Jan *Gat* (sukkel), dat is me ook werk van Jan *Gat*, je kunt er wel met je *gat* op naar Keulen rijden, dat is bij zijn *gatje* af (op het kantje), zijn *gat* onder zijn armen nemen, pakken, iemand een *gatje* geven, hij heeft geen nagel om zijn *gat* te krabben, die zijn *gat* brandt, verbrandt, moet op de blaren zitten.

Het is een krachtdrukking voor het lijf in de volgende zegswijzen: hij zal zijn *gat* wel bergen, alles aan zijn *gat* hangen (veel geld voor kleren uitgeven), hij is maar kop en *gat* (heel klein), *babbelgat*. Dan is er nog het *gat* van een broek en ook het achterste gedeelte van een schip wordt door de zeelieden *gat* geheten.

Dit is wel het meest gewone woord voor het betrokken lichaamsdeel, enigszins gemeenzaam, maar niet plat, en al drukt het naar zijn letterlijke zin opening, uitgang uit, het bezit het meest uitgebreide betekenissencomplex, dat vrijwel alle nuances van het schema en de andere woorden in zich vertegenwoordigt.

Bij het tweede punt hoort *aars*, eigenlijk *aarsgat*, waarbij ik aanteken: de aap wil met een ieder gekken en toch kan hij zijn *aars* niet dekken. Zeer tekenend is de afleiding van *aars* „*aarzelen*”, naast een nu niet meer gebruikt „*aarzen*”, mnl. *eerselen*, vgl. fr. *reculer*; de oorspronkelijke betekenis is: gaan in de richting van de *aars*, achteruitgaan zonder zich om te keren (zie s.v. *aarzelen* Wdb. Ned. Taal).

Alle benamingen in verband met het derde punt, die tegelijk met die voor het vierde de meest euphemistische zijn voor dit precaire lichaamsdeel, sommen we op: achterste, achterwerk, achtersteven, achterkwartier, derrière, partes posteriores. Vermeld zij de uitdrukking: zijn achterste tegen de krib zetten (ook wel: zijn aars, gat, kont) — eigenlijk gezegd van paarden die niet uit de stal willen, en vandaar: zich stijfhoofdig tegen iets verzetten (Stoett nr. 48).

Tenslotte vermelden we: zitvlak, zitvlees: zitvlees hebben, d.i. geduld, geen zitvlees hebben, d.i. geen rust of geen uithoudingsvermogen voor een studieleven.

De vele benamingen bewijzen de belangstelling voor dit lichaamsdeel. Bijna elk woord heeft zijn eigen nevenzin en gevoelston. Ook al gaat men het zoeken in niet-nederlandse woorden, alle benamingen zijn taboe in society-verkeer, maar het ene woord is meer onaangenaam als het andere en de ene benaming leent zich meer voor krachtexpressie als de andere.

Bare'e

Voor bil gebruikt men het woord *bengo*, dat in een der dialecten rug betekent. *Bengo nggoema* = bil van de schede van het zwaard, d.i. het onderste sluitstuk ervan.

Tanta'i = plaats van de *ta'i*, aars, d.i. de bil, het aarsgat, poeper. *Tanta'i baso*, *bingka* is de bodem van manden, *tanta'i ngkoera* is de bodem van een pot. *Mokale tanta'i* = zijn achterste heeft wortel geschoten, d.i. hij komt niet tot opstaan, is lui.

Bij de west-toradja's kent men *palo* voor bil, zie *koë mpalo* = steel van de bil, d.i. endeldarm, *tangko mpalo* = vasthouder van de bil, d.i. de bilspieren (deze samenstellingen kennen de oost-toradja's wel).

Tenslotte betekent *peko* zowel heup als bil en ook dat wordt overgedragen op onderste stuk van een mand, bodem van een ketel. *Mopeko* is een wisselvorm voor *madaa* = menstrueren.

We bemerken niets van: bol, rond, opgezwollen, week, het gespletene, zitvlak, achter en de bil als erotisch centrum.

Marindinees

Het voornaamste woord is blijkbaar *panga*. Een bepaalde functionering daarvan wordt aangegeven door de zegswijze: *panga komb warin* = zijn achterste maakt geluid, d.i. hij laat een wind.

Dit *panga* is volgens Geurtjens afhankelijk van *pangad* = opengaan, openbarsten, open maken, uitbreken van een zweer, zich openen van wonden.

Tépo betekent: stuit, stuitbeen, achterstuk van schildpad, dat onder het schild uitsteekt, en ook knobbel in het algemeen.

Tépo-ti is iemand met een opvallend stuitbeen en tegelijk dient het als uitroep van blijde verrassing en uitgelatenheid, dikwijls duidend op paederastie, zodat *tépo-anem* = stuit-man als paederast moet vertaald worden. Figuurlijk betekent het 't zwirrelhout, dat bij het sósomfeest al zoemend en brommend werd rondgezwaaid, terwijl de vrouwen en kinderen zich moesten schuilhouden en de mannen samen met de *déma Sósom* de jongens onder hun bescherming naar het bos meenamen en hen op grote schaal misbruikten. Dit *tépo* zit ook in *tépod* = hiel in de zin van voet-achterste.

De marindinezen schijnen dus bij dit lichaamsdeel niet te denken aan iets weeks, klomp, iets gespletens (wel betekent *pangad* openbarsten enz.), achterdeel, zitvlak en nauwelijks aan gat, opening.

22. GENITALIA

MANN. GENITALIA

1. penis ← De penis wordt benoemd met vele namen, die hem aanduiden als het mannelijke, het gespannene, een wapen, spijker, doorn, stengel, stok, buis, grendel, hefboom, worm, enz.; als mannelijk dier, vooral vogeltjesnamen.
3. ← het geheel van de mann. genitalia wordt benoemd met namen voor werktuigen, scheppen, maken, het mannelijke, geboorte (= aard, natuur); de namen voor kruizemunt en peterselie staan ermee in verband; een zeer uitgebreid complex beantwoordt aan een aantal onomatopeïsche wortels (→ vogeltje, kindje enz.)
2. *bursa testicularis* ↗ kracht, moed, gespierd, sterk, man, kroost, namen van mann. dieren, plant
↖ benoemd vanuit namen met uitbeeldende inhoud

VROUWEL. GENITALIA

1. *vagina* ← wordt benoemd vanuit namen met uitbeeldende inhoud
2. *uterus* ← wordt benoemd vanuit namen met uitbeeldende inhoud

N.B. 1. Schaamte, taboe

N.B. 2. Scheldwoorden, krachtwoorden.

In het tijdschrift *Imago* (Zt. f. Anwendung der Psychoanalyse auf die Geisteswissenschaften, I. Jrg. 1912, 405-453) schreef H. Sperber een artikel: *Über den sexuellen Ursprung der Sprache*, waarin hij als zijn mening geeft, dat, als er bij een betekenissen-geheel iets sexueels in het geding komt, „die sexuelle Bedingung als Ausgangspunkt oder zumindest als wichtiger Knotenpunkt” moet beschouwd worden. Al zijn wij kritisch gestemd ten aan-

zien van deze mening uit psychoanalytische hoek en bekijken we de zaak wat kalmer, toch zijn we overtuigd van de belangrijke rol van het sexuele in leven en dus taal der mensen, en ofschoon wij de schroom van vele schrijvers in dezen begrijpen zullen wij er niet het zwijgen toe doen om wille van de wetenschap.

De mannelijke genitalia

Ad 1. Goldberger (42 vv.) maakt onderscheid tussen de penis erectus en de penis in rust. Voor eerstgenoemde bestaan in het volkslatijn en de romaanse talen zeer veel beeldende uitdrukkingen. Hij bespreekt de volgende vulgairlatijnse woorden en soms hun romaanse afleidingen: *vectis* = eigenlijk: hevel, hefboom; *masculus* werd in het roomeens tot: grendel, hengel, doorn, die in het oog van een naald of schaar grijpt, manneke, penis, waar tegenover *femina* (*femmina*) schroefgat, moeder enz. betekent. (We behoeven er niet over te wisten wat hier het attractie-centrum is). Verdere beelden zijn: *palus*, *columna*, *arcus*, *telum*, *hasta*, *gaesum* (soort werpspies), *cuspis*, *furcifera*, *sica* (dolk), *sicula*, *aries* (stormram), *rutabulum* (pook), *sceptrum*. Het begrip wordt ook met de volgende lichaamsdelen aangeduid: *brachium*, *nasus*, *gurgulio*, *cauda*. De connectie met een steel of schacht blijkt uit de volgende woorden: *ramus*, *caulis*, *scapus*, *habus*. Ook het lat. *verpa* = roede en *vomer* = ploegschaar werden tot penis. J. Pokorny brengt het o.i. *bot* = penis in verband met idg. **gwozd* (*h*)*o* vgl. obg. *gvozdj* = spijker (Zc. Ph. 16, (1927), 405).

Thöne brengt heel veel woorden aan uit het angelsaksisch. We vinden (pag. 50) *gādinca* = penis, vergelijk *gād* = angel en vergelijk het ne. *prick* = angel en penis, *gādinca* betekent dus: de kleine angel. Een ander woord is *pintel* = penis, vergelijk ne. *pintle* = kleine stift of pin, fr. *pint* betekent ook penis, mndd. *pīt* is ook penis en vermoedelijk ook ags. *pin*, waarvan *pintel* een deminutief is (90). Hiermee staat ned. *pin* in verband, dat hier en daar in Brabant ook het mannelijk lid aanduidt (Wdb. Ned. Taal, s.v. 1869). Een woord voor penis is ags. *tēors*. Hiermee dient vergeleken ne. dial. *tarse*, ohd. *zers*, mnd. *ters*, ned. *teers*, *taarts* = penis. Misschien hoort erbij on. *tjasna* = soort spijker, en de idg. wortel **der* = splijten. Vergelijk ook gr. *δρῖλος* = regenworm en penis en bedenk, dat ook *Büchsenwurm* penis betekent en lat. *curculio* korenworm en penis (107). Het Wdb. Ned. Taal vertelt bij taarts, teerts, dat ze van onbekende oorsprong zijn; het zijn grote houten kegelvormige priemen met een punt die dienen om zware touw-strengen open te steken en te splitsen. Franck-Van Wijk zegt dat de oorsprong onbekend

is en dat het woord nog niet bij Kil. wordt gevonden. Van Haeringen vermeldt dat taarts, teer(t)s wel hetzelfde woord zal zijn (met hypercorrecte ts) als Kil. *teers* „mannelijk lid”. Dan geeft hij dezelfde varianten als hierboven, en besluit tenslotte met: „Deze germ. woorden.... worden bij gebrek aan betere etymologie herleid op een idg. *der-s-, *dor-s-, een verlenging van de basis van 1 teren (waar Franck-Van Wijk allerlei woorden bijzetten die betekenen: scheuren, vernielen, splijten). Ags. *waepen* betekent wapen en penis (116). Ags. *hnoc* = penis en vergelijk hiermee ags. *hnocc* = haak, ne. *nock* = inkeping, ned. *nok* = spits van het dak, noors-dial. *nykkja* = naar voren springen, krommen (66). Volgens Franck-Van Wijk moeten we bij deze woorden uitgaan van een basis, die betekent: krom zijn, buigen (zie s.v. *nok*).

T.W. Arnoldson (Parts of the Body in older Germanic and Scandinavian, Diss. Un. of Chicago 1915, p.165) verschaft zeer vele voorbeelden: on.*knifr* = mes, *sverd* = zwaard of *nyrna sverd* = testikelzwaard, mhd. *meizel* = lancet, *manstap* = manstok, *wünsch-stap* (wünschel is deminutief van *wunsch* = wens, vermogen, ideaal), *wünschel-ruote* (roede), *visier-ruote*, *wazzer-stecke*, *wazzer-stange*, ohd. *zein* = roede, twijg, enz.

Het ags. *ēowend* = penis (Thöne 42) staat in verband met *eowian* = wijzen en vandaar vinger, vergelijk hiermee het mhd. *der eilfte finger* voor penis.

Met gr. φαλλός vergelijkte men ned. bil en bul = stier. Boisacq geeft het in de vorm Φαλλήν als een epitheton van Bacchus en wijst op het hess. *bille* = penis en verschillende woorden in de germ. talen *bulle*, *bulluc*, *bole*, die stier betekenen. Het staat ook in verband met φλέω, φλύω, φάλαγξ, door een gemeenschappelijke basis **bhel(e)*- die „doen opzwellen” als grondbetekenis heeft. Walde verbindt met penis ohd. *fasel* = foetus, proles, dat in allerlei samenstellingen wordt gebruikt om hengst, beer (mannelijk varken), stier aan te duiden. Bij *penis* hoort gr. πέος, oi. *pása-h*. Of russ. *pizda* = vrouwelijke schaamte tot hetzelfde complex behoort, weet hij niet zeker en hij is blijkbaar onbekend met *peseric*, *pezal*, *pizzle* = penis als gespannen spier, zoals wij bij spier ad 3 behandelen.

Het mannelijke, het echtgenoot zijn en alles wat samenhangt met het seksuele wordt met de zeer bekende phallus-hiëroglief gedetermineerd.

Bij het complex van negertalen dat gecentreerd is in de wortel voor penis horen allerlei woorden: *aburu*, *molo*, *boro*, *eba*, *abalo*, die „man” betekenen en „mannelijk dier”, terwijl *wu* = echtgenoot (Homburger 100).

Bij de kariben is het woord voor penis *èmara* en ook de pijlpunt wordt vaak *èmara* genoemd (Ahlbrinck 136).

Meestal trekken de geslachtsdelen andere zaken naar zich toe, terwijl ze een enkele maal ook uitstralen.

Volgens Brandstetter (70) moeten we in het kawi *tjarat* = penis dat eigenlijk buis, pijp betekent, een euphemisme zien.

In R.H. Mathews' A Chinese-English Dictionary zijn de volgende omschrijvingen te vinden: *yü⁴ hsing²* = jade-stengel, *yin³ hsing²* = verborgen stengel (413), *yang² wu⁴* = het mannelijke ding, *yang² hsing²* = mannelijke stengel, *yang² tao¹* = mannelijke weg (1087), *hsiao³ pien⁴* = klein gemak (385).

Goldberger geeft nog enige uitdrukkingen voor de penis languidus (56): *colyphium* (grieks) = het vette vlees bij de heupbeenderen van varkens; *lorus in aqua* = waslap; *membra pensilia, virile*.

Arnoldson (o.c. p. 168) behandelt dit ook apart en verschaft de volgende voorbeelden: zw. dial. *dingli-dang*, (*dingla* = loshangen en heen en weer slingeren), mhd. *gimpel-gempel* (*gempel* = scherts, spel, *gampeln* = springen, dansen), ook nog mhd. *gümpel* = vogel, (van dezelfde wortel *gampeln* = springen), mhd. *swanz* = staart en penis, bornholm *snorrevip* (op en neer balanceren), dial. zw. *runt gubbe* = onzeker rondlopende of rondlummelende of vagebonderende „ouwe kerel”, mhd. *zagal, zeil, zail* = staart + penis. Kr. Bulat (Beiträge zur slavischen Bedeutungslehre, Kap. VII Mensch und Tierkörper, Archiv f. slav. Philologie, 37 Bd. 1920, pag. 460 vv.) geeft de volgende omschrijvingen voor penis: pools *koziotek* = jonge bok, tsjechisch *kohout, kokot* = haan, pools *kurek* = kleine haan, russ. *kuropatka* = patrijs; en uit de kindertaal: *ptië* = vogeltje, sl. (slowaaks?) *tiček* = vogeltje, tsjechisch *ptacek* en pools *ptak* = vogeltje, russ. *solowej* = nachtegaal. Vergelijk hiermee de latijnse benamingen: *turtur, turturilla, struthus, capo*, die in nr. 3 ter sprake zullen komen.

Ad 2. Goldberger (56) wijst erop, dat de *colei* symbolen zijn van kracht en moed, en dat van de andere kant *coleo* ook betekent: bangerik, ontmande, maar dan als affectief scheldwoord in de zin van: jij bent een kerel! E. Maas behandelt zeer uitgebreid de verschillende uitdrukkingen voor de ontmande in het grieks en latijn: εὐνοῦχος, σπαδός, ἀρεσπῶγων enz. (Eunuchus und Verwandtes, Rheinisches Museum für Philologie, 74 (1925) 432-470). Wij gaan er niet op in.

Het gr. ὄρχις betekent behalve teelbal ook plant met bolvormige wortels en Schrader (636) brengt er lit. *ẽr̥zilas* = hengst mee in verband. Thöne (26) leidt het ags. *bēalluc* af van de germ. wortel **bel* = zwellen, rond zijn, te herleiden op idg. **bhel* = doen zwellen, opblazen, vgl. lat. *foliis* = lederen zak, blaasbalg; hij haalt bij deze wortels de woorden bul = stier,

bal, bol, balzak en φαλλός. Het ags. *codd* (36) betekent: peul, schil, buidel, zak „*Balg*”, balzak.

Het karaïbenwoord voor teelbal is *mu-ru* en dat betekent evenzeer zoon, terwijl *mu-nu* = knol van een plant (Ahlbrinck 305). Bij het negercomplex voor de testikels vinden we woorden als *zala*, *wolo* = verwekken, kroost, *gillid*, *ngeli* = penis, *kengali*, *mugul*, *agilu* = mannetje, man, *gorzo* = groot, sterk, gespierd (Homburger 101).

Bij de chinezen vonden we het volgende ter aanduiding der testikels: *kao*¹ *tau*¹ = excellente pil (Mathews 492), *huan*³ = ei, *huan*³ *tai*⁴ = eierzak, d.i. scrotum, *shên*⁴ betekent zowel nieren als testikels: *nei*⁴ *shên*⁴ = binnen-nieren zijn dan onze „nieren” en *wei*⁴ *shên*⁴ = buiten-nieren zijn dan de testikels (795).

Bekend worden geacht de benamingen: *bursa*, *vas*, *testiculi*, *scrotum*.

Ad 3. In het voorafgaande gaven we de woorden, die duidelijk op de onderscheiden geslachtsdelen sloegen, nu geven we de meer vage uitdrukkingen, die meestal de geslachtsdelen als geheel betreffen, maar toch op de eerste plaats de mannelijke.

De haargroei in de schaamstreek was aanleiding tot vergelijking met de kruizemunt en peterselie. Daarover schreven: Zauner (521), Goldberger (45), L. Spitzer (Zu lat. *mentula* „Minze” — „Männl. Scham”, Glotta, 12, 105 en 283; 16, 138), H. Kerényi (Zu lat. *mentula*, Glotta, 20, 186). Meillet ziet geen noodzakelijk verband met *menta* en verwijst naar Vendryès (M.S.L. XXI, 39). Een bepaald soort mentakruid, dat krullend en kroezend opgroeit, vandaar kroeze- of kruisemunt, en de krullende soort peterselie werden gebruikt om de genitaliën aan te geven. Het it. *prezzemolo* betekent tegelijk peterselie en vrouwelijk schaamdeel en hetzelfde treffen we aan bij het zuidfr. *juvert*. *Flouquet de persil* is tegelijk peterseliebouquet + mann. genitaliën, en *mato* = „*touffe*” + vrouwl. genitaliën.

Het is opmerkelijk, dat dit overal in Europa is te vinden, zowel in de romaanse talen, als bij de germaanse volkeren en op de Balkan. De sterke geur van de kruiden geeft zwangerschap aan. Peterselie wordt tegen haaruitval gebruikt en als aphrodisiacum, vgl. o.a. het duitse kindervers: *Petersilie, Suppenkraut, ist in unsrem Garten, unsere Anna ist die Braut, braucht nicht lange warten*. Reeds van oudsher werden er aan deze kruiden opdrogende steriliserende krachten toegeschreven, en merkwaardigerwijze bereidt de moderne medicinale wetenschap er preparaten uit met hetzelfde perverse doel.

Goldberger (46) verschaft enige namen voor het mannelijk lid die ontleend zijn aan de dierenwereld. Men duidt het aan met de namen voor enige klein vogels, die bekend zijn voor hun

liefdesspel en deze benamingen hebben dan ook gewoonlijk obscene of in ieder geval zeer intieme betekenis. Het zijn: *turtur*, *turturilla*, *strutheus* (= *mus* uit het grieks, zie de gedachten van Catullus), *capo* = jonge haan, jonge borst.

Vervolgens behandelt hij in een bladzijde of tien een aantal onomatopeïsche woordbases omtrent het sexuele en daarmee dalen we af en dringen we door in de krochten van het contactgebied tussen de materie, het vlees en de geest.

Het affectieve Lallwort *ti-ti* is een vogelgeluid en *titus* = dan ook vogel, vogelroep, maar tegelijk is het een begeleidingsgeluid bij een zinnelijke aanraking, bij kietelen enz. en vandaar — en we moeten hierbij de drukke vogelvrijertjes niet vergeten — werd het tot *titus*, *titulus* in de zin van geslachtsdelen, klein, kietelen, kietelplek, okselholte (*titillus*, ?*tittex*) en moederborst, tepel (*titta*). Ook bij de borst brengen wij dit ter sprake.

Een tweede onomatopeïsche woordbasis is *tu-tu*, die veel lijkt op *ti-ti*. *Tutullus* = muts, wollen haardracht, maar vooral toch wel vrouwelijk schaamdeel.

Er zijn heel wat Lallwörter, die vogeltje, jong, kleintje, meisje, knaap, genitalia in één geheel samenvatten. Hij bespreekt een *pi*-complex, een *pis*-, *pit*-complex en de woordbasis *pikk*-, die steunt op het pikken, openhakken, steken met de snavel, vergelijk *picus* = specht en allerlei vleinamen als „kleintje”. *Put*- is wederom zo'n woordbasis en lat. *putus* betekent: knaap, jochie, — vleinaam in het algemeen —, vogeltje, meisje, ook: hoer, penis (vgl. mnl. *pute* = lichtekooi, verdorven, *putenkint*, *puterie*, *putertiere* = verdorven, nndl. poet); *pusus* = knaap; *pusio* = schandjongen; *pusillus* = klein. Tenslotte *pupp*-. *Pupa*, *pupus* = meisje, knaap, met sterke affectieve nevenbetekenis, it. *poppa* = moederborst, *poppare* = zuigen, roem. *pupà* = zoenen, *pup* = kus.

Na al deze Lallwörter-ingewikkeldheden wijzen we even op het gr. $\mu\eta\delta\epsilon\alpha$, dat geslachtsdelen betekent en waarbij kan gedacht worden aan $\mu\alpha\delta\acute{\alpha}\nu$ = vochtig zijn, (volgens Boisacq onzeker), om daarna enige belangrijke angelsaksische woorden voor de geslachtsdelen te bespreken. Ags. *getāwa* = genitaliën en we dienen hiermee te vergelijken ohd. *gizāwa* = gereedschap, mnl. touwe of ghe-touwe = weefgetouw, ags. *tawian* = bereiden, got. *taujan*, ags. *tōl* = werktuig, on. *tōl* = werktuig en geslachtsdeel. Met de geslachtsdelen wordt iets gedaan, er wordt mee bewerkt, iets tot stand gebracht, het is een machtig instrument. Ook *gewēald* = macht betekent lies en genitaliën (Thöne 53). *Scēap* = genitaliën (95) en daarbij moet gedacht worden aan ne. *shape* = gestalte, ags. *gescēap* = schepping, got. *gaskapjan* = scheppen enz. *Wērlīcan* = mannelijke genitaliën uit: *wēr* = man (118).

Dan is daar nog het gen-complex. De vertegenwoordigers in het angelsaksisch zijn *cennendlican* = genitaliën uit: *cennan* = telen, voortbrengen en *gecynd* = geboorte, aard, natuur. Hierbij dient ter sprake gebracht de germ. basis **kun, ken, kan* en de idg. **gen*, zie: *genus, gignere, gens*, γένος, lit. *gentis* = verwant, oi. **jan, janas* (Thöne 33, 51). Natuurlijk staat dit alles in verband met de geslachtsdelen, maar met publicaties van Meringer en Güntert willen wij het liever behandelen bij de knie, omdat we geloven, dat het daar toch meer gecentreerd ligt.

De vrouwelijke genitalia

Ad 1. Volgens Walde en Boisacq horen bij elkaar *cunnus*, κύσθος en κύσος; de grondbetekenis is gat, holte, welving, vergelijk het gr. κύτταρος enz. = holte, welving, anus en lat. *culus* = aarsgat, dat op sommige plaatsen ook voor het vrouwelijk schaamdeel wordt gebezigd. Door deze grondbetekenis worden bovenstaande woorden, die op de allereerste plaats het vrouwelijk schaamdeel betekenen ook gebruikt om het aarsgat aan te duiden. F. Persson zet dit κύσθος in een zeer uitgebreid etymologisch geheel. We willen dat hier wel signaleren, maar gaan er verder niet op in (Beiträge zur indogermanischen Wortforschung, skifter utgifna of Kungl. Human. Vetenskaps-Samf. Uppsala Bd. 10, 1912, 45, p. 181 vv., D. Haus und Verwandtes). In het egyptisch dient het woord voor de vrouwelijke schaamte, dat eigenlijk baarmoeder aanduidt, eveneens om het achterste aan te geven; we komen daar nog op terug.

Goldberger (57) verschaft ons een groot aantal beelden vooral uit klassieke schrijvers die de vagina aanduiden als een spleet, sloot, gracht: *fossa* (ook een obsceen woord bij paederastie), *fovea, scrobis vaginalis, rima, sulcus, specus, hiatus, faux, barathrum*, = en als buis, pijp, goot: *tubus, tubulus, vagina*. De andere beelden die hij bespreekt behandel ik liever onder ad 2.

Zauner (521) merkt bij *cunnus* op, dat het evenals *coleus* veel vaster is doorgegeven als de termen voor penis. We wijzen op het typisch angelsaksische woord *maegd -blaed* = *pudendum muliebre* en lett. maagdenblad (Thöne 82). Het *mentula*-geheel hebben we al besproken. We herinneren nog even aan *femmina* = schroefgat; ook ndl. (schroef)moer is samengetrokken uit moeder.

Arnoldson (o.c. 173) geeft zeer veel voorbeelden uit het scandinavisch en oud- of middel-hoogduits: deens-dial. *flire, flirre* = barst, en wordt ook gebruikt voor vrouwelijk schaamdeel; mhd. *klobe* = gespleten stuk hout, mhd. *schranze* = reet, zw. dial. *skripa* = barst, evenals *skura* = scheur; al deze woorden dienen eveneens om het vrouwelijk schaamdeel aan te geven. Hetzelfde geldt voor: dial. zw. *sprung* = barst, sprong, zw. dial. *rista* (vgl.

on-rista = snijden), zw. dial. *gassmu* = opening in kleeid, deens *moderskede* (schede voor de baarmoeder).

De chinezen spreken van: *ch'an³ mên²* of *ch'an³ hu⁴* = poort van de voortbrenging (Mathews 17), *nü³ yin³* = vrouwelijke verborgenheid (604), *yin³ mên²* = verborgen poort (413). Een gewoon, niet bloemrijk woord is *pi¹* (702).

Ad 2. Volgens Walde is de grondbetekenis van *vulva* omhulling, omwikkeling. De Duitsers bezitten voor de baarmoeder het beeldende woord *Eihaut*. De Batakken noemen de baarmoeder *pañarumbiyan* uit: *rumbi* = kist; ook bij contactwoorden van *cunnus* en *κόσθος* treffen we woorden aan, die kistje betekenen (Brandstetter 70).

Het eg. *hm.t* = het vrouwelijke schaamdeel en het geeft ook aan echtgenote, baarmoeder. De hiëroglief voor *hm.t* stelt een poel voor en het zal wel op de eerste plaats moeten worden opgevat als een receptaculum, een ontvangbekken, zoals de meren en tempelvijvers in Egypte, waarin na het terugtrekken van de overstroming het vruchtbare slijkwater achterblijft (Ebers 112 of 122).

Goldberger (57 vv.) verschaft de volgende beelden die volgens mij vooral horen bij de baarmoeder. Het vrouwelijk schaamdeel wordt gezien als een zak, korf: *bulga* (moederlijf, uterus), *perula*, *folliculus*, — als een vlakte die men bewerkt: *sulcus* (poëtisch), *eugium* (uit het gr.), *saltus*, *hortus* (vergelijk het Hooglied), *ara* (dit is een zeer belangrijk aspect en het ideeëngeheel ervan leefde sterk onder de moederrechtelijke cultuur, in het diepzinnige boek van Timmermans „Boerenpsalm” kan men er nog menig element van ontdekken), — en tenslotte als zeug, voor. Een grof woord om de vrouw in betrekking tot het geslachtelijke aan te duiden is *porcus* = zeug. De zeug is het symbool voor de smerigste sexualiteit en tegelijk de rijkste vruchtbaarheid; de zeugbenaming slaat op de eerste plaats op de baarmoeder. Nu wordt ook het woord *porca* gebruikt. *Porca* betekent: voor, groef. Het zou berusten op de wortel **perk-* = snijden, doorboren (door Walde betwijfeld). Oorspronkelijk waren *porcus* en *porca* homoniemen, maar de toepassing van allebei op het vrouwelijk schaamdeel heeft ze met elkaar in contact gebracht. Interessant is dat span. *puerca*, port. *porca* „schroef” betekent en we herinneren aan het reeds eerder genoemde *femmina* = schroefgat. Ook de spiraal is een ver verbreid symbool voor de vrouwelijke genitaliën.

Slowaaks *kurica* en ruth. *kurka* betekenen allebei hen en vandaar baarmoeder (Bulat o.c.).

Het Chinese woord voor baarmoeder is *pao¹* (Mathews 683). De radicaal van het karakter duidt „vlees” aan en in dit geval

determineert die radicaal het phonetisch element *pao* = bundel, zodat men *pao* het beste kan vertalen als „bundeltje in het vlees”.

Schaamte, taboe

In het voorafgaande hebben wij heel veel vierkant en duidelijk uitgesproken, maar we weten: in deze materie wordt er in de gewone conversatie en evenzeer in vele wetenschappelijke geschriften een te begrijpen schroom betracht. Daarop wijzen al de termen „*pudenda*”, „schaamdelen”. Men werkt vaak met euphemismen en er is veel taboe. Men schaamt zich ervoor deze zaken ronduit te zeggen en zoekt allerlei omschrijvingen en minder duidelijke versluieringen.

Brandstetter (70) levert belangrijk materiaal uit de maleis-polynesische wereld. Boeg. *katoewan* = het menselijke of de menselijkheid, uit: *tau* = mens; bat. *inabitan* = het te bekledene, uit: *abit* = kleden; madag. *filahiana* = de mannelijkheid, uit: *lahi* = man. Ook de reeds vermelde *tjarat* = buis, pijp = penis en *pañarumbiyan* = kist = baarmoeder rekent hij onder de euphemismen. Als ze tegen kinderen praten, noemen de *batakkers* de penis *tultul* = twijg en als er in Madagascar vrouwen bij zijn, noemen ze hem *foitra* = navel. Vaak worden de eigenlijke woorden opzettelijk verdraaid, als bat. *dildil* = clitoris, *tereñ* = testikel, *bolosbolos* = schaamharen voor het gewone *diladila*, *renteñ*, *bolobolo*. Gedurende zeetochten en op jacht gebruiken de *togianen* niet het gewone woord voor penis *kedje*, maar *pañkarasi* = lett. wat slecht maakt. Dit is een der weinige gevallen, waar gezinspeeld wordt op de geslachtsdelen voor zover ze oorzaak zijn van veel immoraliteit. Het ags. *scčamu* (Thöne 94) is de vertegenwoordiger van een algemeen germaanse basis; het betekent: schaamstreek, genitaliën, schaamtegevoel, bescheidenheid, ongenade. De grondbetekenis van schaamte is wel „bedekken”, bedekken van de plaatsen der schande; altijd is het begrip schande met dat van schaamte verbonden en Boisacq bespreekt het tsjech. *pesky*, dat samenhangt met penis en gr. *πέος*, en: schandelijk, onkuis betekent. Dhorme (1922, 232 v.) behandelt het bekend euphemisme voor de schaamdelen „voeten” zie o.a. Is. 7, 20 „Op die dag zal de Heer afscheren (v. d. koning van Assur) het hoofdhaar en het haar van de „voeten’...”. Zo wordt de urine ook „water van de voeten” geheten, in het akkad. *mê puridi* = water der benen. Blijkbaar werd het mannelijk lid *birku* = knie genoemd en werden daarenboven allerlei omschrijvingen gebezigd als: naaktheid, schaamte, schande, pudenda, vlees (*bášár*). Meillet in zijn welbekend artikel over de betekenisverandering (Ling. histor. et Ling. gén. Paris 1927, 245-246) haalt als voorbeeld aan het dial. serv. *kurjak* dat „os” betekent en door de vrouwen wordt vermeden, omdat het tegelijk de penis

aanduidt. J. Weisweiler (Beiträge zur Bedeutungsentwicklung germanischer Wörter für sittliche Begriffe I, II, I. F. 41, 1923, 13-77 en 304-368) behandelt onder III (p. 46 vv.) het germ. **wamma*, dat tot grondbetekenis heeft misvorming, ontsiering, op de eerste plaats van lichamelijke aard, zodat *ungewemmed* gezegd wordt van het onbedorven (*unverwesten*) Lichaam van Christus en de heiligen, terwijl het ook de maagdelijkheid aangeeft. Vandaar betekent *wamma* ook vaak: schennis, verkrachting, echtbreuk, ontsiering der kleren, vuil, vlekken, schande, blaam, en zo ook: zonde, ondeugd.

Tengevolge van schaamtegevoel en taboe is het blijkbaar ook moeilijk voor een taalonderzoeker om bij vreemde volkeren veel te weten te komen omtrent de schaamdelen. In het zeer uitgebreide woordenboek van Laman is er betrekkelijk weinig over te vinden. Opmerkelijk zijn de vele, vooral gewestelijke woorden voor clitoris. Het algemeen geldende *mbeele* (526) betekent op de eerste plaats „mes”. Het woord *fumu* (166) voor de vrouwelijke geslachtsdelen is een afleiding van *funa* = zich vermenigvuldigen. *Nzini* (829) treffen we aan in het scheldwoord: *nzini angw'aku* = geslachtsdelen van je moeder! (de moeder is zeer geëerd bij de bakongo).

Butamu (84) betekent onderbuik, venusheuvel, lies, geslachtsdelen. Reeds bespraken we *ndia* (667), dat eigenlijk ingewanden aanduidt en vandaar baarmoeder en „van één baarmoeder zijn” = 1e graad verwantschap. *Nziba* (827) is een afleiding van *zibawa* = gesloten zijn en geeft aan een te enge vagina. *Buta* (86) is wel een der voornaamste bewoordingen voor penis. Een andere is *bu yakala* (86) = het mannelijke. Een derde is *mvia* (634). *Kata* duidt aan de testiculi en het scrotum, evenals *mba mbangu* (520), terwijl *buboola* de besneden penis weergeeft (zij passen de besnijdenis toe). Het dialectische *kiima* = penis betekent eigenlijk: „wat men niet wil noemen” (247).

Een algemeen keurig woord is *kimpene* (257), dat eigenlijk „naaktheid” aangeeft en vandaar geslachtsdelen. *Nkumi* (735) betekent eigenlijk rand, kant en vandaar schaamlip.

Mijn zegsman voor het sesoeto deelt eveneens mee, dat sexuele woorden en uitdrukkingen taboe zijn. Ze worden in het geheim onderricht bij de besnijdenis. De geslachtsdelen worden genoemd de *litho tsa sephiri* = de geheime ledematen. De uterus heet *popelo* van *ho bopa* = hoetsen, vormen, scheppen, de vagina *tsoala* van *ho tsoala* = baren (Van Velsen).

Scheldwoorden, krachtwoorden

Practisch alle woorden die wij uit Goldberger weergaven kunnen gerekend worden tot de affectieve krachtdrukkingen,

vooral die de vrouwelijke genitaliën met zo iets fraais als „zeug” henoemen. Speciaal te vernoemen zijn de meretrix-termen (pag. 62); span. *ramera*, uit: *ramus* = penis; *lupa* vgl. *lupanar*, eigenlijk wolvin; *scortum*, we bespreken dit ook bij huid; Goldberger houdt, dat er op de eerste plaats bedoeld wordt de enigszins loszittende, weke huid van het onderlijf die de coitus ondergaat; *lodix* = beddedek; *cunnus* ook en *porcus*; *matella* = nachtspiegel; *colocyntha* heeft dezelfde betekenis en *scropta* staat daarmee in verband, waarschijnlijk betekent het uitwerpsel; tenslotte natuurlijk ook de gewone woorden als *fornix*. In de romaanse talen leven nog een aantal termen als *troia*, *gorre*, *verra*, *verrinie*, *fotz*, die alle varken, zeug, jonge moederzeug beteken. Uit het volksparijs zijn aan te halen: *dépotoir* = nachtspiegel, *chaudière* = ketel, *fumier* = mesthoop, *ordure* = vuiligheid, *gadoue* = faecaliën.

Obscene krachtwoorden voor penis zijn volgens Goldberger (64) *tensus*, *tensura*, *tensio*, *tentus*, *tenta*, *tentigo*: zeker is wel, dat het sexuele hier het werkwoord *tendere* = spannen naar zich toe heeft getrokken: aan freudistische interpretatie behoeft men niet overmatig toe te geven. We herinneren nog aan het gebruik van *coleo* als scheldwoord voor bangerik, ontmande, over een nevenvorm *cullio* schreef W. Meyer-Lübke in R.L.M. 77, 1928, 336). Een grove uitdrukking is het mkb. *djaga* = handelswaar voor geslachtsdelen. Het mal. *lapat* = penis is daar grof, terwijl het soend. *pělat*, dat tot dezelfde basis behoort, hoffelijk klinkt. Brandstetter (70) vindt het niet duidelijk, waarom mkb. *bidji* = korrel en soend. *tělur* = ei voor testikel vulgaire uitdrukkingen zijn.

N.B. De studies omtrent het latijn in het voorafgaande leken ons ruim voldoende, zodat we niet ingaan op het Glossarium Eroticum linguae latinae (Parijs 1826) en het Glossarium Eroticum van G. Vorberg (Stuttgart 1928).

Nederlands

Bij de man spreken wij van teelbal, zaadbal, balzak, ballen: ik weet er geen bal van, hij weet er de ballen van. Een krachtwoord is kloten: dat veeg ik aan mijn kloten, naar de kloten zijn (verloren, kapot), klootzak, een kloot van een vent, lig niet te kloten, kloterij, klootjesvolk.

Voor de penis bestaan er de volgende woorden: roede, piel, pieleman, piemel: volgens Franck-Van Wijk is piemel een afleiding van piel en dat is pijn volgens de dial. uitspraak van oude i als monophthong. De volgende uitdrukkingen zijn ver-

meldenswaard: de piel zijn of piellul zijn, d.i. in een onaangename situatie verkeren (piel betekent ook jonge eend), pielepoten = (gewestelijk) dekken, bevruchten, beslapen (een pielepoot is een ooievaar), een leuke piemel = een leuke vent, piemelen (kindertaal) = urineren, om iets piemelen = zeuren, piemelaar. Kul betekent tegelijk teelbal en roede, vgl. lat. *culus*: flauwe kul, zatte kul, lig niet te kullen, kulkoek, kullebroer (fopper), ook „kul” zonder meer duidt aan: flauwe vent, sul. Lul, lulletje: een lamlul, lulbroer, lulhannes, lulleman, nou lulde toch!, lullepraat, 'n lulbaas, luller, lulmeier, lullificatie — typisch is deze hele sfeer van kletsen, J. Friedrich behandelt in „Zwei kleinasiatische Lallwörter” (Glotta 23, (1935), 207 vv.) hitt. *lalu* en gr. *λάλου* (bij Straton), die allebei penis betekenen, en gr. *λαλέω* = babbelen! Het Wdb. Ned. Taal onderscheidt: „lul” = driehoekige fok („van onbekende oorsprong”), „lul” = deun, geklets (zou „waarschijnlijk” evenals „lullen” van onomatopoëtische oorsprong zijn), „lul” = buisvormig voorwerp o.a. penis (er bestaat een plat woordenspel tussen „lul” als penis en „lul” als fok), „lul” = treuzelaar („wellicht een overdrachtelijke toepassing” van „lul” = penis). „Lullen” = foppen wordt gezien als „wellicht een afleiding” van „lul” = penis.

Bij de vrouw is te vermelden: *schede*, en een plat woord voor de vagina is *kut*. De clitoris heet *kittelaar*. Bij de baarmoeder kent toch iedereen wel de baarmoederring en -bloeding of -vloeïing. Misschien (Franck-Van Wijk) is de oorspronkelijke betekenis van *schoot* „vooruitstekend gedeelte”. Nu kan men twee duidelijke betekenis-sferen onderscheiden: schoot als baarmoeder met de uitdrukkingen: toen hij zich nog in de schoot zijner moeder bevond, gezegend is Jezus, de vrucht van uw schoot, in de schoot der Kerk, der familie terugkeren, de rijkdommen in de schoot der aarde, in de schoot der aarde worden begraven, aan de schoot der aarde worden toevertrouwd; — en schoot als de bocht tussen onderlijf en dijen van een zittend persoon: op de schoot van iemand zitten, de handen in de schoot leggen, het hoofd in de schoot leggen, Abrahams schoot, het wordt hem zo maar in de schoot geworpen, een schootje, schootsvel.

Voor beide geslachten gelden: *geslachtsdelen*, *schaamte*, *schaamdelen*. Bij het schaamdeel horen: zij kon uit armoede hare schaamte niet bedekken, maagdelijke schaamte, alle schaamte afgelegd, uitgeschud, verloren hebben, van schaamte blozen, schaamteblot, een schaamteloze vrouw, schaamteloze taal, woorden. Natuurlijk moeten vermeld: *schaambeen*, -*boog*, -*lippen*, -*gordel*, -*spleet*, -*streek*, -*schortje*.

Bare'e

Het voornaamste woord voor de penis is *kedje*. *Mokoedja anamoe?* -*anoe mokedje* = wat is je kind? — een jongen. *Kedje ntjondoa* = penis van de blaasbalg, d.i. de bamboepijpjes waardoor de wind geblazen wordt, *kedje ntjere* = penis van de ketel, d.i. de keteltuit, *kedje mpanagoentoe* = penis van het geweer, d.i. het schoorsteentje, *kedje angga* = spokenpenis, d.i. een soort paddestoel. Beeldende kracht bezit *dja kedje napeloeloei* = hij volgt zijn penis maar, d.i. loopt recht toe recht aan.

Men verbindt het met de mannelijke kracht: *mokedje* = een penis hebben, d.i. dapper zijn.

Een wisselwoord voor *kedje* is *djongga*, maar dat duidt toch de penis in erectie aan en het grondwoord is waarschijnlijk *donka* = iets wat opstaat. Een andere wisselvorm voor *kedje* is *pomalia*, wat eigenlijk betekent: wat je niet noemen mag, dus wat taboe is; *pali* is taboe-verbodsbepaling. De penis wordt ook genoemd *toeama*, *langkai*, die allebei „man” betekenen en *taoe* = mens.

De beide schaamdelen worden wel geheten *panka raoesi* = waarover men boos wordt, scheldwoord. Zij kennen wel woorden voor „beschaamd, verlegen” en brengen die ook wel met de geslachtsdelen in verband, maar zonder meer worden die niet „schaam” genoemd, tenzij men *pomalia* zo wil uitleggen.

Voor balzak schijnen ze geen woord te bezitten, wel voor testiculi, die *tojoe* heten, dat overigens tegelijk ei en viskuit aanduidt.

Het voornaamste woord voor de vrouwelijke pudenda is *leti*. *Koë leti* = steel van de vagina, d.i. clitoris; ook *djila leti* = tong van de vagina is de clitoris. *Leti* wordt veel gebruikt als scheldwoord om verachting uit te drukken: *kina'a ewa leti* = rijst als vagina, d.i. de rijst lijkt wel snert, *bara noepeboo letimoe* = roep je soms je vagina (dat je zo onbeleefd bent), *siko dja kaleti-leti* = je blijft maar aan het zaniken (vgl. ndl. nou lul-de-toch!).

Een belangrijke wisselvorm van *leti* is *lanata*, dat afkomstig is van *lana* = splijten; veel woorden voor de vrouwelijke geslachtsdelen, ook bij vrouwelijke dieren, betekenen oorspronkelijk „splijten”.

Een andere wisselvorm voor *leti* is *nggidi* en *monggidi* is een meisjesnaam. *Nggongge* is ook een naam voor het vrouwelijk schaamdeel: het is een verdraaiing van *onge*, dat „kleine meid” betekent en afkomstig is van *songe*, dat spleet, gleuf die een geheel in afdelingen scheidt aanduidt en ook een meisjesnaam is. Kinderen worden vaak genoemd naar de geslachtsdelen, b.v. „penis van een hond”, om ze van kwade invloeden te vrijwaren, dus een „afklop-psychose”.

Ngago (2 *ngago*), dat wel verband zal houden met het dial.

ngajo = voor, van voren, is een wisselvorm zowel voor *kedje* als *leti*.

De baarmoeder heet *poánaka* en dat staat in relatie tot *ana* (1 *ana*), waaraan een groot complex van kind, jong, baren, vrijen, verwantschap beantwoordt.

Zoals ook uit het voorgaande blijkt, gebruiken zij zonder verlegenheid *kedje* enz. voor allerlei zaken; schaamte ontstaat pas, als het gaat om de functie dier delen zelf, dan beginnen ze te omschrijven.

Marindinees

Een voornaam woord voor penis is *oevi(k)*. Dit zal wel in verband staan met *oew* = vuur. Er bestaat een legende van twee *déma's*, die bij de geslachts-akt zo vast waren verbonden, dat er vuur ontstond, waardoor het strand van de zee werd kaalgebrand, de rivierbeddingen tot stand kwamen enz. Zij maken vuur door met een stuk hard hout te draaien in een blokje zacht hout, waarin een gaatje is aangebracht met wat zwam — men kan hier gemakkelijk de vergelijking met de coitus in ontdekken.

Oevi(k) kan ook in verband staan met *gik*, dat opzichzelf al penis aanduidt en bovendien wel in relatie zal staan tot *gir*, dat rugvin betekent en figuurlijk weerhaak en penis, *gir-ti* is een scheldwoord, d.i. gemene kerel.

Oevi(k) kan ook in betrekking staan tot *kiw* = krokodil. Wegens het grote schaamdeel van de mannetjes is de krokodil het zinnebeeld der ontucht, zodat een *kiw-anem* = krokodilman een ontuchtige is en *kiw-anoem* een ontuchtig vrouwspersoon, en *kiw-bombari* = krokodil-handeling (-gewoonte, -gebruik, -adat) is ontucht, ontuchtige handeling.

Izé is een fatsoenlijk woord voor penis, dat ook door vrouwen mag worden gebezigd in het gezelschap van mannen en vrijwel zeker staan daarmee in verband: *izam* = grootvader, *oezoe* = grootmoeder, *izeb* = kleinkind.

Wagané is een knots met een eivormige steen en vandaar werd het overdrachtelijk penis.

Het scrotum wordt gezien als een centrum van kracht, zodat men b.v. het scrotum van een varken (is daar het dappere dier) als een magisch element om de arm draagt. Het woord voor scrotum is *ombó*, dat overdrachtelijk ook „zak in het visnet” aanduidt. *Ombó isoeg* = het scrotum doorsnijden, in het scrotum snijden, d.i. lubben. Figuurlijk betekent het: licht worden, dagen: de witte lichtstreep die dan aan de gezichtseinder tegen het donker afsteekt deed blijkbaar denken aan het witte vet, dat streept, als men een snee maakt door de huid van een dier, b.v. om een varkensbeer te lubben. *Tekam ombó* = voet-scrotum, d.i. hiel.

Oetoep = lip, zoals we reeds bespraken; bij overdracht betekent het schaamlippen en voorhuid.

Péra is een gemeen woord voor het vrouwelijk schaamdeel, dat een man niet tegen een vrouw mag zeggen, omdat het eigenlijk het inwendige schaamdeel aanduidt. Een scheldwoord is *péra-toe*. *Péra* is samengesteld uit *pé* = darm + *ar* = stekel, punt, meestal overdrachtelijk buikvin van een vis, clitoris, en een gemeene scheldwijze is de uitroep met sexuele betekenis: *mato har-éh!*

Bagé duidt ook het vrouwelijk schaamdeel aan en het zal wel in de eerste plaats schede beteken en in verband staan met *boeg* = opensnijden. *Soev* is zeer plat, *soev-toe* is een scheldwoord, *sáv* betekent vrouw in het algemeen. *Pégor* is zelfs onder vrouwen onfatsoenlijk; het is samengesteld uit *pé* = darm + *ngór* = uiteinde. *Koema* is een euphemistische uitdrukking, die op de eerste plaats „binnenste” betekent en vandaar is overgedragen op de vrouwelijke organen. *Mangón* = klapperdop en *mangón-wambad* = een klein rond tuintje, letterlijk betekent het: klapperdop-spitten. Figuurlijk is het ook een uitdrukking voor het vrouwelijk schaamdeel. Bij dat spitten van zijn tuin heeft de man de hulp van anderen nodig; hij stelt als loon daarvoor zijn vrouw ter beschikking. Misschien staat dit in verband met deze benaming. Deze gewoonte wijst er op, dat als eerste opvatting niet geldt het onkuise of kuise van de sexuele handeling, maar het recht of onrecht: zie het gastrecht bij vele volken op de vrouw of een vrouw van de gastheer. *Nowa* is schaambedekking en bij uitbreiding schaamdeel. De mannen mogen dit woord niet gebruiken, maar moeten dan spreken van *mazar*.

We behandelden reeds *kind* = oog, gaatje en vrouwelijk schaamdeel en verschillende uitdrukkingen in verband daarmee.

Baboe is een taaie, melige korst die zich vormt als een dikke huid bij het poffen van een stuk ongeknede sago. Wegens gelijkenis van uiterlijk en benaming (zie hieronder *béboe*) heeft men dit omhulsel geassocieerd met het vrouwelijk schaamdeel en *baboe* betekent ook ontucht en vooral overspel. Vooral onder de vrouwen wordt wegens dezelfde gelijkenis dit omhulsel *ombó* = scrotum genoemd.

Béboe wordt elke ronde spier geheten als: vulva, keel en aars: *béboe mahai wohan o bab* = gij hebt het eerst de vulva geopend, d.i. gij zijt eerstgeborene.

Kana betekent: ei, viskuit, vruchtpit, merg van planten, testikel, kuit van het been, hout zonder bast of spint, en *ombókana* = testikel.

We zien, hoe bij een relatieve armoede betreffende andere lichaamsdelen de marindinezen een overvloedig vocabulair bezitten voor het geslachtelijke. Tot aan de tijd der maandstonden

en mannelijke rijping lopen meisjes en jongens moedernaakt rond. Dan gaan de jongens apart buiten het dorp wonen onder leiding van enige ouderen en de meisjes en jongens krijgen hun schaambedekking. Deze is uiterst gering. Blijkbaar kent men schaamte, en de uitroepen en scheldwoorden dienaangaande bewijzen, dat men ontucht als iets onbehoorlijks beschouwt, maar die schaamte betreft alleen het inwendige van de geslachtsdelen. De grote woordenrijkdom op gebied van het sexuele toont aan, dat dit een aanzienlijk gedeelte van hun levensaandacht opvraagt, zoals dan ook de gegevens der missionarissen bevestigen. Toch behoort het ontbreken van schaamtegevoel voor delen waarover de westerse mens wel zijn pudeur en gevolgelijk zijn raffinement kent zo gewoon tot hun feitelijke levenssituatie, dat de missionarissen bij intrede in de Kerk niet een uitgebreidere lichaamsbedekking als eis stellen. Natuurlijk wordt die toch wel langzamerhand ingevoerd en werkt heilzaam voor het zedelijke peil.

De vrouwen baren hun kind in een apart kraamhutje: *oram-oha*. Slechts een paar vrouwen zijn daarbij om te helpen, want wie bij zo'n hutje komt, kan als straf de *barim*-ziekte oplopen, de zwelling der benen, elephantiasis. De geslachtsakt volbrengen ze in het geheim, minstens in hun tuintje met een bundeltje gras op een stok gestoken bij de ingang als teken van onraad.

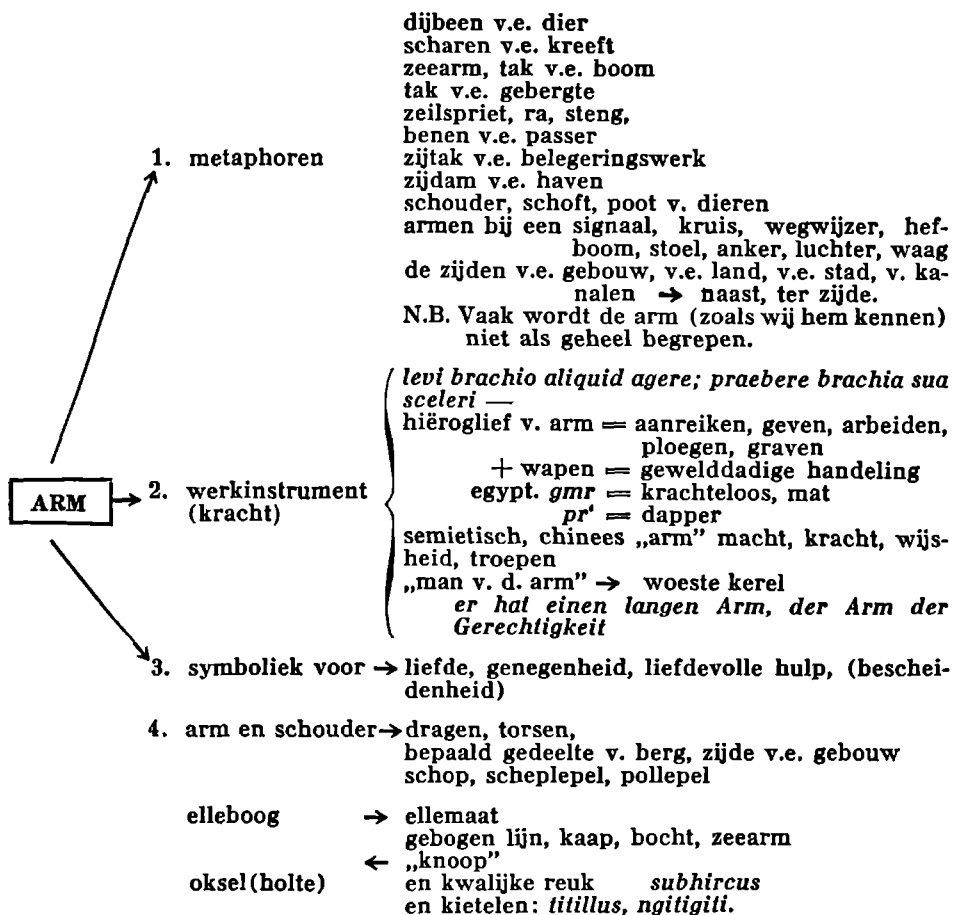
23. ARM, SCHOUDER, ELLEBOOG, POLS, OKSEL

Ad 1. Het lat. *brachium*, dat klaarblijkelijk afkomstig is van het hieronder te bespreken griekse equivalent, was aanleiding tot een aantal vergelijkingen, waarvan de reden voor de hand ligt. *Brachium* kan dan betekenen: dijbeen van een dier, scharen van een kreeft, zeearm, tak van een gebergte, zeilspruit, steng, ra, benen van een passer, tak van een boom, zijtak van een wijnstok, arm of zijtak van een belegeringswerk, communicatielijn, zijdam van een haven. Ons is niet bekend, dat het uit het grieks ontleende *brachium* een oorspronkelijk autotochtoon latijns woord zou hebben verdrongen, zodat men als waarschijnlijk kan beschouwen, dat de latijnen eerst de arm niet als een geheel hebben begrepen, maar evenals we dat bij het been ontmoeten slechts de schouder + bovenarm, de elleboog, pols en hand kenden.

Het gr. $\beta\rho\alpha\chi\iota\omega\nu$ is volgens Boisacq etymologisch niet toe te lichten (volgens Muller duidt het de bovenarm aan, als „de kortere”: $\beta\rho\alpha\chi\acute{\upsilon}\varsigma$). In vergelijkingen kan het aanduiden: schouder, schoft en poot bij dieren.

Wij kennen in alle moderne talen armen aan een signaal, kruis, wegwijzer, hefboom, stoel, anker, luchter, waag.

Het ags. *bóg* betekent tegelijk tak, arm, schouder. Hiermede

hangen samen ne. *bough* = grote boomtak, *bow* = boog, *elbow* = elleboog, gr. *πῆχυς* = elleboog, oi. *bāhu-*, av. *bāzu* = arm, voorpoot (Thöne 29). Muller zet hier nog toch. *pokam* en on. *bōgr* = schoudergewricht bij, Franck-Van Wijk ndl. boeg (s.v. boeg).

De arm schijnt toch voor vele talen niet als een eenheid begrepen te zijn, we wezen reeds op de ontlending van het lat. *brachium*; het russische *ruká* betekent tegelijk arm en hand en merkwaardig is ook hetgeen de semietische talen ons bieden. Het akkad. *idu* betekende oorspronkelijk zowel arm als hand. Dat *idu* werd verenigd tot „arm”, terwijl het in het westen en zuiden tot „hand” werd, nl. arab. *īd* (*id*), aram. *jad*, hebr. *jád*.

Omdat de akkadiërs *idu* verengden tot „arm” zochten ze naar een ander specifiek woord voor „hand” en gebruikten daarvoor *qātu*. Daar men in het westen en zuiden *idu* tot de „hand” had beperkt, nam men daar als specifiek woord voor „arm” het hebr. *zerô*, het *zuruḥ* uit de El-Amarna-brieven met de arabische en aramese varianten. Bij de semieten werden de armen gezien als de zijden, vandaar dat de zijden van een gebouw ook de „armen”, *ida*, werden genoemd. Nu is het typisch dat *jad* in tal van gevallen gebruikt wordt als zijde, als uitgestrekte zijkant van een land, van een stad, van kanalen. Dit werd zelfs geabstraheerd tot de voorzetsels *lejad*, *‘el jad*, *‘al jad*, die: naast, ter zijde betekenen. Hieruit blijkt hoe *jad*, al ging het bij de joden hand betekenen, nog sporen in zich meedraagt uit de tijd, dat het evenals *idu* tegelijk arm en hand aangaf (Dhorme 1923, 185 vv.).

In de negertalen treffen we heel vaak aan, dat één woord geldt voor de gehele armstreek met zelfs een stuk van de schouder erbij, maar soms zien ze het weer niet als een eenheid en bezitten verschillende woorden voor bovenarm, onderarm en hand, zoals ze soms termen hebben voor vuist, gesloten vuist en bovenkant van de hand, terwijl ze een duidelijk woord voor de hand als geheel missen. Geregeld geldt het woord voor onderarm of voorarm in de ene taal, in een andere als voorpoot van een viervoeter. Ook worden de termen voor arm overgedragen op tak van een boom (Homburger 35).

Bij de chinezen dient *pei*⁴ om de voorarm aan te geven en *po*⁵ de bovenarm en tegelijk de schouder. Aan *pei*⁴ is ook het idee van hulp verbonden (Couvreur 675, 700).

Ad 2. Met de armen wordt gewerkt en daarop wijzen o.a. de latijnse uitdrukkingen: *levi brachio aliquid agere* = oppervlakkig, achteloos iets afdoen, *praebere brachia sua sceleri* = daarbij behulpzaam zijn.

Bij de egyptenaren was de arm een der vijf lichaamsdelen, die een letter zijn in het fonetisch schrift, nl. ‘. De daarbijbehorende hiëroglief duidt behalve arm ook aan: aanreiken, geven, arbeiden, ploegen, graven enz. Als er een wapen bij wordt getekend betekent dat: gewelddadige handeling. Zeer beeldend is de hiëroglief bij *gmr*, dat krachteloos, mat aangeeft: we zien een hurkende figuur met de handen moedeloos omlaaghangend, *pr*⁴ = met uitslaande of uitgaande arm daarentegen duidt aan dapper (Ebers 91, 93, 99, 101). Bij de semieten is de arm die de scepter en het zwaard hanteert overigens, evenals de hand, het embleem voor macht en kracht. Het echte woord voor macht, kracht is *emûqu*, dat tegelijk wijs zijn, en sterk, machtig zijn, aanduidt. Dit *emûqu* wordt gewoonlijk vervangen door het ideo-

gram Á, d.i. *idu* = arm en soms ook door *šú*, d.i. *qátu* = hand, een enkele keer door *á-kal* = sterke arm. De arm van vlees, d.i. de menselijke kracht in 2 Kron. 32, 8 staat tegenover de arm van Jahwe in Is. 53, 1. De *iš zeró'* „de man van de arm” of de vuistman is een sterke of woeste kerel. De arm als symbool van macht leidde er blijkbaar ook toe, dat zowel *emúqu* als *idá* of *idán* troepen, troepenmacht gingen betekenen, zoals ook hebr. *zeró'a' gedóláh* = lett. grote arm een parallel is voor ‘*am rab* = talrijk volk (Dhorme l.c.).

Het idee van macht en kracht wordt natuurlijk ook uitgedrukt in de bekende zegswijzen: *er hat einen langen Arm, der Arm der Gerechtigkeit*.

Machtig, zeer bekwaam verwoorden de chinezen met *san³ t'ou² liu⁴ pei⁴* = drie hoofden en zes armen (Williams 156).

Ad 3. De armen dienen nog tot andere beeldende symboliek. Liefde en genegenheid worden getekend, wanneer men spreekt van *dare brachia collo* = en een zekere genegenheid verraadt het ook, als men iemand „met zachte arm berispt”, *molli brachio objurgat*; een scène van liefdevolle hulp wordt ons geschilderd door het *sich in die Arme eines retten*, terwijl die dan de vluchteling *unter die Arme greift* (Wigand 58).

Vermeld zij de eng. uitdrukking: *keep at arm's length*, d.i. vertrouwelijkheid vermijden.

De bescheidenheid tegenover superieuren wordt de egyptenaren onderwezen in verband met hun lichaamshouding: laat je armen omlaag hangen, buig je rug, laat je hart niet pratend gaan (Ebers 101).

Het kikongo *kooko* (Laman 303) betekent tegelijk arm en hand. Het duidt ook aan voorpoot, mouw van een kleed en *kooko lukamba* = de arm van het klimkoord, waarmee zij zich langs de boom omhoogtrekken. *Kooko kwalambuka* = de arm die zich uitbreidt, d.i. edelmoedigheid. *Kooko kwankwedi* = de arm van de bezitter van haar, d.i. van haar echtgenoot en bedoeld wordt het voedsel dat door de vrouw voor haar echtgenoot apart wordt gezet. De meeste betekenissen van *kooko* en het meervoud *mooko* hebben betrekking op de handen.

Ad 4. Lat. *armus* betekent schouderblad, bovenarm, schoft van dieren, en zijde, flank. Het hangt samen met tal van woorden in alle indo-europese taalfamilies, waaronder got. *arms* en de andere germaanse equivalenten, verder oi. *írmá* = arm, schoft, av. *arema* = arm, opr. *írmo* = arm, osl. *ramo* = schouder (Schrader 636 en Franck-Van Wijk).

De schouder staat behalve met de arm ook in verbinding met de rug, zodat russ. *pléčī*, osl. *plešte* tegelijk schouder en rug

aanduiden (Schrader 636). De voornaamste functie bestaat in dragen en torsen, zie de duitse zegswijzen: *starke Schultern haben, etwas auf seine Schultern nehmen, viel auf den Schultern haben, seine Schultern haben viel zu tragen*. Het hebr. *šekem* = schouder wordt overgedragen op onderstukken die dragen, want op de schouders draagt men lasten, en *'ehad šekem* = met één schouder duidt aan: met een gezamenlijke inspanning, dus gezamenlijk ergens de schouder onderzetten. Voor men de kop van een berg bereikt komt men aan „de schouder”; de zijden van een gebouw heten ook wel „de schouders”, soms zelfs het achterste gedeelte van een gebouw, van de tempel, het einde van het jaar (Dhorme 1922, 218 vv.).

Het klass. lat. *humerus*, waar gr. ὤμος mee samenhangt, en *armus*, dat meer van dieren wordt gezegd, handhaafden zich bijna niet in de romaanse talen, daarvoor in de plaats kwam uit het volkslatijn *spatula*. Dat *spatula* betekent eigenlijk scheplepel, een beeld ontleend aan de vorm van het schouderblad. Dit *spatula* = schop, holle schep, pollepel werd eerst overgedragen op het schouderblad van een varken en daarna als krachtwoord gebezigd voor de schouder van de mens. Het woord *pala* = holle schep maakte dezelfde ontwikkeling door. Opmerkenswaard is het gebruik van spier: *muscle*, *musco*, *muške* in de Provence, Catalonië en Beneden-Italië voor schouder, blijkbaar ontstaan door de opvallende biceps bij dragen en torsen (Zauner 435 vv., Goldberger 35, Meyer-Lübke 15).

Het kikongowoord *vémbo* betekent schouder en *luto kwa vémbó* = lepel, spatel, schoteltje van de schouder, d.i. schouderblad (Laman 1057), terwijl *mpan zangala avémbo* = het platte van de schouder eveneens het schouderblad aangeeft (576).

Voor de elleboog schijnen de grieken veel belangstelling te hebben gehad, want ze kennen er verscheidene woorden voor. Met πῆχυς dat onderarm, elleboog betekent, hangt o.a. ndl. boeg samen (volgens Franck-Van Wijk is de betekenis „boeg van een schip” secundair, en primair moet dus zijn boeg = (voor)-schenkel van dieren. Het wordt ook gebruikt voor de ellemaat. Ἀγκών is elleboog en gebogen lijn, kaap, bocht in een rivier, middelstuk van een lier vanwaar de beide gebogen uiteinden uitgaan, middelstuk van een boog, waar die wordt vastgehouden en de pijl op rust (Morel 37, 50). Ἀγκώνη dat ook elleboog zou betekenen is toch wel op de eerste plaats arm, ofschoon de afhankelijkheid van ἄγκων duidelijk is. Dan hebben we nog ἄγκάλη, dat gebogen arm, elleboog betekent en o.m. wordt overgedragen op zee-elleboog = zee-arm. Misschien het meest verbreide geheel is dat waar el zelf bijbehoort, gr. ὤληνη, lat. *ulna*, got. *aleina*, oi. *aratni*, av. *frárāθni*-, opr. *woltis*, lit. *alkúnė*, osl.

lakūtī, iers *ulen*, *uilen*. Vaak betekenen deze woorden of de daarmee verwante- de ellemaat (Schrader 637).

De elleboog wordt in het akkadisch uitgedrukt door *kisir am-māti* = knoop van de voorarm en is evenals de hand en vinger een lengtemaat (Dhorme l.c. 191). Ook bij de egyptenaren wordt de ellemaat gebruikt, de koninklijke el is 0,524 m, de kleine el 0,449 (Ebers 165).

De bakongo spreken van *mfwōko akooko* = vouw van de arm, d.i. el, en wel de hebreeuwse el van de vingers tot de elleboog (Laman 563).

De okselholte is berucht om de kwalijke reuk, die een plaag vormt voor vele mensen; dit leidde in het volkslatijn misschien tot de honende naam *subhircus*. *Hircus* betekent bok, een stinkend beest en daarom werd een gemene kerel, een „stinkende” kerel ook voor *hircus* uitgescholden. Het grove woord *subhircus* dankt dus zijn ontstaan aan deze gevoels sfeer, tenzij de bok als wellustig dier de scheldnaam deed ontstaan.

Ho nkhisetsana mahati = elkaar de oksels doen ruiken, zeggen de basoto, en ze bedoelen ermee: met elkaar worstelen, vechten (Van Velsen).

Een andere gevoels sfeer rondom de okselholte respicieert dit als een kietelplaats en vandaar de naam *titullus* die behoort bij een klankschilderend erotisch complex (Goldberger 36). Interessant is het masai-woord *ngitigiti*, dat ook Homburger (90) toeschrijft aan het idee kietelen.

Nederlands

Men spreekt van bovenarm, onderarm, gebroken, gespierde arm, mollige, dikke, blote armen, iemand een arm afzetten, iemand de armen binden (ook figuurlijk), iemand bij de armen grijpen, pakken, een rouwband om de arm, met opgestroopte armen stond zij aan de wastobbe, een slag om de arm houden, ik heb hier geen armslag, armband (figuurlijk en letterlijk door elkaar), armbreuk, armsgat, armslengte, die boom is twee armen dik, iedere koe krijgt twee armen (armvollen) hooi, met armen en benen slaan, zwaaien (schaatsenrijder, redenaar, dirigent, wuivende vriend), netjes zitten: armen over elkaar!

Reeds zijn we een paar keer op troop-gebied verdwaald, nu stappen we er definitief in binnen: die arm (van een jurk: bevatte voor bevattende) zit niet goed, armstoel, armleuning, armen bij dieren als aap, poliepen, kwallen, breed steekt de oude eik zijn armen uit, de armen van het kruis, een gaskroon met twee armen, de armen van het anker, arm van een rivier, zee-arm, landarm.

De werkfunctie van de arm levert verschillende uitdrukkingen:

de armen uit de mouwen steken, een kind op de arm dragen, iets onder de arm dragen, iets in de arm hebben, houden, dragen, een mandje aan de arm dragen, zijn benen onder de arm nemen (ook wel: zijn gat), met zijn ziel onder de arm lopen(!), iemand onder de arm nemen of grijpen om hem te ondersteunen, met de kromme arm (geschenk). De arm bevat kracht, hetgeen zowel hoort bij zijn werkfunctie alsook symbolisch wordt voorgesteld: des Heren arm beschermt de vromen, deze arm zal strijden voor mijn koning, wij bukken onder het gewicht des vijands arm, door tussenkomst van de sterke arm der wet, de wereldlijke arm, de lange arm der gerechtigheid.

In levendige schildering wordt de arm gebruikt als symbolisch voor een bepaalde geesteshouding: zij stond met de armen in de zijde (doodrustig, uitdagend), uitdagend kruiste hij de armen over de borst, laat je armen toch niet zo slap hangen!, de arm opheffen (om te slaan, oproer), de armen omhoog of ten hemel heffen (angst, wanhoop, Gods hulp afsmekend), de armen tot een ongelukkige uitstrekken. Vooral liefde, genegenheid, trouwelijkheid worden er symbolisch mee tot uitdrukking gebracht: met zijn meisje aan de arm wandelen, zij liepen arm in arm, iemand een arm geven, aanbieden, in iemands armen rusten, liggen, iemand in zijn armen drukken, klemmen, iemand met open armen ontvangen, zich in iemands armen werpen, vliegen, in iemands armen sterven, in hare armen vergat hij zijn plicht, zich uit iemands armen losrukken, scheuren, de arm om iemands hals slaan, leggen, zich in de armen der heilige vriendschap werpen, hij wierp zich in de armen des doods, geen kans ziende promotie te maken wierp hij zich in de armen der tegenpartij, Engeland en Amerika gaan arm in arm op politiek gebied, zou je hem ook niet in de arm nemen?

Op de schouder wordt gedragen: iets op de schouder nemen, tillen, dragen, heel wat op de schouders hebben, hij heeft brede schouders, het geweer schouderen, schoudermantel, schoudervelum.

De schouders geven een bepaalde hoogte aan: ik reik hem niet aan de schouders, met kop en schouders boven de anderen uitsteken, schouderhoogte. Over de schouder kijken en de schouders ophalen zijn symbolische handelingen: hij of zij kijkt al over zijn of haar schouders (al achterom kijken naar het andere geslacht), iemand over de schouder aanzien (verachting), de schouders bij iets ophalen, iets met schouderophalen beantwoorden, zij zal menen met een schouderophalen over mij te kunnen spreken.

Behalve dat de ellemaat samenhangt met de elleboog is nog opmerkenswaard: hij heeft de ellebogen vrij (vrij in zijn

handelingen), hij heeft het achter de ellebogen, iets achter de elleboog houden, het hoofd op de ellebogen laten rusten (moedeloosheid of verzet), ik verkies hier geen ellebogen, ellebogen (werkwoord), de ellebogen roeren (om zich ergens doorheen te werken).

Omtrent de oksel bestaat het gezegde: het schuilt hem onder de oksel, d.i. hij is een luiaard die zijn armen niet uit de mouwen steekt, de oksel van een blad is de hoek die het blad met de stengel of blad maakt, okselreuk.

Bare'e

Pale (1 *pale*) duidt tegelijk aan arm, hand en voorpoot. Ik geloof, dat het hoofdmoment toch ligt in de hand, als arm betekent het ook de onderarm.

Voor bovenarm bezitten zij een wisselvorm voor *pale* en wel *takie*, dat ook armleuning kan betekenen. Voor benedenarm bestaan nog de aparte woorden *kabosoea* (lett. plaats van de dikte), *kiboli*, *tiboli*(*ki*).

De gegevens voor de arm-betekenis van *pale* zijn vrij armoedig. *Pale lembe* is de arm, d.i. mouw van het baadje, *pale ntjiga* zijn de armen, d.i. slippers van de hoofddoek. *Pale ngkoese* is de „voorpoot van het buideldier”; (dit is een soort eczeem en de naam is waarschijnlijk een volksetymologie. *Kampale* = armenbeweeg, d.i. druk bezig, goed aan de gang. Dit wordt veel gebruikt: *kampale mangkoni* = midden in het eten, *kampale moiwo* = druk bezig met voorbereidselen voor de reis (ik heb hier *pale* met arm weergegeven, natuurlijk kan men ook met hand vertalen).

Pale = arm wordt ook wel gebezigd in de zin van macht, kracht: *moroso palenja* = de sterke arm (in onze overdrachtelijke betekenis), *marate pale koempania* = de arm van het gouvernement is lang.

Voor de arm als symbool voor liefde, hulp, dragen, torsen heb ik alleen gevonden: *mosokowaka palenja* = met de armen omgrijpen, de liefdedaad van de blijde vader bij de terugkomst van de verloren zoon in het evangelie, terwijl ook de toradja-moeder na lange scheiding zelfs haar volwassen kind omhelst.

De elleboog heet *sikoe*. *Santjikoe* = één elleboog, d.i. 1 el. *Mosikoe* = een elleboog vormen, d.i. een hoek maken. *Mantaba ntjikoe* = met de elleboog slaan of stoten, d.i. opzij duwen.

De pols heet *loeseka*, *loeteka*, *poloede*. Al deze woorden (*loese*, *loete*, *loede*) betekenen: los, buigzaam, slap neerhangend.

De oksel noemt men *kariki*. De sarong wordt onder de oksel toegeknoopt. Men scheldt wel: je oksel stinkt!

De schouder duidt men aan met *awaa*, wat misschien betekent: de plek waar gedragen wordt (*awa*, *wawa*, *bawa*).

Zelfs is het vrij armoedig wat *pale* omtrent de hand heeft te vertellen. Men kan ook *kampale* = handenbeweeg, d.i. druk bezig nog vermelden. *Mbopale* = naar de hand rieken, d.i. overal aankomend, de handen niet thuis houdend, en de moeders vermanen: *ne'e mbopale amangodi* = de kinderen moeten niet overal aankomen met de handen. *Kangkamoe-ngkamoe palekoe da mangadjama* = mijn handen jeuken om het aan te vatten.

Zonder meer kant of zijde duidt *pale* niet aan, maar wel onderscheiden zij *mopale ngkaii* = links en *mopale ngkana* = rechts, wat dan van belang is bij bepaalde windsels en bij het dansen. *Pale sambira* betekent ook de ene hand, arm, voorpoot in tegenstelling tot de andere.

De personificatie van de hand als „Gods Hand” enz. kennen ze niet, ofschoon ze spreken van *wakam pale* = tekens (eig. littekens) van zijn hand, d.i. wat hij achterlaat, wat hij gedaan heeft.

Dodo mpale = handpalm, *wawo mpale*, *talikoe mpale* = rug van de hand.

Wisselwoorden voor *pale* zijn: *lima*, wat eigenlijk vijf betekent, *melima* = de hand gebruiken, d.i. stelen (jatten); *pedjama* = aanraker, betaster, waar dus iets in te vinden is van het idee „de grijper”, maar wel heel zwak.

Niets bijna vond ik van de overdracht hand = macht, kracht, tenzij dan dat men spreekt van de sterke arm en *pale* tegelijk arm en hand aanduidt. Zij werken veel met gebaren.

Behalve *lima*, dat vijf en tegelijk hand betekent is nog een heel maatsysteem te vermelden: *samboekoe* = één kootje, *sangkarama* = één vinger, *sangkaloepe* = tot aan de pols, *santjikoe* = tot de elleboog, *sangkaraki* = de hele arm.

Voor de vingers bezitten zij verschillende benamingen: *karama*, d.i. de krabber (*kama*), *karawe*, d.i. de naderbij wenker (*kawe*), *karawa*, d.i. de afhaler van pluizen enz. (*kawa*), *kalama*, d.i. degene die het doet. In de ene streek gebruikt men een ander woord als elders.

Kalama betekent ook handvat van het zwaard. Men gelooft, dat *poe mPalaboeroe mantjela karama*, de Schepper de vingers vaneen scheurt. *Mekarama boekaka* = de vingers van een spin hebben, d.i. onze lange vingers, diefstichtig. *Mongkalo karama* = de vingers in elkaar steken, d.i. de handen vouwen.

De vingers worden niet kinderen der hand genoemd en zonder meer worden ze niet gelijk gesteld aan iets kleins, maar wel gebruikt men ze als kleine maat. De duim is de *katoempoe*, d.i.

de baas, de pink de *kasili*, misschien „de kleine” en *kasili mpae*, *mamomgo* = het steeltje van rijst en pinang; de middelvinger is de *datoe ngkarama*, d.i. de vorst der vingers, de wijsvinger tenslotte de *tanoedjoe*, d.i. de aanwijzer.

De nagel heet *kajoepa*, d.i. de peller, vgl. mal. *koepas*. *Makoeni kajoepa* = de nagels zijn geel, d.i. luijaard. *Rintji kajoepa* = om de nagels af te scheuren, d.i. een geschenk dat de man zijn vrouw gaf, opdat zij zijn tweede vrouw, die hij erbij neemt, niet krabbe. *Pae kajoepa* = nagelrijst en dat zijn korrels rijst die tegen de draad ingroeien.

Marindinees

De marindinezen bezitten slechts één woord voor hand, arm en vinger samen en wel *sanga*.

Men denkt daar blijkbaar bij arm niet aan kracht of in ieder geval verwoordt niet begrippen daaromtrent. Ik vond ook geen metaphoren, zoals we er vele konden geven in het algemeen schema. Het enige interessante dat ik over de hele arm heb ontdekt is de uitdrukking: *ba sanga anoem* = vrouw met ledige armen, d.i. kinderloze.

Een apart woord bestaat er voor elleboog, bovenarm, nl. *moek*, dat overdrachtelijk wordt gebruikt voor knoop in de stengel van allerlei gras- en rietsoorten. Dit woord is zeker belangrijk voor hun voorstellingsleven wegens de samenstelling *moek han* = bij de elleboog nemen. Als het meisje van een ander dorp naar het dorp van de bruidegom wordt geleid, wordt ze bij de elleboog genomen, en eveneens op het trouwfeest zelf, als de *binahor-évaï* = de pleegvader van de jongen de bruid bij de elleboog neemt om haar naar het feestterrein te geleiden. In verband hiermee betekent *moek han* ook: een vrouw verleiden.

De onderarm heet *sarazig*, maar daar is verder niets bijzonders bij te vertellen.

De pols heet *ka-amanad* en duidt ook meer algemeen gewricht aan.

Speciale uitdrukkingen die de hand als grijper karakteriseren ken ik niet, wel leidt Geurtjens *sanga* af van *ng* = grijpen. Het diefachtige brengen zij niet in verband met de handen, maar met het stiekeme, het steelsgewijze, het verborgene, en het woord ervoor is *abně*.

Wat betreft de bij de hand behorende kracht- en machtsfeer vond ik alleen de uitdrukking *ba sanga* = met ledige handen, d.i. ongewapend, zij laten dan de naarboven geopende handen zien. Onderworpenheid en bestuur worden niet „bedacht” met behulp der handenfunctie. *Sanga-rik* betekent met de hand ge-

maakt, en vandaar: jas, baadje. *Déhi-sanga* duidt aan: met vaste hand, bedreven.

Tot de abstractie om met hand de persoon aan te duiden hebben zij het nog niet gebracht. „Poten” als scheldnaam gebruiken zij evenmin. Ze zijn sterk in mimiek en gebarentaal en dan betekent „de handen van iets afvegen”: er niets mee te maken willen hebben, „de open handen met de palmen omhoog gekeerd vooruit steken”: openhartige en oprechte vriendschap, „de hand opsteken” of „even het hoofd in de nek gooien”: groet, „met de hand even wuiven in de richting waar iemand (of men zelf) gaat”: afscheidsgroet, „herhaaldelijk met de linkerhand kloppen onder de oksel van de uitgestrekte rechterarm”: een lange reis, „herhaaldelijk kloppen op de dij”: het lang voortduren van iets, „het hoofd schudden”: ontkenning, „de ogen optrekken”: toestemming, „de neus optrekken”: verachting, „het hoofd even schuin houden en een licht gesis of gesmek doen horen”: verrukkelijke gewaarwording, „klapperen met de tong of fluiten”: verbazing. Dit alles wordt dus op de eerste plaats met gebaren en mimiek weergegeven, maar niet is uitgesloten, dat ook woorden deze gebaren begeleiden. Zie hiervoor: H. Geurtjens, Associatiebegrippen bij de marindinezen (Mensch en Maatschappij, IVe Jrg., no. 3, 243-244).

Bij de gebarentaal hoort ook de naam „*kaja-kaja's*”. De marindinezen lieten nl. hun vredelievende gezindheid blijken aan de eerste vreemdelingen door hun de geopende handen te tonen onder de roep „*kai-ah! Kai-ah!*” = open (zonder wapen) en die eerste bezoekers dachten, dat zij zich voorstelden met hun volksnaam.

Er wordt ook met de handen geteld en zo is *ra sanga* = één hand of *ba ra sanga* = één hele hand: 5, *ra sanga izakod* (*izakod* = één): 6, *sanga baren* = de handen op: 10; dan beginnen ze met de voeten.

Al vinden zij misschien de vingers ook wel klein, wij konden er geen linguïstische uitdrukkingen van vinden en al wijzen ze veel met hun vinger, ze hebben die gewoonte toch niet taalkundig verwoord.

Ngór-sanga = vinger top, *mit-sanga* = vinger wortel, d.i. onderste vingerlid, *in-sanga* = vingermidden, *sanga-ityr* = nagel der vinger en betekent ook klauw. De duim heet *mitéd* en met dezelfde naam wordt de grote teen aangegeven: *mit* = begin en *énd* = plaats waarvandaan, bij de duim en grote teen begint men namelijk te tellen. Vergelijk hiermee de naam voor de pink *sarek*, waar *rik* inzit, d.i. de laatste.

Tenslotte bespreken we het woord *baharim*, dat volgens Geurtjens waarschijnlijk is samengesteld uit *ab* = oksel, *érev* of

éram = onder de oksel dragen en *imoe* = geur, en lijflucht betekent, de lucht dus die van de mensen uitgaat, vooral onder de oksels. Figuurlijk betekent dit: vriend, kameraad, makker. *Gan-a-ngi* = okselhaar en *ganangin-imoe* de reuk van okselhaar. Voeder dat men aan honden geeft houdt men een tijd onder de oksel, om er deze geur aan mee te delen en zo de honden aan zich te wennen.

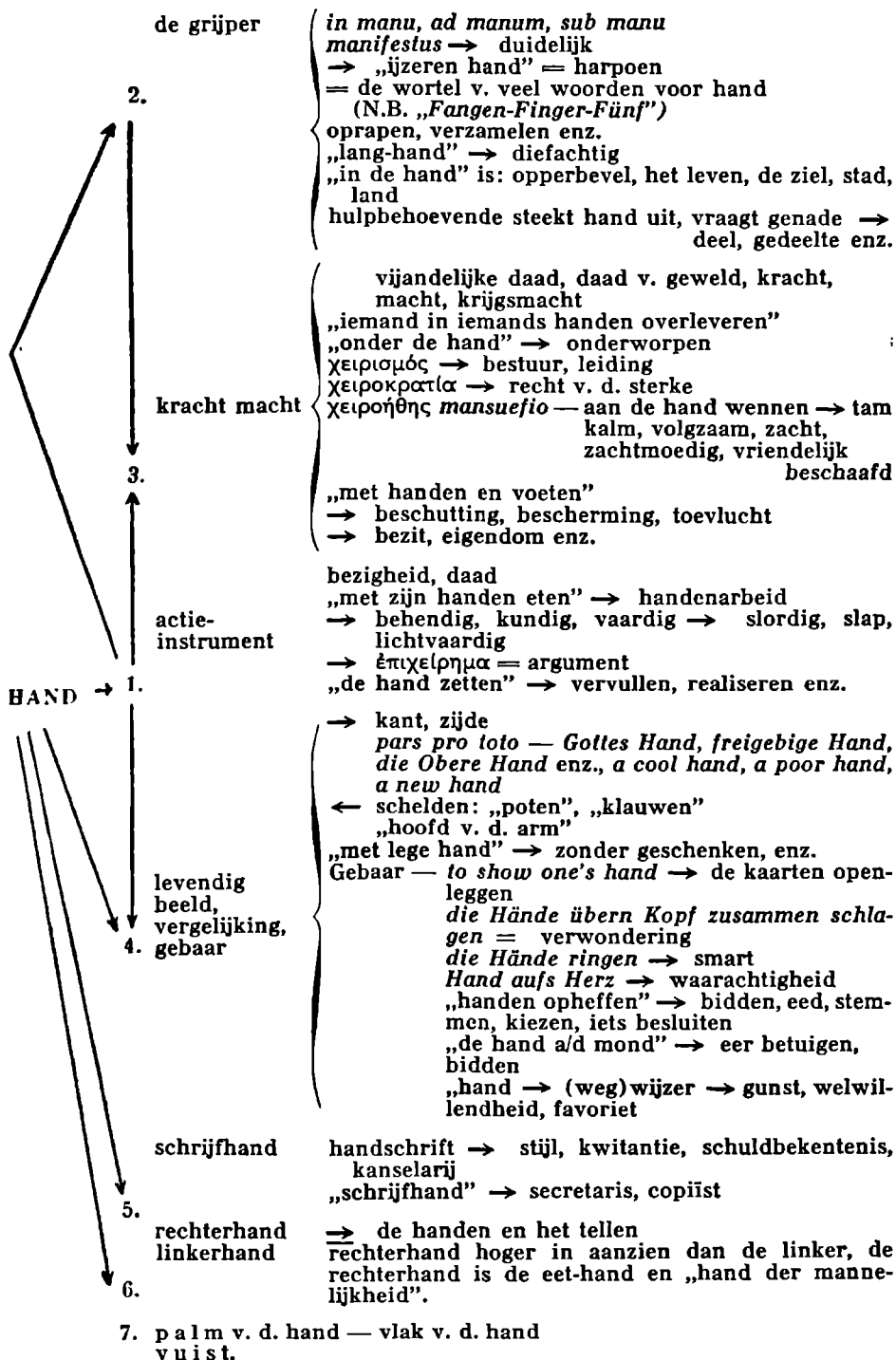
24. HAND

Ad 1. De hand dient tot de daad, tot actie, tot werk, je be- „hand”elt er iets mee, je werkt ermee, — en dit zowel in realiteit als naar symbool.

Het gr. *χείρ* duidt op bezigheid, als men spreekt van iets *ἐν χειρὶν ἔχειν*, het dient ook om daad aan te geven en speciaal de vijandelijke daad met alle gevolgen daarvan, zoals we in punt 3 zullen zien. Er bestaan opvallend veel afleidingen en samenstellingen waarvan we de meest markante naarovoren zullen brengen. Zo is een equivalent van ons „behandelen” *χειρίζω*; *χειροβοσκός* = hij die van handenarbeid leeft (*βόσκω* = eten), *εὐχείρ* en het daarbij behorende substantief = behendig, vaardig, behendigheid, *εὐχερής* = kundig, vaardig, gemakkelijk (te hanteren, te dragen), zonder moeite, en vandaar een begrijpelijke maar typische conclusie: slordig, slap, lichtvaardig; *χειρουργέω* en de daarbij behorende substantieven = met eigen hand verrichten, vervaardigen, behandelen, bouwen, handenarbeid, handwerk, praktijk, *χειρῶναξ* en daarbij behorende woorden (*φαναξ* = etym. winnen) = kostwinner met het werk zijner handen, handwerksman enz.; *χέρημα* = handwerk, *χερνής* = dagloner, *χερνήτης* = handwerksman, *τὸ χερνητικόν* = de daglonersklasse, *χερνῆτις* = met de hand spinnend, arme daglonersvrouw (en van dit *νέω* = spinnen schijnen al die woorden afgeleid te zijn). Iets zeer belangrijks dat je ter hand neemt en waarmee je werkt is een *ἐπιχέλημα*, d.i. een argument, conclusie, vergelijk het d. *Beispiele sind mir zur Hand* en het latijnse, van *manus* afgeleide *manifester*, d. *handgreiflich*.

De hand is bij de semieten het principieel van actie. *Nádu qáta* of *qáta abálu* = de hand (aan het werk) zetten. Het ideogram *šu-gar* = de hand zetten betekent *gamálu* = vervullen, realiseren. Wat men kan realiseren is in het hebreuws „wat de hand vindt”. De Hand van Jahwe is zijn principieel van actie, soms tot weldoen, maar wel het meest slaat hij en betekent ze ellende, catastrophe (Dhorme 1923, 192).

Voor de hand als actie-instrument verschaft ons het chinees de volgende zegswijzen: *pien² shou³ chih³ tsu²* = hoornige (eeltige) handen en harde voeten, d.i. een zwoeger, een land-

bouwer; *shou³ mang² chiao⁴ luan⁴* = handen druk voeten verstrikt, d.i. bemoeilijkt door de zwaarte van zijn zaken, het heel erg druk hebben; *yen³ ming² shou³ k'uai⁴* = oog helder en hand vlug, d.i. scherp en vlug, met een goed onderscheidingsvermogen en prompt beslist; *hsiu⁴ shou³ p'ang² kuan¹* = toekijkend met de handen op de mouwen, d.i. erbij staan met gevouwen handen, een onverschillige toeschouwer, apathisch, buiten de partijen; *shou³ ch'ang² hsiu⁴ tuan³* = hand lang maar mouw kort, d.i. goede bedoelingen maar beperkte middelen, zonder hulp; *shou³ k'ou³ hsiang¹ ying⁴* = hand en mouw in overeenstemming, d.i. doen, volbrengen wat men beloofd heeft, wat men spreekt (Williams 89 vv.).

De basoeto zeggen: *matsoho a lemisetsa 'metso* = de handen helpen de keel met ploegen, d.i. door te werken komt men aan zijn voedsel, terwijl *ho phutha matsoho* = de handen vouwen, d.i. niets uitvoeren (Van Velsen, Jacottet 318).

Ad 2. De wijze waarop de hand aan het werk gaat, tot de daad overgaat, zich in actie zet is een grijpen, een pakken, dat is de meest karakteristieke functie.

De wortel van *manus* is hoogstwaarschijnlijk **am* = grijpen. Veel zekere verwanten met andere talen voert Walde niet aan. Meer betrekkingen zijn aan te wijzen voor gr. *χελρ*, dat Boisacq verbindt met arm. *jern*, alb. *dore*, en tokh. A. *tsar*, B. *šar*, die alle hand betekenen en tot gemeenschappelijke wortel hebben *gher* = grijpen, vergelijk ook oi. *hárati* = pakken. J. Duchesne-Guillemin stelt, in verband met het hitt. woord voor hand, *kessar*, voor de wortel **g-hersw* (Hittite Kessar „main”, indo-iranien **zhasta* et leurs correspondants, B. Soc. L. de Paris, tome 39, 1938, 211-221).

Op dat grijpen en dientengevolge in zijn hand omsloten houden slaan ook levendige praepositie-samenstellingen als: *in manu*, *manibus esse* = voor, eigenlijk in, de hand liggen, in de onmiddellijke nabijheid, voor het grijpen, *ecce in manibus* = het staat daar voor je, *ad manum esse* = nabij zijn, *sub manu* = bij de hand, in de nabijheid, en vandaar: zonder moeite, gemakkelijk, dadelijk; als iets vlak bij je hand ligt maar het interesseert je niet, dan spraken de romeinen van: *hujus rei causa ne manum quidem vertere* = er geen hand voor omdraaien. Het reeds onder 1 vermelde *manifestus*, *manifestare* betekent oorspronkelijk: met de hand gegrepen, en vandaar: klaarblijkelijk, duidelijk. Dat vinden we ook in *in manibus teneri* = klaarblijkelijk zijn en *manu tenere* = zeker weten. De achtergrond van deze uitdrukkingen is dezelfde als van *apprehendere*, *comprehendere*, ndl. begrijpen, vatten, waar de hand niet meer uitdrukkelijk wordt genoemd. Vermeld zij nog *comminus*, *cominus* < *com-*

manus = dichtbij en *eminus* = in de verte.

Een typische overdracht van de hand met dit grijper-begrip vinden we in χεῖρ σιδηρή, d.i. de harpoen om schepen te enteren (Morel 55).

Het ags. *gráp* betekent vuist, hand, klauw, greep, het is afgeleid van grijpen (Thöne 55).

Henryk Utuszyn in „Zur Semasiologie von slav. *rokâ, lit. rankà 'Hand'” (WuS. II, 1910, 200 vv.) bespreekt de verhouding van deze woorden voor hand tot de ablautsvormen lit. *renkù*, *riñkti*, die oprapen, verzamelen betekenen. Uit verschillende talen voert hij een aantal gevallen aan, waar blijkbaar het beeld dat de oorzaak is voor bepaalde betekenisverwantschappen wordt gevormd door: de hand als de gekromde die pakt. Zweeds *kroka* = kromming, haak, hoek, en dial. hand; in poolse geheim- of dieventaal is *grabcia* = hand en *grabie* = hark, *grabc* = roven, weggappen, *siegawka*, *sagawka* = hand en *siegac* = naar iets grijpen, de handen naar iets uitstrekken (er zijn ook russische parallellen); in de duitse dieventaal is *Greiffing*, *Griffing* = hand, afkomstig van *greifen*, *Klammer* = hand en eveneens haak, handgreep; in frans argot is (*h*)*arpion* (harpoen) = hand en *harper* = pakken, grijpen, *prenant* = hand van *prendre*, *agrafe* = hand en haak en *aggrafer* = pakken met kromme vinger of klauw, *grappin* = hand en *grappiner* = pakken met gekromde vingers. Al deze woorden duiden dus op de hand als de gekromde die pakt. In die gekromde, pakkende hand is de beweging voor het verzamelen van beziën en allerlei groente en zo is het te begrijpen, dat woorden voor hand de betekenis kregen van verzamelen, oprapen. Hij wijst er nog op, dat bij de tuinarbeid een klein rijfje of harkje wordt gebruikt, dat precies en duidelijk een hand vertoont met vijf gekromde vingers in het rond, vgl. ndl. „krabhandje”, instrument tot bestrijding van rug-jeuk. K. H. Meyer in „Die indische Wurzel *gabh-* in lat. *habere*, got. *haban* und Verwandtes” (I. F. 35, 1915, 224 vv.) beschouwt als oorsprongsbeeld van die wortel, waarmee hij ook lat. *habere* en *capere* in verband brengt, — de hand als grijper. In tegenstelling met Franck-Van Wijk zet Van Haeringen niet alleen *capere* maar ook *habere* bij „hebben”, maar over „hand” wordt niet gesproken.

H. Petersson in „Die Etymologie van av. *gava-*, *gûnao'ti*, *gaona*” in Beiträge zur armenischen Wortkunde (K.Z. 47, 1915, 240 vv. nr. 35) verbindt *gava-* = de beide handen met *gûnao'ti* = verschaft, *gaona* = gewin en ook met arm. *ku't'k'* = wijnoogst, herfst, verzamelen. We zien dus weer eenzelfde soort geheel afgetekend als bij Utaszyn.

E. Hermann in „Etymologisches” (Gött. Nachrichten 1918, 281 vv.) verbindt gr. *μάχη* = hand met oi. *marš* = aanpakken en merkt op dat ook het gr. woord zelf reeds grijper betekent met

een basis *mer*. Boisacq brengt het terug op de indo-europ. basis **mā*, legt verband met *manus* en het oorsprongsidee van dat alles is inderdaad ook volgens hem „pakken”.

De handen nemen, grijpen, pakken, zegt Dhorme (194 vv.). Dit wordt in het akkadisch o.a. uitgedrukt door *tamāhu*. Soms worden ook abstracte zaken gegrepen en in handen gehouden: de god Ninourta *têrit kullat ilâni qâtukka tamhat* = zijn hand houdt het opperbevel over de totaliteit der goden, en de maangod houdt in zijn hand het leven van de totaliteit van het land, terwijl Job (12, 10) van God zegt: in zijn hand is de ziel van elk levend ding. Iemand in handen geven, d.i. toevertrouwen is *paqâdu ana qâtâ* en dat kan zijn een stad, een land, een koninkrijk, een persoon.

In het hebreeuws wordt dit uitgedrukt door *millê jad*, dat eigenlijk betekent: de hand vullen en o.a. wordt gezegd, als iemand het priesterschap wordt toevertrouwd. *Sabātu* of *tamāhu qâta* = de hand nemen, d.i. iemand leiden, zo moet in Ps. 73, 23/24 God de psalmist bij de hand nemen om hem te leiden en goede raad te geven. In wanhoop neemt men de wanhopige bij de hand en steekt de hulpbehoevende de hand uit, *naʿtan jad*, geeft zijn hand, om brood te krijgen (Klaagl. 5, 6) of om genade te vragen (Jer. 50, 15). Vandaar werd hand de uitdrukking voor deel, gedeelte, nl. wat je pakt of krijgt op je uitgestoken hand. Bij de verwante woorden van het tweede hand-complex bij Hamburger (40 v.) vind ik *dyok* = grijpen en verder verschillende woorden, die klauw, krabben betekenen.

Gewezen zij nog op de kikongoverbinding *simba kyo va kooko* = pakken met de hand, d.i. vasthouden, hebben in de hand (Laman 303). In geval van ziekte wordt de *nganga amooko*, de priester met de handen, erbij gehaald, en deze medicijnman *fyela mu mooko*, zoekt met zijn handen, terwijl de zieke of zijn verwanten *teesa* of *bindisa mooko* = de handen doen leggen, d.i. de medicijnman consulteren (520).

Sesoeto *o letsoho* = hij is een hand betekent: hij steelt, hij is een dief (Van Velsen).

Tahan is een der wortels voor hand in de maleis-polynesische talen en betekent in tagaars taaleigen „pakken”. In de wortel *kam* of *gam* ziet Brandstetter een onomatopoe voor het dichtklappen der vuist. Mal. *tahan pandjañ*, mkb. *pandjañ tahañ* = lang-hand bet. diefachtig (45 v.).

Het meest imposante materiaal over de hand is verzameld door Wilhelm Oehl in „Fangen-Finger-Fünf. Studien über Elementar-parallele Sprachschöpfung” (Collect. Friburg. Neue Folge XXII, Freiburg Schw. 1933).

Op pag. 5 treffen we een uitgebreid ideeënschema van alle

vergelijkingen, beelden en werkzaamheden van de hand en de daaruit voortvloeiende betekenisoverdrachten. Om van dit schema enigszins een begrip te krijgen geven we één der onderafdelingen, nl. V b: *umklammern, ergreifen, fassen, packen, nehmen, schöpfen (Wasser)*; — dit is nu de rechtstreekse functie van de hand, daarachter staan de verdere betekenisoverdrachten die erbij behoren: *haben, halten, tragen, führen*, en: *haften, kleben*, en: *stehlen, rauben*, en: *klettern*, en: *begreifen, verstehen*, — terwijl de groep *haben* enz. nog leidde tot de overdrachten: *Bündel, Pack, Stiel, bringen, geben, schenken*. Dit is dus maar één der onderafdelingen, ongeveer een tiende gedeelte van het geheel, dat ik koos, omdat het handelde over pakken, grijpen in het bijzonder.

Van pag. 22 tot 79 verschaft hij 66 bruggen voor de betekenisoverdrachten en om ook daarvan een idee te geven, vermeld ik er een aantal: 1. *kratzen, scharren, schaben* = *greifen, fassen* etc., 2. *greifen, nehmen* (wordt tot) > *haben, halten*, 3. *haben, halten* > *geben*, 4. > *bringen, tragen, führen*, 5. *kratzen, greifen, berühren* > *tasten, fühlen*, 6. *ergreifen* > *anfangen*, 7. *ergreifen* > *Stiel, Griff, Schacht* enz. De bruggen 46 tot 63 voorziet hij niet van voorbeelden: ze zijn dus alleen bedacht, niet ontstaan vanuit experimenteel materiaal.

Maar wat betreft de andere door hem geprojecteerde betekenisoverdrachten: duizenden woorden uit alle talen der wereld illustreren deze begrippen. Hoe komt de schrijver nu aan die woorden?

De overvloed aan materiaal is een consequentie van een theorie of beter gezegd een hypothese aan het begin van het boek. Op de grondslag van zijn monogenetische theorie waagde Trombetti een overgroot aantal combinaties. Met veel waardering voor zijn zwoegen is hypothese noch uitwerking aanvaard. Oehl gooit het over een andere boeg. Dat er bij geluidgevende zaken als spreken, hoesten enz. overal op elkaar gelijkende „*Schallwörter*” ontstaan is natuurlijk niets ongewoons, maar daarnaast bestaat er ook een „*Bildwort*”, dat behoort bij geen geluidgevende maar beeldende zaken als allerlei activiteiten van de hand. Overal tracht de menselijke geest zijn uitdrukking in overeenstemming te brengen met het optische beeld en zo ontstaan onafhankelijk van elkaar overal „*elementar-parallele Nachahmungen*”. Niet meer door monogenese vanaf Adam en Eva of Noë ontmoeten we overal ter wereld op elkaar gelijkende uitdrukkingen voor eenzelfde begrip, maar door „*psychologische Polygenese.... Das Neue und Wesentliche meiner Methode ist der Nachweis des 'Bildwortes' als einer elementar-parallel immer wieder neu geschöpften Nachahmung von Optischen durch die menschlichen Sprachlaute....*” (VIII).

Met deze hypothese is de grondslag gelegd voor een uitgebreid schema van „*elementar-parallele Typen und Gegentypen*”, dat op pag. 12 en 13 aan ons wordt voorgesteld en dat hem in staat stelt een immens woordmateriaal bij de geprojecteerde overdrachten en bruggen van het handbetekenissencomplex te trekken.

We mogen niet dit alles met een vlot gebaar van ons afwijzen, maar het smaakt toch wel erg naar aprioristische projectie, waarvoor ook sterk spreekt, dat de betekenisbruggen 46 tot 63 reeds zijn ontworpen zonder voorbeelden-argumentatie. Concluderen tot een betekenisoverdracht vanuit een oorspronkelijk woord voor hand in een complex van blijkbaar verwante woorden durf ik alleen, als de verwantschap klaarblijkelijk is en in het complex nog een woord met een duidelijke handbetekenis aanwezig is, die niet afgeleid is van de overigen. Andere semantische handelwijzen in deze zaak lijken mij wetenschappelijk niet verantwoord. Dit sluit echter niet in, dat we niet met een boek als van Oehl, meer dan volgens onze nuchtere methode, een diep vermoeden kunnen krijgen omtrent de geheimzinnige paden en krochten, waarin de menselijke geest in het spel van stof en vorm zich kan bewegen en verdwalen.

Ad 3. Als de mens met de hand tot actie overgaat, die dan pakt en toegrijpt, houdt hij als resultaat de gegrepen zaak in handen en als zo'n zaak stevig in de vuist wordt gehouden, staat ze onder de macht van de grijper. Het is daarom vanzelfsprekend dat hand in verband werd gebracht met macht en kracht, en zelfs zonder meer het woord werd daarvoor. Meestal wordt naar de macht gegrepen door geweld en vijandelijke daden, soms ook strekte een sterke hand tot bescherming. Het gr. *χῆρ* betekent ook vijandelijke daad en *ἐς χερῶν νόμον ἀπικέσθαι* = handgemeen worden. Het betekent ook kracht, macht, daad van geweld en *παράδιδόναι τινα εἰς χερὰς τινῶν* is een der hiermee in verband staande zegswijzen, terwijl ook de *patria potestas* ermee wordt uitgedrukt. Dat het eveneens krijgsmacht, troep soldaten aangeeft kan behalve in het idee macht, vijandelijke macht ook zijn oorzaak hierin vinden, dat hand ook het begrip heeft opgeroepen van handvol, bundel, verzameling, wat je samenhoudt in je hand. *Χείριος* of *ὑποχείριος* = onderworpen in de macht van, en daartegenover staat *χειρισμός* = bestuur, leiding, werkzaamheid in staatsdienst, en de *χειριστής* is de leider, bestuurder, hulpbeambte (waarin wellicht „een handje helpen” meespeelt). *Χειροδίκης* = hij die het vuistrecht uitoefent en *χειροκρατία* = het vuistrecht, het recht van de sterke; dan ontstaat er natuurlijk bij de zwakkere tegenpartij *χειροθήεια* = tamheid en door de dreigende vuist is men wel *χειροθήης* = tam, mak, volgbaar,

zacht. Een interessante uitdrukking is ook $\chi\epsilon\rho\iota\ \kappa\alpha\iota\ \pi\omicron\omicron\iota$ = uit alle macht. Eigenlijk zit er een element van zwakte of minstens van een zwakke situatie in verwerkt, maar tegelijk wordt ermee bedoeld, dat de persoon in kwestie door zijn energieke verzet met handen en voeten zich wellicht uit zijn netelige toestand zal bevrijden. Volgens Gerber (347) heeft $\chi\epsilon\rho$ in Ilias IV, 249 de zin van bescherming.

Een volkomen equivalent van de zojuist besproken griekse uitdrukking vinden we in het lat. *manibus pedibusque*. *Manus* duidt aan vuist, persoonlijke dapperheid, vergelijk *manu fortis, strenuus* = dapper, *manu promptus* = strijdvaardig. Het duidt aan: handtastelijkheid, gewelddadigheid, strijd, geweld, vergelijk *accedere ad manum, committere manum, pervenire ad manus* = handgemeen worden, *ira venit ad manus* = komt tot daden, *manibus temperare* = zich van gewelddaden onthouden, *manus alicui afferre* = iemand geweld aandoen, en *manubiae* is dan de oorlogsbuit, het aandeel van de veldheer en natuurlijk afpersing. *Manus* geeft ook aan macht, b.v. *tibi in manu est ne fiat*.

Juist als in het grieks ontmoeten we ook de consequentie „tam maken” enz. in een aantal samenstellingen waarin *manus* en *sueo* = wennen in elkaar zitten verwerkt en dus het beeld van wennen, gewoon worden aan de leidende hand het grond-idee vormt: *mansuefio* = tam maken, beteugelen, en beschaven(!), *mansues* = tam, *mansuesco* = tam, zacht, mals worden, *mansuetus* = tam, kalm, zachtzinnig, zachtmoedig, vriendelijk, vreedzaam, goedertieren (die heeft het al geleerd), *mansuetudo* is het substantief met dezelfde betekenissen.

Ags. *mund* (Thöne 85) betekent: beschutting, toevlucht, strafgeld, d.i. boete, hand, hand als maat. Dit staat volgens hem in connectie met lat. *manus* en dt. *Vormund* = voogd, d.i. beschermer. Walde houdt hetzelfde en brengt aan oijsl. *mund* = hand, ohd. *munt* = hand en bescherming. Nog zij gewezen op het duitse *die obere Hand* en die *untere Hand* voor leenheer en leenman.

We behandelden reeds in het vorige nummer, hoe de akkadiërs iemand een land, stad, koninkrijk, een individu in handen gaven, d.i. toevertrouwden, dat bij de joden de hulpbehoevende of overwonnene zijn hand uitsteekt om bescherming en genade te verkrijgen. Met het ideogram *nigšú* werd aangeduid *ša qāti* = wat van- of onder de hand is, in het hebreuws *bejádô* = in zijn hand en daarmee wordt door beiden bedoeld: bezit, eigendom (Dhorme 195 v.).

Bij de egyptenaren betekende de hand eveneens kracht. Amon roept tot koning Ramses II: „mijn hand is met u” en de koning spreekt trots: „ik liet hem (de vijand) kennis nemen van mijn hand”, *dj.i 'm.f m árt.i* (Grapow 128).

De hand is bij de chinezen evenzeer symbool voor macht: *chia⁴ shou³ yü² jên¹* = lenen de hand van een ander, d.i. aan de zorg van iemand anders toevertrouwen, deputeren; *chih⁴ shou³ chih⁴ chiao⁴* = belemmerende (obstructie voerende) hand en voet, d.i. moeilijk, met veel moeilijkheden; *t¹ shou³ t'o⁴ t'ien¹* = omhoog houden de hemel met één hand, d.i. zeer machtig, met veel invloed; *shou³ yen³ t'ai⁴ ta⁴* = handen en ogen zeer groot, d.i. overal spionnen en bondgenoten, invloedrijk, iemand die aan de draden trekt, intrigant; *shu² shou³ wu² ts'é⁴* = handen gebonden en geen toevlucht, d.i. machteloos, een hopeloos geval (Williams l.c.).

Bij de door Brandstetter (l.c.) besproken wortels voor hand behoren ook bat. *gomgom* = besturen, makb. *gaŋgaman* = bestuur.

In het ewe wordt „ik heb” uitgedrukt met „is in mijn hand”. „Ruw” wordt in het japans verwoord met „hand-ongemanierd” (Planert 306, 312).

Sesoeto *matsoho a morena a malelele* = de handen van de koning (opperhoofd) zijn lang, d.i. de koning is vrijgevig (Jacottet 318).

Ad 4. Er zijn zeer veel tropen, die hun ontstaan danken aan een aantal levendige beelden.

We bespraken reeds, dat gr. *χελρ* betekent een troep, een troep soldaten, *une poignée d'hommes*, zoals ook *manus* aanduidt: schare, menigte, bende, kliek, troep, strijdmacht = het grondbeeld is een bundel die je in de hand houdt, een handvol, er wordt dan ook altijd bedoeld een kleine groep. Zowel het gr. als lat. woord duiden ook aan: kant, zijde, wat we eveneens vinden in eng. *on the other hand*. Dat de handen evenals de armen als de kanten en zijden worden beschouwd is zonder meer vanzelfsprekend.

De handen zijn ook zeer belangrijke instrumenten, zo op de voorgrond tredend, dat ze werden gebruikt als *pars pro toto*: *Gottes Hand, Hand des Herrn, um die Hand seiner Tochter warben Grafen und Baronen, dieses Gut ist in kurzer Zeit in acht Händen gewesen, freigebige Hand, Nachricht aus erster Hand, Briefe von lieber Hand, alle Hände auf Deck, die letzte Hand an ein Werk legen, die obere Hand* = de leenheer, *die untere Hand* = de leenman, *Tote Hand, jemandes rechte Hand sein, jemandem die Hand auf etwas geben, die Hand in vielen Sachen haben, die Hand abziehen von einem, etwas aus Händen geben*, enz. — verschillende dezer zegswijzen berusten ook op het idee macht, kracht.

In het engels zijn nog vermeldenswaard: *a cool hand* = een brutaal heer, *to be a bad (poor) hand* = slecht zijn in, geen

bolleboos zijn in, *he is a new hand* = nieuwelings, *old hand* = oudgediende, *the knowing hands* = de gewiekste lui, *handmaid* = dienstmaagd.

Een mooi plaatje zou er te tekenen zijn van het engelse *to show one's hand* = de kaarten openleggen. Een levendige symboliek is verbonden aan de gebaren der hand in de duitse uitdrukkingen: *die Hände überm Kopf zusammenschlagen*, van verwondering of smart, *die Hände ringen* = wringen, van smart, *Hand aufs Herz* = met mijn hand op mijn hart, wat ik zeg is in overeenstemming met mijn diepste gevoelens (Wigand 19).

Het akkad. *našu qāta* = handen opheffen betekent bidden en *be-noš'ti jādaj* = als ik mijn handen ophef in Ps. 28, 2 heeft dezelfde betekenis. *Niš qāti* = opheffing van de hand betekent gebed, *niš* zonder hand erbij vermeld, maar natuurlijk toch erbij gedacht drukt eed uit en in Gen. 14, 22 heft Abraham (ten eed) zijn hand op tot Jahwe. Het ideogram *sùb*, dat correspondeert met *karābu* = eer betuigen en *ikubu* = gebed, stelt voor: de hand aan de mond, zoals misschien ook wordt uitgedrukt door lat. *adorare*, maar dan met weglating van de hand, en Job (31, 27) zegt, dat zijn mond niet zijn hand heeft gekust, d.w.z. bij adoratie van de zon of maan. Akkad. *idāte* of *ittāte* betekent ook tekens, voorzeggingen, omdat die vaak werden uitgedrukt door arm en hand. Zo wordt hebr. *jad* ook gezegd van grafmonument, omdat daar vaak een hand op stond om de aandacht te trekken. De hand werd eveneens gebruikt als wegwijzer. De god of godin wijst de favoriet met de hand aan: *tiriš qāti* = wijzing van de hand, analoog aan *niš éni* = opheffing van het oog, *niš libbi* = opheffing, trek van het hart, welke alle aanduiden: welwillendheid, gunst, object van gunst, favoriet.

Het egyptische *wn dr.t* = met open hand betekent grootmoedig, vrijgevig en koningin Amenirdis wordt *ntr d-t* = „de goddelijke hand” genoemd om haar vrijgevigheid (Ebers 101, 174). In het boek van C. E. Sander-Hansen, „Das Gottesweib des Amun” (København 1940, Danske Vidensk. Selskab, Hist. filol. Skr. Bd. I nr. 1) staat dit „hand van de god” gelijk met „vrouw van de god” (zie hiervoor J. Jansen, Egyptische Philologie in 1940, Jaarbericht Ex Oriente Lux no. 8, 1942, pag. 590 v.).

Voor het chinees vermelden wij nog de volgende zegswijzen: *ch'ih⁴ shou³ k'ung¹ ch'üan²* = rode hand en lege vuist, d.i. met lege handen, zonder geld; *kao¹ t'ai² kuei⁴ shou³* = hef hoog uw geëerde hand, d.i. wees genadig; *shên¹ shou³ mo¹ t'ien¹* = uitstrekken de hand en aanraken de hemel, d.i. gedurfde ambitie, grote dingen beproeven; *i⁴ t'ung² shou³ tsu²* = vriendschap gelijk hand en voet, d.i. broederlijke genegenheid, *shou³ tsu² chih¹ ch'ing²* = hand en voet gevoelens, d.i. broederschapshanden, broederlijke liefde, *shou³ tsu² pu¹ jên²* = hand en voet onvrien-

delijk, d.i. broeders in twist (Williams l.c.).

De bakongo spreken van *yala mooko* = de handen uitstrekken in de zin van: ik weet het niet, dat is uw zaak, doe wat je wilt; maar dezelfde verbinding met het aangeduide gebaar geeft ook: hartelijk, met open armen ontvangen. Bij het vergiffenis vragen zeggen zij tegen hun chef: *ta kooko* of *sa kooko* = plaats, geef de hand; tegen een gelijke: *ya kooko* = kom met de hand: tegenover hun vrouw bevelen zij: *ma kooko* = pak (mijn) hand.

Dialectisch kennen zij het gebaar *suka kookoha yedo* = de kin in zijn hand plaatsen, tengevolge van diep nadenken, (Laman 303).

Bunda mooko = de handen verenigen, d.i. wederzijdse hulp (74). De geesten der gestorvenen worden luguber aangegeven met *ba mooko kyozi* = die met de koude handen (570). *Meeya mamooko* = de kous van de hand en bedoeld wordt de handschoen (551).

De basoeto verwoorden met de volgende zegswijze een gebaar: *ho akholela motho matsoho* = de handen op en neer slaan t.o.v. iemand, waarmee men te kennen geeft dat men totaal met hem van mening verschilt.

Mal. *tahan rahat* = hand van het rad betekent krukas en madg. *tahan kodia* met dezelfde letterlijke betekenis betekent spaak, boeg; *lima-lima* = handschoen. Wat ook geregeld overal terugkomt, *handkerchief* enz., bat. *gim* = handvol. Als iemand in Bikol in de Philippijnen kwaad is en wil schelden spreekt hij van *kamoi* = tijgerklauw (Brandstetter l.c.). Dat schelden en daarbij de handen betitelen met de namen van dierenpoten, -klauwen enz. treffen we ook in andere talen en o.a. wijst er Zauner op met betrekking tot de romaanse talen (445). Bij de andamanen wordt de hand gezien als het hoofd van de arm: *ön-o-bi* d.w.z. -o- wijst op hoofd en -bi- op de arm (Brown 51).

De karaïben spreken van *aya-rî-pa* (lett. zonder hand) = met lege hand, d.i. zonder geschenken: *uwa, aya-rî-pa w-ò-pu-i* = neen, ik ben zonder hand gekomen, d.i. met lege handen. Omgekeerd als bij het schelden worden hier de voorpoten van een dier en klauwen van een tijger „handen” genoemd (Ahlbrinck 84).

N.B. De gebarentaal van de handen is zeer sprekend. De handen zijn de instrumenten tot arbeid, grijpen, macht, kracht enz., en deze realiteit vormt de oorsprong van veel verdere begrippen, waarbij de handen worden vernoemd als symboliek. Hetgeen in de voorafgaande nummers werd besproken was dikwijls rijk aan levendige verbeelding. Wij houden ons aan de geschreven en gesproken taal en behandelen dus alleen de gebaren der hand die daarin worden uitgedrukt. De eigenlijk gezegde

gebarentaal, geabstraheerd en onafhankelijk van het schrift, en van de functie van de mond, wordt voor het grootste gedeelte tot expressie gebracht door de beweging der handen. Dit wordt zeer diepzinnig besproken door J. v. Ginneken, in het Chapitre V „La domination des gestes et la naissance des hiéroglyphes” van „La reconstruction typologique des langues archaïques de l'humanité” (Verh. Kon. Ned. Ac. v. Wet. Lett. n. reeks XLIV).

We willen nog de aandacht vestigen op het aldaar met lof besproken artikel van F. Cushing, „Manual Concepts: A Study on the Influence of Hand-Usage on Culture-Growth” (The American Anthropologist, vol. 5, Washington 1892, 289-317). Met behulp van de beweging der handen wordt de zintuigelijke scène uitgebeeld, die behoort bij begrippen als zintuigelijk gegeven. Niet alleen ideeën als hart, eten, horen, zien, oud, worden met de handbeweging aangegeven, maar ook meer abstracte — als vrees, velen, vrede, handel. Zie nog G. Révész, „De menschelijke Hand” (Amsterdam 1941), „De expressieve functie der hand” (p. 67 vv.).

De grieken wisten dat men met de handen veel tot uitdrukking kan brengen en vormden daarvoor het woord χειρονομέω = gebaren maken, gesticuleren, terwijl χειρονομήσειω = gaarne gesticuleren, χειρόσοφος = keurig gesticulerend. Een gebaar staat duidelijk beschreven in χειροτονέω = de handen opsteken, stemmen, iemand kiezen, iets besluiten, χειροτόνος = met uitgestrekte armen, d.i. biddend. De laatste twee woorden had ik eigenlijk vóór de N.B. moeten plaatsen, maar graag wilde ik het grieks bij elkaar zetten.

Ad 5. Een speciale functie van de hand is het schrijven. De verschillende daarbij behorende zegswijzen zijn in alle moderne talen gemeengoed en we zullen daar niet bijzonder op ingaan. Eén der betekenissen van *manus* is ook „handschrift”. Χεῖρ betekent: handschrift, stijl, eigenhandig schrijven, kwitantie, terwijl χειρογράφέω = opschrijven, ondertekenen, en daarbij behorende substantieven: schuldbekentenis, verklaring onder eede, zelfs kanselarij.

Chinees *shu*¹ *shou*³ = schrijfhand betekent secretaris, copïist (Couvreur 27).

Ad 6. De rechter- en linkerhand worden onderscheiden. Dat onderscheid ligt eigenlijk al uitgedrukt in zegswijzen als *Die eine Hand wascht die andere, manus manum lavat*. Bij de karaïben heet de rechterhand *apotu* en de linker *apowe* (Ahlbrinck pag. 93 geeft geen verklaring voor *-tu* en *-we*, *apo* = arm).

Bij het tellen worden vaak de beide handen gebruikt, zodat b.v. bij de karaïben „hand aan één zijde” = 5 en „hand aan

beide zijden" = 10. De handbreedte is ook vaak een maat, b.v. bij de egyptenaren (Ebers 165). Over de hand als tel-instrument merkt E. H. Sturtevant in het artikel „Hittite *katta(n)* and related words" (A. J. Ph. 48, 1927, 247-257) op, dat gr. δέκα, lat. *decem* = tien, verbonden moeten worden met de elementen **de* = twee vgl. *duo*, διᾶ enz. en **kmt*, vgl. κατὰ = langs; hij verklaart zo *decem* als: twee keer langs de hand.

De rechterhand staat hoger in aanzien dan de linker. Zij heet in het angelsaksisch *swidra*, afgeleid van *swip* = sterk, dus die is de sterkere tegenover de linker (Thöne 106). Bij de duiters is een *Ehe zur linken Hand* een morganatisch huwelijk. Op het eiland Nias, links van Sumatra, heeft de linkerhand allerlei lelijke betekenissen tot boos en slecht toe; tot mijn spijt kan ik hiervoor geen plaats aanhalen, omdat in September 1944 al mijn aantekeningen en boeken over Nias zijn verbrand. De reden dat men daar zo pejoratief over de linkerhand denkt schijnt hierin gelegen, dat men er bij de stoelgang de linkerhand gebruikt voor de reiniging van het betrokken lichaamsdeel.

De rechterhand wordt in het vai en ewe uitgedrukt met „zaak-eet-hand", in het suaheli met „hand van het daarmee-eten" of „hand der mannelijkheid" (Planert 299).

Bij de bakongo is de rechterhand de *kooko kwalubakala* = de hand der mannen (d.i. de sterke) en de linker de *kooko kwalukento* = de hand der vrouwen (Laman 303).

De basoeto noemen de rechterhand *let soho le letona* = de mannelijke hand, of *letsoho la hoja* = de hand van het eten; de linkerhand is de *letsoho le letsehali* = de vrouwelijke hand, of *letsoho la botsoara-thebe* = de hand van het nemen van het schild. *Letsoho ka legele* = met de linkerhand betekent: op een verkeerde manier (Van Velsen).

Ad 7. De palm van de hand, lat. *palma*, gr. παλάμη levert bij Gerber (347) als overdrachten in het grieks op: geweld en hulp.

Schrader (637) geeft allerlei woorden, die „vlakke hand" betekenen en dan veelal behoren bij andere woorden die hand betekenen, waaruit kan worden geconcludeerd, dat „de vlakke hand" als een bepaald aspect of een bepaalde stand van de hand werd opgevat. Die handpalm valt practisch samen met de vlakke hand. Op een paar plaatsen in Frankrijk wordt de handpalm *pla dé ra ma* = vlak van de hand genoemd en vergelijk het dt. *Handfläche* (Zauner 445). Ook de voetzool „*planta*" werd wel gebruikt om de handpalm uit te drukken. Hetzelfde bespreekt P. Persson voor gr. θέναν dat op de eerste plaats handvlak aanduidt (Beitr. zur idg. Wortforschung, Skrifter utgifna af Kungl. Human. Vetsnskaps-Samfundet i Uppsala Bd. 10, 1912, 39 vv.).

De vuist is speciaal een symbool van kracht, zoals dat o.a. wordt uitgedrukt in vuistrecht en de parallellen ervan.

De andamanen noemen de vuist *ön-o-bi-kwe*, dat is samengesteld uit: *ön-o-bi* = hand en *kwe* = binden, een bundel maken, dus ze zien de vuist als een samengebonden, tot een bundel gemaakte hand (Brown 51). De negers gebruiken voor de aanduiding van de vuist samenstellingen als *tamande* = tot een bol rollen, *uru kone*, lett. „gerold vingers” (Homburger 44).

Het kikongowoord voor vuist, *nkome*, duidt ook vuistslag aan, en *nkome zannua* = vuist(slag) met de mond, d.i. een dispuut (Laman 725).

Nederlands

Omtrent de handen zelf en als algemeen actie-instrument geven wij het volgende: ieder welgeschapen mens heeft twee handen, mooie, welgevormde, magere, vereelte, springende, koude, dooie handen, de bal, de muis, de palm van de hand, mijn handen jeuken mij, handen aan het lijf hebben, ik heb nog zelf handen aan het lijf, handen te kort komen, ik heb maar twee handen, de handen staan hem verkeerd, zijn handen staan daar niet naar, met zijn handen over elkaar zitten, met zijn handen in het haar zitten, de handen in de zak moeten steken (moeten opdokken), geen hand voor ogen kunnen zien, het zijn twee handen op één buik, veel handen maken licht werk, 't heeft handen en voeten wat hij doet, 't heeft handen en voeten wat hij zegt (staat op poten), de handen reppen, roeren zich, zijn handen uitsteken, uit de mouwen steken, de hand aan de ploeg, aan het werk slaan, hij heeft er geen hand naar uitgestoken, de laatste hand aan iets leggen, in de handen spuwen (fig. met krachtsinspanning iets verrichten), met zijn handen zijn brood, de kost winnen, verdienen, met de handen in de zakken zitten, staan, lopen, niets om handen hebben, dat gaat hem vlug, slecht van de hand, handenarbeid, handwerk, handenwerk, het eerzame handwerk, fraaie en nuttige handwerken, hand- en spandiensten, verschillende baantjes bij de hand hebben, meneer is nog niet bij de hand, hij is altijd vroeg bij de hand, bij de hand blijven, hij is een bijdehandje, hij is bijdehand, dat huis, dat geschrift is al door vele handen gegaan, alles gaat door zijn handen, de hand, een handje met iets lichten, hij heeft daar een handje van, iets aan de hand hebben, iets aan de hand doen, dat is een kolfje naar mijn hand, hij is zwaar op de hand, in een handomdraai, daar draai ik mijn hand niet voor om, handig, behendig, handleiding, handboek, handwoordenboek, handschoen, handaanbeeld, handboor, handborstel, handappel (voor de hand), handatlas, handbagage, handbal, handbeweging, handbijbel, handboeien, hand-

hoog, handkar, handkoffer, handpomp, handmolen, handdoek, handkijkster (waarzegster), handdruk, handgebaar, handgeklap, éénhandig, tweehandig, handkus, handspaak, handtastelijk, handwortel.

Bij de hand als grijper noteren wij: als men hem één vinger geeft neemt hij de hele hand, op iemands handen letten (toezien of hij wel eerlijk is), zijn handen thuis houden, maar hij kan zijn handen niet thuis houden, hand van de bank het vlees is verkocht (schertsend gezegd als iemand een verloofd meisje of gehuwde vrouw niet met rust laat), iemands handen branden (om iets te stelen of om iemand te slaan), de hand aan zichzelf slaan, de hand op iets leggen, de hand op een misdadiger leggen, liegen en stelen gaan hand in hand, iets ter hand nemen, met de hoed in de hand komt men door het ganse land, beter één vogel in de hand dan tien in de lucht, dat boek is in aller handen, men kan geen ijzer met handen breken, met beide handen een voorstel aangrijpen, iets ter hand stellen, iets ter hand nemen, iemand het werk uit handen nemen, uit de hand tekenen, zaaien, genaaid, een paard beslaan, iets kopen, berichten ontvangen uit de eerste, tweede hand, een verzoek, voorstel, aanbod van de hand wijzen, slaan, van hand tot hand gaan, voor de hand wegnemen, leggen, liggen, handgemeen, handzaam, handelbaar, handlanger, handgift, handgeld.

Hier kunnen we het beste bijzetten de krachtwoorden: fikken, jatten, poten.

De hand is een symbool voor kracht en macht: maak eens een vuist als je geen hand hebt (pluk veren van een kikvors), zich met handen en voeten verweren, van de hand in de tand leven, met hand en tand iets vasthouden, iets verdedigen, met vaste, krachtige hand regeren, met slappe hand, iets aan vreemde handen toevertrouwen, de hand aan iets houden, de handen, zijn hand van iemand aftrekken, iemand de handen binden, zich met gebonden handen aan iemand overgeven, de handen vrij hebben, iemand de handen stoppen, smeren, vullen (omkopen), door mensenhand vallen, sterven, omkomen, een werktuig, speelbal in iemands handen zijn, de leiding van dat tijdschrift is in goede, voortreffelijke handen, de behulpzame, helpende, reddende hand bieden, Gods Hand, het is Gods Hand, als van Gods Hand geslagen zitten, zijn leven stellen in Gods Hand, in handen van de politie vallen, in andere handen komen (van eigenaar verwisselen), zijn naam, positie, toekomst is in mijn handen, dat boek kwam mij toevallig in handen, iemand in handen vallen, in goede, slechte handen vallen, die zaak is in goede handen, dat is geen boek om kinderen in handen te geven, iets aan iemand in handen spelen, een eed in iemands handen afleggen, de pen, zijn geld, de bewijzen, het bestuur, het heft in handen nemen, hebben,

houden, krijgen, iemand naar zijn hand zetten, hij zet alles naar zijn hand, hij is onder dokters handen, onder handen van de barbier, hij wordt onder handen genomen (goed gewassen, flinke uitbrander), een kind, iets, het gezag uit handen geven, de hand in iets, in het spel hebben, iemand in de hand werken, handhaven, handhaving.

Met de hand worden andere zaken vergeleken, *pars pro toto* troop treedt op, en ze is vaak het centrum van een levendige scène, terwijl de gebarentaal op de eerste plaats met de handen wordt gehanteerd: het is een hand breed, die plank is een hand dik, dat kost een hand vol geld, hij geeft zijn geld met handen vol uit, „De Rode Hand” op een uithangbord, de „hand” wijst de weg naar de uitgang, handwijzer, de hand van een anker, de handen van een weegschaal, handvat, handgreep, het „handje” om een hete ketel aan te pakken, handjevol, iemand op zijn hand hebben, krijgen, winnen, op iemands hand zijn, de zieke is aan de betere hand, iets van goeder hand weten, hebben, grote heren hebben lange handen, niet met lege handen komen, met de warme hand geven (voor de dood), met de warme hand overbrengen (wat men vertrouwelijk hoorde onmiddellijk over vertellen), goederen in de dode hand, de handen in de schoot leggen (lijdelijk toezien, zich in het onvermijdelijke schikken), de handen vouwen, de handen samen, de handen in elkaar slaan, de hand tegen iemand opheffen (verzet), zijn handen in onschuld wassen, ik zal er mijn handen niet aan vuil maken, iemand de hand kussen, de hand geven, drukken, schudden, broeder geef mij de hand (ge verkeert in hetzelfde geval, hebt dezelfde mening), ze mogen, kunnen elkaar de hand geven, de hand op iets geven, mijn hand er op, de hand van een meisje vragen, zij schonk hem haar hart en hand, met de hand op het hart iets verklaren, met zijn hand over zijn hart strijken, de hand in eigen boezem steken, iemand de hand op de mouw leggen, handje op de mond!, iemand de hand boven het hoofd houden, de hand ophouden (voor aalmoezen), bang zijn zijn handen aan koud water te branden, onder de hand, ondershands, iemand op de handen dragen, die tekening is van de hand van Toorop, aan die kleur herkent men de hand van de meester, aan de hand van een schrijver zijn oordeel zeggen over iets, aan de hand der ervaring, wat is daar aan de hand?, is daar weer wat aan het handje? (moet daar weer een kindje komen?), op eigen hand, de wind neemt hand over hand toe (gebaar van telkens overnemen van iets van de ene hand in de andere).

En daarmee zijn we aangeland bij de schrijffhand: handschrift, zijn hand door veel schrijven bedorven hebben, een fraaie, mooie, losse, lopende, stijve, kriebelige hand schrijven, zijn handtekening zetten, handvest. De tegenstelling tussen de twee handen is merk-

baar in de volgende uitdrukkingen: als de ene hand de andere wast worden ze beide schoon (door wederzijds hulpbetoon zijn beide partijen gebaat), water in de ene en vuur in de andere hand dragen (dubbelhartig, tegelijk vrede maken en twist zoeken), veranderen van hand (leidsels van de ene hand naar de andere, en daardoor de richting laten veranderen), laat uw linkerhand niet weten wat uw rechter doet, aan iemands rechterhand zitten, iemands rechterhand zijn, zij is haar rechterhand kwijt (broodwinner), een vrouw met de linkerhand huwen (morganatisch), het mooie, zoete, goede handje, niet het lelijke, verkeerde handje geven, allerhande zaken, tweeërhande (allerhande zaken).

De palm van de hand is een lengtemaat: een vierkante, kubieke palm; en verder signaleren wij: palmen, inpalmen (lett. hand over hand binnenhijsen), palmslag ter bevestiging van een koop.

Bij de vuist is op te merken: een vuist maken (dreiging), elkander met vuisten slaan, met de degen in de vuist, dat past als een vuist op een oog (als een tang op een varken), steek eens een vuist op als je geen hand hebt, uit het vuistje eten, in' zijn vuist of vuistje lachen, voor de vuist spreken, recht voor de vuist (openhartig), vuistbal, vuistgevecht, vuistvechter, vuistrecht, vuistslag.

Over de pols valt niet veel te vertellen: een sterke, zwakke, slappe, onregelmatige pols hebben, iemand de pols voelen (ook: uithoren), hij heeft dikke, sterke polsen, een kind met dunne polsjes, iemand bij de pols vasthouden, polsmofje, polshorloge, polsslagader.

N.B. Wij hebben getracht de ontzettende betekenissenvoorraad bij het woord hand te verdelen volgens het algemene schema. We zijn ervan overtuigd, dat niet iedereen het eens zal zijn met de plaatsing van elke uitdrukking en verschillende- die door ons bij een bepaald nummer zijn geplaatst zouden volgens een ander aspect ook tegelijk bij een ander nummer kunnen zijn ondergebracht. Zoveel mogelijk hebben wij composities met voorzetsels als „in handen, in de hand” en „bij de hand” in één nummer bij elkaar gezet, omdat die behalve door de betekenis ook door het woordbeeld verbonden zijn. In elk nummer zijn er toch een groot aantal uitdrukkingen die het idee actie-instrument, gripper, kracht, macht, gebaar, pars pro toto, duidelijk en onwederlegbaar als hun voornaamste betekeniswaarde weergeven.

Bare'e
Marindinees { „hand”, zie achter „arm”, 288.

25. VINGER, NAGEL

1. iets kleins	{ <i>digito orbem temperare</i>
<i>digito tangere</i> → zacht
<i>ne digitum alicujus rei causa porrigere</i> → ge-
ringste moeite
<i>das sagt mir schon mein kleiner Finger</i>
kleine maat en kleinste getaleenheid —
2. wijzer	{ „met de vinger gewezen” → aanzienlijk
veracht
beschuldigd, schen-
ding van goede naam

<i>Wijsvinger</i>
„verradende vinger”
„scythe(l)-finger”
<i>Duim</i>
de grote, sterke, machtige vinger → superieur man
← „moeder (vader) der vingers”, „de oudere
vinger”, „de vinger”, „grote handzoon”
de vingers zijn „de kleine kinderen v. d. hand”
<i>Pink</i>
„de oor-vinger”
„de kindsvinger”, „kleine vinger”.
middelvinger
<i>digitus impudicus</i> — enz.
ring-vinger — „goud-vinger”.
N.B. vingerrijmen.
4. de vingers werken, pakken, nemen — boze vinger
„de vinger(s) roeren, uitstrekken”.
5. metafoor
vinger en t e e n
→ dadel, vingerversvoet, roodvingerige dageraad
← <i>Gods knives and forks</i>
← „kinderen v. d. hand”, „wortels v. d. hand”,
„twijg van de hand”, „hoorn = uiteinde v. d. hand”.
6. nagel |

Ad 1. Wat wel het meest de aandacht trekt bij de vingers is: dat ze zo klein zijn. Daarom werd het woord vinger, en natuurlijk ook het begrip ervan, gebruikt in allerlei situaties, waar men te doen had met iets kleins, iets onbelangrijks, iets gemakkelijks. Als men kan *digito orbem temperare* = met één vinger de wereld regeren, dan geschiedt dat blijkbaar in dit geval zonder moeite. En maar met een vinger aanraken = *digito tangere* betekent heel zacht behandelen, terwijl *ne digitum quidem alicujus rei causa porrigere* feitelijk aangeeft: daarvoor niet de geringste moeite willen doen.

De Duitsers kennen de uitdrukking: *das sagt mir schon mein kleiner Finger* (Wigand 28), en spreken ook van: *keinen Finger breit* d.w.z. helemaal niets (68). De vingerbreedte wordt gebruikt als kleine maat, waarvoor o.a. ook gr. δάκτυλος diende. Meer speciaal bestond en bestaat er de duimsmaat. Op de vingers werd geteld, waar lat. *numerare per digitos* op wijst. Dat met de

vingers tellen treffen we overal ter wereld aan. Hoogstwaarschijnlijk berusten de grondeenheden van de verschillende getallenstelsels als vijf en tien, vier en acht, zes op combinaties van de vingers. Vijf en tien is al heel gemakkelijk, dat zijn de vingers van één- of twee handen, bij vier en acht worden de duimen weggelaten, bij zes wordt bij de ene hand de duim van de andere gevoegd. Men wordt hier uitgebreider over ingelicht in het boek van J. van Ginneken, *Reconstruction typologique des langues archaïques de l'humanité* (Verh. Kon. Ac. v. Wet. Lett. n. reeks XLIV, A'dam 1939) en de aldaar op pag. 132 geciteerde studies van Tomkins, Cushing, Thalbitzer en McGee.

Brandstetter (37) wijst erop, dat in verbinding met het formatief *sč-, sa-, si-* de woorden voor vinger bijna overal een maat aanduiden. Ook bij de akkadiërs en joden dient de vinger tot maat-aanduiding (Dhorme 1923, 200).

Ad 2. Een wel even opvallende eigenschap en functie der vingers is, dat men ermee wijst. Ik zet deze eigenschap alleen op de tweede plaats, omdat ze minder iets algemeen is en eigenlijk speciaal toekomt aan de wijsvinger, al moeten de andere vingers toch ook een bepaalde stand aannemen bij het aanwijzen.

Het lat. *intendere digitum ad* = met de vinger wijzen, en interessanter is het verschil tussen gr. δακτυλό-δαικτος = *digito monstratus* = aanzienlijk tegenover δακτυλο-δαικτέω = met de vinger nawijzen, d.i. verachtelijk.

Walde houdt dat de wortel van *digitus* te zoeken is bij het complex **deik* = wijzen, waar dus ook de bekende griekse woorden bijhoren, niet echter volgens hem δάκτυλος. Hofmann weigert weer dit te aanvaarden, terwijl reeds Meillet had verklaard, dat er omtrent *digitus* alleen vage hypothesen mogelijk zijn. Boisacq trekt s.v. δείκνυμι een wortel **deig* en vandaar *digitus* bij dit grondwoord, maar ontkent dat weer op pag. 1105. J. Gonda (Deiknumi — Semantische studie over de indo-germaanse wortel *deik* — Diss. Utrecht 1929, pag. 14) betwijfelt het bestaan van een nevenwortel **deig*.

Iemand met de vinger wijzen is bij de semieten een teken van verachting, zie het š^l*lah 'esba'* = lett. de vinger uitstrekken bij Is. 58, 9. Bij de akkadiërs is het vooral een teken van beschuldiging en schending van iemands goede naam, en wordt uitgedrukt met *tarāsu ubāna* = de vinger richten. Zo lezen we in het Wetboek van Hammoerabi bij echtbreukbeschuldiging: Als de vrouw een man, ter oorzaak van een andere man, tegen haar *ēli-ša ittariš* = de vinger is gericht enz. . . . (Dhorme l.c.).

Het grondwoord *tudu* in de maleis-polynesische talen betekent (aan)wijzen of vinger, terwijl het in bepaalde talen als b.v. mdg. *tondro* speciaal wijsvinger aangeeft (Brandstetter l.c.).

Het kikongo *dyenga nlembo* (Laman 140) betekent rondgaan met de vinger om aan te tonen „al dat volk”, met de vinger wordt hier dus gewezen. *Kuza nlembo* = krabben met de vinger: men krabt zacht tegen iets als eed-symbool (ook wel door met zijn mond de grond aan te raken): zie Laman 345. De wijsvinger wordt geheten *mu nsaka mambu* = de zoeker van de dingen (616).

Het chinese woord voor vinger *chih*³ geeft ook aan: met de vinger aanwijzen, en zonder meer: aanwijzen, doen kennen, onderwijzen, bevelen, en ten slotte ook: tot getuige nemen, een eed zweren (Couvreur 855).

De basoeto wijzen ook met de vinger: *ho enrisa monoana* = de vinger omhoog steken, d.i. te kennen geven dat men iets wil zeggen, vooral in protest; *ho supa ka monoana* = met de vinger wijzen, d.i. iemand dreigen te straffen (Van Velsen).

Ad 3. Eigenlijk wordt er maar weinig aan „de vinger in het algemeen” gedacht, het idee vinger valt heel gauw uiteen in één der vijf verschillende vingers en vaak spreekt men over vinger, waar men tenslotte één der vijf in het bijzonder bedoelt, zoals men bij „met de vinger nawijzen” de wijsvinger bedoelt.

De latijnse naam *index* voor de wijsvinger is speciaal gegeven vanwege zijn aanwijzende functie. Die wijsvinger schijnt in hoge dunk te hebben gestaan: men noemt hem ook *digitus salutaris*. In het angelsaksisch heet hij *lēaw-*, *læw-finger*, en *læwan* betekent openbaar maken, verraden enz., het lat. *prodere*. Daarnaast bestaat het woord *scyte(l)-finger*, dat afgeleid is van *sceotan*, *scitan* = schieten en zijn oorsprong dankt aan het gebruik van de wijsvinger bij het aftrekken van de boog (Thöne 46).

De duim wordt in het latijn *pollex* geheten, wat volgens Walde hoogstwaarschijnlijk afkomstig is van **pollos*, dus: grote, sterke, machtige vinger, vgl. *pollère*. In de romaanse talen wordt de duim genoemd: grote vinger, *digit-one*, *didon*, *detone* (dat „one” is een augmentatieffix), *poddighe mannu*, *didu mannu*, *jiritu rande* (betekenen allen: vinger-groot); dikke vinger, *digitus grossus*, *dé gros*, *gros det*, *dedo gordo* (Zauner 451).

Het ndl. duim met zijn germaanse verwanten is etymologisch afhankelijk van de wortel *tu-* = zwellen volgens Franck-Van Wijk en Thöne (113), vergelijk kymr. *tyfu* = toenemen, groeien, lat. *tumeo* = ik ben gezwollen, oi. *túmra* = gezwollen, dik, sterk.

De duim is de sterke, machtige vinger: *jemandem den Daumen aufs Auge halten*, *den Daumen auf etwas halten*, terwijl met de duim ook wordt betaald: *den Daumen rühren* (Wigand 18, 58).

Knortz (153 vv.) wijst erop, dat men in Amerika de uitdrukking bezigt: *his fingers are all thumbs* en dat wordt gezegd van iemand die zijn vingers onhandig gebruikt.

Het akkad. *ubánu* = vinger of teen en de daarmee in verband staande arabische *ibhám* en hebreeuwse *bôhen* zijn gereduceerd tot de speciale betekenis duim of grote teen; blijkbaar werden die duim en grote teen beschouwd als dé vinger en dé teen (Dhorme l.c.).

Bij de Muskogee-indianen wordt de duim „moeder der vingers” genoemd, bij de bakairi in Brazilië is hij „vader”, terwijl de pink het „kind” is. Te Tichis in W. Afrika worden de vingers „de kleine kinderen van de hand” genoemd. In Japan is de duim de *oya ubi* = oudere vinger, de pink de *ko-ubi* = kindsvinger, terwijl de andere drie „oom”, „broer” en „zuster” zijn.

De andamanen zien de duim als het hoofd van de hand: *ön-o-bo-tabe*, *ön-o-bi* = hand en *ön-o-tabe* = hoofd (Brown 51). De duim heet in het dieri „hand-moeder”, in het mexikaans „groot handzoon”. Hij wordt in het siamees aangeduid met „hoofd-moeder-hand”, in het koenama met „vinger-mannetje”, in het ixil met „de oudste mijner hand” (Planert 299).

Kikongo *nlembo akati* = vinger van het midden betekent middenvinger, *nlembo walanda kati* = die volgt op de middenvinger, d.i. de ringvinger (Laman 745). *Nlembo ansuka* = uiterste vinger, d.i. pink, die ook wordt aangeduid met *wantoso* (798) = die van de hoek; zeer interessant is de gewestelijke benaming *muké naa kutuma*: *mu-ké* = kleinheid en *kutu* = oor, dus: kleintje voor het oor; wat echter deze verklaring onzeker maakt is de vorm *kutuma*, want *ma* is alleen maar een achtervoegsel bij werkwoorden (598).

De ringvinger heet ook de *kindandi antoso* = die volgt op de oorvinger (263); de middenvinger wordt genoemd *wa mula* = (van) de lange (602).

De duim tenslotte is de *ulembo angudi* = de moedervinger (745).

De chinezen zeggen: *yün³ ch'êng¹ chü⁴ po⁴* = waardig om genoemd te worden de duim, d.i. een superieur man in de wereld, *facile princips*, de beste (Williams 227).

Typerend is de lat. benaming van de pink als *digitus auricularis*. De hiermee aangeduide functie wordt nog beeldender tot uitdrukking gebracht door de angelsaksische benamingen als oorreiniger en oorschaper: *ear-clāēnsend* en *ear-scrypel* (Thöne 21). Vergelijk boven kikongo „kleintje voor het oor”.

In de romaanse talen is de pink vooral de kleine vinger, vergelijk ook het zndl. *petieter*. Dat wordt uitgedrukt door vinger + deminutiefsuffix; *ditelet*, *dantulin*, *didin*, *ditino*, *detillo*, *jidi-teddu* enz.; of door vinger + klein en door klein, kleintje zonder meer: *petit dá*, *deto piccinino*, *dito piccolo*, *did marmèll*, *marmellin*, *mamlin*, *minimineddu*, *deo minù*, *menin*, *mignolo* enz.; op een paar plaatsen door *nanet*, *pichot nanet* = dwergje

(Zauner 452 v.). In het mexicaans heet hij „hand-zoontje” (Planert 299).

De middel- en ringvinger zijn niet zo opvallend als de andere drie. De middelvinger draagt in het latijn de naam van *digitus impudicus*, in het frans *le doigt sale*, in het angelsaksisch de *æwisc-berende* = de schandedrager, want *æwisc* = schande, schaamte. Dat zal wel hierin zijn verklaring vinden, dat deze vinger meer dan de andere vingers na de stoelgang functioneert als reinigingsinstrument. De ringvinger heette bij de angelsaksen ook de *hringfinger* of *gold-finger* (Thöne l.c.).

Erg leuk en interessant en ons lerend hoe de mens vaak met zijn vingers heeft gespeeld en erover gefantaseerd zijn de vingerrijmen, die meestal ook tegelijk kinderrijmen zijn. In Pommeren spreekt men van: *Klein Finger, Goldfinger, Langleike, Pöttke-licke, Luskeknicke*. De engelsen beginnen van de andere kant: *Thumb bold, Thibity bold, Langman, Lickpan, Mamma's little man*. En men kent er ook: *Thumbikin, Thumbikin broke the barn* (korenschuur) — *Pinnikin, Pinnikin stole the corn* — *Long backed Gray carried it away* — *Old Mid-man sat and saw* — *but Peesy-weesy paid for a*. In west-Pruisen zingt men van: *Der kleine Finger — der goldene Finger — der lange Lux — der Butterlecker — der Läuschenknicker*. We zetten er maar ineens het aardige nederlandse rijmpje achter: Naar bed, naar bed, zei Duimelot — eerst nog wat eten, zei Likkepot — waar zal ik het halen, zei Langelot — in grootmoeders kast, zei Ringeling — dat zal ik verklappen, zei het Kleine Ding (of Pingeling). De niet-nederlandse rijmpjes zijn uit Knortz (152 vv.), waar er nog meer zijn te vinden. In het nederlandse bestaan er ook nog andere, o.a. in Van Vlotens Bakerrijmen.

Ad 4. Het pakken, nemen, werken van de hand geschiedt met behulp der vingers, zodat men ook kan zeggen, dat de vingers grijpen en pakken, maar toch ontmoet men weinig uitdrukkingen waarin de vingers in deze functie worden verwoord. De Duitsers kennen: *er hat überall seinen Finger dazwischen, die Finger davon lassen, keinen Finger rühren* (Wigand 28).

De akkadiërs spreken van een boze vinger, *ubānu limuttu*, die evenals het boze oog hoort bij de zwarte magie. *Tiriš ubāni* = de vinger richten geschiedt met boze bedoelingen, terwijl *tiriš qāti* = de hand richten aanduidt liefde en gunst. Meer passief houden zich de vingers, als men erop bijt uit spijt en woede: *tuššuk ubān-ša* (Dhorme l.c.).

Er zijn wel een paar actie-zegswijzen in het latijn als *proferre digitum* = zich verroeren, iets ondernemen, maar men kan toch niet zeggen, dat in het betekenissen geheel van de vinger het werkaspect een belangrijk moment is.

Ad 5. De vingers leenden zich tot een aantal metaphoren. Volgens Gerber (347) wordt gr. δάκτυλος ook toegepast op de teen, de dadel wordt aldus genaamd en de welbekende versvoet, terwijl de lezers van Homeros en Vergilius op de hoogte zijn met de rozevingerige dageraad. Morel (38) heeft nog gevonden dat de vruchten van de palm wegens de gelijkenis „vingers” worden genoemd en dat zullen dan wel vruchten van de dadelpalm zijn. *Digitus* betekent ook teen.

Knortz brengt aan, dat in Engeland de vingers worden geheten: *ten bones, god's knives and forks, cymbals, castagnettes* (152).

Akkad. *ubānu* en hebr. *esba'* betekenen evenzogoed teen als vinger. Blijkbaar wordt de vinger ook gezien als hoorn, d.i. uiteinde van de hand, omdat *šú-si* = hoorn vaak dient als ideogram voor *ubānu*. Het eind van de vinger wordt hoofd van de vinger = *qaqqad ubāni* geheten (Dhorme l.c.).

In de meeste negertalen worden de vingers aangeduid als „kinderen van de hand”: *o-ne, na uriga, mon-pu*, ook wel „dochtertje van de hand”: *ngaba-zi*, „wortels van de hand”: *mey-tyin, nyako čin*. Het met woorden voor vinger verwante „*nu*” betekent uiteinde (Homburger 43).

Kikongo *nlembo* betekent behalve teen ook klauw, schaar van kreeft, naald, vruchten van de bananenboom, die als een groot aantal vingers aan de tros hangen (Laman 745). In het mal. *anak tañan* = kind der hand ontmoeten we hetzelfde, terwijl mdg. *rantsan-tanana* = twijg der hand (Brandstetter 37).

N.B. De nagel. Het gr. woord ὄνυξ werd ook gebezigd van een bergspits, van de weerhaak aan de pijlpunt en het anker, het lat. *unguis* werd toegepast bij planten en had eveneens de haak-betekenis. Bepaalde martelwerktuigen werden *ungula* geheten en door Rufus Ephesius werd een gedeelte van het hart ὄνυξ genoemd. De onyxsteen kreeg blijkbaar die naam wegens gelijkenis met de kleur van de nagel (Gerber 347, Morel 44).

De nagel heet bij de akkadiërs *supru* en soms *suppāru*, in het hebreuws *sippōren*; deze woorden worden ook toegepast op de hoeven en klauwen van dieren. Vaak diende de nagel-indruk ter ondertekening; *šunu supur*, in plaats van hun stempel drukten ze hun nagel op het document. Ook zaten er „nagels” aan de poten van een paal, troon en tafel (Dhorme l.c.).

De nagel heet bij de bakongo de *buda kya nlembo* = het hoofdbedeksel van de vinger (Laman 62) of zonder meer *mpua nlembo* = het hoofd van de vinger (587).

Nederlands

De vinger is iets kleins: lekker is maar een vinger lang, als men hem een vinger geeft neemt hij de gehele hand, vingertje, ik leg u geen vingerbreed in de weg, maar.... het vuil zit er vingerdik op (mnl. *vingermael*, *duummael* = de lengte van een duim, Stoett 1359).

Jatten, fikken zijn vooral de scheldwoorden.

De vinger is het instrument tot allerlei verrichtingen: wat heb jij dikke, onhandige vingers, ge zult er uw vingers niet aan vuil maken, met vinger en duim naar iets likken (sterk begeren), hojee — ik kan er aan elke vinger een krijgen hoor!, ik kan hem om mijn vinger winden, ik kan hem met een natte vinger vangen of verleiden (Stoett 2407), iets door de vingers zien, iets uit de vingers zuigen, iemand op de vingers tikken, iemand op de vingers zien, als jullie allemaal mij zo op de vingers staan te kijken breng ik er niets van terecht, jongen, de vingers jeuken mij, pas op!, iets in de vingers krijgen, hij heeft zich in de vingers gesneden (een dommigheid uitgehaald, V. Dale: onhoorbaar een wind gelaten), zich de vingers branden, lange vingers hebben, vingerafdruk, vingerdoekje, vingerkommetje, vingerhoed, vingerkootje, vingertop, vingerzetting, vingervvaardigheid.

De vinger wijst, vooral de wijsvinger: de Vinger Gods, vingerwijzing, de taal der vingers (der doofstommen), de twee vingers opsteken (eed), wie het weet steekt zijn vinger op, de vinger op de mond leggen, iemand met de vingers nawijzen, als met de vinger aanwijzen (heel duidelijk).

Bij de duim valt het volgende te noteren: onder de duim houden, iets op zijn duim weten, kennen, op zijn duimpje (ter dege), duimdik stof, dat ligt er duimendik bovenop, iets uit zijn duim zuigen, de duim van een handschoen, de duim als lengtemaat, geen duim gronds wijken, afstaan, geen duimbreed, een duimpje om een zere vinger doen, naar bed, naar bed, zei duimelot, de duimschroeven aanleggen, duimspijker, duimstok.

De een is wijzer in zijn pink dan 'n ander in zijn gehele lijf, pinkring(etje), een traan wegpinken, pinken, elkander bij de pinken vasthouden. Volgens Stoett (nr. 1830) betekent „pinken” „bij de pinken zijn”, „geldzak”, een bargoens woord. Volgens Verdam is pink in het mnl. nog niet in gebruik, volgens hem is het waarschijnlijk verwant met eng. *pink* = klein. Het Wdb. Ndl. Taal (12, 1887) noemt deze afleiding even onzeker als de andere.

Bij de middelvinger en ringvinger is niets speciaals op te merken (mnl. *vingerlinc* = ring: overdracht van dragend lichaamsdeel op het gedragen bekleedsel). Het voornaamste kin-derrijm over de vingers staat hiervoor reeds opgetekend.

Wat betreft de nagel: zijn nagels knippen, lange, korte

nagels, met de nagels krabben, de nagel groeit in het vlees, op zijn nagels bijten (nadenken, verlegenheid), iemands nagels korten (zijn macht bedwingen), zijn nagels scherpen (zich schrap zetten), hij heeft geen nagel om zijn kont te krabben, nagelborstel, nagelriem, nagelschaartje, nagelvijl, nagellak.

Bare'e { „vinger”, zie achter „arm”, 288.
Marindinees }

26. BEEN, KNIE, KUIT, SCHEEN, DIJ

		niet altijd werd en wordt het been in zijn geheel gezien
		overgedragen op: → stelden v.e. ladder, dubbele verbindingsmuren, benen van tafel, stoel, bed recht, straat elk langwerpig voorwerp o.a. twijgen steel, stengel
1.	{	de benen zijn het voorwerp van spot en schelden „het kleed v. d. benen” = broek
2. lopen		weinig algemene woorden
<i>sich auf die Beine machen</i>
„benen” → symbolen v. snelheid
→ „water v. d. benen” = urine
		ronde verdikking a.d. schrijfpn, plantenstengel
		„in de knieën” → (kracht) in de macht
		(knieschijf) ← noot, appel, steen, kogel, schotel, schop, schoffel, molensteen, rondzetel van spierkracht
		„knieën gebonden” → zonder kracht
		„knieën wankelen” → fysieke, morele zwakte
		„knieën vergaan tot water”.
3. de onderdelen knie	{	„baren op knieën” → vaderschap, moederschap, aanneming
		„op de knie zetten, zitten” → liefde, tederheid
		euphemisme voor → geslachtsdelen
		„knieën losmaken” → krachteloos
		„naar de knie vallen, neigen, zich werpen,
		„de knie omvatten” → deemoed, onderworpenheid
		knien en *gen = kennen
		„ „ „ = opvoeden, baren geslacht, verwantschap
		„week, dik (vlees), vet, buik (v.h. been), appel, rat vis, (viskuit)”
kuit		← „vlees v.h. been”, „spier v.h. been”
kuit en zwanger, kuit en zak, „vrucht v.h. been”
„hart v.h. been”
	← „spiervlees v.h. onderbeen”, „naar voren schietend spiervlees”	
	scheenbeen → spaak v.h. wiel	
dij	{	← <i>cora suffrago, perna</i> (krachtwoorden, die billen, ham, betekenden)
		wortel „het sterke, dikke”.

Ad 1. In alle moderne talen kent men een woord voor het gehele been: dt. *Bein*, eng. *leg*, fr. *jambe*, it. *gamba*, sp. *pierna*. Het gr. σκέλος duidt ook het gehele been aan, maar het klassieke latijn zag blijkbaar het been slechts in delen: *pes* + *crus* + *femur*, terwijl daarnaast woorden voor kuit en knie bestaan.

Het reeds vermelde griekse woord betekent volgens Boisacq etymologisch kromming; van dezelfde basis (s)gel- leiden Franck-Van Wijk het ndl. woord schouder af. Bij die basis worden ook gezet de woorden lat. *scelus* = misdaad en ndl. *scheel* — als nu de grondbetekenis van deze woorden een abstract begrip „krom” zou zijn, dan heeft het geen zin ze in dit boek te vermelden, maar dat wordt anders als de grondbetekenis zou zijn „krom lichaamsdeel” of nog concreter „been”, „schouder”. Morel (48, 59) heeft gevonden dat Euripides spreekt van de σκέλη van een ladder, terwijl ook de muren van Athene naar de Piraeus aldus werden geheten, eveneens de muren van Megara en die Lechaëum verbonden met Corinthe. De Duitsers schijnen eerder te spreken van *das Bein am Tisch*, *Stuhl*, *Bett* enz., waar wij meer poten gebruiken. Het hebr. *šôq* = dij, arab. *sâq* = been en akkad. *sîqu* betekent als adjectief „recht” en *sûqu* = straat, zoals ook hebr. *šûq* straat betekent. We zien hier dus, hoe het been in verband werd gebracht met het begrip recht (Dhorme 1923, 202 vv.).

Het akkad. *mešrêti* betekent ledematen en het enkelvoud *mešrû* = volledige uitgroei, kracht, rijkdom, terwijl de wortel *šerû* = groeien, uitschieten. Dus de ledematen worden gezien als takken uit een stam die is de romp; ook het hebr. *baddim* = takken betekent ledematen (Dhorme 1923, 185).

In de negertalen vinden we soms één woord voor alles wat zich onder de heup bevindt, maar het meest is er een woord voor het been onder de knie + de voet en een ander voor de dij. Het beenwoord *kala* der mandé-talen duidt aan elk langwerpig voorwerp o.a. twijgen (Homburger 45, 48). Kikongo *kuulu* (Laman 328) betekent tegelijk been en voet, en even zeer achterpoot (de slavische omgangstalen hebben slechts één woord voor been en voet, dit slavisme treffen we ook aan in Duitsland en ons land — J. van Ginneken, *Been en Voet*, Een lexicologisch slavisme, Onze Tlt. VIII, 187). *Kuulu kwantangu* = been van de zon, d.i. een bundel stralen bij het ondergaan van de zon. Een eigenaardige scheldnaam *kuulu kwakonko* = sprinkhaan-been wordt aan kinderen gegeven om de boze geesten, *bandoki*, op afstand te houden.

Voor magere benen kennen zij heel wat benamingen: *mbyengele zamaalu* = stokken van benen (547), *miwikisi mya maalu* = reigersbenen (630), *mwindi akuulu* = maisstengelbeen (635). Het *bikuuta bimaalu* = het kleed van de benen, d.i. de broek (37).

Als men de maleis-polynesische woorden bekijkt die Brandstetter (34 vv.) heeft gerangschikt onder „*Bein*” is het duidelijk, dat maar zeer weinige het gehele been aanduiden; de meeste toepassingen vanuit de wortel *paa*, *bētis*, *suku* betekenen hoogstens de zgn. *Unterschenkel* en vooral allerlei speciale delen als kuit, voet, scheenbeen.

De karaïben (Ahlbrinck 430) bezitten een woord voor het gehele been. Ook de poten van een mand worden benen geheten: *matutu sèi* (= benen) *-rĩ*, en de steel van de pagaai: *i-sèi-rĩ*, eveneens het stokje van de vogelpijl, en de stengel van een varensoort dragen de naam van donkerrood been = *tupuru sèi-rĩ*.

N.B. De benen zijn het voorwerp van spot en schelden. Knortz (179) spreekt van: *Säbelbeine* of *O-beine*, *Sägebocksbeine* (X-benen), *Spatzenbeine* (dunne benen van een mus), *Knickebeine* van een bangerik. Ook Zauner (460) stelt vast dat in de romaanse talen een zeer groot aantal woorden bestaan die op spottende en schertsende wijze de benen benoemen, maar jammergenoeg verschaft hij ons geen voorbeelden. Goldberger (35) bespreekt de krachtwoorden *furca*, *bifurcum*, vgl. ons „vork”, waarvan de betekenis niet zo heel erg duidelijk is, maar blijkbaar wordt er toch wel mee aangeduid het gehele onderstel van het lichaam, dat grotesk bekeken eruitziet als een vork met twee rare lange tanden.

Bij de karaïben worden mensen met lange benen uitgescholden voor *kumawari* = reigers en *kusari* = herten (Ahlbrinck 430).

Voor ons pejorisme betreffende het linkerbeen: *mit dem linken Bein zuerst aufstehen, se lever du pied gauche, to get out of bed the wrong foot foremost, sinistro pede profectus* (Stoett 173).

Ad 2. De voornaamste functie der benen is het lopen, maar toch treffen we niet zo erg veel uitdrukkingen en woorden die lopen betekenen en die afgeleid zijn van een woord voor been; bijna overal zijn er speciale onafhankelijke termen voor het lopen en dat dikwijls in zeer vele variaties, naar gelang men bedoelt gewoon lopen, snellen, wandelen, dreutelen, trippelen enz. Beroemd is het grote aantal in de ewe-taal, zoals die door Westermann is beschreven. Blijkbaar was het in functie-zijn der benen op zich te opvallend om het zonder meer met „benen” te betitelen en bovendien zou dat abstracte, algemene „benen” nooit de vele wijzen van functionering kunnen verwoorden.

Wigand levert ons een aantal duitse zegswijzen: *einem Beine machen, auf die Beine helfen, sich auf die Beine machen, Lügen haben kurze Beine, den Weg zwischen die Beine nehmen, 1200 Mann auf die Beine bringen* (Wigand 25).

Volgens Goldberger (36) betekent *gamba* oorspronkelijk de

sprongspier aan de achterpoot bij dieren en werd vandaar als krachtwoord overgedragen op het been van de mens, zoals we het nog treffen in het it. *gamba*, fr. *jambe*. In Ps. 147, 10 zijn de *šôqaim* = benen de symbolen van snelheid. Akkad. *puridu*, dualis *puridâ*, eigenlijk de vlugge lopers, betekent de benen. Daarmee staat in verband de uitdrukking *mê puridê* = water van de benen, d.i. urine. Men kan dat verklaren hierdoor, dat de urine tussen de benen loopt of waarschijnlijk beter met deze gedachte, dat „benen” zowel bij akkadiërs als joden een euphemisme is voor geslachtsdelen (Dhorme l.c.).

De hiëroglief die het benenpaar tekent duidt aan elke voortbeweging en maakt ook pictographisch kennelijk een indruk van beweging (Ebers 93).

In verband met het tweede bij Homburger (49) behandelde complex van woorden voor been in de negertalen staan *liwata*, *lyata*, *do*, *degat*, *latude*, die betekenen: trappen, vertrappen, een trap geven. Vooral het meervoud van kikongo *kuulu maalu* (Laman 488) betekent snelheid, haast, in het bijzonder de herhaling *maalu-maalu*. Interessant is de uitdrukking *maalu makuya* = benen van klagen, d.i. vermoeid (345).

Ad 3. Wanneer we de delen van het been apart beschouwen, dan schijnt het wel dat de knie het meest opvallende onderdeel is.

Kn i e

Gr. γόυω, lat. *genu*, got. *knīu* horen natuurlijk bij elkaar en daar zijn nog een aantal verwanten uit andere taalfamilies aan toe te voegen. Uit Gerber (349) blijkt dat het griekse woord diende voor overdrachten bij ronde verdikkingen aan de schrijfen, de wijnstok, de vruchtstengel. Het meervoud „in de knieën” betekent: in de schoot; dat wordt zelfs weer overgedragen op ἐν γούνασι Νίκας = in de schoot der overwinning en θεῶν ἐν γούνασι κεῖται = het ligt in de schoot der goden, waarbij in aanmerking moet worden genomen dat de knie wordt opgevat als de zetel der kracht, zodat het evenzeer betekent: het ligt in de macht der goden (Morel 74). Volgens hem (84) zouden ook de stedennamen: Γόννοι, Γοννοῦσα in Perrhaebië, Γονόεσσα in Argos van γόυω afgeleid zijn en wellicht eveneens Genua, Geneva en Genabum = Orléans (meer Cenabum), ofschoon die ook in verband kunnen staan met de wortel „*gen*” = kaak, kin.

Het klassiek latijn *genu* ging verloren, terwijl het diminutief daarvan *genuculum* in allerlei veranderingen bleef voortbestaan. Misschien vond men *genu* te weinig zeggen en had behoefte aan een affectief woord, de knie is een plaats voor tedere beroeringen. De reeds beeldende woorden *patella*, *rotula* voor de knieschijf werden over het algemeen slecht bewaard; het beste nog *rotula*

in Spanje, waar het zelfs knie ging betekenen, omdat *inoxoro* uit *genuculum* samenviel met *hinoro* uit *feniculum* = venkel, waterkervel en men daarom uit homoniemenvrees *rodilla* voor knie ging gebruiken (Meyer-Lübke 1). Allerlei nieuwe woorden dienden ter aanduiding van knieschijf in de romaanse talen die letterlijk aanduiden: noot, appel, steen, kogel, schotel, schop, schoffel, molensteen, rond. Blijkbaar maakte die knieschijf de fantasie gaande. Wij vinden dit te speciaal om lang bij voorbeelden stil te staan, zie Zauner 463 vv.

Het akkad. *birku*, hebr. *berek* = knie wordt bij de semieten opgevat als de zetel van de spierkracht. Als iemands knieën gebonden zijn, b.v. bij krijgers, is hij zonder kracht. De dode beweegt zijn knieën niet meer. Bij de joden wankelen de knieën bij fysieke of morele zwakte, b.v. tengevolge van het vasten in Ps. 109, 24. Als het heel erg dreigend wordt, vergaan de knieën tot water, zie Ez. 7, 17; 21, 12.

De vader of grootvader neemt het boorlingske op zijn knieën; misschien baart de moeder op zijn knieën, als teken van aanneming of in ieder geval, dat het kind uit hem voortkomt. De dienstmaagd van Rachel baart op Rachels knieën om haar de eer van het moederschap te geven, zie Gen. 30, 3.

Op de knie zetten is teken van liefde, tederheid en gunst of dient ook om het kind te zogen. Dit wordt weer gecombineerd bij Assoerbanipal, die zit op de knieën van de stadsgodin van Ninive en door haar gezoogd wordt, maar ook haar lievelingskind is.

Birku is ook een euphemisme voor schaamdelen (Dhorme l.c. 204 v.).

In de negertalen duidt het stamwoord „*gor*”, „*gol*” in zijn realisaties één der volgende betekenissen aan: knie, knielen, knieschijf, elleboog, knieholte, lid „articulation”, hoek, hoofd van het (onder)been — de betekenis knie vinden we bijna nergens, maar was blijkbaar het oorspronkelijk gemeenschappelijke voor dit alles (Homburger 51). Woorden voor knie in het kikongo zijn *kungunu* (Laman 339), *mbolongo* (534) = heup, wreef, knieschijf (allemaal gewrichten), *mpenzengele akuulu* = bot van het been, d.i. knieschijf (580), *kinkoso kyakuulu* = verkorting van het been, d.i. knie (275).

Over de semantiek van knie bestaat een nogal uitgebreide literatuur. De meest diepgaande en gedurfde studies daarover zijn: R. Meringer, „Spitze, Winkel, Knie im ursprünglichen Denken” (WuS. XI, 1928, 114-123) en H. Güntert, „Weiteres zum Begriff 'Winkel' im ursprünglichen Denken” (WuS. XI, 1928, 124-142).

Meringer bespreekt en tekent allerlei spitsfiguren: met drie spitsen, met vier (waarbij het hakenkruis), met vijf, met zes

spitsen (waarbij de Davidsster en de Salomonische driehoek). In de spits zit magische kracht, afweerkracht en vandaar werd ze tot een afweersymbool.

De knie werd ook als een hoek, spits beschouwd, γωνία = hoek, zodat in τρίγωνον = driehoek γόνυ is terug te vinden. Knie werd ook zo'n afweerhoek, afweerspits en bedenk, dat bij alle gevechten de kracht van de gebogen knie de doorslag geeft. Als die gebogen knie het begeeft, is de krijger overwonnen: γούνατα λύειν = krachteloos maken, doodslaan. Bij schrik en angst beginnen de knieën te knikken. En als je machteloos bent, dan kniel je voor de meer machtige neer in deemoed en onderworpenheid: εἰς γόνυ βάλλειν, κλίνειν, πίπτειν en vooral προσπίπτειν πρὸς τὰ γόνατα τινος, γονυπετής (fussfällig). Dan omvat je dus de knieën van de ander: *genua amplectere*, θιγείν γούνων, — en als die ander je niet wil verderven, maar zelfs welwillend is, erkent hij je, en zo ontstaat het verband met de wortel *gen = kennen. *Genu*, γόνυ hangen ook samen met *gen = opvoeden, baren. Voor het semietisch, zie Siegmund Simonyi, „Knie und Geburt” (Zt. f. vergl. Spr. Bd. 1922, 152). Blijkbaar baarde men in Egypte en andere volken van het Oosten knielend, en dan neemt de vader het boorlingske op zijn knieën over. Zo is het te begrijpen, dat ags. *cnēo* (w) = knie en verwantschapsgraad, *cnēo* (w)-*māegas* = bloedverwanten, obg. *kolēno* = knie en geslacht.

Voor het feit dat knie, *genu* samenhangt met *genus* = geslacht, verwantschap, geeft Güntert een andere verklaring dan het op de knieën baren van Meringer. Voor hem is het middenbegrip, dat *genu* behalve knie ook knobbellid aan een halm, of stengel kan betekenen. Zo duidt het oijsl. *kné* aan: knie, knobbellid aan een strohalm, lid van een verwantschap, geslacht, ags. *cnēo* (w) = knie en geslacht. De verschillende leden van een verwantschap worden dus gezien als de leden van een halm (de *Halmknoten*) en bovendien lijkt de knie ook uiterlijk op zo'n lid, verdikking in een stengel. Bedenk ook, dat *virga* tegelijk meisje(!) en dunne twijg betekent, τᾱλῖς = bruid en *talea* = twijg, oijsl. *drengr* = jongeman en stok enz.: jonge mensen worden vergeleken met takken, twijgen, loten van bomen en planten, vergelijk ook „stamboom”.

Voor het verband van de wortel **ĝen* = herkennen, inzien met *genu* enz. = knie verschaft Güntert eveneens een andere verklaring dan Meringer. De hoekpunten en gekromde spitsen die we overal bij de primitieven aantreffen werden door hen gebruikt als waarzeggerij-instrumenten. Daardoor werd **ĝen* teken om iets te leren kennen en groeide het uit tot de bredere betekenis: kennen, vgl. γνώμη, γνωρίζω, *ignoro* enz.

Hofmann acht verband tussen *genu* en *genus*, *ignere* onzeker, terwijl hij de betrekking met **gen* = herkennen niet bespreekt.

Afgezien van deze meningen over het verband tussen knie en geslacht en kennen, heeft Güntert een overstelpend materiaal opgewroet dat de betrekkingen van de knie in allerlei richtingen illustreert. Hij heeft verschillende wortels ontworpen ter rangschikking van zijn overgrote materiaal en het opvallende is, dat bijna bij al die wortels de grondbetekenis is: welving, kromming, bocht, terwijl in dezelfde wortel van „knie” thuishoren woorden voor: heup, kuit, schenkel, buik, balzak, penis, hiel, bil, wang, cunnus, vagina, scheenbeen. We vinden in dit alles te veel hypothesen om het als demonstratie in te schakelen, ofschoon we daarmee geenszins willen zeggen, dat we het niet belangrijk achten. We hebben hiermee de knie behoorlijk eer aangedaan en willen alleen even in aansluiting met het bovenstaande enige studies vermelden. Over „Genou, famille, force dans le domaine chamito-sémitique” schreef M. Cohen (Nouvelles études nord-africaines et orientales 1, 1928, 204 vv.); in *Anthropos* (22, 1927, 1000 vv.) H. Stieglecker over „Zeugen, Wissen und Knie im Semitischen und Indogermanischen” (het is wel merkwaardig dat ook de semietische stam voor knie, *brk*, tegelijk aanduidt: coitus, opvoeden, het geheim weten, weten — juist als we zojuist bespraken ten aanzien van het indogerm. complex bij de wortel **ǵen*); over knie en zoon, erfzoon E. Benveniste „Un emploi du nom du 'genou' en vieil-irlandais et en sogdien” (B.S.L. 27, 1926, 51-53); hetzelfde „Mittelir. glún-daltae 'Knie-Ziehsohn'” besprak R. Thurneysen (K.Z. 57, 1929, 69 vv.) en op het ook door Benveniste behandelde sogdische *z'nwk' z'tk* = knie met de betekenis erfzoon ging P. Thieme nog eens in „Über einige Benennungen des Nachkommen” (K.Z. 66, 1939, 130 vv.).

Volgens Franck-Van Wijk zullen de germaanse woorden voor knie waarschijnlijk verwantschapsgraad zijn gaan betekenen onder invloed van lat. *genu*; mnl. *ēvenenie* = gelijke in geboorte, maag in dezelfde verwantschapsgraad. Van Haeringen kwalificeert de mening van Güntert — dat de woordfamilie van 'knie' tenslotte tot eenzelfde woordbasis te herleiden zou zijn als die van 'kind' — als „onaannemelijk”. Wat betreft de overgang van knie naar geslacht sluit hij zich aan bij de mening van Franck-Van Wijk. Hij staat welwillend tegenover de mogelijkheid van een ontwikkeling 'verwantschapsgraad' < knoop (in een plantenstengel).

Het begrippencomplex van de knie is waarschijnlijk belangrijker dan het been in zijn geheel.

De kuit

Lat. *vātius* = met kromme benen staat volgens Schrader (637) in verband met ohd. *wado* = *Wade*, kuit.

Gr. κνήμη = been, kuitbeen, en wordt ook gezegd van sommige

delen van een berg die wat hoger liggen dan de voet, de spaken van een wiel worden eveneens aldus genaamd (Gerber 349, Morel 48).

Het klassiek lat. *sura* waar gr. ὄρη aan beantwoordt is in de romaanse talen verdwenen, wel is op sommige plaatsen volkslat. *pulpa* bewaard gebleven; *pulpa* betekent eigenlijk: dik vlees. Naar het tekenende wordt de kuit genoemd: week, *mol*, *mollet*, *moulét*, *molledo*; dik, *gross dlä jamä*; vet, *gras de la camo*, *gra do jarre*. De kuit wordt ook met beelden onder woorden gebracht: buik, *vantrill*; het catal. *pantorrilla* = buik van het been, *bentre de la combo* enz.; appel, *pommet*, *pomiau*; rat, muis, *rate*; vis, *pisciuni*, *pische de sa camba*, *pesce de la hamme* (Zauner 465 vv.). Blijkbaar werd de kuit aangezien voor een weke massa, de basis *gud* duidt volgens Franck-Van Wijk aan: week zijn. Vandaar stamt de samenhang met de viskuit: fri. *kút*, *kút* = kuit van het been + viskuit, mnd. *kút*, *kûte* = het weke in het dierlijk lichaam, ingewand, viszaad, kuit van het been, bij Kiliaen betekent *kiet*, dat nog in Antwerpen wordt gevonden: kuit van het been + viskuit en blijkbaar had *kijte* in Kiliaen's tijd in het zeeuws en vlaams ook beide betekenissen.

Slowaaks *ribice* betekent visje en duidt ook de kuit aan (Kr. Bulat, Beiträge enz. 465).

Bij de angelsaksen heet de kuit *scēanc-līra*: *līra* is een vlezig deel van het lichaam zonder vet en beenderen, spiervlees (mnl. *liere* = wang); bedoeld wordt dus spiervlees (ev. wang) van de *scēanca* = schenkel, onderbeen. Een ander woord is *scot-līra*: *scot* hangt af van *scotian* = schieten, naar voren schieten; blijkbaar zag men de kuit opvallend uitsteken evenals de *scēat* = schoot. Een derde woord is *spēarwa*, dat eigenlijk mus betekent (Thöne 78).

Het reeds genoemde gr. κνήμη betekent behalve kuit ook kuit-been en wat hetzelfde is scheenbeen en het zou niet onmogelijk zijn, dat de overdracht op de spaken van een wiel vooral zijn oorsprong dankt aan het scheenbeen.

In de negertalen wordt de kuit meestal weergegeven door samenstellingen, waarbij we aantreffen *mindā ña* = vlees van het been en *gya ndowa* = spier van het been (Homburger 52). Tag. *buntis* betekent tegelijk kuit en zwanger, vergelijk jav. *kompol* = zak en *kempol* = kuit. *Buwah* = vrucht en mal. *buwah bētis* = kuit, d.i. vrucht van het been, hetzelfde vinden we terug in mdg. *voa vitsy*. *Djantuñ* = hart en mal. *djantuñ bētis* = kuit, d.i. hart van het been, hetzelfde vinden we in mkb. *djantuan batih*. *Pěrut* en *battañ* betekenen buik en mal. *pěrut bētis* = kuit, mak. *battañ bitisi* = kuit (Brandstetter 36 v.). De annamieten geven de kuit weer met „bloem van de voet” (Planert 300).

De andamanen noemen de kuit *ön-i-čig-bòì*, d.i. *čige* = been + *bòì* = vlees, dus: vlees van het been. *Scheenbeen* betitelen ze met *ön-i-čín-dange*, d.i. been (knook) = *dange* van het been (Brown 47). De karaïben noemen de kuit *i-sai-pu-nu*, d.i. letterlijk: beenvlees (Ahlbrinck 430).

Dij

Volgens Goldberger (36 v.) betekende *cora* als krachtwoord met euphemistische inslag billen en kreeg zo de betekenis van *Oberschenkel*, d.i. dij. *Suffrago* duidde oorspronkelijk de dierenham aan en ging als krachtwoord dij betekenen. *Perna* betekende ook eerst varkensham, *Schinken*, en veranderde eveneens tot heup, dij, been.

Het ags. *þeo(h)* hangt samen met me. *thēh*, *theigh*, ne. *thigh*, ofr. *thiāch*, ohd. *dioh*, ndl. dij. Ze zijn alle afhankelijk van de germaanse basis **þeuha* (*þeura*), idg. **teuko*, vgl. lit. *táukas* = dierenvet, merg, oslov. *tukú* = vet, obg. *tukŭ*, en de grondbetekenis is: het sterke, dikke (Thöne 112).

Nederlands

Wij kennen een onderbeen en bovenbeen en bovendien: een been breken, je zou er armen en benen bij breken, beenbreuk, houten been, wat een blote-benenparade, jongens, pas op het glas met je blote benen! (benen is hier „voeten”), beenblok. Vergelijking levert op: de benen van een paard, die molen loopt met blote benen (zonder zeilen, naar ik meen meer dialectisch in Holland), de benen van een driehoek; een metonymia is het been van een kous. Het krachtwoord en scheldwoord is „poten”.

Op je benen sta je: weer op de been zijn, weer op de been komen, ik kon niet meer op mijn benen staan, jij hebt nog jonge benen, het zijn sterke benen die de weelde kunnen dragen, hij kon zich met moeite op de been houden, hij kan gerust op zijn eigen benen staan, iemand op de been helpen, dat staat op zijn benen, op poten.

Met je benen beweeg je je: moeizaam sleepten de benen zich voort, wel ter been zijn, zie hem eens benen, benen maken, men kan op één been niet lopen, de leugen heeft korte benen en wordt door de waarheid achterhaald, met het linker, verkeerde been uit bed stappen, afdruipen met de staart tussen de benen, de benen onder tafel steken, op hoge benen komen aanlopen, hij staat met zijn ene been in het graf, hij loopt op zijn laatste benen, een leger op de been brengen, dat wekelijks Vincentius-bezoek is een blok aan het been voor mijn praktijk, maar ik doe het voor de goede zaak.

Een aparte „heerlijkheid” vormt het „beentje”: iemand een

beentje lichten, iemand een beentje zetten, zijn beste beentje voorzetten, beentje voor beentje gaan, d.i. voetje voor voetje, hij doet beentje over.

Al zijn de uitdrukkingen numeriek niet zo talrijk, knie is een woord met rijke voorstellingsinhoud: blote knieën, tot aan de knieën in het water staan, voor iemand de knie buigen, op de knie(ën) vallen, een kind op zijn knie zetten, op de knieën liggen (onderworpen), evenknie, iets onder de knie hebben, onder de knie brengen, iemand over de knie leggen, de knie van een kous, van een broek, nieuwe knieën inzetten, knieband, kniebroek, kniebuiging, kniegeboorte, kniegesp, kniegewricht, knieholte, kniejicht, kniekous, knielen, kniepees, knieschijf.

Bij kuit horen de mooie, welgevormde kuiten, die vroeger van belang waren bij de dragers van de kuitbroek of voor degenen die een kuitenflicker maakten of sloegen. Een weinig bekend gezegde is: neem de kuiten, d.i. zet het op een lopen, en verder zij vermeld: kuitbeen, kuitspier, kuitkramp. Zoals we hiervoor reeds bespraken hangen viskuit en de kuit van het been samen.

Je kunt je schenen stoten en vooral loop je een blauwe scheen op bij een mislukte huwelijksaanvraag; iemand iets voor de schenen werpen betekent hem iets verwijten, en iemand het vuur na aan de schenen leggen is hem in het nauw brengen; tenslotte het scheenbeen.

Bij dij moet je denken aan stevige, dikke dijën, dijbeen, dijbreuk; de oude ridders bezaten een dijharnas.

Bare'e

Witi duidt tegelijk aan been en voet, vgl. mal. *bitis* = kuit. Het is toch wel vooral het onderbeen, want voor het bovenbeen, de dij, bezitten ze *pa'a* (1 *pa'a*), waarnaar veel bergen zijn genoemd.

Witi duidt ook aan poot van dieren en voorwerpen, de toradja's kennen het *mowinti* = kuitslaan, een spel. *Witi ntontoeë* = been van de loopvogel, d.i. spillebeen. *Witi manata* = eendepoot, d.i. een bepaald soort kruid. *Mampowiti* = tot benen gebruiken en dit wordt b.v. gezegd van een slaaf, die men erop uitzendt. Ook hoort hierbij de benaming *witi mokole* = been van de vorst, d.i. districtshoofd, die er door het landschapshoofd op uitgezonden wordt.

Zeer apart is de zegswijze: *maoe dja woto ngkadjoe napowiti-witi* = al zou ze ook een boomstam als been gebruiken, d.i. ze zou met iedere man tevreden zijn.

Een wisselwoord voor *witi* is *pedengka* = treder, trapper. Bij de west-toradja's is het woord voor been, voet *kada*; de toradja's spreken van *kada ndjonge* = hertepoot, een soort zwaardgreep, en van *mokanda* = wijdbeens lopen, zitten, staan.

Tenslotte is *powiti* = tot voeten hebben, d.i. voeteneind.

Erg rijk is dus niet de verwoording voor been en voet. We merken wat betreft de loopfunctie alleen de samenstellingen *mampowiti* en *witi mokole* op, en verder niets van vluchten, ook niets van onderste, vlakbij, onderworpenheid, macht, bestuur, evenmin enigerlei voet-erotiek.

Het woord voor knie is *woekotoe*, dat is samengesteld uit *woekoe* = bot + *kotoe* = geknakt, omgebogen. *Momboekotoe* = de knieën gebruiken, d.i. knielen. Van een weduwe of weduwnaar zegt men: *maranindi woekotoenja* = haar (zijn) knieën zijn koud ('s nachts). De knieën worden wel beklopt om ze sterk te maken en de levensstof gaat ook langs deze gewrichten in en uit, maar bijzondere toepassingen op knie = kracht zijn toch niet in gebruik. Ook wordt er niet op de knieën gebaard (men doet dat in het openbaar onder grote nieuwsgierigheid en toeloop van anderen) en bestaat er geen verband tussen de knie en opvoeden of verwantschap.

Het *scheenbeen* heet *woekoe mboejoe*, lett. haarbeen en de *kuit timpoe*, vgl. mal. *timpoe* (er wordt geen relatie gelegd tussen de beenkuit en de viskuit).

De voetzool heet *paja'a*, wat eigenlijk betekent: voetspoor-maker, vgl. ook *moja'a* = sporen achterlaten, d.i. lopen, gaan. *Manggaa paj'a* = geel van voetzool, d.i. overleden. *Todoe* is het woord voor hiel, *montodoe* = met de hiel stampen en dat is een naam voor het voorlopige oogstfeest, omdat dan met de hielen gestampt wordt om geesten te verjagen. *Petantodoe* = om er de hiel op te zetten, d.i. voetplank, stijgbeugel. *Meparantodoe* = onder de hiel brengen, d.i. schoppen. Teen wordt uitgedrukt met *karama mbiti* = vinger van de voet. De enkel bezit nogal een uitgebreide verwoording. Men noemt hem *jali* (2 *jali*) en *tadali*, terwijl dan *peta(n)dali mpaoe* = met de enkelknobbel spreken, d.w.z. bij hetgeen men zegt bijvoegsels en uitweidingen zetten om zijn toehoorders te vermaken. Nog een ander woord is *woekoe ntali*, wat zoiets êetekent als: vastgehecht bot. De enkelstreek heet *tingkado*.

Marindinees

Wap is het woord voor *been*, dat tegelijk poot en ook voet aanduidt. Volgens Geurtjens betekent *wap* eigenlijk draaiend, bewegend, en daarmee komt goed overeen, dat men het begin van het been zoekt bij het scharnier, en daarom het bovenbeen, de *dij mit wap*, d.i. het begin-been noemde, en het onderbeen *ngór wap*, d.i. het eind-been. Speciale uitdrukkingen voor het verband tussen de benen en hun loopfunctie hebben we niet kunnen vinden.

De knie heet *mig*. Ook wordt zo genoemd de hiel van vogels

en van viervoetige dieren, omdat men die voor een knie aanzag. Vandaar werd ook weer de knoop in de watistengel, die lijkt op de knie van de reiger, *mig* geheten. Het idee van knie bracht hen niet tot het idee van kracht, macht enz. Er wordt niet op de knieën gebaard; geslacht en verwantschap drukken zij niet uit met betrekking tot iets van de knie, maar met behulp van de navel. Toch heet bij hen de knoop in de watistengel knie, doodgewoon omdat die erop lijkt.

Het scheenbeen heet *zin*, wat tegelijk overdrachtelijk wordt gebezigd voor nerf van blad en schacht van veder; *zin-ti mandow* = maan met scheen, d.i. eerste kwartier.

Een speciaal woord voor kuit kennen de marindinezen niet. *Kana* betekent behalve kuit (wat het helemaal niet op de eerste plaats aangeeft) ei, vruchtpit van planten, teelbal, hout zonder bast of spint, — en ook viskuit.

Behalve door *mit wap* = begin-been wordt dij ook uitgedrukt met *baha*. Ook de bovenkant van de voorstevan van een kano wordt aldus geheten; de kano stelt een geheel menselijk lichaam voor.

Het been onder de kuit tot aan de enkel heet *sag-a-sig*.

Het meer speciale woord voor voet is *tagoe*, ofschoon dat ook been en poot aanduidt. *Koema-tagoe* = binnenvoet, d.i. voet-zool en *apip-tagoe* = buitenvoet, d.i. wreef. Met de voet wordt ook geteld, en *ra tagoe* = één voet, d.i. 15, want men begint met de handen. *Dé tagoe* = houten voet, d.i. stelt, die bestaat uit een bamboestok met een dwarshoutje; tegenwoordig betekent het ook klomp. *Jogar tagoe* = schoen: *jogar* is een soort reuzenvis, waarvan de huid op leer gelijkt. Zij spreken van *tagoe mendana kahivd* = mijn voet is gestorven, d.i. slaapt.

Dat *tagoe* ook nog het been aanduidt, leert de samenstelling *tagoe-řik* (*onoegoe*) = broek: *řik* geeft aan: behorend bij, dus: kledingstuk behorend bij het been.

De voet wordt misschien in verband gebracht met de schaamdelen: *tépod*, dat letterlijk voet-achterste-, en *tekam ombo*, dat letterlijk voet-scrutum aanduidt, betekenen allebei hiel. Men moet echter bedenken, dat *tépo* waarschijnlijk oorspronkelijk = „uitsteeksel” en *tekam* „ronding”: de betekenissen „stuit” en „scrotum” zouden dan op overdracht berusten.

Behalve het bovengenoemde *koema tagoe* geeft ook *karemed* voetzool aan, en dat moeten we letterlijk vertalen als: ergens in- of opstaan of doen staan. Men zegt het ook van aantrekken van kleren als broek en sarong, waar men in gaat staan.

Saming betekent enkel, maar daar is verder niets bij te vertellen. We missen dus uitdrukkelijk verband met lopen, staan, d.i. vaststaan, onderste, onderworpenheid, macht en bestuur.

27. VOET, HIEL, ENKEL, TEEN

- in pedes se dare, conicere, ἐκποδῶν εἶναι*
expedire = de voeten losmaken → bevrijden, helpen,
 in orde brengen, regelen, uitvoeren, mededelen
 → vluchten, vrees, terugwijken, snel
 ἔμπεδος → vast
1. lopen, staan
Hand und Fuss haben enz. → zekere toestand, bepaalde manier van doen
Münzfuss, auf gespannten Füsse, — preussischen Fuss
 „voetspoor” → de weg vinden, halen
 voet → stap, mars, weg, kracht, macht, sterk (niet vermoeid)
 „in zijn voeten, op zijn voeten lopen” → volgen enz.
2. tropen
 ↔ poten en klauwen van dieren
 → onderste — v. d. berg, v.e. tafel, onderste touw
 v.e. zeil, stoel, bed, lage oever
 → vlakbij aanstaande, tegenwoordig, om zich heen
 → maat
 „water van de voeten” → urine
 „huid v.d. voeten” → voorhuid { geslachtsdelen
 „tussen de voeten v.e. vrouw vallen” → geboren worden
 „met handen en voeten” → uit alle macht
zu Füßen werfen
den Fuss auf den Nacken setzen
se ad pedes projicere
ἄλκυι jacere ad pedes
sub pedibus tuis
sub pedibus jacere
 ὑπὸ πόδα τίθεσθαι
 πόδηγεω
 „voeten likken”
 „de voeten v.d. heer nemen”
 „de voeten kussen” enz.
3. levendige scène
 onderworpenheid,
 verachting
 macht, bestuur
 serviliteit, adjudant,
 loopjongen, gevolg,
 kamerheer enz.
- hiel → onderste, achterste, vluchten, trappen,
 stoten ← verachten
 → spoor, indruk → beloning, salaris
 buik v.d. voet” „basis van het been”,
 ← „ronde v. d. voet”
4. de onderdelen
 enkel knol, noot, knoop, kopje, sleutel, pin,
 rond, draaier
 tenen — en vingers
 grote teen ← „hoofd v. d. voet”, „voet-kind”, „voet-vrucht”.
 voetzool ← plat

Ad 1. Met je voeten loop je en op je voeten sta je. Lat. *pedibus vincere* = overwinnen bij de wedloop, *in pedes se dare, conicere* = zich uit de voeten maken, *pedem referre* = terugwijken; *expedire* betekent eigenlijk: de voeten los maken, en daarmee is het beeld geschapen voor een vloed van betekenissen: bevrijden, verlossen, helpen, in orde brengen, regelen, uitvoeren, mededelen enz., *impedire* is hiervan het tegenovergestelde.

Pes en gr. πούς behoren tot dezelfde wortel met bijna overal vertegenwoordigers, zoals we bij Schrader, Walde, Meillet, Boisacq en Franck-Van Wijk kunnen vinden: oi. *pad-*, arm. *otn*, got. enz. *fótus*, tokh. A. *pe*. Gr. ἐκ ποδός ἔπεσθαι = op de voet volgen, ἐκποδῶν εἶναι = uit de weg gaan, ἐκ τῶν ποδῶν ἵππεῖων = *procul e pedibus equinis* = zich uit de paardenvoeten maken (Stoett 2458), ἐπὶ πόδα ἀναχωρεῖν = voet voor voet terugwijken, κατὰ πόδας = op de voet, zo snel mogelijk. Zoals χεῖρ kracht aangeeft, is πούς het woord voor vrees. Vluchten en vreesachtig zijn worden „bedacht” met behulp der voeten, die er dan rap tussenuit gaan. Maar als je sterk en krachtig en vastberaden bent, sta je vast op je voeten, gr. ἔμπεδος = vast, *einem etwas untern Fuss geben, auf schwachen Füßen stehen, auf freien Fuss setzen, Hand und Fuss haben* (staat op poten), *fest auf den Füßen stehen, fussen, stehenden Fusses*. Tengevolge van een bepaalde stand ontstaat een manier van doen, een zekere toestand: *Münzfuss, Zinsfuss, auf gespanntem, vertrautem Fusse stehen, Kriegsfuss, auf Freiershüssen, auf preussischem Fuss, auf dem alten Fusse, auf gesetzmässigem Fusse* (Wigand 28 v.).

Er zijn verschillende samenstellingen die betrekking hebben op de snelle voeten: ποδῆνεμος = met voeten zo snel als de wind, ποδώκεια = snelvoetigheid; ποδορρώη wordt gezegd van een vrouw met vluchtende, snelle voet.

Thöne (48) wijst op het verband van ags. *fót* met on. *fet* = schrede, lit. *pedà* = voetspoor, on. *feta* = de weg vinden, ohd. *fezzan* met dezelfde bet., ags. *fetian* = halen, enz. zie ook Franck-Van Wijk. Het ideogram *gîr* duidt aan *šêpu* = voet, maar ook: de stap, mars, de weg. Bij akkadiërs en hebreëen zetelt de weerstandskracht zowel in de knieën als in de voeten: *allakâ birkâ-ia-lâ aniḥâ šêpâ-ia* = mijn knieën marcheren, mijn voeten worden niet vermoeid. Vandaar is *gîr* als ideogram voor voet soms equivalent aan *emûqu* = kracht, macht en *gašru* = sterk. „Lopen op zijn voet(en)”: *leregel, leraglê*, of „in zijn voeten”: *beraglê* = iemand volgen (Dhorme 1923, 205 vv.).

Vermeldenswaard zijn de chinese zegswijzen: *chieh⁴ tsu² hsien¹ tē²* = de prijs is voor de snel-voetige, d.i. de meest actieve zal het winnen, wie het eerst komt het eerst maalt; *kuo³ tsu² pu¹ ch'ien²* = gebonden voeten maken geen voortgang, d.i. beperkt, gehinderd; *san¹ chiao⁴ liang³ pu⁴* = drie voeten en twee stappen, d.i. hard rennen (Williams 71 v.).

Zoals we reeds schreven betekent kikongo *kuulu* zowel been als voet, maar *tambi* (Laman 949) is een apart woord. Dit *tambi* is een afleiding van *tamba* = lopen.

Op het latijnse *impedire* lijkt sesoeto: *ho tšoara motho leoto* = iemands voet grijpen, d.i. iemand van zijn werk terughouden, moeilijkheden in de weg leggen. Het idee van steun, fundament

zit verwerkt in: *ke robehile leoto* = ik ben gebroken betreffende mijn voet, wat ook wordt gezegd als iets waarvan je steun ondervindt wegraakt, bij voorbeeld een persoon (die sterft), een paard, een fiets (Van Velsen).

Ad 2. De voeten gaven aanleiding tot enige tropen. Natuurlijk behoren daar ook toe het vereenzelvigen met poten en klauwen van dieren, waarbij we vaak een vice-versa uitwisseling krijgen en als de voeten dan met „poten” worden betiteld, hebben we te doen met affectieve expressie. De voet is het onderste lichaamsdeel en daarop berusten een aantal metaphoren. Het griekse en het latijnse woord worden gebruikt voor het onderste gedeelte van een berg, voor de poot van een tafel, vgl. ook *τρίπους*, de onderste hoek of touw of stang van een zeil, en ook van het stuurtoew (Gerber 349, Morel 49, 61). Bij de semieten staat ook de voet als het laagste tegenover het hoofd. Ze kennen voeten bij een stoel, bij een tafel en *šépít irši* = de voet van het bed tegenover *rěš irši* = hoofd van het bed, wat we ook in het hebreuws vinden. De lage oever bij verschil in hoogte van twee oevers van een rivier wordt de voet genoemd en men spreekt ook van *šépá šadī* = aan de voeten van het gebergte (Dhorme l.c.).

Kikongo *tambi* duidt ook aan poot van een dier, spoor, merkteken, kolf van een geweer (Laman 949). *Bada* (8) betekent tegelijk sandaal en voet, *mpaadi* (573) voet en hoef.

Ook de chinese woorden *tsu*² en *chiao*⁴ (Couvreux 1031, 408) betekenen: de poten van een meubel en vaatwerk, terwijl speciaal *chiao*⁴ aangeeft: basis, fundament.

Wat bij de voeten ligt is vlakbij en dit wordt ook overgedragen op de tijd. Gr. *πρὸ ποδῶν* = voor de voeten, aanstaande, tegenwoordig, *ἐν ποσί, ἐμποδῶν* = voor de voeten, aanwezig, tegenwoordig, *circum pedes* = om zich heen, *ante pedes esse, positum esse* = voor de voeten (voor ogen) liggen.

De voet dient voor aangeven van bepaalde maten, waar ook de versvoet bij behoort. We kennen allen de engelse voetmaat.

Met de voet is ook soms het sexuele geconnecteerd. Het latijn kent de obscene zegswijze *tollere pedem* = de voet opbeuren, nl. *ad concubitum*. De akkadiërs gebruikten het euphemisme *mé puridé* = water van de benen, d.i. urine en de joden spreken behalve van dit water der voeten ook nog van het haar der voeten, vgl. Is. 7, 20. Hier is dus voet gelijk aan schaamdelen.

Voor K. Menninger in „The Human Mind” (New York 1930) is de voet een phallisch symbool (289-291). In vele gebieden der wereld werd of wordt de voet, vooral de voet der vrouw, beschouwd als symbool der vruchtbaarheid. Men meende, dat de vrouw haar vruchtbaarheid dankte aan contact met de Moeder

Aarde, welk contact door de voet werd tot stand gebracht. Zo ontstonden de mythen over goden en helden die overal waar ze hun voetstappen op de aarde drukten bloemen, graan en vruchten deden ontstaan.

Ad 3. De voet is afgegrensd en vertoont een duidelijk beeld, zodat b.v. lat. *pede* in alle romaanse talen, uitgezonderd het roomeens, is bewaard gebleven (Zauner 469). Daarom ook diende de voet als hoofdmoment in een aantal levendige scènes.

Geboren worden drukten de grieken uit met: πίπτειν μετὰ (= tussen) ποσὶ γυναικός, en hoe schilderend is niet het uit alle macht, met handen en voeten zich te weer stellen, dat in vele talen voorkomt: χεῖρὶ καὶ ποσὶ. Wij geven een aantal duitse zegswijzen: *einem etwas vor die Füsse werfen, sich einem zu Füßen werfen, mit einem Fusse im Grabe, seine Füsse unter andrer Leute Tisch setzen, der Boden brennt ihm unter den Füßen, einem auf den Fuss treten, den Boden unter den Füßen verlieren, einem den Fuss auf den Nacken setzen, immer auf die Füsse fallen, fussfällig bitten* (Wigand 19, 59).

Reeds wordt in sommige voorafgaande uitdrukkingen onderworpenheid en serviliteit uitgetekend, we vinden dat in de latijnse uitdrukkingen: *se ad pedes projicere, al cui ad pedes procumbere, se provolvere, al cui jacere ad pedes, servus a pedibus* = loopjongen (vgl. eng. *footboy* = loopjongen, page), *sub pedibus tuis* = onder uw macht, *sub pedibus esse, jacere* = niet geacht worden, *sub pedibus ponere* = niet achten; in het grieks treffen we aan: ὑπὸ πόδα τίθεσθαι = onder de voet plaatsen, de voet op iets zetten, en vandaar verachten, πόδηγέω = leiden, besturen, eig. de voet leiden. Deze serviliteit werd druk in het Oosten beoefend en het akkad. *kanāšu ana šépā* = zich neerwerpen aan de voeten was een teken van onderworpenheid. Volgens Ps. 8, 7 is al Gods werk aan de mens onderworpen, Jahwe heeft alle dingen gesteld onder zijn voeten. Men treft veel serviele platheid aan, o.a. in de el-Amarna brieven, waar letterlijk sprake is van voeten likken, zie ook Is. 49, 23. Soms neemt de vazal de voeten van zijn heer: *sabātu šépā*, wat ook de sunamietische doet bij Eliseus (2 Kon. 4, 27). De voeten worden ook gekust: *meššuqu šépā* (Dhorme l.c.).

Bij de egyptenaren was de *irj rd.wj* = de genoot van zijn voeten, d.i. de adjudant, man uit zijn gevolg. In een liefdeslied heet het: o dat ik toch ware haar negerin, die tot haar voeten behoort, d.i. o, was ik toch maar een zwarte slavin uit haar gevolg (Ebers 107, 173, 108).

De bakongo spreken van *ku nsí amaalu ma* = onder de voeten van iemand, d.i. onder zijn macht (Laman 488).

Ook de chinezen bezitten soms schilderende zegswijzen, vooral

worden handen en voeten bij elkaar geplaatst, zoals we reeds bij de bespreking van hand hebben vermeld: „een obstructie voerende hand en voet”, d.i. moeilijk, vol moeilijkheden, „eeltige handen en harde voeten”, d.i. een zwoeger, een landbouwer, „handen bedrijvig en voeten verstrikt, d.i. bemoeilijkt door het gewicht van zijn zaken, buitenmate bedrijvig, „hand en voet gevoelens”, d.i. banden van broederschap, broederlijke liefde, „handen en voeten onvriendelijk”, d.i. onenigheid onder broeders (Williams l.c.).

Ad 4. Het gr. woord voor hiel $\pi\acute{\epsilon}\rho\nu\alpha$ wordt volgens Gerber (349) overgedragen op het onderste deel van een stad, van een boom enz., Morel (60) voegt eraan toe: het onderste gedeelte van een schip, het achterste gedeelte van een werktuig, b.v. van een ploeg.

Iemand die van je vandaan loopt zie je zijn hielen lichten en dat weglopen kan het haastige karakter van vluchten aannemen: *Fersengeld zahlen, der Tod ist ihm auf den Fersen*, — en natuurlijk van de kant van de achtervolger: *er klebt mir an den Fersen, er folgt mir auf den Fersen* (Wigand 27). De semieten (Dhorme l.c.) kennen ook „de hielen laten zien” voor vluchten.

Het ags. *spora* (Thöne 103) betekent spoor en hiel, het houdt verband met allerlei woorden die afgeleid zijn van de wortel **sper* = met de voet stoten, o.a. lat. *sperno* = verachten. Dat is een ander aspect van de hiel, nl. dat men ermee trapt. O. Grünenthal (Etymologische Streifzüge, Izv. 18, 4, 1914, 127 vv.) zet ook slav. *peta* = hiel in een groot geheel van woorden die stoten, toestoten, slaan betekenen o.a. sloven. *pripetiti* = toestoten, russ. *pnut'*, *pinat'* = stoten, lat. *pugnis*, *pugno* enz.

Lat. *calceus* = schoen, sandaal is (zie G. Lane „Words for clothing” enz. Baltimore 1931, 34) afkomstig van *calx* = hiel.

Tot slot vermelden we nog, dat hebr. *‘aqēb* = hiel achterhoede van het leger betekent. Interessant is, dat het hebr. woord en zijn akkad. equivalent *eqbu* behalve hiel en hoef van een paard ook spoor aanduidt dat men achterlaat als indruk, en vandaar zelfs werd overgedragen op: salaris, beloning, loon naar arbeid, tengevolge van, ter oorzake van. Het spoor dat men van zijn arbeid achterlaat geeft recht op beloning, als een resultaat wijst het op zijn oorzaak (Dhorme l.c.).

Bij de negers wordt de hiel meestal door een samenstelling uitgedrukt: *tyegunde* = buik van de voet, *nsie-kut* = basis van het been, *nakili* = het ronde van de voet enz. (Homburger 53). Kikongo *kinkoso kyatambi* = verkorting van de voet, d.i. hiel (Laman 275).

Alle romaanse talen hebben het lat. woord *planta* voor voet-zool doorgegeven behalve het roomeens. Daarnaast moet een

volkslat. **sola* bestaan hebben (*solea* = voetzool van dieren is bekend), dat op verschillende plaatsen is blijven voortbestaan. Franck-Van Wijk achten ndl. zool waarschijnlijk een ontlending van **sola*. Het opvallende van de voetzool is haar platheid, zoals dat ook in de woorden *piota*, *piato* tot uitdrukking komt (Zauner 474 v.).

Ook worden handvlak en voetzool vaak met elkaar vergeleken en naar elkaar benoemd.

De enkel schijnt wel de fantasie geprikkeld te hebben. Het klassieke woord *talus* is bijna overal in de romaanse talen verdwenen. Een nieuw woord *clavicula* dat eigenlijk sleuteltje betekent, waarop de enkel blijkbaar geleek (nl. een soort sleutel-pin), vinden we in allerlei vormen terug. Daarnaast ontstonden vele andere benoemingen: knol, *tobillo*; noot, *noce*; knoop, *nuro*; kopje, *casquillo*; sleutel, *ciaf*; pin, *ravel*; rond, *ossu rotundu*; puntig (als uitstekend te voorschijn komend), *uosso pezzillo* enz.; de draaier (naar de functie), *tornozelo* (Zauner 471 vv.). Franck-Van Wijk herleiden de vele germaanse woorden die horen bij de woordfamilie „enkel” tot de idg. wortel *ang-* „buigen, hoek”, waarbij zij o.a. zetten lat. *angulus*.

Over de tenen spraken we reeds bij de vingers, we delen alleen nog mee, dat de andamanen de grote teen noemen *ön-u-kwo-tabe* = hoofd (*tabe*) van de voet.

De ewe betitelen de tenen met „voetkind”, de bakairi met „voet-vrucht”, de siamezen en nama met „vinger van de voet” (Planert 300).

Nederlands

Wat betreft de voet zelf noteren wij: zijn voet is verstuipt, op blote voeten, op handen en voeten kruipen, de zieke kan van zwakte geen voet verzetten, te voet reizen, voet aan wal zetten, te voet dienen, het leger te voet, voetknechten, voetvolk, van het hoofd tot de voeten gewapend, van het hoofd tot de voeten opnemen, een portret ten voetén uit, onder de voet geraken, voetzool, voetwassing, voetzoeker, hier liggen voetangels en klemmen, voetbad, voetbal, voetballer, -match, -wedstrijd, -schoen, -spel, voetbank(je), voetschabel, voetboog, voetbrug, voetkus, voetlicht, voor het voetlicht komen, iets voor het voetlicht brengen, voetbedekking, voeteneinde, voetkussen, voetzak, voetganger, voetpad, voetweg, voetreis, voetspoor, iemands voetspoor volgen, voetgeboorte, voetgewricht, voetenkleedje, voetmat, voetmaat, voetstuk, zich op een voetstuk plaatsen, voetstap, in iemands voetstappen treden, iemands voetstappen drukken, voetstoof, voetwarmer, voetval, voetveeg, iemands voetveeg zijn. Opmerkelijk is dit grote aantal samenstellingen.

Met de voeten sta je op de grond en als je ergens een stevige voet weet te zetten, heb je daar vaste voet: iemand onder de voet houden (onderdrukken), de wet met voeten treden, de grond brandt mij onder de voeten, op staande voet, ik kan geen voet verzetten of hij bemoeit er zich mee, geen voet buiten de deur zetten, ik zet daar geen voet meer in huis, zich met handen en voeten tegen iets verzetten, iemand de voet dwars zetten, ergens vaste voet krijgen, iemand in het kwade voet geven, voet bij stuk houden, geen voet wijken, toegeven, hij wijkt geen voetbreed, iets onder de voet halen (afbreken).

Nog verschillende scènes worden met de voet uitgebeeld: de voeten onder een andermans tafel steken (bij wie men in dienst of in de kost is), met de ene voet in het graf staan, iemand te voet vallen, zich uit de voeten maken (uit de paardenvoeten, zie boven Stoett 2458), iemand de voet, 'n voetje, lichten, de overwonnene de voeten spoelen (in zee verdrinken), natte voeten hebben (dronken), iemand van het hoofd tot de voeten opnemen, iemand op de voet volgen, zijn tegenstander iets voor de voeten gooien, iemand het gras voor de voeten wegmaaien, handen en voeten zijn hem gebonden, iemand op vrije voeten stellen.

Weinig voorstellingswaarde bezitten: het heeft heel wat voeten in de aarde, en op voet = manier van doen: alles is weer op de oude voet, op grote voet leven, op gelijke voet met elkaar omgaan, de zaak zal op dezelfde voet worden voortgezet, zij staan op goede, vertrouwelijke voet met elkaar, ik sta met hem op gespannen voet, op voet van oorlog, van vrede, alles was er op franse voet ingericht.

Weer een aparte enclave is „voetje”: voetje voor voetje lopen, iemand voetjes geven (iets te verstaan geven door op zijn voet te drukken), iemand 'n voetje lichten, hij heeft bij haar een wit voetje.

Vergelijking deed ontstaan: de voeten van vogels, de voet van bollen, voet van een tafel, glas, lamp, berg, aan de voet van een brief, van een bladzijde; door metonymia kwamen tot stand: nieuwe voeten aanbreien, voeten in het zand, vuile voeten, veeg je vuile voeten.

Scheldwoorden zijn klauwen en poten.

Over voetzool en enkel is niets speciaals op te merken, de hiel heeft meer tot de fantasie gesproken: iemand op de hielen zitten, hij laat zijn hielen zien, de hiel lichten, de kassier heeft de hielen gelicht, met zijn tenen spelen tot vermaak van zijn hielen, ik lap of veeg het achter mijn hielen, kus mijn hielen, de hiel van een kous en van een schoen; allerlei zaken bezitten in bepaalde vakkringen een „hiel”, maar deze overdrachten zijn niet algemeen bekend. In Friesland gebruikt men „hak” als het gewone woord in plaats van „hiel” (Franck-Van Wijk).

Bij de teen ontmoeten we een paar afgeronde betekenis-kringen: op de tenen lopen, op de tenen gaan staan, zich op de tenen verheffen, op de tenen dansen; vervolgens: van top tot teen stak hij in het zwart, van top tot teen gewapend; derdens de kleine teen: hij is gauw op zijn teentjes getrapt, hij is dadelijk op zijn tenen getrapt, wat heeft dat kind een lieve teentjes, met zijn tenen spelen; tenslotte de metonymia: de teen van een kous, er is een gat in de teen, de teen zetten, minderen, af-hechten. Weinig bekend is: ik zie liever zijn hielen dan zijn tenen, maar we mogen niet de grote teen vergeten.

Bare'e
Marindinees { „voet”, zie achter „been”, 325.

DERDE DEEL

DE PROJECTIE VAN HET LICHAMELIJKE

DE LICHAAMSDLEN ONDERLING

Verreweg de meeste lichaamsdelen zijn het uitgangspunt voor het benoemen en bedenken van veel andere zaken, maar er zijn er een paar die vaak of soms hun benaming ontvangen van elders. Dit vindt zijn oorzaak in taboe als het gaat om lichaamsdelen waarvoor men zich schaamt en die men daarom gesluiert wil aanduiden, of in iets comisch waardoor men voor sommige lichaamsdelen spot- en scheldwoorden ontdekt. Al hebben we hier niet met semantische expansie- maar met attractieverschijnselen te maken, psychisch primair en centrerend is er het lichamelijke niet te minder om, ja zelfs in deze taboe- en scheldsfeer veroorzaakt het lichamelijke een nog intenser verbonden betekenisveld als bij de „kalme” expansie-tropen.

Zoals Jeroen Bosch het ons visueel voorstelt in zijn fantastische schilderstukken is heel onze betekeniswereld doordrenkt van het lichamelijke.

A. INDO-EUROPESE TALEN EN DIE UIT ANDERE TAALFAMILIES TEZAMEN

HOOFDSTUK I

DE LICHAAMSDLEN ONDERLING

Het lat. woord *tergum* dat rug betekent wordt ook gebruikt om huid aan te geven, blijkbaar omdat vooral de rughuid van een dier tot leer werd geloid (rug 1).

Er bestaat een groot indo-europ. betekenissencomplex, waartoe o.a. *cerebrum* behoort, waarvan allerlei woorden aanduiden: hoofd, hersenen, schedel, slaap. Zowel in de romaanse talen, het sanscrit, als het mal.-polyn. geeft eenzelfde woord tegelijk aan hersenen en merg (speeksel, lichaamssap, mannelijk zaad), terwijl het gr. woord voor ruggemerg ook hersens ging betekenen (zie hiervoor hersenen enz. achter hoofd en ruggemerg bij rug). Het angelsaksische woord *rib*, dat een algemeen woord is blijkbaar voor bot, duidt in „hersenrib” de hersenpan aan (rib, achter borst). De slaap wordt in hetzelfde angels. „dunne wang” ge-

noemd. Het gelaat wordt in de indo-europ. talen en het semietisch benoemd vanuit het belangrijke onderdeel: de ogen en in het latijn ook vanuit *os*: de mond (zie bij: slaap, gelaat, mond 1). Het voorhoofd wordt in de romaanse talen, het mal.-polynesisch en door de afrikaanse volken geregeld benoemd vanuit de aangrenzende lichaamsdelen.

De baard wordt bij de andamanen „haar van de wang” geheten, en de snor „haar van de lip” (haar 3). De kin is „het bot van de wang”, en de wang „het vlees van het gelaat” (zie bot 4, vlees 2). De namen voor wang, kaak en kin verschuiven herhaaldelijk naar elkaar, vooral in de europese-, maar ook in vele andere talen (wang 1).

Het ooglid wordt weer door de andamanen „huid van het oog” genoemd (huid 1). De wenkbrauw bezit bij de grieken een „hoofd” bij de neus (en bij de slapen een staart, zie hoofd 1). In de romaanse talen treffen we bij het ooglid, de wenkbrauw en de oogwimpers veel verschuivingen aan, zie het appendix bij oog. De andamanen noemen het neusgat „schedelgat” (zie bij schedel, achter hoofd). De luchtpijp heet bij de angelsaksen „wind-ader” (bloed 5), en de tong „het bot van de mond” (bot 4). De verfijnde grieken spreken van het „hoofd” van de tong, nl. het gedeelte dat het dichtste bij de keel ligt (hoofd 1). Voor lip en mond vinden we soms hetzelfde woord. De huig heet in de romaanse talen „tongetje”, in het zuid-afr. „klein-tongetjie”, bij de mal.-polyn. „kind van de tong”, en de bakongo „het tong-mannetje” (zie achter mond). Het gr.-lat. *stomachus* = maag dient om ook keelgat, strot, slokdarm, luchtpijp aan te duiden (maag 1). Het ags. woord *cēafl* voor keel betekent tegelijk: openstaande mond, wang, kinnebak, kaak, snavel, en *gēaflas* = kaak, kinnebak, keelgat. De innerlijke en uiterlijke keel wordt soms door elkaar gemengd (zie hals, nek, keel 3).

De borst wordt aangeduid met het ags. *innop*, dat buik betekent (eigenlijk binnenste), blijkbaar omdat op de buik van de dieren de uiers zitten (buik 1). De rib duidt in het fr. *côte*, lat. *costa* de zijde aan. De long wordt in de romaanse talen wel „witte lever” of „zachte lever” genoemd, en volgens „Been en Voet” van J. van Ginneken (O. Taaltuin, 8e Jrg.) in de slavische omgangstalen: russ. en pools *noga*, tsjechisch *noha*, polabisch-wendisch *nüōga* (terwijl benamingen in andere niet-indo-europ. talen wijzen op de witte kleur en het lichte gewicht): zie de bespreking van long achter borst. Het gr. woord *ἡτορ* = hart duidt ook wel eens de longen aan (hart 2).

De grieken kennen een „hoofd van het hart”, en dat is de maagholte (hoofd 1), de akkadiërs noemen „hoofd van het hart” het verdikt einde ervan, terwijl bij de grieken de hartkamer een oor heeft (oor 1). In de negertalen horen woorden voor hart en

lever (en gal, bloed) tot dezelfde wortels; hetzelfde constateren we in de mal.-polyn. talen (hart 2).

De akkadiërs spreken weer van een „hoofd van de lever”, d.i. het verdikt uiteinde. In de romaanse talen wordt de lever benoemd vanuit: long, milt, gal, ingewanden. De maag krijgt benamingen vanuit de borst in het angelsaksisch en de romaanse talen (maag 1), de buik in de romaanse talen en het slavisch (maag 1, buik 1), de milt in de romaanse talen (maag 1), het hart in de romaanse talen, het latijn, egyptisch, kikongo en chinees (maag 1, hart 2). Het lat. *renes* betekent zowel nieren als lenden.

Het gr. woord voor hart ἦτορ staat in verband met ἦτρον = buik; ook het hierbijbehorende ierse *inathar* duidt ingewanden aan, terwijl in het angelsaksisch ingewanden wordt aangegeven met „uitgestrekt hart” en het meervoud van het woord voor hart in het akkadisch ingewanden betekent. Het lat. *viscera* heeft de volgende betekenissen: ingewanden, darmen, longen, lever, hart, maag (hart 2, zie ook 4).

De rug wordt in de romaanse talen benoemd vanuit het schouderblad, de ribben, lenden, nieren, kruis en aars, en de ruggegraat (rug 1).

Het achterste noemen de andamanen „het vlees van het middel” (vlees 2), de angelsaksen rug (rug 3), grieken, latijnen en semieten staart (partes p. 3). De namen voor billen, heup, onderbuik en lenden warren nog al eens door elkaar. Het achterste wordt ook *Hinterbacken* geheten en *guttur inferior*.

In het latijn vinden we de volgende omschrijvingen voor de penis: arm, neus, keel, staart; bij de Duitsers heet hij „elfde vinger” en bij de akkadiërs knie. Een slavisch woord voor buik duidt de balzak aan (buik 1), terwijl de grieken het hoogste deel van de teelbal „het hoofd van de teelbal” noemen (hoofd 1). De latijnse woorden *nebrundines*, *nefrones* duiden tegelijk de teelballen en de nieren aan, terwijl ook het hebreuws deze twee met elkaar verbindt (zie bij nier). De semieten geven schaamhaar aan met „haar van de voeten” en urine met „water van de benen”: blijkbaar zijn voeten en benen bij hen taboe-woorden voor de geslachtsdelen (haar 3, N.B. bij de geslachtsdelen). Er bestaan een groot aantal onomatopeïsche woorden, die tot bepaalde wortelcomplexen te herleiden zijn, die dan in verschillende realiseringen aanduiden: borst, tepel, okselholte en de geslachtsdelen (borst 2, gesl. delen 3). Het lat. gr. complex, waartoe *culus* en *cunnus* behoren, verbindt de aars en de vrouwelijke genitaliën (partes post. 2). Het lat.-gr. *ilia* duidt tegelijk de onderbuik en de vrouwelijke geslachtsdelen aan.

De grieken noemen het schoudergewricht „het hoofd van de arm” (hoofd 1) en de angelsaksen het schouderblad „rugrib”

(zie rib achter borst), lat. *armus* betekent tegelijk arm en schouder (arm 4). De hand heet bij de andamanen weer „het hoofd van de arm” (hoofd 1). De grieken benoemen de bal van de hand met een woord voor borst (borst 1). „Het hoofd van de vinger” bij de akkadiërs is het verdikt uiteinde ervan (hoofd 1). De duim is bij de andamanen natuurlijk „het hoofd van de hand” (hoofd 1). De pink is in het latijn en het angelsaksisch de oorvinger (vinger 3). De middelvinger is de *digitus impudicus* en staat dus in verband met de aars.

Voor been en voet treffen we wel eens één woord o.a. in het kikongo, de vele woorden die samenhangen met het ndl. long gaan terug op een wortel, die aanduidt „licht zijn” en het mndl. *lichte* kan „long” betekenen (Franck-Van Wijk, Verdam). Het scheenbeen heet bij de andamanen „het bot van het been” (bot 4), en de dij „het vlees van het been” (vlees 2), terwijl de grieken weer spreken van „het hoofd van de dij”, wat dan blijkbaar het bovenste dikke gedeelte ervan is (hoofd 1). De kuit wordt genoemd het vlees van het been (spier van het been) bij de andamanen, angelsaksen, de karaïben en in de afrikaanse talen (been 3), „hart van het been” in de mal.-polyn. talen (hart 3), „buik van het been” in de mal.-polyn. talen en het kikongo (buik 1). De grote teen heet bij de andamanen weer „hoofd van de voet” (hoofd 1). Hetzelfde woord voor borst bij de grieken dat werd aangewend om de bal van de hand aan te duiden, betekent ook bal van de voet. De hiel heet bij afrikaanse talen wel „buik van de voet” (voet 4).

N.B. De andamanen gebruiken een menigte van bezittelijke voornaamwoorden. Zij verdelen de lichaamsdelen in zeven groepen en elke groep hanteert zijn eigen possessiva (met nog telkens in enkel- en meervoud een onderscheid tussen mannelijk en vrouwelijk). Behalve deze zeven groepen voor de lichaamsdelen bestaat er nog één voor menselijke objecten als: mijn man, mijn vrouw enz. —, en dan liefst nog acht voor ongeveer elke soort van verwantschap. Bij al deze possessiva zijn er wel enigszins de grondvormen uit te halen, maar toch blijven de variaties aanzienlijk. De lichaamsdelen worden nooit zonder possessivum gebruikt en bovendien komt er altijd een prefix bij, dat hen stempelt tot iets afhankelijk. Zie hiervoor: E. Man, *On the aboriginal inhabitants of the andaman islands*, London 1883, 151-154, 199, 200; A. Brown, *Notes on the languages of the andaman islands*, *Anthropos* IX, 1914, 41.

HOOFDSTUK II

DE FUNCTIES

De functie van het oog bestaat in kijken en de egyptische hieroglyph voor het oog kan ook als bepalingsteken gebruikt worden voor alles wat met het oog in verband staat als: zien spieden, wenen, en . . . waken. Bij de phonetische complexen van het oog in de negertalen vinden we ook woorden voor zien en bekijken. Woorden voor oog en zien zijn specialiseringen van eenzelfde basis in het karaïbisch. We kunnen nog wijzen op het amerikaanse *nine-eyed*, het mal.-polyn. *namata* (*mata* = oog) = wakker en *aqmata* = waken. (Zie oog 1). De sublimering van het gewone kijken van het oog naar het innerlijke kijken komt later ter sprake.

Met de oren horen of luisteren wij en daar wijzen op: *auris dare*, *auris claudere*, *auribus servire*, *auris offendere*, *auscultare*; en b.v. het duitse *wo waren deine Ohren*, terwijl het hebr. en akkad. „de oren openen” betekent: iets meedelen, doen luisteren. Bij de wortelcomplexen van oor in de negertalen vinden we ook verschillende woorden die horen, luisteren aanduiden. De woorden voor oor dienen in de mal.-polyn. talen eveneens om luisteren aan te geven. Merkwaardig en manifesterend de eenheid van denken onder de mensen is de kikongo-uitdrukking *kútu zibula* = de oren openen, d.i. luisteren. De uitdrukking „de beide oren” van de koning duidt in het egyptisch de hoogste politie- en spionnenbeambten aan, en is de benaming van de secretaresse van de koningin. Zowel bij chinezen als basoeto treffen we uitdrukkingen die het oor als gehoororgaan supponeren als: de muren hebben oren (ook in China vonden ze dit prachtige beeld), iemands oor bijten, d.i. een geheim vertellen enz. Vgl. *Komm, spiel mir ins Ohr* (zie oor 2).

Met de neus wordt geroken, er doorheen wordt geademd en we kunnen er nog allerlei geluiden mee voortbrengen, vgl. het lat. *naso clamare* = snorken. Het lat. *nares* geeft ook aan een goed reukzintuig, maar bijna altijd worden de woorden voor neus die dit betekenen tegelijk gebruikt voor onze betekenis van „een fijne neus voor iets hebben”. De semietische woorden voor neus duiden ook het ademhalingsorgaan aan. In de negertalen, in het bijzonder het kikongo, en het kawi worden eveneens de woorden voor neus in verband gebracht met ruiken. Zie neus 3.

Met de mond wordt gesproken. De voorbeelden die de woorden voor mond en spreken met elkaar verbinden zijn te talrijk om ze in extenso te vermelden. Het lat. *os* betekent ook: uitspraak, taal, spreekorgaan, dialect, en vele zegswijzen zijn er voor *os* als spreekorgaan aan te voeren. Vrijwel hetzelfde geldt voor het

gr. στόμα. In het normandisch wordt de mond *la parole* genoemd in de uitdrukking: *baiser sur la parole* (misschien om de woordenvloed te stuiten?). Veel scheldwoorden en ruwe uitdrukkingen als *word-mill*, *Maulheld*, *halts Maul* enz. zouden we hier kunnen vermelden. De verbinding van mond en woord, spraak, overeenstemming (één mond) is bij de akkadiërs en israëlieten al even druk. In Egypte was de heraut „de mond van de koning”, en ook de ambtenaren en vertegenwoordigers van de koning worden aldus betiteld. We treffen het woord voor mond overal aan om de spreekfunctie weer te geven, bij chinezen, negers, maleiers, karaïben, jappers en annamiëten en verwijzen voor de voorbeelden verder naar mond 2. De lippen worden ook in verband gebracht met het spreken. Dat wordt verondersteld in de amerikaanse uitdrukking *keep a stiff upperlip*, de akkadische en hebreeuwse woorden voor lip duiden eveneens aan: woord, taal, bij de chinezen dient het woord voor lip tot uitdrukking van: spreken, disputeren, tot overeenstemming geraken. Zie bij lip. Heel speciaal wordt de tong beschouwd als het spreekorgaan. Het lat. *lingua* duidt aan: geluid, klank, toon, gezang, individuele spraak, taal van een volk en de tongval, d.i. het dialect van een deel ervan; er bestaan heel wat uitdrukkingen. Ongeveer hetzelfde betekeniscomplex is verbonden aan het gr. γλῶσσα en aan al de huidige europese woorden voor tong. Ook de semietische woorden voor tong zijn verbonden met het spreken, in het bijzonder met het bekwaam kunnen spreken. Hetzelfde treffen we aan bij de egyptenaren, chinezen, bakongo en basoeto, zie de voorbeelden bij tong.

Met de mond wordt ook gegeten. Bijna alle indo-europese talen bezitten een vertegenwoordiger van de wortel + uitgang **éd-mi* = eten als woord voor tand, en daardoor is de grondbetekenis van tand bij hen alle „de eter”. De wortelcomplexen bij de woorden voor tand in de negertalen wemelen van woorden voor bijten, kauwen, knagen; het zelfde constateren we bij de mal.-polyn. talen.

Met de tong wordt gelikt. Veel woorden voor likken vinden we in de negertaalcomplexen die bij de tong behoren, terwijl andere woorden aanduiden: proeven, smakelijk vinden. Ook het gr. γλῶσσα wordt opgevat als het smaakcentrum, terwijl in Egypte (en bij ons) het gehemelte proeft en smaakt. In de mal.-polyn. talen betekenen eveneens afleidingen voor de wortels voor tong likken.

Op de nek of hals worden lasten gedragen en dat wordt o.a. gesupponeerd in de lat. uitdrukking *imponere in cervicibus munia* (hals 1); ook op de rug werd gedragen, vgl. het lat. *tergo ferre* en het gr. τὸ νωτοφόρον = lastdier (rug 3). De schouders torsen eveneens: *etwas auf den Schultern nehmen* enz., hebr. *šekem* =

schouder wordt gezegd van onderstukken die iets te dragen hebben, in de Provence, Catalonië en Beneden-Italië wordt de schouder „spier” genoemd, blijkbaar wegens de opvallende biceps bij het torsen. Zie arm 3.

De functie van de vrouwelijke borst vinden we uitgedrukt in het verband tussen de woorden voor borst als *uber* enz. en lit. *údrūti* = melk geven, de woorden voor tepel als iers *del* enz. en lat. *felare* = zuigen. In de afrikaanse talen behoren woorden voor borst en melk tot dezelfde wortels, in vele talen duidt men melk aan met „water van de borst”, „palmwijn van de borst”, zie borst 1.

De functie van het hart wordt verondersteld in de overvloedige verwoording van de daarmee verbonden affecten en emoties.

Het woord voor buik betekent vaak tegelijk moederbuik, baarmoeder, moederschoot: zo het lat. *uterus*, oi. *jathara-*, gr. γαστήρ, ags. *innop*, vulg. lat. *bulga*, hebr. *beten*, bantoe *nda*, kikongo „met buik zijn” = zwanger, de basoeto spreken van: „met een buik zijn”, het vol worden van de buik”, „het uitgaan van de buik” (miskraam), de zoeloes van „zij heeft een buik”. Zie buik 1.

De buik is de voedselopnemer: daj. „buik hebben” = gulzig zijn, kar. „ik ben heel en al buik” = ik heb meer als genoeg; vgl. de vulg. lat. spotnamen waar de buik heet: trog, zwijnsmaag, vat, leren zak, en mnl. *male* = buidel, tas, koffer, buik van een dier. Hier hoort ook bij het verschuiven van woorden voor buik naar de betekenissen: maag, ingewanden, darmen, en omgekeerd. De ewe verwoorden honger met: „buik doodt mensen”, het kikongowoord voor buik geeft ook aan: voedsel, levensonderhoud, de basoeto spreken van: „een holte maken wat betreft zijn buik”, d.i. zijn buik intrekken als teken van honger. En het einde van het voedselproces drukken de karaïben uit met: „de buik wegnemen” = zich ontlasten. Zie buik 2.

De lever is de dorstige bodem waarop het drinken valt: *hitzige Leber*, *durstige Leber*, dieri „een doorgraven lever” = dorstig. De functie van de blaas bemerken we als ze opgezwollen is, en daar horen woorden als *confla*, *gonfliā*, *scuffla* enz. bij.

Er zijn verschillende woorden, die we bij Boisacq vinden opgetekend onder χέζω, die etymologisch bij elkaar horen en waarvan de variant in de ene taal betekent „zijn behoefte doen” en de variant in een andere taal „het achterste”. Dat ook het ndl. „gat” en zijn germaanse varianten daarbij horen wordt door Franck-Van Wijk voor onaannemelijk gehouden; Boisacq zegt alleen: „discutée”. Maar wel duidt vanzelfsprekend de specialisering van de algemene betekenis „gat” = opening op de functie van het betreffende lichaamsdeel. Beeldrijk is ook de metafoor *guttur inferior* en een aantal klanknabootsende woorden als:

pacca, chiappa, ciapa, klapo, clape, patella, patello, paterlo, pouterlo; podex = achterste vindt waarschijnlijk zijn oorsprong in *pedo* = een wind laten. Bij de karaïben staat het woord voor aars midden in een heel complex van: opening, lek, bederf, vuil, stank. Zie partes p. 2. Op het achterwerk zitten wij: *cathedra, settl*, akkad. „het fundament”, zie partes p. 4.

Wat betreft de functies der geslachtsdelen, wijzen wij er allereerst op, dat van de zeer vele beeldende uitdrukkingen bijna alle de penis erectus aanduiden, zie voor de talrijke voorbeelden nr. 1; de meeste zijn afkomstig uit het indo-europese talengeheel, maar het chinees, karaïbisch, egyptisch, javaans en de afrikaanse talen vertonen toch dezelfde associaties. We wijzen nog op de angelsaksische woorden in ad 3, die de penis beschrijven als: een gereedschap, werktuig, een scheppend ding, een ding dat teelt of voortbrengt. In hetzelfde nummer worden de Lallwörter besproken en daarbij de woordbasis *pikk-*, die steunt op het pikken, openhakken, steken met de snavel, zoals dat door de vogels, in het bijzonder de specht, wordt gepractiseerd. De penis wordt dus benoemd vanuit dit pikken en bovendien wordt vaak aan de penis een vogelnaam gegeven. Betreffende het functionneren van de vrouwelijke geslachtsdelen wijzen we op de omschrijvingen: schroef, schroefgat, spiraal (vgl. ndl. (schroef)moer), terwijl de baarmoeder wordt geheten: kist, kistje, ontvangbekken (het hieroglyphbeeld), zak, korf, een vlakte die wordt bewerkt, tuin, akker, zie nr. 2. De meretrix-benamingen die schelden met „nachtgerief” horen er ook bij.

Met de armen wordt gewerkt. Hierop wijzen lat. uitdrukkingen als: *levi brachio aliquid agere, praebere brachia sua sceleri*, terwijl het egyptische armhieroglyph tegelijk aanduidt: aanreiken, geven, arbeiden, ploegen enz. Het hele complex van arm = kracht, macht steunt op de werkfunctie van de handen. Zie ad 2.

Met de handen wordt eveneens gewerkt, daar handelt het hele eerste nummer over met talrijke voorbeelden uit het grieks vooral, maar ook uit het semietisch, het chinees, en een paar uit het basoetoland. De wijze waarop de hand aan het werk gaat is een grijpen, pakken en dan vasthouden. Dat wordt besproken in nummer 2, met veel voorbeelden uit het latijn, grieks (waarbij zelfs blijkt dat de wortels voor lat. *manus* en gr. *χερ* „grijpen” betekenen), angelsaksisch, slavisch, indisch, armenisch, semietisch, de afrikaanse en mal.-polyn. talen, met tot slot het „Fangen-Finger-Fünf” van Wilhelm Oehl — we verwijzen naar deze overvloedige illustratie.

De vingers, en speciaal de „wijsvinger”, wijzen. Omstreden is of de wortel voor *digitus* te zoeken is bij het complex **deik* = wijzen. Het hebr. „de vinger strekken”, akkad. „de vinger richten” betekent wijzen met verachting en beschuldiging. Het

grondwoord *tudu* in de mal.-polyn. talen duidt aan wijzen of vinger, soms ineens wijsvinger. Het chinese woord voor vinger geeft tegelijk aan: met de vinger aanwijzen. De bakongo „gaan rond met de vinger” om het volk aan te wijzen en de basoeto „wijzen met de vinger” of „steken” hem omhoog. Dit staat in nr. 2, in nr. 3 wordt nog speciaal vermeld het lat. *index* = wijsvinger, die bij de angelsaksen heet „verradende vinger” en „schiet-vinger” (gebruikt bij het aftrekken van een schietwapen). De duim doet toch ook wel iets: *den Daumen rühren*, maar het is een onhandigaard: *his fingers are alle thumbs*. De pink is altijd nog een fatsoenlijker functie dan die van de middelvinger: *digitus impudicus*, *le doigt sale*, *āewisc-berende*. De vierde vinger schijnt te dienen om de trouwring te dragen. Als men de kinderrijmen bekijkt, blijkt, dat de wijsvinger ook de „*Pöttkelicke*”, de „*Butterlecker*”, de „*Likkepot*” is. Terwijl de vingers erg roerig zijn, hebben we weinig uitdrukkingen of woorden gevonden, die dat illustreren, zie nr. 4. De nagels krabben: martelwerktuigen werden wel *ungula* genoemd. De nagel diende bij de akkadiërs vaak ter ondertekening van een document.

De benen dienen om te lopen, maar slechts weinig woorden of uitdrukkingen leverden onze onderzoekingen op: *sich auf die Beine machen* enz., bij de joden zijn de benen de symbolen voor snelheid, het akkadisch woord voor benen betekent eigenlijk „de vlugge lopers”, de hieroglyph met het benenpaar maakt een moverende indruk, het meervoud van het woord voor been bij de bakongo, en vooral de herhaling ervan, duidt aan: snelheid, haast en „benen van klagen” = vermoeid. Zie been 2. De knieën moeten veel spierkracht bezitten: „de knieën krachteloos maken”, „de knieën wankelen”. Op de knieën wordt ook gebaard. Zie been 3.

De voeten zijn loopinstrumenten en men staat erop: lat. *pedibus vincere* = overwinnen in de wedloop, *in pedes se dare*, *conicere* = hard weglopen, gr. κατά πόδας = zo snel mogelijk, *fest auf den Füßen stehen*, *füssen*, met het voet-complex hangt samen on. *fet* = schrede; hetzelfde ideogram in het akkadisch duidt aan: voet, stap, mars, weg; ook het chinees kent de „snelvoetige”, „drie voeten en twee stappen” = hard rennen, kikongo *tambi* = voet, is een afleiding van *tamba* = lopen, sesoeto „ik ben gebroken betreffende mijn voet” = mijn steun is weg. Zie voet 1. De hiel stoot, trapt, en Grünenthal plaatste slav. *peta* = hiel in een etymologisch verband met allerlei woorden voor deze functie, zie voet 4.

HOOFDSTUK III

ZIEKTE

De basoeto spreken van „ik leef niet goed in het lichaam”, d.i. ik ben ziek, wat ze ook wel zeer merkwaardig uitdrukken met: „mijn lichaam is eenzaam”. Zie hiervoor lichaam 1.

Zenuwziek zijn is iets typisch van de laatste eeuw, maar toch kent het latijn de uitdrukking *aeger nervis*.

De engelsen duiden dysenterie aan met *bloody flux*, de grieken tering met αἱμόκερρον = bloedrauwheid, waarschijnlijk het best te vertalen door: bloedhoest. De karaïben spreken bij dysenterie van „met bloed zijn” en bij tering van „bloedige verkoudheid”. Zie bloed 3.

De blindheid verwoordt het ewe met „oog-vrouwtje-bezitter” (vrouwtje is waarschijnlijk een pejoratief), het mexikaans met „die harde aarde op de ogen heeft”, het vai met „oog bedekt”, en de bakongo spreken van „dode ogen”. Zie oog 1.

Wat betreft de doofheid spreken de bakongo weer van „dood zijn aan het oor”, terwijl ze ook wel zeggen „omgekeerde oren”, maar dan is er blijkbaar nog geen volledige doofheid (en ongehoorzaamheid), de ewe drukken het weer uit met „oor-dood-vrouwtje”, in het vai heet het „oor-verstopt--mens”, in het karaïbisch „oor-niet-(zijn)”. Zie oor 2.

De tandpijn is eigenlijk alleen vertegenwoordigd door enige overdrachtelijke zegswijzen: *music helps not the tooth-ache, there is no sound tooth in it* (in de bewering), *dem thut kein Zahn mehr weh* (een dode), *einen durch die Zähne ziehen*. Zie tand bij mond.

De karaïben noemen braaksel „onzekere buik”. Vooral bij de bakongo troffen we een aantal beeldende zegswijzen: „de buik rolt heen en weer”, „de buik trilt”, „de buik rommelt” e.a., d.i. krampen en kolieken in de buik, „buikwarmte”, d.i. een branderig gevoel, „de buik is uitgebreid”, d.i. vol, volgepropt, „de buik is hard”, „de buik is gesloten”, d.i. constipatie, „werk voor de buik” d.i. slecht voedsel, „de buik stormt naar buiten”, d.i. diarree, „de buik breekt”, d.i. winderig zijn. Zie buik 2. We wijzen er even op, dat aan het navelsnoer magische kracht werd toegekend en het daarom als geneesmiddel werd gebruikt.

Het latijn kent de lende pijn = *lumbago*.

De grieken kenden al de στομαχικός = de nerveuze maaglijder, terwijl de overdrachtelijke betekenissen van het lat. *stomachus* hun oorsprong vinden in maagstoornissen en de Duitsers spreken van: *sich an etwas den Magen verderben, er ist mir in den Magen gefahren, der liegt mir schon längst im Magen*. Als de gal ziek is en overloopt wordt haar vocht zwart en dan spraken de oude

romeinen van *atra bilis* of *splendida bilis*. De gewaarwordingen van deze branderige, opgekropte gal, tenslotte voor zijn zieke zwarte vocht een uitweg zoekend langs de mond, waar dat smaakt als bitter gif, werden de oorsprong voor alle tropen in verband met de gal.

HOOFDSTUK IV

DE VERHOUDING TUSSEN MAN EN VROUW

We hadden dit gedeelte ook kunnen plaatsen aan het begin van het volgend hoofdstuk als de meest opvallende aandoening, affect, hartstocht, passie, maar juist omdat het sexuele leven, het liefdeleven, de love-affairs, de zinnelijkheid, de zinnelijke begeerte zo bijzonder zijn geconnecteerd met het lichaam, stellen we dit stuk afzonderlijk voorop. We spreken hier dus niet zonder meer over het aangeven van het geslachtelijke: dat kan men vinden bij de „geslachtsdelen” en bij de „borst” — wij behandelen hier het „bedrijf” dat er tussen man en vrouw plaats grijpt, voorzover daar dan namen voor lichaamsdelen bij worden gebezigd.

In de christelijke ascese-literatuur heeft het woord „lichaam” en „het lichamelijke” een bijsmaak van het moreel slechte, vaak van het sexueel slechte. Dat vinden we ook al in het latijn, waar men spreekt van: *corpore quaestum facere, corpus vulgare* = zich prijsgeven en gevolgelijk *ex vulgato corpore natus*. Nog verder terug bemerken we iets dergelijks bij het egyptische woord *h-t*, dat lichaam en in speciali buik betekent en eveneens: zinnelijkheid, begeerte, zinnelijke lust, hartstocht. Men gebruikte dat woord in de volgende zegswijzen: een slecht man is (hij) die wordt voortgesleurd door zijn buik, wie op zijn buik let is afhankelijk tegenover zijn vrouw (lichaam 4). Het hebr. *básár* = vlees betekent ook evengoed het hele lichaam, maar toch wel speciaal het sterfelijke in de mens tegenover het goddelijke, hetgeen vergaat tegenover het blijvende geraamte, het zachte en warme dat gezien en vooral naar tastzin prikkelend werkt en genot geeft. Dat wordt door Paulus in het christendom overgedragen, als hij de corinthiërs verwijt, dat ze nog te „vleselijk” zijn om smaak te vinden in het geestelijke, en daarna heeft het begrip van de vleselijke mens zijn vaste plaats gekregen in de ascese van het christendom. Die „vleselijkheid” is niet zonder meer identiek met het sexuele, maar is er wel steeds mee verbonden (vlees 2).

Misschien zijn de huwelijksliederen en -riten verbonden met

het griekse woord voor maagdenhuid en in ieder geval is het lat. *scortum* = huid gaan betekenen: het meisje, de geliefde, het meisje van plezier — hoe men deze overdracht ook wil interpreteren (huid 4).

Güntert heeft bij het idg. complex **mūs* = spier woorden gezet als: *musti* = penis, *muská* = balzak, vrouwelijk schaamdeel. Met het geheel zou een sèxuele bijsmaak verbonden zijn: de heks *Mùš* wekt ook op tot zinnelijkheid. Bij „pees” horen *pèseric*, *pezel*, *pizzle* = de *nervus genitalis*, die wel heel bijzonder de spiergespannenheid demonstreert, als ze in functie is (pees 3 en 4).

Verachtelijk honen de mannen: *langes Haar*, *kurzer Verstand* en *krauses Haar*, *krauser Sinn*, maar de vrouwen en meisjes zijn zich bewust van de attractieve macht van hun *beau-catchers*, *heart-breakers*, *love lock*, *Schmachtlock* (haar 2).

Meyer-Lübke heeft ontdekt, dat bij sommige romaanse talen termen voor wang worden gebruikt die in die streken niet thuis-horen: hij schrijft dat toe aan een tegemoetkomen van minnende militairen, die in een vreemd land de wang van hun meisje noemden met het daar inheemse woord en later met wellicht het meisje het woord ook naar hun eigen land meenamen, zodat b.v. in Italië een celtisch woord burgerrecht verkreeg. Ons woord kaak wordt in verband gebracht met got. *kukjan* = kussen. De chinezen verwoordden vrouwelijke bekoorlijkheid met „amandel-ogen en perzik-wangen”, maar die schoonheid brengt toch geen geluk: „rozige wangen arme toekomst”. In het hoffelijk javaans heet de wang „de plaats voor het kussen”: *pañarasan*. Zie wang 2.

Onderscheiden van de vriendelijke en ook soms diep-in-dringende blik die elkaar vriendelijk gezinde personen en vrienden uitwisselen is de blik waardoor een jongen en meisje, een man en vrouw hun gezamenlijk lot bezegeld weten. De Duitsers drukken dit zeer treffend uit met: *einander zu tief in die Augen sehen* (zú tief: de blik is een zielewonde) en Isolde schreit: *er sah mir in die Augen*. Minder dramatisch en met een zeker spelelement, waardoor ook courtisanes aan dit speelse heen en weer kunnen meedoen, is de betekenis van *liebäugeln*. In de chansons wordt gewaarschuwd, dat de dames niet „frivool van de een naar de ander moeten gaan met hun ogen”. De Amerikanen en Engelsen spreken van *sheep's eyes*, als iemand verliefde blikken wijdt aan een non-sua, de Engelsen gebruiken de zegswijze: *to make eyes at* = begerig kijken naar, terwijl zeer beeldend is: *to look babies in the eyes*, d.i. verliefden kijken elkaar in de ogen en ontmoeten daar elkaars miniatuurbeelden. Daar hangt mee samen dat de pupil wordt genoemd: meisje, popje, kindje, dochttertje, zoals we dat vinden in het Latijn, Grieks, de Romaanse talen, minstens naar etymologie in de overige Europese talen, het Hebreeuws, Egyptisch, Siamees en Kikongo (als we er ook „het manneke van

het oog" bij zouden opnemen, zouden er nog heel wat meer talen bij betrokken worden). Bij het verliefde oog moeten we ook zeker rekenen het akkadische „opheffing van het oog" = welwillendheid, gunst, object van gunst, favoriet, terwijl ook niet onvermeld mag blijven de chinese zegswijze „wenkbrauwen komend en ogen gaande" = blikken van verliefden. Zie oog 1 en 5.

Ook de oren blijven niet buiten het spel der erotiek: „Die met de schone oren" is een gallische vrouwennaam en de oester wordt „oor van Venus" geheten (oor 1).

De egyptenaren schijnen wel de neuskus gekend te hebben en die is naar ik meen ook bij de chinezen in zwang, maar ik kan er geen behoorlijke linguistische illustraties van verschaffen.

Het kussen is een symbool van vriendschap en verschaft bovendien een eigen genotvolle gewaarwording: lat. *osculum*, *osculari* is afgeleid van *os* = mond en in Normandië spreekt men van: *baiser sur la parole*, in Limburg van *mundje*. In het provençaalse matriarchaatsgebied viel de afleiding van het lat. *labrum* = lip samen met een *laur-* dat de stam vormt voor allerlei woorden uit het boerenbedrijf, en tengevolge daarvan verdween het woord voor lip, omdat daar aan lip de associatie was verbonden van kussen en hoofse minnarij en men de homonimiteit van *laura* = lip en *laur-* met zijn boerachtigheid niet kon verdragen. In de plaats kwam *boca* of *pot*. Dat *pot* betekent eigenlijk dikke lip en we vinden in Italië *potta* = vrouwelijke pudenda. Zie het voorafgaande bij lip.

Voor het „omhelzen" kan ik alleen aanhalen: *invadere in colum* = onstuimig om de hals vallen, *dare brachia cervici* (hals 1).

Wijsheid wordt bij de erotische taaluitingen niet verkondigd, het komt slechts aan op de melodie, en daarom zijn voor dit onderwerp zeer van belang de onomatopeïsche wortels en hun toepassingen die Goldberger uit het volkslatijn bij elkaar heeft gezocht. Hij construeerde de woordbases: ti-ti, tu-tu, pi-, pis-, pit-, pikk-, put-, pupp-. Bij deze wortels horen aanzienlijk veel woorden die betekenen: mannelijke en vooral vrouwelijke geslachtsdelen, borsten, tepels, okselholte, kietelen, vogeltjesnamen en vogelroepen, tutter, klein, kleintje, meisje, kindje, hoer, wollen haardracht, muts, pikken, openhakken, steken met de snavel, knaap, jochie, schandjongen, zuigen, zoenen, kus (borst 2, gesl. delen 3). Het masaï-woord *ngitigiti* = okselholte bevat volgens Homburger het gevoelsbeschrijvend element „kietelen" (arm 3). We wijzen er nog op dat lat. *malum* = appel overdrachtelijk borst betekent, maar dan in een erotische sfeer, waardoor het ook testiculi aanduidt, *mamilla* = tepel betekent overdrachtelijk: mijn hartje, *capitellum*, *capitulum* duiden eigenlijk het kopje van bloemen en vruchten aan en in erotische opwinning de tepels (borst 2). Wat betreft de geslachtsdelen moeten

we nog wijzen op het bijna steeds benoemen van de penis, voorzover die in erectieve toestand verkeert, op namen als: jonge bok, haan, patrijs, vogeltje, tortelduif enz. (nr. 1), op benamingen die de vrouwelijke geslachtsdelen sterk in functionele zin benoemen als vooral: schroefgat, spiraal, kist, bekken, akker, tuin, zeug, hen; de hele schaamtesfeer met zijn bedekte bewoordingen en de scheldwoorden manifesteren het wegens de erotiek precaire karakter van deze lichaamsdelen. Het materiaal is grotendeels uit de indo-europese talenwereld, maar voor de benamingen van de penis brachten ook enkele niet-indo-europese talen een paar termen, niet echter vond ik iets van vogeltje enz. De verwoording „kist” voor de baarmoeder vonden we ook bij de batak-ers, die van „bekken”, „kommetje” alleen bij de egyptenaren. De schaamte is algemeen en daaraan is het te wijten dat zo weinig kan worden aangebracht uit de niet-indo-europese talen: de woordenboeken zwijgen er over, zelfs bekeerlingen kunnen bijna niet de termen voor het sexuele, vaak verbonden aan de geheime initiatieplechtigheden, over hun lippen krijgen.

De aars wordt in verband gebracht met de vrouwelijke geslachtsorganen zowel bij het uitgebreide cunnus-culus-complex als in de taal der bakongo. Het griekse kallípugos heeft een duidelijke erotische betekenis, de bakongo gooien zich op de grond, naar het achterste wijzend, met de uitroep: „het achterste-eh!” (zie partes p. 2 en 3).

We vermelden nog, dat bij de semietische volkeren de knie en vooral de voeten euphemismen zijn voor schaamdelen (voet 2).

Schoon, verheven en semietisch concreet zijn de verzen van het Hooglied:

Drenk mij met de kussen van uw mond,
.....

Hoe bekoorlijk uw wangen tussen de hangers,
uw hals in de snoeren.
.....

Wat zijt gij verrukkelijk, mijn liefste,
uw ogen zijn duiven.
.....

Zijn linker moet rusten onder mijn hoofd,
zijn rechter houde mij omstrengeld!
.....

Wat zijt gij verrukkelijk, mijn liefste:
uw ogen liggen als duiven achter uw sluier,
uw lokken zijn als een kudde geiten,
die neergolft van Gilads gebergte.

Uw tanden zijn als een kudde die pas is geschoren,
en zo uit het bad;
die allen tweelingen hebben,
waarvan er geen enkel ontbreekt.

Als een bad van purper uw lippen,
aanminnig uw mond;
als granatenhelften blozen uw wangen
door uw sluier heen.

Uw hals als de toren van David,
gebouwd met kantélen:
duizend schilden hangen er aan,
louter rondassen van helden.

Uw beide borsten twee welpen,
tweelingen van de gazel, die in de leliën weiden,
totdat de dag is afgekoeld
en de schaduwen vlieden.

.....

Maar mijn beminde stak reeds zijn hand
door de kier van de deur;
ik verloor mijn bezinning, toen hij zo sprak,
en het stormde in mijn darmen.

.....

Mijn beminde is glanzend en blozend,
steekt boven tienduizenden uit;
zijn hoofd het allerfijnste goud,
zijn lokken palmtakken, zwart als een raaf.

Zijn ogen als duiven
aan de waterbeken,
die zich baden in melk,
aan de volle vijvers gezeten.

Zijn wangen zijn als balsembetten,
waar geurige kruiden op groeien;
zijn lippen zijn lelies,
en druipen van vloeiende mirre.

Zijn armen zijn gouden cilinders,
met Tarsjijstenen bezet;
zijn lijf een kolom van ivoor,
met saffieren bedekt.

Zijn schenkels zijn zuilen van marmer,
op gouden voetstukken rustend;
zijn gestalte is als de Libanon,
en machtig als ceders.

Zijn keel is vol zoetheid,
een en al kostelijk....

.....

Hoe sierlijk uw passen
in de sandalen, vorstendochter;
uw wiegende heupen als snoeren,
door meesterhanden gemaakt.

Uw navel een welgerond bekken,
waarin geen wijn mag ontbreken;
uw lijf een tarweschelf,
van lelies omringd.

Uw beide borsten twee hertenwelpen,
tweelingen van een gazel;
uw hals een toren van ivoor,
het hoofd op u als de Karmel.

Uw ogen als de vijvers van Chesjbon,
bij de poort der volkrijke stad;
uw neus als de Libanon-spits,
die naar Damascus ziet.

Uw lokken als purper,
in uw vlechten ligt een koning gevangen.
Wat zijt gij schoon, wat zijt ge bevallig,
een liefste vol bevalligheid.

Uw slanke leest is als een palm,
uw borsten trossen van druiven.
Ik dacht: ik wil de palm beklimmen,
zijn dadels grijpen.

Uw borsten mogen voor mij zijn
als druiventrossen uit de wingerd;
de geur van uw adem als appels,
uw mond als edelste wijn....

In de makassaarse lyriek is de verschijning van de geliefde „gelijk aan de maan, niet bedekt door wolken”; haar aangezicht is gelijk „aan de maan die veertien dagen oud is”; haar wenk-

brauwen gelijk „aan de maan die nog maar drie nachten oud is”; haar wangen gelijk „aan de lever van een jonge haan”; ze heeft vingers die „op jonge bamboespruiten gelijken”; haar ogen zijn gelijk aan „glanzende diamanten” (Brandstetter 72 v.).

Deze poëzie is te vermenigvuldigen van Ovidius tot Baudelaire en Karel van de Woestijne, men kan ze aanvullen met de Arabische Nachten en de verhalen uit Indië. Tot slot geven wij de volgende liefdeslyriek uit China:

De held Tië heeft de heldin Ping-Sin uit een groot gevaar gered: „Als verblind keek hij naar haar bloesemzachte huid, den verleidelijken glans, die over haar lichaam lag; naar haar houding, waarin jonkvrouwelijk schaamtegevoel zich paarde met mannelijken moed. Haar wenkbrauwen hadden dezelfde scherpgebogen lijn der bergen in het voorjaar; haar oogen glansden als meren in den herfst; haar gelaat ademde leven en gevoel; haar gestalte geleek op een weide, die open staat voor den wind, of op de teedere schaduw van een vogel, die met geen penseel kan worden vastgelegd; over haar haren lag de spiegelende glans van helder maanlicht; haar huid bezat zulk een rozige frischheid, dat zij geen schmink nodig had. Ja, zij was een fee, een wezen van hooger orde; in haar fijne, lenige ledematen huisde een kracht, die eveneens uit een andere wereld stamde. En geen vrouwen-vertrek ter wereld werd bewoond door zulk een verstandig wezen, met een hart als het hare, zacht en rein als een orchidee” (Hao-Kiu-Tschoan, *Wat de wind fluistert bij maneschijn*, bewerkt door Johan van der Woude, *Elfde Feniksreeks*, Het Kompas, Antwerpen 1944, pag. 96).

HOOFDSTUK V

DE PSYCHE

Affekten en stemmingen

Waar zowel de scholastieke passieeler als de huidige psychologie in haar beschrijving van de affekten en stemmingen een lichamelijke gewaarwording daarmee wezenlijk verbonden acht, zij het als iets heftigs, een „choc”, of als een meer latente gesteltenis, — kunnen we er zeker van zijn bij een onderzoek naar de betekeniswereld van het lichaam ook de passie te ontmoeten. De chinezen noemen de passies „lichaamsvuur” (lichaam 1).

In het voorafgaande hoofdstuk is reeds uitvoerig het erotische affekt ter sprake gekomen en dat vormt toch wel het hoofdbestanddeel van het meer algemene affekt van liefde en be-

geerte, zodat we daaromtrent niet veel meer hebben te vermelden. De chinezen beelden het verlangen en de verwachting uit met „uitstrekken de hals en staan op de hielen” (hals 1). Het middelrif was voor de grieken de plaats waar ze o.a. ook alle opwellingen en begeerten situeerden (zie achter borst). Het hart is eveneens een centrum van liefde en begeren. Deze betekenissen zijn verbonden aan het gr. *κῆρ, καρδία* en het lat. *cor*, terwijl de semieten spraken van de „impuls van het hart”, d.i. mensienliefde, „de dag van het hart”, d.i. die speciaal met voorliefde werd uitgekozen, en de verstoten vrouw mocht huwen „de echtgenoot van haar hart”. Bij de egyptenaren kon ook de vrouw „iemand's hart stelen”. De chinezen, zo kalm en rustig als ze zich voordoen, weten heel goed dat „het menselijk hart nooit is verzadigd”. De bakongo zeggen: „het hart rechtop”, d.i. vurig, opgewonden, „het hart staat in brand”, d.i. hevig verlangen, en „het hart vervullen” betekent o.a. het verlangen opwekken; bij de basoeto duidt „met het hart spreken” aan: verlangen, en ook bij de zoeloes dient het woord voor hart om het verlangen uit te drukken. In de darmen en ingewanden werden bij de joden ook de affekten geregistreerd, zo „sidderden” o.a. de darmen bij het naderen van de geliefde en ook de ontroeringen van de moederliefde grepen daar plaats (zie achter buik). In *jecur* = de lever plaatsten de romeinen de hartstochten en met name de zinnelijke liefde (zie bij maag, lever enz.). Andere voorbeelden waar sprake is van liefde zetten wij liever bij de onderverdeling Het Willen, omdat bij hen het heftige minder op de voorgrond treedt dan het durende van de vriendschap: wij behandelen het daar in tegenstelling met de eveneens blijvend aanwezige en niet heftig losbarstende haat.

Als het object van liefde en verlangen in ons bezit komt, volgt er de *genieting*, het *genot*, de *blijheid*.

De akkadiërs kenden de uitdrukking „zijn gelaat is stralend”, waarmee ze bedoelden: hij is verheugd. De angelsaksen hadden een woord voor wang *smaer(e)*, dat samenhangt met *smaeren* = lachen (wang 2). „Stralend oog” betekent bij de akkadiërs ook weer vreugde (oog 1). Zie ook bij oog 1 het hele complex, waar de wortel **sonej* = lachen de grondslag van vormt: zich openen (van knoppen en van het gelaat), er trekt een lach over het gelaat enz. Bij dat stralende oog hoort „de vreugde van het hart” of een „blij hart” en de akkadiërs beschouwen het als een groot geluk „blij en tevreden van hart” te zijn, b.v. na een overvloedig maal of een goede nacht. Vreugde en blijheid drukken de egyptenaren uit met: „breedte des harten”, „een goed hart”, „een schoon hart”, „zijn hart is wijd”, „zijn hart is koel”, „zijn hart is welvarend”, „zijn hart is gewassen”, „zijn hart is mooi”, „zijn hart is zoet”. De kikongo spreken van een „ruim, groot hart”,

d.i. zich rustig, tevreden, prettig gevoelen in aangename toestand zijn. Dit is dus meer beeldend als het abstracte van de akkadiërs; de basoeto halen er, evenals de zoeloes, een kleur bij: „iemand met een wit hart”, d.i. met goede eetlust en tevreden gemoed (hart 5). De ewe zeggen „het hart is in mijn buik”, d.i. ik ben blij (het klopt dan niet in de keel!). Bij de annamieten wordt „goed, voldoening gevend aan de buik” gezegd van iemand aan wiens verlangens is voldaan; men spreekt dan ook wel van „verzadigd wat betreft zijn buik” (buik 3). Bij de schittering van het gelaat en de ogen hoort ook „schittering van de lever” in het akkadisch om de vrolijkheid aan te geven, of „vreugde van de lever”, „het zich lekker voelen van de lever”. Bij de annamieten ondervindt de lever eveneens vreugde: „zich uitzetten wat betreft de lever” (zie bij lever en bij buik 3). De chinezen zeggen: „maken een mens vasthouden zijn buik”, d.i. zijn buik vasthouden van het lachen, en „kloppen op de buik” duidt aan gelukkig zijn, hetgeen ook door de jappers wordt geëxerciseerd (buik 4). Er bestaat een chinese zegswijze: „doen barsten de darmen van het lachen”, d.i. iemand zich een ongeluk laten lachen of verschrikkelijk iemand in 't ootje nemen. „Mijne nieren zullen jubelen van vreugde”, lezen wij tenslotte nog in Spreuken 23, 16.

Tegenover al deze vrolijkheid en genieting staat de droefheid of de smart om het onheil dat over ons is uitgestort.

Tegenover het van vreugde stralend gezicht tekent zich bij de akkadiërs ook de innerlijke droefheid af: „zijn gelaat is droevig”. Zij spreken van droevig of somber gezicht, als dat kwaadwilligheid verradt, b.v. van de vorst ten aanzien van zijn onderdaan (zie gezicht achter hoofd). „Het oog omkeren” betekent bij de karaïben: treuren, nadenken, smart (oog 1). Akkadisch „mijn neus is ingezakt” duidt aan: ik ben droevig, angstig (neus 1). De akkadiërs noemen de droefheid „ziekte van het hart” en in de Bijbel lezen we: een almaar niet vervulde hoop maakt het hart ziek (hart 5). Bij de chinezen kan de borst vol zorgen en droefheid zijn (borst 3). De akkadiërs zeggen: „de smart ging binnen in zijn buik” (buik 3). Van smart „kookten de darmen” van Jeremias in zijn Klaagliederen (darmen achter buik). Het griekse woord voor lever $\eta\pi\alpha\rho$ duidt ook aan de zetel van droefheid (zie bij maag, lever). Bekend is het wringen der handen als uiting van smart (handen 4).

Die smart kan uitgroeien tot wanhoop: het „inzakken van de neus” bij de akkadiërs betekent juist als het fr. *chute du nez* moedeloosheid (neus 1), en als bij de chinezen „de darmen en buik droog en verzengd” zijn, zijn ze hopeloos en weten ze geen toevlucht meer (zie darmen achter buik). De bakongo gebruiken de zegswijze „het hart wringen”, d.i. zich ontmoedigd gewonnen

geven, bij de basoeto duidt „het hart zinkt” de ontmoedigde aan en „toestand van een zwart hart” de moedeloze (hart 5).

Als het onheil onontkoombaar (minstens in onze psychische voorstelling onontkoombaar) onze ziel tot wanhoop drukt, weten we in het geheel geen uitweg, maar zolang het gevaar alleen dreigt, kunnen we het misschien ontvluchten en daar horen angst en schrik bij; edeler is het die dreiging met moed en dapperheid tegemoet te treden en als het dreigend gevaar tegelijk ons in onze rechten aantast kan dat moedige tegemoettreden op-laaïen tot toorn en woestheid.

„Beenderen zachtgeworden en vlees verstijfd” zeggen de chinezen en bedoelen ermee: verlamd van schrik. Hebr. „mijn hart heeft me verlaten” betekent: vrees heeft me bekropen. Dan is het hart „zacht”, dan „smelt” het. De akkadiërs zeiden: „hun hart klopte”, terwijl zowel joden als akkadiërs kenden „het breken van het hart” bij vrees. Bij ons, europeanen, gaan de haren van schrik overeind staan (ofschoon ik het behalve op komische tekeningen nog nooit gezien heb, wel iets gevoeld wat tot de voorstelling „zich oprichten” aanleiding kan geven) en bij de joden is het woord voor griezelen afgeleid van het woord voor haar. De chinezen gebruiken de zegswijze „veroorzaken dat iemands haar puntig wordt”, d.i. met schrik geslagen, de bakongo zeggen heel gewoon „het haar gaat overeind staan op het hoofd”, nl. van schrik, juist als wij in Europa; en ik geloof dat de basoeto de angstgewaarwording voorzover die zich manifesteert in de haren het best onder woorden brengen door de schrik te beschrijven als: „zijn haar liep weg” (haar 2). Het inzakken van de neus wordt zowel bij droefheid als angst betrokken door de akkadiërs: die zijn ook neef en nicht. De nek is wel het symbool van de onbuigzaamheid, maar soms kan hij de spanning niet langer dragen en dan spraken de akkadiërs van „de hals draaien” en de joden van „de nek draaien”, d.i. vluchten (nek 2). In de borst kan angstige zorg woelen: *Ahnen füllt die Brust, to get things off one's chest, to make clean breast of*. De chinezen drukken het idee angstige zorg uit met: „de borst volgestopt met aarde” (borst 3). De latijnse taal kent een *cor timidum*, de griekse- een ἀκάρδιος, bij de fransen *le coeur est dans la braie*, de duitzers spreken van: *schwankendes Herz, feiges Herz, das Herz fiel ihnen in die Kniekehle*, in een oude akkadische brief schrijft een kind dat zijn hart „slecht” is, omdat het ongerust is over het uitblijven van een bericht van zijn vader. Kikongo „het zweven der ogen” (op en neer gaan) duidt aan: bevreesd zijn, zich niet zeker voelen (oog 1). In de mal.-polyn. talen duidt een reduplicatievorm van hart „zorgen hebben” aan en „donkerhart-mijn” = ik sta verbluft, „gesloten-hart-mijn” = ik ben radeloos. De chinezen verwoordden zielsangst met: „kokende olie

verbrandend het hart", zeer bevreesd zijn met: „gal angstig en hart koud", angst met: „hart omhooggelicht". De ewe spreken van: „hart snoer scheurt buik" om de schrikgevaarwording uit te beelden, „mijn hart is verscheurd" betekent: ik sta star van schrik. De bakongo drukken onrustig, weifelend, onzeker, zenuwachtig, geagiteerd uit met „het hart staat rechtop" of met „het hart zit hoog" (terwijl het later weer los is, als de zorgen voorbij zijn), „zich oprichten wat betreft het hart" = geagiteerd zijn, „een gat maken wat betreft zijn hart" = verdriet van zich afzetten, „het hart is ingedrukt" = diep ontroerd, beangst, terneergedrukt, uitgeput (hart 5).

In de merg kruipt ook wel eens de horror: markerschütternd. De vrees brengt voor de joden behalve het kloppen van het hart bovendien agitatie mee in de buik. Bij de annamieten en chinezen worden ook de passies bizonder in buik en darmen ervaren, maar alleen deze chinese uitdrukking heb ik opgetekend: „lever en darmen barstend van de pijn", d.i. erg pijnlijk gevoel, angst, diepe neerslachtigheid (buik 3 en ingewanden). Bij de grieken werd de vrees in verband gebracht met de lever, ἥπαρ (zie maag, lever). De chinezen verbinden de angst met de gal: „ziel gevlogen en gal losgebarsten", d.i. de kluts kwijt, „gal bevreesd en hart koud", d.i. stervend van angst, „gal zo klein als die van een rat" (veel vergelijkingen bestaan er met het gedrag van een rat), d.i. wankelmoedig, slechts weinig moed bezittend, „oplichten het hart en overgeven de gal", d.i. in vrees en beven (gal, achter maag). De latijnse benaming voor de testikels werd ook tot een symbool voor kracht en moed en tegelijk ontstond er uit het affectief scheldwoord: bangerik, ontmande (genitalia, mann. 2). Zoals aan de hand het begrip kracht is verbonden, zo hoort bij de voet het wegsnellen, maar voorbeelden waarin het idee vluchten of angst in de taal wordt vastgekoppeld aan het woord voor voet heb ik bijna niet gevonden. Meer speciaal betreffende de hielen is te vermelden: *Fersengeld zahlen, der Tod ist ihm auf den Fersen, er klebt mir an den Fersen*, het semietische „de hielen laten zien" = vluchten (voet 1 en 4).

Maar het gevaar wordt ook dapper tegemoet getreden. Kikongo „klaarheid van ogen" duidt aan: moed, een kloeke blik zonder brutaliteit, „los zijn van ogen" = schaamteloos of dapper (gaat nog al eens samen). Zie oog 1. De uitdrukking „keep a stiff upperlip" betekent: laat de moed niet zakken, vergelijk ook: *die Zähne zusammenbeißen* (mond 3). In *cor* en καρδία zetelen moed en energie, *festes Herz, starkes Herz, sich ein Herz fassen, ein feiges Herz freit keine schöne Frau*, in de chansons bezitten grote helden grote harten en is er zelfs sprake van een „baardig hart". In het hebreuws zijn hart en moed synoniemen: „uw dienaar heeft zijn hart gevonden"; de dappere bezit een hart als

dat van een leeuw, een „sterk” hart, een „krachtig” hart, een „hard” hart (bij vrees wordt het hart zacht, smelt het). Bij de egyptenaren is het hart moedig, als het „dik” is, of „sterk”, of „bestendig”. In het maleis wordt het idee van wagen en durven met het hart verbonden. De ewe zeggen: „hart bereikt buik” = moed. De bakongo gebruiken de zegswijzen: „dapper van hart”, „binden het hart” = een besluit nemen, zijn eigen weg gaan (obstinaat, egoïst, onverbeterlijk), „het hart rechtop plaatsen” = in een moeilijke situatie stand houden. In het sesoeto betekent „het hart bevestigen”: moed hebben, zich weerhouden van in tranen uit te barsten, „het hart met de handen vastgrijpen” = moed vatten; en van die vol moed, liefde en ambitie zijn wordt gezegd: „het hart eet de mens”, d.i. zij zullen het slachtoffer worden van hun passie (hart 5). Wanneer iemand zich volledig aan zijn taak geeft, zeggen de annamieten goedkeurend: „hij bezit buik”, terwijl speciaal de moed door hen wordt geplaatst in de lever: „lever hebben, groot zijn door de lever” (zie bij buik 3). De chinezen drukken dapperheid uit door „dappere darmen”. Zij worden de dapperheid blijkbaar bijzonder in het functioneren van de gal gewaar: „blootstellend de gal duidelijk voor het oog” = zeer dapper, „gal zo groot als een peck” (maat van 9 l) = zeer dapper, „gal niet klein” = zeer moedig (ook de vrees wordt met de gal verbonden). Zie bij gal, achter maag. Dat de moed wordt verbonden met de testikels hebben we reeds eerder besproken. De arm was het symbool voor kracht en zo is het vanzelfsprekend dat we bij het egyptisch vinden: „met uitslaande arm” = dapper (arm 2).

Wanneer de aangevallene zich in zijn eer en rechten voelt aangetast intensiveert zich onze afweerdigheid vaak tot een uitbarsting van toorn, neuropathologisch ontaardend soms tot woestheid zonder enige verstandige norm. In de europese talen is het bloed verbonden met het ideeëngeheel: toorn, woede, bloedbad, moord, vergelijk het eng. *blood* = toorn in: *his blood is up, in hot blood*, en dit bloederige geheel van moord en bloedvergieten is evenzeer verbonden met het gr. αἷμα en het lat. *sanguis* met b.v. in *sanguine versari* (bloed eind 3 en 4). De toorn en woestheid spreken ook uit de ogen, zie de „*yeux rouges con charbons embrasés*” in de chansons, die horen bij wilde, gruwzame, boosaardige mensen. De chinezen duiden met „een luipaardenhoofd en tijgerogen” aan: indrukwekkendheid, krijgshaftigheid, woestheid. „Hij kijkt met een slecht oog”, zeggen de basoeto, en bedoelen ermee: hij is kwaad; dat kwaad zijn wordt ook uitgedrukt met: „grote ogen maken” (oog 1). Bij de joden wordt het kwaad worden in verband gebracht met de neus, want dan ademt iemand wel snokkerig door de neus: het woord voor neus duidt zonder meer ook toorn aan en „kort van neus” = gauw toornig,

„lang van neus” = niet gauw kwaad, geduldig, „zijn neus werd verhit” = zijn toorn ontbrandde, „de neus hebben” = woedend, toornig zijn (neus 1). Woestelingen hebben in de franse chansons grote, naarvorenstaande en naarbuitengegroeide tanden. Bij woorden voor tand in de mal.-polyn. talen horen de afleidingen: spottend of toornig grijnzen, verachten, zich verbijten, de tanden laten zien (mond 3). Got. *þwairhei* = toorn staat in relatie tot dt. *Zwerchfell* = middelrif. Volgens de franse ridderromans wordt door toorn het hart dikker, zwelt het op, vergelijk hiermee het gr. θυμός, dat tegelijk hart en toorn aanduidt en etymologisch betekent: opzwellen, opblazen. Bij het cor-complex behoren: lat. *vecordia* = dolle woede, waanzin, osl. *srūdite se* = toornen, *besrūžda* = krankzinnig. Afleidingen van het akkadisch woord voor hart duiden aan woede, woedend zijn, en bij woede spreekt men altijd van: „het hart is gegrepen, het hart sprong op, het hart staat in gloed” enz. Wreed en woest verwoorden de chinezen met „een wolvenhart en hondenlongen” en wilde, woeste begeerte met „het wilde hart van een wolf”. De ewe zeggen „zijn hart kookt”, d.i. hij is toornig, de dieri „het hart brandt”, d.i. toornen, de ewe weer „hart maakt sterven mens” = geprikkeldheid, „mijn hart is gestorven” = ik ben opgewonden, beledigd. In het kikongo ontmoeten we: „het hart gaat omhoog” = geïrriteerd zijn (zich misselijk gevoelen), „het hart rechtop” = vurig, opgewonden, „het hart komt naar de keel” = beledigd zijn in plaats van een aansporing of les goed op te vatten, „het hart is geplooid, gekromd” = slecht gehumeurd, geïrriteerd, beledigd, woedend, zich gedesillusioneerd gevoelen. Bij de basoeto duidt „door het hart gevuld worden” aan: kwaad worden, en „kort hart”: kort aangebonden, „klein hart”: heet gebakerd (hart 5). De ewe spreken van „vergift is in zijn buik”, d.i. hij is gruwzaam. Bij de annamieten wordt de woede gezien als een „hitte in de buik” of ls een „hitte der ingewanden” (buik 3). Het later grieks situeert de toorn in de ingewanden, zie daar. Ook in de lever wordt de woede geplaatst: annam. „de lever kietelen” = woede (bij buik 3). De nerveuze maaglijder is natuurlijk ook gauw boos, lat. *stomachus* betekent o.a.: ergernis, wrevel, boosheid. Russ. „met de lever spreken” = toornen. En pas op voor een gallijder, het russische woord voor gal betekent toorn, het lat. *fel* en *bilis* evenzeer, gr. χολή = toorn, haat, afkeer en χολόω = toornig, driftig maken, het passief en medium: toornig en driftig worden. Dit griekse betekenissen geheel met de gal als middelpunt omvat zelfs de begrippen waanzin en dolheid en natuurlijk de zwartgalligheid met al de gevolgen van dien (maag, gal). Tenslotte zij nog gewezen op het hebr. „man van de arm” of „de vuistman”, d.i. een sterke of woeste kerel (arm 2).

Onder de affekten worden ook opgesomd de haat en de schaamte. Wij bespreken deze twee onder een ander hoofd. In het voorafgaande kunnen begrippen als: blijheid, droefheid, moedeloosheid en angst (als er niet het momentaanmoment van de terror mee verbonden is) ook als stemmingen betiteld worden. Mal.-polyn. „behaard” betekent tegelijk: met tegenzin, ontevreden: de oorsprong van deze overdracht zal wel te zoeken zijn in de onprettige gewaarwording van het tegen de haren in strijken. Wij kunnen nog vermelden de sfeer van onrust die staat uitgedrukt in het dt. *jemand einen Floh ins Ohr setzen*, terwijl ook een bedrijvige onrust wordt getekend door *viel um die Ohren haben* (oor 1). De naargeestigaard draait droevig de punten van zijn mond naar omlaag als een baby die wil gaan huilen: *labia demissa*, terwijl de vrolijke hypomaan de hoeken van zijn lippen opgewekt naarboven houdt gekeerd, en in de franse chansons zweeft bij de tedere maagden, die in de voortdurende bann leven van een schone toekomstdroom, een lieve glimlach om hun mond (mond 3). Dit zijn echter slechts manifestaties, de oorsprong van gevoelens en stemmingen ligt bij de innerlijke organen. Bij de grieken zetelen allerlei gevoelens in het middelrif: *πρᾶπτε, φρήν*. Ook het lat. *cor* en gr. *κῆρ, καρδία* zijn een centrum voor allerlei gevoelens, vgl. *τὸ ἀκάρδιον* dat o.a. loomheid, energieloosheid betekent. In de chansons wordt gezegd dat het hart van een vrouw is een „*crochet au vent*”, een weerhaan, en men kent er een „*cuer triste, noir, taint, joli*”. De bakongo spreken van „het hart is los”, d.i. niet gespannen, zacht, kalm, zonder zorg, en van een „ruim, groot hart”, d.i. zich rustig gevoelen, prettig, tevreden, in aangename toestand. Men wordt het hart vooral gewaar bij emotie en als die opgewondenheid is weggeëbd, staat het hart niet langer gespannen en ademt het weer ruim. Men kan de emoties ook helemaal gaan mijden: „een doodgeworden hart” = moedeloos, onverschillig. In het sesoeto spreekt men van „het hart kleiner maken”, d.i. zich kalmeren, tot bedaren brengen. Men kent daar ook: „de toestand van een zwart hart” = zwartgallige toestand, terwijl de zoeloes de zegswijze gebruiken: „een rood hart hebben” = kalm zijn (hart 5). De buik vormt een behaaglijk gevoelscentrum, vgl. het jap. „op de buiktrommel slaan” = tevreden zijn en het chin. „kloppen op de buik” = gelukkig zijn, en bekijk de boeddhabeelden met hun demonstrerende buik en voldane glimlach. De chinezen zeggen: „lever en darmen barstend van de pijn”, d.i. o.a. diepe neerslachtigheid (zie bij ingewanden). Een zieke maag veroorzaakt een permanente geprikkeldheid, de griekse *stomachikos* is de nerveuze maaglijder en het lat. *stomachus* betekent o.a. ergernis, wrevel, *stomachus facere* = iemand ergeren. De Duitsers spreken van: *es ist ihm eine Laus über den Leber gelaufen*, d.i. hij is slecht geluimd. Ook andere

stemmingen worden wel aan de lever toegeschreven, maar toch wel voorzover die wordt verbonden met de gal. De gal wordt vooral geconnecteerd met bittere, boze stemming: gallig, vergallen. Lijders aan een zieke gal hebben last van een blijvende naargeestigheid, gemelijkheid, wrevel, afkeer, ergernis, zwaarmoedigheid, „zwartgalligheid” — welke stemming kan oplopen tot angst, drift, toorn, woede, waanzin. Deze betekenisfeer is bijna aan alle woorden voor gal verbonden. Tenslotte wordt er in Spreuken aan hart en nieren verbitterdheid en geprikkeldheid toegeschreven.

In het voorafgaande zijn de belangrijkste gegevens die waarin niet zonder meer een bepaald affekt aan een lichaamsdeel wordt toegeschreven als in het voorbeeld „het hart is blij”, maar de emotie onder woorden wordt gebracht als in het voorbeeld „hart omhooggelicht” (= angst).

Er bestaan uitdrukkingen waarin de eigen ervaring van gevoelens wordt uitgezegd, terwijl in andere de waargenomen manifestaties van affekten naarbuiten worden geïnterpreteerd. Bij de beschrijving van de eigen ervaringen is het leeuwnaandeel voor het hart, terwijl bij de chinese talenfamilie en de semieten de buik en ingewanden een belangrijke rol spelen. Behalve in het hoogkloppende hart wordt de schrik speciaal nog in het haar gevoeld, moed en woede in de gal. De manifestaties der passies worden wel vooral in de ogen en de gehele gezichtsmimiek waargenomen, de droefheid speciaal in het neerzakken van de neus, de moed in het oopenpersen van de lippen (niet huilen, niet spreken), de angst en het vluchten in de functie van voeten en hielen. De zieke maag en gal veroorzaken blijvende stemmingen van onlust.

Maar het is eigenlijk niet goed, dat we al maar meer gaan samenvatten en vereenvoudigen, liever vragen we u al het gebodene te bestuderen en dat nog te vergelijken met de uitgebreide besprekingen in het IIe Deel.

Mimiek, pantomimiek, karakter, levenslot

In het voorafgaande is al heel wat mimiek en pantomimiek ter sprake gekomen. Uit die mimiek en pantomimiek blijkt vaak reeds het karakter, als nl. deze uitdrukkingsbewegingen niet incidenteel zijn, maar geregelde uitingssymptomen, wijzend op een bepaald karakter: de verwaande, de onnozele, de brutale rekel, de nederige. Waar wij de symptomen voor het karakter duidelijk aanwezig achten, zullen we dat telkens onderstrepen.

De huidgewaardwording wordt overgedragen op het psychische

en wordt representatief voor een karakter: madag. „zoet of zacht in betrekking tot de huid” = zich prettig voordoen, xosa „ik heb een huid die is dun” = ik ben gevoelig, prikkelbaar, eg. „rustig van (huids)kleur” slaat op het karakter, chin. „onbenullig gezicht en dikke huid” = een dikhuid, ontoegankelijk voor goede raad, „de huid van het gezicht zeer dik” = „*brazen faced*”, brutaal, schaamteloos (huid 3).

Het bloed wordt in verband gebracht met het temperament, dat constateren we bij de europese talen, vgl. b.v. dt.: *mit ruhigem Blute*, *heissblutig*, *rasches Blut* (bloed 3).

Aan het hoofd is ook veel symboliek gehecht. In de chansons bezitten helden, vorsten en wijzen respectievelijk een „wit, grauw en bloeiend hoofd”, personen met een ontzettende kracht en wildheid maken een schrikwekkende indruk met een groot of lang hoofd. De luierik, dom- en stijfkop krijgen heel wat naar hun hoofd geslingerd, maar wij geven hierachter de scheldwoorden bij elkaar. We vermelden nog de chinese zegswijzen: „het hoofd naarbuiten stekend en het gezicht tonend”, d.i. een helpende hand bieden, op het toneel verschijnen, de leiding nemen, „het hoofd buigen en zich confirmeren aan de wet”, d.i. zich „braaf” onderwerpen, „het hoofd bedekken en als een rat wegsnellen naar zijn hol”, d.i. een lafaard, „het hoofd omhooggooien en het gelaat tonen”, d.i. zijn gelaat te veel in het openbaar laten zien, gezegd van vrouwen — ze zijn wel zeer schilderevend (hoofd 3). In het hebreuws bevat de betekenisfeer van voorhoofd als voornaam element: het brutale, in het algemeen en dat van prostituees in het bijzonder, het obstinate volhouden, toch ook van de profeten van Jahwe. Wat betreft het gezicht is vermeldenswaardig het eng. *to face* = huichelen, *to face one down* = iemand overbluffen, overdonderen en tengevolge van een pijnlijke introspectie ontstond *his face hurts him*, d.i. hij heeft een onprettig gezicht, dat hem nadeel bezorgt en hem daarom kwaad maakt. Vooral bij de semieten is het gezicht mimisch zeer van belang: „zijn gezicht plaatsen op of naar” = toornig kijken, een afrekening houden, „vallen op zijn gezicht” doet degene die zijn ogen niet durft op te heffen naar zijn ondervrager — dan kan men ook „zijn gezicht wegdraaien of versluieren”, „zijn gezicht opheffen” = met liefde bezien, „het gelaat van de koning zien” = voor de koning staan als hoogste dienaren.

Wij hebben reeds vermeld het stralende en droevige of sombere gezicht, en een „hard of sterk gezicht” hoort bij de brutale en schaamteloze; men kan er de hardheid van wegnemen door liefkozingen enz. In de chansons is het gelaat eveneens de spiegel van de ziel: trotse, fijne trekken wijzen op een edele afkomst, een open, helder, lachend gezicht hoort bij een goed karakter,

terwijl een lelijk, duister, donker, dreigend gezicht een slecht karakter manifesteert, bleekheid en magerte zijn een teken van nijdigheid, zorgen, misnoegdheid en soms huichelarij. De egyptenaren kenden ook de uitdrukking „stijf of hard gezicht” in de zin van brutaal, en een waarachtig man mocht er, evenmin als bij ons, geen twee gezichten hebben. De chinezen zeggen o.a. „geen straling op het gezicht” = schaapachtig, zonder prestige, niet in staat de wereld te braveren, „iemand met een teder gelaat” duidt aan: gevoelig, „gezicht van lijfeigene en knie van slaaf” = serviel, vleier; zij kennen ook het harde gezicht: „ijzeren gezicht en geen gevoel” = onverbiddelijk; en typisch is de uitdrukking „voelen dat men zijn gezicht heeft verloren”, d.i. aan waardigheid inboeten, uit de gratie zijn, „verkwisten zijn rijkdom ter verovering van een gezicht” = veel geld uitgeven om populair te worden.

De haardracht is symbolisch: *langes Haar* — *kurzer Verstand* *krauses Haar* — *krauser Sinn*. Tegen de haren in strijken veroorzaakt een onprettige gewaarwording: *against the hair, to comb one's hair the wrong way* = iemand door allerlei praatjes ergeren, *widerhaarig* = weerspannig. Rood haar wordt in heel Europa opgevat als een teken van een slechte inborst: rood haar is Judashaar enz. Grauw, wit en grijs haar verschaffen waardigheid en dwingen eerbied af. Loshangend haar symboliseert rouw en boete, lang haar hoort bij vrijen en onafhankelijken, kort-afgesneden haar wordt beschouwd als iets schandelijks, zodat het haar wel als strafmaatregel wordt afgeknipt of geschoren (haar 2).

Bij een uitgebreid europees complex dat tot wortel heeft **buq* = ademen, blazen, hoort o.a. „de bolwangige” = blaaskaak, domoor, vgl. dt. *die Backen voll nehmen* = dik doen, opsnijden, overdrijven (maar het dt. woord hoort niet bij die wortel), en kikongo „dikke wangen” = beledigend woord (wang 2).

Wat betreft de ogen laten we rusten de uitdrukkingen waarin het oog in verband wordt gebracht met het kennen en bespreken we vooral het oog voorzover het ons openbaart „de ander”. Akkadisch „opheffing van het oog” duidt aan: welwillendheid, gunst, favoriet. „Het verliefde oog” hebben we reeds voldoende behandeld. Bij dat opheffen der ogen dachten de akkadiërs aan welwillendheid, maar de joden hechten er het begrip „trots” aan vast. Het verbinden van blijheid met het oog is ook reeds besproken. „Recht in de ogen kijken” betekent bij de karaïben brutaliteit, onvriendelijkheid, uitschelden, en „het oog omkeren” = treuren, nadenken, smart. De nijdigaard is *scheeläugig*, ook bij de egyptenaren. Goede karakters hebben heldere, glanzende ogen, boosaardige mensen rode ogen. Aan de boze blik werd wel een funeste kracht toegekend: het kwade oog. Chin. „kijken met het wit van het oog” = verwaand kijken, geen aandacht waardig

keuren, „een koud oog” = uiterlijke onverschilligheid, „geen mens in het oog” = niemand bekijkend, verwaand, „ogen zo klein als bonen” = jaloers, kleingeestig. De ewe geven met „oog zwaarte” aan: schaamte, de bakongo met „spiedende, goed rondziende ogen” trotsheid, met „beweegloos maken de ogen” verwondering, terwijl „klaarheid van ogen”, „los zijn van ogen” reeds bij de dapperheid zijn behandeld. „De ogen doen flikkeren”, zeggen de basoeto, en bedoelen ermee: voor de rechter niet recht voor zich uit durven kijken, omdat men zich schuldig voelt, „voor iemand de ogen opvouwen” duidt aan: een teken geven (een knipoo); andere schilderende voorbeelden werden reeds bij de affekten vermeld. Tenslotte nog uit het zoeloe: „hij draagt hoog de ogen” = brutaal, „zijn ogen ontmoeten niet die van andere mensen” = kijkt immoreel, „kijken met rode ogen” = intens verlangen (oog 1). Aan het griekse woord voor wenkbrauw is ook vastgehecht het idee van voornaamheid, hooghartigheid en hoogmoed, want bij het hooghartige oog hoort ook het hautain optrekken der wenkbrauwen.

De Duitsers zeggen ook van de onnozele, dat hij is *feuchtohrig, nicht trocken hinter den Ohren*. Het suizen in het oor wordt opgevat als teken van geluk of ongeluk. Zowel in de Europese talen, als bij de Joden, de Negers en de Karaïben leidde het „niet oren hebben”, d.i. doof zijn tot: niet willen luisteren, ongehoorzaam zijn, niet dociel (oor 1 en 2).

De opvallende neus werd aanleiding voor de nodige overdrachten. Afgezien van de scheldwoorden wordt de onnozele „iets door de neus geboord”, waarop hij „met een lange neus moet aftrekken”; de nieuwsgierige „steekt overal zijn neus in” en de verwaande „draagt de neus hoog”, terwijl „de neus ophalen” verachting, hoon, brutaliteit aangeeft. Vooral bij de Semietische volken is neusactiviteit verbonden met het idee toorn: „kort van neus” = gauw toornig, „lang van neus” = geduldig, „zijn neus werd verhit” = hij werd woedend, „de neus hebben” = woedend zijn. En in het Oude Oosten had men zich neer te werpen voor zijn vorst en de overwinnaar: „de neus plat maken” = nederigheid, vernedering. Droevig hangt de neus omlaag bij de geplaagde: „de neus is ingezakt” = ik ben droevig, angstig, moedeloos. De toorn en angst werden reeds bij de passies besproken (neus 1).

Op de mond wordt wel geslagen en dit was de oorzaak voor de overdrachtelijke uitdrukking *præbere os ad contumeliam* = zich een belediging laten welgevalen. Hierin duidt *os* eigenlijk al het hele gezicht aan en via de betekenisbrug — uitdrukking van het gelaat duidt op een bepaald karakter — wijzen *durum, ferreum, impudens os* op evenzovele karakterfouten. De mond naar zijn eetfunctie bekeken brengt het beeld mee van de gretige gulzigaard:

daarop wijzen woorden voor mond die eigenlijk betekenen „volgestopte wang”, „opengesperde mond”, „dierenmuil”. Niet te versmaden is de chinese uitdrukking: „gretige mond waaruit het slijm druipt” als schildering van de gulzigaard, terwijl „de mond nog ruikend naar de melk” betekent jong, onervaren (mond 1). Bij de mond als spraakorgaan horen de kletskous en de brutale bek, die het in allerlei scheldwoorden moeten ontgelden. Van de leugenaar wordt gezegd: *die Worte im Munde rumdrehn*. Iemand die niet welsprekend is en een uilskuiken tekenen de chinezen in: „met open mond en tong gebonden”, en het veelbetekenend zwijgen drukken ze uit met: „sluiten de mond en zeggen niets”. Iemand in de rede vallen schilderen de basoeto met: „iemand's mond slaan” of „iemand's mond binnengaan”. De eerbiedige onderdanigheid werd bij de akkadiërs tot uiting gebracht door de hand aan de mond te brengen. Wij spraken reeds over de lachmond en pruilmond, evenals het opeenpersen der lippen als teken van vastberaden volhouden. Met de mond wordt ook hoon, verachting, spot gesymboliseerd: kikongo „de mond afvegen” (dus met de tong belikken) geldt daar als bij ons als teken van belediging, „de mond samentrekken” geeft spot en verachting aan; ook in de mal.-polyn. talen treffen we dergelijke uitdrukkingen aan (mond 1, 2, 3). Hebr. „de man van de lippen” betekent de praatjesmaker. Het kussen op de lippen als symbool van vriendschap is reeds besproken. De basoeto bezitten verschillende uitdrukkingen waarin „lachen met de tanden” betekent: lachen zonder dat men het meent, als een boer die kiespijn heeft.

Aan de tong wordt de taal bijzonder toegeschreven en daarmee is de weg gebaad voor een rijk betekenisgeheel. Men vindt overal de verbinding van tong en taal, en eveneens in vrijwel alle talen het onderscheid tussen de handige spreker en de stotteraar, bijna overal de zwetser of kletskous en het misbruik van het spreekorgaan door dubbel tongigheid. Voor de europese talen en het latijn en grieks behoeven we geen illustraties aan te halen. Bij de akkadiërs heet een lasteraar „de man van de tong”, de samenzweerder „de heer van de tong”. In de maleis-polyn. talen spreken ze van „lange tong” om kletserig aan te duiden. In het chinees bestaan er verschillende zegswijzen voor aanduiding van de gladde en stuntelige spreker, en „één mond twee tongen” = zijn belofte breken. Bij de bakongo gebruiken ze eveneens de uitdrukking „dubbele tong”. De basoeto duiden met „twee tongen” een verraderlijk persoon, een leugenaar aan, „zich vestigen met de tong” = zich ergens inburgeren door welsprekendheid, „een botte tong” wordt gezegd van iemand die geen goede stem heeft, en een babbelsiek mens heeft ook daar weer „een lange tong”.

De nek met de helmboos gaf een imposant uiterlijk, zodat het

griekse woord voor de nek met manen en de helmboos ging be-
tekenen: overmatig zelfvertrouwen. De semieten kennen ook de
„hardnekkigheid” en traptten daarom symbolisch de overwonnen
tegenstander op de nek (nek 2). Dikwijls moesten de over-
wonnenen onder het juk door en hadden dan hun verdere leven
het slavenjuk te torsen. Deze overwinningsritus en zijn gevolgen
zetten de nek en de hals in een sfeer van: zich onderwerpen, zich
laten doden, dienstbaarheid, drukkende last, ellende — dit dus
in lijnrechte tegenstelling met de trotse nek vol kracht, moed en
zelfvertrouwen (hals 1).

Voor de van emotie zwoegende borst kan ik geen voorbeelden
aanhalen, een hoge borst opzetten verwoorden de Duitsers met
sich in die Brust werfen, brüsten. De borst werd beschouwd als
een centrum van het zieleleven en het karakter. Het op de borst
kloppen als teken van rouw en boete kon ik buiten het Europese
verband slechts constateren bij de Semieten, waar het een zeer
gewone geste is (misschien kwam het wel via de Tollenaar van
het evangelie bij ons in bloei). Wel „wrijven de basoeto op de
borst” als symbool dat men zijn woord zal houden. Bij de Chi-
nezen zegt men: „omhoogzetten de borst en vooruitsteken de
buik”, d.i. een bluffer, een pochhans (borst 3).

Van het hart zien we niets en de pantomimiek staat derhalve
geheel buiten het hart, maar evenals de borst en het middelrif
en andere inwendige organen wordt het hart ervaren als een
centrum van psychisch leven en worden de karaktereigenschap-
pen in het hart geprojecteerd, zodat men spreekt van een hard,
standvastig, sterk hart, een vals hart, een hart van hout, een
trots, een baardig hart, een vast hart bezit de trouwe en on-
wankelbare. Deze karaktereigenschappen worden niet alleen bij
de Europese en Semietische talen in het hart geplaatst: de Egypte-
naren zeggen dat een goed karakter hij het zijne mag noemen
„in wiens hart geen donkerheid heerst”, de Dajakkers spreken
van het „lang hart” van de lankmoedige, de Chinezen kennen
evenals wij een „warm hart”, „goed hart”, een „hart van ijzer
en steen”, de Bakongo bedoelen met „het hart stevig houden”:
ijverig, actief zijn, „het hart openen”: open, oprecht, edelmoedig,
„mooi hart”: volkomen vertrouwen, oprechtheid, waarheids-
liefde, „het neervallen van het hart”: geduldig, vol zachtheid, bij
de basoeto wordt van iemand vol moed, liefde en ambitie gezegd:
„het hart eet de mens”, en „een mens van het hart” betekent
een mens van karakter, die gehoorzaam is; zij kennen ook nog
een wit hart en een zwart hart van de zwartgalligen en de
tevredenen van harte, terwijl een ongevoelig persoon „een hard
hart” heeft, bezit een geduldig mens „een lang hart” (hart 5).

Het heen en weer draaien van de rug werd in het psychische
overgedragen in *tergiversari* = uitvluchten zoeken, aarzelen. De

egyptenaren zeiden: „laat je armen omlaag hangen, buig je rug”, d.i. wees bescheiden tegenover je superieur (rug 1). In de europese talen en het egyptisch wordt met: de rug laten zien, de rug geven, de rug wenden het wegvluchten aangegeven. Men kan ook iets achter de rug verborgen houden als reserve, als een nog niet gekende troefkaart, vergelijk lat. *stare a tergo*, dt. *Rücksicht*, d.i. men gaat voorzichtig met iemand om, omdat men niet weet wat hij nog achter de rug houdt, *Rückhalt*, d.i. de reserve die je nog achter de rug houdt. Tenslotte kun je nog iemand de rug toedraaien: *mit dem Rücken ansehen* (rug 2).

Iemand met een dikke buik is vaak lui en vadsig, vgl. het dt. *ein fauler Bauch*, dikwijls is zo'n pycnicus ook een gemoedelijk en tevreden mens, vgl. chin. „buik groot als een trom” = iemand die het gemakkelijk heeft, welgevoed en gelukkig, terwijl zo'n dikbuik ook een gewichtig air kan aannemen: „omhoogzetten de borst en vooruitsteken de buik” = een bluffer (buik 1). Natuurlijk ontstaat een dikke buik niet door het happen naar lucht en het verwerken van haagse ham, zodat allerlei scheldwoorden de persoon met de dikke buik karakteriseren als een „vreetzak” (buik 2). Bij heel wat volken worden gewaarwordingen in de buik geïnterpreteerd als uitingen van een karaktereigenschap: ewe „zijn buikbinnenste is koel” = hij is zachtaardig, „zijn buik-innerlijk keert zich om” of aranda „de buik stroomt leeg” = hij is barmhartig, zich erbarmen. Zonder een gewaarwording te beschrijven zeggen de boeginezen: „leugen in de buik”, d.i. een vals karakter hebben. Bij de semieten worden ook veel psychische werkingen aan de buik toegeschreven en vooral bij de annamieten en de andere volken van de chinese talenfamilie is de buik het centrum van het psychisch leven: een bedrieger heeft twee buiken, iemand die zich volledig aan zijn taak geeft „bezt buik” (buik 3). De buik als behaaglijk gevoelscentrum met zijn demonstraties behandelden wij reeds. De chinezen zeggen: „hart en darmen geplaagd op de verkeerde manier”, d.i. een moeilijk persoon om mee om te gaan, „hart en darmen te nauw”, d.i. kleinzielig, „koud oog en hete darmen”, d.i. uiterlijk onverschillig maar innerlijk hartstochtelijk, „van ijzer en steen hart en darmen”, d.i. zonder gevoel (zie bij darmen achter buik).

Het beeld en het daarmee geconnecteerde idee van „iemand ter zijde staan” ken ik behalve in de andere moderne talen alleen in de lat. uitdrukkingen: *numquam ab alicujus latere discedere*, *aliquem lateri alicujus adiungere*, *ad latus alicujus stare*, *a latere esse*. Om de lenden gordt de krijgsman zijn zwaard, tenminste in Europa en bij de joden. De boosaard, zegt Job, heeft zijn figuur in dikte begraven en vet op zijn lenden gezet — vanuit die dikke lenden kreeg het woord voor lenden de betekenis van dik en zwaar, en omdat de dikzak komt tot inertie en luiheid, werd

het tot stupide, dwaas, gek (zie bij middel enz.).

De zieke gal heeft ook zijn gevolgen in het karakter en uiterlijk gedrag: wij hebben dat reeds voldoende behandeld.

Er zijn twee soorten van pantomimiek betreffende de billen en de geslachtsdelen, één die de schaamte aantoonst en de ander die juist als schaamteloos en provocerend moet getypeerd worden: bij de eerste horen de camouflerende uitdrukkingen en bij de andere de scheldwoorden vooral voor de meretrices; iets aparts is het aan de lafaard verwijten dat hij zijn testikels mist.

De arm als werkinstrument zoals die in nr. 2 wordt besproken vormt eigenlijk één grote symboliek. Behalve dat worden er liefde, genegenheid en liefdevolle hulp mee getekend: *dare brachia collo, molli brachio objurgare* (een zeer treffend beeld), *sich in die Arme eines retten, unter die Arme greifen*, kikongo „de arm die zich uitbreidt” = edelmoedigheid; juist tegenovergesteld maar zeer schilderend is *keep at arm's length* = vertrouwelijkheid vermijden.

Alle vijf eerste nummers van de hand beschouwen hem als actie-instrument en dat brengt mee één groot geheel van gebaren. Bij het eerste punt hoort vooral het complex van de arbeid met de handen, en speciaal naartoe brengen wilde ik een paar uitdrukkingen waarin een overdracht plaats grijpt naar het psychische: het gr. „wel ter hand” betekent: behendig, vaardig, kundig, vandaar: gemakkelijk, zonder moeite, en . . . vandaar: slordig, slap, lichtvaardig; chin. „oog helder en hand vlug” duidt aan: scherp en vlug, met een goed onderscheidingsvermogen en prompt, beslist, „toekijkend met de handen op de mouwen” = een onverschillige toeschouwer, apathisch. Bij de hand als grijper hoort de „lang-hand”, d.i. de dief, die in verschillende talen opduikt en de hand van de heerser die de onderdaan houdt vastgegrepen: dit komt ter sprake bij het maatschappelijk geheel: in vrijwel alle talen der wereld heeft het beeld van de gekromde, pakkende hand geleid tot overdrachten. Tengevolge van handgebaren ontstane overdrachten op het psychische zijn de volgende: gr. χειρότης = tam, mak, volzaam, zacht (de hand van de heerser houdt hen kalm), *mansuetus* = tam, kalm, zachtzinnig, zachtmoedig, χειρὶ καὶ πόδι = uit alle macht, *manibus pedibusque*, de sterke hand als symbool van bescherming, waarvan verschillende voorbeelden uit de europese talen zijn aan te halen, het „de hand uitstrekken” van de hulpbehoevende of overwonnene om bescherming en genade te krijgen in de semietische talen, *a cool hand* is een brutaal heer, *a bad or poor hand* is geen bolleboos, „met lege handen”, d.i. zonder geschenken vinden we ook bij de karaïben, *to show one's hands* = de kaarten openleggen, *die Hände überm Kopf zusammenschlagen* van verwondering of smart, akkad. „de handen opheffen” betekent bidden,

hetgeen beantwoordt aan het gr. χειροτόνος, terwijl tenslotte het gr. χειροτονέω = de handen opsteken, stemmen, kiezen, iets besluiten — en hiermee is de verwoording van de gebarentaal niet uitgeput, terwijl de gebarentaal zelf vrijwel onuitputtelijk is.

Met de vingers, speciaal met die naast de duim, wordt gewezen: dat vinden we vrijwel in alle talen. Dat wijzen brengt mee het idee van beschuldiging aangaande iets verachtelijks bij de europese talen, het latijn, grieks en de semieten. De vinger gebruiken als eedsymbool vinden we behalve in onze talen ook bij de chinezen en de bakongo, terwijl zij ook „de vinger omhoog steken” met dezelfde bedoeling als wij en ook „met de vinger wijzen” om iemand te dreigen (vinger 2). De akkadiërs beten blijkbaar op hun vingers uit spijt en woede (vinger 4).

In Assyrië was ook „het op de knie zetten” een teken van liefde en tederheid. Aan knie is verbonden een hele ritus van knielen, zoals de dienaar dat practiseert ten aanzien van zijn heer, de overwonnene voor zijn overwinnaar: men valt iemand te voet en ook „te knie”, men omvat die knieën in deemoed en onderworpenheid (been 3). Diezelfde serviele sfeer hoort bij de voeten: *se provolvere, alicui jacere ad pedes* enz., ὑπὸ πόδα τιθεσθαι, akkad. „zich neerwerpen aan de voeten” als teken van onderworpenheid, „de voeten likken” van de el-Amarna brieven, de vazal neemt de voeten van zijn heer, de voeten worden ook gekust, eg. „genoot der voeten” = adjudant, man uit het gevolg, dienaar, dienaars, de bakongo kennen ook „onder de voeten van iemand”, d.i. onder zijn macht (voet 3). Het zich uit de voeten maken verwoorden de romeinen met *in pedes se dare, conicere*; wil men dat uitvoeren, dan moeten de voeten niet vast en verstrikt zitten: *impeditus, expedit*; men kan minder snel wegvluchten en slechts voet voor voet terugwijken: ἐπὶ πόδα ἀναχωρεῖν; maar dan volgt de vijand ook zeker op de voet: ἐκ ποδός, κατὰ πόδας; men kan de vijand ook uit de weg gaan: ἐκ ποδῶν εἶναι of als men stevig op z'n poten staat: ἔμπροσθεν hem zonder angst tegemoet treden — de basoeto zeggen: „iemand's voet grijpen”, d.i. iemand moeilijkheden in de weg leggen, „ik ben gebroken wat betreft mijn voet”, d.i. datgene kwijt waarop ik steunde (voet 1). Bij dat wegvluchten der voeten zie je vooral het lichten der hielen: behalve bij de europese talen betekent „de hielen laten zien” bij de semieten ook vluchten (voet 4).

Naar het hoofd worden scheldwoorden geslingerd: *Dummkopf, Schafskopf, Strolskopf, Schwachkopf, Rindskopf, Henochs, Blechkopf, Kalbskopf, Dusekopf, pothead, thickskull, loggerhead, sockhead, goosehead, noodlehead, cabbagehead, blockhead, blubberhead, a pumpkin pated fellow* = vooral de dommerik en stijfkop moeten het ontgelden en daarop slaan de

meeste voorafgaande benamingen. Graag wordt die ook uitgerust met een pompoenkop (*pumpkin*), een *cucurbita*. Een *sleepy head* doet slecht zijn werk. Het volkslat. krachtwoord *testa* dankt waarschijnlijk zijn ontstaan aan het betekenisgeheel van: ik zal je de kop inslaan (hoofd 3). De karaïben schelden: „en net als een vis heb je ook helemaal geen oren”, en „jij, die lijkt op een hertenoor!” (oor 1). Met de neus wordt overvloedig de spot gedreven: een *rum blossom* bezit een dronkaard, een *pugnose* lijkt op die van een mopshond, een *Löschhorn* kan de kaarsen doven, „wat ben jij toch een leelijkerd, jij bultige neus!”, scheldt de karaïb en vergelijkt de platneuzige met de tijger, de kromneuzige met de kalebas (neus 1). De kletsious en de brutale bek moeten er ook aan geloven: *word-mill*, *clapper*, *Maul*, *Maulheld* enz., *Schnauze*, *Revolverschnauze* enz., volkslat. *bucca*, *riktus*, *rostrum*, ook de mal.-polyn. talen kennen, naast hoffelijke, onheuse uitdrukkingen (mond 2 en 1). De dikbuik wordt in het volkslatijn gescholden voor „waterkruik”, „vat”, „leren zak”, en ook wel gewoon „dikke buik”; in het parijse argot voor „ton”, „kist”, „koffer”, „strozak” (buik 2). Bij de geslachtsdelen spreekt men van: zeug, wolvin, beddedek, nachtgerief, mesthoop, faecaliën, het makkabaars kent de uitdrukking „handelswaar” en men bezigt in de maleise talen naast fatsoenlijk klinkende, ook grove woorden; meer kracht- dan scheldwoorden zijn de vele termen die de penis aanduiden in erectieve toestand (zie laatste stuk van genitalia). Zoals wij spreken van poten en klauwen schelden de bewoners der Philippijnen met „tjigerklauw” (hand 4). Tenslotte spreekt men van *Säbelbeine* of *O-Beine*, *Sägebocksbeine*, *Spatzenbeine*, de *Knickebeine* van een bangerik, lieden met lange benen honen de karaïben door hen „reigers” of „herten” te noemen (been 1).

Vanaf oude tijden zocht men in de lichamelijke conditie de oorzaak voor de verschillende karakters. In het oude China bestond er een systeem van de physiognomiek en in Indië evenzeer. Zoals we ook in de chansons constateerden en weer bij de grieken aantreffen beantwoordt aan lichamelijke schoonheid psychische perfectie, terwijl een lelijk mens voorbeschikt is voor een boos karakter en ongelukkig levenslot. De verschillende karaktertypen der grieken, bekeken vanuit de lichamelijke aanleg, zijn welbekend en vormen nog steeds een stramien waarvan we de hoofdfiguren geregeld temidden van de vele tegenwoordige karaktertypologieën zien opduiken. Het sterkst zonder omwegen heeft E. Kretschmer de afhankelijkheid van het karakter ten aanzien van het lichaam tot theorie verheven in zijn „Körperbau und Charakter” (Berlin, 1931, 9e en 10e dr.), waarbij hij de cyclothymicus vooral verbindt aan de pycnicus, de schizothymicus aan

de leptosoom en het athletisch type. Bij de drie soorten van Kretschmer staan nog dicht de drie elementen van W. Sheldon (The Varieties of Human Physique, an introduction to constitutional psychology, New York and London 1940, The Varieties of Temperament, a psychology of constitutional differences, New York and London 1942): de endomorphie (het pycnische, de ontwikkeling van buik en ingewanden), de mesomorphie (het athletische, de ontwikkeling van spieren en beenderen), de ectomorphie (het leptosome, de ontwikkeling van huid en zenuwen). Sheldon vat echter deze drie op als componerende grootheden, waarbij het slechts in sommige gevallen voorkomt dat een dier componenten geheel overheerst. Naar de mate van aanwezigheid geeft hij een punt van 1 tot 7, zodat b.v. een mens met 711 (7 voor endomorphie, 1 voor mesomorphie, 1 voor ectomorphie) een opvallende endomorph of viscerotoon is, iemand met 172 een opvallende mesomorph of somatotoon, iemand met 117 een opvallende ectomorph of cerebrotoon — maar de meeste mensen vertonen niet zo'n extreem type. Er is correlatie tussen deze lichamelijke compositie en het temperament. En hiermee hopen we aan deze belangrijke, maar in haar consequenties nog niet geheel doorgedachte studie voldoende eer bewezen te hebben.

De verdeling der temperamenten steunt bij G. Ewald duidelijk op de biologische biotonus, maar de biologische basis voor zijn verdeling der karakters is minder duidelijk (Temperament und Charakter, Berlin 1924). De Desintegrierte en Integrierte Typen van E. Jaensch worden sterk beredeneerd vanuit zijn Tetanos-type en Basedow-type, wat dus ook een biologische basis meebrengt (o.a. Der Gegentypus, Leipzig 1938). S. Freuds psychologie en karakterisering is vervuld van het lichamelijke en de erfelijkheid. G. Heymans steunt bij zijn bekende verdeling toch zeker op biologische grondslagen wat betreft de nerveuzen, sanguinici (bloed — warm), cholericici (gele gal), sentimentelen (melancholici — zwarte gal), flegmaticici (slijm — koud). Hij grijpt hierin ook terug op de oude grieken, terwijl de nieuwste samenvatting door R. Le Senne (Traité de Caractérologie, Paris 1945) er niet voor terugschrikt Heymans' soorten (die dus weer voor een aanzienlijk gedeelte teruggaan op de grieken) tot zijn hoofdverdelingen te maken.

Die biologische bases kunnen zich uiterlijk manifesteren door nerveuziteit, doordat het bloed gauw naar het hoofd stijgt en door de melancholie van de zwartgallige, maar voor het overige verschillen de typen die volgens theorie steunen op zo'n biologische basis naar hun geheelbeschrijving niet van de tekening van typen als b.v. de extravert en introvert, de machtsmens, aesthetische en sociale mens, waaronder C. Jung en E. Spranger in „Psychologische Typen” (Zürich 1922) en „Lebensformen”

Halle 1925) niet uitdrukkelijk een lichamelijke aanleg funderen. Bij de schildering van een drietal typen, die hierachter wordt gegeven, hebben we dan ook niet getracht deze op te bouwen vanuit een of andere biologische basis. Tot de constituerende van de verschijnselen „de vlerk”, „de weerloze”, „de bescheiden fijngevoelige” hebben zeker lichamelijke aanleg en temperament het hunne bijgedragen, maar ook verworvenheden spelen een belangrijke rol. Daardoor kan het geschieden dat door het ingrijpen van de autonome wil iemand de aanleg die in hem sluimert omvormt, wellicht misvormt, naar het model hem opgelegd door een bepaald levensdoel: bedenk hoe een verlegen mens wordt opgedraaid tot een „succeskerel”, waarschijnlijk extra geverseerd en geforceerd vrijmoedig, maar toch met de uiterlijke kenmerken van een zelfbewuste vitalist. Daarom gingen wij vooral uit van de mimiek en pantomimiek, vanwaaruit reeds verschillenden in de loop der eeuwen de karakterkunde hebben beoefend, zoals Engels, Lavater, Piderit (en daarop steunen nog steeds de tegenwoordige karakterbeschrijvers).

De vlerk, de brutale rekel, de zelfbewuste cyclothymicus, de „derbe Draufganger”, de brutale levensgenieter — dat is een dikhuid, ontoegankelijk voor goede raad, vooral als „de huid van zijn gezicht dik is”, dan is hij brutaal en schaamteloos. Hij steekt zijn voorhoofd brutaal vooruit en kan met zijn gezicht en ogen iemand zo aanblaffen, dat die totaal wordt overdonderd. Hij heeft een hard of sterk gezicht, een duister, donker, dreigend, stijf, ijzeren gezicht. Hij is wederhaartig = weerspanning. Het is een bolwangige blaaskaak en neemt „die Backen voll” = doet dik, snijdt op, of bezit „dikke wangen”, d.i. bezondigt zich aan beledigende taal. Dergelijke lieden „heffen het oog op” in de zin van trots kijken, „kijken recht in de ogen” van een ander, vol brutaliteit en onvriendelijkheid; misschien hebben ze wel rode ogen en „kijken met het wit van het oog” = verwaand, of met „een koud oog” = onverschillig; bij hen is er „geen mens in het oog”, omdat ze te verwaand zijn om iemand te bekijken, maar van de andere kant bezitten ze „spiedende, goed rondziende ogen” = trots en „dragen hoog de ogen”, terwijl ze ook verwaand de wenkbrauwen in de hoogte trekken. Zo’n persoon „heeft geen oren”, d.i. hij houdt zich doof en is ongehoorzaam. De verwaande draagt de neus hoog en haalt hem op vol verachting; hij is ook gauw kwaad: „kort van neus, zijn neus wordt verhit, hij heeft de neus”. Hij werkt met een harde, ijzeren, brutale mond, een brutale bek, en zal ook wel een behoorlijke portie eten aankunnen. Natuurlijk valt hij iedereen in de rede: „gaat diens mond binnen, slaat iemands mond”, en beledigt „door zijn mond met de tong af te vegen” of zijn mond in een spotgrimas „samen te trekken”; het is een „man van de lippen”, d.i. een praatjes-

maker, hij is een zwetser en kletskaus en heeft een „lange tong”. Ze schelden hem voor een *Maulheld*, een *wordmill*, *Revolverschнауze*, blaaskaak enz., maar dat deert hem niets of weinig. Hij bezit een harde nek en trapt anderen graag op de nek. Die bluffer vol zelfvertrouwen zet zijn borst omhoog en zijn buik vooruit, *er wirft sich in die Brust*. Een genoegens verschaft het hem iemand vol verachting de rug toe te draaien. Hij vermijdt de vertrouwelijkheid van waarachtige vriendschap en houdt de mensen *at arm's length*. Je kunt ervan verzekerd zijn dat „zijn oog helder is en zijn hand vlug” en misschien is hij wel een „langhand” of „lang-vinger”, terwijl hij zich zeker met handen en voeten tegen een aanval zal verweren. Hij zal „zijn hand plaatsen” op andere mensen om ze te overheersen. Men kan van hem zeggen dat hij is een *cool hand*, d.i. een brutaal heerschap. Zonder veel scrupels zal hij de vinger heffen tot beschuldiging en verachtende hoon of om een dreiging te symboliseren. Hij voelt zich in zijn element als hij de voet kan plaatsen op onderworpenen, maar hij zal zich ook niet vreesachtig uit de voeten maken of zijn hielen laten zien, slechts voet voor voet wijken voor de overmacht en onvervaard standhouden als hij zich stevig op zijn voeten weet geplant.

Hij is heetbloedig en gauw staat zijn bloed op het kookpunt. Vanzelfsprekend bezit hij een sterk, trots, houten, ijzeren, baardig hart en „zijn hart en darmen zijn geplaatst op de verkeerde manier” = hij is een moeilijk persoon om mee om te gaan, wellicht zijn „z'n hart en darmen te nauw”, d.i. kleinzielig of moeten we van hem zeggen dat hij „darmen heeft van ijzer en steen” = ongevoelig.

De domme weerloze of armzalige dommerik — hij moet in een ogenblik van zelfkennis aan zichzelf bekennen: *my face hurts me*, en hem overkomt dat „hij valt op zijn gezicht”, d.i. dat hij zijn ogen niet durft op te heffen naar zijn ondervrager en daarom tracht zijn gelaat weg te draaien of te sluieren; hij bezit geen straling op zijn gelaat en geregeld „verliest hij zijn gezicht”, d.i. zijn waardigheid. Bij hem flikkeren de ogen, omdat hij niet recht voor zich uit durft te kijken. Daarbij is hij nog niet droog achter de oren — en zal dat ook nooit worden. De onnozele wordt door de neus geboord en moet aftrekken met een lange neus. Droevig omlaag hangt de neus bij de geplaagde: „de neus is ingezakt”. Zoals hij nog niet droog is achter de oren „ruikt zijn mond nog naar de melk”, d.i. hij is onervaren. En hij zal vaak staan „met open mond en tong gebonden”: hij stottert natuurlijk. Domkop, schaapskop, rundkop, blikkop, kalfskop, droomkop, potkop, dikke schedel, slaapkop, pompoenkop enz. schelden ze hem, en wellicht moet hij zich ook nog bedroeven aan een onnozele neus als een kaarsendomper.

Die arme lieden draaien met de rug heen en weer, in aarzeling of om uitvluchten te zoeken. Misschien is hij tot overmaat van ramp een stupide dikzak. Hij moet maar wennen aan de hand van de heerser en tam, kalm en braaf zich gedragen om erger te voorkomen: hij is nu eenmaal *a bad hand, a poor hand* en hoort bij de overwonnenen en verachten die de heerser te voet moeten vallen, zijn voeten hebben te kussen, zijn knieën moeten omvatten, om genade en welwillendheid af te smeken.

De bescheiden fijngevoelige, de bescheiden mens, de verstandig nederige — weet als dat passend is zijn hoofd te buigen en zich te conformeren aan de wetten. Deze lieden bezitten een teder gelaat en „heffen het oog op” in welwillendheid, hebben heldere, glanzende ogen. Zij zijn niet kort maar „lang van neus”, d.i. geduldig, willen zich wel vernederen: „de neus plat maken” in bepaalde omstandigheden, laten zich een belediging welgevallen: „zich op de mond slaan”, maar kennen ook de waarde van een veelbetekenend zwijgen: „sluiten de mond en zeggen niets”. Een dergelijk mens kent het fijnzinnige gebaar van eerbied: het brengen van de hand aan de mond. Zij krijgen geen scheldwoorden naar hun hoofd of mond geslingerd.

Ze zijn bescheiden tegenover hun superieur: laten hun armen omlaag hangen en buigen de rug, en gaan voorzichtig met hun medemens om, omdat ze niet weten wat die nog achter de rug houden. Er is altijd een behoorlijke kans dat hij een gemoedelijke dikkerd is met een buikje. Hij of zij weet te berispen „met een zachte arm”, terwijl haar armen zich vol edelmoedigheid uitstrekken, zodat de ongelukkige in hun armen een veilige toevlucht kan vinden. Zij zal zo mogelijk niet met lege handen komen. Zij zal haar beschermeling op de knie zetten. Hij zal de kunst verstaan om iemand niet onnodig op de tenen te trappen en liever een lastige kwant „uit de voeten” gaan.

Zij zijn „zoet of zacht voor de huid”, d.i. doen zich prettig voor, hun huid is „dun”, d.i. ze bezitten fijngevoeligheid. Hun bloed klimt niet gauw op tot het kookpunt. In hun hart „heerst geen donkerheid”, bij hen treffen we een „lang hart”, d.i. lankmoedigheid, een warm, goed, mooi hart, vol geduld en zachtheid „valt hun hart neer”; het zijn „mensen met een hart”, d.i. mensen van karakter en als tevreden van harte bezitten ze een wit hart. Hun „buikbinnenste is koel”, d.i. zachtvaardig, hun „buikinnerlijk keert zich om of de buik stroomt leeg”, d.i. ze zijn barmhartig.

Tot slot geven wij de physiognomiek der indiërs, zoals die is opgespoord door J. Meyer in „Die menschlichen Körperteile in ihrer Bedeutung für Schicksal und Charakter” (Wiener Zt. f. die Kunde d. Morgenlandes XXXVI, 1929, 108 vv., 242 vv.).

De indiërs bezaten een systeem van de magische betekenis van het menselijk lichaam „de kenmerken van mannen en vrouwen” geheten. De bijzonderheden daarvan vinden we in de bekende poëzie der Mahâbharata, Râmâyana enz. Altijd komt het hierop neer, dat lichamelijke schoonheid, regelmaat en normale gestalte wijzen op geluk, rijkdom, goede afkomst en lichamelijke lelijkheid en afwijkingen samenhangen met ongeluk, toekomstige armoede of nederige afkomst. Sommige voorspellingen omtrent kinderrijkdom of -armoede in verband met de vorm der geslachtsdelen kunnen wel een zekere ervaringswaarde vertegenwoordigen.

De voeten mogen niet zweten, moeten zachte zolen hebben en de tenen dienen vast tegen elkaar geplaatst te zijn, de benen moeten goed in het vlees zitten, dunbehaard zijn, de knieën regelmatig, de schenkels mooi gevormd — verkeerd is het tegenovergestelde en als de voeten ruw zijn, met aders erop, voetzolen geel (lust in verboden vrouwen), de benen als die van een hond, de knieën te groot. Een vorst mag maar één haar in elke porie hebben, een geleerde twee — maar drie haren in één porie wijst op ongeluk. Als de penis klein is, wijst dat op rijkdom zonder zonen; bij wien hij naar rechts is gebogen komen veel jongens; zijn er knobbels op, dan voorspelt dat geluk; als de penis in de omhulling is verborgen, wordt hij een groot man en ook een rechte en ronde penis brengt geluk — maar als hij groot is, voorspelt dat armoede; is hij naar links gebogen, dan derft hij zowel rijkdom als zonen; als hij naar onder is gebogen, komt er armoede; als er aders op zijn, krijgt hij weinig kinderen; een weke voorspelt blaasziekte enz. Zo verschaffen een gelukkige levenssituatie twee gelijke testikels met een lang afhangende *bursa testicularis*, een rode, gladde, gewelfde en regelmatige glanspenis, een flinke urinestraal die geluid geeft, liefst nog naar rechts afbuigt en als er maar één straal is — maar foutief is het als iemand slechts één testikel bezit (dood in het water) of als ze te kort aan het lichaam zitten, niet even groot zijn, en als de glanspenis wit is, enz. Goed is als het *semen* ruikt naar bloemen of doet denken aan honing, vis of vlees — maar verkeerd als het *semen* dun is en riekt naar as. De *coitus* moet vlug plaatsgrijpen en niet langzaam, want dat voorspelt een vroege dood. Een vlezig achterste, zoals dat van een kikvors en heupen als een leeuw voorspellen geluk en plezier — maar een al te dik achterste, anderhalve *pars posterior* (dood door tijger), heupen als een aap of kameel brengen niets goeds.

De buik moet regelmatig zijn, de zijde en lenden vlezig, de navel rond en naar voren gewelfd, gedraaid naar rechts, naar twee kanten wijd uitgestrekt; als op de buik twee vouwen zijn toont dat de vrouwengenieter, drie vouwen manifesteert een

professorale aanleg, iemand met vier vouwen krijgt veel zonen, maar een vorst mag geen enkele vouw hebben — niets goeds voorspelt een buik als een vat of kruik, ingezonken zijden en lenden, een zeer kleine navel (als die is verborgen tussen huidplooien, zullen pijn, armoede, kolieken het deel van de ongelukkige bezitter zijn en een dommerik heeft zijn navel naar links gedraaid), één vouw op de buik (dood door wapen), ongelijkmatige vrouwen. De tepels van mannen moeten zijn vet, dik en ingezonken, de borst hoogverheven, breed en vlezig — terwijl een ongelijkmatige en lange borst hoort bij bezitloze mensen.

Een buffelhals hoort bij een held en ook een hals met drie vouwen is in orde — maar een platte, dorre, aderachtige toont de schraalhans en die een hals als een stier bezit vindt de dood door een wapen, terwijl een hanghals de vreetzak verraad. De rug moet onbehaard en ongebogen zijn, de okselholte met haren, vlezig, maar niet zwetend, de schouders vast en vlezig, de armen rond, tot de knieën hangend, regelmatig en vet, de vingers lang, dun en niet krom, de handen als die van een aap — als de rug, okselholte, schouders anders zijn als hiervoor aangegeven, de armen harig en kort, de vingers plat (serviel), dik (zonder bezit), gekromd (dood door wapen), handen als een tijger, geel (loopt achter vreemde vrouwen), ruw, dan is het mis.

De kin dient vlezig te zijn, de lippen rood, tanden, tong en mond mooi, de snor glad en week, de oren harig, afgeplat, groot en vlezig, de wangen vol en vlezig, de neus als een papegaaiensnavel (genieter), droog (leeft lang), lang, gekromd, de neusgaten recht en klein, de neusvleugels mooi en driemaal niezen met flink geluid brengt geluk — maar ongeluk wacht degene wiens lippen dun zijn, tanden, tong en mond lelijk, snor dunharig, rood en ruw, oren zonder vlees en met aders, wangen hol, neus als was ze afgesneden, plat en gebogen en nu wijst het naar rechts gebogen zijn op gruwzaamheid. De ogen moeten rode ooghoeken hebben, groot en diep zijn, terwijl een olifantenoog hoort bij een vorst en een glanzend oog bij een rijke — maar een kattenoog, een scheel oog, een treurig oog en een zwart oog voorspellen ongeluk. Te hoge wenkbrauwen voorspelt een kort leven, een laaghangend voorhoofd gruwzaamheid, gevangenschap, galg en rad. De lijnen op het voorhoofd bezitten ook magische betekenis, b.v. iemand met drie lijnen zal wel honderd jaar worden. Het hoofd moet rond zijn, als een zonnescherm of als een schaal en iemand met een klein hoofd zal een groot man worden — maar een al te klein brengt toch weer ongeluk, iemand met een afgeplat hoofd zal vader of moeder vermoorden en die een hoofd als een kruik heeft is een lawaaischopper. De hoofdharen behoren te zijn glanzend, zwart, zacht, golvend, en in elke porie één — verkeerd is het als ze bruinrood zijn, ongelijkmatig, grof,

aan het eind gespleten, kort, te erg gekromd, en als er veel uit één porie komen.

In het algemeen kunnen we zeggen: wat ruw, vleesloos, met aders bedekt is, brengt onheil — het tegenovergestelde is een teken van geluk. Drie moeten er breed zijn: borst, voorhoofd, gezicht; drie diep: navel, stem, „Wesensart = *sattva*; zes gewelfd: borst, lende, nagels, neus, gezicht, halsgewricht; vier kort: penis, rug, hals, benen; zeven rood: hoek van het oog, voeten, handen, gehemelte, onderlip, tong, nagel; vijf fijn: tanden, vingerleden, hoofdhaar, huid, vingernagels; vijf niet lang: kinnebak, oog, arm, neus, tussenuimte tussen de tepels. De vrouw moet vlezig zijn, o.a. met een „eingebettete Klitoris”, breed, dik, zwaar achterste, drie vouwen op de buik, die bovendien rond en onbehaard moet zijn, met vaste borsten, die zonder haren dicht bij elkaar staan, met een rode, vlezige onderlip, een voorhoofd als een halve maan enz. — veel geldt zowel voor de man als de vrouw. Heel verkeerd is het ook, als de kleine teen of die daarnaast niet de grond aanraken, of de tweede teen groeit boven de grote. Samenvattend zegt Meyer: „Wo Schönheit ist, da wohnen Vorzüge” — schoonheid dan natuurlijk volgens de ginds geldende normen, ofschoon, zei ook Baden Powell niet: eet goed, wordt dik, beoefent gezonde sport!

Het willen, het krachtige, het geweten, de godsdienst

We zullen ook in dit gedeelte enige malen spreken over liefde: we bedoelen dan niet de plotselinge verliefdheid van het affekt, maar de blijvende gesteltenis, een toeneiging met een bewuste motivering, en daar is het willen mee gemoeid.

Het verband tussen het hoofd en de wil is niet zo heel duidelijk, we moeten het door een conclusie vaststellen. De chinezen kennen ook de uitdrukking „het hoofd buigen” en die sluit in de wil om zich te onderwerpen; de egyptenaren gebruiken ook de uitdrukking „van één hoofd zijn met” om de eensgezindheid weer te geven en die eensgezindheid is niet alleen een kwestie van verstand en inzicht, maar ook impliceert ze de toestemming van de wil; als caput wordt gebezigd om allerlei rechten aan te geven, zodat men door een *deminutio capitis* in zijn vrijheid wordt aangetast, sluit dat in de vrijheid van handelen: het domein van de wil (hoofd 3). Reeds een paar maal werd aangehaald het akkad. „zijn gezicht opheffen of zijn ogen opheffen”, d.i. met welwillendheid bezien. Dit duidt niet alleen iets incidenteels aan, maar veel meer een blijvende welwillendheid van een godheid of vorst, waardoor degene waarop die vriendelijke ogen gericht worden de favoriet wordt genoemd: we hebben dus te

doen met een ingesteldheid van de wil. We willen er nog op wijzen dat in de chansons de goede of slechte bedoelingen van de wil op het gelaat te lezen staan, edelaardigheid, boosaardigheid, nijdigheid en huichelarij hebben de daarbij passende gezichten; de Duitsers kennen het Vaterunsergezicht van de huichelaar en in China mag een waarachtig man „geen twee gezichten hebben”. In het latijn spreekt men van de *dens invidus*, d.i. de knagende tand van de jaloersheid en bij het spottend of verachtelijk grijnzen met de tanden der Javanen en het „slechts met de tanden lachen” = onoprechte vriendelijkheid der Basoeto zijn ook verstandelijke motiveringen en dus wilshandelingen betrokken (zie tand bij mond).

In de borst wordt met het hele innerlijk ook wel de wil geplaatst en merkwaardig is een lat. wijze van zeggen als: *dura illa pectora nequeunt vinci* naast een Chinese als: „in zijn borst hebben heuvels en dalen”, d.i. obstinaat zijn, erg gehecht aan zijn eigen ideeën = men schijnt zo'n gesteltenis toch te beschouwen als een zekere bezwaardheid, zodat het niet hebben van vooropgezette ideeën, het zeer nederig zijn wordt verwoord met: „borst leeg als een vallei”. De borst wordt toch altijd door zorgen en angsten en droefheid gedrukt, dan is zij hard en als volgestopt, men moet die bezwaardheid verwijderen. Aan het lat. woord voor boezem, *sinus*, zijn vastgekoppeld de warme wilsactiviteiten: liefde, vertrouwelijke omgang, toevluchtsoord (borst 3 en 4).

De woorden voor hart in het Grieks, latijn en alle Europese talen dienen om velerlei wilshandelingen aan te geven: liefde, verlangen, keuze en besluit, allerlei daden van deugden en ondeugden. Bij de Semieten bevindt zich de liefde in het hart, de „dag van hun hart” is die zij uitkozen, wilden, de verstoten vrouw kan nemen „de echtgenoot van haar hart”, d.i. van haar keuze, vreugde, droefheid, ontevredenheid worden in het hart onderhouden, de haat ook verblijft in het hart, de trouw eveneens: „het hart is bevestigd”, en het kan zich ook „bevestigen in het kwaad”, waardoor verharding en koppigheid ontstaan. De Egyptenaren verwoorden lieveling met „die het hart van iemand vult” of „die in het hart is”. In het Makassaars kent men evenals bij ons het „behartigen” van een zaak. De Chinezen spreken van „een vriend met een warm hart” en „met een zoet hart bitterheid ontvangen” = gewillig lijden, smart lijden om een afwezige geliefde, „spreken vanuit het hart met de knieën aanrakend” = vertrouwelijke, vriendschappelijke conversatie, „grote ontvouwing van een moederlijk hart” = heel bijzondere vriendelijkheid, compassie. Siamees „hart heet” betekent ijver. Kikongo „vrouw van het hart” = echtgenote, hartsvriendin, lievelingsvrouw, „onder het hart” = hartelap, lieveling, „het hart stevig houden” = ijverig zijn, actief, „het hart is open” = grote ijver,

„binden het hart” = een besluit nemen, zijn eigen weg gaan, „bewegingsloos zijn van het hart” = onbeslist zijn, spijt hebben, iets betreuren, „het hart wordt verbreed” = een besluit nemen. Bij de basoeto zetelen liefde, moed en ambitie in het hart, want „het hart eet de mens” door deze energieopslopende gesteltenissen, door de haat wordt het hart „volgestopt” en die besluiteeloos is heeft „twee harten”. Door vrijwel alle talen wordt de moed in het hart geplaatst en werkelijke moed is geen blinde drift, maar gaat gepaard met inzicht en bewuste keuze (hart 5).

De ewe spreken van „zijn buik-innerlijk keert zich om” of „buik-innerlijk mooi” en bedoelen: barmhartig, goedheid. Mal-polyn. „leugen in de buik” duidt aan een vals karakter. Vooral bij de annamieten worden verlangens in de buik gekoesterd: „goed, voldoening gevend aan de buik”, „verzadigd wat betreft zijn buik”, „égards hebben voor de buik” = voor wensen van een ander. Een bedrieger heeft „twee buiken”. Als ze niet bekeren, zeggen ze: „onze buik is nu eenmaal zo”. Als er nieuwe mandarijnen moeten aangesteld worden, „wordt hun buik met zorg onderzocht”. Een mens van goede wil bezit „een goede buik”. Die zich volledig aan zijn taak geeft „bezit buik”. Het haten geschiedt eveneens in de buik. Bij de chinezen zijn buik en ingewanden ook de plaats voor vriendschap en ressentiment (buik 3). De chinezen drukken een intiem vriendschappelijke verhouding uit door „een lever en gal vriendschap” (zie bij maag enz.).

Liefde, liefdevolle hulp, genegenheid worden tot uitdrukking gebracht in het uitstrekken der armen, het omarmen, het in zijn armen opnemen van een ongelukkige: *sich in die Arme eines retten*; „de arm die zich uitbreidt”, zeggen de bakongo, en bedoelen de edelmoedigheid. Het handgebaar toont vaak de bedoeling: *to show one's hand* = openlijk spreken, *Hand auf Herz* = wat ik zeg is in overeenstemming met mijn diepste gevoelens, de god of godin wijst de favoriet met de hand aan bij de akka-diërs, eg. „met open hand” betekent grootmoedig, vrijgevig, chin. „hef hoog uw geëerde hand” = wees genadig, „uitstrekken de hand en aanraken de hemel” = gedurfde ambitie, grote dingen beproeven, de bakongo kennen ook „de handen uitstrekken” = hartelijk, met open armen ontvangen, de basoeto bedoelen met „de handen op en neer slaan” totaal van mening verschillen met iemand, ook het stemmen wordt door het opsteken der hand gesymboliseerd.

Wat de goden over de mens hebben besloten „ligt op de knieën der goden”. Als teken van aanname neemt de vader of grootvader bij de semieten het boorlingske op zijn knieën, en op de knie zetten duidt aan liefde, tederheid en gunst. Lat. *expedire* betekent eigenlijk de voeten losmaken en dit beeld leidde tot:

bevrijden, helpen, in orde brengen, regelen, uitvoeren, terwijl *impedire* het tegenovergestelde aanduidt — het zijn evenzovele daden van de wil; gewezen moet nog worden op het overeenkomstige „iemand's voet grijpen” der basoeto = iemand van zijn werk terughouden, moeilijkheden in de weg leggen (voet 1).

Wat hierachter volgt aangaande het krachtige, het gewetensvolle, het godsdienstige hoort ook bij het willen.

Niet alles wat men kan onderbrengen onder het hoofd „het krachtige” is iets van de wil, immers ook zuiver fysieke kracht en levensenergie behoren tot de kracht van de mens, maar de krachtbron bij uitstek in de mens is toch de sterke wil en de aanwezige levensenergie zal grotendeels of helemaal zonder vrucht van menselijke waarde blijven, als ze niet door een vastbesloten wil wordt aangeboord en tot productiviteit gebracht.

Heel bijzonder is het idee kracht verbonden aan de spier, pees en zenuw. Het lat. *nervus* en zijn griekse nevenwoord betekenen behalve spier, pees en zenuw kracht, spankracht, beweegkracht, sterkte, energie, levenskracht, νεῦρα ἔχειν = krachtig, sterk zijn, *aeger nervis* = zenuwziek, *nervi oratorii* = gespierdheid van een rede, *nervose* = gespierd, pittig, krachtig. Het andere griekse woord ἰς ademt dezelfde sfeer. Het chinese woord voor zenuw duidt ook aan kracht en „botten zacht en zenuwen week” = erg week en slap (spier 1 en 2). Zoals reeds uit het voorafgaand tegenstellend voorbeeld is op te maken ziet de chinees de botten als het sterkste gedeelte van het lichaam en stelt ze identiek aan kracht, stevigheid en energie (bot 2). In de lat. uitdrukking *deficient venae* betekent *vena* = ader, levenskracht (bloed 5).

In het latijn, grieks, de europese talen, het semietisch, egyptisch, de mal.-polyn. talen en die uit Afrika betekent hoofd voor naam, het voornaamste, het beste, aanvoerder, de chef — het fundament voor deze overdrachten is natuurlijk dat men begreep hoe het hoofd een krachtcentrum vormde in het lichaam, waarmee men keek, luisterde, rook, at, bevelen uitdeelde enz. Aan het voorhoofd, waar bij de dieren de horens zijn bevestigd, koppelden de semieten het idee van uitdagend zich gedragen, niet toegeven, obstinaat volhouden, ook in de zin van volharding. Door de groeikracht der haren heeft men bij veel volken als de indo-europeanen, de semieten, de mal.-polyn. volken aan het haar het idee kracht verbonden: lang haar hoort bij de vrije en de held, als straf wordt het haar afgesneden, als beloning of als bescherming worden haren weggeschonken, het haar van iemand anders in handen krijgen verschaft macht over die persoon — uitingen of relikten van het geloof dat in het haar zielestof was geborgen. De haard is heel speciaal het symbool van mannelijke kracht: *bei meinem Barte, um den Bart gehen, der Bart macht*

den Mann, who has no beard has no authority (haar 2 en 3).

Het oog is een krachtcentrum: door het verradende oog wordt de liefde tot stand gebracht, het oog beveelt (de eye-servant werkt goed onder het dwingende oog van de meester), de boze blik, het kwade oog werd en wordt door alle primitieve zielen als een krachtbron tot het stichten van onheil gevreesd (oog 1).

Het akkad. „hij die tong heeft” betekent de machtige en de voornaamste officieren werden de „hoofd-tongen” geheten (zie tong bij mond).

De nek van de stier en alle stootdieren en zelfs onze eigen menselijke nek is een plaats van bijzondere krachtcapaciteit: een der overdrachtelijke betekenissen van cervices is kracht, moed en de semieten kennen ook de samenstelling „hard van nek”, begrijpelijk is de symboliek de overwonnen tegenstander juist een trap te geven op deze plaats (hals, nek 2).

Ook aan het merg, zowel in het latijn, grieks, als in de moderne talen is het idee van iets krachtigs verbonden; het is echter niet duidelijk, wanneer men bedoelt krachtig makend voedsel en wanneer iets in het lichaam dat functioneel krachtig is (achter rug).

Bij de joden werden de lenden opgevat als de zetel van fysieke kracht, de nakomelingschap komt uit het hart, de buik of ingewanden, de heup, en ook uit de lenden: waarschijnlijk verbond men de lenden met de nieren en dacht dat daar de leven-verwekkende principes waren te zoeken (middel enz.). Om dezelfde reden zijn de testikels symbolen voor kracht en moed (*genitalia mann.* 2).

Bij de hieroglyph voor „krachteloos” hangen de getekende armen slap omlaag. Bij de semieten evenals in de europese talen is de arm het symbool voor macht en kracht en „de man van de arm” is een sterke, woeste kerel, „arm” duidt ook aan troepen, troepenmacht en „grote arm” wordt in parallellisme gebruikt met „talrijk volk”, *der Arm der Gerechtigkeit* en *er hat einen langen Arm* horen hier ook bij, „drie hoofden en zes armen” zeggen de chinezen en bedoelen machtig, zeer bekwaam (arm 2). Aan de hand wordt ook speciaal de kracht toegeschreven. Als de handen iets hebben gegrepen, houden ze dat krachtig in de hand en zo houdt God de ziel van elk levend ding in zijn hand en wordt een stad, land, koninkrijk, een persoon in iemands handen gegeven in de europese talen en de semietische; aan het gr. *χελρ* en het lat. *manus*, hun afleidingen en samenstellingen zijn verbonden de begrippen: kracht, macht (sterk via handgemeen, gevecht, overwinning), krijgsmacht, in de macht van, onderworpen, bestuur, leiding, recht van de sterke, iemand geweld aandoen; ohd. *munt* betekent hand en bescherming, vgl. *Vormund* = voogd, beschermer (vgl. mnl. *momboor*); bij de egypte-

naren betekent de hand eveneens kracht en de chinezen zeggen „omhooghouden de hemel met één hand” = zeer machtig, met veel invloed, „handen en ogen zeer groot” = overal spionnen en bondgenoten, zeer invloedrijk, „handen gebonden” = machteloos (hand 2 en 3). De duim is de sterke, machtige vinger (vinger 3).

De knie moet krachtig zijn, in het gevecht hangt veel af van de kracht van de gebogen knie: γούνατα λύειν = de knieën losmaken, d.i. krachteloos maken, de knieën wankelen bij fysieke of morele zwakte (been 3). Als je sterk en krachtig en vastberaden bent, sta je vast op je voeten: gr. ἔμπεδος = vast, *Hand und Fuss haben, fest auf den Füßen stehen, fussen*, het ideogram voor voet is equivalent voor woorden die kracht, macht en sterk beteken, kikongo „ik ben gebroken wat betreft mijn voet” = ik ben mijn steun kwijt. Bij de voeten hoort een heel betekeniscomplex van macht en onderworpenheid, serviliteit; grieks, latijn, de europese talen, het semietisch kennen de machtige die de voet zet op de onderworpen die zich aan zijn voeten heeft neer te werpen, en de bakongo zeggen „onder de voeten van iemand”, d.i. onder zijn macht (voet 1 en 3).

De gewetensuitspraak is wel een kennen, iets verstandelijks, maar tegelijk een alarmapparaat om de wil wakker te schudden en tot herziening van gedrag aan te sporen, meestal geïnspireerd door een neiging tot het moreel goede. De chinezen zeggen „met een huid bedekken het gezicht en wassen het hart”, d.i. zijn gedrag herzien (zie gezicht achter hoofd). Het loshangend haar is een symbool voor boete (haar 2). In de borst wordt wel het geweten geplaatst, zodat *pectore puro* betekent: met een zuiver geweten, de engelsen spreken van *to make clean breast of* = opbiechten — droefheid, angst, zorg, iets wat benauwt en bezwaart wordt gemakkelijk in de borst geprojecteerd, dus ook het bezwarende geweten (borst 3). Heel bijzonder wordt in het hart het goede of slechte van een daad overlegd: zo in het latijn, grieks (ook het middelrif), de europese talen, en denk aan het hebr. idee dat het hart de rechte weg wijst en dan zelf recht is, die „rechtheid des harten” verkrijgt men als „de voorhuid van het hart is besneden” en dan spreken ze niet „met een hart in een hart” = dubbelhartig; het eg. „een overleggend hart hebben” = verstandige geest, en een goed karakter bezit hij „in wiens hart geen donkerheid heerst”, de ewe uitdrukking „hart-zegt-woord” = geweten, dieri „bedroefd-hart-stem” = geweten, kikongo „het slaan van het hart” of „het hart klaagt aan” = gewetenswroeging (hart 5). Een oudnoors woord voor ingewanden zou samenhangen met een ander oudnoors en een gotisch woord, dat aanduidt berouwen, en in ieder geval is het griekse woord voor berouwen een afleiding van een woord voor inge-

wanden — met spijt en „vermorzeling des harten” gaan blijkbaar fysieke beroeringen parallel (zie ingewanden achter buik). De joden localiseerden het geweten ook in de nieren: „’s nachts word ik door mijn nieren vermaand” (maag enz.).

Heel de sfeer van beschaamdheid die hoort bij de genitalia is door de Schepper in de natuur gelegd als een hulp voor het geweten om de zonde die hier dreigt te weren: geregeld treffen we woorden aan die tegelijk betekenen een of ander schaamdeel en: onkuis, zonde, ondeugd, schande (zie schaamte, taboe). Bij het vergiffenis vragen zeggen de bakongo tegen een chef: „plaats, geef de hand”, tegen een gelijke: „kom met de hand”, hun vrouw bevelen zij: „pak (mijn) hand” (hand 4).

Bij de meeste mensen is het geweten nauw verbonden met het godsdienstige. In heel de christenwereld is het beeld van St. Paulus verspreid over de Kerk als Christus’ Lichaam, waarvan Jezus het Hoofd is en de leden van die Kerk de ledematen: dit beeld met zijn allegorische uitbreiding aangaande de organen van dat Lichaam hoort eigenlijk bij de gemeenschapsverhoudingen, die wij later bespreken. In dezelfde christenwereld wordt het brood het Lichaam van Jezus en de wijn Zijn Bloed. De Tweede Persoon van de Hl. Drievuldigheid werd mens d.w.z. $\alpha\rho\chi\ \epsilon\gamma\acute{\epsilon}\nu\epsilon\tau\omicron$, caro factum est, werd vlees (Joa. 1, 14). het Hl. Lichaam van de Verlosser en zijn wonden vereerden steeds de christenen met hun ontroerde devotie. Aan het lichaam en het vlees heeft de christelijke ascese ook een pejoratieve sfeer verbonden: het lichaam en het vlees, trekken hem af van zijn bovenaardse bedoeling, ze moeten bedwongen worden, er moet ascese op toegepast worden. Voor deze begrippen zie lichaam 3 en 4, bloed 1, vlees 2. De religie, de Godsliefde en Godstrouw hebben bij de joden hun principieel in het hart en dit is door de christenwereld overgenomen; op het kruis steekt de soldaat de lans in Zijn zijde (in het Hart) en daaruit vloeien bloed en water (Joa. 19, 34): men heeft dit altijd geïnterpreteerd als symboliserend de twee voornaamste heiligingsmiddelen in de Kerk, de Hl. Eucharistie en het Hl. Doopsel; speciaal de Katholieke Kerk is de laatste eeuwen vervuld van de devotie tot het Hl. Hart van Jezus en tot dat van Maria (hart 5). In de Bijbel lezen we, dat Jahwe ’s nachts de mensen vermaant door de nieren (zie bij maag enz.). In hetzelfde Boek staat geschreven, dat „God in Zijn Hand heeft de ziel van elk levend ding” en Jahwe neemt de psalmist bij de hand om hem te leiden en goede raad te geven: sindsdien is die Hand Gods een zeer belangrijk begrip geworden in het christendom en identiek met Gods Voorbeschikking en Gods Gubernatie. Het akkad. en hebr. „de handen opheffen” betekent bidden en hebr. „de hand opheffen” duidt aan een eed zweren, de hand kust de mond als adoratie van een godheid;

het chin. woord voor vinger geeft ook aan: een eed zweren, en de bakongo „krabben met de vinger tegen iets” als eedsymbool (hand 2 en 4, vinger 2). De martelaren voor het geloof moeten in hun lichamelijke de tol betalen voor hun overtuiging. De mystieken trachten vaak met uitdrukkingen van het Hooglied hun verrukkingen onder woorden te brengen.

Het kennen, belangrijke begrippen, de taal

De moderne europese talen verbinden alle het kennen met het hoofd. Dat vinden we ook al in het volkslatijn, maar in het latijn, grieks en de semietische talen wordt deze functie geheel waargenomen door het hart (en de buik). Bij de chinezen treffen we het al evenmin en ook in de mal.-polyn. talen wordt het hoofd weinig gebruikt als psychisch centrum; de uitdrukking „vlug met het hoofd”, d.i. in het denken stamt uit het sanscrit. Bij de egyptenaren functioneert eveneens het hart bij het denken, ofschoon zij wel zeiden „van één hoofd zijn met” = eensgezind zijn. De ewe kennen de uitdrukking „het hoofdbinnenste neerzetten”, d.i. over iets nadenken, de vai „het hoofd rechtop zetten”, d.i. overwegen en „ik maak een hoofdband”, d.i. denk na, de bakongo „hoofd van een slecht mens”, d.i. iets moeilijk begrijpen, „vlugheid van hoofd”, d.i. vlug en helder iets begrijpen, „hoofd van het spel”, d.i. degene die wint door verstandigheid, de basoeto „hij heeft een hoofd”, d.i. denkt ordelijk, „een hard hoofd”, d.i. hij leert moeilijk, „zijn hoofd functioneert niet goed”, d.i. hij is gek. Zowel bij de basoeto als de zoeloes vond ik „hij leert met zijn hoofd” voor: hij leert uit zijn hoofd, van buiten. In de chansons schrijft een wijs man voort met neerhangend hoofd, met het hoofd ter aarde, d.i. diep in gedachten, en de basoeto zeggen „naar het hoofd brengen (de hand)”, d.i. nadenken. Het moet iedere mens opvallen, dat bij veel nadenken en diepe overweging en ingespannen studie blijkbaar het binnenste van het hoofd een rol speelt, want dat wordt men gewaar aan een zekere spanning daar, een vermoeide zwaarte, pijngevoelens (hoofd 3). De mal.-polyn. talen projecteren wel in de hersenen een centrum van geestelijke functies, ofschoon het hart toch altijd nog voornamer is: „vol hersenen” betekent vol gedachten, „hersenen niet hebbend” = stompzinig; en sesoeto „hij heeft hersenen” duidt aan: hij is verstandig (hersenen achter hoofd).

Wat betreft het oog moeten we vooral wijzen op de οφθαλμός ψυχῆς, de *oculus mentis*, die van binnen ziet, waardoor de woorden voor oog gingen betekenen verstand, wijsheid, beleid. Athene

is de „fonkelende van oog”, ze doorgrondt bliksemsnel een situatie en is daarom de raadgeefster voor mannen die niet zo snel van begrip zijn. Hoe verrukkelijk is de semantische groei van het oi. *unmiš* = de ogen openen, er trekt een lach over het gelaat, glanzen, stralen, opbloeien, zich ontvouwen, begrijpen. Het akkad. woord voor oog staat in verband met woorden voor wijs en geleerde, eg. „de ogen van de koning” zijn de hoogwaardigheidsbekleders en raadgevers. Kar. „de schilderspatronen zitten in mijn oog” betekent: ik ken ze van buiten en kan ze reproduceren. De chinezen spreken van „oren volgedronken en ogen geleverd (door wetenschap)” en bedoelen: iemand die zeer veel weet, en „ogen helder en hand vlug” duidt aan: een goed oordeel en prompt handelen, terwijl meer schilderend naar de buitenkant is „de ogen niet ziende de tuin” = volkomen geabsorbeerd in de studie. De ewe zeggen „het oog vestigen op mensen”, d.i. zich iemand in herinnering brengen, de basoeto „hij is geopende ogen”, d.i. verstandig, „hij heeft doordringende ogen” (vgl. Athene), d.i. bezit een goed observatievermogen, doorziet de zaak (oog 1). Dat de woorden voor oor in de verschillende talen ook aanduiden horen en vooral luisteren betekent dat de mens de akoestische elementen combineert tot een verstaanbaar geheel en impliceert dus het kennen. Eveneens de overdracht van het-niet-oren-hebben, het-niet-horen naar ongehoorzaam, koppig zijn impliceert een kennen. Voorbeelden hiervoor hebben we reeds eerder gegeven. In het akkadisch betekent „oren hebben” geschikt zijn om te begrijpen, met intelligentie begaafd zijn, „bezit van het oor” correspondeert aan „bezit van het oog” en betekent verstand, terwijl „oren doen hebben” = doen begrijpen; „oor” wordt gebruikt als een parallel voor wijsheid, als Hammoerabi bidt: geef mij oren (= verstand) en wijsheid. Kikongo „in het oor plaatsen” betekent goedkeuren, als waarheid erkennen, geloven, terwijl „omgekeerde oren” = wat doof zijn, niet willen begrijpen, ongehoorzaam zijn. Reeds vermeldde wij de chinese uitdrukking „oren volgedronken en ogen geleverd” = iemand die zeer veel weet (oor 2). Aangaande de neus is opmerkenswaardig de zegswijze der bakongo: „goed gemaakt wat betreft de neus”, d.i. goed voelen, geur herkennen, zeer intelligent zijn, de waarheid kennen (oor 3). In Egypte was het gehemelte de zetel van de smaak, het proeft en in overdrachtelijke zin weegt het af wat waar en goed is (zie bij tong).

Bij grieken en romeinen spelen zich in de borst kenprocessen af, vgl. o.a. *cogitare toto pectore, excidere pectore alicujus* = vergeten worden. De chinezen zeggen: „de borst vol brocaat en borduurwerk”, d.i. zeer geleerd en beschaafd, en als dat wellicht niet het innerlijke zou raken, dan duiden op een werkelijk functionneren deze reeds aangehaalde zegswijzen: „in zijn borst

hebben heuvels en dalen" = erg gehecht zijn aan eigen ideeën en „borst leeg als een vallei" = geen vooropgezette ideeën (borst 3). Bij de grieken zetelt heel bijzonder heel het innerlijk leven in het middellrif. Bij grieken en romeinen wordt er met het hart gekend: κέρδος = verstandige raad, list, καρδοσύνη = sluwheid, *cor habere* = inzicht hebben, *cordate* = verstandig, slim, *recordari* = zich herinneren. In de moderne europese talen heeft het hart als kenorgaan heel wat moeten afstaan aan het hoofd en hersens, ofschoon we nog spreken van *par coeur*, *by heart* e.a. Assurbanipal heeft een „groot hart", d.i. grote intelligentie, hebr. „breedheid van hart" duidt aan groot verstand en „de mensen van hart" zijn de intelligenten. Job zegt tegen zijn belagers: „Ik heb evengoed een hart (= verstand) als gij", en Jeremias klaagt, dat zijn volk is een volk „zonder hart" = dom. Bij hen komen de ideeën niet op in het hoofd, maar in het hart. Ook de memorie zetelt in het hart: daar staan de herinneringen opgeschreven als op een schrijftafeltje. „Zijn hart geven of plaatsen" = zijn aandacht geven, onderzoeken. Men mediteert ook in zijn hart en weegt af in zijn hart of men tot handelen zal overgaan: „Mijn hart heeft veel wijsheid en wetenschap doorschouwd", zegt De Prediker en God belooft Salomon een wijs en verstandig hart; hart zonder meer duidt aan verstandig. Ook bij de chinezen wordt met het hart gedacht: „sluwe twijfels onder het hart" = achterdocht koesteren, „de draden van het hart als hennepwerk" = verwarde ideeën, „een hart als een verward werk" = verward in de geest, „een parel van wijsheid in het hart" = slim. Bij de bakongo zegt men: „het hart sterft", d.i. verstrooid zijn, niet weten, zich niet herinneren, „het hart gaat open" = zich herinneren, „het hart wordt verbreed" = besluit nemen (ik vermeld dit wegens de breedheid van hart bij de semieten, eigenlijk hoort dit bij de wil, maar impliceert toch nadenken), „het hart plaatsen" = geïnteresseerd voor, in zijn gedachten verzonken (zie hebr. parallel). Nog vermeldenswaard is het sesoeto „de toestand van iemand wiens hart raad geeft" = wijsheid (hart 5).

De akkadiërs plaatsen het verstand en het kennen in de buik: „een grote buik" = een groot verstand, en „de buik van het kunstwerk" duidt aan: verstand ervan hebben. Assurbanipal heeft van de goden wijsheid ontvangen en „deed haar brengen in zijn buik". Ook bij de joden werkt en concentreert zich de wijsheid in de buik: „de wijsheid dringt door in de kamers van de buik". De mal.-polyn. volken spreken van: „hij heeft niet dingen in zijn buik" = hij is dom, „niet buik hebben" = geen begrip van iets hebben. Vooral bij de annamieten speelt de buik een grote rol in het psychische leven: „buik klein" of „buik eng" = weinig intelligentie, „iemand met een duistere buik" is dom of bezit geen sterke memorie, terwijl daarentegen iemand met een

„stralende buik” zich verheugt over een uitstekende memorie, een imbeciel is „gek van buik”; zij „overwegen in hun buik”. Voor de chinezen is de buik eveneens de zetel van het verstand: de dienaren zijn de voeten en handen van de vorst en de vorst is de buik en ingewanden van zijn dienaren; want evengoed met de ingewanden wordt gedacht: „een onderzoek instellen totdat de darmen verschrompeld zijn” = ernstig nadenken (buik 3 en ingewanden daarachter).

Bij de bespreking van knie hebben we vermeld dat zowel Meringer als Güntert de wortel voor knie in het indo-europees verbinden met die voor kennen, echter op verschillende argumenten, die wij te onzeker achten om ze op deze plaats weer te geven.

Wanneer wij hierachter een aantal belangrijke begrippen behandelen, dan moet men daarbij niet uit het oog verliezen, dat zeer vele andere begrippen reeds ter sprake zijn gekomen en in de volgende afdelingen nog aan bod zullen geraken, begrippen aangaande: lichamelijke functionnering, ziekten, onderling verkeer tussen man en vrouw, affekten en stemmingen, mimiek- en pantomimiekvertolkingen van innerlijke handelingen en gesteltenissen, karaktereigenschappen en levenslot, wilsdaden, geweten, kracht en macht, godsdienst, kennen, memorie, verstand, wijsheid, taal, leven en dood, ziel en geest, de persoon, verwantschaps- en andere betrekkingen, huis, gereedschap, stad, land, maatschappij, water en zee, hemel en aarde, planten en dieren enz. We zullen hier vooral geven een aantal begrippen, die meer algemeen geldend zijn en niet in de zojuist opgesomde speciale gebieden thuishoren, sommige kan men zonder meer wijsgerig noemen. Verwant met het lat. *corpus* zijn woorden die gestalte en schoonheid betekenen (lichaam 2). Een chinees woord voor lichaam duidt ook aan het wezen, het constituerende van een zaak (lichaam 3). In de europese talen, latijn, boegin. en chinees betekent *bot*: diep, de kern, pit, het binnenste van iets; zo begrijpen we dat hebr. en aram. „gebeente” aanduidt het wezen van een zaak, de intieme natuur, echt (*bot* 3). Lat. *sanguis* geeft aan: levenskracht, kern, merg (bloed 2). De woorden voor hoofd worden overal gebruikt om vooraan zijn, het eerste, het begin aan te duiden en bij de semieten is er het begrip reden aan vastgehecht, blijkbaar omdat de oorzaak of het principieel voorafgaat aan het effect of de consequentie (hoofd 2). Een heel nummer staat vol met toepassingen van de betekenis „het voorname, voornaamste, belangrijkste” die aan hoofd is vastgekopeld, en bij het chinees wordt daar vermeld: het belangrijkste, het principieel, het wezenlijke, de hoofdzaak (hoofd 4). Ook het gezicht werd bij de joden via de betekenisbrug „vooraan, eerste”

tot: beginsel, oorzaak (gezicht achter hoofd). Het niezen heet in het akkadisch „het gegrepen worden van de neus” en het korte en plotselinge daarvan leidde ertoe, dat er ook mee werd aangeduid datgene wat wij „ogenblik” noemen (neus 5). De latijnse en griekse woorden die behoren bij het uitgebreide *uber*-complex duiden via de overvloedige moederborst aan: vruchtbaarheid, vetheid, rijkdom, veel opbrengend, winstgevend, overvloedig, rijkelijk aanwezig, vol — eigenlijk is het een andere verwoording van het klassieke begrip uit de metaphysica: *bonum est quod omnes appetunt, quod est diffusivum sui* (borst 1). Een akkadisch woord met een nevenwoord in het hebreuws, dat binnenste en hart betekent, duidt aan de natuur, het intieme wezen van iets: de geneesheer kent b.v. niet het binnenste of hart, d.i. de aard van een bepaalde ziekte. In het kikongo duidt „hart-hart” (het echte hart, het hart bij uitstek, we moeten hier de mogelijkheden van de reduplicatie begrijpen) aan: het intieme, het substantiële, de substantie — ook wij raken soms niet het hart van een kwestie (hart 4). Het lat. *medulla* betekent ook het binnenste, de kern, het beste, vgl. het dt. *markig* = kernachtig (zie rugge-merg achter rug). De vette heup en de streek eromheen leidde in Indië blijkbaar tot de overdracht: rijk, bloeiend, het goed hebbend (middel enz.). Het kikongowoord voor achterwerk betekent ook: soort, (menselijke) natuur, wortel, en nog meer algemeen: oorzaak, reden, bron, oorsprong — volgens ons ligt de reden van deze overdrachten in het vereenzelvigen van het achterwerk met de vrouwelijke geslachtsorganen (zoals we dat herhaaldelijk hebben geconstateerd), die de bron, oorsprong, oorzaak zijn van (het aanwezig zijn van) de menselijke natuur (*partes* p. 1).

Angelsaksische woorden voor de geslachtsdelen duiden aan: doen, macht, scheppen; het woord voor de uterus bij de basoeto is afgeleid van een woord dat boetseren, vormen, scheppen aanduidt; de geslachtsdelen als geheel noemt men „de geheime ledematen”, omdat het wetenswaardige erover in het geheim wordt medegedeeld bij de besnijdenis (*genitalia* mann. 3 en schaamte). Akkad. „de hand zetten” betekent: vervullen, realiseren, terwijl het realiseren in het hebreuws wordt uitgedrukt met „wat de hand vindt” (hand 1). In het latijn, grieks en de europese talen is aan vinger verbonden het ideeëngeheel van: iets kleins, iets onbelangrijks, wat geringe moeite kost. Een zeer rijk semantisch materiaal is te vinden in het boek van J. Gonda, *Deiknumi, Semantische Studie over den Indo-Germaanschen wortel Deik-* (A'dam 1929), maar achter al zijn betekenissen zet hij niet de concreet-zintuigelijke scène van de wijzende vinger (vinger 1 en 2).

Bij de voet valt te vermelden: *κατὰ πόδας* = op de voet (zo

snel mogelijk), ἔμπεδος = vast; op de voet staat men en vandaar kwam men tot de betekenis een zekere manier van doen, vgl. op gespannen voet, muntvoet enz. Het uitgebreide pes-complex bevat woorden die betekenen: weg, de weg vinden, halen (voet 1).

Het kennen uit zich door mimiek, pantomimiek, gebarentaal en spreekt a a l. Met *nervi oratorii* duiden de romeinen aan de gespierdheid van een rede (spier 1 en 2); men spreekt ook wel van de *ossa* van een rede, d.i. de dorheid (bot 1). De grieken noemen een boek „zonder hoofd”, als het geen exordium heeft, hetgeen ook wordt gezegd van verzen die in het begin mank gaan, en zowel grieken als romeinen kennen de *recapitulatio*, d.i. korte samenvatting van een betoog vanaf het begin of het voornaamste uit een betoog lichten (hoofd 1). Taalwerkzaamheid wordt ook verwoord door akkad. „oren openen” = annunceren, mededelen, sesoeto „iemand's oor knijpen, iemand's oor bijten” = een geheim vertellen (oor 2). De mond wordt natuurlijk bijzonder met de taal in verband gebracht. Het lat. *os* duidt evenals gr. στόμα het spraakorgaan aan met talrijke zegswijzen als: *ore libero loqui*, *aliquem semper in ore habere*, *uno ore* enz.; ze duiden ook aan: taal, woorden, *os* betekent bovendien uitspraak, dialect. In Normandië ontving de mond zonder meer zijn benaming vanuit deze functie en werd *parole* genoemd. De scheldwoorden *word-mill*, *clapper*, ratel en de talrijke in nr. 2 vermelde uitdrukkingen betreffen ook de sprekende mond. Akkad. „opening van de mond” = het spreken, „de mond in werking zetten” = het woord nemen; zowel israëlieten als akkadiërs kenden de zegswijze „één mond” = eenstemmig en „mond” zonder meer betekent de taal van een volk. Bij egyptenaren, chinezen, maleis-polynesiërs, negers en karaïben wordt de mond in verband gebracht met het spreken, voor de talrijke voorbeelden zie men mond 2. De lippen worden met het spreken verbonden in *keep a stiff upperlip*, hebr. „de man van de lippen” = de opsnijder, praatjesmaker en het enkelvoud van lip betekent in akkadisch en hebreuws woord, taal; ook in het chinees hoort het woord voor lip bij het spreken, disputeren, tot overeenstemming geraken (zie bij lip). Heel bijzonder wordt het lat. *lingua* voor taal, geluid, toon, gezang, taal van een volk en tongval gebezigd. De betekeniskring van het gr. γλῶσσα is bijna even wijd. Diezelfde uitgebreidheid kennen wij uit onze moderne talen: zie de voorbeelden in de tekst. Akkad. „die tong heeft” = de machtige, hebr. „de man van de tong” = de lasteraar, akkad. „de heer van de tong” = de samenzweerder, de voornaamste officieren heten „de hoofd-tongen”. De egyptenaren, chinezen, maleis-polynesiërs, bakongo en basoeto koppelen ook het spreken aan de tong: zie vele mooie voorbeelden in de tekst bij tong.

De romeinen gebruikten de uitdrukking *uberrimae litterae* (borst 1). De bakongo spreken van „het hart” van een zaak of woord en bedoelen er de etymologie mee (hart 4). Interessant is de chinese zegswijze „het boek de rug toedraaien” = van buiten reciteren (rug 2). Bij merg hoort het „markig” = kernachtig iets zeggen (ruggemerg achter rug). De bittere gal is ook in verband gebracht met een bittere wijze van schrijven en spreken, het eerste bij het gr. *χολή*, het tweede in het dt. *Gift und Galle* speien (maag enz.). Bij de hand horen het gr. *ἐπιχειρημα* = argument en het lat. *manifestus*, *manifestare* (hand 1 en 2), terwijl ook gewezen moet worden op de schrijfhand met daarbijbehorende betekenissen als: stijl, eigenhandig schrijven, kwitantie, schuld-bekentenis, verklaring onder ede, kanselarij (zie ad 5). We dienen nog te wijzen op de vingerversvoet, de daktulos, op de versvóeten en het lat. *expedire*, dat onder veel andere betekenissen ook telt: mededelen (vinger 5, voet 1).

Tot slot geven we een aantal voorzetsels en bijwoorden. Daj. „hij hoofd dapperheid” betekent: hij is zeer dapper, dus „hoofd” = zeer (hoofd 4). „Gezicht” betekent bij akkadiërs en israëlieten soms: voor (vanuit voorkant), akkad. „voor het gezicht” = wegens, om (zie bij gezicht achter hoofd). Akkad. „naar de borst”, „in de borst” betekenen: tegen, tegemoet (borst 3). In het akkadisch verbleekte het woord voor binnenste en hart tot het voorzetsel „in”, hetzelfde valt te constateren in sommige maleis-polynesische talen (hart 4). Lat. *a tergo* betekent: van achteren, in de rug, eg. „in de rug”, „tegen de rug” = achter, na, akkad. „op de rug” = op, bovenop (rug 2 en 3). In verschillende negertalen verbleekte het woord voor buik tot de praepositie: in, erin, binnen (buik 3). Het akkadisch woord voor achterwerk werd gebruikt voor het bijwoord en het voorzetsel achter (billen 3). Het hebr. *jad*, dat later hand ging betekenen maar daarvoor zeker ook arm en zijde heeft betekend (evenals zijn akkadische parallel), bewaart nog de sporen van zijn vroegere betekenis in de samenstellingen *lejad*, *'el jad*, *'al jad* die: naast, ter zijde aanduiden (arm 1).

Het was gemakkelijker te achterhalen wat er omtrent het kennen in verband werd gebracht met het lichamelijke dan wat er omtrent het streefleven met woorden voor het lichamelijke werd uitgedrukt.

Leven en dood, ziel, persoon

Soms wordt het lichaam benoemd vanuit woorden die eigenlijk leven betekenen: *vitta*, lijf, en chin. „lichaam” = leven. Lat. *corpus* duidt zowel aan levend wezen als lijk, hetzelfde treffen we in het gr. *σῶμα* en in de negertalen: men ziet dan juist het lichaam als het sterfelijke tegenover de onsterfelijke ziel. Lat.

corpus, gr. σῶμα, fr. *corps* duiden ook de persoon aan, bij de negers, in het chinees en de maleis-polyn. talen moet men „lichaam” vaak vertalen met: zelf, hemzelf, zichzelf, ik, de persoon, dat is dus de persoon (lichaam 1). Huid kan soms wel als pars pro toto betekenen leven, persoonlijkheid, zie het dt. *ehrliche Haut*, en in het madoerees duidt „huid zijn” aan: zijn persoon (huid 3). Gr. αἷμα betekent leven en lat. *sanguis* levenskracht, de samenstelling „vlees en bloed” duidt in het hebreuws de sterfelijke mens aan, in tegenstelling met het goddelijke in de mens: niet vlees en bloed hebben het u geopenbaard (bloed 2). Gr. κρέας duidt via lichaam, lijf, zelfs leven aan, σάρξ geeft aan de sterfelijke mens, juist als het hebr. „vlees en bloed”; „wij zijn vlees” zeggen de xosa, dat is zwakke mensen. Ook bij de zoeloes staat „vlees” blijkbaar voor het geheel van de mens, de persoon: „een man met rot vlees”, d.i. algemeen veracht, „het werd gezegd door hem, zijn vlees”, d.i. door hemzelf (vlees 2). Lat. *caput* duidt aan: mens, persoon, zowel het fysieke als het maatschappelijke leven of bestaan, κεφαλή betekent ook leven en het tellen met „koppen” wijst erop dat men er ook het individu onder verstond, de israëlieten kenden ook „per hoofd” en bij de akkadiërs geeft „hoofd” zonder meer aan slaaf, omdat men die als het vee per kop telde (hoofd 3). Akkad. „lichaam en voorhoofd” betekent ik in persoon, het hebr. „gezicht” dient ook voor verwoording van persoon; in verschillende talen symboliseert een bepaald gezicht een bepaalde persoonlijkheid, het geheel van een mens, en al zijn in de filosofie persoon, d.i. de individuele substantie van een redelijk wezen en persoonlijkheid, d.i. een bepaald karaktergeheel duidelijk onderscheiden — in de gewone gebruikstaal vallen deze twee gemakkelijk samen (voorhoofd en gezicht achter hoofd). Volgens de joden blaast God de levensadem in de neusgaten, de levenden zijn „die in hun neusgaten de levensgeest bezitten” en de mens wordt gedefinieerd als „die in zijn neus wat adem heeft” (neus 3).

Bij de hals, nek en keel horen zeer veel uitdrukkingen als doorboren, afsnijden, worgen, kloven enz. die evenzovele manieren verwoorden om een mens uit het leven naar de dood te helpen; het akkad. *napištu* en de beroemde hebr. parallel *nefeš* = hals en keel van binnen gingen betekenen: wat het lichaam levend maakt, de ziel (via de adem in die keel, vgl. lat. *animus*) — ook de zoeloes beschouwen het innerlijk keelkanaal als de zetel van psychische faculteiten en emoties (hals 1 en 3). Lat. *pectus* kan ook de ziel aanduiden (borst 3). Het gr. πρᾶπις = middelrif betekent ook geest en ziel (zie achter borst). Lat. *cor* wordt eveneens gebruikt voor ziel, de gehele persoon en in het roemeens heeft men *cor* vervangen door *anima*, gr. ἦτορ betekent leven en levensadem. Woorden voor „hart” en „binnenste”

spelen stuivertje, wisselen in het akkadisch en hebreuws; in dat hart of binnenste zetelt de adem des levens en de levenskracht, en „mijn hart en mijn vlees” = mijn hele zijn, want het hart is het innerlijk en het vlees is het uiterlijk. In het hart, de borst, de streek van het middelrif, en zoals we nog zullen zien, in de buik en andere inwendige organen, wordt de mens het bewegende leven gewaar, en daarom bindt hij de ziel vast aan deze plaatsen van het lichaam, waar hij dit geheimzinnige beginsel van zijn gedragingen ervaart (hart 4). Heel vaak echter weet men heel goed dat die zielswerkingen plaats grijpen in die organen en identificeert men daarom niet die lichaamsdelen met de ziel, zelfs wijst L. Cadière erop, dat de annamieten zeggen „overwegen in zijn buik”, „haten in zijn buik”, m.a.w. niet alleen worden de activiteiten onderscheiden van de ziel maar zelfs van hun uitgaansbasis of vermogen (buik 3). Lat. *viscera* betekent ook binnenste, ziel (zie achter buik).

Als zetels van het psychische leven en geestelijke functies noetelden wij het hoofd en de hersenen, de innerlijke keel, de borst en het middelrif, het hart, de buik en de ingewanden, de lever en de nieren.

HOOFDSTUK VI

DE KLEDING

In de meeste europese talen bezit men parallellen van uitdrukkingen als: arm van een jurk, been van een kous, veeg je vuile voeten — het nederlandse idioom is op dit punt in vergelijking met de andere talen zeer rijk en wij verwijzen naar de bespreking daar.

Nog te vermelden zijn lat. *pectorina* = borstkledingstuk evenals *sinus* (deze werden tot borst: *poitrine*, *sein*: dus van kledingstuk weer tot het daarmee bedekte lichaamsdeel), gr. κόλπος = boezem, borst, borstkledingstuk (borst 3 en 4). Het franse *culotte* = broek is afgeleid van *cul* = achterwerk (billen 1). De geslachtsdelen worden bij de batakkers „het te bekledene” genoemd (zie bij schaamte), de bakongo verwoorden de broek met „het kleed van de benen” (been 1). Verschillende woorden voor broek staan in verband met het griekse woord voor huid, o.a. het dt. *Hosen* (huid 2). Namen voor hoofdbedekkingen als *cappa*, *capuce*, *chapeau* zijn afkomstig van *caput* (hoofd 1). Het gr. ὦα = zoom van een kleed hoort bij lat. *os* = mond (mond 1). Akkad. „mond voor het hoofd” = het gat in het kleed waar je het hoofd doorsteekt (mond 1). Het lat. *calceus* = schoen, sandaal is afgeleid van *calx* = hiel (voet 4). Kikongo „de kous van de hand” = de handschoen (hand 4).

HOOFDSTUK VII

FAMILIALE BETREKKINGEN

De semieten duiden met de samenstelling „beenderen en vlees” aan: verwantschap, van dezelfde familie of stam zijn; eigenlijk bedoelen ze ermee van hetzelfde gebeente en vlees afkomstig zijn: gij zijt gebeente van mijn gebeente en vlees van mijn vlees. Bij de chinezen treffen we dezelfde gedachte: „liefdevol als beenderen en vlees”, d.i. broederlijke liefde, grote liefde, „beenderen en bloed onderling verbonden”, d.i. bloedverwantschap, verwanten, „het voelen van beenderen en vlees”, d.i. banden van bloed, familiegevoel, „beenderen en vlees niet vriendelijk”, d.i. familietwist (bot 1). De grieken kenden verwanten $\epsilon\nu\ \alpha\lambda\mu\alpha\tau\iota$ = naar den bloede en het lat. *sanguis* betekent: bloedverwantschap, stam, geslacht, afkomst, kind, telg, eigen bloed, afstammeling, Jezus zeide tegen Petrus: niet vlees en bloed hebben het u geopenbaard. Zoals we reeds hierboven weergaven duidt bij de chinezen de samenstelling „beenderen en bloed” ook de blaedverwantschap aan. Het kikongowoord voor bloed wordt gebruikt voor: zwangerschap, foetus, geslacht, ras, familie, en zoeloe „bloed mijn” = mijn kind; zowel bij de chinezen, bakongo als zoeloes is bekend de idee bloed = afkomst: kind van bloed, bloed van de hoofdman, hij is van het bloed — vergelijk ons van koninklijken bloede (bloed 2).

Het hoofd ontwikkelt zich vaak tot de betekenis vóór, begin, begin in de tijd — en zo werd het in Madagascar tot: voorouders (hoofd 2). Een ander betekeniscomplex bij hoofd is hoofd als het voornaamste lichaamsdeel, en daarbij komen de overdrachten van hoofd = aanvoerder: bij de israëlieten heeft elke stam een hoofd en ook elke familie (hoofd 4). Die familiehoofden zullen hun waardigheid wel extra bekronen door hun grijze haardos (haar 2).

De pupil is het poppetje van het oog, het kindje, babytje, meisje, dochttertje, manneke van het oog in zowel indo-europese als niet-indo-europese talen (oog 5).

Lat. *filius* en lett. *delhs* = zoon zijn afgeleid van woorden die zuigen aan de moederborst betekenen en hangen samen met vele woorden voor borst en tepel (borst 1).

„Buik van hen” duidt bij de bakongo aan: hun familie (buik 1). De navel is bij de negers gevoelig voor verwantschapsbanden: „mijn navel voelt voor hem” = ik ondervind een gevoel van verwantschap voor hem; de navel en de placenta staan bij de annamieten in verband met de verwantschap: „mensen die zijn als de placenta en de navel” = nabije verwanten of intieme vrienden; de zoeloes zeggen: „zij zijn van één navel” = verwant door bloed of stam. Bij de israëlieten duiden de darmen ook de

moederschoot aan en men spreekt van „het kroost der darmen”, het lat. *viscera* betekent eveneens: hartebloed, eigen vlees en bloed, eigen kinderen in een zekere gevoelige sfeer: *eripite viscera mea ex vinculis*; de bakongo gebruiken evenzeer één woord voor darmen, ingewanden en moederschoot (soms met de bepaling erbij: de ingewanden van het baren) en zo ontstond: „familie-naam van één moederschoot”, d.i. de meest nabije verwantschap, „te voorschijn komen uit één moederschoot” = dezelfde moeder hebben (buik 4 + ingewanden). De nakomelingschap komt bij de israëlieten uit het hart, soms uit de buik of ingewanden, en ook uit de lenden (zie middel, lende).

In de negertalen en het egyptisch staan de woorden voor de penis in verband met woorden die echtgenoot betekenen; de woorden voor de testikels in de negertalen tonen nevenvormen die kroost en man aanduiden (mann. genitalia 1 en 2). In het egyptisch dient het woord voor de vrouwelijke genitalia tegelijk om echtgenote aan te geven (nr. 2).

Merkwaardig is de duim als familiaal centrum: bij de muskoguee-indianen heet hij „moeder der vingers”, in Brazilië „vader der vingers” en de pink is „het kind”, in Japan „de oudere vinger” en de pink „de kindsvinger” (de andere drie zijn oom, broer en zuster), bij de dieri weer „de handmoeder”, in het mexikaans „de grote handzoon”, in Siam „hoofd-moeder-hand”, bij de koenama „het vingermannetje”, in het ixil „de oudste mijner hand”, bij de bakongo tenslotte weer „de moedervinger”, en alle vingers tezamen heten in W. Afrika „de kleine kinderen van de hand” (vingers 3). Behalve met haar tenen heeft de mensheid blijkbaar behoorlijk met haar vingers gespeeld — zie ook de vingerrijmen. De indo-europese wortel **gen* verschaft woorden die knie betekenen en tegelijk: geslachtsdelen, baren (op de knieën), opvoeden, geslacht enz.; ags. *cnéo(w)* = knie en verwantschapsgraad, id. mnl. *cnie*, obg. *kōleno* = knie en geslacht. Behalve dat baren op de knieën zou het middenbegrip ook kunnen zijn knobbel, lid van een stengel; bovendien sluiten deze twee verklaringen elkaar niet uit. Veel is er geschreven over het verband tussen de knie en zoon, erfzoon, het op de knieën van de vader aanvaarde hoorlingske (been 3). De ewe betitelen de tenen met „voet-kind” (voet 4).

HOOFDSTUK VIII

DE WERELD OM ONS HEEN

Huis, huisraad, gereedschap, schip

De gevilde huid werd gelooid tot leer en vandaaruit hebben de woorden voor huid een vlucht genomen naar allerlei leer-

producten: melkemmer, schoenzool, tent, pels, schild, schoen, schoenriem, broek, zak, wijnzak, tafel (op een neergelegde huid werd gegeten), gordijn, riem; de voorafgaande voorbeelden zijn uit de indo-europese talen (ook hethietisch) en het semietisch — de negers en chinezen kennen eveneens het looien van de huiden, zodat het woord voor huid daar ook leer aangeeft, maar veel verdere overdrachten kan ik niet verschaffen (huid 2).

Het lat. *nervus* en zijn griekse parallel betekenen snaar, draad, boogpees; die pezen werden blijkbaar ook gelooïd en zo kreeg het latijnse woord de betekenis riem en dit veroorzaakte de gedurfde overdracht naar gevangenis: *in nervo jacere* (vgl. *in vinculis*, in de boeien). Angelsaksische en romaanse woorden zien de pezen en spieren als snoer, het geknoopte, een knot of streng, een strik, het gedraaide (pees 1 en 2).

Grieken en romeinen, de tegenwoordige europese talen, akkadiërs en joden noemden de wijn bloed of druivenbloed, terwijl de chinezen een soort gom uit een palmensoort gewonnen de naam van „drakenbloed” gaven (bloed 1).

Bij alle volkeren wordt vlees gegeten, zodat het woord voor vlees tegelijk slachtvlees aanduidt of soms twee woorden het verschil weergeven, vergelijk fr. *chair* en *viande*; merkwaardig is de chinese uitdrukking: „gedroogd vlees arm en mager” = een mager salaris (vlees 1).

Lat. *caput* en *testa* betekenen oorspronkelijk schaal, schotel (pot), (nieuwe romaanse woorden voor hoofd geven ook oorspronkelijk aan: schaal, schotel), terwijl scr. *kapālam* tegelijk schaal en schedel aanduidt. Dit is dus zeker, of men nu als begripsbrug beschouwt dat de dodenschedel werd gebruikt als drinkschaal of dat de soldaat de naakte schedel in stukken slaat als was het een schaal — in ieder geval gebruikten de romaanse volkeren niet meer de dodenschedel als drinkschaal, terwijl zij wel de „kop” gingen benoemen met allerlei woorden voor schaal en schotel. In het egyptisch zou er verband bestaan tussen het woord voor hoofd en dat voor beker, kopje. Bij de israëlieten spraken men van hoofd en voeten van een stoel, tafel en bed, en ook een ladder bezat een hoofd (hoofd 1). „Het hoofd van het veld” is de steen die de grens aangeeft t.o.v. de volgende bezitting bij de akkadiërs en „het hoofd” is de voorkant, de façade van een huis of gebouw tegenover „het achterste”, de achterkant, gr. κεφαλή hangt samen met gevel en on. *gafl* = gevelmuur, vorst, nok (hoofd 2). Het woord voor gezicht duidt evengoed aan voorkant, façade, voorkant van een schip, van het juk, en daarenboven: het scherp van de houweel en de snede van het zwaard. Het egyptische woord voor gezicht geeft eveneens aan voorkant en voorhal (zie gezicht achter hoofd).

Met het ags. *fēax* = haar en andere daarmee verwante woorden

die manen en kort gras aanduiden hangen samen lat. *pecto* = ik kam en gr. πέκω = ik kam, scheer (haar 1).

Het griekse woord voor kaak en kinnebak betekent snede van de bijl en het zwaard, de Duitsers noemen bepaalde gedeelten van een sofa en van een geweer „wang”, in de Romaanse talen werd de wang benoemd vanuit woorden die (hennep) braak, sikkkel, mesheft betekenen (wang enz. sparsim).

De voorsteven van een schip heet bij de Grieken „het oog” (oog 1). De gaten waardoor de roeispanten naarbuiten staken werden bij hen ook „ogen” genoemd en het gat voor de ent, waardoor dus ἐνοφθαλμίζω oculeren, enten betekende; verder spreken zij van een „veelogig net”, terwijl in de Maleis-Polyn. talen oog eveneens gat aanduidt en o.a. oog = gat = maas in een net en schakel van een ketting; de Karaïben noemen de openingen tussen vlechtwerk ogen. Het oog van een naald is natuurlijk algemeen bekend, sommige volkeren zien daar een oor van de naald (oog 2). Het licht van de lantaarn heet bij de Grieken oog, bij de Bakongo een punt op een lap stof, ronde vlek (oog 3). Cicero noemde zijn kostbare, verrukkelijke landhuisjes „oogjes van Italië” en ook de (voornaam) plaats waarop de naam van het schip werd geschreven kreeg de betiteling „oog”. In Egypte noemde men allerlei kostbare dingen: reukwerk, specerijen, geneesmiddelen, edelgesteente, vuur, olie, kostbare zalven, honing en vlas „Horusoog”, want al die kostelijke dingen zouden afkomstig zijn van de verschillende lichaamsdelen en verrichtingen van de goede god Horus (oog 4). Aan de tranen van het oog zitten vast de overdrachten hars, gummi, in het Romaans en het Kikongo heet het ooglid „deksel van het oog” (zie achter oog).

De Grieken kennen ook het oor of hengel van vaatwerk en noemen eveneens zo uitsteeksels aan de voorsteven van een schip en bij het anker; in het Chinees en in de Maleis-Polyn. talen worden ook allerlei uitsteeksels „oor” geheten. Deze laatste kennen naast het oog van de naald het oor van een naald, vgl. dt. *Ohr* van een naald (oor 1). Een grote neus wordt wel bij de Duitsers *Löschhorn* geheten, d.i. kaarsendomper, zoals een vooruitstekende kin en onderlip tot het vergelijkingsbeeld brengen van een wijwatersvat (neus 1). Bij de Karaïben worden lussen „neuzen” genoemd, eenzelfde naam draagt het uitstekende stuk van een nok, in de Negretalen treft men wel eenzelfde woord voor neus en punt en bij de Bakongo heet een vooruitspringend gedeelte van het huis „neus” en het achtergedeelte van een schip, dat is n.l. bij hen spits (neus 2).

Met lat. *os* = mond staan in verband *aureae* = teugel en *ostium* = o.a. ingang, deur, terwijl *os* zelf ook scheepssneb betekent. Het gr. στόμα dient om aan te geven: punt, spits van een wapen, scherp van het zwaard. Akkadiërs en Israëlieten noemen

„mond” een poort, opening van een venster, van een put, zak, snede van het zwaard. In de negertalen trof ik de betekenissen: ingang, opening, in het boeginees: deuropening, het makassas: opening, de karaïben noemen de binnenkant van het dak en de middelbalk van het kamp de mond; de bakongo spreken van „de mond van de naald” en kennen ook „de mond van de trommel”, d.i. de open kant ervan; de chinezen tenslotte gebruiken weer mond voor het hele rijtje: opening, ingang, poort, deur (mond 1). Het griekse woord voor tong en het lat. *lingula* betekenen allebei schoenriempje, hetzelfde gr. γλῶσσα en fr. *languette* duiden aan het mondstuk van een fluit, gr. χείλος = lip is ook rand van een mengvat. De israëlieten noemden het lemmet van een dolk en de hakpunt van een houweel tong, terwijl zowel onze talen als die van israëlieten en akkadiërs en de maleis-polyneisische talen de gelijkenis hebben gezien tussen de tong en de vlam, de vuurtong (zie bij tong achter mond). Het lat. *dens* duidt aan: punt, haak van de zaag, anker, weverskam, haarkam, ploegstaart, houweel, sikkels, en het gr. nevenwoord heeft ook verschillende dezer betekenissen, o.a. de drietand; de god Mardoek in Babylon bezat een wapen met 50 tanden, en de akkadiërs manoeuvreerden met een drietandige vork (zie tand achter mond).

Het lat. *collum* = hals wordt toegepast op een gedeelte van een fles en de chinezen kennen de „hals van een vaas”, terwijl de Duitsers spreken van de „Hals der Geige” (hals 1). Het griekse woord voor nek wordt ook gezegd van een deel van het roer; λόφος duidt aan de nek met manen en vandaar helmboos. In de romaanse talen wordt het geheel van nek en achterhoofd aangegeven met woorden die betekenen: schotel, schaal, holte, knoop, stempel (hals, nek 2). Lat. *fauces* dat keel en slokdarm betekent duidt ook aan ingang, toegang; in het romaans wordt de keel benoemd vanuit woorden die buis, pijp, koker betekenen; in het angelsaksisch wordt de keel wel geheten „spleet, reet, scheur”, en „roepdeur” (hals, keel 3).

Het kikongowoord voor borst diende ook om veldfles aan te geven, omdat die daar dezelfde vorm vertoont (borst 1). Het griekse woord voor boezem betekent tegelijk gewelf en het lat. *sinus*: kromming, welving, plooi, het opbollen, bocht, boog, buik van een schip, het opbollen van de zeilen, van een net, opbolling in het kleed (borst 4). Het lat. *costa* = rib verschaftte het beeld: geribde wand (zie achter borst). Wegens hun licht gewicht worden de longen in Bleniothal „strozak” genoemd (zie achter borst).

Akkad. *qirbu* = binnenste, hart duidt bovendien aan het binnenste van een huis, paleis, appartement (hart 4).

Het hebreeuwse woord voor rug geeft ook aan het achtergedeelte van een huis en gebouw, het binnenste deel, het meest

intieme deel, het Heilige der Heiligen van de tempel, bij de bakongo duidt „rug” aan het achtergedeelte van een vaartuig (rug 2). Het dak van Noë's ark en het bovengedeelte van een vaartuig worden met „rug” betiteld: de dierenrug fungeert hier als oorsprongsbeeld (rug 3). Merg is zeer zacht en fr. *moelleux* wordt gezegd van kledij, stof, tapijt, bed, wijn, zelfs van een cavalier (ruggegraat achter rug).

De griekse en latijnse woorden voor buik dienden om aan te geven de buik van een schip, van aardewerk, van potten, en in het volkslatijn werd de buik benoemd vanuit: leren zak en vat; ags. *búc* betekent weer scheepsbuik, buikig schip, kruik. De zoeloes kennen eveneens de buik van een bierpot (buik 1). Het onderste gedeelte van het schild noemden de grieken „buik”. De middelste knop op het schild en die op het juk heten bij de grieken „navel”, met dezelfde benaming werd de knop of steel van de boekrol betiteld; het steelkarakter zit verwerkt in de overdrachten naar een stuk touw en de lange wijzer van het uurwerk, takken, de scheut van een vrucht (ze komen natuurlijk op die lange steel wegens het navelsnoer), het knopachtige moeten we weer zoeken achter de overdrachten naar de verdikte verhogingen bij een drinkschaal of ketel (navel, buik 4). Vooral in het volkslatijn bestaan er overdrachten van allerlei vleesgerechten en worst naar de darmen, terwijl gr. χορδή = darm worst ging aanduiden — en deze zaken vervullen een belangrijke rol in het huiselijke leven. Hetzelfde griekse woord betekent ook snaar, dus de bereiding van darm tot snaar was daar blijkbaar al bekend (ingewanden achter buik).

De fransen spreken van *ceinture* en de karaïben van „het middel binden” = gordel. Bij de semieten hebben een gebouw, schip, berg en poort „zijden”. Een grieks woord voor het weke van het onderlijf wordt o.a. ook gebruikt van een scheepsruim, en een ander grieks woord duidt de buik van vaatwerk aan. De heup wordt in de romaanse talen benoemd vanuit woorden die betekenen: stoel, vierhoekig hout, hamer (middel, zijde, heup).

De latijnse en griekse woorden voor gal duiden eveneens aan bitter, bittere drank, en het latijnse *fel* nog gif, zwadder, venijn, hatelijkheid (zie gal bij maag). Bij het gr. πύγῃ horen etymologisch woorden die betekenen: hoop, klomp, iets knolachtigs of knopachtigs. Lat. *puppis* = achtersteven heeft als oorsprongszin de billen. In de romaanse talen geschieden er verschillende overdrachten vanuit woorden voor schotel. Bij de bakongo noemen ze het open einde van een trommel „achterwerk” (partes p. 1). Verschillende samenstellingen met aars betekenen in de karaïbentaal: opening, lek, bederf, stank, lekkend, vol gaten, vuil, bedorven vis, schimmel, vuil wegnemen, d.i. reinigen (partes p. 2). De israëlieten noemen „het achterste” van een huis of ge-

bouw het binnenste, het meest geheime gedeelte, het Heilige der Heiligen, dus juist als de rug van een huis; ze kennen ook het achterste van een schip. Als de basoeto „het achterste van het jaar” ploegen, doen ze dat op het eind van het jaar (partes p. 3). Ags. *setl* = zitvlak en troon, zetel. Bij de akkadiërs bezit een monument een „hoofd” en een „achterste” = fundament, en ook gebouwen hebben zo’n „fundament”, terwijl eveneens de romp van een schip aldus werd betiteld (het gaat hier om een ander woord dan datgene wat de achtersteven „achterste” noemt). Zie partes p. 4.

In germaanse talen is de penis benoemd vanuit woorden die betekenen: mes, zwaard, lancet, stok, roede, stang, en speciaal angelsaksisch zijn angel, stift, pin, wapen, haak; in de romaanse talen moeten we vermelden: hevel, hefboom, grendel, hengel, doorn, paal, kolom, wapen, werpspies, dolk, stormram, pook, scepter, steel, schacht, roede, ploegschaar, degen. Een grieks woord betekent tegelijk regenworm en penis, vgl. het dt. *Büchsenwurm*. Bij de karaïben werd het woord voor penis gebruikt om pijlpunt aan te geven, terwijl in het kawi de penis „buis, pijp” werd genoemd (genitalia mann. 1). Bij de uitdrukkingen voor balzak in het angelsaksisch horen woorden die aanduiden: lederen zak, zak, buidel, blaasbalg. De chinezen noemen de testikels „excellente pil” (genitalia mann. 2). De angelsaksen betitelen de genitaliën als: gereedschap, werktuig (genitalia mann. 3). De vrouwelijke geslachtsdelen krijgen in de romaanse talen hun namen vanuit: schede, buis, pijp, goot, schroef; en in de germaanse talen vanuit: barst, reet, sprong, scheur, gespleten stuk hout, opening in een kleed. De chinezen zeggen: „poort van de voortbrenging”, „verborgen poort” (genitalia vrouwl. 1). De romaanse talen benoemen de baarmoeder vanuit: zak, korf, vlakke die bewerkt wordt, tuin, akker, voor, groef. De batakkers betitelen de baarmoeder met „kist”, ook bij het *cunnus*-complex zijn er woorden die kist betekenen. Het egyptische hieroglyph voor de baarmoeder tekent en bedoelt een ontvangbekken (vr. genit. d. 2). Scheldwoorden uit de parijse volkstaal schelden de meretrices voor nachtgerief en ketel (zie taboe).

Lat. *brachium* kan aanduiden: zeilspriet, steng, ra, benen van een passer. De zijden van een gebouw heten bij de semieten de „armen”. In de moderne talen kennen we de armen van een wegwijzer, signaal, kruis, hefboom, steel, anker, luchter, waag (arm 1). Bij de semieten worden de zijden van een gebouw ook wel de „schouders” genoemd, soms het achterste gedeelte. Het schouderblad krijgt soms zijn benaming vanuit woorden die betekenen: scheplepel, schop, pollepel, en dit treffen we aan bij de romaanse talen en in het kikongo. Een der verschillende griekse woorden voor elleboog wordt gebezigd voor het middel-

stuk van een lier en het middelstuk van een boog (arm 3).

De hand is het machtige instrument bij de „handenarbeid” en in nummer 1 worden voorbeelden gegeven van de verwoording daarvan in grieks, latijn, semietisch, chinees en sesoeto, terwijl in nr. 2 wordt vermeld de $\chi\epsilon\lambda\rho\ \sigma\iota\delta\eta\rho\eta$ = harpoen om de schepen te enteren en woorden voor hark, rijf, haak. Gr. $\chi\epsilon\lambda\rho$ betekent ook handschrift, kwitantie, schuldbekentenis (hand 5).

De griekse en latijnse woorden voor nagels duiden aan haak, weerhaak, en bepaalde martelwerktuigen werden *ungula* geheten. Bij de akkadiërs diende de nagelindruk ter ondertekening en zaten er „nagels” aan de poten van een paal, troon en tafel (zie achter vinger).

De grieken kennen de benen van een ladder, de duiters die van een stoel, tafel, bed, de karaïben de „benen” = poten onder een mand en het „been” = stokje van de vogelpijl. De grieken weer noemden een ronde verdikking aan de schrijfpenn „knie”; in de romaanse talen gingen allerlei nieuwe woorden knie aanduiden die opzichzelf betekenen: noot, appel, steen, kogel, schotel, schop, schoffel, molensteen, rond. Het javaans woord voor kuit en dat voor zak staan in relatie tot elkaar (been 3). De griekse en latijnse woorden voor voet geven ook aan: de poot van een tafel, „drievoet”, de onderste hoek, stang of het touw van een zeil en de stuurinrichting; bij de semieten hebben stoelen, tafels en bedden eveneens voeten. De chinezen spreken van de voeten van een meubel, van vaatwerk, en in het algemeen betekent voet daar basis, fundament. De kikongo noemen „voet”: de kolf van een geweer, een sandaal, de hoef (voet 2). Het griekse woord voor hiel duidt aan het onderste gedeelte van een schip en het achterste gedeelte van een werktuig, b.v. van een ploeg. Zoals we reeds herhaaldelijk moesten constateren hebben de romaanse talen vaak nieuwe woorden gevonden om de lichaamsdelen uit te drukken en voor de enkel treffen we benoeringen vanuit: sleuteltje, knoop, kopje, pin, de draaier e.a. (voet 4).

Van het huis hebben we geconstateerd: „het hoofd”, d.i. de voorkant, de façade, gevel, terwijl ook „het gezicht” aanduidt de façade en de voorhal en „de neus” de nok of een ander vooruitspringend gedeelte. „Het hart” is het binnenste van een huis. „De rug” is het achtergedeelte of binnenste deel van een gebouw, wat ook wordt weergegeven door „het achterste”, terwijl „het achterste = zitvlak” het fundament is. Dan zijn daar „de zijden” van een gebouw, ook wel „de armen”. „De mond(ing)” is de deur, de ingang, poort, opening van een venster, van een put, binnenkant van het dak, terwijl ook „de keel” aanduidt: ingang, toegang, deur. „De boezem” is het gewelf en men kent nog een ge„rib”de wand. De schede wordt „poort van de voortbrenging”

geheten, de baarmoeder „akker” of „tuin”. „Een oogje” is een verrukkelijk landhuisje en de grens t.o.v. de volgende bezitting wordt bepaald door „de hoofden van het veld”.

Het schip bezit een „gezicht”, d.i. de voorkant, ook wel „oog” geheten. „De neus” kan het spitse achtergedeelte aanduiden, maar vooral spreekt men hier van „de rug” — die ook het dak of bovengedeelte kan aangeven — en „het achterste”, terwijl „het achterste = zitvlak” het fundament, d.i. de romp betekent. „De boezem” is de buik van een schip — en duidt ook wel op het opbollen van de zeilen en het net —, waarnaast natuurlijk ook nog „de buik” van het schip bestaat. Dan zijn daar „de zijden”, „het weke, de onderbuik”, d.i. het scheepsruim en „de hiel”, d.i. het onderste gedeelte van het schip. De gaten voor de roeispanten zijn „de ogen” en „oog” heet de maas in het net en de plaats waarop de naam van het schip wordt geschreven, terwijl men met „oren” betitelt de uitsteeksels aan de voorsteven en het anker. „De mond” is de scheepssneb, en het anker bezit „tanden”, terwijl een gedeelte van het roer „nek” wordt genoemd. „De armen” zijn zeilsprietten en raas, en met „de ijzeren hand”, d.i. de harpoen ging men andere schepen enteren.

Wat betreft de wapens noemen we op: de boog „pees”, „het gezicht” = snede van het zwaard, „de kaak en kinnebak” = snede van het zwaard, „de wang” = stuk van een geweer of mesheft, „de mond” = scherp van het zwaard, spits van een wapen, „de tong” = het lemmet van een dolk, „de buik” = het onderste gedeelte van een schild, „de navel” = de middelste knop op het schild, terwijl de penis werd benoemd vanuit: mes, zwaard, wapen, werpspies, dolk, stormram, degen — en zelf ging betekenen pijlpunt.

Stad, staat en maatschappij

Alle moderne talen gebruiken de overdracht van „lichaam” naar: geheel, organisatie, samenwerkende eenheid. Het lat. *corpus* duidt eveneens aan: geheel, verzamelde menigte, verzameling, vereniging, vgl. *corpus civitatis* = de gezamenlijke burgers, *corpus rei publicae* = de organisatie van de staat, *corpus militare* = het soldatencorps, *corpus juris romani* = de verzameling der wetten. Het profaan griekse σῶμα wordt in de samenstelling σωματοποιέω verwerkt tot: organiseren, en in de door Paulus geïnaugureerde sacrale betekenis werd het een zeer diepzinnig woord, dat een beeld verschaft van het mysterieus levend organisme der in Genade verbonden: Jezus Christus het Hoofd en de gelovigen de ledematen. Het egyptisch verbindt aan het lichaam ook de betekenis van corporatie, d.i. verbonden verzame-

ling van personen, de goden in het gevolg van de zonnegod heten b.v. „de corporatie van de negen goden” en die zijn „de lichaamsdelen” van die zonnegod; de stad wordt eveneens als een lichaam of corporatie opgevat. Een chinees woord voor lichaam betekent ook: club, organisatie, vereniging, corps (lichaam 3).

De *vectigalia* (= belastingen) *sunt nervi rei publicae et pecuniae sunt nervi belli*, ook bij de fransen is het geld *le nerf de la guerre*; we wijzen er nog op, dat *nervus* via „tot leer gelooide pezen-riemen-boeien” ging betekenen gevangenis: *in nervo jacere* (pees 1 en 2).

Gr. *κράνον* duidt juist het hoofd aan als top en daar zou Acropolis van afhangen als Capitolium van caput; de steden zijn dergelijke „koppen (met horens)” in het omliggende land en de burchten weer in de steden (de samenhang met Acropolis geven we onder voorbehoud). De lieden van Sennaar willen in Babel een toren bouwen, waarvan het hoofd in de hemelen zou steken en Mardoek vraagt aan Nabopolassar een toren te bouwen, waarvan het fundament is bevestigd in de borst van de onderwereld en het hoofd wedijvert met de hemelen; bij grote gebouwen spreekt men van „de twee hoofden”, d.i. de twee hoofdzuilen die er vanuit de verte uitzagen als de torens van onze kathedralen; een monument bezit een „zitvlak” en een hoofd en zo werd ook genoemd het verdikte bovenstuk van de scepter (hoofd 1). Hoofd betekent overal vooraan zijn, begin en zo treffen we de akkadische uitdrukkingen: „hoofd van de regering, hoofd van het koninkrijk”. Dat vooraan zijn voerde in het makassaars tot: aanvoeren en bij de bakongo is „het hoofd van de jongelingschap” degene die de dans begint, de leider, de aanvoerder ervan (hoofd 2). Lat. *caput* betekent: de voortreffelijkste, de hoofdpersoon, het hoofd, de aanvoerder, hoofdstad, en in het frans kan men zeggen: *le chef* (uit: *caput*) *de l'armée est à la tête de l'armée*. Dreigend voorspelde Isaias: Jahwe zal op die dag van Israel afhouden hoofd en staart — het hoofd dat zijn de leiders en de staart zijn zij die volgen; hoofd betekende dus aanvoerder, voornaamste in functie, zodat een priester „van het hoofd” stond boven een van de tweede rang. Bij de akkadiërs waren „zij van het hoofd” de hoofdfunctionarissen van allerlei diensten. Hoofd duidt ook aan autoriteit, gezag, een aanzienlijk onderdeel van een legermacht, elke stam heeft een hoofd en elke familie. In het egyptisch betekent „die zich aan het hoofd bevindt”: de hoofdbestuurder, koning, chef. Het chinese woord voor hoofd geeft aan: chef, aanvoerder, en de grote mogendheden zijn de „hoofdnaties”. Zoals we reeds vermeldde wordt het idee van aanvoeren ook verbonden met hoofd in de maleis-polynesische talen en het kikongo, alwaar men o.a. kan zijn „kind van een hoofd-familie”, d.i. vrijgeborene, van edele afkomst (hoofd 4). Het griekse woord

voor voorhoofd kan betekenen: voorkant van een gebouw, van een zuil, front van het leger. Bij de akkadiërs was een soort ponnier over het voorhoofd het teken van vrijheid en burgerschap, terwijl de slaven op het voorhoofd een tres droegen, tot een kettinkje gevlochten. „Gezicht” duidt bij de semieten aan: voorkant, façade van een gebouw, van een paleis, van het tabernakel, voorhoede van de troepen en vandaar plaats waar het hevigst gevochten wordt, de aanvoerder (die vóór de anderen marcheert); die „voor het gezicht” van de vorst staan zijn de dienaren die zijn orders afwachten, „de vorst van het gezicht” is de vorige koning (zie voorhoofd en gezicht achter hoofd).

Lang haar wijst op rijkdom en onafhankelijkheid, terwijl kortafgesneden haar wordt gedragen door horigen, als maatschappelijke schandestraf wordt het haar afgeknipt of afgeschoren, oude mensen met grijze haren hebben in de gemeenschap recht op eerbied (haar 2).

Door de grieken en romeinen werden de steden wel „oog” genoemd: Athene is „het oog van Griekenland”, Corinthe en Carthago de „ogen van de zee-kust”. De hoogwaardigheidsbekleders in Egypte waren „de beide oren en ogen van de koning”, terwijl ook de beide rijkshelften daarmee werden aangeduid. Merkwaardig zijn de sesoeto-zegswijzen: „hij is in het oog”, „het oog van het opperhoofd”, d.i. hij is de plaatsvervanger die wordt gezonden om het opperhoofd te vertegenwoordigen (oog 4). De egyptenaren betitelden de herauten met „mond van de koning” en de akkadiërs de voornaamste officieren met „de hoofdtongen” (mond 2 en tong).

In de veldslagen der mensheid wordt de hals doorgesneden, doorboord, gekloofd, en die het onderspit delft moet met zijn hals of nek onder het juk door: *collum dare, dare cervices*, d.i. zich onderwerpen, zich laten doden, want de overwinnaar kon er een eind aan maken of de overwonnene tot zijn slaaf maken. Trots spreekt Ninib: bij dat gevecht greep mijn hand Kaštilias, koning der cassiten, ik vertrapte met mijn voeten zijn heersers-hals als ware die mijn voetenbank. Men kan misschien dit lot ontgaan door op tijd „de hals, de nek te draaien”, d.i. te vluchten (hals, nek 1 en 2). Men kan ook de tegenstander weerstaan: „doen omdraaien zijn borst”, „tegenhouden zijn borst”, d.i. iemands aanval afslaan (borst 3).

Zoals we reeds in het voorafgaande vermeldde duidt het akkadische woord voor binnenste, hart ook aan het binnenste van een huis en paleis (hart 4). *Stare a tergo* = tot reserve dienen, *terga fodere* = van achter erop in houwen, in de rug aanvallen, *terga vertere, dare* = op de vlucht gaan; ook het egyptisch „zijn rug geven” betekent: vluchten. Kikongo „aan de rug” = aan de achterkant, erna, en vandaar: onder iemands

bevelen. Het achtergedeelte en het intieme gedeelte van een huis heet bij de semieten „rug”, zo ook het Heilige der Heiligen van de tempel; de bakongo noemen ook „rug” het achterste deel van hun huis, zodat een „opening aan de rug” de achterdeur is (rug 2). Bij de chinezen beschouwt de vorst zijn dienaren als zijn voeten en handen, terwijl hij voor hen is hun buik en ingewanden (de leidende geest). Zie buik 3.

Het lat. *latus* = zijde wordt o.a. toegepast op flank van het leger, zodat men kan *aggredi a latere*. We hebben reeds besproken, dat bij de akkadiërs een gebouw „zijden” heeft en een poort „schouders” en „zijden”. Ook Egypte, dat als een groot lichaam werd gedacht, heeft twee „zijden” (middel, zijde 2). Bij het uitgebreide complex van „aars” hoort gr. οὐρά = staart, dat ook achterhoede van een leger aanduidt. De zoeloes noemen de achterhoede van het leger „achterste”. Zoals de rug is „het achterste” bij de semieten het achtergedeelte, het binnenste van het huis, het meest verwijderde en geheimzinnige, het Heilige der Heiligen (partes p. 3). Ags. *setl* = zitvlak en duidt ook aan: zetel, troon, belegering; akkad. „zitvlak” is het „fundament” ook voor de naties en gemeenschappen en de Wet van Hammoerabi spreekt van deze „zitvlakken” van het volk, van de stad, van het koningschap, terwijl in de Bijbel ook de hemelen hun „fundamenten” hebben (partes p. 4).

Lat. *brachium* kan betekenen een arm of zijtak van een belegeringswerk, communicatielijn, zijdam van een haven, bij de akkadiërs heten de zijden van een gebouw ook „de armen”; er zijn eveneens „armen” aan een signaal en een wegwijzer (arm 1). Die zijden van een gebouw heten bij de akkadiërs soms wel „de schouders”. De hand is de grijper en in de europese talen, bij negers en maleis-polynesiërs is met de hand geconnecteerd het maatschappelijk verschijnsel „de dief”. De handen grijpen en houden stevig vast: de god Ninoerta houdt in zijn hand het opperbevel over de totaliteit der goden en de maangod houdt in zijn hand het leven van de totaliteit van het land, in de hand van Jahwe is de ziel van elk levend wezen, een stad, land, koninkrijk, persoon wordt iemand in handen gegeven. Dit is dus semietisch materiaal, gr. χεῖρ verschaft ons de volgende betekenissen: vijandelijke daad, kracht, macht, daad van geweld, krijgsmacht, troep soldaten, en in samenstellingen brengt het de volgende begrippen aan, die soms slaan op de actieve partij en soms op de passieve: „onder de hand” = onderworpen, in de macht van; bestuur, leiding, werkzaamheid in staatsdienst, leider, bestuurder, beampte, het vuistrecht, het recht van de sterke, tamheid, tam, mak, volgzzaam, zacht. Het latijnse *manus* doet met veel van deze betekenissen mee. De basoeto zeggen: „de handen van de koning zijn lang”, d.i. hij is vrijgevig. Een egyptisch koning spreekt trots:

„ik liet hem (de vijand) kennis nemen van mijn hand”. Bij de chinezen betekent „handen en ogen zeer groot”: overal spionnen en bondgenoten hebbend, invloedrijk, iemand die aan de touwtjes trekt, intrigant (hand 2 en 3). Met de hand als schrijfinstrument zijn de maatschappelijke verschijnselen van kwitantie, schuldbekentenis, kanselarij verbonden (hand 5). In plaats van een stempel drukten de semieten wel hun nagel op een document. Bepaalde martelwerktuigen werden *ungula* geheten (zie nagel achter vinger). De tweelingsmuren van Athene naar de Piraeus werden „benen” geheten en ook andere steden in Griekenland pasten deze benaming op bepaalde muren toe. De woorden voor been werden in het akkadisch en hebreuws in verband gebracht met recht en zo met straat (been 1). De knieën zijn als krachtcentrum belangrijk bij het gevecht, zodat als ze krachteloos zijn geworden, zijn ontbonden en knikken, men voor de meer machtige moet neerknielen, men hem te knie moet vallen, zijn knie smekend moet omvatten: voor dit ritueel verschaften we vooral grieks materiaal in been 3. Heel bijzonder wordt onderworpenheid en serviliteit uitgedrukt met behulp van de voet: *se ad pedes projicere, alicui ad pedes procumbere, se ad pedes provolvere, alicui jacere ad pedes, sub pedibus tuis, sub pedibus esse, jacere* — we kunnen deze zegswijzen vermeerderen met parallellen uit de moderne talen, het grieks, semietisch, egyptisch en kikongo, ziet voet 3. Hebr. „hiel” duidt ook aan de achterhoede van het leger. De hiel laat een spoor achter, zodat hebr. en akkad. hiel ook spoor ging betekenen en . . . salaris, beloning, loon naar arbeid, tengevolge van, ter oorzaak van: het spoor dat men van zijn arbeid achterlaat geeft een recht op beloning, als een resultaat wijst het op zijn oorzaak (voet 4).

Dieren en planten, water en zee, bergen, aarde en hemel

Afleidingen van het woord voor lichaam zijn javaanse en maleise woorden die betekenen: groeien, gewas, spruitsei; in het chinees, karaïbisch en negertalen duiden de woorden voor lichaam tegelijk boomstam aan (lichaam 2). In het grieks, karaïbisch, chinees en negertalen geven dezelfde woorden aan: huid en schors van een boom, schaal, schil, bast, bedekking, omhulsel (huid 2). Gr. *veûpov* betekent o.a. ook vezels van planten (pees 1). Het grieks woord voor bot geeft aan de pit van vruchten, stenen in fruit, gewone stenen en gesteente, dat „gebeente der aarde” wordt genoemd (bot 2). Bij akkadiërs en iraëlieten, grieken en romeinen duidde het woord voor bloed ook de wijn aan, vergelijk dt. *Traubenblut*; de chinezen noemen een soort gom, uit een palmensoort gewonnen, „drakenbloed” (bloed 1).

Bij grieken, romeinen en in de latere europese talen werd het idee van ader een rijk uitgangspunt voor vergelijkingen: zoals het bloed stroomt door de aders, sprak men van wateraders en minerale bronaders of bronaders zonder meer, bron, straal, vloed, kanaal; zoals de aders met het bloed in het lichaam liggen zo zijn er ijzer-, zilver-, goud-, metaaladers; soms zijn de strepen de enige vergelijkingpunten: de aarde, de planten, hout, stenen, kiezelstenen, marmer bezitten aders (bloed 5). Het griekse en karaïbische woord voor vlees duiden ook het vlees van planten aan, terwijl het andamaanse woord aangeeft de binnenste schorslaag van een boom (vlees 2).

Iets wat bol en rond is en het bovenste deel wordt „hoofd” geheten: zo meloenen en dergelijke vruchten, top, spits, kruin en bovengedeelte van bomen, planten en groente, radijsje, „het hoofd van een rots”, bergen hebben hun „kop” — het voorgaande is afkomstig uit grieks, latijn, romaanse talen, hebreuws, akkadisch, negertalen en chinees, terwijl men in Egypte in plaats van „op de aarde” zei: „op de rug van de aarde” of „op het hoofd van de aarde”, waarbij men dacht aan de aardgod Geb. Op dat hoofd groeien de gewassen als haren: heel Egypte werd somatomorphisch gedacht, het zuidelijk gedeelte werd „de kop” genoemd. Boven die op zijn buik liggende aardgod Geb staat de vruchtbare hemelgodin uitgestrekt (hoofd 1). Bij grieken, romeinen, semieten en maleis-polynesiërs bezitten rivieren een „hoofd”, d.i. de bron: die bron ligt hoog en is bovendien het begin van een rivier, allebei begrippen die bij het betekeniscomplex van hoofd horen (hoofd 2). Het gr. μέτωπον = voorhoofd duidt o.a. aan: berg, d.i. voorkant van de aarde, rots, gr. κορυφή = kruin wordt ook gezegd van kruinen van bomen en bergen, gr. ἐγκέφαλος = hersenen drukt ook uit merg van bomen (zie achter hoofd).

Griekse woorden voor haar worden overgedragen op: loof van bomen, bloemen zijn de haren in de wei, planten en bomen de haren van een berg, de manen van het paard en de wuivende helmbos, terwijl ook de komeet of staartster zijn naam dankt aan het gr. κόμη en als „de harige” moet worden opgevat. Het ags. *fēax* = hoofdhaar hangt samen met woorden die betekenen: manen, kort gras, en schaap, dat dus „de harige, het harige dier” werd genoemd. De semieten betitelden weer de gerst als „de harige”, terwijl ook daar loof, takken en twijgen waren „de haren van de boom”. In de maleis-polyn. talen treffen we eveneens de tropen: „vruchthaar, maishaar, plantenhaar”; bij de karaïben geeft eenzelfde woord hoofdhaar en kopveren aan, en een ander lijfhaar en lijfveren (haar 1).

In de romaanse talen zijn er een paar benamingen van de wang vanuit woorden die appel betekenen, de chinezen spreken van

„perzikwangen”, vergelijk ons: wangen of konen als bellefleuren (wang 2). Bij de bakongo duidt het woord voor oog aan: diepe afgrond, grot (oog 2). Zon en maan worden „oog” genoemd bij grieken, akkadiërs, egyptenaren, in het nieuw-pommers en botoekoedisch; ronde stenen, de ronde bloemen worden wel „ogen” genoemd, en bij de bakongo punten op een lap stof en ronde vlekken (oog 3). De overschietende vruchtjes na het krenten werden bij grieken en fransen „ogen” genoemd: *tailler à deux, à trois yeux*. De bekende egyptische uitdrukking „de beide ogen en oren van de koning” duidt in hun somatomorphische land-indeling ook de beide helften van Egypteland aan. Uit de ogen der lichtgoden en vooral uit die van Horus stroomt alles voort wat goed, nuttig, edel en kostbaar is, en vooral natuurproducten als: olie, reukwerk, edelgesteente, specerijen, geneesmiddelen, kostbare zalven, vuur, honing, vlas. Behalve uit het oog komen er ook weldadigheden voort uit het speeksel, het merg van schenkel, rug en benen, uit het zweet, de neusbloeding en zijn tranen groeien welriekende planten. Als de zon zwak wordt, laat ze het zweet van haar lichaam vallen, dat is de regen, en die regen wordt weer tot planten. Ook wel laat ze als een grijsaard of liever als een oude vrouw het speeksel uit haar mond druppen, en dat is de sterke, egyptische nachtdauw. Ook heel Egypte werd wel „het heilige oog der goden” geheten en daarmee bedoelden ze: land van de moringaplant, die een belangrijk geneesmiddel verschafte tegen een zieke huid en de geheimnaam voor dat geneesmiddel was weer „Horusoog” (oog 4). De oogappel werd geheten: *éag-aeppel*, oogpruimpje, oogkogel, het zwarte, oogsteen, parel, oogster, spiegel — dit is genomen uit de romaanse en germaanse talen, terwijl we in het egyptisch ook troffen het zwarte van het oog en apart in het nieuw-pommers „het ei van zijn oog” (oog 5). In het semietisch duidt het woord voor oog tegelijk bron aan en bij de maleis-polynesiërs en het siamees heet de bron „oog van het water”, d.w.z. zoals het oog de bron is voor de tranen zo de bron voor het water. Het griekse woord voor wenkbrauw betekent overdrachtelijk bergachtige spits, oever van de rivier, strand van de zee (zie achter oog). De oester wordt in het grieks, latijn en frans „oor van Venus” geheten, bij de karaïben worden sommige planten „oor” genoemd (oor 1).

Gr. ῥίς betekent behalve neus: bek, snoet, verschillende nevenvormen van lat. nares duiden aan: snavel, snuit, muil. De Duitsers spreken van *Felsennase*, *Gletschernase*, *Nase des Gebirges*, in gr. νῆσος = eiland zit dezelfde wortel als lat. *nasus* (Boisacq schijnt meer te voelen voor verband met *nare* = zwemmen), vergelijk *Cap Gris-Nez*, ags. *naess* = rotsneus, voorgebergte, ndl. *nes*, *nis* = vooruitstekend gedeelte. In het akkadisch noemde men de top van een boom „de neus van de boom”, blijkbaar omdat de boom

zijn takken in de hoogte licht als de mens zijn neus om beter te ademen. Bij de karaïben wordt „neus” genoemd: de middennerf van een blad, de kam van een vogel, de snuit van een buffel. Nog andere uitsteeksels worden begrepen vanuit de neus, maar die horen niet thuis bij dit punt — we moeten nu eenmaal onze gegevens in bepaalde vakjes splitsen (neus 2). Met lat. *os* = mond staan in verband lat. *ora* = kusten, on. *óss* = monding, lit. *ũštas* = monding, alb. *anë* = kant, zoom, oever enz., terwijl *os* zelf betekent: bek, muil, snavel, ingang, monding; ook gr. στόμα duidt aan: riviermonding, bergpas, holle weg. In de Bijbel opent de aarde haar mond om b.v. Core, Nathan en Abiron te verzwelgen en de poort van de onderwereld is „de mond van de sheool”, zowel hebreuws als akkadisch kennen „de mond(en)” van een rivier. Het chinese woord voor mond duidt eveneens aan: opening, ingang, deur, poort, haven, monding van een rivier, ravijn. Als de mande spreken van „rivier-mond” bedoelen ze oever, kikongo „de mond van het water” = steiger of bron, en „mond van de opening” = waterader (mond 1). Zowel *labium* als *labrum* betekenen rand, gr. χεῖλος kan oever van een rivier aanduiden of oevers van een gracht. Bij de akkadiërs bezit een rivier een hoofd, oog, een mond en oo keen lip, d.i. de oever, terwijl de zee ook een lip, d.i. het strand heeft. Hetzelfde zien we in het egyptisch: „aan de lip van de grote Groene”, d.i. aan het strand van de zee, terwijl de oevers van de Nijl ook „de lippen van het water” heten (zie lip achter mond). De tanden heten in het dieri „mondvrucht”. Bij de akkadiërs en israëlieten werd „tand” ook gezegd van de scherpe pieken van bergen en rotsen. In het kikongo wordt vergelijkenderwijs „tand” gezegd van de klauwen van dieren en de scharen van de kreeft (zie tand achter mond). Zoals in de germaanse talen betekent het lat. woord voor tong ook landtong en zeetong, terwijl het hebr. *lašón* zowel de golf van Suez als een tong van de Rode Zee aanduidt als ook de landtong bij de uitmonding van de Jordaan (zie tong achter mond). In de romaanse talen en het duits wordt de huig wel als „het druifje” weergegeven (huig achter mond).

Lat. *collum* geeft aan bergkam, bergrug, evenals het griekse woord voor hals of nek; vóórdát de rivier bij de akkadiërs van haar hoofd aanlandt bij de mond, moet ze zich persen door de oevers als door een nauwe hals: vandaar „hals” = oever (hals 1). Een apart woord voor nek, het gr. σάχην, betekent: landengte, bergkloof, ravijn, en „de nek van de zee” is de zeeëngte van de Hellespont, waarover een pontonbrug wordt gelegd als een juk op een nek. In de romaanse talen wordt de nek samen met het achterhoofd wel genoemd: heuveltje, noot (hals, nek 2). Lat. *fauces* = keel, slokdarm wordt overdrachtelijk gebruikt voor: bergpas, holle weg, ingang, toegang, monding, zeeëngte, land-

engte, krater, kloof, afgrond, kaken, muil; het gr. φάρυγξ betekent eveneens: kloof, ravijn, aardspleet; ook het kikongowoord voor keel duidt tegelijk aan: ravijn, afgrond — de keel heeft de fantasie geïnspireerd (hals, keel 3).

Gr. μαστός en het fr. *mamelon* betekenen allebei heuveltje, het dichterlijk makassaars betitelt de vrouwenborst met „granaatappel”, lat. *uber* en zijn griekse nevenwoord worden overdrachtelijk gebezigd voor: vette grond, vruchtbare akker, de vruchtbare schoot van de grond (borst 1). De akkadische en hebreeuwse woorden voor borst en tepel dienen ook om weer te geven: top van een berg, berg en heuvel zonder meer. In het latijn wordt de borst genoemd: „steel van een vrucht”, „appel”, „kopje van bloemen en vruchten” (borst 2). De griekse en latijnse benamingen voor de boezem duiden aan: dal, diepte, zeeboezem (borst 4). Het lat. *costa* = rib werd in het fr. *côte* tot zijde en kust, ndl. kust (rib achter borst). Aan het uitgebreide *cor*-complex zijn woorden verbonden die aanduiden: midden van het hout, merg van bomen, kern van een rots. De egyptische woorden voor hart duiden eveneens aan het midden en Egypte zelf is „het hart”, omdat de trotse egyptenaren hun land als het middelpunt van de wereld beschouwden. De chinese term duidt evenzeer aan centrum, midden, hart van een boom, en de zon staat om 12 uur „in het hart”. Een paar woorden voor hart in de maleis-polyn. talen zijn overdrachten vanuit: knop, kernhout, boomkern, boomhart, plantenhart — en duiden vanzelfsprekend het midden aan. De bakongo bedenken eveneens het hart als het midden en het merg van een boom (hart 3).

Het gr. ῥάχis dat ruggegraat vooral en ook rug betekent staat in verband met ῥαχός = doornstruik, doornhaag en rug, terwijl het eerste zelf nog aanduidt „rug van een berg”, „rug van een blad”. Het lat. *tergum* dient ook om aan te geven de aardrug die ontstaat bij het ploegen (rug 1). Het lat. *dorsum*, dat toch wel op de eerste plaats de horizontale dierenrug aanduidt, betekent: bergrug, bergkam, rif, zandbank, stenen dam. De grieken spreken van „de rug van de zee”, d.i. het brede, hoge, enigszins gewelfd zich voordoende wateroppervlak. Hetzelfde ῥάχis betekent: berg-rug, gebogen hoogte, terwijl eveneens grafstenen, rotsblokken, bossen en bomen „ruggen” bezitten. Zoals we reeds aanraakten, zeiden de egyptenaren: „op de rug van de aarde”, d.i. van de aardgod Geb (rug 3). Het griekse woord voor merg werd overgedragen op het binnenste gedeelte van bomen en planten, het lat. *medulla* op het binnenste van een berg (zie merg achter rug).

Het griekse nevenwoord voor lat. *venter* duidt aan: pompoen, kalebas, komkommer. Het grondwoord voor de hebreeuwse en akkadische termen betekent hoogte, uitsteeksel. De karaïben noemen het vlees van een plant „buik” en de basoeto de top

van een plateau (buik 1). De Duitsers kennen: *der Bauch des Berges*, *der Bauch der Erde* (buik 3). Delphi is „de navel van de aarde”, omdat het in het midden der wereld heette te staan, het eiland Ogygia is „de navel van de zee” en Enna is „de navel van Sicilië”; de Israëlieten verwoordten eveneens centrum van het land, midden van de aarde met „navel”. Ook stelen van de vruchten, twijgen, scheut van een vrucht worden „navel” geheten (hier moet het navelsnoer bijgedacht worden). Zoals het navelsnoer het kind met vocht voorziet, zo bevochtigt de nevel(wolk) de aarde, navel en nevel staan met elkaar in verband (buik 4). Lat. *viscera* betekent o.a. binnenste van een berg en van de aarde. De grondbetekenis van het darm-complex is: doorgang, weg, kanaal, ook het ags. *guttas* duidt aan: goot, smalle pas, kanaal (zie ingewanden achter buik). Bij de Semieten had een berg „zijden”. Het land van Egypte bezat twee „zijden” (midden, zijde). Ags. *cropp* betekent spruit van een bloem, krop van een vogel en duidt ook aan de nieren (maag, nieren). Het eg. „wat achter(ste) is” geeft aan: opvolging, navolging, uiterste grens, uiterste eind van de aarde (partes p. 3). Een boom heeft bij de Akkadiërs zijn hoofd, zijn neus, en bovendien zijn „achterste, fundament”, d.i. zijn wortel, de hemelen hebben eveneens hun „fundamenten”. Bij de Bakongo wordt de wortel van een boom ook „het achterwerk” genoemd en men spreekt daar van het „achterwerk”, d.i. de voet van een berg (partes p. 4 en 1).

Met de geslachtsdelen zijn heel wat diernamen en een paar planten gemoeid: worm, stier, hengst, beer (mann. varken), mannelijk dier zonder meer (negertalen), jonge bok, haan, kleine haan, vogeltje, patrijs, nachtegaal (nr. 1), plant met holvormige wortels, hengst, stier, peul, schil, zaad (nr. 2, testikels), kruisement, peterselie, tortelduif, mus, jonge haan, vogel, vogelroep, pikken (nr. 3), spleet, sloot, gracht, goot, spelonk, maagdenblad, gespleten stuk hout, barst, scheur (vrouwl. genitalia 1, de schede), poel, meer, vijver (egyptisch), zeug, akker, tuin, hen (nr. 2, baarmoeder), zeug, wolvin, korrel, ei (scheldwoorden).

Het lat. *brachium* duidt onder meer aan: dijbeen van een dier, scharen van een kreeft, zee-arm, tak van een gebergte, tak van een boom, zijtak van een wijnstok, zijdam van een haven, het gr. parallel: schouder, schoft, poot van dieren; ags. *bôg* betekent tegelijk tak, arm, schouder. In de negertalen dient het woord voor arm eveneens om de voorpoot en de tak van een boom aan te geven (arm 1). Voor de Akkadiërs de kop van een berg bereikten kwamen ze aan de „schouder”. Een der Griekse woorden voor elleboog betekent: gebogen lijn, kaap, bocht in een rivier, en een ander: zee-arm (arm 4). Bij de Grieken werd de dadel „vinger” genoemd en wie onzer kent niet de rozevingerige dageraad”? Zoals bij vele talen het woord voor hand dient om

de poten en klauwen van dieren aan te geven, en bij schelden omgekeerd — zo betekent het kikongowoord voor vinger: klauw, schaar van kreeft, vruchten van de bananenboom. In het lango worden de vingers aangeduid met „wortels van de hand”, in Madagascar met „twijg der hand” (vinger 4). Gr. ὄνυξ = nagel betekent bergspits en lat. *unguis* werd toegepast op planten, de hebreeuwse en akkadische termen werden overgedragen op de hoeven en klauwen van dieren (nagel achter vinger). De ledematen werden bij de akkadiërs gezien als takken gegroeid uit een stam, d.i. de romp. Een bundel stralen bij het ondergaan van de zon noemen de bakongo „been van de zon”. In verschillende talen, zowel in onze taalfamilie als daarbuiten, wordt met sommige soorten van benen de spot gedreven en spreekt men van: sabelbenen, O-benen, X-benen, bokbenen, musbenen, reigersbenen, sprinkhaanbenen, stokken van benen (been 1). Het gr. γόνυ geeft allerlei verdikkingen aan, o.a. aan de wijnstok en de stengel. In de romaanse talen werd de knieschijf benoemd vanuit: noot, appel, steen, kogel e.a. Gr. κνήμη = scheenbeen wordt gezegd van sommige delen van een berg die wat hoger liggen dan de voet. In de romaanse talen wordt de kuit geheten: rat, muis, vis. Slowaaks *ribice* duidt ook tegelijk vis en kuit aan. In het maleis heet ze „vrucht van het been”, het annamietisch „bloem van de voet”, in het angelsaksisch o.a. „mus” (been 3). De voeten worden weer met „poten” betiteld en omgekeerd. De griekse en latijnse termen geven aan het onderste gedeelte van een berg, terwijl bij de akkadiërs hetzelfde beeld is uitgevonden en bovendien de lagere oever van twee van elkaar verschillende kanten van een rivier „de voet” wordt genoemd. We dienen te vermelden de voet als symbool der vruchtbaarheid, de mythen van goden en helden, die overal waar ze hun voetstappen op de aarde zetten bloemen en graan en vruchten deden ontstaan — wonderlijk bekoorlijk is de wandschildering te Pompeji met de op blote voeten voortschrijdende lentegodin, een garve bloemen in de arm (voet 2). Gr. πτέρνα = hiel wordt overgedragen op het onderste gedeelte van een boom, gr. κνήμη betekent ook: het gedeelte van een stengel tussen twee knopen. Bij de benamingen voor de enkel in de romaanse talen treffen we o.a.: knol, noot, knoop. De bakairi noemen de tenen „voet-vrucht” (voet 4).

Stof, ruimte, tijd, kleur, tellen

Het gr. ὥμα kent reeds de betekenis die in de moderne talen algemeen is: een driedimensionale, door vlakken begrensde substantie (lichaam 3). In het voorafgaande hebben we al door vlakken begrensde ruimten als het huis en het schip, vaatwerk enz. gevuld met lichaamsdelen, we gaan dit niet herhalen. Nog

willen we wijzen op het hebreeuwse woord voor oog, dat kan aanduiden het oppervlak van het land (oog 1). De egyptische weergave van „achterste” geeft aan: uiterste grens, eind zonder meer, laatste plaats (partes p. 3). We vermelden even vlug het reeds bij „De Taal” genoemde „gezicht” = voor, voorkant (zie achter hoofd), „naar de borst, in de borst” = tegen, tegemoet (borst 3), „hart, binnenste” = in (hart 4), „buik” = in, erin, binnen (buik 3), „vanaf de rug, tegen de rug, in de rug, rug” = achter, na, achterkant (rug 2), „achterwerk” = achter, achterkant (partes p. 3), „op de rug” = op, bovenop (rug 3), „hand, arm, zijde, aan de hand” enz. = naast, terzijde (arm 1), „voet, voor de voeten, rond de voeten” = vlakbij, aanwezig, tegenwoordig — evenzovele bepalingen van de ruimte en de stof.

De botten zijn hard en daarom wordt het woord voor bot overgedragen op de pitten van vruchten, de stenen in fruit, de stenen in de aarde, en spreken de Duitsers van *knochenhart*. Bij de Chinezen zijn de botten eveneens het symbool voor het harde, het stevige en als tegenstelling spreken zij van het zacht worden van die botten en het verstijven van het zachte vlees bij een hevige schrikgevaarwording (bot 2). Bij vlees hoort het vlezige, het dikke, het vette, het mollige, een redevoering kan „meer vlezig zijn dan gespierd”: het vlees is het zachte en warme, het zwakke en sterfelijke tegenover de blijvende, harde botten. We vinden dit evengoed bij ons als bij de Israëlieten, Chinezen, Karaïben en negers (vlees 2). De Romaanse volken zien het merg als iets zachts, *moelleux* wordt gezegd van kledij, stof, tapijt, bed, wijn en zelfs van een charmante cavalier. Daartegenover staat het betekenisgeheel van merg = krachtig, zie o.a. het dt. *markig* en „kerels met merg in de pijpen”, wat men zeker niet van zo’n cavalier kan uitzeggen — hoe speelt de geest met het stoffelijk verschijnsel; hij is er noodzakelijk mee geassocieerd, toont echter zijn superioriteit door het stoffelijke niet en bloc te aanvaarden, maar de massiviteit ervan soepel te kneden, waardoor er verschillende gestaltevormingen kunnen worden geboetseerd, en de geest beleeft de ene keer zijn genoeg aan dit beeld en morgen aan een ander: abstractie! De buik is zacht: lat. *pulvinus* = kussen staat in verband met lit. *pīlvas* = buik (buik 1). De billen vormen ook iets weeks, waardoor te verklaren valt dat lett. *pauga* = kussen hoort bij gr. *πυγή* (billen 1).

„Hoofd” betekent: vóór, vooraan, eerste, begin, en dit werd ook toegepast op de tijdsruimte. Wat vooraan is in de tijd is het hoofd: hebr. „het hoofd van het nachtwaken” = begin van de nacht, en de akkadiërs spreken van „het hoofd” = begin van de dag en „het hoofd van de nacht”, akkad. + hebr. „hoofd van de maand” = eerste dag, „hoofd van de maanden” = eerste maand van het jaar, „hoofd van het jaar” = nieuwjaarsdag,

„hoofd van de regering”, „hoofd van het koninkrijk”, terwijl de woorden voor hoofd zonder meer aanduiden de verst afgelegen datum in het verleden; tenslotte „aan het hoofd” = de eerste, „hoofd” + adverbiaal suffix = vroeger, „hoofd” + abstractievormend suffix = begin, eersteling. In Madagascar betekent „jaarhoofd” begin van het jaar, lente, mal. „jaargetijdehoofd” = begin van het jaargetijde en met adverbiaal of substantiverende suffixen ontstaan de betekenissen: vroeger, eerste, voorouders; bij de egyptenaren duidde het protoom van de leeuw aan: gezicht, voorkant en vóór in de tijd (hoofd 2). De hebreeuwse en akkadische woorden voor gezicht geven eveneens weer vóór in de tijd: de vorige koning is „de vorst van het gezicht”, de dagen van weleer „de dagen van het gezicht”, „naar het gezicht toe” = weleer, vroeger — ze staan dus met hun gezicht naar het verleden, zien wat voorbij is, het voegere is niet wat achter hen ligt, maar wat vóór hen ligt, als gekend, bekeken. „Het gezicht van het jaar” = het begin van het jaar, het voorjaar (juist als in Madagascar). Zie het gezicht achter hoofd. De akkadiërs gebruiken „achterste” voor wat achter ligt in de tijd en dat is niet het verleden, maar de toekomst, het onbekende, het nog ongeziene, het geheimzinnige. De basoeto zeggen: „het achterste van het jaar ploegen” = op het eind (billen 3). Wat bij de voeten ligt is vlakbij, hetgeen wordt overgedragen op de tijd: gr. πρὸ ποδῶν = voor de voeten, aanstaande, tegenwoordig (voet 2). Akkad. „het gegrepen worden van de neus” betekent niezen en ogenblik (neus 5).

In de moderne talen, bij grieken, romeinen, akkadiërs en israëlieten, chinezen en bakongo betekent „bloed” tegelijk rood bloed (bloed 1). De longen zijn blank, wit (zie achter borst), de lever zwart, de gal geel, maar glanzend zwart als ze ziek is (zie lever, gal achter maag); haar en kleur zijn ook sterk verbonden: het meest opvallend is het grijze, witte haar en het rode- (haar2), en tenslotte mogen we niet vergeten de blanken, zwarten, bruinen, gelen en de „roodhuiden” (het rood is kunstmatig).

Met de neus ruiken wij de geur op: de stinkende geur van de aars (de karaïben verbinden hieraan een heel complex: stinkende opening, stank, bederf, kreng, vuil, bedorven, bederven, schimmel, zie billen 2) en de kwalijke reuk van de okselholte (zie bij arm 3).

De karaïben hebben hun getalstelsel ontleend aan het menselijk lichaam: zij wijzen één voor één de vingers aan, eerst die van de linker-, dan die van de rechterhand; daarop volgen de tenen. Vijf is „de hand aan de ene zijde”, zes of zeven: „één of twee komt erbij”, tien: „de handen aan weerszijden”, elf: „de handen aan weerszijden daarbovenop één” enz., twintig is „één mens”, d.i. vingers en tenen zijn geteld, een en twintig is weer

„één mens daarbovenop één”, dertig: „één mens daarbovenop de handen aan weerszijden” enz. (Ahlbrinck 201 vv.). De ellemaat treffen we aan in de griekse woorden voor elleboog, zeer veel woorden die behoren bij het indo-europese complex waar *el*, *ulna*, got. *aleina* enz. deel van uitmaken betekenen tegelijk de ellemaat. Bij de akkadiërs is de elleboog, evenals de hand en de vinger een lengtemaat; hetzelfde zien we in Egypte, waar men onderscheid maakt tussen een koninklijke *el* van 0,524 en een kleine *el* van 0,449 m. Ook de bakongo spreken van „de vouw van de arm” = de *el* (arm 4). Reeds zagen we hoe de hand een rol speelde in het getalstelsel der karaïben. Lat. *decem* en zijn griekse parallel zou betekenen: „twee keer langs de hand”. Bij de egyptenaren is de handbreedte een maat (hand 6). Op de vingers wordt uitvoerig geteld, we zagen het reeds boven. De structuren van de getalstelsels berusten op vingercombinaties: het vijf- en tientallig stelsel is al heel gemakkelijk te begrijpen, bij het vier- en achttallig stelsel worden de duimen weggelaten, bij het zestallig stelsel wordt de duim van de tweede bij de vijf van de eerste hand gevoegd. De vingers en in het bijzonder de duim worden veelvuldig gebruikt als kleine maat: in de moderne talen, grieks, latijn, semietisch enz. zie verder vinger 1 en het daar geciteerde boek van J. van Ginneken e.a. De voet dient voor bepaalde maten, vgl. eng. *foot*, *feet* . . . en de versvoeten.

HOOFDSTUK IX

SLOTOPMERKINGEN

De lezer denke niet dat in dit derde deel alles verwerkt is van het tweede—. Niet zal hij hier aantreffen de beschrijving van het zonder meer rechtstreekse of letterlijke. Soms vonden we gegevens niet voldoende vaststaand om ze in deze synthese op te nemen, terwijl ze niettemin te belangrijk waren om te worden voorbijgegaan. Soms ook konden we geen behoorlijke plaats vinden voor bepaalde verschijnselen, de zeer gevarieerde werkelijkheid laat zich niet gemakkelijk wringen in hokjes, laatjes, schemata, categorieën. Zo vonden o.a. geen vermelding: de huid en het villen (huid 2), de pezen en spieren en het idee van gespannenheid en verdikking (nr. 1 en 2), het vlees en het dik zijn (2), het haar en het schudden, sidderen, spelen, dansen (1), het haar en het verwarde, verwikkelde (2), de kaak als tandendoos en de gespletenheid (wang 3), de pupil als ring (oog 5), het oog en de betekenissen: slechts, nauwkeurig, geheel en al (Appendix), wenkbrauw en brug (achter oog), oor en ronde

vlakke (oor 1), de tong en het proeven, smakelijk vinden (tong achter mond), de tanden en de leeftijdsstadia (tand achter mond), de keel als buis, pijp, koker (hals, keel 3), de tepel als iets kleins (borst 2), de evolutie van buik naar: zich ontlasten en naar: iemands spoor volgen (2), de billen als het gevulde, opgezwollene en het gespletene (1), het verband tussen okselholte en gemene kerel (arm 4), het hoger in aanzien staan van de rechterhand (6), het verband tussen de duim en de betekenis „superieur man” (vinger 2).

Opmerkenswaard is het voorkomen van een aantal indo-europese wortels met een algemene betekenis, die dan in allerlei toepassingen in de verschillende indo-europese talen wordt teruggevonden. Zo heeft men geconstrueerd de wortels **ke(n)k* = krom zijn, met de toepassingen: hiel, knie, heup, schouder, voet (o.a. lat. *coxa*, hak = hiel horen erbij), **lēq*, *laq* = krom zijn, met de toepassingen: heup, been, arm, schouder, dij, zijde (o.a. eng. *leg*, lat. *lacertus* = arm), **qub* = buigen, met de toepassingen: heup, holte bij heup, elleboog (heup, *hip*, *cubitus*). Bij Güntert (137 vv.) vond ik de wortels **kek* en **leg*, terwijl hij er nog een drietal andere bij plaatst. De meeste van die wortels bezitten als grondbetekenis: krom zijn, buigen, bocht, draaien, hoekig — en het lichaam is ook een typisch samenstel van allerlei bochten en krommingen. Reeds vóór het indo-europees in verschillende taalfamilies uiteenviel, toen onze voorouders in een vrij primitief cultuurstadium leefden, bestonden deze wortelwoorden, waarvan dan het algemene idee van krom, bochtig werd toegepast op de vele lichaamsdelen. Onze woorden zijn grotendeels verbleekt en vervlakt tot een zuiver teken, terwijl bij hen het woord een symbolische functie had. Men kan zeggen dat zij dicht bij de werkelijkheid stonden, meer concreet dachten — maar van de andere kant drukten zij het algemene, het abstracte met zijn toepassing op het minder algemene, het concrete zuiverder in de taal uit: het woord voor het meer algemene begrip „krom” gebruikte men duidelijk herkenbaar voor allerlei soorten kromheden. Dit is perfecte logica! De primitieve negers doen ook niet zo onlogisch of prelogisch, als ze eerst het klasseprefix geven dat „persoon” aanduidt en daaraan vasthechten de differentiëring „jong”, terwijl dan dat „persoon-jong” betekent: knaap. Ik vond een dergelijke abstractie met toepassingen ook in het andamaans. Daar kent men de stam „kwe”, die aanduidt: binden, een bundel maken. Deze stam nu wordt gezet achter verschillende lichaamsdeelnamen en dan krijgen we: „nek-binden” = halssnoer, „arm-binden” = armband, „pols-binden” = bracelet, „middel-binden” = gordel; en nu nog algemener: „hand-binden” = vuist, „oog-binden” =

frons, „mond-binden” = de mond opblazen als bij fluiten (Brown 50).

Als we de toepassingen van de indo-europese wortels bekijken, dan zien we dat de affixen vormelementen zijn en geen reële inhoud toevoegen, ze drukken b.v. niet uit: krom-onderaan = voet of iets dergelijks, maar dezelfde vorm met alleen de verscheidenheden die in de verschillende taalfamilies dienden voor het aangeven van het substantief, de klassen, de nominatief enz. betekent hier voet, daar heup, ginds schouders. Hoe zal men toch het verschil tussen deze lichaamsdelen hebben aangegeven, waar de klankvorm geen onderscheid verschaft? Men zal toch niet het algemeen „woord” voor krom hebben gedifferentieerd door een gebaar naar het bedoelde lichaamsdeel? Zo belanden we mischien bij de gebarentaal!

Het zou ons te ver wegvoeren van het onderwerp van onze studie om er hier breedvoerig op in te gaan, maar het leek ons zeer de moeite waard om hier een signaal te plaatsen.

B. HET NEDERLANDS

HOOFDSTUK I

DE LICHAAMSDELEN ONDERLING

Hiervoor kan ik heel weinig vermelden: de mond van de maag, de mond van de baarmoeder, de schaamlippen, de baard in de keel, — terwijl „gat” lijf kan betekenen: hij zal zijn gat wel bergen, alles aan zijn gat hangen, hij is maar kop en gat (we hebben hier natuurlijk te doen met affektieve uitdrukkingen).

HOOFDSTUK II

DE FUNCTIES

De functie der ogen wordt door talrijke combinaties met oog aangeduid: goede, slechte, zwakke ogen, het blote, ongewapend, gewapend oog, ziender ogen, iemand de ogen verblinden, in het oog vallen, springen, de schellen vallen hem van de ogen, heb je geen ogen in je hoofd!, zijn ogen niet geloven, zijn ogen de kost geven, een open oog voor iets hebben, een oogje in het zeil houden enz.

Met de oren wordt geluisterd: geheel oor zijn voor een verhaal, geen oren hebben naar, dat gaat het ene oor in het andere uit, aan dat oor is hij doof, zijn oren niet geloven, het kwam hem ter ore, in de oren knopen, oorverdovend. De westerse mens leeft niet meer in het jagertijdperk en het reukzintuig heeft een secundaire functie; weinig woorden illustreren deze voornaamste bedoeling van de neus: een fijne neus hebben, iets in de neus, in het snotje krijgen, iemand iets onder de neus wrijven.

Met de mond wordt gesproken: ogen open en mondje toe, hij deed geen mond open, houd je mond, ze weet haar mondje te roeren, iemand een vuile mond geven, met de mond vol tanden staan, hij neemt me de woorden uit de mond, het viel me uit de mond, met twee monden spreken, onmondig, waar het hart vol van is loopt de mond van over, mondelinge overlevering, mondeling examen, 't is zo'n mondjegauw.

De lippen en de tong functionneren speciaal bij het spreken: het hart op de lippen hebben, ik had het woord op de lippen, het zal nimmer over mijn lippen komen, aan iemands lippen hangen wel ter tong zijn, rad van tong, een gladde tong, een fluwelen, scherpe, bitse tong hebben, zijn tong in toom houden, hij heeft zijn tong verloren, ingeslikt, iemand de tong losmaken, zijn tong de vrije loop laten, het ligt mij op de tong, zijn tong is gebonden, iemand over de tong laten gaan, kwade tongen hebben het uitgestrooid, goed van de tongriem gesneden zijn, tongval. De mond is het eetorgaan en de tanden doen daarbij het meeste werk: het water komt er mij van in de mond, iemand de pap in de mond geven, bitter in de mond maakt het hart gezond, iets uit zijn mond sparen, hij heeft dagelijks voor tien monden te zorgen, mondbehoefte, mondjesmaat, met lange tanden eten, van de hand in de tand leven, de lekkere tand uittrekken, dat kan ik wel in mijn holle kies stoppen.

Het hart klopt — wanneer men de mensen vraagt wat ze weten omtrent het hart is dit een van de allereerste dingen die ze naar voren brengen.

Op de rug worden lasten gedragen.

Wat betreft de vrouwenborst noteren we: een kind de borst geven, aan de borst leggen, het kind is van de borst, een zwerende borst, iets aan de moederborst ingezogen hebben, borstdrinkster.

De buik is het voedselcentrum: mijn buik rammelt van de honger, zijn buik vullen, de buik dienen, van zijn buik een afgod maken, zijn ogen zijn groter dan zijn buik, praatjes vullen de buik niet. De zwangerschap wordt in ruwe bewoordingen met de buik aangegeven: kijk dat wijf een buik hebben, een negenmaands buik . . . en bij modern-paedagogische uitleg van een moeder aan de kleintjes: moeder draagt dat nieuwe kleine broertje of zusje in haar buik, dat brengt wel heel wat moeite mee, maar toch doet ze dat, omdat ze zo van kinderen houdt: daarom moeten jullie ook erg lief zijn tegen moeder.

In een schertsende sfeer wordt wel iets functioneels aangegeven: met de billenwagen gaan, rijden, zijn gat onder de armen pakken, nemen, iemand een gatje geven.

Pielepoten betekent: dekken, bevruchten, beslapen; piemelen: urineren.

Bij de werkfunctie van de arm horen: de armen uit de mouwen steken, een kind op de arm dragen, iets onder de arm dragen, iets in de arm hebben, houden, dragen, een mandje aan de arm dragen, iemand onder de arm nemen, grijpen om hem te ondersteunen. Op de schouder wordt gedragen: iets op de schouder nemen, tillen, dragen, ergens zijn schouder onder zetten.

De handen zijn uiterst werkdadig: handen te kort komen, ik heb maar twee handen, veel handen maken licht werk, de handen

uit de mouwen steken, de hand aan de ploeg slaan, hij heeft er geen hand naar uitgestoken, met zijn handen zijn brood verdienen, met de handen in de zakken zitten, niets om handen hebben, handenarbeid, het eerzame handwerk, fraaie handwerken, een bijdehandje, handdruk, handgebaar, handgeklap, handspraak, handtastelijk, hij kan zijn handen niet thuis houden, de hand aan zichzelf slaan, de hand op een misdadiger leggen, iets ter hand stellen, van hand tot hand gaan, hij is onder dokters handen, dat is geen boek om kinderen in handen te geven, een fraaie, kriebelige, lopende, stijve hand schrijven, handschrift, handtekening enz.

De vinger wijst: de Vinger Gods, vingerwijzing, de taal der vingers, wie het weet steekt zijn vinger op, de vinger op de mond leggen, iemand met de vinger nawijzen; eerder symbolisch dan reëel is: onder de duim houden .

Op je benen sta je: weer op de been zijn, ik kon niet meer op mijn benen staan, jij hebt nog jonge benen, hij kon zich slechts met moeite op de been houden, iemand op de been helpen, dat staat op poten; en met de benen beweeg je je voort: moeizaam sleepten de benen zich voort, wel ter been zijn, zie hem eens benen, benen maken, daar komt hij aanbenen, men kan op één been niet lopen, met het verkeerde been uit het bed stappen, afdruppen met de staart tussen de benen, de benen onder tafel steken, hij staat met zijn ene been in het graf, hij loopt op zijn laatste benen, een leger op de been brengen.

Ook de voeten zijn loopinstrumenten: geen voet kunnen verzetten, te voet reizen, voet aan wal zetten, te voet dienen, het leger te voet, voetvolk, voetreis, voetstap, voetspoor, voetganger, voetpad; en op je voeten sta je: de wet met voeten treden, ergens vaste voet krijgen, iemand onder de voet houden, ik zet daar geen voet meer in huis, zich met handen en voeten tegen iets verzetten, iemand de voet dwars zetten.

HOOFDSTUK III

ZIEKTE

Onze ziel kan wonen in een gezond lichaam en we kunnen gezond zijn van lijf en leden. Een gezond mens ervaart nauwelijks de aanwezigheid van de inwendige organen, omdat die dan gemakkelijk en zonder pijnlijke stoornissen hun werk verrichten. Maar als hij in een slechte huid of slecht vel steekt, wordt het anders. Eennerveus mens heeft last van slappe, zwakke zenuwen en daar hoort een heel rijtje bij uit deze tijd: zij kreeg 't op haar zenuwen, zij heeft het op haar zenuwen, zenuwachtig, zenuwaandoening, ze-

nuwärts, zenuwinrichting, zenuwzieken, zenuwpatiënt, zenuwstelsel, zenuwversterkend, neuropathologie.

Iemand kan goed in het vlees zitten, maar ook vel over been zijn, niets dan vel en botten, men kan dan zijn botten tellen. Een vrouw als melk en bloed straalt van gezondheid, maar met het bloed kan ook heel wat mis zijn: vuil, bedorven bloed, waterachtig, galachtig bloed, een bloeditstorting in de hersens, bloedvergiftiging, bloedtransfusie, bloedzweer, bloedarmoede, bloeding, bloedbraking, bloedziekte, bloederziekte, bloedgang, bloedgebrek, bloedspuwing, bloedhoest, aderlating, aderspatbreuk.

Bij het hoofd horen de hoofdpijn, hersenvliesontsteking, hersenverweking, schedelbasisfractuur. Studenten en andere losbollen hebben nog al eens pijn in de haren. Het kind met de blozende konen is het fleurige tegenbeeld van de droevige zieke met de vale, bleke wangen.

Tegenwoordig moeten de meeste mensen in Europa een bril dragen: oogarts, oogdruppels, ooglijder, oogontsteking, oogziekte, oogglas, ogenklaar, ogentroost, schele ogen. Bij oorpijn en oorontsteking moet het oorlepelje vaak dienst doen. Bij de neus horen de bloedneus, drupneus en neusverkoudheid. De tandarts verschaft uitkomst tegen de tandpijn en het tandbederf. Bij keelontsteking of andere ziekten moet men zijn tong uitsteken of laten zien aan de dokter. Meestal zijn de geneesmiddelen niet erg smakelijk, maar bitter in de mond maakt het hart gezond. Vrouwen kunnen last hebben van een borstgezwel of een zwerende borst. In ons kille, vochtige klimaat heersen er veel borstziekten: een zwakke, slechte borst hebben, een kou op de borst pakken, een bezetting op de borst hebben, de borst onderzoeken, de borst bekloppen, borstaandoening, aamborstig, borstbeklemming, borstbonbon, borstdrankje, borstkruiden, borstkwaal, borstlijder, borsttering, borstvliesontsteking, zijn longen zijn aangedaan, longaandoening, longontsteking, longkwaal, longtering.

Eigenlijk slaan niet rechtstreeks op het hart de uitdrukkingen: zich het hart uit het lijf braken, mijn hart draait om in mijn lijf, en ook het hartwater komt niet uit het hart, maar overigens kan er aan het hart genoeg mankeren: hartlijder, hartkwaal, hartkramp, hartverlamming, hartsteken, hartzwakte, hartvervetting. Men kan pijn hebben in de rug of de rugstreek, en lelijk is iemand er aan toe met een ruggegraatontsteking, ruggemergtering of ruggemergverweking.

Bij honger begint de buik te grommen en moet men de buikriem inhalen, maar erger gaat het worden bij stoornis in die voedselabriek: pijn in de buik, buikpijn, buikgezwel, buikontsteking, buikloop, buikvliesontsteking, ingewandspijn, ingewandskwaal, ingewandswormen, het in de ingewanden hebben, blindedarmontsteking, darmaandoening, darmbloeding, darmcatarrh,

darmfistel, kronkel in de darm, breuk, liesbreuk, navelbreuk.

Dan zijn daar nog: steken in de zijde, pijn in de lenden, lende-schot, lendejicht, heupjicht, heupontwrichting. Als de maag ziek is weten we dat we er een hebben: een zwakke maag, de maag overladen, maagbloeding, maagcatarrh, maagdouche, maagdruppels, maagfistel, maagkanker, maagkatheter, maagkoliek, maagkramp, maaglijder, maagonsteking, maagpijn, maagwater, maagzuur, maagzweer. Men kan natuurlijk last hebben van een droge lever, maar dat is niet zo verontrustend als een leverkwaal, levergezwel, leverontsteking, leverkanker. De gal kan de mens ook plagen: veel gal hebben, zijn gal uitbraken, de gal komt hem door het bloed, zwarte gal, zwartgalligheid, aan de gal zijn, de gal hebben, een galachtig gestel, galbult, galkoorts, galoog, galsteen galuitstorting, galziekte, galzucht. Als men het aan de nieren heeft kan dat veroorzaakt worden door een wandelende nier, een nierontsteking, een nierbekkenontsteking en door nierstenen. Bij de blaas horen: een kou op de blaas, stenen in de blaas, een blaasontsteking.

Men kan armen en benen op verschillende plaatsen breken, een zwakke, slappe, onregelmatige pols hebben, welke pols dan gevoeld wordt door de dokter; en tenslotte de zwemmers moeten oppassen voor kuitkramp.

HOOFDSTUK IV

DE VERHOUDING TUSSEN MAN EN VROUW

Aan een gerimpeld vel past de min niet wel. Aan het vlees is het idee verbonden van het zinnelijke: het vlees is zwak, vleselijke lusten, vleselijke gemeenschap, vleselijke liefde, handelaar in warm vlees, het vlees doden, zijn welig vlees begint te jeuken, bemind vlees hebben, man en vrouw zullen één vlees zijn, vleeskleurige kousen, hij weet het vlees treffend te schilderen.

Het haar is attractief: gekrulde haren gekrulde zinnen, hij streelde haar zachte lokken. De melkbaard krijgt de baard in de keel, terwijl een vrijer zonder baard geen cent waard is, want een kusje zonder baard is een eitje zonder zout. Als symbool van toegenegenheid wordt er op de wang gekust, er wordt ook wel een kneepje in gegeven, terwijl men een kind of meisje bij het kinnetje vat. Behalve op de wang wordt de kus ook op de lippen gedrukt. Bij nacht zijn alle katjes grauw en alle mondjes even nauw. Ook het nederlands kent de overdracht naar de schaamlippen. De halsvriend omhelst men, valt men om de hals. Men spreekt van een meisje met ontlukende, mooie borsten. Boezembrand betekent minnedorst. De man grijpt zijn vrouw om het middel, vat haar

bij het middel, en heden ten dage beginnen de vrouwen weer haar middels in te rijgen. De israëlieten zijn voortgesproten uit de lendenen Abrahams of uit diens heup.

Het hart is natuurlijk de zetel der liefde: iemands hart stelen of winnen, hij weet de weg naar het hart te vinden, zij is de aangebedene mijns harten, de godin van mijn hart, zijn hart staat in lichtelaaie, hartsvriendin, hij is zijn hart kwijt, verloren, iemand hart en hand schenken, mijn hartje, hartediefje, harteliefje, iemand aan het hart drukken.

Een bepaald soort vrouwen wordt wel geheten zotte, onnozele kont. Uit paederastie komen voort: iemand in zijn kont, gat, kruipen, lig niet te kloten, te kullen. Het precaire van dit lichaamsdeel komt tot uiting in de vele euphemismen waarmee het wordt aangeduid. De maagdelijke schaamte, de schaamteblos, het van schaamte blozen staat tegenover de schaamteloze vrouw en de schaamteloze taal.

Bij de hand hoort de hoofse handkus, terwijl de handtastelijke zijn handen niet kan thuis houden, en men waarschuwt hem: hand van de bank, het vlees is verkocht. Men huwt een vrouw met de linker- of rechterhand. Na een tijd kan er wat aan het handje zijn. Het overmoedige meisje beweert: hojee, ik kan er aan elke vinger een krijgen, hoor! Als ze daar zo zeker van is, behoeft ze niet aan de blote benenparade mee te doen. Een meisje behoor je haar hand te vragen en als je dan bij haar een wit voetje hebt, zul je mischien geen blauwe scheen oplopen.

HOOFDSTUK V

DE PSYCHE

Affekten en stemmingen

In de ogen wordt het innerlijk kenbaar: met de ogen verslinden, zijn ogen schoten vuur, hoop glinsterde in zijn oog, de ondeugd ziet hem de ogen uit, schele ogen maken, iemand een oogje, een knip-oogje geven. In de boezem wordt opwindende liefde en vreugde ervaren; zijn boezem lucht geven, zijn boezem zwelt, gloeit, blaakt van vervoering, trots, liefde, geestdrift, boezembrand = minnedorst; die boezem kan ook bezwaard zijn, als men „een steen in zijn boezem draagt” en dan zal het verlichting brengen, zo men in de boezem van een vriend zijn geheimen kan uitstorten. Komisch getekend wordt de uitbundige blijdschap is: zich een bochel of bult lachen, zijn buik vasthouden van het lachen, zijn lever doen schud-den van het lachen. Als het buikje vol is, is het hoofdje blij. Een genoegelijke levenssituatie wordt uitgedrukt met: ergens zijn gat

goed ingedraaid hebben, met zijn gat (neus) in de boter vallen (typisch hollands). In het hart worden we het nodige gewaar: gezond van hart, vrolijk van harte, zijn hart stond in lichtelaaie (andere uitdrukkingen over de liefde vermeldden we reeds in het vorige hoofdstuk), zijn hart op iets zetten, hij bezit alles wat zijn hartje begeert, zijn hart aan iets ophalen, zijn hart trilde van vreugde, hartstocht, hartewens, naar hartelust, hartjesdag. En hoe wordt de felle begeerte geschilderd in: met beide handen een voorstel aangrijpen, met vinger en duim naar iets likken.

Tegenover deze ervaringen van begeerte en blijdschap staan de droefheid en wanhoop: zorg maakt grijze haren, grijze haren van iets krijgen, met zijn handen in het haar zitten, een steen in zijn boezem dragen, dat is een steek in mijn hart, het wordt me wee om het hart, het hart bloedt hem, het gaat me aan het hart, harte-leed, hartepijn, hartewee, hartewond, hartroerend, hartbrekend, het hart breekt bij het gezicht van al die ellende, zijn hart klopt warm voor alle armen en verdrukten, zijn hart kromp ineen van medelijden. In een droeve situatie verkeert hij die de piel is of de piellul. De wanhoop komt tot uiting: het hoofd op de ellebogen laten rusten.

Wie iets wil bereiken moet dapper naar zijn doel treden, en als het hem extra moeilijk wordt gemaakt overmeestert hem de toornige woede: van woede uit zijn vel springen, zijn huid duur verkopen, mijn bloed kookte, als mijn bloed karnemelk wordt, dat zet kwaad bloed, hij heeft er zo bloedig zijn best op gedaan, er zal bloed stromen, naar bloed dorsten, wij moeten bloed zien, hij zal ervoor moeten bloeden, iemand het bloed onder de nagels vandaan halen, bloedgierig, bloeddorst, bloedbad, bloedwraak, de bloedvlag, een bloedige ontknoping, dat eist bloedige wraak, op haren en snaren zetten, zijn tanden laten zien, tot de tanden gewapend zijn, haar op de tanden hebben, op zijn tanden bijten, met de lippen vast op elkaar, iemand het hoofd bieden, een gevaar onder de ogen zien, hartverheffend, een sterk hart hebben, een groot hart, een hart in het lijf hebben, iemand een hart onder de riem steken, hooghartig, hartsterkend, hartversterkend, het op zijn heupen hebben of krijgen, zijn gal uitspuwen, zich met handen en voeten verweren, . . . en „op staande voet” eist de toornige.

Maar ook de koude angst kan in onze huid kruipen, zodat we rillen, beven en bibberen, dat er op ons lichaam zal worden gebeukt, we op ons donder, falie, miter, flikker zullen krijgen, op onze lurven, „ziel”, ik zal je op je lazer geven, ik zal je op je huid komen, hij is bang voor zijn huid, water en bloed zweten van angst, mijn haren rezen te berge; niet alleen bij de lafhartige zinkt het hart in de schoenen, maar ook bij de dapperen kan het gebeuren: een hart hebben zo groot als een boon, haar hart klopte in de keel, ik houd mijn hart vast, mijn hart verstijft bij hetgeen je zegt,

de schrik slaat mij om het hart, dat is een steen, een pak van mijn hart, het loopt mij ijskoud over de rug, de grond brandt mij onder de voeten, zich uit de voeten maken, hij laat zijn hielen zien, — maar een kleinzielige angstigaard is bang zijn hand aan koud water te branden.

Op het gelaat tekenen zich alle gemoedsaandoeningen af: wat zet je een benauwd gezicht, met angst, onrust op het gelaat, het gelaat fronsen, het gelaat betreft, is bewolkt, klaart op, heldert op, ontplooit zich, met een blij gezicht, . . . en de dappere bezit een ernstig, onbeweeglijk, onbewogen, strak, effen gelaat.

Een stemming wordt weergegeven door; het hoofd laten hangen, een zwaar hoofd in iets hebben, mijn hoofd staat er niet naar, zich het hoofd niet met iets breken, iets op het hart hebben, hij zit ermee in zijn maag, veel gal hebben, zwartgalligheid, met het verkeerde been uit het bed gestapt.

Met moed, dapperheid en vooral toorn gaan vaak scheldwoorden vergezeld, soms ook verschaffen ze een afreagering in angstige momenten, maar ze zijn ook symptomatisch voor het karakter, zowel van degene die ze bezigt als voor degene die ermee wordt overladen, en daarom zetten we de scheldwoorden in het volgend gedeelte.

Mimiek, pantomimiek, karakter, levenslot

Reeds in het voorafgaande staan heel wat mimische en pantomimische scènes uitgebeeld. Ook ten aanzien van het innerlijke leven, dat in de twee volgende afdelingen ter sprake komt spelen mimiek en pantomimiek een rol. We zullen echter een teveel aan herhalingen vermijden en zoveel mogelijk de uitdrukkingen plaatsen in die categorie waar ze naar hun hoofdmoment thuis horen. We waarschuwen dus voor een al te zuinig kennis nemen van het gebodene en vragen om wat verder te lezen dan de strikte stof van elk onderdeel. Beschouwen we nu de volgende heerlijke toneeltjes: iemand van het hoofd tot de voeten opnemen, het hoofd schudden, het hoofd in de schoot leggen, het hoofd boven water houden, de hoofden bij elkaar steken, al stond hij op zijn hoofd, zijn hoofd wordt rood van schaamte, met een sigaar in zijn hoofd, hij kreeg een kop als vuur, hij is met een boze kop weggelopen, zich voor het voorhoofd slaan (van verbazing dat men „zoiets” kon vergeten), het voorhoofd fronsen, rimpels, groeven over het voorhoofd trekken (diep nadenken, misnoegdheid), een bleek, onbeduidend, koud, afzichtelijk, aanvallig gelaat, wat zet je een benauwd gezicht, met het onnozelste gezicht van de wereld, met een zuur gezicht, een gezicht als een oorworm, een gezicht van oude lappen, gezichten trekken, hij trekt een gezicht als een boer die kiespijn heeft, haar gelaat had de uitdrukking van zachte ernst,

een eerlijk, zedig, schrander, open, onbewogen, onbeweeglijk, strak, effen, blij gelaat, met onrust op het gelaat, het gelaat fronsen, het gelaat betreft, klaart op, met stijve kaken iets beweren, met beschaamde, rode kaken staan, met de ogen verslinden, zijn ogen schoten vuur, haar ogen stonden dof, hoop glinsterde in zijn oog, grote ogen opzetten, iemand een knipoogje geven, de wenkbrauwen fronsen, zich achter de oren krabben, zijn pet staat op één oor, iemand de oren wassen (= geducht de waarheid zeggen), de neus overal insteken, zijn neus in de wind steken, een koude neus halen, dat gaat je neus voorbij, de neus voor iemand ophalen, hij kijkt op zijn neus, zijn neus krult ervan, iets langs zijn neus weg zeggen, hij stond er met zijn neus bovenop, iemand iets onder de neus wrijven, iemand de pap in de mond geven, hij denkt dat hem daar de gebraden duiven in de mond zullen vliegen, iemand het brood uit de mond nemen, de pruil- en de lachmond, de open mond van verbazing en de vinger in de mond van verlegenheid, zijn tanden laten zien, op zijn tanden bijten, met zijn mond vol tanden staan, lachen als een boer die kiespijn heeft, de pruillip, de lippen op elkaar klemmen, de lippen optrekken van misnoegdheid en walging, op de lippen bijten om zijn spijt, toorn of lachen te bedwingen, iets vatten tussen neus en lippen, aan iemands lippen hangen, zijn tong uitsteken, zijn tong slaat dubbel, hij heeft zijn tong verloren, ingeslikt.

We zijn aan de pantomimiek gekomen: iemand de rug, de nek, toekeren, iets achter de rug houden, zich een bult lachen, een buik als een burgemeester, zijn buik vasthouden van het lachen, met de handen in de zijden (vooral: smalende verachting), iemand van terzijde aankijken, zijn gat aan iets afvegen, iemand het gat toedraaien, achter iemand z'n gat lopen, ergens zijn gat goed ingedraaid hebben, die zijn gat, billen brandt, moet op de blaren zitten, hij is met zijn gatje in het water gevallen, een rouwband om de arm dragen, uitdagend kruiste hij de armen over de borst, laat je armen toch niet zo slap hangen, de arm opheffen (om te slaan, oproer), de armen omhoog of ten hemel heffen (angst, wanhoop, Gods hulp afsmekend), de armen tot een ongelukkige uitstrekken, met zijn meisje aan de arm wandelen, iemand een arm geven, in iemands armen rusten, liggen, iemand in zijn armen drukken, klemmen, iemand met open armen ontvangen, zich in iemands armen werpen, zich uit iemands armen losrukken, de arm om iemands hals slaan, iemand over de schouder aanzien, de schouders ophalen, iets met schouderophalen beantwoorden, het hoofd op de ellebogen laten rusten, met zijn handen in het haar zitten, de handen uit de mouwen steken, met de handen in de zakken, zijn handen branden, hand in hand, met de hoed in de hand komt men door het ganse land, beter één vogel in de hand als tien in de lucht, men kan geen ijzer met handen breken, van de hand wijzen, de

handen in de schoot leggen (lijdelijk toezien), de handen in elkaar slaan, de hand tegen iemand opheffen, zijn handen in onschuld wassen, de hand geven, schudden, iemand op de handen dragen, mijn hand er op, met de hand op het hart, handje op de mond, de hand ophouden, als de ene hand de andere wast worden ze beide schoon, in zijn vuistje lachen, ik kan hem om mijn vinger winden, ik kan hem met een natte vinger vangen, door de vingers zien, iemand op zijn vingers tikken, hij heeft zich in de vinger gesneden, zich de vingers gebrand, de vinger opsteken, iemand met de vinger nawijzen, op zijn nagels bijten, met de staart tussen de benen afdruipt, op hoge benen komen aanlopen, iemand een beentje lichten, voor iemand de knie buigen, op de knieën vallen, liggen, een kind op zijn knie zetten, iemand te voet vallen, iemand de voet dwars zetten, een voetje lichten, ik lap of veeg het achter mijn hielen.

De voorafgaande uitingen kunnen incidenteel zijn en berusten op de algemeen menselijke uitingsvormen, maar vaak zullen ze symptomen zijn van een blijvende karaktergesteltenis. Zonder meer op het karakter slaat het volgende: een heethoofd, warhoofd, stijfkop, warkop, zijn hoofd tonen, hoofdig, d.i. koppig, een harde, onverzettelijke kop, iemand met een stalen voorhoofd d.i. een onbeschaamde, het schort, mankeert hem in de kruin, iemand oren aannaaien (dat kun je alleen bij bepaalde typen), nog nat, nog niet droog achter de oren, hij heeft het achter de oren (niet zo onnozel), een kniesoor, balorige, van de hand in de tand leven, het hart op de lippen dragen, een fijne tong d.i. een epicurist, goed van de tongriem gesneden zijn, niet op zijn tong, mondje gevallen zijn, een dubbele tong, een fluwelen, scherpe, bitse tong, het hart ligt hem op de tong, een hals, zo'n onnozele hals, arme hals, goede hals, Joris Goedbloed, hardnekkig, halsstarrig, alles door de keel jagen, een hoge borst hebben, opzetten, de borst hoog dragen, hij is van een zachtzinnige inborst, hij heeft een goed hart, een hart van goud, van steen, enghartig, dubbelhartig, hij heeft een brede rug, dat is werk van Jan Gat, geen zitvlees hebben, een leuke piemel, een bijdehandje, hij heeft daar een handje van, dat is een kolfje naar mijn hand, als men hem één vinger geeft neemt hij de hele hand, hij is bang zijn hand aan koud water te branden, openhartig, recht voor de vuist.

Onmiddellijk sluiten hierbij aan de scheldwoorden en krachtdrukkingen: donder, donderement, falie, lurven, „ziel”, miter, lazer, lazerement, flikker, test, pit, kanis, bakkes, snoet, snuit, physionomie, kokkerd, bek, 'n bek als een hooischuur, muil, moel, smoel, ratel, raffel, waffel, bakkes (zowel gezicht als mond), pens, een dikke pens, zijn pens volvreten, op zijn pens krijgen, kont, reet, een kloot van een vent, flauwe kul, zatte kul, kulkoek, kullebroer (fopper), lulbroer, lulhannes,

nou lulde toch, lullepraat, lulbaas, lulmeier, luller, lullificatie, een lamlul, kut, een onnozele kont, fikken, jatten, poten (fikken en jatten zowel voor handen als vingers, poten ook nog voor benen).

**Het willen, het krachtige, het geweten,
de godsdienst**

Met de mimiek en pantomimiek zijn heel wat wilsgesteltenissen verbonden, wij zullen niet steeds door herhalen en daarom alleen de zeer opvallende hersignaleren; daarbij komen dan de uitdrukkingen waarmee geen mimiek of pantomimiek is verbonden: vurige kolen op iemands hoofd stapelen (door een edelmoedig betoon van barmhartigheid zijn vijand van schaamte doen gloeien [zie Stoett 1237] — een duidelijk gevolg van een wilsbesluit), dat laat ik me niet uit het hoofd praten, hij heeft grote plannen in zijn hoofd, zijn eigen hoofd volgen, iemand met open ogen bedriegen, het beoogde, iemand een rad voor de ogen draaien, zand in de ogen strooien, iemand beminnen als het licht, als de appel zijner ogen, geen oren hebben naar, iemand het brood uit de mond nemen, iemand een kies trekken (afzetten), een dubbele tong is een bedrieger, zijn tong in toom houden, zijn tong laten gaan, de vrije loop laten, iemand over de tong laten gaan, kwade tongen hebben het uitgestrooid, dat stuit mij tegen de borst, zich met de borst op iets toeleggen, het hart op de rechte plaats dragen, het hart hoog dragen, een groot hart hebben, van zijn hart een steen maken, met de hand op het hart, met de hand over het hart strijken, iemand iets op het hart drukken, binden, zalig zijn de reinen van harte, in zijn hart hield hij nog veel van haar, uit de grond mijns harten, van ganser harte, weinig maar uit een goed hart, het is u van harte gegund, het gaat niet van harte, iets niet over het hart kunnen krijgen, dat gaat mij aan het hart, met hart en ziel, hartgrondig, hartelijk, iemand een goed of kwaad hart toedragen, hij heeft hart voor de zaak, het gaat mij ter harte, hij is iemand naar mijn hart, zij waren één hart en één ziel, zich met hart en ziel op iets toeleggen, dubbelhartig spreken, barmhartig, hij heeft het achter de ellebogen, iets achter de ellebogen houden, de handen in elkaar slaan, de hand tegen iemand opheffen, iemand op de handen dragen, mijn hand er op, met de hand op mijn hart, iemand de hand boven het hoofd houden, water in de ene en vuur in de andere hand dragen, laat uw linkerhand niet weten wat uw rechter doet, iets uit zijn duim zuigen, iemand een beentje lichten, zijn beste beentje voorzetten, een kind op zijn knie zetten, een kind over de knie leggen, iemands voetspoor volgen, zich op een voetstuk plaatsen, voet bij stuk houden, geen voet wijken.

Wat betreft het krachtige noteren we het volgende:

iemand zonder spierkracht, wij moeten nieuw bloed in het bestuur hebben, hij beschrijft tenminste mensen van vlees en bloed, een harde kop hebben, stijfkop, het zijn mannen met baarden, de jonge borst, flinke borst, adelborst, dappere borst, nog heel wat voor de borst hebben, een hart in 't lijf hebben, het hart hebben, je moet ruggegraat tonen, een kerel met ruggegraat, hij heeft merg in de pijpen, zich de lendenen omgorden, het zwaard aan de heup gordden, de sterke arm der wet, de lange arm der gerechtigheid, de handen uit de mouwen steken, de hand aan de ploeg slaan, aan het werk, behendig, de hand op iets leggen, grote heren hebben lange handen, met de vuist op tafel slaan, met de degen in de vuist, iemand onder de duim houden, zijn nagels scherpen (zich schrap zetten), het zijn sterke benen die de weelde kunnen dragen, hij kan gerust op zijn eigen benen staan, dat staat op poten, ergens vaste voet krijgen, van top tot teen gewapend.

Aangaande het geweten en het godsdienstige is het volgende te vermelden: bij het lichaam hoort ook het geheel van Christus' Mystiek Lichaam, waarvan Hij het Hoofd is en de gelovigen de ledematen (dit is een gemeenschapsgegeven en hoort daarom bij hfst. 8), Christus heeft met Zijn Bloed de mensheid verlost en Christus' Bloed en Lichaam worden in de Hl. Mis tegenwoordig gesteld tot spijs voor de gelovigen. God is de bronader d.i. de oorsprong aller dingen, ik heb zoveel spijt, berouw als haren op mijn hoofd, zich de ogen uit het hoofd schamen, iemand de ogen openen, de schellen vallen hem van de ogen, iemand iets onder het oog brengen, het Alziend Oog van God, God voor ogen houden, duizend tongen verkondigen Gods lof, eerbiedig en berouwvol zich op de borst kloppen, God kent, beproeft de harten, het hart tot God opheffen, verheffen, met rouw, met hoop in het hart, die man heeft geen hart, hij laat zich leiden door zijn hart, mijn hart zegt mij dat ik hem moet helpen, hartbeklemming d.i. zedelijke nood, 'n man naar Gods hart, het Hl. Hart van Jezus, het Hart van Maria, God Die de harten en nieren doorgrondt, des Heren arm beschermt de vromen, de armen smekend ten hemel verheffen, de handen vouwen, de handen samen! ziehier de Hand Gods!, de Vinger Gods, de vingers opsteken tot het zweren van de eed, de leugen heeft korte benen en de waarheid achterhaalt haar wel, neerknielen in Gods tegenwoordigheid.

Het kennen, belangrijke begrippen, de taal

Het hoofd is voor ons het centrum van het kennen en denken: het hoofd loopt mij om, ik weet niet waar mijn hoofd staat, die melodie maalt mij door het hoofd, ik zal die gekheid wel uit mijn hoofd laten, dat is mij helemaal door het hoofd gegaan, dat laat ik mij niet uit het hoofd praten, hij heeft grote plannen in zijn

hoofd, het wil hem niet in het hoofd, uit het hoofd leren, hij bezit een goed, helder hoofd, niet wel bij het hoofd zijn, dat verlies is hem in het hoofd geslagen, iemand het hoofd op hol brengen, zijn eigen hoofd volgen d.i. het eigen inzicht, een gezonde, heldere, scherpzinnige kop, nadenken groeft rimpels in het voorhoofd, hersenarbeid, hij heeft goede hersens, hoe kan zoiets in gezonde hersens opkomen?, het scheelt hem in de hersens, hoe krijgt hij het in zijn hersens?, hersengymnastiek, hersenloos redeneren — bij ons wordt er met het hart niet veel geredeneerd: overdenkt deze zaken in uwe harten, in de grond van mijn hart geef ik hem gelijk.

Het hoofd wordt dus gezien als het middelpunt van het kennen en denken en daarom wordt het innerlijke kennen niet meer geprojecteerd in andere lichaamsdelen, want het hart en de buik + ingewanden zijn nauw genoeg verbonden om in beide het kennen te doen functionneren, maar als we eenmaal gekozen hebben voor het hoofd als kenvermogen blijft er voor het hart en de andere organen in de romp alleen het wils- en gemoedsleven over.

Nog moge het volgende vermeld worden: in mijn oog d.i. naar mijn opvatting, met het oog op, een fijne neus hebben, iets in de neus krijgen, in het snotje, ik weet er geen bal van, hij weet er de ballen van, een bijdehandje d.i. een slimmerik, iets op zijn duimpje weten, de een is wijzer in zijn pink dan een ander in zijn gehele lijf, bij de pinken zijn, iets onder de knie hebben.

Reeds in het voorafgaande zijn vele begrippen ter sprake gekomen en in hetgeen volgt verschijnen er weer nieuwe op het toneel. Op deze plaats verschaffen wij nu een aantal aparte begrippen. „Uit hoofde van” geeft aan de reden. Met haar is het begrip verbonden van „verward”: verwarde haren, wilde haren; en van „één haar” = nagenoeg niets: het scheelde maar een haar, op een haar nauwkeurig, iets op een haartje weten, zij gelijken elkaar op een haar, geen haar op mijn hoofd dat er aan denkt, ik zal hem geen haar krenken, er is geen haar goed aan, het scheelde geen haarbreed, zij moest alles haarfijn weten, haarkloverij. Bij oog moeten we vermelden: ogenschijnlijk, oogmerk, oogpunt. „Tot over de oren” = geheel en al: tot over de oren in de schuld zitten, tot over de oren in het werk, verliefd. „Het neusje van de zalm” is iets zeer kostbaars. „Iets vatten tussen neus en lippen” betekent iets zonder moeite doen. Een hele sfeer van ellende en ondergang is verbonden met: dat zal hem de nek breken, dat zal u de hals breken, een halsbrekende studie, de nekslag geven, iemand het mes op de keel zetten; en het idee van „last” hoort bij: iemand aan de hals krijgen, iemand iets op de hals schuiven, zich iets op de hals halen, zich de vijanden van de hals houden. „Ruggesteun” is zeer algemeen geldend. „Iemands rechterhand zijn,” „men kan op één been niet lopen” hebben vrij algemene waarde. „Op voet” duidt aan „manier van doen, grondslag”: alles is weer op de oude voet,

op grote voet leven, op gelijke voet met elkaar omgaan, de zaak zal op dezelfde voet worden voortgezet, zij staan op goede, vertrouwelijke voet met elkaar, ik sta met hem op gespannen voet, op voet van oorlog, van vrede, alles was er op franse voet ingericht.

Een tenslotte de taal. De schoonste taal vloeit voort uit de dichtader. Een aparte taal wordt geconstitueerd door de taal der ogen. Met de mond wordt vooral gesproken: ogen open en mondje toe, hij deed geen mond open, iemand de mond snoeren, houd je mond, zij weet haar mondje te roeren, ze is niet op haar mondje gevallen, iemand naar de mond praten, iemand een vuile mond geven, iedereen heeft er de mond vol van, dat is een hele mond vol, met de mond vol tanden staan, hij is wat los in de mond, dat woord is hem in de mond bestorven, hij neemt me de woorden uit de mond, uit één mond, waar het hart vol van is loopt de mond van over, bij monde van, mondig, onmondig, mondelinge overlevering, 't is zo'n mondjegauw, ik had het woord op de lippen, het zal nimmer over mijn lippen komen, aan iemands lippen hangen, wel ter tong zijn, rad van tong, hij heeft een gladde tong, een fluwelen, scherpe, bitse tong, zijn tong in toom houden, iemand de tong los maken, hij heeft zijn tong verloren, zijn tong de vrije loop laten, het ligt me op de tong, niet op zijn tong gevallen zijn, op zijn tong bijten, zijn tong is hem gebonden, op de tong rijden, kwade tongen hebben het rondverteld, duizend tongen verkondigen Gods eer, goed van de tongriem gesneden zijn, de tong d.i. de taal van een volk, vreemde tongen spreken, tongval d.i. dialect. Dan zijn daar nog de schrijfhand, het handschrift, de handtekening, het handvest, de taal der vingers van de doofstommen, de gebarentaal, het hoofdstuk en de versvoet.

Leven en dood, ziel, persoon

De dood en het leven worden in verband gebracht met: het lichaam, want het lichaam is ons sterfelijk deel: de geest had het lichaam reeds verlaten, en het „lijf" duidt aan het leven: zijn lijf wagen, redden, lijfrente, met de huid: zijn huid duur verkopen; het bloed: goed en bloed offeren voor het vaderland, voor zijn godsdienst; het hoofd: zijn hoofd neerleggen d.i. sterven; de ogen: iemand de ogen sluiten; de tanden: zijn tanden doen hem geen pijn meer; de dood is bijzonder verbonden met allerlei perikelen van hals, nek en keel: de hals afsnijden, de keel dichtknijpen; de rug: op zijn dooie rug liggen; de armen: in iemands armen sterven; de hand: de hand aan zichzelf slaan; het been: met zijn ene been, voet in het graf, hij loopt op zijn laatste benen.

De ziel huist in: de borst: met onbeklemde, diepgeroerde borst; het hart: waar het hart vol van is vloeit de mond van over, zijn hart uitstorten, luchten, zijn hart openleggen, ik maak van mijn

hart geen moordkuil, met hart en ziel; het merg: de vrijheidsliefde zit de nederlander in merg en been; de lever en nieren: op zijn lever krijgen, iets op zijn lever hebben, God beproeft de harten en nieren, tot in hart en nieren. De ogen zijn de spiegel der ziel en het lichaam roept de ziel op: gezond zijn naar ziel en lichaam.

Het begrip van persoon is gemoeid met: hoofd: vijf gld. per hoofd, een gekroond hoofd, hoofdelijk stemmen, een bemanning van 20 koppen; het hart: geen levend hart was er te bekennen; en dan zijn daar nog de klootzak, lul, lamlul, zatte kul en onnozele kont, het bijdehandje, de Hand en Vinger Gods, en: alles gaat door zijn handen, de hand van een meisje vragen, zij schonk hem haar hart en hand, die tekening is van de hand van Toorop, wij komen handen te kort.

HOOFDSTUK VI

DE KLEDING

Het eerst aan bod komen het hoofddekseel en de hoofddoek. Naar de borst worden heel wat klederen of gedeelten ervan genoemd: die jurk is in de borst te nauw, de geplooidde borst van een overhemd, borstdoek, borsthemd, borstrok, borstlap, horstharnas, borstriem. Het gewaad over de boezem wordt ook boezem geheten, zie: zijn hand in eigen boezem steken, een adder aan of in zijn boezem koesteren. Het lijfje en de schoot mogen wij niet vergeten. Dan zijn daar het gat van een broek, de arm, hals van een hemd en jurk, de duim van een handschoen en het duimpje van een verband, het polsje, het been van een kous, de knie van een kous of broek, de knieband en kniebroek, de kniekous en kuitbroek, de voet, hiel en teen van een kous, de hiel van een schoen, en dan uit vervlogen dagen het dijharnas, terwijl „veeg je vuile voeten” betekent: je vuil schoeisel.

HOOFDSTUK VII

FAMILIALE BETREKKINGEN

Hier moet op de eerste plaats vermeld worden: bloedverwantschap, van koninklijken bloede, prinsen van den bloede, de stem, inspraak van het bloed volgen, eigen bloed bevoordelen, 't is mijn eigen bloed, bloedeigen, mijn eigen vlees en bloed, eigen bloed gaat voor, het bloed kruipt waar het niet gaan kan, dat zit hem in het bloed, goed bloed ontaardt niet, bloedschande, bloedschenner, bloedschennis. Man en vrouw zullen zijn één vlees, hun kinderen zijn eigen vlees en bloed en onder elkaar vleselijke broeders en zusters. Wij spreken ook van het hoofd van het gezin, van een

familie, van een geslacht. De uitdrukking: wie zijn neus schendt, schendt zijn aangezicht — betekent ook: wie omtrent zijn bloedverwanten kwaad spreekt, deelt zelf in de schande. In plechtige bijbeltaal komen de kinderen voort uit de lendenen of heup des vaders.

HOOFDSTUK VIII

DE WERELD OM ONS HEEN

Huis, huisraad, gereedschap, schip

De huid is het oppervlak en zo spreken we van de huid van een schip; verder zijn te vermelden het vel van de melk en een vel papier. Wij kennen ook de pees van een boog en noemen „pezen” de zijlijnen die van de hoofdlijnen uitgaan bij een net. Het eetvlees vormt natuurlijk een belangrijk ingrediënt van de huishouding.

Bij het hoofd horen: hoofdkussen, hoofdeinde, hoofdborstel, hoofdboor, hoofdsieraad, hoofdtooi, hoofdkaas, het hoofd van een spijker, van een as, van een brug, van een ploeg, hoofdanker, hoofdas, hoofdbalk, hoofd deur, kop = schaal, kom, bak, pijpekop, hij slaat de spijker op de kop, van een bittertje de kop afbijten, de kop van een schip. Het oog is een gat: het oog van een naald, bijl, klok, sleutel, schaar, schroef, haken en ogen, van dobbelstenen (ronde vlek), ogen drijven op de soep. De vrouwen sieren zich met oorbelletjes, oorijzers, oorringen, en ledigheid is des duivels oorkussen; verder zijn daar oren aan potten, pannen, kannen, manden en kopjes, vooral kleine potjes hebben ook oren. Neus wordt geheten het voorstuk van een schoen, de ijzeren haak waarachter de deurklink valt, het nokje aan een dakpan, het voorstukje van een timmermansschaaf, het schip spoelt lustig zijn neus. De mond wordt toegepast op: opening, ingang, toegang, uitgang, en men spreekt o.a. van de mond van een kanon, oven, schaaft. Daar zijn tanden aan kam, wiel, zaag, vork, hooivork, aan een rad en vandaar de tandradbaan. Bij de lip dienen vermeld: lippenstift, lippen van een wond, van een hoefijzer, orgelpijp. Tong wordt genoemd een stuk van een gesp, van een schoen, orgelpijp, het koperen mondstuk van een muziekinstrument.

Men spreekt van de hals van een fles, viool, kanon, bajonet. Bij de borst noteren we: borstbeeld, borstplaat, borstwering, borstjuweel, borstkruisje, borstspeld. De inhouten die het geraamte van een schip vormen heten „ribben”. Door vormovereenkomst of door het midden van iets te zijn ontstonden: hart van marsepein, de harten van het kaartspel, pomphart, in het hartje van de winter, het hart van een touw d.i. waaromheen de strengen worden gedraaid, de hartpaal d.i. de middenste paal bij heiwerk, hartschild

d.i. een klein schild midden in het volledige schild. De kok kent een lekker rugstukje, reerug, een mergpijp; en men spreekt van de rug van: meubels, stoelen, van een canapé, schilderij, spiegel, wisselbrief. Een schip, fles, net bezitten een „buiik”. De lever hoort bij de slager thuis: leverworst, -pastei; levertraan levert eerder de kruidenier en drogist.

De matrozen spreken van het „gat” van een schip. De armstoel heeft armleuningen; en dan zijn daar nog de armen van een kruis, wegwijzer, gaskroon, anker.

Met de hand wordt heel wat in verband gebracht: handleiding, handwoordenboek, handatlas, handbijbel, handboor, handborstel, handbal, handboog, handkar, handkoffer, handpomp, handdoek, handwijzer, hand van het anker, van een weegschaal, handvat, handgreep, „handje”. Die molen loopt met blote benen, zeggen ze in Holland. Tenslotte zijn vermeld: de poten van een tafel, de voet van een tafel, van een glas, lamp, brief en bladzijde.

Stad, staat en maatschappij

Organisatie, geheel van personen betekent lichaam in: wetgevend lichaam, lichaam van staat, de Kerk is Christus' Lichaam, Christus' Mystiek Lichaam. De betekenis van hoofd = voornaamste komt in tal van maatschappelijke verhoudingen tot uitdrukking: aan het hoofd der troepen, het hoofd der beweging, hoofd der regering, de Koningin is het hoofd van de staat, de Paus is het hoofd van de Kerk, inlands hoofd, hoofd der school, hoofdstad, hoofdstraat, hoofdgracht, hoofdgebouw, hoofdkwartier, hoofdlinie, hoofdadministratie, hoofddistrict, hoofdagent, hoofdambtenaar, hoofdcommissaris, hoofdconducteur enz.

Van belang voor de maatschappelijke situatie zijn de benamingen van lipper, liplap voor de gemengde afstamming in Indonesië. Ook als de vijand niet de rug laat zien, kan men zijn leger toch in de rug aanvallen en dat zal resultaat hebben, als hij niet goed gedekt is in de rug. Een volk gaat de ondergang tegemoet, als het wroet in eigen ingewand.

Als bedrijven het niet langer kunnen bolwerken, zegt men dat ze op hun gat liggen en deerlijke armoede wordt ruw aangegeven met: geen broek, hemd aan zijn gat hebben, geen nagel om zijn gat te krabben. Een rouwmoedige wordt weer in de schoot der familie of Kerk opgenomen. Een verrader verleent hand- en spandiensten aan de vijand en wordt na de oorlog in de handboeien geklonken en dan heeft hij niemand meer op zijn hand ter verdediging.

Onversaagde vechters wiken geen duimbreed gronds of staan geen duimbreed gronds af. Maar erg wordt het, als men iemand de nagels kort, onder de duim houdt, de duimschroeven aanlegt en tenslotte de voeten spoelt.

Dieren en planten, water en zee, bergen, aarde en hemel

Hierbij behoren de huid van kastanjes, de knook d.i. kwast in het hout, het bloed der druiven, de bloedappel, bloedsinaasappel, bloedkoraal, bloedkruid, bloedlelie, bloedluis, bloedregen, de zonging bloedrood onder, de aders d.i. de fijnere vertakkingen van de bladnerven, wateraders, bronaders, goudaders, fraai geaderd marmmer, een stuk hout met aders in verschillende kleuren. Wij kennen het vlees van planten. Bij een komeet spreekt men van hoofd en staart. „Het hoofd” = uitgebouwde steiger, pier, golfbreker, datgene waarop de brug rust. Dan zijn daar de kruin van een berg of dijk, het gelaat der zon, maan en des dageraads, het schone gelaat der dalen, de ogen in de aardappels, op de pauwestaart en de vlindevleugels, de ooraap, oorfazant, de neusaap, neusbeer, neushoorn, neusvogel, de lipbloemigen, de landtong en de zeetong, de tong d.i. de vissoort.

Een bergpas wordt nek geheten en „boezem” duidt aan een diep ingaande baai, een bocht der zee, de hoofdsloot van de polderafwatering. Men spreekt van het hart van een boom, van een vrucht, het harthout d.i. het binnenste kernhout van een boom, hartjesklaver. Behalve een bergrug bestaat er ook de rug van een dijk. Daar zijn veel rijkdommen verborgen in de schoot der aarde. We spreken van armen bij een boom, rivier, en kennen zowel een landarm als een zeearm. Met een bedenkelijk gezicht zegt de kapitein: de wind neemt hand over hand toe. Kuit en viskuit zijn hetzelfde woord. Men zet voeten onder vogels, bollen en bergen.

Stof, ruimte, tijd, maat

„Lichaam” duidt aan een naar alle zijden begrensd, zichtbaar, tastbaar deel van de ruimte en zo spreekt men van: regelmatige en onregelmatige lichamen, organische en anorganische lichamen, vaste lichamen, hemellichamen. Vergeten we niet de tand des tijds, het ogenblik en het achter de rug zijn. Een boom kan twee armen dik zijn en een koe krijgt twee armvollen hooi. De schouderhoogte is een maat; algemeen bekend en nog in gebruik de ellemaat. De duim als maat staat nog afgebeeld op de duimstok, terwijl in vlotte afstandmeting de voetmaat dienst doet en de meterpas van de benen. Op het gymnasium hebben we allerlei toverkunsten uitgethaald met de benen van de driehoek.

HOOFDSTUK IX

SLOTOPMERKING

Het nederlands is een trouwe weergave van het indo-europese talengeheel, maar wel heel bijzonder is het kenleven geprojecteerd

in het hoofd met de koude hersenen, terwijl het wils- en gemoedsleven zich afspelen in het warme hart. Bij grieken en romeinen huizen de kenfuncties in het hart en het middelrif. We vinden dit uitdrukkelijk bij Aristoteles. In de Middeleeuwen werd hierover getwist, maar Albertus Magnus en Thomas van Aquino plaatsten in strijd met hun griekse leermeester en in overeenstemming met de toenmalige medische wetenschap en de arabische commentatoren, als b.v. de „Commentator” Averroez, de innerlijke zinnen in de hersenen, in de beroemde „*media cellula capitis*”. Zier hiervoor: M. Barbado, „*Introduction à la psychologie expérimentale*” (trad. Ph. Mazoyer), Paris 1931, Chap. IX, *Comment Albert le Grand en Thomas d'Aquin ont mis en pratique leurs enseignements de la nécessité de l'expérience en psychologie*; J. Bach, „*Des Albertus Magnus Verhältnis zu der Erkenntnislehre der Griechen, Lateiner, Araber und Juden*”, Wien 1881.

De Nederlanders hebben heel goed begrepen, dat het zakelijke, objectieve kennen thuis hoort in de koude hersenen en niet in het warme hart, en terwijl de fransen en engelsen nog iets leren *par coeur* en *by heart*, doen wij het „uit het hoofd”. Wanneer we het „Middelnederlandsch Woordenboek” van E. Verwijs en J. Verdam ('s-Gravenhage 1885 enz.) opslaan s.v. *herte* (III, 391) dan lezen we daar *van herten onbekent* = dom van hart, van een beperkt verstand, en *bi der herten* = *par coeur*. Ook verschaffen zij een paar uitdrukkingen waarin het hart fungeert als zetel van het denkvermogen: *om enige sake, die herte gepeinsen mochte; hem dede verstaen sijn herte; hi docht int herte sere; si pensede inder herten gront*. Meestal zijn deze uitdrukkingen geconnecteerd met iets affectiefs, zoals ook wij wel spreken van: overdenkt dit in uwe harten. Meer de twee eerste zegswijzen tonen overtuigend aan het verband tussen het kennen en het hart in het middelnederlands. Toch kende men toen ook al *uut haren hoofde* = uit het hoofd, en *also menighen volck, alsoo menich hoot* (zoveel meningen — III, 694). Bij de *hersene* (382 v.) kan ik omtrent het kennen alleen ontdekken: *mine herssene sijn op jou verwoet*, terwijl men ook „*crancke herssen*” kan hebben, waardoor men *dul* is d.i. zot.

Het modern nederlands verbindt dus meer het kennen met het hoofd en minder met het hart als het middelnederlands. Het zou de moeite lonen het genetisch verloop van deze betekenisveranderingen in het nederlands (het duits kent naast *auswendig wissen*, ook *aus dem Kopfe*) eens helemaal na te gaan. Daar zou tekstenstudie aan te pas komen. Wij volstaan met het geven van dit signaal, uitgebreider onderzoek valt buiten het bestek van deze studie.

C. HET BARE'E

HOOFDSTUK I

DE LICHAAMSDELEN ONDERLING

Het woord voor been, bot wordt gespecialiseerd: „gevouwen been” = schouderblad, „ribbebot” = rib, „botten voor het kralen draaien” = sleutelbeen, „het been dat (de buik, de darmen) bewaakt” = de bekkenbeenderen, „het bot van het been” = het scheenbeen, „het bot van de wang” = het jukbeen. „Het voorhoofd van het vrouwelijk schaamdeel” is de schaamheuvel en de overeenkomstige plaats van de mannen heet „het voorhoofd van de penis”, terwijl er ook een algemeen woord voor de beide geslachten dezelfde plaats aanduidt. Eenzelfde woord geeft aan: hersens, ruggermerg, merg. De wimpers zijn de „oogharen”. De aars is „het oog van het achterste” en „het oog van de steenpuist” is het gat erin, terwijl „de tand van de steenpuist” de prop is. De oogappel wordt „het kind van het oog” geheten, en de tranen „het water van het oog”, het blad van het oor” is de oorschelp, „de mond van de borst” de tepel, „de tand van de zon” is een soort huiduitslag, de rode hond, „de lip van het oog” de oogrand, „de tong van het vrouwelijk schaamdeel” de clitoris, terwijl men ook spreekt van „de hals van de penis”. „De steel van de keel” is de strotklep. „de borst van de hand” is de palm en „de borst van de voet” de bal. Het woord voor de rug betekent „waar de staart is”, terwijl de ruggegraat heet „het bot van de rug”, „de stok van de rug”. Het woord voor bil betekent in een der dialecten rug. Eenzelfde woord duidt tegelijk aan arm, hand en voorpoot en een ander tegelijk onderbeen en voet, terwijl de teen „vinger van de voet” wordt genoemd.

HOOFDSTUK II

DE FUNCTIES

„Ogen hebben” betekent ooggetuige zijn en andere samenstellingen met suffixen die aanduiden: gebruiken — hebben tot betekenis: iets duidelijk zien, onderscheiden, aanstaren, turen op. „Zet je oren open, de oren in de vorm zetten” = de oren spitsen,

terwijl „oren van watergeesten” scherpluisterende oren zijn (horen zelfs het doorbreken van een haar: hebt u al eens onder water zwemmend van heel ver een naderende motorboot gehoord?). Drinken wordt weergegeven met „de mond zetten aan iets, vooruitsteken, terwijl o.a. „met de mond iets doen” betekent vertellen. Het woord voor tong staat in connectie met het maleise woord voor likken, terwijl de tong in verband wordt gebracht met het spreken: „mijn tong is stomp geworden” van het vermanen, „zijn tong haakt” d.i. struikelt over de woorden. Bij de borst hoort het zogen: „met de borst werken” = zogen, de borst geven, „water van de borst” = melk, „door de borst in de steek gelaten” = de borst houdt op te vloeien, „kind van de borst” = zuigeling, jongste kind. „Groot van buik” betekent; zwanger, en een speciaal woord geeft aan: buik, faeces, drek, de buik als plaats voor het voedsel en de uitwerpselen. Naar de rechterheup gaat het vaste voedsel en de drank trekt naar de linker heup. Ze bezitten een apart woord voor de penis in erectie, waarvan het grondwoord waarschijnlijk betekent: wat opstaat. Voor de vingers bezigen ze verschillende woorden die aanduiden: de krabber, de naderbijwenker, de afhaler van pluizen enz., degene die het doet; de wijsvinger heet „de aanwijzer”, de nagel „de peller”. „Tot benen gebruiken” wordt gezegd van een slaaf die men er op uit zendt; „de knieën gebruiken” duidt aan: knielen, „de hiel gebruiken” = schoppen.

HOOFDSTUK III

ZIEKTE EN GEZONDHEID

Men zegt: „zijn beenderen zijn hard” d.i. hij is sterk. „Geen vlees” betekent mager en „goed in het vlees” = dik. Ziekte van het hoofd” of „het hoofd is zwaar” geven de hoofdpijn aan. „Hongerig van buik” geeft het hongergevoel aan, „zijn buik of poep spuit er uit” d.i. hij heeft diarree, terwijl ze ook spreken van „een bloedbuik of bloedafgang hebben”. De duizeligheid geven ze aan met „de ogen draaien”.

HOOFDSTUK IV

DE VERHOUDING TUSSEN MAN EN VROUW

„Ogen hebben zoveel als er in een mand zijn” wordt gezegd van een meisje dat aldoor mannen zoekt. Het vrouwelijk schaamdeel wordt „geiteneus” genoemd, de clitoris de „tong”. *Mopeko* betekent zowel heup als bil en is een wisselwoord voor *madaa* = menstrueren (in *madaa* zit *daa* = bloed). De schaamtesfeer blijkt uit

taboe, zodat b.v. de penis genoemd wordt *pomalia* d.i. wat je niet noemen mag. Een paar benamingen voor het vrouwelijk geslachtsdeel zijn tegelijk meisjesnamen. Zij gebruiken de zegswijze: „al zou ze ook een boomstam als been gebruiken” d.i. ze zou met iedere man tevreden zijn. „Haar (zijn) knieën zijn koud (’s nachts)” wordt gezegd van een weduwe en weduwnaar. Zij kennen de neuskus en spreken dan van: „de wang beruiken”. „Aan de neus gegroeid” is een kind, waarvan de vader onbekend is. „Het oog van Lalode” is het mooiste meisje van Lalode.

HOOFDSTUK V

DE PSYCHE

Affekten en stemmingen

„Zijn ribben schoven naar boven”, zeggen de bare’e, dat is: hij stikte van de lach.

Elke innerlijke activiteit wordt toegeschreven aan de „*raja*”. Dat „*raja*” zou men wellicht het beste kunnen weergeven met: dat binnenwerk daar. Men bedoelt er het binnenste mee, maar dan het binnenste voorzover daarin fysieke gewaarwordingen worden ondervonden. Het zal onmogelijk zijn om het zeer precies te localiseren, maar er moet opgemerkt worden, dat de toradja’s het centrum van het psychische leven zeker zo sterk plaatsen in de lever als in het hart. Het woord *ate* echter staat dicht bij lever dan *raja*. Het is ook onze eigen ondervinding dat wij de fysieke weerslag van een psychische activiteit dikwijls niet zo precies ervaren als een proces in het hart of in de maag of de lever, maar als een complexe reactie in het binnendeel van de romp — die complexe reactie en de oorzaak ervan is de zeer reële *raja* der bare’e-mensen, die we hierachter steeds als „*raja*” zullen aangeven.

„Een verheugde *-raja-*” betekent: blij zijn, „een rustige *-raja-*” = gelukkig, „zijn *-raja-* d.i. lust bracht hem ertoe”, „tot *-raja-* hebben” d.i. begeren, verlangen, „lever- en d.i. de lever activeren” = de zin, de lust opwekken. Voor de droefheid weet ik alleen aan te halen: „bezorgd van *-raja-*” d.i. bezorgd, bezet met gedachten, verdrietig, bekommerd. Beter is de boosheid vertegenwoordigd: „in elkaar haken als een oor (gat) en wat er doorheen gaat” d.i. twisten, kijven, „mijn lever jeukt” d.i. ik ben ongeduldig, „mijn lever kookt” d.i. ik ben woedend, „beleverd van *-raja-*” d.i. ontstemd, boos, „de *-raja-* is warm” d.i. driftig, „de *-raja-* kookt” d.i. woedend, en we kunnen hier ook bij zetten het „om de nagels af te scheuren” d.i. het geschenk dat de man aan zijn eerste vrouw geeft, opdat ze zijn tweede vrouw niet zou krabben.

De angst is hun ook niet vreemd: „mijn hart bonst” n.l. van vrees, mijn lever smelt weg d.i. ik zit in doodsangst, „de *-raja-* is hol, inhoudsloos” d.i. ten einde raad, „onrustig is de *-raja-*” d.i. onzeker, „ze tuit, ze is verdoofd” d.i. in de war, „ze is niet vast van plaats” d.i. ongerust, „ze is verdwaald” d.i. men is zijn bezinning kwijt. Nog dient vermeld: „de hartsmond, hartskuil breekt”, d.i. ik sta verbaasd.

Op een bepaalde stemming wijzen: „in mijn *-raja-* zit een bot” d.i. er is iets waar ik niet overheen kan, het reeds genoemde „beleverd van *-raja-*” duidt aan boos zijn, maar toch vooral in een blijvende ontstemming, datzelfde „beleverd zijn” voeden betekent: wrok, ontstemming in zijn binnenste dragen om die telegenertijd te uiten, „slecht van *-raja-*” is ook boos gestemd zijn en „klein van *-raja-*” = gekrenkt, gegriefd, beledigd, terwijl ook een „lui *-raja-*” de boosheid aangeeft (in die luiheid zie ik een blijvend onlustgevoel).

Mimiek, pantomimiek, karakter

„De kin ondersteunen” betekent: nadenken. „Elkaar met de ogen ontmoeten” zegt men, als het tussen twee vijandige partijen tot een treffen komt. „De ogen zijn in dezelfde vrucht” betekent: twee mensen kijken elkaar aan, „de ogen zijn verlegen” d.i. beschaamd, „ik zal het zeggen voor je ogen” d.i. in je gezicht. De snijtanden worden geheten: „de tanden van het lachen”. „De lippen op elkaar drukken” = de mond houden, een geheim bewaren. „Iemand beruggen” = de rug toedraaien, niets van hem willen weten, in de steek laten. „Hij volgt zijn penis maar” = hij loopt recht toe recht aan. „Armen, handenbeweeg” betekent: druk in de weer, goed aan de gang.

Het karakter is soms zeer expressief: „met veel beenderen altijd” d.i. lastig, onbetrouwbaar, „bespied” = een flinke kerel, „hard van hoofd” = koppig, „harig” (d.w.z. de keel is harig = snoepachtig, „niet hij waarden ogen van de mensen” = hij geeft niet om de mensen, „hij nam volstrekt niet ter ore wat het hoofd zeide”, „verstopte oren of harde oren” = ongezeglijk, „zijn oren logen” d.i. hij deed net alsof hij het niet hoorde. Zoals bij de oren de ongehoorzaamheid hoort, zo wordt bij de mond de brutaliteit ondergebracht, zie maar het volgende grote-bek-complex: „iemand die de mond van zijn heer vertrapt” d.i. een slaaf die ongehoorzaam is aan het bevel van zijn meester, „mond is groot” = hij spreekt luid, heeft veel praats, laat zich gelden, „iemand met een grote mond” is iemand die luid en brutaal spreekt, „de mond in actie brengen” = een harde stem tegen iets opzetten, „een splijtmond” is een tegenspreker, ongezeglijk iemand, en „lieden van mond tegen mond” laten elkaar niet aan het woord, praten tegen elkaar

in. „Een geeltand” is een luiaard en „een loslip” een kletskaus, terwijl „een splijttong” een dubbel tongige valserik is. Dan kennen ze nog een „stijfhals” en een „slaphals”. „Zijn *-raja-* is gedraaid” = hij is onoprecht, vals, „de *-raja-* is wit” betekent: mild, goedgunstig, welwillend, „rond” = oprecht, betrouwbaar, „vast” = betrouwbaar, „massief” = ongevoelig, „diep” = geduldig, nadenkend, „iemand met een ruim hart” kan veel verdragen, is geduldig, beheerst. „Zijn achterste heeft wortel geschoten” duidt aan: hij is lui, hetgeen ook wordt aangegeven met: „zijn nagels zijn geel”. „De hand gebruiken” betekent stelen, en dat kan natuurlijk voor één keer zijn (ofschoon wie eens steelt altijd een dief is), maar „de vingers van een spin hebben” geeft aan: lange vingers hebben, diefstichtig zijn.

Ze schelden: je hebt een neus als een lebonivruucht, een mond als een varkenssnuut, je oksel stinkt, dat is rijst als vagina (lijkt wel snert), roep je soms je vagina? (roep je je moeder), alsmaar bevagineerd worden (passief van de reduplicatie) = zaniken, vgl. lig niet te kloten, lullebroer.

Het willen, het krachtige, de godsdienst

„Gespierd naar de *-raja-*” betekent: levenswijs, scherpzinnig, — het bevat zowel het wilselement als het verstandselement in een combinatie die wij ook kennen: de verstandige, de levenswijze heeft deze superioriteit niet alleen verkregen door een goed verstand, maar zijn inzichten hebben ook een vaste, getrainde wil tot medeoorzaak. „Het oog er op hebben” = hopen, verwachten, bizonder gesteld zijn op. Natuurlijk veronderstelt de ongehoorzaamheid van „de mond van zijn heer vertrappen” een daad van de wil; men kan ook „de mond als schild gebruiken” bij een betuiging van onschuld. „De lippen op elkaar drukken” betekent de mond houden, een geheim bewaren, „stevig van lippen” = een geheim weten te bewaren. „Een grote *-raja-*” = liefhebbend en „de *-raja-* in harmonie” betekent: zeker van zijn zaak, vastbesloten, wetend wat men wil, inwendig vast, terwijl „omgedraaid van *-raja-*” = van mening veranderd, van andere gezindheid geworden, bekeerd, „in dezelfde *-raja-*” tenslotte duidt aan: één van zin, wat is toegepast op de „gemeente van de Heer Jezus”. Zij kennen en verwoorden ook het liefdesymbool van na scheiding elkaar met de armen omhelzen. Het stelen d.i. „de hand gebruiken” geschiedt ook vanuit een wilsdaad.

Het bot, de beenderen is het onvergankelijke en krachtige: „zijn beenderen zijn hard” d.i. hij is sterk, „in overeenstemming met zijn beenderen” d.i. met al zijn krachten, „onze tong heeft geen bot” d.i. onze woorden snijden geen hout, „met je botten werken” d.i. zich inspannen, zijn best doen, en met andere causatieve suffixen krijgen we: alle krachten inspannen, zich met alle kracht inspan-

nen, met volhouden trachten iets gedaan te krijgen; met affixen die wellicht gelijkenis of herhaling d.i. versterking aangeven ontstaat: krachtig, flink, uit „bot” + een tot transitief formerend prefix ontstond: met opzet, menens, omdat men het zo wil — men ziet dat de botten hier een belangrijk begrip tot zich trekken, vergelijk het semietisch. Het idee van kracht is verbonden aan de penis in zoverre dat men zegt „een penis hebben” = dapper zijn.

Een nevenvorm van het woord voor bloed staat helemaal in het teken van offer: „bloed voor de weg” is het offerdier dat geslacht werd tot wijding van de terugweg na het koppensnellen, de zaai-rijst, de nok van het tempeldak, de zaden van de komkommers werden met bloed besmeerd, een buffel werd geofferd als beboeting bij huwelijks- of verlofingsontrouw.

Men noemt kinderen met lelijke scheldnamen als b.v. „penis van de hond”, „varkenswang”, om ze tegen kwade geesten te beschermen (die komen n.l. af op mooie kinderen om ze kwaad te berokkenen).

Bij de bare'e-mensen heerst het animisme. Dit animisme is een krachtengeloof d.i. een geloof aan de krachtige zielestof, en dat geloof omvat het hele leven, waardoor het beschouwd kan worden als iets religieus: dood en leven, een ziel in het leven en een dodenziel, zielsverhuizing vinden daarin hun plaats. Wat betreft het lichamelijke: haren, nagels, tanden vertegenwoordigen magische kracht; tranen, speeksel, sperma en menstrueel bloed, urineren en defaeceren moeten volgens de juiste regels behandeld worden, wil men onheil voorkomen; de zielestof gaat in en uit bij de kruin van het hoofd (fontanel), langs de neus en de gewrichten. Het haar is bij de toradja's het meest belangrijke element. We verwijzen verder naar de uitgebreide behandeling bij haar.

Het kennen, belangrijke begrippen, de taal

„Gespierd van -raja” betekent dus levenswijs, scherpzinnig. „De kin ondersteunen” wordt ook hier gezien als: nadenken. „Achter mijn rug” duidt aan: buiten mijn weten. „Hij heeft het met zijn -raja- gevonden, opengeboken” = hij heeft het begrepen en „de raja, behakken, in de vorm stellen” = over iets goed nadenken.

Als aparte begrippen noteren wij: „lichaam-hij” duidt behalve de persoon, hijzelf, zijzelf ook aan: het ding zelf, in natura. „Lichaam” is het geheel tegenover de delen, wat b.v. wordt toegepast in „lichaam van water” d.i. de hoofdstroom tegenover de zijrivieren die de kinderen zijn, en „tot een lichaam maken” = verspreide dingen tot een geheel organiseren; „lichaam” is dus het geheel, het volle, iets groots en massiefs: „zonde van het hele lichaam” is een heel groot kwaad, „zich een lichaam verschaffen” = zeker zijn, werkelijk, echt. „De botten” zijn het onvergankelijke

en ze zijn daarom het krachtige, het echte, het wezenlijke. Het vlees vult het beenderengeraamte op, het vlees verschaft de inhoud, zodat „geen vlees hebben” aangeeft zowel: mager zijn, als: geen inhoud hebben, er zit niets aan of in; dit wordt o.a. toegepast op „het vlees van de rede” d.i. de hoofdzaak ervan, „zijn rede heeft geen vlees” d.i. heeft niets om het lijf. Drie woorden voor gelaat betekenen ook meer algemeen: voorkomen, gedaante, „met hetzelfde gezicht als” = gelijkenis, gelijkend. „Haartje” duidt eveneens aan: kleinigheid.

Wat betreft de taal wezen we reeds op „het vlees van de rede”. „De mond als schild gebruiken” = zijn onschuld betuigen, „de grote mond” en de „spleetmond” d.i. de tegenspreker, „mond tegen mond”, „de loslip”, „stevig van lippen”, „een uitsteeksel der lippen” d.i. een woord dat je uit de mond valt, „zijn tong is stomp geworden” van het vermanen, „spleet tong” d.i. dubbel tongig, „zijn tong haakt” d.i. raakt verward met het spreken, „beweging van de tong” d.i. lettergreep — zijn evenzovele toepassingen van de mond als spreekorgaan. Tenslotte wijzen we nog op „alsmaar-bevagineerd worden” d.i. zaniken en op „met de enkelknobbel spreken” d.i. met bijvoegsels en uitweidingen om de hoorders te vermaken.” In de *-raja-* = in, binnen, „één oog” = enkel, alleen, slechts; het woord voor lip duidt ook aan: „ter zijde”.

Leven en dood, ziel, persoon

Zoals reeds ter sprake kwam, moeten we de verbinding van lichaam en een persoonlijk voornaamwoord vertalen met: ikzelf, hijzelf, in persoon, uitgebreider wordt ook wel gezegd „de meester van het lichaam” d.i. hijzelf, en hierbij komt het verschil tussen het lichaam en degene die erin „woont” tot uitdrukking. Een ander woord voor lichaam betreft dit juist als ons sterfelijk deel en betekent dan ook lijk. Met „de spieren van het lichaam” bedoelt men de aangeboren eigenschappen, de persoonlijke bekwaamheden, de talenten. Het bloed is het levenselixir, vervuld met magische krachten, vooral het menstrueel bloed kan onheil brengen. In het hoofd woont de geest: *toana* = het mensje. „Zijn eigen gelaat” betekent: hijzelf. De zielestof, verbonden aan allerlei lichaamsdelen en ingaand en uittrekkend langs de kruin, neus en gewrichten, staat vanzelfsprekend in urgent verband met dood en leven. Men zag de kaak als iets kroms, zodat men dat toepaste op het laatste kwartier van de maan: de maan is dan als een kakebeen — waarop deze complexe overdracht ontstond: die man is nabij zijn kaak d.i. in zijn laatste kwartier d.i. zijn einde nabij, hij valt dood, hij sterft plotseling. Men zegt wel: ik breng niets mee, alleen maar mijn ogen, mijn gezicht d.i. mijzelf. „Zijn tanden zijn droog”, „geel van voetzool” betekent: hij is dood. De *-raja-* is het binnenste, het gemoed en de zetelplaats van de kern van onze menselijkheid.

HOOFDSTUK VI

DE KLEDING

Slechts weet ik te vermelden, dat de mouwen van het baadje en de slippen van de hoofddoek „armen” worden genoemd, terwijl men „het hoofd” van het baadje noemt wat wij met hals betitelen; de hoofddoek heeft ook „oren”.

HOOFDSTUK VII

FAMILIALE BETREKKINGEN

„Een wittand” is een minderjarige, „een borstkind” een zuigeling of het jongste kind. „Lieden uit één buik” zijn broers en zusters, en „lieden van mensen die uit één buik zijn” zijn neven en nichten; hier hoort bij de zegswijze „iemand tot gelijk van buik hebben”, voor een ander als broer of zuster optreden d.i. zich zijn lot aantrekken. Men zegt ook wel: „van dezelfde navelsteel” = broers en zusters. Men vraagt: wat is je kind? — en het antwoord luidt: met een penis d.i. een jongen. Het grondelement van het woord voor baarmoeder omsluit een groot complex, waarbij behoren de betekenissen: kind, jong, baren, vrijen, verwantschap.

HOOFDSTUK VIII

DE WERELD OM ONS HEEN

Huis, huisraad, gereedschap

Men spreekt van: „het hoofd” van de schepriem d.i. het handvat, „hoofd van de vloer” d.i. hoger gedeelte van de middengang van een huis, „de haren ervanaf halen” d.i. schuren, wrijven, „een akker is (zo krom) als een kakebeen”, „kin van de wieg” d.i. een uitsteeksel ervan, „ogen van de mand” d.i. de openingen, „oog van het schepriem” d.i. het ronde blad, „oog van de lepel” d.i. het ronde deel, „ogen” van de dobbelstenen, „ogen van de armband” d.i. ronde figuurtjes erop, „ogen” d.i. zijstukken van het hoofdkussen, „oog van het hoen” d.i. een dubbeltje, „oog van het zwaard, van het blaasroer, van een ring” d.i. gat er in, „ogen” d.i. eerstelingen van de oogst”, „oor” van een mand, van de bijl, van een naald, d.i. opening er in, „oor” is strik voor boskippen, apen enz., „de neus van een zwaard” is een houten richel met twee gaatjes, „de grote mond” d.i. het wijde stuk van een erf, de wand van een rijstvat, „de tand van het hok” is de valdeur (waarvan de twee stukken als

tanden in elkaar passen), „de tanden van de omheining, van het klophamertje”, „de tong van de jachtspeer” is de haak eraan, „de hals van de tol”, „als de borst van de rijstvogel” heet een sierpatroon, „hart” is een schildersfiguur, „lever” heet de binnenruimte van een huis, „bil” het onderstuk van de schede van het zwaard en de bodem van een mand of ketel, „penis” van een blaasbalg, van een ketel, van het geweer, „de armleuning”, „de vinger” is het handvat van het zwaard, „tot voeten hebben” is het voeteneind en „om er de hiel op te zetten” is de voetplank of stijgbeugel.

Staat en maatschappij

Het hoofd betekent de aanvoerder, de voorname: het hoofd van een gezantschap en de aanvoerder van een koppensnellersbende heten „het hoofd van de hutten” (die hutten zijn de tijdelijke verblijven onderweg). „Afhouden van de kop” noemt men het ongunstig uitvallen van het wichelen, waardoor iemand uit de familie zal sterven d.i. gesneld worden. „Het haar der beenderen” is een franje-versiering van de dodenmaskers, die door de koppensnellers naar de vijand wordt gebracht. „Oog-verspieders” zijn verspieders die hun opdracht goed hebben volbracht, „oog van de weg” is een gids, en „oog van Lalode” is het mooiste meisje van Lalode. Het idee van mond leidde tot grote mond, open, wijde mond — en dan abstract tot: verwijden, een opening groter maken, breder, ruimer maken — wat dan b.v. werd toegepast op het uitbreiden, ruimer maken van een kring van reizigers. Het hart wordt ook gezien als het middelpunt, zodat het middelpunt van een streek „het hart” heet. „Op de grote buik d.i. de aarde neerzien” geschiedt bij een godsgericht. De gal is voorwerp van beschouwing bij wicheldieren. Zij kennen „de sterke arm” en „de arm van de kompanie is lang”; het verschil tussen rechtse en linkse hand is van belang bij het dansen. Het „kuit-slaan” is een veelbeoefend spel. „Tot benen gebruiken” zegt men van een slaaf die men eropuit zendt en een districtshoofd wordt „het been van de vorst geheten”. Op het oogstfeest wordt „met de hielen gestampt” om de geesten te verdrijven.

Dieren en planten, water en zee, bergen, aarde en hemel

Zij kennen de „huid” d.i. de schil van vruchten of schors van bomen, en ook de schelpen aan de zee. Het „bot” wordt overgedragen op: pit, zaad, graat, knoop van de bamboe, dikte, zwelling bij bomen; het wordt gezegd van bergen, van de knobbels van melaatsheid. Tegenover de pit, het „bot” van de vruchten staat „het vlees”, en terwijl de stenen in de grond weer de „botten” zijn,

is de zachte, rulle grond „het vlees”. Planten bezitten ook „haren”. Een merkwaardige uitdrukking is ook *liwoe mata* = de ogen dwalen rond, waarmee wordt aangeduid het groeistadium van de rijst: dan gaan de ogen over het veld en blijven hier en daar rusten op plekken waar de aren uitgekomen zijn. Het midden van de zee wordt „de navel van de zee” genoemd en men spreekt ook van „de navel van het land”. De darmen worden „de lianen van de buik” geheten. „Een leverzee” is een binnenzee, kleine, omsloten golf of baai met een smalle ingang. De nier wordt „vrucht” genoemd, blijkbaar wegens de vorm. „Het oog van de dag en van de nacht” zijn zon en maan, en „oog van het water” is de bron. „Nagelrijst” groeit tegen de draad in. Veel bergen worden „dij” genoemd. Het laatste kwartier van de maan wordt aangegeven met: „de maan heeft al de vorm van een kakebeen”. „De suikerpalm van een oor voorzien” duidt aan: een gat erin maken om te zien of hij sago bevat. De kiemgaten van de kokosnoot noemt men „neus”. Met „de mond van het land” bedoelt men: landkaap. „De mond activeren”, dus openzetten ging betekenen: zich splijten, de randen van elkaar doen — wat ook wordt toegepast op de grond die door verdroging splijt. Donderstenen in de grond worden „tanden van de bliksem” genoemd. Een enkele maal vindt men koperen bijlen in de grond, blijkbaar uit een vorige cultuur: men noemt die „tanden van een *longga*”, en die „*longga's*” zijn een soort luchtgeesten. Een plantje wordt „betand” (met causatief prefix, niet met actief prefix) geheten. Dan bestaan er nog „de lip van de zee” „de lip van een meer”, terwijl „de lip van de weg” de wegkant is.

Kleur, tellen en maat

De kleuren worden benoemd vanuit bepaalde zaken; zo groen vanuit haar (*sirih*): *sirih* is n.l. een wisselwoord voor haar en *sirih* is groen, geel vanuit de eierdooier, zwart vanuit roet.

„Eén oog” = 1 en „twee ogen” = 2, „de hand” = 5. Er bestaat een heel maatsysteem: „één kootje, één vinger, één pols, één elleboog, één arm”.

D. HET MARINDINEES

HOOFDSTUK I

DE LICHAAMSELEN ONDERLING

De rib wordt genoemd „het rib van de zijde”, de snor „de baard van de lip”. Het schaamhaar van de vrouw heet „het haar van de Venusberg” of „haar-haar” d.i. het haar bij uitstek of het bijzondere haar (reduplicatie). Wimpers en wenkbrauwen worden aangeduid met „veder, pluim van het oog”. Het woord voor lip wordt overgedragen op de schaamlippen en de voorhuid. Opmerkenswaard noemt men de melktand „de bij de borst behorende tand”. De longen zijn „de lichte lever” en de hiel is „het voet-achterste” of „voet-scrutum”. Eenzelfde woord dient voor: ei, teelbal, kuit van het been en viskuit. Eenzelfde woord wordt gebruikt om de arm, hand en vinger aan te geven, en een ander voor het been en de voet.

HOOFDSTUK II

FUNCTIES

„Het gezicht openen” = kijken, zien, toekijken. Opmerkelijk en treffend van schildering is de verwoording van de oogfunctie: „met de ogen gaan” = gaan kijken, „de ogen staan” = staan kijken, „de ogen planten” = starogen, „de ogen uitgooien” = openen, opslaan, wakker worden, „de ogen leggen” = in ogenschouw nemen, goed in het oog houden, met aandacht doen, „de ogen openscheuren” = plotseling zien, „de ogen stuiten tegen” = staren, strak kijken, „de ogen hangen aan” = turen op of naar. „Zonder oren” betekent doof en „zonder mond” sprakeloos. „Borst-sap” is melk, en vooral als ze zoogt wordt de vrouw aangeduid met „zij met borsten”. Het woord voor hart betekent ook adem (met „hart” geven ze aan het hele complex daar in de borstkas). Het woord voor buik dient ook om „zwangere” aan te geven en „met een opvallende buik” = de zwangere (er staat een vrouwelijk partikel bij, met een mannelijk partikel betekent deze combinatie „dikbuik”); de stoelgang wordt verwoord met „de buik wordt los”. Men zegt:

„zijn achterste maakt geluid”. Er wordt natuurlijk met de armen en handen gewerkt, zie b.v. „een vrouw met ledige armen” = een kinderloze.

HOOFDSTUK III

ZIEKTE

„Gering of zwak van lichaam” betekent mager, vermagerd, terwijl „groot of veel van lichaam” is dik, gezet, zwaarlijvig, en men kan voorzien zijn van een „licht, lenig lichaam” of een „zwaar lichaam” d.i. log, moe, ziekelijk zijn. „Zonder beenderen” duidt aan: moddervet, „slechts de beenderen” = broodmager, „botten, geraamte” geeft aan: schooier, hongerige (als scheldwoord), „met een opvallend geraamte” = uitgeteerd, mager (zo sterven zij). Zij kennen de tering en spreken dan van „bloed spuwen”. „Het vlees is slecht” betekent: hij is mager. „Omgedraaid oog” duidt de blindheid aan en „oog-mens” het schele, gebrekkige oog. „Hart pijn” is de aamborstigheid. „De rug is haar stijf” d.i. ze heeft rugpijn wegens de opkomende barensweeën. „Het bijt hem in de buik” = buikpijn, „alleen darmen” = hongerig, „mijn voet is gestorven” d.i. slaapt.

HOOFDSTUK IV

DE VERHOUDING TUSSEN MAN EN VROUW

Bij bepaalde leeftijdsstadia horen speciale haardrachten: de gehuwde vrouw draagt het haar vrij kort, terwijl de ongehuwde meisjes het met allerlei tressen en invlechtsels tot haar middel laten afhangen. „Zonder lijfhaar” betekent: jong, zonder kracht, zonder ervaring. „Iemand met slechte ogen” is een ontuchtige en „met slechte ogen kijken” = ontucht plegen; de erotische sfeer van het woord voor oog wordt geaccentueerd doordat het tegelijk ook aanduidt gat in het algemeen en vrouwelijk schaamdeel in het bijzonder. We noteerden reeds de overdracht van lip naar schaamlippen en voorhuid, en „zij met borsten” = vrouw. Huwbare meisjes en jongelieden krijgen een halsversiering, die o.a. bevat een stukje verschrompelde navelstreng. „Met een aars (endeldarm)” of „met een slechte aars” (endeldarm)” zijn scheldwoorden die wijzen op paederastie. Bij blijde verrassing en uitgelatenheid gebruikt men een uitroep, die we moeten weergeven als „met een stuit” (maar dan als iets opvallends en ongunstig opvallend) en die in paederastische sfeer moet begrepen worden, zoals we „stuitman” met paederast moeten vertalen. Als op het Sósomfeest de mannen samen met de déma Sosom de jongens meenemen naar het

bos, misbruiken ze hen tegelijk en in de jongenskampen is het een vieze boel. „Met een penis” (hetzelfde suffix dat in ongunstige zin iets opvallends aangeeft) is een scheldwoord: gemene kerel „Krokodilman” en „krokodilvrouw” = ontuchtig mans- of vrouwspersoon en „krokodilhandeling (gewoonte, gebruik, adat)” = onkuise handeling. Er bestaan heel wat woorden voor het vrouwelijk schaamdeel en b.v. *péra* duidt op de eerste plaats het inwendige aan, waarvoor zij schaamtegevoel hebben, zodat *péra-toe* d.i. met een *péra-* (weer opvallend en ongunstig) een lelijk scheldwoord is; *soev* is ook zeer plat en vandaar *soev-toe* weer een scheldwoord; een gemene scheldwijze is ook de uitroep *mato har-éh!*, waarin het woord voor de clitoris is verwerkt. Het „bij de elleboog nemen” geschiedt als het meisje uit een vreemd dorp naar het dorp van de bruidegom wordt geleid en als op het huwelijksfeest de pleegvader van de jongen de bruid naar het feestterrein geleidt: het betekent ook een vrouw verleiden.

HOOFDSTUK V

DE PSYCHE

Affekten en stemmingen

Deze worden voornamelijk ondervonden in de *békai* en die *békai* moeten we weergeven met: het binnenste in de borst, het hart, de adem — wij zullen bijna altijd spreken van „hart” en een enkele maal van „adem”; de term *békai* is niet zó speciaal dat we hem onvertaald laten, als het bare’e-woord *raja*: als ze de *békai* moeten uittekenen schetsen ze op de hoogte van de borst een buis die eindigt in een zak.

„Het staan van het hart of de adem” duidt aan de hevige aan-doening. De begeerte wordt aangegeven met: „het hart bijt naar hem of het zijne”; de droefheid met: „ge verscheurt mij het hart”, „dat draait mij zeer het hart om” (zie hieronder de droeve stemming); de dapperheid of woestheid met: „de adem, het hart zal hen niet begeven” d.i. ze zullen volhouden, „groot hart” d.i. hoogmoedig, hooghartig, moedig, „heftig hart” d.i. gramstorig, woest; de schrik met: „het hart schroeien” d.i. schrikken. Tegelijk laten we volgen wat meer als stemming kan geïnterpreteerd worden: „spelen van het hart” d.i. blij, vrolijk, opgeruimd, „ge moet uw hart goed neerleggen” d.i. stel u gerust, „slecht hart” d.i. bedroefd neerslachtig en „goed hart” d.i. gelukkig, verheugd, tevreden, vroedig, verzoend. Misschien is het woord voor schrikken hetzelfde als het woord voor onderbuik, omdat daar de schrik in kan schieten.

Mimiek, pantomimiek, karakter

Onze stijfkop heet daar „houten kop”. Men kan ook „houten oren” hebben of „zonder oren” zijn d.i. doof, ongehoorzaam, onzegge-lijk, onvermurwbaar. „Lang van adem, hart” betekent: lankmoedig, kalm, geduldig, en „een zacht hart” = zachtmoedig, gevoelig, zenuwachtig, „groot hart” hoogmoedig, hooghartig, moedig, en weer het „houten hart” = hardvochtig, moedig. Dat over het karakter.

„Met het voorhoofd doen of gelijktrekken” betekent de wenkbrauwen hoog optrekken als teken van in- of toestemming. Iets van mimiek hoort bij de uitroep „het gezicht-ah!” d.i. kijk uit, houd op! „De ogen groot opendoen” duidt treffend de verbaasdheid aan. Zij hebben een woord dat betekent de neus optrekken en verachten en een ander dat aanduidt het gelaat, de neus en mond vooruitsteken als teken van verachting — maar eigenlijk hoort het vermelden niet strikt bij de opzet, omdat niet het woord voor neus hiermee annex is, maar een apart woord de hele handeling aangeeft. Men gebruikt het scheldwoord „grote neus” en bedoelt daarmee een brutaal, aanmatigend, heftig persoon. De uitdrukking „zonder mond”, d.i. stom, sprakeloos, met de mond vol tanden tekent ook eigenlijk een scène. Zij spreken van „met ledige handen” d.i. ongewapend, vrede-lievend, en laten dan de naarboven geopende handen zien, daarbij vaak roepend: *kai-ah! kai-ah!*, een uitroep van vrede en vriendschap, waarnaar zij later werden genoemd (*kai* = open, zij laten de geopende hand met de palm naar boven zien), terwijl zij zichzelf noemen *marind-anim* d.i. mensen van de rivier. Zij spreken veel in gebarentaal en dan betekent „de handen van iets afvegen”: er niets mee te maken willen hebben, „de hand opsteken, het hoofd in de nek”: groet, „herhaaldelijk met de linkerhand kloppen onder de oksel van de uitgestrekte rechterarm”: lange reis, „herhaaldelijk kloppen op de dij”: lang voortduren van iets, „het hoofd schudden”: ontkenning, „het hoofd schuin houden plus licht gesis of gesmek”: verrukkelijke gewaarwording, „klappen met de tong of fluiten”: verbazing.

Het willen, het krachtige, godsdienst en moraliteit

„Het gezicht keren naar” betekent bedoeling (b.v. om te stelen). Het reeds vermelde „zonder oren, houten oren” = ongehoorzaam, onzegge-lijk kan behalve op het karakter op één enkele wilshan-deling slaan. „Eén hart, adem” = in één adem, zonder rusten, eendrachtig, „wat voor een hart stelt hij tegen hem?” d.i. wat heeft hij tegen hem, en het reeds vermelde „de adem, het hart zal hen niet begeven” = zij zullen volhouden. „Reuk van de oksel” betekent vriend, kameraad.

Voor kracht kan ik alleen aanhalen „zonder lijfhaar” d.i. zonder kracht, terwijl het scrotum wordt beschouwd als een centrum van kracht.

Als religieuze elementen kan men het volgende opvatten. Ze geloven aan déma's d.w.z. geesten, die allerlei goeds en lelijks bewerkstellingen en waarvoor ze toch vooral bang zijn. We ontmoetten in het voorafgaande de déma Sosom, die de jongens wegvoert naar de kampen in het bos.

Het koppensnellen is een rituele moord. Een gesnelde kop viel eens op de grond en de haartooi ervan, die sprekend gelijkt op de bovengrondse wortels van de kokosboom, drong als wortels in de grond. Om nu het totemistisch verband te onderhouden en de vruchtbaarheid van de kokosplantingen te verzekeren moeten steeds nieuwe koppen worden aangevoerd en moeten de jongelieden haartooi in ere houden: de gesneden koppen worden met aanvlechtsels voorzien, welke evenals die aan het haar der jongemannen sprekend gelijken op de wortels der kokosbomen. De „kopnaam” is de echte naam tegenover de „démanaam” en de „tekennaam” („krompoot” of iets dergelijks). Voor men iemand snelde vroeg men diens naam en gaf die naam, waaraan de krachten van de gesnelde waren verbonden, aan zijn kinderen. Bij gebrek aan gesnelde koppen werden twee kinderen naar dezelfde gesnelde genoemd, ze waren dan „van eenzelfde kopnaam”.

Rituele ontucht en moord werd gepleegd bij de inwijdingsfeesten van de geheime genootschappen Majo en Imo, waarvan het doel was de ziektegeesten af te weren en de vruchtbaarheid van mensen, dieren en gewassen te bevorderen. Bij de Imo-inwijding werd een mens gedood, bij de Majo-inwijding werd een meisje van de huwbare leeftijdsklasse eerst in rituele ontucht misbruikt, daarna gedood en opgegeten.

Deze laatste perversiteit, samen met de reeds vermelde, veelvoorkomende paederastie, het ten gebruike geven van zijn vrouw door de man als tegengift voor het bewerken van zijn land, het misbruiken van de bruid op de huwelijksdag, zouden wellicht tot de conclusie kunnen voeren, dat dit volk, al kent het blijkbaar wel het verschil tussen het mijn en dijn, moraliteit op sexegebied mist — maar dan moeten we wijzen op het wel minieme maar toch duidelijk aanwezige schaamtegevoel, zich uitend door schaambedekking en taboe, en op uitdrukkingen en scheldwoorden die iemand zijn ontucht verwijten.

Voor het voorafgaande is behalve in het woordenboek veel te vinden in H. Geurtjens, „Oost is Oost en West is West, psychologische en andere tegenstellingen, toegelicht met voorbeelden uit eigen ervaring,” Utrecht-Brussel 1946, Hfst. X, „Redelijk wezen”, Hfst. XI, „Zedelijk bewustzijn”.

Het kennen, belangrijke begrippen, de taal

Er is kennen geconnecteerd met de reeds aangehaalde uitdrukking „zonder lichaamshaar” d.i. o.a. zonder ervaring. Vooral het geheugen wordt aangegeven met behulp van het oor: (in het) oor doen, worden, tot een toestand geraken” = denken aan, indachtig zijn, gedenken, zich herinneren, „het wordt mij in het oor” = ik denk er aan, ik herinner het mij, „word mij in het oor” = gedenk mijner, „uit het oor worden” = vergeten, iemand met ongelukkige oren” = vergeetachtige, „eh! het oor!” = dat had ik haast vergeten! In het woord voor weten en kennen zit duidelijk de combinatie van geluid + worden, dus: mij is het geluid geworden, maar het woord voor oor staat er niet bij. Met hart of een ander orgaan in de romp wordt geen kennen verbonden.

Als begrippen kunnen we signaleren: „lichaam” betekent o.a. ook uiterlijk, en dat vrij subtiel, b.v. „mijn uiterlijk is alleen maar lui” d.i. ik schijn maar lui, „van een ander uiterlijk” = van een ander soort of model, b.v. „van een ander uiterlijk van huid (kleed)” = een ander soort kleed; het woord voor gezicht is zeer rijk, want het duidt ook aan: voorkomen, uiterlijk, gedaante, afbeelding, evenbeeld, soort, slag, ras.

Leven, binnenste, persoon

Het „hart” geeft aan de adem, het leven, het binnenste, uitgangspunt en centrum van aandoeningen: „de adem, het hart is hem ontvloten” d.i. hij is dood en we verwijzen naar de talrijke voorbeelden in het voorafgaande. Het zou kunnen zijn dat het woord voor ziel, levenskiem, kern, geest, leven, n.l. wih, samenhangt met het woord voor lichaam wahani. Dat wahani kan ook de persoon aanduiden: „ik heb het lichaam niet gezien” d.i. de persoon. De déma Oegoe vond de toverkunst uit. Hij werd gevonden, gedood en verslonden. Zijn toverkunst ging over op degenen die hem hadden gevat en opgegeten, en soms kruipen die tovenaars in zijn huid, die te Soror wordt bewaard, en varen er als een onderzeeër mee langs de kust om badende en vissende lieden te doden.

HOOFDSTUK VI

KLEDING

Het woord voor huid dient ook om aan te geven: bedekking, kleding, deken (n.l. „huidbedekking”). Een van de woorden voor de genitalia was eerst de naam voor de schaambedekking. eigenlijk duidt die term een bepaalde boomsoort aan, waarvan de bin-

nenbast die schaambedekking verschaft. Een jas, baadje wordt geheten „bij armen behorend”, en de broek „behorend bij het been”.

Eigenlijk kennen de marindinezen geen kleding, alleen een minieme schaambedekking, maar de invloed van westerse begrippen brengt ook op dit gebied veranderingen.

HOOFDSTUK VII

FAMILIALE BETREKKINGEN

Wij bespraken reeds de benaming van de kinderen naar de gesnelden en dat is dus de kopnaam van de kinderen; zijn er niet voor elk kind apart genoeg gesnelde koppen aanwezig, dan worden er een paar naar eenzelfde kop genoemd, die zijn dan „van eenzelfde kopnaam”. Het woord voor baard betekent tegelijk vader en oom, omdat de baard het kenmerk is voor de oudere man. De zuigeling is „de bij de borst horende”. „Van één navel” betekent: van dezelfde familie. De namen van grootvader, grootmoeder, kleinkind zijn afgeleid van *izé*, dat penis betekent. Wil men tegen iemand zeggen: *gij zijt de eerstgeborene*, dan verwoordt men dat met: „*gij hebt het eerst de vulva geopend*”.

HOOFDSTUK VIII

DE WERELD OM ONS HEEN

Huis, huisraad, gereedschap, schip

Het woord voor huid duidt ook leer aan, „oor” = handvat, „neus” sneb van een kano. Men heeft daar ook de gelijkenis tussen de „tong” en de vuurtong ontdekt, de „tanden” van een zaag, de „tanden” d.i. scherpe spitsen van andere gereedschappen, de „tand” d.i. de snede van snij- of kapgereedschap. De pas ontluikende borsten worden „trommelwaskegelborsten” genoemd, de rijpe borsten „kommetjesborst”. De deurknop heet „navel”, de voetbal „blaas” (ze werken met een varkensblaas). Zij maken vuur door met een stuk hard hout te draaien in een blokje zacht hout, waarin een gaatje is aangebracht met wat zwam — en de legende zegt dat eens twee *déma*’s bij de geslachtsakt zo vast waren verbonden, dat er vuur ontstond. Een woord dat rugvin betekent duidt overdrachtelijk aan penis en weerhaak. De benaming voor een knots met eivormige steen wordt overdrachtelijk gebruikt voor mannelijk

schaamdeel. Het woord voor scrotum geeft ook aan een zak in het visnet. De stelt en de klomp worden „houten voet” genoemd en „jogar-voet” betekent schoen (de *jogar* is een grote vis, waarvan de huid op leer gelijk). De bovenkant van de voorsteven van de kano wordt „dij” geheten — de kano stelt een menselijk lichaam voor.

Maatschappij

Steden zijn er niet op Nieuw-Guinea, staten al evenmin, wel enige maatschappelijke verhoudingen. Het koppensnellersbedrijf is natuurlijk een luguber maatschappelijk verschijnsel. Een troep mannen trekt er op uit om krachten en „kopnamen” te gaan verzamelen voor het opgroeiende geslacht, men ziet ze langzaam verdwijnen in het oerwoud — „ze zijn allen met dezelfde rug gegaan” d.i. in dezelfde richting.

We bespraken reeds de geheime genootschappen met hun rituele ontucht en moord, de paederastie in de jongenskampen, het misbruiken van de bruid op de huwelijksdag (waardoor ze praktisch zeker een geslachtsziekte opliep) en „het spitten van de tuin” dat figuurlijk „de copula verrichten” aanduidt, omdat de man aan de vrienden die bij het omspitten van de tuin helpen zijn vrouw ter beschikking stelt (men kijkt slechts naar de rechtvaardigheid, niet naar de matigheid in sexualibus).

Dieren en planten, water en zee, aarde en hemel

„Huid” wordt ook gezegd van schil, bast, schors, peul en dop. De spieren, aders en zenuwen werden benoemd naar de luchtwortels van de rubberboom die daarmee een gelijkenis vertonen. „Haar” werd gezegd van het nesthaar van vogels en de vezels van planten. „Oog” is het kiemgat, de jonge scheut, de knop, „oor” een aardvrucht en waterplant, „neus” de snavel, bek en jonge scheut van de klappernoot, „mond” de muil van dieren, bek en snavel, „tepel” de punt aan de top van de pisangvrucht en peulvruchten. Men noemt het zoete water „borstwater” tegenover het zeewater. Ik verwijs nog naar de legende van de twee *déma*'s die vuur deden ontstaan bij de coitus — dat vuur brandde het strand van de zee kaal en bracht de rivierbeddingen tot stand. „In het scrotum snijden” d.i. lubben betekent ook: licht worden, dagen — blijkbaar wegens de lichte streep die ontstaat bij dat lubben. Bij het poffen van een stuk sago vormt zich een dikke huid eromheen — wegens de gelijkenis benoemt men het vrouwelijk schaamdeel en het scrotum vanuit dit omhulsel. Het woord *kana* betekent: ei, viskuit, vruchtpit, merg van planten, hout zonder bast, teelbal, kuit van het been. „Elleboog” zegt men van een knoop in de stengel van allerlei gras- en rietsoorten. De hiel van vogels en viervoetige

dieren zag men aan voor en noemde men „knie”, zo werd ook betiteld de knoop in de watistengel. De nerf van een blad en de schacht van een veder heten „scheenbeen”, terwijl „de maan met een scheenbeen” = het eerste kwartier.

De marindinezen kennen een kolossaal wezen, Geb (merkwaardigerwijze heet de egyptische aardgod ook Geb), waarvan het hoofd immens boven de zon en de voeten evenzeer onder de aarde zich uitstrekken, terwijl dan de aarde zijn navel is. Geb schijnt twee vrouwen te hebben en dat zijn z'n twee armen. Allerlei legenden bestaan er over die Geb. Zo snelde hij vele jongens aan het strand van de zee, men pakte hem, hakte zijn kop af. Dat hoofd ging er toen vandoor en veranderde in een steen die nog een eind in zee te zien is; volgens een andere lezing steeg het de lucht in en werd de zon. Een ander verhaal vertelt dat men Geb gevangen hield en dat toen uit zijn nek de banaanstruik voortkwam; hij werd bij die gevangenschap misbruikt en mishandeld, brak uit en werd het mannetje in de maan of de maan zelf. Toen men volgens de eerste legende het hoofd had gesneld, verdeelde men ook de romp en daaruit zijn de marindinezen en alle anderen voortgekomen. Er ontstonden drie delen: het bovenste deel, de buik en de virilia, het achterwerk en de dijen. Het land van de marindinezen en de bewoners ervan vormen het tweede deel en in dat centrum komen de jongeman Sosom uit het oosten en het meisje Majo uit het westen volgens de loop van de zon en de Venusster geregeld samen. Zie behalve in het woordenboek sub voce Geb, J. Viegen, „Les sociétés secrètes des Marind”, Semaine d'Ethnologie religieuse, Compte rendu analytique de la IIIe Session, Tilbourg 1922, Enghien-België, Moedling bei Wien '23, 384 vv. Het verband tussen de aarde, de verdeling van het land en Geb geef ik met veel voorbehoud, want het relaas van p. Viegen is niet erg overtuigend.

Kleur en tellen

Het woord voor bloed duidt tegelijk aan: rood, roodachtig, rossig, roodbruin, rozig — met allerlei toepassingen op planten, rode grond en een schelpdier. „Eén hand” of „één hele hand” = 5, „één hand één” = 6, de handen op” = 10, „één voet” = 15.

SLOTNOOT OP HET BARE'E EN HET MARINDINEES OVER PRIMITIEF DENKEN

Men kan aan zucht tot concreetheid wijten: „ogen hebben zoveel als er in een mand zijn” = manziek meisje — maar bij ons zegt een meisje wel dat ze er aan elke vinger één kan krijgen. „Het oog van Lalode” = het mooiste meisje van Lalode — wij zouden zeggen de bloem van Lalode: wat is het meest concreet? „Zijn ribben schoven naarboven” = hij stikte van de lach — dan houden wij

onze buik vast. Wij plaatsen evenveel psychische ervaringen in het hart en het hoofd als de bare'e-mensen in de *-raja-*: het hart bonst, breekt, is ruim . . . wij gebruiken evengoed deze concretisering om psychische gewaarwordingen weer te geven. Niet ken ik bij ons zegswijzen als: het hart is niet vast van plaats (onzeker), verdwaald (bezinning kwijt), is verdoofd (in de war), gedraaid (onoprecht), rond (oprecht), gespierd (scherpzinnig), behakt of in de vorm gebracht (nadenken). Wat betreft het marindinese *békaï* spreken ook wij van: het hart, de adem staakt (stokt), geverscheurt me het hart, het hart draait om, één hart of adem = in één adem, zonder rusten, eendrachtig. Niet weer vinden we bij ons parallellen voor: het hart bijt naar hem (begeerte), het hart schroeien (schrik), ge moet uw hart goed neerleggen (kalm worden).

Maar dat de concretisering die bij ons niet worden aange troffen nu juist van een genre zijn dat wezenlijk verschilt van hetgeen wij met hen gemeenschappelijk hebben kan ik niet inzien. Wij onzerzijds bezitten weer concretisering die bij hen niet aanwezig zijn: het hart hoog dragen, iets op het hart hebben, met de hand over het hart strijken, iemand iets op het hart drukken, het hart tot God opheffen, dat is een steek in mijn hart, het wordt me wee om het hart, het hart bloedt hem, zijn hart luchten, uitstorten, iemands hart stelen, zijn hart staat in lichtelaai, zijn hart kromp ineen bij die ellende, het hart zonk hem in de schoenen.

De bare'e-mensen leven in een sfeer van concreetheiden: „haar (zijn) knieën zijn koud” wordt gezegd van een weduwe of weduwnaar, „elkaar met de ogen ontmoeten” = handgemeen worden, „ik zal het je zeggen voor je ogen” = in je gezicht, „de lippen op elkaar drukken” = de mond houden, „iemand beruggen” = de rug toedraaien, „zijn penis volgen” = recht toe recht aan lopen, „met veel botten altijd” = altijd een haar in de boter zoeken, „hard van hoofd” = koppig, „verstopte oren” = ongehoorzaam, „de mond van zijn heer vertrappen” — ongehoorzaamheid van een slaaf, „mond is groot” = grote mond, „een loslip” = een loslippige, „een stijfhals” = een stijfkop, „dat is rijst als vagina” = snertijst, „achter mijn rug” = buiten mijn weten (dat is achter mijn rug bekondeld), „lichaam” = ding, persoon, mijzelf, hijzelf (vgl. aan mijn lijf geen polonaise), „de meester van het lichaam = hijzelf (bij ons woont de ziel in het lichaam), „de botten” = het onvergankelijke, echte, wezenlijke, „zijn rede heeft geen vlees” = heeft niets om het lijf, „haartje” = een haar, kleinigheid, „een uitsteeksel der lippen” = iets wat je uit de mond valt, „alsmaar bevagineerd worden” = zaniken, lig niet te kloten, te lullen, „met de enkelknobbel spreken” = met comische bijvoegsels en uitweidingen, „in de *-raja-*” = in, binnen, „één oog” = slechts, alleen, „lip” = terzijde, „spieren van het lichaam” = aangeboren eigenschappen, in

het hoofd woont „het mensje” = de geest (vgl. voorstelling in de Middeleeuwen van het wegvliegen van de ziel naar de hemel), „die man is nabij zijn kaak, laatste kwartier van de maan” = stervend, „zijn handen zijn droog, zijn voetzool geel” = hij is dood, vgl. hem doen zijn tanden geen pijn meer, hij heeft de klompkes uut-gesmeten.

En bij de marindinezen: „zonder lijfhaar” = nog een melkbaard, niet droog achter de oren, „met slechte ogen” = ontuchtige, de ondeugd ziet hem de ogen uit, „zij met borsten” = vrouw (vgl. ons platte „een buik met benen, onnozele kont”), „met een aars, stuit-man, met een penis” vgl. klootvent, „krokodilman,-vrouw” = ontuchtig persoon, „houten kop” = stijfkop, „zonder oren” = ongehoorzaam (waar zijn je oren, onge-hoor-zaam), „met het voorhoofd doen” = met het hoofd knikken, „de ogen groot opendoen” = grote ogen opzetten, „het gezicht keren naar” bedoeling, beogen, „reuk van de oksel” = vriend, „kopnaam” = de krachtnaam van de gesnelde kop, „spitten” = copula verrichten, „in het oor worden” = zich herinneren, „lichaam” = uiterlijk, „huidbedekking” = kleed (pels), „gezicht” = uiterlijk, soort, „ik heb het lichaam niet gezien” = de persoon.

Deze voorbeelden namen we uit het materiaal omtrent de psyche. We lieten niets met opzet weg, maar vermelden alles wat we als concrete schildering ontmoetten. Hoe dikwijls kunnen we niet naast het bare’e of marindinees vrijwel gelijke concretisering uit het nederlands plaatsen, en waar dat niet gelukt hebben we niet te maken met kenprocessen waarop onze logica strandt en een prelogica ter hulp moet worden geroepen: het zijn gewoon resultaten van andere overdrachten, uitgevonden door de geest met zijn talloze mogelijkheden. Niet anders is het bij de afdelingen van „de wereld om ons heen”.

Moet het wellicht onlogisch heten, dat tegelijk de navel van de aardgod de aarde is, diezelfde Geb dan weer op het strand komt koppensnellen, en bovendien zijn buik + virilia tegelijk is het land der marindinezen? Onze sprookjes en verhalen staan vol van dergelijke ongelooflijkheden. Wel is opvallend hoe de zielestof, in het lichamelijke met zorg vastgehouden, het leven van de bare’e-mensen vervult, zodat Dr Kruyt durft te verklaren: om zo te zeggen gaat de helft van mijn werk aangaande het leven der bare’e-ers over die zielestof in verband met het haar. Opvallend is ook de overheersende rol van het sexuele en het koppensnellers-bedrijf bij de marindinezen.

Wij menen dat relatief beschouwd het denken bij deze natuervolken ten achter is gebleven in vergelijking met de moderne volken. Veel meer dan bij deze laatste is het denken gebonden aan de concrete situaties en de abstractie bereikt niet de ragfijne diepzinnigheden van het gecultiveerde denken, maar bij aanmerkelijk

gradueel verschil vaststellen. De primitieven tellen nog met hun vingers en tenen, als onze kleine kinderen. Terwijl ook wij bijna altijd het possessivum bij de lichaamsdelen zetten (ik heb pijn in *m'n* buik, niet: in *de* buik), zijn zij er nog sterker aan gebonden. Concretisering en als: iets op het hart hebben, het hart opheffen, het wordt me wee om het hart — zijn bij ons verbleekt tot tekens, waarvan de symbolische beeldwaarde voor ons denken vrijwel geen zin meer heeft, terwijl overeenkomstige uitdrukkingen bij hen veel meer symbolisch zijn en minder subtiel geabstraheerd. Men zal bij hen weinig woorden vinden die zonder meer slaan op abstracties als kennen, willen, oorzaak, leven: een ontleding van het woord voor weten, *méai*, bijvoorbeeld levert op *mé* = geluid + *ai* = worden, een etymologie die er dik bovenop ligt, ofschoon van de andere kant zoiets door hen evenmin steeds bewust „bedacht” wordt als door ons „ogenblik” (= blik der ogen). Zowel bij bare'e-mensen als bij marindinezen is aan de voet van de boom het idee verbonden van grondslag, oorsprong, begin, oorzaak, reden. Bij de marindinezen bestaan er wel woorden voor ding, zaak, voorwerp, iets (*namakad*, onzijdige vorm van het woord voor beest, dier), omdat ze wel eens moeten vragen: wat voor iets, wat voor ding? — en een woord voor goed, schoon, gelukkig, omdat ze zich goed en blij voelen, maar niet voor waar (= *adaequatio rei et intellectus*) en nog minder voor substantie, zijn, het zijnde — daar hebben deze homines fabri niets aan, hun Boom van Porphyrius gaat niet verder dan het levende. Bij beide volken bestaat er geen algemeen woord voor dragen, alleen vele specialisering.

Maar ik gebruik reeds voorbeelden die buiten het terrein van een studie over het lichamelijke liggen; slechts wanneer de hele denkwereld vanuit de taal zal onderzocht zijn, mogen bindende conclusies geformuleerd worden: deze conclusies vallen buiten het bestek van dit boek.

Een laatste woord over de collectieve voorstellingen.

Ons studieobject biedt geen mogelijkheid tot kritische toetsing van het probleem der collectieve voorstellingen. Wij onderzoeken de *langue*, waar de „*représentations collectives*” vanzelfsprekend juist hun plaats vinden. Men kan op alles wat wij vermeldde toepassen: „(*ces représentations*) *sont communes aux membres d'un groupe social donné; elles s'y transmettent de génération en génération, elles s'y imposent aux individus et elles éveillent chez eux, selon les cas, des sentiments de respect, de crainte, d'adoration, etc. pour les objets*”. (L. Lévy-Bruhl, „*Les fonctions mentales dans les sociétés inférieures*”, Paris 1910, Introduction pag 1; vgl. R. Eysink, „Collectieve voorstellingen in het denken der natuervolken”, diss. Utrecht 1946, 103; rijk van inzicht is ook de dissertatie van T. S. G. Moelia, „Het primitieve denken in de moderne wetenschap”, diss. Leiden 1923.

We wijzen erop dat verschillende keren uitdrukkingen van Adriani door ons als niet idiomatisch werden afgewezen, op gezag van Dr Kruyt, die ons verklaarde dat de bare'e-ers zeer inventief zijn op taalgebied en nog al eens individuele vondsten als algemeen geldende taal in het woordenboek deden opnemen — zij leven dus niet zonder meer onder de ban van collectieve voorstellingen.

Bare'e-mensen en marindinezen bekeren zich niet collectief maar na een individueel proces van heidendom tot christendom. Deze individuele gevallen tonen aan dat de bekeerlingen zich ontworstelen aan de bij hen geldende collectieve voorstellingen. Vaak echter is het vrijwel onmogelijk hen de geheimen van de initiatieplechtigheden te doen vertellen — ofschoon door hun bekering bevrijd van het bevel die geheimen te bewaren, sluit de onheilspellende ban van de vroegere mystiek hun de angstige mond. Het is nu echter de gunstige tijd voor de ethnologen, daar door het straffe bestuur de vrees voor wraakneming voorbij is en er nog verschillende christen geworden oudere mensen leven, die de gebruiken en geheimen in volle kracht hebben meegemaakt.

WOORDREGISTERS

NOOT

Om niet deze registers tot een onverteerbaar, en onbetaalbaar, volume te laten uitgroeien werd de volgende methode gevolgd:

— Wij beperken ons tot woorden die lichaamsdelen aanduiden of aangeduid hebben, letterlijk en overdrachtelijk.

— Bijna nooit worden wortels aangegeven: die kan men vinden onder het uit zo'n wortel voortgekomen woord; evenmin worden woorden geregistreerd die alleen via de wortelbetekenis in verband staan met een naam voor een lichaamsdeel (b.v. *scelus*, *scheel* bij σκέλος via * (s)qel = krom).

— Voor de samenstellingen en afleidingen verwijs ik naar het gedeelte dat het lichamelijke aanduidt. Bij samenstellingen uit twee lichaamsdelen gelieve men desnoods beide op te zoeken. Wat betreft de afrikaanse talen verschaften we zoveel mogelijk het basiswoord — zoals altijd bij afrikaanse talen zij men echter op zijn hoede.

— Wanneer ons sommige opsommingen een doelloze verzwaring van het registermateriaal meebrachten volstonden wij met achter het eerste woord „enz.” te zetten: wij schrijven b.v. toch geen studie over romaanse dialecten.

— Waar het woord voor het nederlands en het engels samenvalt staat slechts één trefwoord (arm, lip, hand).

Vervolgens zij nog vermeld dat wij toevoegingen als de aleph niet voor de alphabetische volgorde hebben meegerekend.

Enkele fonetische tekens konden onmogelijk worden aangebracht in het kleine lettertype van dit register, zodat het ontbreken daarvan geen gevolg is van slordigheid.

Dit register geldt vooral voor het IIe Deel en in het geheel niet voor het Ie Deel.

Tenslotte zij er op gewezen dat het speuren in dit boek wordt vergemakkelijkt door twee zaken: 1e zoveel mogelijk werd overal dezelfde volgorde in acht genomen wat betreft de ter sprake gebrachte talen, n.l. eerst het indo-europese talengeheel, dan het semietisch, het egyptisch, en de overige families; 2e zoveel mogelijk werd in het IIIe Deel dezelfde volgorde in acht genomen wat betreft de ter sprake gebrachte lichaamsdelen, en wel de volgorde van het IIe Deel.

ALGEMEEN REGISTER

- aars 258, 260, 264, 406
abbatu 97
abi enz. 190
aburu enz. 208
achterste enz. 265
ader 66, 75, 78, 79, 203,
430, 432, 434, 436
Ader 78
adje 127
ádmi 169
adop 193
adorare 161, 166
aeddre 75
aeger felma 63
aewisc-berende 313
afhrisjan 111
agrafe 295
akadir 127
'áhôr 262
'ajin 130, 131, 133, 136,
138
akakik ón 201
aleina 285, 416
alipa 68
alkúne 285
alveus 227, 230
ambai 188
amehlo 132, 133
anab lidah 174
ane 159, 410
angga 119
angip 158, 159
andwlita 99
angulus 333
anikam 133
anima 204, 393
Antlitz 99
anu enz. 162
anus 260
aosta 159
'ap 154, 156
apodjoe 257
apotu 303
apowe 303
appu 154, 155, 156, 162
'âqêb 332
aqualiculus 227, 230
ara 273
aratni 285
arcus 267
arema 284
aries 267
arku 261, 262, 263
arm 281 v.v., 282, 286
v., 370, 375, 417, 420,
423, 427, 430, 432,
433, 435, 436
Arm 282, 284, 370, 380,
383
arms 284
armus 284, 285, 342
Ars 260
Arsch 260
arse 260
ast 69
ásthi 69
atai 203, 204, 205, 211,
212
atamn 169
ate 218, 255
augasteinn enz. 137
Auge 129, 130, 131, 134,
136, 137, 138, 350,
365
auó 145
aureae 159
auris 145, 146, 147, 343
ausculum 159
ausis 145
auso 145
avaloir enz. 185
awaa 288
awak 54
aya-rî 302
baard 110, 112, 115, 117,
419, 423, 430
báaka 123
baarmoeder 277, 419
baba 122, 123, 162, 165
baboe 280
Backe(n) 123, 124, 125,
365
'bad enz. 244
bada 330
badan 54
baddim 317
baec 222
baefta 222
baga 230
bagé 280
bagot 193
baharim 291, 292
bakkés 428
bakoe 188
balnea 77
bal 276, 431
balzak 270, 276
bâmâh 229
bambara 199
bambên d'loc 136
bân enz. 55, 69, 71
bana 77
bandu 57
banka 77
bânnga 123
bântu 229
baparuiq 233
bâr 242
barathrum 272
barba 123, 126
barbe 113, 115
barbell 168
barénd 247
barra 125
barre du cou 185
Bart 113, 115, 382
bâsâr 54, 57, 70, 71, 76,
82, 83, 274
battan 229
Bauch 227, 229, 232,
369, 412
bâzu 282
bealluc 269
beard 383
bebaké 180
béboe 280
been 72
been 316 v.v., 324 v.,
417, 421, 423, 426,
428, 429, 430, 431,
432, 433, 436
beêne 191
Bein 316, 317, 318, 347,
372
beitan 260
bek 175, 428
békai 218, 219, 450, 457
béna 257
bénga 186
bengko 180
bengo 265
bér 200
berek 320
berruq 233
beten 228, 232, 345
betis 318, 323
beuk 239
bew 168
bibir 166
bidji 276
bifurcum 318
bigotis 168
bi-hâkani 116
bi ifima 123

- bijten 260
 bil enz. 172
 bilaafika 259
 bilis 251, 252, 349, 361
 billen (part. p.) 257 v.v.,
 258, 259, 263, 268, 420,
 427
 birku 274, 320, 322
 biti 54
 blaas 248, 253, 255, 423
 Blase 253
 blât-päre 193
 bloed 74 v.v., 78, 348,
 422, 425, 428, 430, 432,
 433, 434, 436
 blood 77, 360
 Blut 77, 364
 boca 168, 351
 bocal 230
 bochel 220, 224, 225,
 422, 427
 bochna 124
 bodi 168
 boeb 200, 201
 boeg 282
 boegin 69
 boekoe 289
 boelati 143
 boeloe 118
 boezem 189, 195, 198,
 423, 424, 425, 433,
 436
 bofo 123
 bôg 281
 bogr 282
 bôhen 312
 boîte 230
 boka 127
 boko 98
 bolo 112, 114, 274
 booba 168
 borêla 86
 bori 168
 bori enz. 192
 borst 189 v.v., 197 v.,
 420, 422, 423, 427,
 428, 429, 430, 432,
 433, 434
 bôs(u)m 195
 bot 69 v.v., 72, 422
 botellus 238
 bouco enz. 168
 bouge 230
 boutou dal ventré enz.
 236
 brachium 267, 281, 282,
 283, 284, 346, 370, 401,
 406, 412
 braegen 97
 brain 97
 breast 358, 384
 bregen 97
 brego 125
 brein 97
 breost 194
 brini 96
 Brust 194, 358, 368, 375
 bu enz. 203
 buboola 275
 bu büni 123
 buc 229, 400
 buca enz. 257
 bucati 124
 bucca 101, 124, 160, 174,
 372
 bucco 124
 buccolentus 124
 Büchsenwurm 267, 401
 Buckel 224
 budellame enz. 237
 buff enz. 253
 bufifini 123
 bu fingini 123
 bugad 124
 buik 227 v.v., 239 v.,
 420, 422, 424, 427, 431,
 435
 bukaka 116
 bukkârâ-h 124
 bukkati 124
 bu kûnya 123
 bul enz. 268, 269
 bulga 228, 229, 273, 345
 bult (z. bochel) 225
 bulu 112, 114
 bundi 123, 124
 bung 233, 234, 235
 buntis 323
 bûnu 133
 burêla 134
 bursa 270, 377
 buta 275
 butamu 230, 275
 buttis 227, 229, 230
 butu 116
 bu yakala 275
 cacare 260
 cachete 125
 cadeno enz. 185
 cadera enz. 246
 cais 125
 calx 232, 394
 campanilla enz. 174
 canal della gola enz. 185
 capere 295
 capillus 109
 capicchio enz. 192
 capitellum 189, 192, 351
 capo 93
 capo 269, 271
 cappa 86, 394
 capuce 86, 394
 caput 86, 88, 89, 90, 93,
 95, 391, 393, 394, 397,
 404, 437
 careman 62
 cârman 62
 caro, 81, 82, 83, 385
 casquillo 333
 cathedra 258, 262, 346
 cauda 221, 261, 267
 caudica 261
 caulis 267
 cavoue enz. 185
 céafle 186, 340
 ceinture 243, 400
 cenep 115
 cennendlican 272
 ceole 186
 cerebrun 97, 98, 339
 cernêli 96
 cernuus 97
 cervé 96
 cervix 97, 183, 184, 344,
 351, 405
 chair 81, 82, 397,
 ch'an³ hu⁴ 273
 ch'an³ mên² 273
 ch'ang² 235, 238, 239
 chapeau 86, 394
 chapiau de l'oeil 139
 chef 95, 404
 cheek 123
 chest 358
 chiaio⁴ 329, 330
 chih³ 311
 chin 126
 ching³ 181, 183
 ch'un 169
 cial 333
 cilium enz. 138, 139
 cirah 97
 cirsau 97
 çirshá 98
 clapp enz. 258, 260, 346
 clapper 160, 164, 372,
 391
 clavicula 333
 clunis 246
 cneo(w) 321, 396

- cnie 396
 cnyttels 66
 cocce 86
 coda 261
 codd 270
 coeur 249, 358, 388, 437
 coffre 230
 coleus 269, 272
 collotola enz. 184
 collum 181, 183, 351,
 399, 405, 410
 colocyntha 276
 colyphium 269
 columna 267
 coma 109
 confla enz. 253, 345
 copa enz. 185
 cor 202, 203, 204, 206,
 207, 358, 359, 361, 362,
 388, 393, 411
 corata enz. 237
 còrda 66, 67
 corium 61
 corneille 196
 cornillier enz. 185
 cornu 97
 corps 54, 56, 243, 392
 corpus 54, 55, 57, 196,
 243, 349, 389, 392, 403
 costa 196, 340, 399, 411
 coste 196
 côte, 196, 244, 340, 411
 côté 244
 couette enz. 185
 coviete di l'ouïe 139
 coxa 246, 316, 324, 417
 coxendrix 246
 craidd 203
 craye enz. 196
 cri 196
 crinis 109
 crisare 111
 crispus 111
 crista 111
 crith 111
 crogeara enz. 246
 çròni 246
 cropp 253, 412
 crù 81
 cruor 81
 crus 317
 crydd 111
 cuadril enz. 246
 cubitus 417
 cucurbita 372
 cudidda 221
 cuello enz. 184
 cuencas enz. 258
 cuer 207, 208, 362
 cuerda 60, 67
 cuisse 246
 cùl 222, 246, 258, 259,
 394
 cùl 260
 culus 222, 260, 272
 cunnus 260, 272, 273,
 276, 341, 401
 cuppa 86
 curata enz. 250
 curculio 267
 cuspis 267
 cutis 60, 62, 64
 d 299, 304
 da 234
 daa 80, 439
 dad 192
 dada 199
 dagin 57
 dai 85
 dakoem 242
 dâm 74, 75
 dâmu 74, 75, 76
 dans 109
 dant 169
 dantis 169
 daré det cot 185
 darmen 227, 237, 238,
 240, 422, 423
 dâu 233
 datte enz. 192
 Daum 311, 347
 decem enz. 304, 416
 d3d3 89
 d3d3w 89
 debbo 191
 de bir 222
 dé gros enz. 311
 del 191, 192, 345
 delhs 191, 395
 delu 191
 dens 109, 171, 380, 399
 dent mastegadouiro enz.
 171
 dente del giudizie 171
 denu 191
 dépotoir enz. 276
 derrière 265
 dêt 169
 dew 191
 didâ 192
 diént uglai enz. 171
 digit-one enz. 311
 digitus 309, 310, 311,
 312, 313, 314, 342, 346,
 347
 diidi 168
 diinu 170, 171
 diisu 129, 132, 133, 134,
 136, 138, 139
 dij 316, 324, 325, 417,
 433
 dil 172, 173
 diladila enz. 274
 dillor 191
 din 145, 148
 ding 109
 dinga 186
 dingli-dang 269
 dingua 171
 dioh 324
 dir enz. 249
 ditelet enz. 312
 djaga 276
 djambu 111
 djanggo 118
 djangut 122, 123
 djantun 203, 204
 djaw 222
 djila 180
 djoembi 118
 djongga 278
 doigt 313, 347
 donder 58, 425, 428
 dore 294
 dorsum 220, 223, 224,
 411
 doto 147
 duim enz. 309, 315, 425,
 429, 430, 431, 433, 435,
 436
 duk 111
 dùngu 185
 dunegge 98
 dunninge 98
 dunwange 98
 dyodyo 89
 dyok 296
 eage 133, 137, 409
 ealdor-geord 55
 ear 146, 312
 ears 260
 ebea 257
 ebok enz. 246
 Eihaut 273
 êli-sa 310
 edo 169
 elleboog 281, 285 v., 287,
 416, 417, 425, 427, 429,
 436

- elbow 282
 èmara 268
 emba kajéw 201
 eme-tug 173
 eminere 126
 èmò 154, 155, 156
 èna 155, 156
 ènda 163
 enech 98
 engo 158
 èni 129, 130, 134, 138
 enil 57
 enis 167, 169
 enkel 328, 333, 334
 ènu 127, 129, 131, 133, 134, 136
 eorþ-faet 55
 eowend 268
 eqbu 332
 erh³ 145, 148
 err 260
 'esem 69, 70, 71
 esibindi 251
 èsi-piri 167
 esis 137
 estomac 194
 etao 205
 eté 127
 eugium 273
 eye 127, 128, 130, 134, 136, 343, 350

 fa¹ 114
 face 99, 122, 364
 facies 98
 facula 98
 fachs 111
 faer 111
 fahs 111
 fairhwus 196
 falca 124, 125
 falie 58, 425, 428
 falx 124
 famos 246
 fantinetta 136
 fâr 111
 fare 111
 fasel 268
 fauces 161, 183, 185, 399, 410
 faux 272
 fax 98, 111
 fazza 96
 feax 111, 398, 408
 fel 251, 361, 400
 felare 191, 345, 395
 fell 62

 femina 191, 267
 femmina 267, 272, 273
 femur 246, 317
 fenuculum 320
 feorh 55
 ferah 196
 Ferse 332, 359
 ferhþ 55
 fesses 259
 fessum 258, 259
 fianco enz. 246
 fiekh 250
 fikken 306, 429
 filahiana 274
 filmen 63
 findo 260
 finger 309, 311, 313
 Finger 268, 293, 296, 297, 298, 309, 313
 flaesc 55
 flanc 244
 flare 253
 flikker 58, 425, 428
 flire 272
 flou 138
 flouquet de persil 270
 fud 155
 foie blanc enz. 197
 foie noir enz. 249
 foitra 274
 follis 229, 273
 foot 318, 331, 416
 fossa 272
 fôt 329
 fôtus 329
 foussotte enz. 185
 fovea 272
 frâravni- 285
 frons 96
 frou 138
 fu⁴ 229, 231, 235
 fûlu 197
 fumu 275
 furca 318
 furcifera 267
 fus 111
 Fuss 328, 329, 331, 347, 384
 fuula 250
 fyex enz. 291
 fys 111

 gâb 224
 gaba enz. 193
 gababu 224
 gabata 124
 gabbah 228

 gable 90, 91
 gad 267
 gadinca 267
 gaesum 267
 gaffel 91, 125
 gafl 90, 397
 gagel 123
 gal 248, 251 v., 254, 423, 425, 426
 galla 251
 Galle 251, 392
 galillo enz. 174
 galta 124
 gam 296, 300, 302
 gamba 317, 318, 319
 gan-a-ngi 292
 ganassa 122
 ganité 249
 gassmu 273
 gat 260, 264, 345, 419, 420, 424, 425, 427, 428, 432
 gate 260
 gauta 123, 124
 gaute 186
 gava- enz. 295
 gaw 222
 gawdâ' 222
 gazidan 125
 gb 89
 gead 260
 geaflas 125, 186, 340
 geagle 122, 123
 geel 251
 gêgel 123
 gehemelte 177
 gelaat (z. gezicht)
 gêm 122
 gen 121
 gen-complex 271, 321 v., 396
 gena 121, 122, 123
 genau 121
 genou 121
 genu 121, 122, 319, 320, 321, 322
 genuinus 121
 gerem 69, 71
 genitalia (zie geslachtsdelen)
 geslachtsdelen 266 v.v., 267, 277
 getawa enz. 271
 gevel 90, 397
 gêw 222
 gewæld 271
 gewyrce 237

- gezicht (gelaat) 99, 105, 426, 427, 434, 436
 ghrânâ 155
 gibber 224
 gigi 170
 gik 279
 gillid enz. 270
 gimpel-gempel 269
 gin 121
 Gipfel 90
 gir 279
 gir 329
 girbu 203
 glûn-daltae 322
 gmr 282, 283
 gnathos 123
 gnant 121
 goaty 115
 Gods knives and forks enz. 309, 314
 goffe 263
 *gol enz. 320
 golle enz. 174
 goma 122
 gope 263
 *gor enz. 320
 gorges 194
 gorzo 270
 gosi 91
 goy enz. 244
 grabcia 295
 gramola 125, 171
 grane 115
 granu 115
 grâp 295
 grappin 295
 Greiffing 295
 grêot-hord 55
 griva 181
 gro dain enz. 171
 groppone 221
 gross dlâ jamâ enz. 323
 guancia 123
 gula 101, 185
 gult enz. 184
 gump 263
 gûmpel 269
 gumpr 263
 gup(e) 263
 gura 91
 gurges 161
 gurgulio 185, 267
 gut 167, 169, 170
 guttas 238, 412
 guttur 183, 185, 260, 341, 345
 gvozdj 267
 gya ndowa 323
 h' 56
 haar 109 v.v., 110, 112, 113, 116 v., 422, 423, 425, 427, 430, 431
 Haar 110, 111, 112, 350, 365
 haba 122
 habere 295
 habus 267
 had- 260
 hair 110, 111, 112, 113, 365
 hairto 207
 hajew 73
 hak 417
 haknai 230
 halâsajim 245
 hals 181 v.v., 182, 186 v., 423, 427, 428, 431, 432, 433, 434
 Hals 181, 182, 399
 hamma 55
 hanche 246
 hand 292 v.v., 293, 300, 301, 302, 305, 308, 370, 375, 376, 381, 420, 421, 424, 425, 426, 427, 428, 429, 430, 431, 432, 433, 435, 436
 Hand 292, 293, 299, 300, 301, 303, 304, 370, 381
 handam 241
 hânuh 121
 (h)arpion 295
 hart 201 v.v., 202, 216 v.v., 420, 422, 424, 425, 426, 427, 428, 429, 430, 431, 432, 433, 434, 436, 437
 haruspex 238
 hati 205, 211, 255
 haubip 88
 haunch 246
 Haut 60, 62, 393
 haz 121
 head 87, 88, 92, 371, 372
 hêafod 88
 heart 110, 111, 388, 437
 hebben 295
 héjaw 73
 helvos 251
 heort 203
 hersenen 97, 105, 422, 431, 437
 herte 437
 Herz 203, 207, 358, 359
 heup 242, 243, 246, 247, 417, 423, 424, 425, 430, 434
 hiarne 97
 hiarsi 97
 hiatus 272
 hiel 328, 334, 417, 426, 428, 433
 hinexo 320
 Hinterbacken 122, 124, 257, 258, 259, 341
 hip 246, 417
 hira 238
 hiraë 238
 hira-h 238
 hlaum 246
 hloho 94, 96
 hm.t 273
 hnoc enz. 268
 hoditra 62
 hoofd 86 v.v., 87, 102 v.v., 422, 424, 425, 426, 427, 428, 429, 430, 431, 432, 433, 434, 435, 436, 437
 hortus 273
 Horusoog 134, 135, 398, 409
 hôs 145
 Hosen 61, 394
 hovet 88
 hr 100
 hraëder 237
 hrêaw 81
 hreëder 237
 (h)rêf 56
 hrida 111
 hridon 111
 hrisjan 111
 hrosta 111
 hsiao³ pien⁴ 269
 hsin¹ 55, 203, 205, 206, 212
 hsiung¹ 194, 195
 hsüeh³ 75, 76
 hzt 56
 h.t. 56, 349
 hstj 201, 202, 210, 212
 huan³ 270
 Hüfte 243, 246
 huid 60 v.v., 64, 421, 425, 434, 436
 huig 177
 hulu 88, 96
 humerus 285
 hymen 60

- 'ib 201, 202, 210, 211
 iba enz. 190
 ibhām 312
 ibʒ.t. 244
 idrar 237
 idrask 237
 idreigōn 237
 idu 282, 283, 284
 iduan 154
 iex 130, 131, 360
 igi 133
 ijia 137
 ikin 170
 ilia 244, 341
 imn.t 244
 in-athar 203
 index 311, 347
 ingewanden 227, 237,
 240, 422, 431, 435
 inielte enz. 237
 inhliziyo 216
 inkaba- 237
 'inm 61
 innop 228, 340, 345
 inoxo 320
 insāu el 'am 135
 intan taqkeweq 130
 intestina 238
 intragnos enz. 237
 'ir 131, 136
 irmá 284
 irmo 284
 irtu 193
 iruk 156
 i-sai-pū-nu 324
 isdā 262, 263
 isinge 262
 'isōn 135
 ist 263
 ittu 244
 il'e enz. 246
 iwf 83
 'iwn 62
 izé enz. 279, 454

 jād enz. 282, 283, 296,
 299, 301, 392
 jali 263
 jambé 317, 319
 jārək 261, 262
 jathara- 345
 jatten 306, 429
 jecur 250
 jeknos 250
 jern 294
 jet 261
 joi 257

 jou⁴ 82, 84
 joue 123
 jugulum 183, 185
 juvert 270

 ka 162, 164, 166
 kaak 121 v.v., 122, 126,
 427
 kaaka 259
 ka-amanad 290
 kâbêd 250
 kabosea 288
 kabittu 250, 251
 kada 158
 kada 325
 kai-ah! kai-ah 291, 451
 kahó 247
 kakúbh 88
 kajoepe 290
 kala 317
 kalama 289
 kaliogoe 107
 kalitu 253
 kaloepe 289
 kambét 150 v.
 kamoi 302
 kan¹ 252
 kana 280, 327
 kanai 233
 kanda 94
 kanis 104, 428
 kao¹ tan¹ 270
 kapála 86, 91, 93, 96,
 397
 karaki 289
 karama 289, 290, 326
 karawe 289
 karemed 327
 kariki 288
 karp 196
 karsu 231, 232
 kasili 289
 kata 275
 katoempo 289
 katoewan 274
 kauwen 171
 kave 89
 kedje 274, 278, 279
 keel(gat) 181 v.v., 178,
 182, 187, 188, 419, 422,
 428, 431, 432
 kela 89
 kelâjôt 253
 kempol 323
 kengali enz. 270
 kera 89
 kesel 245

 kessar 294
 khuebo 62
 kiboli 288
 kibori kya yulu 168
 kies 176, 420, 426, 427,
 429
 kiet 323
 kiima 275
 kijte 323
 kiki 170
 kimmel 115
 kimpalu 116
 kimpene 275
 kin 121 v.v., 122, 126, 423
 kind 143, 280
 kindandi antoso 312
 Kinn 126
 Kinnbacken 125
 Kinnlade 125
 kinnus 121
 kisâdu 181, 183, 185
 kisir ammâti 286
 kittelaar 277
 Klammer 295
 klobe 272
 kloten 276, 424, 428, 433
 kné 321
 Knebel 115
 knebél 115
 knevel 115, 117
 knie 316, 319 v.v., 322,
 325, 417, 428, 429, 431,
 433
 kniff 268
 kniu 319
 Knochen 69, 70, 71, 414
 Knöchel 69, 71
 knook 72, 436
 kò 260, 261
 koeli 64
 koelit 64
 koema 280
 koga enz. 222
 kogo 89
 kokara 257
 kokkerd 157, 428
 kokot 269
 koleno 321, 396
 koleq 62
 kolit 61
 kompo 240, 241
 konka 86
 kónó 257
 kont 203, 264, 424, 429,
 433
 kooko 284, 286, 296, 302,
 304

- koon 126, 422
 kop 86, 104 v., 419, 426, 428, 430, 431, 434
 Kopf 92, 371, 437
 kor 155
 koro 58 v.
 k'ou³ 163, 164, 165
 koziotek 269
 krân 155
 krasa 55, 57
 kreis 203
 kridati 111
 kroka 295
 krp 55
 krpâ 196
 kruin 105, 428, 436
 kü 221
 ku³ 69, 70, 71
 kufu enz. 197
 kuka 89
 kuit 216, 322 v.v., 325, 423, 436
 kukjan 123
 kul 277, 424, 428, 433
 kulit 61, 62
 kulôts enz. 184
 kuma 116
 kumawari 318
 kun 261
 kungunu 320
 kura 89
 kurek 269
 kurica 273
 kurjak 274
 kurka 273
 kuro 91
 kuropatka 269
 kursas 62
 kusari 318
 kut 277, 429
 kút enz. 323
 kutu 145, 147, 148, 312, 343
 kuulu 317, 319, 320, 331
 kwâyî 236
 kwo 89

 labium 101, 106, 107, 362, 410
 labrum 107, 168, 351, 410
 lacertus 417
 lakute 286
 lalu 277
 lamba enz. 172
 lami 76
 lanata 278

 langkai 278
 languette 172, 399
 lapat 276
 lâsa 98
 lasi 98
 lâsôn 172, 410
 latus 244, 369, 406
 laura 168, 351
 lazer 58, 425, 428
 leard 250
 lêh 204, 205, 208, 209, 210
 lêbara 250
 Leber 250, 345, 362
 ledematen 430
 ledvija 245
 le'e 188
 leg 317, 417
 lêgkoje 196
 Leib 53
 leihlo 130, 132, 135
 leino 171
 leleme 174
 lende 242, 243, 245, 247, 423, 424, 430, 434
 Lenden 243, 245
 lendenn 245
 lenguetto enz. 174
 lesto 329, 330
 lesapo 71
 leti 278
 letsoho 294, 296, 300, 302, 304
 le'u 129
 leve enz. 197
 lever 248, 249 v.v., 254, 423, 424, 433, 435
 lezu 172
 libbu 203, 204, 205, 208, 209, 210
 libêni 135
 lic 55
 lichaam 53 v.v., 57 v., 385, 421, 425, 430, 432, 433, 435, 436
 lic-kama 55
 licht 196
 lichte 342
 lifr 250
 lien³ 101
 lies 240, 423
 liezûwis 172
 lifnarung 54
 ligur 172
 lijf 58, 421, 430, 431, 432, 433
 lijfhaar 117

 lijfnere 53
 lijk 55
 lil 172, 173
 lima 289, 302
 limpa 203
 lin 145, 148
 lingka 188
 lingua 171, 172, 344, 391
 lingula 172
 lio 108
 lip 160, 161, 167 v.v., 168, 176 v., 344, 359, 391, 419, 420, 423, 425, 427, 428, 429, 432, 434, 435, 436
 lira 323
 lisan 172, 173
 litelu 116
 litho tsa sephiri 275
 liwata enz. 319
 llom enz. 221
 lock 110, 111, 350
 lodix 276
 loë 68
 loeseka 288
 loeteka 288
 loha 88, 90
 loins 245
 lok 116
 lombe 245
 lompe 247
 lomm 197
 lóng 234
 longen 189, 196, 199, 422
 lorus in aqua 269
 Löschhorn 152, 372, 398
 luce dell' ochio enz. 137
 ludimi 174
 lul 277, 429, 433
 lula enz. 203
 lumbus 221, 245, 348
 lund 245
 lunda 245
 luneta enz. 137
 lungun 196
 lupa 276
 lurven 58, 425, 428
 luzêvo 116
 lynd 245

 ma 102
 maag 248, 249, 254, 419, 423, 426,
 mabitan 274
 maçâ do rostro 124
 machoire 125
 mado 229

maegd-blaed 272
 magen 248, 249, 348
 mago 249
 mai enz. 246
 makila 75, 76
 mala 121, 122, 125
 mali 76
 maloosi 116
 malukôngola 116
 malum 189, 192, 351
 mamélon 190, 193, 411
 mamilla 189, 193, 351
 mamma 190
 mamuron enz. 191
 mánas 204
 mandibula 125
 mando 125
 mandslá 125
 manstap 268
 mangoe-mangoe 108
 mangón 280
 manóonya 116
 manus 293, 294, 295, 296,
 299, 300, 303, 346, 370,
 383, 392
 mao² 114
 mare enz. 251
 Mark 224, 390, 414
 marti enz. 171
 más 83
 másák 62
 mascella 122, 125
 masculus 267
 maseá enz. 171
 masku 62
 maso 129, 133, 134, 136
 massálla 122
 mata 127, 129, 134, 135,
 137, 141 v.v., 343
 matakú 259
 matella 276
 mato 270, 450
 mattea 238
 maul 160, 164, 344, 372,
 375
 mazar 280
 mazga 83
 mazúnu 154
 maxilla 121, 122, 123,
 125, 171
 mba mbangu 275
 mbanga 123
 mbavak 120
 mbeelee 275
 mbisa 223
 mbólongo 320
 mbómbo 154

mbula 259
 mbúndu 215
 mē⁴ 76
 measa 118, 119
 mecello 192
 medulla 224, 225, 390,
 411
 mē'im 237
 meizel 268
 mejilla 122, 123
 mele 54
 melona 87
 membra pensilia 269
 mēn 249
 mēnda 76
 mēnga 75, 76
 mento 126
 menton 126
 mentula enz. 270
 mentum 122, 123, 126,
 162
 mēnu 76, 77
 mē puridi 274
 merg 220, 224, 226, 430,
 433, 435
 mēsah 96
 mesrēti 317
 mey-tyin enz. 314
 meuso 249
 mfú 114
 mfyatuka za matuka 259
 middel enz. 242 v.v., 243,
 247, 423, 424
 middelrif 189, 196, 199,
 437
 midhrif 196
 mien⁴ 101
 mig 326 v.
 mila enz. 162
 milenge 114
 milza enz. 250
 min 249
 minda ña 323
 mindangwa 114
 minengi 114
 minimello 192
 minugia enz. 237
 minutal 238
 minzúka 154
 miso 133
 mitéd 291
 miter 58, 425, 428
 Mittel 243
 moderskede 273
 moei 86
 moek 290
 moel 175, 428

moelle enz. 225, 400, 414
 moer 272
 mol enz. 323
 molala 184
 molle 197
 molomo 163, 166
 molotra 168
 mond enz. 160 v.v., 175
 v., 419, 420, 422, 423,
 427, 428, 429, 432, 434
 mónja 229
 monoana 311
 montjon 114
 mòoyo 206, 214, 215
 moriri 115
 mouros det cu' enz. 258
 mor gruat 197
 mozgi 83
 mpa 230, 232
 mpaadi 330
 mī 67
 mu⁴ 129, 131, 132, 133
 mûdû 129
 muela enz. 171
 muil 175, 428
 muju 162
 mukē naa kutuma 312
 mund 160, 162, 164, 367,
 383
 mund 299
 mundje 168, 351
 mu-nkika 116
 mu nsaka mambu 311
 munt 299, 383
 munps 162
 mu-ru 270
 mùs 350
 muscá 67, 350
 muscle enz. 285
 musculus 66, 67
 musk 67
 muso enz. 168
 Musti 67, 350
 musù 192
 muttatu 97
 mutu 89, 96
 mvia 275
 mvumvunye 116
 mwanzi 67
 mwika 114
 mwosa 116
 myekese 116
 nabde 125
 naes(s) 155, 156, 409
 nagel 314, 315, 316, 428,
 430, 435

- nakili 332
 nakkapu 97
 nale 127
 nanet enz. 313
 nani 109
 napistu 186, 393
 nares 153, 154, 155, 156, 343, 409
 Nase 151, 152, 153, 154, 155, 409
 nasrai 154
 nasus 152, 153, 156, 267, 343, 409
 nates 222, 257
 natica 257
 na uriga enz. 314
 navel 227, 236, 240, 423
 navis 261
 nda 229, 345
 ndára-m 228
 ndara mo 168
 ndia 239, 275
 nebrundines 253, 341
 nefes, 186, 393
 nefrones 253, 341
 nek 181 v.v., 182, 187, 427, 428, 431, 432, 436
 nek enz. 222
 nervus 65, 66, 67, 348, 350, 382, 391, 397, 404
 nes enz. 155, 409
 ne su 203
 neus 151 v.v., 152, 157 v., 419, 422, 425, 427, 431, 434, 436
 nevel 236
 nez 154, 155, 357, 409
 nieren 248, 253, 255, 423, 430, 433
 ngaba-zi 314
 ngago 278, 279
 nganga 178, 179
 nggidi 278
 nggongge 278
 ngisi 179
 ngitigiti 286, 351
 ngo 91
 ngoedjoe 178
 ngom 91
 nieren 248, 253, 255, 423, 430, 433
 nim 89
 nima 223
 nina enz. 136
 nini 167, 170
 nire de l'uocchi 137
 nis enz. 155, 409
 nisi 167, 169
 niti 127
 nitu 57
 niwt enyin 133
 nkome 305
 nkumi 275
 nlembo 310, 312, 314
 nnûa 163, 166, 167, 174
 noce enz. 185, 333
 noga 340
 noka 340
 nos 154, 155
 nôs 154, 156
 nose 151, 152, 153, 372
 nôsi 155
 nostrils 156
 nosû 154
 nou di ko enz. 185
 nowa 280
 noxdri 156
 nsie-kut 332
 nsingu 184
 nsuki 114, 115, 116
 nsûni 84
 ntima 201, 202, 203, 204, 206, 213, 214
 ntú 89, 91, 94, 96
 ntûlu 191, 195
 nu 162
 nu³ yin³ 273
 nukon 91
 nungo 57
 nuoga 340
 nuro 333
 nwa enz. 162
 nwe enz. 170
 nyama 83, 84
 nzevo 116
 nziba 275
 nzini 275
 occelli 134
 oculus 128, 129, 133, 134, 386
 oea 68
 oegoe 65
 oenoegoe 65
 oenoem 181
 oesoe 200
 oeta 108
 oetoe 181, 280
 oevi(k) 279
 ögenspegel 137
 ögenstjärna 137
 ögonparla 137
 Ohr 144, 145, 146, 147, 343, 362, 366, 398
 okpupu 69
 oksel 281, 288
 olinama 82
 olo 91
 ombó 279, 280, 327
 omusor enz. 174
 òn 257
 òn-a-lang-dange 172
 òn-a-ugub-ode 168
 òn-a-ti 61
 òn-e-bo-t'a-ti 139
 òn-i-bi-dange 72
 òn-e-bo-t'o-de 138
 òn-e-na 243
 òn-e-na-bòì 259
 òn-i-boi 81, 82
 òn-i-cig-bòì 324
 òn-i-cin-dange 72
 òn-i-dange 69, 70, 72
 òn-i-g-bòì 122
 òn-i-lang-dange 72
 òn-o-bi 302
 òn-o-bi-kwe 305
 ò-o-bo-tabe 312
 òn-o-dange 97
 òn-o-de 115
 òn-o-tabe 88
 òn-u-kwo-tabe 333
 onu 165
 oog 127 v.v., 128, 139 v.v., 419, 422, 424, 425, 427, 429, 430, 431, 432, 433, 434, 435, 436
 oogappel 136 v.
 ooglid 138, 139
 oor 144 v.v., 148 v., 419, 422, 427, 428, 429, 434, 436
 oorleletje 144
 oreille 144
 'òrep 185
 'orlâh 62, 63
 os 159, 161, 163, 168, 340, 343, 351, 366, 391, 394, 398, 410
 os 69, 71, 123
 osculum 159, 168, 351
 osebeto 251
 òss 159, 400
 òss 159
 óstha-h 159
 ostinon 159, 398
 ossu rotundu 333
 otn 329
 pa 108
 paa 318

- pa'a 325
 pad- 329
 paillasse 230
 paja'a 326
 pajasca 197
 pala 285
 palatium 174
 palatum 174
 pale 288, 289
 palm 293, 304, 308
 palma 304
 palpebra enz. 138
 palo 241, 265
 palus 267
 pana 145, 146, 148
 panarumbiyan 273, 274
 panarasan 124, 350
 panga 265
 pangole 142
 pânîm 99, 100
 panka raoesi 278
 pankarasi 274
 pantek 229, 231
 pânû 97, 99, 100, 133
 pao¹ 273, 274
 papilla 191
 pār 65
 pârçvâ 196
 parole 160, 164, 168, 344, 351, 391
 partes posteriores (z. billen) 265, 377
 pása-h 268
 patella 319
 paugâ 257
 paupière 139
 pe 329
 pé 242, 280, 450
 peau 60
 pecto 111, 398
 pectus 193, 194, 380, 384, 387, 393, 394
 pecu 111
 pecus 111
 pedengka 325
 pedjama 289
 pees 65 v.v., 67, 434
 peh 164
 petit dâ enz. 312
 pei⁴ 223
 pei⁴ 283, 284
 peis 67
 pêk 111
 peko 247, 265, 439
 pelat 276
 pel di öjl enz. 139
 pela 64
 pellis 61, 64
 pelo 215, 216
 penis 266, 267, 268
 pens 239, 428
 perdiu 197
 perna 316, 324
 perula 273
 perut 229, 231
 pes 317, 318, 328, 329, 330, 331, 347, 371, 381, 382, 392, 407
 pêseric 66, 67, 268, 350
 pesky 274
 pet 193
 peta 332, 347
 petieter 312
 petito 135
 petrino enz. 193
 pett enz. 253
 pezel 66, 67, 268, 350
 pezon 192
 pfuchen 124
 ph 262
 pi¹ 273
 p'î² 61, 62, 63
 picagnolo enz. 192
 pi- en andere com-
 plexen 271, 351
 pidi 123
 pied 318
 piel enz. 276, 277, 420, 425, 428
 pierna 317
 pilus 109, 112, 138
 pilvas 229, 414
 pin 145, 148
 pin 267
 pindûj 174
 pink 309, 315, 431
 pint 267
 pintel 267
 piota enz. 333
 pip 109
 pire enz. 197, 250
 pis 193
 pisciuni enz. 323
 pispik 192
 pissen enz. 253
 pistiddu 185
 pit enz. 249
 pit 267, 428
 piz 193
 pizda 268
 pizzle 66, 67, 268, 350
 pjat 86
 pla dé ra ma 304
 planta 304, 332
 pléci 284
 pleste 284
 pleume des oeils 138
 plin enz. 174
 pô 111
 po 5, 283
 poánaka 279
 podex 258, 260, 346
 poese 241
 pogge 124
 poignéç 300
 poil des ryeux enz. 138
 poitrine 193, 394
 pokam 282
 pollex 311
 poloede 288
 pols 281, 308, 423, 433
 pomalia 278, 440
 pommel enz. 323
 pommette 124
 pomoli 246
 popa enz. 136
 popelo 275
 porca 273
 porcus 273, 276
 poso 203
 pot 168, 351
 pota 165
 poten 306, 429, 430, 435
 poti 168
 potta 168, 351
 poupel enz. 191
 poyat' enz. 185
 pr⁴ 282, 283
 prenant 295
 prezzemolo 270
 prick 267
 ptacek 269
 ptak 269
 ptié 269
 pu 82, 83
 pû 162, 164
 pudendum 272, 274
 pûga 257
 pulmo 196
 pulpa 323
 pulvinus 229, 414
 pumlin dla faca 124
 puñnja 257
 pûpen 124
 pupil 128, 135 v.
 puppis 257, 261, 400
 puridu 319
 putau 257
 putina 136
 pûtu 97

- qātu 283, 284, 292, 296,
 299, 301, 313
 qereb 203, 204
 qimmat 111
 qirbu 204, 205, 399
 qipus 228

 raa 80
 raffel 175, 428
 rahamim 237
 raja 218, 255, 256, 440,
 441, 442, 443, 444, 457
 rambu 111
 ramo 284
 ramus 267, 276
 rappo dalima 190
 ra's 95
 rasa 98
 rate 323
 ratel 175, 391, 428
 rauw 81
 ravel 333
 rēba 196
 reet 264, 428
 rēf 56
 regel 329
 reins enz. 221, 245
 rék 74
 renes 245, 253, 341
 renten enz. 274
 résu 88, 89, 90, 93, 95
 rib 189, 196, 199, 339,
 434
 ribice 323, 413
 rictus 101, 372
 rif 56
 ril 172
 rima 272
 riple 196
 rista 272, 273
 rô 81
 ro 164
 rodilla 320
 roede 276
 roer 120 v.
 romp 431
 ro'oe 107
 rô's 88, 89, 90, 93, 95
 rostèl enz. 221
 rostrum 101, 372
 rotula 319, 320
 Rücken 220, 222, 369
 rug 220 v.v., 225, 420,
 422, 426, 427, 428, 430,
 431, 432, 435, 436
 ruggegraat 220, 224, 225
 ruggemerg 226

 ruká 282
 rún enz. 237
 runt gubbe 269
 ruôt 234
 rutabulum 267

 sꝛ 221, 222, 224
 sādajim 192
 sādđū 192
 sâfâh 107, 169
 safu 199
 sag-a-sig 327
 sagawka 295
 sagki 97
 saltus 273
 same 123
 saming 327
 sanga 85
 sanga 290, 291
 sanguis 74, 75, 76, 77,
 78, 360, 389, 393, 395
 saptu 167, 169
 sâq 317
 sar 294
 sarazig 290
 sarek 291
 saro 97
 sartu 111
 sâwl-kûs 55
 sbkot 134
 scapus 267
 sceptrum 267
 schaam(delen) 277, 424
 schaamhaar 110, 115,
 117
 schede 277
 schedel 105, 422
 scheen 316, 324, 325,
 424
 schenkel 324
 schiena enz. 221
 Schlaf 98
 Schnauze 164, 372, 375
 schoot 277
 schouder 281, 287, 417,
 420, 427, 436
 schranze 272
 Schröpfkopf 75, 77
 Schulter 285, 344
 sceamu 274
 sceap 271
 scortillum 63
 scortum 62, 64, 276, 350
 scrobis vaginalis 272
 scropta 276
 scrotum 270
 scutum 62, 63

 s'ê'ar 111, 112, 114, 116
 s'êbali 114
 sebono 262
 secên 83
 se'êr 81
 sèi 318
 sein 193
 seite 244, 245
 sekem 285, 344
 sêla' 244
 selah 310
 sêlu 244
 semen 377
 sên 169
 sênawa 65
 sêpu 329, 330, 331
 serde 203
 sêru 224
 serve 96
 sêt 263
 setl 258, 262, 346, 401,
 406
 sévt, séwt 226
 sh 156
 shê⁴ 173
 shên² 54, 55
 shên⁴ 270
 shin¹ 66
 shou³ 88, 91, 93, 94, 96
 shou³ 292, 294, 300, 301,
 303
 sibtu 114
 sica 267
 side 244
 sik 110, 115
 sikhumba 62
 sikoe 288
 sila 211
 silhâ' 62
 silu 244
 sin 66, 67
 sinnu 169
 sinns 193, 380, 394, 399
 sippören 314
 siru 81, 83
 sisarti 156
 skina 221
 skrija 111
 skripa 272
 skull 92, 371
 skura 272
 slaap 98, 105
 slaunis 246
 smaer(e) 124, 356
 smoel 175, 428
 snâvan 65, 66
 snâvar 65

- snâyü 65, 66
 snoet 428
 snor 110, 115, 117
 snorrevip 269
 snovati 65
 snuit 428
 soele 218
 soemangat 118
 soempi 118
 soesoe 199, 200
 soev 280, 450
 solea 333
 son enz. 211
 sôq 317, 319
 sourcil 138
 spâca 196
 spatulas enz. 221, 285
 spearwa 323
 spech 246
 specus 272
 spek 246
 sphavayati 245
 sphigi 246
 sphij 246
 sphitas 246
 spic 246
 spier 65 v.v., 430
 spik 246
 spina 224
 spinè enz. 221
 spora 332
 sprung 272
 spt 167
 sraoni 246
 sreda 203
 srudice 207
 stefenic 159
 stomach 232
 stomachus 193, 248,
 249, 340, 361, 362
 streng 66
 strot 188
 strutheus 269, 271
 stuit 264
 su 96
 subhircus 282, 286
 suffrago 316, 324
 suku 318
 sulcus 272, 273
 sulhân 62
 sunu 263
 supru 314
 sura 323
 sverd 268
 swanz 269
 swidra 304
 syûman 63
 szirdis 203
 szlaunis 246
 taarts 267, 268
 taboer 236
 tagoe 327
 ta'i 240, 256, 265
 taille 243
 takie 288
 takolok 90, 96
 taku 259
 tala' 192
 talikoe 226
 talinga 149 v.
 talus 333
 tâm 234
 tamande 305
 tambi 330, 332, 347
 tan³ 252
 tanan 296, 302, 314
 tand 161, 169, v.v., 176,
 420, 422, 425, 427, 428,
 432, 434, 436
 tandi 170
 tanggoede 128
 tanoana 118
 tanoedjoe 290
 taoe 278
 tar 165
 taragi 69
 tarse 267
 tatta 192
 tatte 192
 teela 70
 teelbal 276
 teen 328, 333, 335, 430,
 433
 teers 267, 268
 telum 267
 tehur 276
 tempora 98
 tendine 66, 67
 tendo 98
 tendone 66, 67
 tensus enz. 276
 teors 267
 tepel 189, 198
 tépo 265, 266
 tépod 327
 teras 203
 tergum 221, 222, 223,
 224, 339, 344, 368, 369,
 392, 405, 411
 ters 267
 tērtu 238
 test 428
 testa 86, 92, 93, 96, 372,
 397
 teste 91, 95
 testiculus 270
 tet 192
 tête 88, 404
 tetin 193
 tetoun enz. 191
 thambo 70
 tharm 238
 theh 324
 theigh 324
 therm 238
 therma 238
 thiâch 324
 thigh 324
 thumb 311, 347
 ti 191
 t'i³ 54
 ticek 269
 tiet 192
 tigi 57
 tik 147
 tila 191
 tilô 192
 timpoe 326
 timu 162
 tingkado 326
 tingkoela 256
 tintinnabulum 238
 tit 192
 titi-complex 189, 192,
 271, 282, 286, 351
 titta 192
 tjarat 269, 274
 tjasna 267
 tjikoe 289
 to 145
 toana 444
 tobela 80
 tobillo 333
 todoe 326
 toeama 278
 toebii 247
 toet 169, 192
 tojoe 278
 tol 271
 toli 150
 toma enz. 232
 tomaculum 238
 tondro 311
 tong 160, 171 v.v., 177,
 420, 422, 427, 428, 429,
 430, 432, 434, 436
 tonn 169
 tooth 171, 348
 tôrâh 288

- toroekoe 226
 top 171
 t'ou² 89, 91, 93, 94, 96
 tp 89, 94, 95
 Traubenblut 74, 75, 407
 trippa enz. 231, 249
 troia enz. 276
 tsar 294
 tseba 147
 tsébe 145, 148
 tsoala 275
 tsu³ 76
 tsu² 329, 330
 tu 89
 tubuh 54
 tubus 272
 tudu 310, 347
 tuggo 171
 tugu enz. 231
 tuk 162
 tulán 69, 71
 tultul 274
 tumbude 229
 tunpus 169
 turtur enz. 269, 271
 tutte enz. 192
 tutter 192
 tvacas 61
 tye gunde 332

 þarmr 238
 þearm 238
 þeo (h) 324
 þoht 237
 þunnwange 98
 þunnwenge 98
 þwairhei 361

 ubānu 312, 313, 314
 uber 189, 190, 193, 345, 390, 391, 411
 ubi 312
 ucho 145
 udáram 231
 údhar 190
 údruti 190
 uier 190
 ukki 145
 ulen 286
 ulgi 145
 ulna 416
 ulu 91, 96
 umbilicus 236
 umphimbo 186
 unmis 131, 387

 unguis 314, 413
 ungula 314, 347, 402, 407
 uosso pezzillo enz. 333
 Unterschinkel 318
 ur 263
 urr 156
 uru kone 305
 u-se 111
 ushrisjan 111
 usi 145
 uso 133
 usta 168
 ustas 159, 410
 ustina 168
 utak 98
 útar 190
 utek 98
 uterus 228, 231, 266, 345
 utlu 263
 utok 98
 uzni 147

 vagina 266, 272
 vakrà 125
 vañcati 125
 vanghu 75
 vangì 125
 vangr 125
 vantrill enz. 323
 vas 270
 vâsá 75
 vatius 322
 vava 122, 123, 165
 vectis 267
 vel 62, 64, 422, 423, 425, 434
 velm 63
 vémbo 285
 vena 78, 382
 vensica 228, 231
 venter 228, 229, 231, 411
 ventosa 77
 ventouse 77
 ventrame enz. 237
 verpa 267
 viande 81, 397
 vilm 63
 vinger 309 v.v., 315, 421, 424, 425, 428, 430, 432
 vingerrijmen 313
 vis 66, 96
 viscera 237, 396, 412
 visier-ruote 268
 viso 96
 visoun enz. 137
 vista 122
 vitta 52, 392

 vlees 81 v.v., 84 v., 422, 423, 428, 430, 433, 436
 voet 328 v.v., 333 v., 417, 421, 424, 425, 426, 428, 429, 430, 431, 432, 433, 435, 436
 vohu 75
 vomer 267
 voorhoofd 96 v.v., 105, 426, 428, 431
 vuist 293, 305, 308, 428, 430
 vulva 273
 vumu 229, 230, 231, 232

 wâdâm 76
 wade 322
 waepen 268
 waffel 175, 428
 wagané 279
 waggs 125
 waham 59
 wajawo 85
 *wamma enz. 275
 wa mula 312
 wang 121 v.v., 122, 125, 126, 422, 423
 Wange 123, 125
 wap 326
 wark enz. 261
 wata 58 v.
 wa umma 137
 wantoso 312
 wazzer-stange 268
 wazzer-stecke 268
 wè 230, 231
 wèdaras 230
 weke 243, 244
 wenkbrauw 138, 427
 werlican 271
 weyn 134
 Wilgefortis 110, 115
 wimper 138
 witi 325 v.
 wiwi 180
 wliits 99
 wnm.t 244
 wôddor 186
 woea 257
 woetje 117 v.v.
 woekoe 72, 84, 326
 woeroko 188
 woetongo 226
 woltis 285
 wong 125
 wonge 125
 wo'o 107

word-mill 160, 164, 344, 372, 375, 391	yoneka 191	ziel 58, 425, 428
woto 58 v.	yorouba enu aru 60	zignu 168
wünsch-stap 268	yu ⁴ hsing ² 269	zijde 242, 243, 244, 247, 417, 423, 427
wünschel-ruote 268	zaadbal 276	zimu 133
yâkar 250	zadi 261	zin 327
yâkart 250	zâgân 168	zitvlak 265
yamun 54	zagel enz. 269	zitvlees 265
yang ² hsing ² 269	Zahn 161, 167, 169, 171, 348	zitze 192
yang ² tao ¹ 269	zala enz. 270	ziz 192
yang ² wu ⁴ 269	zânâb 261	zizi 192
ye 127	zand 169	zluci 251
yè 170, 171	zata 192	z'nw'k' z'tk 322
yen ³ 124, 129, 130, 131, 132, 133	zein 208	zolci 251
yeux 135, 409	zenuw 65 v.v., 66, 68, 421, 422	zore 238
yin ² 76	zerô' enz. 283, 284	zucca 87
yin ³ hsing ² 269	zezzeziello 174	zunge 173
yin ³ mên ² 273	ziba 147	zute 89
yiwa 147	zibbatu 261	Zwergfell 361

GRIEKS REGISTER

ἀγκάλη 285	δείκνυμι enz. 310, 390	207, 356, 358, 362
ἀγκόνη 285	δείρη 181, 183	κάρηνον 88, 90, 97, 404
ἀγκών 285	δέρμα 60, 61	κείρω 81, 82
αἷμα 74, 75, 76, 77, 348, 360, 393, 395	δέρω 60, 61	κενεών 244
αὐχὴν 184, 410	δρῦλος 267	κέρας 97
βραχίον 281	ἐγκαρος 97	κεφαλή 87, 88, 89, 90, 95, 97, 393, 397, 408
βρεντίον 96	ἐδομαι 169	κῆρ 204, 207, 356, 362, 388
βρεχμός 97	ἐλαχύς 196	κλόνιον 246
βύκτης 124	ἐνωπή 98	κλόνης 246
βύρσα 62	ἐποπτεία 129	κόλπος 394
γαστήρ 228, 229, 235, 345	ῥπαρ 250, 357, 359	κνήμη 322, 323, 413
γενειάς 121	ῥτορ 203, 204, 207, 340, 341, 393	κόμη 109, 408
γενής 121	ῥτρον 203, 341	κόρη 135
γέντα 228	θέναρ 304	κόρση 97, 98
γένυς 121, 122, 125	θηλή 191	κορυφή 97, 408
γλήνη 137	θρίξ 122	κρανίον 97
γλώσσα 172, 173, 344, 391, 399	θομός 209, 361	κράς 88
γναθμός 121	ῥλια 244	κρέας 81, 83
γνάθος 121, 122, 125	ῥζύς 244	κρήνη 88
γόνυ 319, 321, 384, 413	ῥουλος 125	κρόταφος 98
δάκνω 169	ῥς 66	κρότος 98
δάκρυ 136	κάρα 97	κύπη 86
δάκτυλος 309, 310, 314	καρδία 98, 202, 203,	κύσθος 272, 273
		κυσός -60, 272
		κύτταρος 272
		λαγών 244

λάλου 277	παρήιον 123	τιτθός 192
λείχω 172	πέκω 111	τόρμος 238
λοβός 146	πέλλα 61	τράμις 238
λόφος 184, 399	πέλμα 61	τρήμα 238
μάρη enz. 295, 296	πέος 268, 274	ύμην 63
μαστός 190, 411	πήχυς 282, 285	ύμνος 63
μέτωπον 96, 408	πλεύμων 196	ύστέρα 228
μήδεα 271	πλευρά 244	ύστερος 228
μηρός 246	πούς 328, 329, 330, 331, 347, 371, 384, 390	φαλλός 268, 270
μυελός 97, 224	πραπίδες 196, 362, 393	φάλαγξ 268
μύς 66, 67	πρόσωπον 98, 99, 133	φάρυγξ 185, 411
νεύρον 65, 66, 382	πτέρνα 332, 413	φλέψ 78
νεφρός 253	πυγή 257, 258, 352, 400, 414	φλέω 78, 268
νήσος 155, 409	πύματος 257	φρήν 196, 207, 362
νώτον 222, 223, 224, 257, 344, 411	πύννος 257	χαίτη 109
οδών 169	ράχις 221, 411	χέζω 260
όμμα 133, 134	ραχός 221, 224, 411	χείλος 167, 399, 410
όμφαλός 236	ρίς 153, 154, 156, 409	χείρ 292, 293, 294, 295, 298, 299, 300, 303, 346, 370, 371, 383, 392, 402, 406
ονυξ 314, 413	σάκος 61	χόδανος 260
όρρος 260, 261	σάρξ 54, 81, 82, 83, 385, 393	χολή 251, 392
όρχις 269	σκέλος 317	χόλος 251, 252, 361
οστέον 69, 71	σπλάγχχνα 237	χορδή 238, 400
όσφύς 245	στέρνον 193	ώα 159, 394
οὔθαρ 190	στήθος 190	ώλένη 285
οὔρα 260, 261, 406	στόμα 159, 161, 163, 344, 348, 391, 398, 410	ώμος 285
όυς 145, 146	στόμαχος 249	ώπος 133
όφθαλμός 128, 129, 133, 134, 398	σῶμα 54, 56, 57, 392, 403, 413	ώρη 323
όφρυς 138	τίτθη 190, 192	ώψ 133
παλάμη 304		
παρειά 159		

STELLINGEN

I

De overdrachten bij de namen der lichaamsdelen gaan voor verreweg het grootste gedeelte van het lichamelijke uit en niet naar het lichamelijke toe; indien het laatste het geval is geschiedt dit meestal tengevolge van schaamte of andere affectieve oorzaken.

II

Naast aanmerkelijk verschil in de betekenisvelden bij de namen voor de lichaamsdelen vertonen de indo-europese en de niet-indo-europese talen een opmerkelijke overeenkomst, hetgeen wijst op het aanwezig zijn van overeenstemmende fantasie-structuren.

III

'P. Manser haalt ten onrechte St. Thomas' I C. Gentes 34 aan als bewijs voor zijn opvatting aangaande de *analogia proportionalitatis propria*.

(P. G. M. Manser, *Das Wesen des Thomismus*, Freiburg Schw. ² 1935, 417).

IV

De zienswijze betreffende de achtergrond van Vondels Faeton en Batavische Gebroeders, door J. D. M. Cornelissen ontwikkeld in zijn artikel „Vondel en de Vrijheid in 1663”, vindt steun in enige andere teksten van Faeton en in het treurspel Adonias.

(J. D. M. Cornelissen, *Vondel en de Vrijheid in 1663*, *Historisch Tijdschrift*, 18e jrg. 1939, 321 v.v.)

V

De wijze waarop G. Huygens tot de conclusie komt, dat Brabant nog „erg zucht onder pastorale druk”, en dat „het vrij zeker is dat de achterlijkheid in de provincies boven de rivieren veel minder groot is” — is wetenschappelijk niet verantwoord.

(G. W. Huygens, De Nederlandse auteur en zijn publiek. Een sociologisch-litteraire studie over de ontwikkeling van het letterkundig leven in Nederland sedert de 18e eeuw, Amsterdam 1946, Diss. '45).

VI

Het is van urgent belang, dat wetenschappelijk geschoolde katholieken deel hebben aan de leiding in filmaangelegenheden.

VII

De opvatting van Ch. Morris aangaande het symbool in zijn „Sign, Language and Behavior” (New York 1946) stemt overeen met die van C. Ogden en I. Richards in „The Meaning of Meaning” (London-New York ⁵ 1938) en past goed bij de taaltheorie van K. Bühler (Sprachtheorie, Jena 1934), maar wijkt af van de opvatting van Jacq. Maritain in zijn „Signe et Symbole” (Quatre Essais sur l'Esprit, Paris 1939), en van die van L. van Haecht in „Taalphilosophische Beschouwingen” (Leuven 1947), en past niet goed bij de ideeën van E. Cassirer. (Philosophie der symbolischen Formen, Berlin 1923).

VIII

G. Galichet in zijn „Essai de Grammaire psychologique” (Paris 1947) verschilt in zijn methode hierin van F. Brunot's „La Pensée et la Langue” (Paris 1922), dat hij het linguïstische meer structureert, maar ook bij hem vormt niet het linguïstische het uitgangspunt.

IX

Wij erkennen graag het belang van Paul Guillaume's constatering van chrotomeromorphismen en meer in het algemeen

van anthropomorphismen in de taal, in het denken, en zelfs in de wetenschap, — maar wij zien niet in dat de remedie tegen het gevaar dezer verschijnselen en de juiste methode om een objectief kennen te bereiken hierin zou bestaan, dat men de anthropomorphismen in het taalgebruik, en dientengevolge in het denken, totaal uitholt („vider”) of ze zelfs geheel wegwerpt en in de plaats ervan een nieuwe wetenschapstaal creëert.

(P. Guillaume, *Introduction à la psychologie*, Paris 1946).

X

De spraakkunst als onderdeel van het middelbaar en voorbereidend hoger onderwijs bezit behalve haar dienende functie een autonome waarde.

